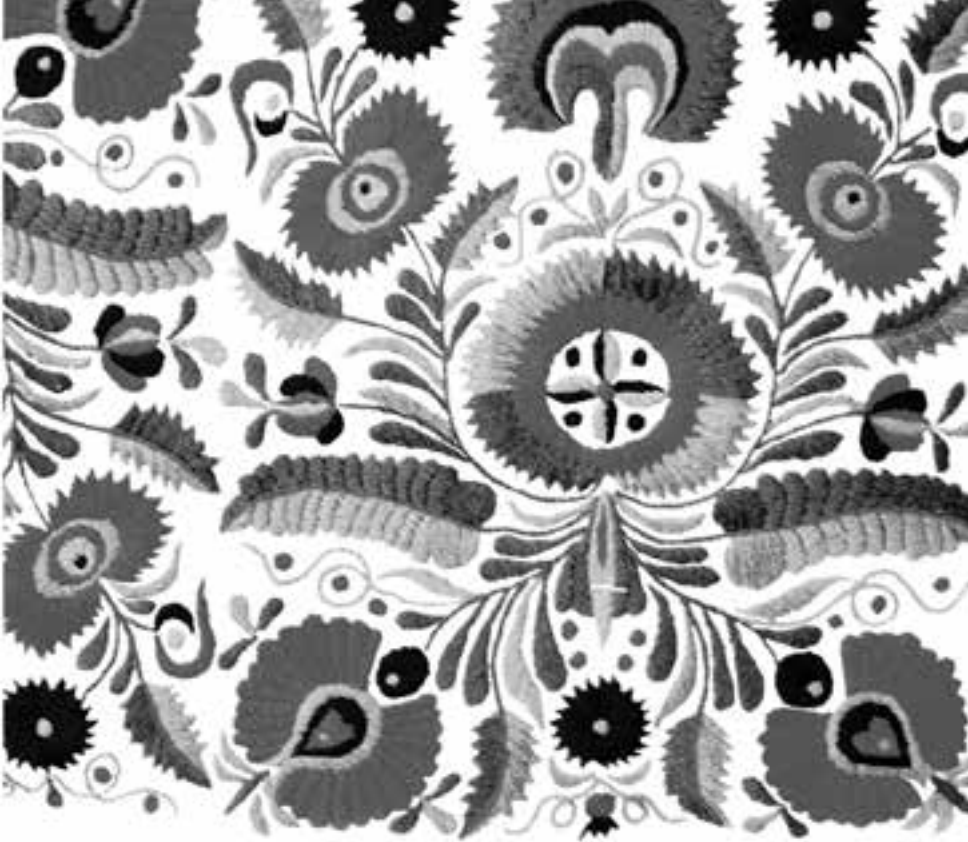

перлини української класики
збірка

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ІВАН ФРАНКО

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ВАСИЛЬ СТЕФАНІК

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ПЕРЛИНИ УКРАЇНСЬКОЇ КЛАСИКИ

збірка

ХАРКІВ **КЛУБ**
2015 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЯ

УДК 821.161.2
ББК 84.4УКР
П27

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Тетяна Коровіна*

ISBN 978-966-14-9951-4 (PDF)

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2015
© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2015

Любов до рідного завжди має конкретні форми. У сучасній Україні, у ви-
рі драматичних подій, розумієш це особливо чітко. За короткими ви-
гуками гасел і формулами патріотичних слів стоять цілі світи, і один із
них — світ рідної національної літератури. Видатні твори українських
письменників минулого, зібрані тут під спільною обкладинкою, — це не
просто набір текстів, що їх вивчення передбачає шкільна програма, а ще
й добра можливість зануритись у світ української людини різних часів
і усвідомити, які риси, відчуття й ситуації закладені в культурному до-
свіді українців.

Твори, опубліковані в книжці, належать до різних жанрів і різних
етапів історії літератури. Деякі з них передають химерну, барвисту, дра-
матичну, а часом навіть комічну атмосферу української минувшини, з її
етнографічним колоритом і яскравими портретами персонажів на тлі
старожитнього побуту. Це низка літературних образів, улюблених і впі-
знаваних, наче вишиванки. Вони запам'ятовуються на все життя і спада-
ють на думку як універсальні знаки певних ситуацій — сумний і неве-
селий сотник Забрюхоха чи сварки Кайдашів за грушу, яка врешті-решт
таки всохла, увійшли в нашу свідомість і в приказки. Весела й спосте-
режлива вдача українця відображується в літературі здавна і творить
одну з національних прикмет.

Ознайомлення з наведеними творами демонструє нам багатство
джерел, які живили й живлять українську літературу. Уважний читач
знайде й поцінує в них і яскраво відображені та творчо переосмысле-
ні міфологічні уявлення, і фольклорний колорит, і незрівнянне говір-
кове розмаїття, у формах якого існувала наша національна мова в ті
чи інші часи.

Та хотілося б зробити ще один акцент. Якщо уважно подивитися
список охоплених цим виданням класичних творів, побачимо важливу
річ: у більшості сюжетів ідеться про вибір, що його в різні часи та в різ-
них умовах мусила робити українська людина. Так, часи й життєві об-
ставини змінювались, як і стиль оповіді, як і естетичні координати, що
в них творив автор, — але не минали ситуації вибору, складного, часто

болючого. Між спокусою багатства й обов'язком вірності. Між непростими, але звичними буднями і пошуком привабливого, хоч і непевного щастя вдалині. Між достатком і крилатою мрією. Між учинком по совісті і дією зі страху. Між ідеєю і живою людиною. Усі ці ситуації вибору непрості, усі вони перевіряють людину, творять особистість, зрештою — впливають на її долю. І глибина людських переживань відображується в дзеркалі літератури, стаючи під пером талановитих майстрів тим, що має всі підстави зватися перлинами української класики.

Роман Трифонов

Тарас Шевченко

Причинна

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Йї сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,

Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились
Козацькїї очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли, —
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжко — в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькїї очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки;
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю, — вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до бога — милого питає.
Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто тее знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напува,
Чи, може, з другою, другу кохає,
її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлині крила,
За синім би морем милого знайшла;

Живого б любила. Другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла.
Не так серце любити, щоб з ким поділитися,
Не так воно хоче, як бог нам дає:
Воно жити не хоче, не хоче журитися.
«Журись», — каже думка, жалю завдає.
О боже мій милий! така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить,
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малі діти, сміючись.
«Ходімо гріться! — закричали. —
Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь:
З осоки коси, бо дівчата).

«Чи всі ви тут? — кличе мати.
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий;
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятися доволі.

Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить.
Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила».

Зареготались нехрещені...
Гай обізався; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... нічичирк...
Схаменулись нехрещені,
Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... в серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Крутом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивовались
На її уроду...
Треті півні: кукуріку! —
Шелеснули в воду.
Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидючи;
Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;

Плутатар співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знає, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знає, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила
Не мені, друтому...
Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому!»
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не допоможе!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»

Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи:
Як проводжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть — під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (нігде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікати!

Збиралися подруженьки,
Слізоньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають;
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито?
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

* * *

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... Чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?
Не питали б люди, що в мене болить,
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого живу світом? «Нічого робить», —
Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!
Нащо вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...

Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи —
Я більше не хочу..
Одну сльозу з очей карих —
І... пан над панами!..
Думи мої, думи мої!
Лихо мені з вами!

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...

За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирають на пораду...
Нехай душі козацькї
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають,
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,
Бо дотепні... А я... А я
Тільки вмію плакати,
Тільки сльози за Україну...
А слова — немає...
А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!..
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,

А на тім...
Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.
Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється...
Нехай думка, як той ворон,
Літає та кричє,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люди не побачуть,
То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки, поки... не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке-то... А що робить?
Журба не допоможе.
Хто ж сироті завидує —
Карай того, Боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

* * *

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу —
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: — Молись.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

* * *

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої,
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі,
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

Назар Стодоля

Действующие лица:

Хома Кичатый, сотник.

Галя, дочь его.

Стеха, молодая ключница у Кичатого.

Назар Стодоля, друг его.

Гнат Карий, друг его.

Хозяйка на вечерницах.

Слепой кобзарь, жиди-музыканты, молодые козаки и девушки и сваты от чигиринского полковника.

Действие происходит в XVII столетии, близ Чигирина¹, в козацкой слободе, в ночь на Рождество Христово.

Акт первый

Вечер. Внутренность светлицы, богато убранной коврами й бархатом. В стороне стол, покрытый дорогим ковром; кругом скамьи под бархатом, окаймленные золотом. На столе стоят флаги, кубки й разные кушанья; горят восковые свечи. Стеха убирает стол.

Стеха (*отходит от стола*). Усе! Здається, що все. Стривай лишень, чи не забула чого. Риба, м'ясо, баранина, свинина, ковбаса, вишнівка, слив'янка, мед, венгерське — усе, усе. Тут і їстівне, і випити. Коли б лишень гості. Та що вони так довго баряться? І надумило ж сідоусого у таке свято, коли добрі люди тільки колядують, сподіваться гостей, та й ще яких гостей! Старостів од такого ж старого дурня, як і сам. Побачимо, що то з того буде. Негріте залізо не зогнеш. А якби не крився та пораявся б зо мною отак тижнів за два до свят, то певна уже була б річ; а то схаменувся на самісінький свят-вечір та й ластиться: «І сяка й така, і добра, і розумна ти, Стехо: поможи! Я вже тобі і се і те, і третє, й десяте». Побачимо, побачимо, як попадеться нашому теляті вовка піймати. (*Помолчав.*) Не сказавши ні слова дочці, за кого і як хоче віддати, думає, що наша сестра — коза: поженеш, куди схочеш. Е, ні! стривай лишень, голубчику. «Ублагай її», — каже. Та і що таки той поганий хорунжий²? А полковник хоч старий — нехай йому добре сниться — так же пан!.. Оце б то вона й стямилася! Іншому дзус, а я — так візьмусь. Дівці дівку недовго збить з пантелику, а ще таку, як моя панночка — і-і! Та вже ж, як кажуть, піймав не піймав, а погнаться можна. Тоді, як тее то, вже ж і погуляю!.. А вона поплаче, посумує, а далі й нічогісінько. Та й Назар таки не раз спасибі скаже.

Из боковых дверей выходит Галя.

Стеха. А що? Як прибрано?.. Тим-бо й ба!

Галя. Що це ти, Стехо, робиш? Хіба у нас сьогодні гості, чи що?

¹ Чигирин — місто на Черкащині. В XVII столітті, починаючи від Богдана Хмельницького, місто було столицею, де перебували українські гетьмани.

² Хорунжий — чин старшини козацького війська.

Стеха. Та ще й які гості, якби ви знали!

Галя. Які ж там гості і відкіля?

Стеха. Угадайте.

Галя. Чи не з Чигирина?.. Так?..

Стеха. Із Чигирина, та хто такий?

Галя. Які-небудь старшини?

Стеха. То-то бо й є, що не старшини, і...

Галя. Та хто ж такий? Може... та ні! Сьогодні не такий день А мені батюшка учора і говорив щось таке.

Стеха. Говорив, та не договорив. А я знаю, — тільки не скажу.

Галя (*обнимає Стеху*). Стехо, голубочко, ластівко моя! скажи, не муч мене.

Стеха. А що дасте? Скажу...

Галя. Ще сережки, або перстень, або що хочеш подарую, тільки скажи.

Стеха. Нічого не треба; дайте тільки свій байбарак надіти сьогодні на вечорниці.

Галя. Добре, надівай, та так, щоб батюшка часом не побачив.

Стеха. Оце ще! Хіба ж я справді дурна? Слухайте ж. (*Вполголоса.*) Сьогодні придуть старости.

Галя (*в восторге*). Від Назара! Від Назара!

Стеха. Та там вже побачите, від кого.

Галя. Хіба ж не від Назара, Стехо? Що ж, оце мене і справді лякаєш?

Стеха. Я вас не лякаю, я тільки так кажу.

Галя. Ні, ти щось знаєш, та не хочеш сказати.

Стеха (*лукаво*). Я нічого не знаю. Де мені, ключниці, відати про панські діла?

Галя. Ти смієшся з мене! Я заплачу, їй-Богу, заплачу і татові скажу.

Стеха. Що ж ви скажете?

Галя. Що ти мене перелякала... Теперечки не дам байбарака. А що, поживилась?

Стеха. Оце, які-бо ви боязкі! Вже і повірили!

Галя. Ну, що ж? Від Назара?

Стеха. Та від кого ж більш? Вже пак не від старого Молочая, нашого полковника.

Галя. Цур йому, який нехороший! Як приїде до нас, то я зараз із хати втікаю. Мені навдивовижу, як ще його козаки слухають. Тільки у його, паскудного, і мови, що про наливку та про вареники.

Стеха. А хіба ж се й не добре?

Галя. Звісно! Козаку, та ще й полковнику! Ось мій Назар, мій чорнобривий, усе про війну та про походи, про Наливайка¹, Остряницю та про синє море, про татар та про турецьку землю. Страшно, страшно, а хороше, так що слухала б — не наслухалась його, та все дивилась би в його карі очі. Мало дня, мало ночі.

Стеха. Наслухаєтесь, ще й налюбуетесь. Опісля, може, і обридне.

Галя. О, крий Боже! До самої смерті, поки вмиру, все дивилась би та слухала його. Скажи мені, Стехо, чи ти любила коли, чи обнімала коли козацький стан високий, що... дрижать руки, мліє серце? А коли цілуєш... що тоді? Як се, мабуть, любо! Як се весело! (*В восторге поет й пляшет.*)

Гой, гоя, гоя!
Що зо мною, що я?
Полюбила козака —
Не маю покоя.
Я його боялась...
Що ж опісля сталося?
На улиці пострічалась
Та й поцілувалась.
А мати уздріла...
Яке тобі діло!
Віддавайте заміж,
Коли надійла!

Стеха. Гарно, гарно! А од кого це вивчилися?

Галя. Та од тебе ж. Хіба ти забула, як на вулиці, на тій неділі, танцювала? Тоді ще тата не було дома... Згадала?

Стеха. Коли се? Оце ще вдумали!

Стучатся в дверь.

Галя (*торопливо*). Ох, лишечко! Хтось іде! (*Убегает.*)

Стеха. Хто там?

Хома (*за дверью*). Я, я! Відчиняй мерщій.

Стеха отворяет дверь. Входит Хома, отряхиваясь.

¹ Наливайко Северин — ватажок селянського повстання проти шляхетської Польщі в кінці XVI століття. Остряниця — Яцко-Яків Острянин, керівник селянського повстання в першій половині XVII століття.

Хома. Що? Не було? Оце ж яка хуртовина!

Стеха. Кого не було?

Хома. Кого? Гостей!

Стеха. Яких гостей? Од пол...

Хома. Ці!.. еге ж.

Стеха. Ні, не було.

Хома. Гляди ж, анітелень!.. Отець Данило, спасибі, розрішив. Не забудь тільки завтра вранці послать йому вишнівки. Знаєш? Тієї, що недавно доливали. Нехай собі п'є на здоров'я. Та що се їх нема так довго? Чи не злякались, бува, завірюхи? А вітер неначе стиха.

Стеха. Злякаються вони! Де ж пак! І в горобину ніч прийдуть для такої панночки, як наша.

Хома. Звичайно, звичайно.

Стеха. Ще пак, такий старий... а панночка...

Хома. Сама ти стара, сороко безхвоста!

Стеха. Дивись! Зараз і розсердились. Хіба я на вас?

Хома. Так що ж, що не на мене? Так на мого... ну... полковника.

Стеха. Е, бач що! А панночка? Чи ви ж з нею говорили? Що вона?

Хома. А що вона? Її діло таке: що звелять, те й роби. Воно ще молоде, дурне: а твоє діло навчить її, врозумить, що любов і все таке прочее... дурниця, нікчемне. Ти вже, думаю, розумієш?

Стеха. Та се розумію, та з якого кінця почати, не знаю. Вона, бачите, полюбила Назара так, що й сказати не можна. Ось і сьогодні мені говорила. «Моли, — каже, Стехо, — Бога, щоб швидше я вийшла заміж за Назара, — половину добра свого віддам!»

Хома. А ти й повірила!

Стеха. А чому ж і ні? Вона така добренька.

Хома. Дурна ти, дурна! А як же я сам тобі все добро віддам, тоді що буде? га? Що ти думаєш? *(Ласкаєт її.)* То-то бо і є, дурочка ти безсеревна!

Стеха. Що мені робить, коли я дурочка?

Хома. А то, що велять. Чуєш? Усе, що в мене є, твоє.

Стеха. Не треба мені вашого добра; я і без нього була б щаслива, якби ви не забули бідної Стехи і тоді, коли зробитеся великим паном. Я вас так вірно люблю, так вбиваюсь за вами, а ви... *(Притворно грустить.)*

Хома. От же і нагадали козі смерть! Знов своє. Сказав, так і зроблю.

Стеха. Чи мало що люди обіщають, коли їм припаде нужда?

Хома. Годі не знати що базікати. Піди лишень до Галі та поговори з нею хорошенько по-своєму, і коли тее... то завтра і між нами онесє.

Стеха. Казав пан — кожух дам, та й слово його тепле. І я тільки гріх на душу візьму.

Хома. Який тут гріх? Дурниця все те!

Стеха. Забожіться, що женитесь, тоді, їй-Богу, все зроблю! А без мене, кажу вам, нічого не буде, їй-Богу!

Хома. От же їй-Богу, далебі!

Стеха. Женитесь?

Хома. Еге!

Стеха. На мені?

Хома. Як коржа, так коржа! Як спечемо, так і дамо! Уже ти мені в печінках сидиш з своїми витребеньками.

Стеха. Які тут витребеньки?

Хома. Ну, добре, добре! Тільки слухай. Треба діло сконпонувати так, щоб вона не знала, від кого старости, а то — чого доброго — усе піде шкереберть.

Стеха. Та вже мені не вчиться, як ділом повернуть. Наговорю такого дива моїй панночці — що твій кобзар. Старий, скажу, чоловік, як подумаєш, усім, усім лучче від молодого. Молодий... та що й казати? нікуди не годиться, а до того ще докучливий та ревнивий, а старий — тихий-тихий і покірний.

Хома. Так, так! О, ти дівка розумна! Іди ж до Галі, та, гляди, — гарненько побалакай з нею.

Стеха. А потім чи можна мені буде піти на вечорниці? Я вже зовсім упоралась. Пустіть, будьте ласкаві, хоч в останній разочок.

Хома. У тебе тільки й на думці, що вечорниці. О, вже мені та Мотовилиха!

Стеха. Мотовилиха? Чи не казала вам вона, стара паплюга, чого? Що ж, що я з козаками танцюю? А як ви жартуєте з молодими, так я й нічого!

Хома. Іди ж, іди та поклич мені Галю, а зати́м сама полаго́дь рушники.

Стеха. Та вже усе наготовів. (*Уходить.*)

Хома. Злигався я з дияволом... (*Оглядывается.*) Що ж? Не можна без цього. У такому ділі як не верти, треба або чорта, або жінки. (*Немного помалчав.*) Чого доброго! Ще, може, й мене обдурить, тоді і остався навіки-вічні в дурнях. Та ні, лиха матері! Аби б тільки ти мені своїми хитрощами допомгла породнитися з полковником, а там уже що буде — побачимо. Іш ти, мужичка! Куди кирпу гне! Стривай! (*Продолжительное молчание.*) Дума́й собі, голубко, та гадай, що... а воно зовсім не так буде. Закинь тільки удочку, сама рибка піде. Шутки — тесть полковника!.. А що далі — се наше діло. Аби б через поріг, то ми й за поріг глянем. У яких-небудь Черкасах, а може, у самому Чигирині гуля́й собі з полковничою булавою! І слава, і почет, і червінці до себе гарбай: все твоє. А пущ

всього червінці, їх люди по духу чують; хоч не показуй, все кланятимуться... Ха-ха-ха! От тобі й сотник! Ще в Братськ¹і серце моє чуло, що з мене буде великий пан. Було, говорю одно, а роблю друге; за се називали мене двулличним. Дурні, дурні! Хіба ж як говорим про огонь, так і лізти в огонь? Або як про чорнобриву сироту, так і жениться на їй? Брехня! Від огня подальш. Женись не на чорних бровах, не на карих очах, а на хуторах і млинах, так і будеш чоловіком, а не дурнем.

Входить Галя.

Галя (*весело*). Добри вечір, тату! Де це ви так довго барились? Ви мене кликали, чи що?

Хома. Та кликав, кликав. (*Осматриває її*.) Що ти не всі стрічки почіпляла? Та нехай! Поки буде і сих. Послухай. Мені треба поговорити з тобою об важнім ділі. Ти знаєш, ми сьогодні старостів сподіваємось?

Галя. Сьогодні! На перший день празника, — на самісіньке Різдво?

Хома. Так що ж? Отець Данило, спасибі, розрішив. Гляди ж, не піднеси гарбуза.

Галя. Як се можна! Хіба він дуже старий, чи що? Ось послушайте, якої нісенітниці наговорила мені Стеха. Сміх та й годі!

Хома. А що тобі вона наговорила?

Галя. Каже, буцімто старі... та ні, не скажу, далебі не скажу, бо казна-що! Вона й сама не знає, що говорить.

Хома. Хіба ж не правда? Старий чоловік краще молодого.

Галя. Та й вона те ж казала.

Хома. А тобі як здається?

Галя. Як таки можна? То старий, а то молодий.

Хома. Так, по-твому, молодий — краще?

Галя. Отож пак!

Хома. Поміркуй лишень гарненько, так і побачиш, що батькова правда, а не твоя. Ну, що молодий? Хіба те, що чорні уси? Та й тільки ж. Не вік тобі ним любоваться: прийде пора — треба подумати об чім і другім. Може, коли захочеться почоту, поваження, поклонів. Кому ж се звичайніше? Полковниці... се я так, приміром, говорю... а не якій-небудь жінці хорунжого; бо у його тільки й худоби, тільки й добра, що чорний ус. Повір мені, дочко, на тебе ніхто і дивиться не захоче.

Галя. Та я й не хочу, щоб на мене другі дивились.

¹ Братський — монастир у Києві на Подолі, заснований у кінці XVI ст. при школі, потім академії.

Хома. Не знать що верзеш ти! Хіба ти думаєш, що не обридне цілісінький вік дивиться на тебе одну? Хіба ти одна на Божім світі? Є й кращі тебе. Того і гляди, що розлюбить.

Галя. Назар? Мене? О, ні! Ні, ніколи на світі!

Хома. Я й не кажу, що воно справді так буде, а так, наприклад, щоб ти тямилася, що ми всі на один штатт шиті.

Галя. О, ні! Не всі! Він не такий, він не розлюбить.

Хома. А що ж? Хіба він тобі побожився?

Галя. Атож!

Хома. А ти й повірвля!

Галя. Я і без божби повірила б.

Хома. Дурне ти, дурне! Чи знаєш ти, що хто багацько обіщає, той нічого не дає? Ой, схаменись та послухай батьківського совіту. Добре, що я вже такий — що обіщав, те й зроблю. Ну, не дай я тобі приданого, — що тоді, га? Пожаль, він і так тебе візьме: мало яких дурнів нема на світі! Та що ж в тім? Подумай, що тоді ти робитимеш?

Галя. Те, що і всі роблять — заробляла б.

Хома. А що лучче: чи самій робити, чи дивитися, як другі на тебе роблять?

Галя. Як кому.

Хома. То-то і горе, що ти ще дурне. Я тобі б і багацько дечого сказав, та ніколи: того і гляди, що старости на поріг. А чи єсть у тебе рушники?

Галя (*весело*). Є, є! Як я рада! В мене серце не на місці! Чи й вам так весело?

Хома. Весело, дуже весело. Іди ж, та не забудь сказати, що коли придуть колядувати, так щоб гнали їх у потилицю.

Галя. За що ж? Се ж діло законне! Та воно ж і раз тільки в году!

Хома. А старости раз на віку.

Галя. Справді, щоб не помішали... Ще й законної речі не дадуть сповнитись. Так побіжу ж я і скажу, щоб заперли ворота і хвіртку. (*Уходить.*)

Хома (*ходить задумавшись*). Здається, діло добре йде. Вона думати-ме, що Назар свата, здуру і погодиться; старости не промовляться; весілля можна одкинути аж геть до того тижня; а через таку годину і нашого брата, мужика, утомониш, щоб не брикався, не то що дівку. Коли б тільки який гаспид не приніс того горобця безперого! Тоді пиши пропало. Наробить бешкету! (*С важністю.*) А подумаєш і те: яке йому діло до Галі? Се ж моя дитина, моє добро, слідовательно, моя власть, моя і сила над нею. Я отець, я цар її. Та цур йому, пек! Се діло ще не таке, щоб об йому довго думати. Не дуже треба площати, бо береженого Бог береже, або — як там ще кажуть — рівніш згладиш, тісніш ляжеш.

Галя (*вбегає в восторге*). Приїхали, приїхали!

Хома (*вздвогнув*). Оце ж як ти мене злякала! Піди у свою кімнату та прийдеш, як кликну.

Галя. Чого у кімнату? Я тут зостанусь, ніхто не побачить.

Хома. Незвичайно: закон не велить.

Галя. Ну, так я піду. (*Уходить.*)

Хома с важностію садиться за стол. За дверью стучат три раз. Входят два свата с хлебом и, низко кланяясь хозяину, кладут хлеб на стол.

Свати. Дай, Боже, вечір добрий, вельможний пане!

Хома. Добри вечір і вам. (*Дає знак свату. Той кланяється. Хома шепче йому на ухо і потім продовжує.*) Добри вечір, люди добрі! Просимо сідати; будьте гостями. А відкіля се вас Бог несе? Чи здалека, чи зблизка? Може, ви охотники які? Може, рибалки або, може, вольнії козаки?

Сват (*тихо покашливає*). І рибалки, і вольнії козаки. Ми люди німецькії, ідемо з землі турецької. Раз дома у нашій землі випала пороша. Я й кажу товаришу: «Що нам дивиться на погоду? Ходім лишень шукати звіриноho сліду». От і пішли. Ходили-ходили, нічого не знайшли. Аж гульк — назустріч нам іде князь, підніма угору плечі і говорить нам такі речі: «Ей ви, охотники, ловці-молодці! Будьте ласкаві, покажіть дружбу. Трапилась мені куниця — красна дівиця; не їм, не п'ю і не сплю від того часу, а все думаю, як би її достати. Поможіть мені її піймати; тоді чого душа ваша забажа, усе просіте, усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете». Ну, нам того й треба. Пішли ми по слідам, по всім городам, по усіх усюдах, і у Німеччину, і у Туреччину; всі царства й госуdarства пройшли, а все куниці не знайшли. От ми і кажемо князю: «Що за диво та звірюка? Хіба де кращої нема? Ходім другої шукати». Так де тобі! Наш князь і слухати не хоче. «Де вже, — каже, — я не з'їздив, в яких царствах, в яких госуdarствах не бував, а такої куниці, сиріч красної дівиці, не видав». Пішли ми вп'ять по сліду і якраз у се село зайшли; як його draжнять, не знаємо. Тут вп'ять випала пороша. Ми, ловці-молодці, ну слідить, ну ходить; сьогодні вранці встали і таки на слід напали. Певно, що звір наш пішов у двір ваш, а з двору в хату та й сів у кімнату; тут і мусимо піймати; тут застряла наша куниця, — в вашій хаті красна дівиця. Оце ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець. Пробі, оддайте нашому князю куницю, вашу красну дівицю. Кажіть же ділом, чи оддасте, чи нехай ще підросе?

Хома (*притворно с сердцем*). Що за напасть така! Відкіля се ви біду таку накликаєте! Галю! чи чуєш? Галю! порай же, будь ласкава, що мені робити з оцими ловцями-молодцями.

Галя выходит на средину светлицы, останавливается и, стыдливо потупив глаза, перебирает пальцами передник.

Хома. Бачите ви, ловці-молодці, чого ви натворили? Мене старого з дочкою пристидили!.. Гай-гай! Так ось же що ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося, а за те, щоб ви нас не лякали, буцім ми передержуємо куніцю, або красну дівицю, вас пов'яжемо. Прийшов і наш черед до ладу слово прикладать. Ну, годі ж тобі, дочко, посупившись стояти; чи нема в тебе чим сих ловців-молодців пов'язати? Чуєш-бо, Галю? А може, рушників нема? Може, нічого не придбала? Не вміла прясти, не вміла шити — і в'яжи ж чим знаєш, хоч мотузком, коли ще й він є.

Галя уходит в свою светлицу и немедленно возвращается, неся на серебряном блюде два вышитые полотенца и кладет на хлеб, принесенный сватами; потом подходит к отцу и низко кланяется и целует руку; потом берет блюдо с полотенцами и подносит сватам — сперва одному, потом другому. Сваты, взявши полотенца, кланяются Хоме.

Сват. Спасибі ж батькові, що свою дитину рано будив і усякому добру учив. Спасибі й тобі, дівко, що рано вставала, тонку пряжу пряла, придане придбала.

Галя берет полотенца и перевязывает через плечо одному и другому, потом отходит и робко поглядывает на двери.

Хома (*к Гале*). Догадався, догадався! Ти хочеш і князя зв'язати. Нехай завтра обоє його зв'яжемо. Бач, мабуть, злякався, що не показався. Стривай, попадешся, не втечеш!

Сват. Він і сам прилетить, як заче, що так похваляється.

Хома. Ну, поки вже долетить, нам нічого ждати. Просимо сідати. Що там є, поімо; що дадуть, пог'ємо та побалакаємо дещо. А тимчасом ти, Галю, не гуляй, в корці меду наливай та гостям піднеси хліба-солі, проси з привітом і з ласкою.

Сваты чинно садяться за стол. Галя приймаєт от отца чарку и флягу и подносит старшему свату. Сват не приймаєт.

Сват. Ми вам такої халепи натворили, що боїмося, щоб ви нас не потруїли... Призволяйтесь самі. (Кланяється.)

Галя, посматривая на отца робко и стыдливо, подносит к губам и подает свату.

Сват (подняв чару). Тепера так! Пошли ж, Боже, нашим молодим щастя, і багатства, і доброго здоров'я, щоб і внуків женити, і правнуків дождати...

Свата прерываєт хор колядников под окнами. Все слушают со вниманием. Хома с досадою покручивает усы; Галя весело посматривает на окно. Сват в продолжение колядки повторяет.

Гарно колядують наші козаки!

КОЛЯДКА

Бачить же Бог, бачить творець,
Що мир погибає,
Архангела Гавріїла
В Назарет посилає.
Благовістив в Назареті —
Стала слава у вертепі.
О, прекрасний Вихлієме!
Отверзи врата Едема.

Хома (к Галє, с сердцем). Я ж тобі наказував, щоб нікого не пускали! Задумалась, забула!

Входит Назар с молодыми козаками.

Назар. Дай, Боже, вечір добрий! Помагай-бі вам на все добре!

Все козаки повторяют то же. Назар, не снимая шапки, в ужасе останавливается; посматривает то на гостей, то на Галю.

Все молчат.

Хома (*смишавишись*). Спасибі, спасибі... Милості просимо. Просимо сідати.

Молчание продолжается. Галя, улыбаясь, украдкой поглядывает на Назара.

Назар. Сядемо, сядемо, аби було де: ми гості непрохані. Може, помішали; дак ми і підемо, відкіля прийшли. (*Смотрит на сватов.*) Так бач, через що полковник послав мене з грамотами в Гуляйполе! (*Глядя на Галю.*) Весело, весело! Наливай швидше горілки, і я вип'ю за твоє здоров'я! Не лякайся, не лякайся, наливай.

Галя в ужасе роняет поднос и флягу.

Хома (*в бешенстве*). Хто сміє знущатися над моєю дочкою?

Назар. Я! Хіба не бачиш? Я, Назар Стодоля! Той самий, за кого ти вчора обіщав видати дочку свою, той самий, якого ти знав ще з тієї пори, як він тебе вирвав із-під ножа гайдамаки! Згадай іще, що я той самий, хто й самому гетьману не дасть себе на посміх! Пізнав?

Хома. Пізнав. (*Равнодушно.*) Що далыш?

Галя. Хіба ж не ти прислав?

Хома. Мовчи! Геть собі!

Назар (*останавливает Галю*). Стривай, стій тут! І тебе обманюють?

Хома. Не обманюю, а так як батько велю. Вона просватана за чигиринського полковника.

Назар (*с презрением*). Полковника! Учора була моя, сьогодні полковникова, а завтра чия буде? Чуєш, Галю?

Галя (*падая на руки Назара*). Чую! О, чом мені не позакладало!

Сват. Осмілюсь доложить...

Назар. Мовчи, поганець, шипотиннику!

Хома. Віддай мені дочку мою. (*Робко подходит к Назару.*)

Назар. Геть, Юда!

Хома (*в ужасе*). Прохор, Максим, Іван, Стехо! Гей, хто там є? Возміть його, харцизяку, — він уб'є мене!

Назар. Нехай Бог тебе поб'є, дітопродавець! (*К Гале.*) Галю! серце моє! Промов мені хоть одне слово: ти не знала — за кого? Скажи: не знала?

Галя (*приходит в себя*). Не знала, їй-Богу, не знала!

Назар (*к Хоме*). Чи чуєш ти?

Хома. Не чую; я оглух!

Назар (*к гостям*). Люди добрі, коли ви не оглухли, так послухайте. Він мене називав своїм сином, а я його своїм батьком, і він се чув тоді, а сьогодні оглух. Де ж його правда? Чи чесний же він чоловік? Правдивий, га?

Гости молчат.

Гнат (*подходить к Назару*). Він не чоловік. Кинь його: таке ледащо не стоїть путнього слова! (*Берет его за руку.*)

Назар. Стривай! Ні, він чоловік, він називав мене сином (*К Хоме.*) Правда?

Хома. Не тобі вчити, як мені кого називати. Я її батько, а не твій: так у моїй волі оддати її за кого схочу.

Назар. А як же вона не захоче, тоді що?

Хома. Я заставляю.

Назар. Чи можна ж кого заставить утопитися або повіситися? Хіба ти Бог, що маєш силу чудеса творить? Хіба ти диявол, коли ти не маєш жалю до рідної своєї дитини? Ти бачиш, у неї є серце, і їй замість його кладеш каменюку. Слухай: і ти ж колись був молодим, і ти ж мав коли-небудь радість і горе. Скажи, що чуло, що казало твоє серце, коли тобою кепкували?

Хома. Го-во-ри!

Назар (*в исступлении*). Так ти глузуєш надо мною! Хіба я не стопчу тебе, як жабу? Брехун? (*Быстро подходит к нему и хватается его за горло.*)

Галя (*схватив руку Назара*). Що ти робиш? Убий мене, на, ріж.

Назар молча опускает руки.

Хома (*подбегает к сватам*). Ви бачили? Хотів мене задушити!

Сваты молчат.

Гнат (*к Назару*). Ми не так розплатимось іншим часом. Ходім з цього базару.

Назар. Не піду! Мене відсіль ноги не винесуть.

Гнат. Ну, так торгуйсь. Може, дешевше уступлять.

Галя. Боже мій, Боже мій! Вони знущаються надо мною!

Хома. Не знущаються, а торгуються.

Гнат. Годі, брате, ходім: ми опізнились.

Назар. Стривай, не опізнились. (*Подходит к Хоме*). Прости мене, я згорячу забувся. Ти добрий чоловік. Прости або заріж мене, тільки не

кажи, що вона не моя, не кажи! Дивись: я гетьману ніколи не кланявсь. *(Падає на колени.)* Для спасенія своєї душі, коли у тебе у серці є Бог, для угоди всіх святих, коли ти віруєш у кого, для спасенія твоєї дитини, коли вона тобі мила, зглянься на мене! Нехай старости з своїм хлібом ідуть додому. Христом-Богом молю, не занепасти її, бідної! Кращої її нема; за що ти хочеш її убити? На голову мою! Возьми її, розбий обухом — не треба мені її: тільки дай дочці своїй ще пожити на світі, не заїдай її віку, вона не винувата!

Хома дрожа поспостерігає за гостями.

Гнат *(швидко підбігає до Назару)*. Кого ти просиш? Кому кланяєшся? Перед ким падаєш? Я на тебе після сього й дивиться не хочу: прощай!.. Кланяється дияволу! Він тебе кип'ячою смолою напоїть! *(Хочет іти.)*

Назар *(удерживає його)*. Постій, дай ще слово скажу.

Галя *(обнімає ноги отця)*. Ви покійній матері, як вона умирала, біля домовини обіщали мене видати за Назара. Що ж ви робите? Чим я вас прогнівила? За що мене хочете убити? Хіба ж я не дочка ваша? *(Заливається сльозами.)*

Назар. Камінь! Залізо! Ти огню хочеш! Буде огонь, буде! Для тебе все пекло вивозу... ти жди мене. *(Галі.)* Бідна, бідна! В тебе нема батька, в тебе кат єсть, а не батько! Бідненька, серденько моє, пташечко моя безприютна! *(Цілує її.)* А я ще бідніший тебе: у мене й ката нема, нікому і зарізати! Прощай, моє серце, прощай! Не забаримось побачитись.

Галя безмолвно падає на руки Назара. Він цілує; Хома силиться вирвати її. Назар отталкиває його і знова цілує Галю.

Назар *(до сватів)*. Розкажіть полковнику, що бачили і що чули. Скажіть, що його молода при ваших очах цілувалась зо мною.

Галя обнімає його й цілує.

Бачите, бачите! Прощай же, моє серце, моя голубочко! *(Цілує її.)* Я знаю, що мені робить. Я знайду правду. Прощай! Вернусь, сподівайся.

Галя падає без чувств. Назар, закрив лице руками, удаляється. Гнат і козаки за ним. Хома і сватів підбігають до Галі.

Акт второй

Внутренность простой хати, опрятно убранной. На столе горят свечи. Хозяйка прибирает около печки.

Хозяйка. Господи, господи! Як подумаєш, коли ще ми дівували, зачуєш де-небудь вечорниці, так аж тини тріщать; а тепер... От скоро і треті півні заспівають, а вечорниці ще й не зачинались. Нехай воно хоч і свято, звісно — колядують, а все-таки час би. Ні, що не кажи, а світ перемінився. Хоть би і запорожці... Ну, які вони запорожці? Тьфу на їх хисть, та й годі! Чи такі були попереду? Як налетять, було, з своєї Січі, так що твої орли-соколи! Було, як схопить тебе котрий, так до землі не допустить, так і носить... Ой-ой-ой! Куди то все дівалось?.. *(Покачавши грустно головою, поет.)*

Зоря з місяцем над долиною
Пострічалася;
Дожидалася до білої зорі,
Не діждалася;
Я додому прийшла, гірко плакала,
Не молилася, —
Нерозумная, неутішная,
Положилася.
Ой не спала ж я, все верзлась мені
Нічка темная,
І вишневий сад, очі карії,
Брови чорнії.
На зорі-зорі я прочнулася
І сказала так:
За Дунай-ріку чорнобривий твій
На гнідїм коні
Полетів орлом!.. Я все плакала,
Все сміялася.
І додому козаки, з-за Дунай-ріки,
Заверталися.
Не вернувся мій... Молоді літа
За що трачу я?
Зоря з місяцем пострічалася —
І заплачу я.

Точнісінько моя доля! Неначе сю пісню про мене зложили. Де мої молоді літа? І сліду нема, мов поверх води поплили. *(Помолчав.)* Що ж се справді ніхто не йде? А вже мені ся навіжена Стеха! Пішла за дівками

та десь і застряла з козаками. І звела ж їх нечиста мати докупити! Нехай би сей Кичатий був парубок, а то ж уже старий чоловік... Не взяв би він собі в ключниці не молоду, а розумну, вірну, дотепну до всякого діла та стареньку! А то... як та дзига, так і снує. Як то він дочку свою ще пристроїть? Бач, у полковниці лізе! Чи довго ж то вона буде любитися його лисиною замість ясного місяця? Ох, ох! старі, старі! Сидіть би вам тільки на печі та жувать калачі; так ні, давай їм жінку, та ще молоду. Як же пак, чи не так!.. От Стодоля молодець! Я його знаю, він протопче стежку через полковничий садок. Та й дурний би був, коли б не протоптав. Про себе скажу, що... тее... хтось іде!.. Зараз, зараз! Насилу! (*Отворяет дверь.*)

Входять Назар и Игнат.

Хозяйка. Свят, свят, свят! Відкіля се, якою дорогою, яким вітром, яким шляхом занесло вас у мою хату?

Гнат. Не питайся, голубко, стара будеш, хоч се, признаться, і не пристало твоїй пиці. Чого ж ти так насупилась?

Хозяйка. Сідайте, будьте ласкаві, сідайте!

Гнат. Ну, годі ж, не сердься. Мало чого з язика не спливе! Невже треба переймать, що поверх води пливе! У тебе сьогодні вечорниці?

Хозяйка. Хіба ж наші вечорниці для вас? Ви так тільки прийшли — посміяться.

Гнат. Так таки і посміємося, коли буде весело.

Хозяйка (*глядя на Назара*). Буде весело, та не всім.

Гнат. Ну, се вже опісля побачимо. А поки — ке нам чого-небудь такого, для чого чарки роблять, та й зубам пошукай роботи. Проклятий скряга і повечеряти не дав. Ну, чого ж ти рот роззявила? Мерщій!

Хозяйка. Зараз. (*Отходя.*) Бідненький Назар! (*Достает с полки флягу с вином и закуску и ставит на стол.*)

Назар печально смотрит на Игната.

Гнат (*к хозяйке*). Тепер же знаєш що? Візьми мітлу та мети, виясни хорошенько місяць: бач, як насупило! А ми тимчасом побалакаєм, що треба.

Хозяйка. Що се, Бог з вами! Хіба я відьма?

Гнат. Я так, навмання сказав. Заткни пальці в уха. Чи второпала?

Хозяйка. А!.. ви хочете нишком побалакати. Добре, я піду по Стеху. (*Надевает свиту и уходит.*)

Гнат (*посмотрев ей вслед*). Пішла. Ну, що ж дивився на мене, мов не пізнаєш?

Назар. Тепер би й рідного батька не пізнав.

Гнат. Розумні люди усе так роблять: і в хоромах, як у хаті мужик. *(Наливає рюмку й подносить.)* Не хочеш? Як хочеш! А я совітував би чарочку-другу Адамових слізок, як казав було отець економ. Не забув Братський монастир?

Назар. Ні, скажи лучче, нащо ти мене повів сюди?

Гнат. На те, щоб побалакати з тобою, як з козаком, а не з бабою. За козацьку волю і розум! *(Витиває.)*

Назар. Щасливий ти чоловік!

Гнат. Ти щасливіший мене.

Назар. О, якби ти посидів у моїй шкурі! Ходім, Гнате, мені тут душно.

Гнат. Стривай, ще рано. Подивимся, як люди добрі веселяться, та посовітуємся, куди йти.

Назар. Мені одно, куди не поведеш.

Гнат. Ти вп'ять баба. Чи пристали ж козаку такі речі?

Назар. Гірко мені, Гнате! Ти смієшся, а в мене печінки верне. Хіба ж моє горе смішить тебе?

Гнат. Смішить.

Назар. А я думав — ти добрий чоловік.

Гнат. А я думав — ти козак, а ти, бачу, баба. Ну, скажи мені, чого ти дурієш? Де твій розум? Чи стоїть же жінка, хоч би вона була дочка німецького цезаря¹, чи стоїть вона такого дорогого добра, як чоловічий розум?

Назар. Стоїть.

Гнат. Брехня! Ти знаєш, в яку ціну поставив цар Соломон золотий плут? Він каже, що при нужді шматок хліба дорожче золота. А я скажу: чарка горілки козаку миліша усіх жінок на світі.

Назар. Ти мене, Гнате, морочиш, а мені тепер треба щирого друга.

Гнат. Добре. Я він і єсть, бо кажу правду. А коли хочеш, то й брехать почну для тебе. Все, що хочеш.

Назар. Не смійся, а ділом кажи, що робить мені. Тобі можна і говорити, і думати.

Гнат. Ось що. Перш усього випий горілки. Вона і без мене наведе тебе на розум. *(Наливає рюмку.)* Чи не забув ще ти, як розумно розсужда латинський віршник...² як пак його... ну, той, за якого мене в Братстві випарили різками, як отець ректор піймав у мене за халявою

¹ Цезар — цісар, імператор.

² Латинський віршник — Шевченко, очевидно, мав на увазі римського поета Горація.

його мудрі вірші. Він каже: «Дурниця все, окрім горілки, а іноді і жінка під руку». Оце так! *(Витиваєт.)*

Назар *(презрительно)*. Бідний ти, сердешний чоловік! Я думав, що в тебе хоч крихта є добра, а в тебе нема й того, що має й скотина. О, якби ти зміг заглянути сюди *(вказує на серце)*, куди сам Бог не загляда! Та ні! Може, ти тільки морочиш мене; може, ти тільки так кажеш. Друг ти мій добрий, вірний мій, ти ж таки плакав коли-небудь: плач зомною тепер; хоч прикинься, та плач. Не муч мене: в мене від горя серце рветься! Нехай вже ті сміються, що живуть у пеклі: їм любо; а ти ж таки чоловік. *(С участієм смотрит на него.)*

Гнат. Так, я чоловік; а ти й справді баба, ще раз тобі скажу: казна за чим вбиваєшся.

Назар. Нема у тебе серця, камінь ти!

Гнат. Як хочеш, так і думай, а я нещасніший од тебе, нещасніший од твоєї собаки: вона лащиться до тебе, а ти її кохаєш; а я?.. І я, дурний, колись любив і к гадинам — жінкам ласкався, ридав гарячими сльозами, рад був і життя оддати за них... І що із того? Чи хочеш знати?

Назар. Не треба, не хочу, не говори! У тебе нема Бога в серці.

Гнат. А був колись, та мохом серце обросло, як той гнилий нікчемний пен ь дубовий. Прийде і твоя пора, все згадаєш. *(Ласково.)* Годі ж тобі, годі! Не дивись так хмарно: далєбі не полєтша. Дурниця все: і товариство, і любов, — цур їм! Нема їх на світі! Одні дурні і діти вірять латинським віршам. А лучче поговорим о долі, а тимчасом налетять сороки чорноброві, вип'єм, пожартуєм, і вір мені — вся дур із голови вилетить. Я се знаю: мене лихо навчило.

Назар *(вставая из-за стола)*. Та і я ізвідав горе, та нічому не навчився; тебе ж не хочу слухать: ти зліший диявола. *(Хочет идти.)*

Гнат. Куди ж ти?

Назар. З тобою холодно, піду у пекло погрітись.

Гнат. Стривай, ти сам не знайдєш. Я шлях тобі покажу.

Назар. Найдучи сам.

Гнат *(удерживает его)*. Ти і справді хочєш іти? Скажений, ти з глузду з'їхав!

Назар. Я нікому не дам себе в обиду і дурного совіту не послухаю. Пусти мене.

Гнат. Насилу прочунявся. Та куди ж ти, навіжений?

Назар *(вспльчиво)*. Мовчи, а то тут тобі і амін.

Гнат *(не выпуская руки Назара)*. Так і я зумію, та що потім? З холодним мертвоцем у домовину?

Назар. Хоть до чорта у пекло! Пусти мене, я піду у Чигирин до полковника.

Гнат. Чого?

Назар. Уб'ю його!

Гнат. А як не вб'єш, тоді що? Чи не мусиш ублагать його відкинутися від Галі? Га?

Назар. Так чи не так, а я піду.

Гнат. До диявола в гості! Чи не лучче ж, замість пузатого полковника, обняти тонкий та гнучкий стан Галі? Не хмурся та послухай, та роби так, як я тобі скажу, бо ти сьогодні нічого путнього не видумаєш.

Назар. Що дальше?

Гнат (*осматриваясь*). Чи глухі тут стіни? (*Вполголоса.*) Украдьмо Галю, от і все. Чи добре?

Назар (*чемного помолчав, жмет руку Гната*). Прости мене...

Гнат. Ну, що ще?

Назар. Ти певний друг!

Гнат. Ну, об сьому послі. Кажі, так чи не так?

Назар. Так! Я весь твій: говори, приказуй.

Гнат. Слухай же. Вона, звісно, виходила до тебе коли-небудь пізно вечором у садок, хоть, може, й не одна?

Назар. З ключницею.

Гнат. Суща коханка! Чи не завалявся у тебе в кишені який червінець?

Назар. Два.

Гнат. Ще лучче. Се ж буде ключниці на сережки, а плахту на словах обідай. Тільки домовся з нею так, щоб вона про мене не знала, бо жінки наголо всі цокотухи: не для їх вигадано слово *мовчати*; до того ще й дорожче запросить.

Назар. Нічого не пожалую, усе віддам, що в мене є. Де тільки ключницю побачу?

Гнат. Вона буде тут. Адже ти чув, як ласка хазяйка Стеху за те, що довго бариться? Гляди ж, зробиш тут усе як треба, а я дождатиму вас край старої корчми з трійкою добрих вороних. Знаєш, за садком, на старій дорозі?

Назар. Знаю.

Гнат. Сю корчму і днем люди, хрестячись, обходять, а вночі ніхто не посміє; так кращого місця нічого й шукати; тільки порайтесь моторніш.

Назар. А як вона не захоче, — що тоді?

Гнат. Хто? Ключниця чи...

Назар. Та й та, й друга.

Гнат. Захочуть обидві, тільки ти зумій согласити. Ключниця за червінця піде колядувать хоть до самого сатани; а Галя в одній сорочці піде за тобою на край світу; а як се дуже далеко, так ти спровадь її на Запорожжя, а там і сам гетьман не більший од чабана. Адже ти не виписувався із запорожців?

Назар. Ні.

Гнат. Так якого ж злидня ще хотіть? А хто, пак, у тебе курінним отаманом?

Назар. Сокорина.

Гнат. Знаю! О, голінний, завзятий чоловік! В кірці води диявола утопить, не то що в Дніпрі. А! здається, хтось іде.

Назар. О, якби твоє, брате, слово та Богу в уха!

Гнат. Нема нічого на світі легше: тільки повеселій, будь козаком. Мовчи. *(Громко.)* Ну, вип'ємо ж чарочку за шинкарочку.

Пьют.

Хозяйка. Як же я утомилась! Насилу найшла її, прокляту Стеху!

Гнат. А що, змахнула пил з місяця?

Хозяйка. Смійтесь, а воно і справді погода утихомирилась.

Гнат. Оце ж тобі за труди. *(Подает чарку.)*

Хозяйка. Цур йому, як я втопилась!.. Ні, спасибі, не під силу... Хіба вже для вас. *(Пробует понемножку. Гнат знаками просит. Она, в при творстве усилий и кривляний, вытывает, а остальные капли хлещет в потолок.)* Щоб вороги мовчали й сусіди не знали! *(Отдает чарку.)*

Гнат *(подносит Назару; тот отказывается знаком)*. Не хочеш — як хочеш. А мені здається, що і на світі нема такого горя, якого б не можна було утопити в чарці горілки. Чарка, друга — і чорта у воду. Так, Катерино?

Хозяйка. Як кому іншому, то й кварта не pomoже.

Гнат *(Назару)*. А ти справді не будеш пить?

Назар. Не буду.

Гнат. Вольному воля, а спасеному рай. За твоє здоров'я! *(Выпивает.)* Праведно співається в тій піїні, що каже: коли б мужику не жінка, не знав би він скуки, коли б не горілка, де дівать би муки? Так у горілку її, прокляту, у горілку! Розумний чоловік тебе видумав, так! *(К Назару.)* Та на тебе бридко й дивиться. Ну, ще ж одну та й годі вже. *(Наливает.)* Чи втямки тобі, як ми втікали з Братського на Запорожжя та на дорозі зустріли одну чорнобривеньку і ти чуть-чуть був не проміняв запорозької волі на її чорні брови? Бач, ти забув; а я так все запрошешде знаю, та й що буде, одгадаю.

Стеха (*вбегає в второпях*). Ох, моя матінко, як утомилась! Шуточки? Оббігала усі усюди! (*Осмамливаясь*.) Ах, Боже мій! я і не бачу. Добривечір вам! От вже й не думала, й не гадала! Спасибі, спасибі! Не погнушались наших слобідських вечорниць. Так уже й не здивуйте: у нас усе абияк, не те, що у вас у Чигирині.

Гнат. Та у вас ще краще.

Стеха. Годі-бо вам сміяться.

Хозяйка. Чи прийде ж хто?

Стеха. Як же? Усі придуть.

Гнат берєт за руку хозяйку й отводит в сторону. Назар встает из-за стола и подходит к Стехе.

Гнат (*к хозяйке*). У мене щось голова розболілась; піду подивлюсь, який місяць. Чуєш? А про кобзаря, мабуть, і забули. Збігай лишень. Без його і гульня не гульня.

Хозяйка. Стехо! Ти звала Кирика?

Стеха. Моя матіночко! І забула. Я зараз збігаю.

Гнат. Вп'ять де-небудь застрянеш... Збігай лучче сама.

Хозяйка. Добре.

Хозяйка й Гнат уходять.

Назар (*берєт за руку Стеху*). У мене є просьба до тебе, Стехо.

Стеха. Знаю, знаю, яка просьба: сказати панночці, щоб вийшла до вас, як пан засне. Та тепер тільки не те вже, що перше було. Адже ви самі знаєте, що незабаром зробилось.

Назар. Се не помішає; мені тільки одно словечко сказати. (*Даєт ей червонец.*) На тобі; ще й плахта буде, коли услужиш.

Стеха (*приймаєт червонец*). Не придумую, як би се зробити. Лиха година те, що старий цілісіньку ніч очей не заплющить. Сердешна панночка! А як я плакала, як просила! Ні, таки на своєму поставив старий сатана.

Назар. Так ти зробиш? Дожидати?

Стеха. Зроблю, зроблю, тільки...

Назар. Не бійсь! Більш копи лиха не буде. А коли хочеш, так і ти з нами. Ну лишень, чкурнем.

Стеха. Куди з вами?

Назар. Туди, де лучче жити, де будеш ти панією, а не ключницею: чи второпала?

Стеха. Глядіть, чи не дурите ви мене? І справді думають, що як вони багаті, так усі і їх.

Гнат (*за сценой*). Катре, Катре! А погляди, що се на місяці?

Голос хозяйки. Хіба не знаєте? Брат брата на вила підняв.

Гнат. Як же се? Далекі, я не чув.

Хозяйка. Нехай у хаті розкажу, я змерзла.

В продолжение этого разговора Назар объясняется со Стехой знаками и шопотом. Стеха делает утвердительный знак и отходит. Входят Гнат и хозяйка.

Стеха. А хіба ж ви сього не знаєте?

Гнат. Або забув, або і зовсім не знав; не згадаю.

Стеха. Так ось бачите, як воно. Як Христа дочитались, старший брат на Великдень, коли ще добрі люди на утрєні стояли, пішов підкинуть волам сїна, та замість сїна проткнув вилами свого меншого брата: так їх Бог так і поставив укупці на місяці, на вид усьому хрещеному миру, щоб бачили, що і скотині гріх їсти у такий великий празник, поки пасок не посвящать, а не то що людям.

Хозяйка (*насмешливо*). Ач як мудро прочитала!

Гнат. Чудо, не дівка! Розумна і красива. (*Обнимає Стеху.*)

Стеха (*притворно*). Що се, які справді безстидні оці городські козаки! Усе б їм знущаться над нами та й тільки.

Гнат целует ее.

Ну! от іще видумали що! Неначе се звичайно! Пустіть, далекі закричу.

С шумом входят казаки й девушки.

В толпе. Ай да Стеха! От моторна, і тут успіла. А старий Кичатий!..

Стеха (*вырываясь*). Ну, що? Пожились? Не бійсь, таки не довелося поцілувати. Хто там горло дере, що успіла? Вони тільки так, нічого не зробили.

Гнат (*к козакам*). Ну, хто у вас отаман? Чи єсть музики?

Голоса. І кобзар і музики

Гнат. А останне: випить і закусити?

Голоса. Як без сього? Усе є.

Гнат. А, та й бравії ж молодці! Що твої чигиринці! (*К девушкам.*) Котора ж із вас піде зо мною танцювати?

Голоса. Пропустіть, пропустіть — музики йдуть.

Входять музиканти-жиды. Впереди слепой старик с кобзою. Девушки и козаки в беспорядке расступаются. В продолжение суматохи Назар разговаривает с Гнатом.

Гнат. Будь-бо веселіший, не показуй виду. Стеха зуміє одкараскатись од них, тільки нам з тобою треба попереду утікати. Я, пожалуй, хоч і раз піду, а ти зостанься тут поки — так, для виду. Та чуєш: не дуже довго женихайся, а мерщій в корчму: я там буду.

Назар. Добре, тільки і ти проворніше.

Гнат. За мене не бійсь Дивись, старії знакомій! Кузьма, яким се побитом тут опинились?

Один из козаків. З хуторів до церкви, а вечорниці по духу чуємо.

Гнат. Мододці? А ви, жидова, як суди зайшли?

Жид. А так, шляхом. У Чигирині нема заробітку, а ми прочули що у пана Кичатого весілля буде, так і прийшли сюди.

Гнат (в сторону). Жидівське ухо! (Грамко.) Ануте ж! Учистьте запорозького козачка. (К козакам.) А з вас хто бойчіший? Удар, я подивлюсь, чи так, як у нас бувало на Запорожжі! (Тихо Назару.) Годі, не дурій. Я ж кажу, усе буде добре.

Назар. Чи буде, чи ні, тільки зділай милость, не бався тут, іди швидше.

Гнат. Поспіємо ще з козами на торг. Не показуйся, будь ласкав, таким сумним: все зіпсуєш. Подивимся козачка, та й годі.

Удаляються в глубину и разговаривают между собою. Музыканты заиграли. Один козак выскакивает из толпы и пляшет козачок. Гнат и Назар любят.

Гнат. Ай да молодець! От жвавий! Що твій запорожець!

Танец кончается.

Ну, веселітеся ж, люди добрі, гуляйте, хлопці, а нам уже годі, пора їхати: до Чигирина не близько, а до світу треба бути там. Прощайте, козаки! Прощайте, дівчата! Прощай, хазяйко! А де ж та... Кичатого?

Стеха прячется между козаками. Гнат, поймав ее, целует.

Прощай, сердечко моє, моя розумниця, моя красавиця! Прощай!

Стеха (*вырываясь*). Ай-ай-ай! Закричу, їй же то Богу, крикну.

Назар и Гнат уходят. Хозяйка провожает их.

Стеха (*охорашиваясь*). Що за народ такий сі козаки! Усе б їм цілуватися. Неначе й допомоглось. (*К хозяйке.*) Тітко, тітко! А нумо ми з тобою. (*Пляшет й поет.*)

Через гору піду,
Скриюсь за горою...
На біду,
Де піду,
Козаки за мною.
Той почне говорити,
Той сережки сулить,
Кого знаю,
Привітаю,
Хто сережки дарить.
Ох, сережки мої,
Мої золоті!
Сердітеса,
Дивітеса,
Вороги лихії!

Хозяйка (*вырываясь*). Ох, мої зозуленьки! По старості літ мені б і не подобало.

Стеха между тем шалит с козаками, хватая за руку молодого козака, и, вертясь, приплясывает.

Хозяйка. Оце яка жартовлива! Та перестанеш ти чи ні?
Стеха (*пляшет й поет*).

Тра-ла-ла, тра-ла-ла,
На базарі була,
Черевички купила,
Три червінці дала,
А четвертий пропила
І музику найняла.

Що ж ви, родимець би вас вбив! тільки дурно гроші берете? Кусок би вам сала, а не грошей.

В толпе хохот.

А де ж наш Кирик? Сюди його! Він один лучче усіх цих голодранців.

Выходит кобзарь.

Ось він, мій голубчик. Ну лишень, яку-небудь пісеньку з приговорками або казочку-страховиночку, щоб цілу ніч не заснулось.

Кобзарь. Добре, добре. Хочеш казочку, хочеш пісеньку, що любиш. Голоса. Казку! Казку!

Другие. Ні, пісню, та таку, щоб жижки затрусились. Ми ще не танцювали.

Первые голоса (*и с ними Стеха паче всех*). Натанцюєтесь іще, поки до третіх.

Стеха. До півнів ще не трохи. Казку! (*К хозяйке.*) Казку, тітко?

Хозяйка. Звісно, казку, поки ще не так пізно; а опісля і слухать страшно буде.

Кобзарь. Коли казку, так казку; мені все одно.

В толпе. Перещебетала-таки цокотуха.

Другой голос. Ач яка!

Стеха. А що, га? Таки перещебетала!

Кобзарь садится на скамейку. Кругом него с шумом и хохотом толются в беспорядке козаки и девушки.

Стеха (*подносит кобзарю рюмку вина*). Випий, дідусю, для смілості.

Кобзарь (*випивши*). Спасибі тобі, дівко! (*Прокашлявшись.*) Слухайте — що їсти, в горшку не бовтати, усіх не марати, слов не пропускать, другим не мішати.

Обиий легкий шопот й смех.

Стеха. Послухаю, послухаю, чи єсть же така страховина, щоб я злякалась.

Голос. Чуєш ти? Коли не будеш мовчати, так геть собі!

Другой. А то виженем!

Стеха. А хто б посмів! Сотник вас усіх перевішає.

Голос. Дзус йому, мурому! Гляди, щоб на одній осичині не повісили тебе з сотником.

Хозяйка. Та замовчить же, Бога ради! (*К кобзарю.*) Кажі, дідусю, кажі; їх не переслухаєш.

Кобзарь (*прокашлявшись*). У венгерській стороні, у цесарців¹, за шляхетською землею, стоїть гора висока; а в тій горі нора глибока; в норі сидить не звір, не птиця — турецька цариця. Сидить вона сто тисяч літ, не молодіє, не старіє, а тільки дедалі зліє; їсть вона од схід до захід сонця — не хліб печений, не курей і не яку-небудь людську страву, а трощить маленьких дітей за те, що коли ще вона була у Туреччині важкою, так їй сказав арменський знахар, що вона родить дочку і дочка та буде, як підросте, в тисячу раз краще її. От вона, справді, як родила дочку, так зараз і з'їла її, та з того часу сидить у норі і, негаваяючи, усе їсть дітей; не розбира, хоть хрещені вони, а хоть нехрещені, їсть усіх, їсть тобі всіх та й годі, — і дівчаток, і хлопчиків...

Стеха (*быстро*). І хлопчиків! Ах, вона триклята баба! Щастя її, що я не знаю тієї гори.

Голос. А що б ти зробила?

Стеха. Що? Задушила б.

Голос. Куди тобі, погане!

Другой. Ти й за двері сама боїшся вийти.

Стеха. Хто, я?

В толпе. Та не мішай же слухати! Не хто ж більш, ти!

Стеха. Я боюсь? Хочеш, зараз піду на гробовище? А коли хочете, так у стару корчму, що на старому шляху.

В толпе. Прудка дуже! За поріг не вийдеш, умреш.

Стеха. Я вмиру! Що ставиш?

В толпе. Мої музиканти на всю; а ти?

Стеха. Піввідра слив'янки, три куски сала і паляниця.

В толпе. Добре! Тільки щоб, знаєш, слив'янка була з панського льоху.

Стеха. Та вже де не візьму, до сього вам діла нема, а поставлю. Де мій байбарак? (*Надевает верхнее платье.*) Гляди ж, не цурайся слова. (*Кобзарю.*) Як я вернусь, так тоді докажеш, дідусю; а то я і не хочу. (*Уходит.*)

Кобзарь. Добре.

В толпе. А щоб повірили, так принеси цеглинку або кахлю з груби, або що хочеш, тільки з корчми.

Стеха (*за сценою*). Добре, добре.

Голоса. От дівка голінна, так-так!

Другой. Чуприну їй та уси, тоді хоч у пекло...

Третий. Так подумують, що козак.

¹ Цесарці — австрійці.

Хозяйка. Вже козир-дівка, не вам рівня. Отже й піде; тоді плати.

Голос. Або слив'янку пий, а салом і паляницею закусує.

Хозяйка. Побачим, побачим, чия візьме. Чого сидіти? Щоб не даром музикам платить, ну лиш потанцюєм лучче. Ану, вдарте, та не по-жидівський, а по-нашому.

Толпа в беспорядке расступается. Козак с девушкою выходит танцевать. Музыканты заиграли, и пляска началась. Занавес тихо опускается.

Акт третій

Внутренность развалин корчмы. Стены без потолка и несколько уцелевших стропил. Все занесено снегом и освещено луною. Несколько минут молчания. Вдали слышна песня, потом ближе, ближе, и является Стеха, робко припевая: «Ох, сережки!..» Она останавливается у развалившейся печи и с робостью осматривается кругом.

Стеха. Як страшно! Де ж вони? І коней теж не видно. Чи не махнули вони собі? То-то буде добре! За два червінці продать своє щастя... (*Осматривает следы.*) Ні, опріч моїх, нічийх не видко слідів... Що, як вони обманили та другим шляхом?.. От тобі й сотничка! Побіжу мерщій додому, чи не подіялось чого там. Розкажуть, що я допомгла, — тоді усе пропало. (*Поспешно возвращается.*)

Навстречу ей Назар несет на руках Галю.

Стеха. Се ви? А тут так страшно... Чи не случилось чого?

Назар (*опустив Галю*). Нічого не бійсь. А коні тут?

Стеха. Ні, я не бачила.

Назар. Збігай подивись, і як нема, то біжи мерщій у слободу, чи не зустрінеш на дорозі.

Галя. Стехо! Чому ж ти не йдеш? Біжи ж скоріш: тато прокинеться! Біжи-бо!

Стеха. Зараз, моя панночко; для вас на край світу полечу. (*Поспешно выламывает из печи изразец.*)

Галя. Що ти робиш?

Стеха. Зараз. Се од вовків. (*Быстро удаляется.*)

Галя. Ходім на дорогу: мені тут страшно.

Назар. Не можна, моє серденько: там побачать, а сюди ніхто не ввійде.

Галя (*зрушно*). Ну, роби як знаєш, а я... я все зробила... Боже! На зорі прокинеться батюшка... Ох, Назаре, Назаре! що я наробила!

Назар. Лучче нічого не можна було зробити.

Галя. Тато мене проклене.

Назар. Себе нехай прокладає... Ти змерзла, моя кришечко? Візьми мою кирею. (*Снімає плащ и расстилает по снегу.*) Спочинь, моє серденько; поклади свої ніженьки у мою шапку. (*Галя садиться на плащ. Назар вкладає її ноги в свою шапку.*) Отак тепліш (*целует її*), тепліш, моє серденько.

Галя. О, мій голубчику, мій сокіл ясний! Як мені тепло, як мені весело!.. Тільки я боюсь: батюшка мій такий сердитий.

Назар. Не бійсь, моя пташечко, нічого, поки я з тобою. Не бійсь, тільки люби мене. Я подумав тоді... коли...

Галя. Коли? Що подумав? Може, недобре?

Назар. Не то що недобре, та не тепер згадувать об чім-небудь недобрим, коли на серці така радість. А завтра... що завтра зо мною буде? Я вмру, мене задушить моє щастя, моя доля. (*Кладет ей на колени свою голову. Галя перебирает его волосы. Назар, подняв голову, с нежностью смотрит ей в очи.*) О, мої очі, мої карі! Поглядіть на мене, мої зорі ясні! (*Немного помолчав.*) Серце моє, ти не казала батькові, що підеш заміж за полковника? Не казала?

Галя. Оп'ять! Який же ти справді!.. Я заплачу. Адже ж він нічого мені не говорив о полковникові, так як же б я йому сказала?

Назар. Бідненька! Він продавав тебе, а ти нічого й не знала. Прости його. Нехай Бог милосердний на тім світі за се його осудить і покарає.

Галя. Я молитимусь за його гріхи. Може, Бог йому простить.

Назар. Молись за кого хочеш, тільки не розлюби мене, моя галочко... Я вмру тоді.

Галя. Який ти чудний! Ти думаєш, що я тільки так тебе люблю. Ні, Назаре, я не люблю, я й сама не знаю, що роблю... Як би тобі розказать? Аж страшно! Знаєш що? Коли я дивлюсь на тебе, так мені здається, що ти — так се я, а що я — так се ти. Так чудно; не знаю, од чого воно се так. Коли зостанусь одна на самоті, то все про тебе думаю, думаю, і мені приставиться, що ти в Чигирині перед гетьманськими хоромами на вороному коні гарцюєш, а усі гетьманші, полковниці ні на кого більш і не дивляться, опріч на тебе... У мене в очах так і потемніє... Я заплачу, заплачу, так важко на серці стане. Од чого воно так, Назаре? Ти не знаєш?

Назар. Знаю, моє серденько, знаю! Як люблю, як мені ти говориш! Промов ще раз, обійми мене. (*Обнимаются, целуются.*) Ще, ще один, останній раз. (*В изнеможении кладет ей голову на колени.*)

Галя. Як мені весело з тобою! Чи воно усе так буде весело? Скажи мені, Назаре.

Назар (*не поднимая головы*). Увесь вік!

Галя. Куди ж ми поїдемо?

Назар. У рай.

Галя. Я се знаю; та де ж він?

Назар (*подняв голову*). Не питай мене тепер; я нічого не знаю. Ми поїдемо туди, де нема і не буде ні полковника, ні батька твого, де тільки одна воля, одна воля та щастя. О, як ми будемо гарно жити! Збудую тобі хату світлу, світлу та високу, розмалую її усякими красками — і чорними, і блакитними, і зеленими, усякими, усякими, наряджу тебе у шовк та в золото, посаджу тебе на золотім кріслі, мов крало, і довго, довго, поки вмру, все любуватимусь тобою. Та чи вмру ж я коли-небудь? Ні, я ніколи не вмру! Коли ти будеш зо мною, то смерть не посміє і в хату нашу заглянуть.

Галя (*грустно*). Ох, ні, Назаре, не кажи так! Мені страшно стало, і серце так защеміло, так заболіло, неначе чує недобру годину або яке горе.

Назар. Яке горе? Де воно? Для нас нема його на цілیم світі.

Галя. Не знаю, Назаре, тільки мені щось на серці так важко, так гірко... Я все думала про батюшку.

Назар. Нащо ж ти об йому думаєш? Не думай, і весело буде. Знаєш, як приїдемо ми у Кодак... Се запорозький город... От як приїдемо, мерщій у церкву, повинчаємось; тоді і сам гетьман нас не розлучить, і будемо довго, довго там весело жити. Ти будеш пісні співати і танцювати, а я буду грати на бандурі і розказувати тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого¹, про Свірговського, про всіх, про всіх жвавих козаків наших. Далі мені вигодуєш сина, молодця чорнобривого, пошлемо його в Січ; там поставлю його перед козацькою громадою і скажу: «Любуйтеся, дивіться: се мій син. Мені його вигодувала, викохала моя Галя, такого молодця!» Що, весело?

Галя. Весело, мій Назаре, мій миленький, а серце все-таки болить. Мені здається, що тато вже прокинувся і мене шукає.

¹ Сава Чалий — один з гайдамацьких ватажків у першій половині XVIII століття, що потім — став зрадником і перейшов на бік шляхти. Свірровський Іван — очолював козацький загін у боротьбі з турками. Потрапив у полон до турків і там загинув.

Назар. Бог зна об чім думаєш ти! Ось зараз будуть коні, і вони нас не найдуть, хоть нехай усю землю перевернуть. Не журись же, моя ластівко!

Галя. Знаєш що? Ходім додому, розбудимо його, станем перед їм на коліна... Він нас простить: він мене любить.

Назар. Хіба ж я його не просив, хіба ж не ставав перед ним на коліна! Адже ти бачила?

Галя. Бачила, ти просив... Назаре, він мій батько,

Назар. Лучче б не знать такого батька.

Галя. Ти сердисься, Назаре! Не сердься, мій милий, мій чорнобривий. Подивись, я весела, я не жалкую, що покинула... Поцілуй же мене, мій соколе ясний, орле мій сизокрилий. *(Обнимаются и целуются.)*

Назар. О, моя радість, мій сон чарівний! Не журись, серденько. Скоро ми полетимо так, що не дожене нас і вітер. А ніч-то, ніч! Неначе празникує наше щастя. Тиха, світла, як твої ясні очі. Ти не боїшся? Побудь тут одна. Я піду подивлюсь на дорогу.

Галя. Ні, не боюсь.

Назар. Чого ж ти знов зажурилась?

Галя. Так, нічого. Я згадала покійницю няньку. Вона мені розказувала, що в сій корчмі давно який-то запорозький старшина ночував, а на другий день найшли його в Тясміні; і що тут Богдан зустрічав сина свого Тимофія¹, як козаки везли його з Молдавії, покритого червоною китайкою; і що тут запорожці вирізали жидів. З тієї години ніхто в їй не жив: усе ніччю ходять мертві жиди... Ух, як страшно тут!

Назар. Тобі твоя нянька Бог зна чого наговорила.

Галя. Вона божилась, що правда. Не ходи, лучче останься зо мною, або ходім обоє. Мені важко і на минуточку розрізниться з тобою.

Назар. Я не піду... Ти не змерзла?

Галя. Ні, твоя шапка така тепла. *(Снимает шапку с ног и целует.)* О, моя мила шапка! Надінь її: і ти замерз.

Назар. Надінь ти. Я подивлюсь на тебе, яка ти в козацькій шапці. *(Она надевает шапку. Назар любит ее.)* Чудо! Чорні уси, шаблю дамаську, пістоль за пояс — і козак хоч куди. *(Целует ее.)* Козаче мій чорнобривий!

Галя *(надевает ему шапку)*. Отак краще! Постій, я пришпилю стьожку. Знаєш, як на весіллі бува у молодого?

Назар. Се ти ще й завтра зробиш...

¹ Тимофій — Тиміш, син Богдана Хмельницького, помер 1653 року в Молдавії від рани, що її дістав в бою зі шляхтою.

Галя. Ох, стривай! Я й забула. Адже я таки взяла з собою і хустку, що для тебе вишивала. *(Винимает из-за пазухи белый, шитый красным шелком платок и подает Назару.)* Що, хороший? Я сама вишивала і гроші на шовк сама заробляла.

Назар. Спасибі, серце моє.

Галя. Чи не заспівать оце пісню про хусточку, що я в Чигрині у дядьки чула?

Назар. Коли весела, заспівай.

Галя. Ні, не весела, та мені сидить уже остигло. Слухай же. *(Выходит на край сцены.)*

Назар стоит задумавшись.

Галя. Чого ж ти зажурився? То не треба було б і співать...

Назар. Нічого, серце моє. Возьми свою хустку. *(Подает ей хустку.)* Завтра знову подаруєш.

Галя. Нащо вона мені? Розірви, коли вона тобі нелюба; я другу вишию. *(Печально.)* Тільки не знаю, коли. *(Плаче, помолчавши.)*

Назар. Не плач, моє серце. Дивись, я не журюся.

Галя. Не журишся? А чого ж ти плакав? Ти щось знаєш, та не хочеш сказать. Скажи ж, мій голубе, мій орле сизокрилий, скажи, моє серце!

Назар. Знаю, знаю, моя голубко, що я найщасливіший на світі.

Галя. Ба я щасливіша за тебе Ніколи ж не буду співать про хустку; цур їй!

Назар. Я тебе вивчу другу, веселу-веселу та хорошу.

Дивляться одно на другого і цілуються. Хома і Стеха крадуться із-за стіни.

Хома. Сюди! Ось де вони! Сюди!

Галя. Батько!.. Пропала я!

Стеха *(пробігає коло їх)*. Полковниця! Полковниця!

Назар мовчки бере лівою рукою Галю, а правою виймає шаблю. Хома торопко веде на його челядь. Стеха ховається.

Хома *(скаженіє)*. Цілуйтеся, цілуйтеся, голуб'ята! *(До челяді.)* Киями його, собаку! Чого ж стали? Беріть, рвіть його!

Челядь торопіє.

Назар. Хто хоче в домовину, виступай на мене. *(До Хоми.)* Ти чого хочеш?

Хома. Смерті твоєї, злодію!

Назар. Нащо ж ти собаками цькуєш? Возьми сам, коли хочеш.

Хома. Я рук паскудить не хочу. Беріть його! О, пес поганий! Я розірву тебе!

Б'ються на шаблях.

Галя *(пада між ними на коліна)*. Тату, тату! Убий, убий мене! Винна я; я прогнівила тебе... Убий же мене, таточку, та не бери з собою!

Хома. Цить, кошеня крадене!

Назар *(Хоми)*. Цить, сатано люта!

Хома. Дочку оддай!

Галя. Не оддавай, не оддавай! Я утоплюся!

Хома. Топись, гадино, поки не розтоплав я тебе!

Галя. Топчи, души мене: я твоя дитина!

Хома *(до челяді)*. Беріть його! Я вас перевішаю! Я вас золотом окую!

Челядь поривається до Назара.

Галя. Одурить! Одурить!

Хома. Не одурю! Не скавучи, зінське щеня!

Напада на Галю. Назар заступа її. Челядь напада на Назара ззаду і крутить йому руки.

Хома. Ха-ха-ха! Вовче, вовче! Чому ж ти не рвеш нас?

Назар. Цить, жабо погана!

Галя *(перед Хомою на колінах)*. Тату, тату, кате мій! Я розірву тебе, — я день і ніч плакатимуся на тебе! Танцювать, плакати буду! Чого забажаєте, все робитиму — не вбивай його. Я за полковника піду...

Назар. Галю!

Галя. Ні, ні... *(Зомліла, падає.)*

Хома *(до челяді)*. Чого ж ви дивитесь? Нехай здиха собака, а ви тимчасом шкуру зніміть.

Челядинець замахнувся кием на Назара.

Хома. Стривай! Ми не татари. За що його убивать? Чи єсть у кого вірьовки, пояс або налігач, — що-небудь, скрутить йому руки й ноги?

Челядь крутить поясами Назара.

Стеха (*падає коло Галі зомлілої*). Ох, моя пташечко, моя лебідочко! Чи я ж знала, що так станеться? Прокинься, моя зозулечко, моя ластівочко!

Хома. Отак добре! Тепер зав'яжіть йому рот. От, до ладу; у його, здається, ще й хустка у руці. Чи не весільна? Добре, здалась-таки на що-небудь.

Зав'язують хусткою рот.

Хома. Не туго, щоб стогнав. Мороз хоть і лютий, та, може, видержить. А вже як вовча тічка нападе... а вовки здалека поживу чують... от буде снідання, начисто гетьманське! Тепер положіть його на білу перину — нехай проспиться та подума, з ким жартує.

Челядь кладе Назара на сніг.

Хома (*на Галю*). А ця учаділа... Возьміть її додому... Прочумається.

Челядь бере на руки Галю і несе з собою.

Стеха (*бере Хому за руку і веде його за Галею*). А що? Скажеш, що не люблю тебе?

Хома. Спасибі, спасибі. (*До Назара.*) Оставайся здоров, приятелю! Не згадуй лихом. Нехай тобі присняться рушники.

Хома з Стехою шепчуться і пропадають. Назар тихо стогне. Незабаром чути за сценою гомін.

Голос Хоми здалека. Киньте її! В'яжіть його!

Гнат (*за сценою*). Я тебе зв'яжу, недовірку проклятий!

Незабаром вибігає Галя і кидається на Назара.

Галя. Орле мій, серце мое! (*Розв'язує хустку.*)

Назар. Душно мені, душно!

Гнат (*веде за груди Хому*). Останній раз говорю: оддаси Галю за Назара чи ні?

Хома. Ні!

Гнат. Здихай же, собако кажена! (*Замірює шаблею.*)

Хома. Стривай. Ти знаєш наш закон козацький, то..

Гнат. Що мене живого поховують з твоїм падлом? Знаю. *(До челяді.)*
Копайте яму. *(Цілить пістолем.)*

Хома. В'яжіть його!

Тимчасом Галя розв'язує руки у Назара.

Назар. О, доле моя! Серце моє!

Гнат. Копайте яму! *(До Хоми, прицілившись.)* Лукавий чоловіче, за що без сповіді ти себе губиш і мене з собою? Прощайсь з білим світом, молись Богу. *(До Назара.)* Назаре, брате мій, друже мій! Поховай мене. Прощай! А ми...

Назар. Стривай!

Галя *(до Гната)*. Стривай!

Назар. Пусти його, не варт він того. Не напасти душі своєї. *(До Хоми.)* Іди, лукавий чоловіче, іди, куди знаєш. Не поміг тобі Бог занапастить мене; а я чужої крові не бажаю. Іди собі!

Хома *(падає перед Назаром)*. Назаре! сину! батько рідний! Заріж мене, замуч мене, на конях розірви, та не прощай! *(Падає до ніг і плаче.)* О, я лукавий, лукавий! О, я грішний, проклятий!.. Дочко, доле моя! серце моє! Проси його, нехай уб'є, нехай я світа не паскуджу! *(Знову плаче.)* Боже мій, Боже мій!

Назар *(підводить його)*. Устань, молися Богу, грішний. Коли прощають люди, то Бог милостивіший за нас.

Хома *(вставши, утирає сльози)*. О сльози, сльози! Чом ви перше не лилися? Назаре, я чернець... спокутую в рясі мої беззаконія! Бери мое добро, бери мою Галю, бери все мое! Галю! Назаре! Обніміться, поцілуйтеся, діточки мої. Я хоч і грішний, а все-таки батько. *(Назар і Галя обнімаються.)* Боже вас благослови!

Григорій Квітка-Основ'яненко

Конотопська відьма

I

Смутний і невеселий сидів собі на лавці, у новій світлиці, що відгородив від противної хати, конотопський пан сотник Микита Уласович Забрюха. Хоч парень собі і чепурний був, а тут і у неділеньку святу не брав білої сорочки, та й — прощайте у сім слові — китаєвих синіх штанів на ніч не знімав, так, сердека, у них і ночував, рад-рад, що за північ допхався додому; а там чи заснув, чи ні, вже його, ще сонце не сходило, збудили. Зараз схопивсь, випозіхався, вичухався, помоливсь богу, нюхнув разів тричі кріпкої роменської кабаки, прослухав, що йому читали, дав порядок і, залишившись сам у світлиці, сів на лавці: голова йому нечесана, чуб не підголений, пика невмита, очі заспані, усі розкудовчені, сорочка розхристана; край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої дулівки, що ще звечора наточила йому Пазька у пляшку, а він, хоч і насипав у карватку, щоб то, знаєте, з журби випити, та як зажурився знова, та й забув, так і ліг та й заснув; та й тепер, уставши, не дуже на ту дулівку квапився, бо ще нове лихо зовсім його скрутило, і він і сам себе з журби не тямив.

Яке ж то там йому лихо зіклалося й від чого така журба його узяла? Але! тривайте лишень, я вам усе розкажу: і відкіля він так пізно приїхав, і зачим не дали йому добре й виспатись. Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте.

Пан сотник Уласович був чесного і важного роду. Таки хто скільки не зазна, то сотенною старшиною усе були Забрюхи; а діди і прадіди Микитові усе були у славному сотенному містечкові Конотопі сотниками; так від отця до сина так сотенство і переходило. От як і старий Улас Забрюха, таки сотник конотопський, як помер... і що то жалкувало за ним козацтво! Та таки і усі люди, і старе, і мале, усі плакали. А як ховали, так труну його несли через усе село на руках, мов дитського батька, та біля церкви й поховали і добре на усіх обідах пом'янули. Як же відпили сорочини і громада зібралася на раду, кого начинити сотником, то усі ув один голос і гукнули: «А кому ж будь? Уласовичу, Забрющенку;

якого нам луччого ськати?» Оттак-то й настановили його сотником, і став він із Забрьошенка вже й сам Забрьоха.

От він, поховавши батька, сюди-туди огледівсь, аж вже йому годів двадцять п'ять; нігде дітись, треба женитися, треба дівки ськати... Батько-бо його, старий Улас, був собі скупенький, і коли, було, Микита, як озьме його за серце, стане батька прохати, щоб його оженив, то старий насупить брови, зирне на нього сторч та скаже: «Нехай лишень виясниться, бач, нахмарило. Який тепер сякий-такий син жениться? Бач, хліб дорогий, по п'яти алтин мішок, та й тісно нам буде, як тобі жінку озьмемо: тільки і є, що хата з кімнатою, та через сіни противна хата, та й годі; де мені вас містити з діворою, що вже знаю, що так і обсипле. Нехай лишень опісля подумаємо». То, було, Микита почухається та з тим облизнем і піде. Тепер же, як старий вмер, йому своя воля. Зараз узявши противну хату, перегородив, от йому є й світлиця, є й простор. Далі став дівки ськати і сів думати. Вже на яку-то він не думав? Перш би то так, що й де! Зараз на чернігівську протопопівну закинув та й сам злякавсь від неровні: одної одежі на два воза не вбереш, а намиста, кажуть, мірками батько відсипле; та таки й нічого: там і богослови їли печені гарбузи, так нашому братчику нічого туди квапитись. От він і спустивсь нижче, перебирав-перебирав, думав-думав... далі як сплесне у долошки, як загомонить сам собі у хаті: «Отсе так! Отсе моя! Хлопче! Сідлай мерщій коня!» Чи зібравсь, чи ні, мерщій наш Уласович сів на коня... і як затупотів, так тільки що оком його заздриш.

Куди ж то він так потяг прудко? Еге! Колись-то, десь-то на ярмарку бачив він хорунжівну Олену, от що на Сухій Балці хутір, прозивається Безверхий. Він, дивлячись тогді, дуже дивувався, що дівчина й молоденька, а купує борошна багацько; а як став розпитувати людей, так йому й розказали, що у неї нема ні батька, ні матері, а тільки самий брат; що вона хазяйка невсипуща, сама й около коров, сама й у полі при косарях і при женцях, а зимою у винниці сама догляда і се борошно окупує на винницю. Брат її, хорунженко, хоч парень і молодий, та не хоче женитись, а дума у ченці, бо як був недуж, так обіщавсь: «Коли, — каже, — видужаю, то піду у ченці, віддавши сестру заміж». От і видужав, і дожида доброго чоловіка, щоб йому і господарство, і сестру віддати, і вже ні до чого йому діла нема, усе тільки книжки чита, а Олена за нього усюди по господарству поворочується.

От туди-то потяг наш пан сотник Забрьоха. Не взяв же його й чорт на вигадки! Чує кішка, де сало лежить: одно те, що дівка здорова, молода, оглядна, чорнобрива, повновида, а худоби-худоби — так батечки! Свій хутір, лісок, винничка, млинок, вітрячок, а скотини та овечок — так нічого й казати! І усе то їй достанеться. Затим-то так наш Уласович

і поспіша, що й коневі не дасть здихнути, і сам, не обідавши, тридцять семисотних верст, іще з гоном, не спочиваючи, переїхав, і як добіг до того Безверхого хутора й устав з коня біля хорунженкової хати, так так і хитається, мов п'яний, а я ж кажу, що він і не обідав нігде.

Поздоровкавшись з паном хорунженком і посідавши у хаті, от наші і розговорились промеж себе і признались, що ще й батьки їх промеж себе дружили, то і їм треба не цуратись один одного. Далі хорунженко питав пана сотника, що куди його бог несе і зачим? Зараз наш Уласович і став брехати, бо старі люди кажуть: тільки що ще задумаєш свататись, то й станеш зараз брехати, і що без брехні ні жоден чоловік не сватався. Отже ж то сотник і каже, що буцімто йому треба брагу для волів найняти на зиму (а ще де та й зима? іще тільки петрівка йде), так він почув, що у пана хорунженка у винниці барда добра і добре скотини доглядають, приїхав найняти і сторжитись.

— Не знаю я сього діла і ні в віщо не мішаюсь; про те сестра зна, — сказав йому на одвіт пан хорунженко.

— А де ж Йосиповна Олена? Може б, бува, її покликати, то ми з нею і скінчаємо діло, — казав Забрьоха.

— Але! Сестра у полі; поїхали там трошки просця посіяти, так вона догляда, бо вже без неї ніхто нічого не тямить зробити. А ви, Уласович, не скучайте; вона надвечір і буде. Поки вона вернеться — дівко! а вточи лиш слив'янки! — то ми по кухличку, по другому вип'ємо. Та вже ви у нас, пане сотнику, і заночуєте, бо вже не рано, — сказав хорунженко.

— Панська воля! — одвіт дав Микита — і радесенький собі.

От як виїїдили вони самотужки глек слив'янки, а далі і тернівки покуштували чи трохи, прибігла й наша Олена з поля. Бачить, що чужий чоловік, зараз мотнулась, звеліла із ставка потягти карасів і загадала вечерю вірити; сюди-туди шатнулась і увесь порядок дала, що й на завтра робити, і кому, куди і зачим їхати, а далі одяглась таки любенько, як звичайно панночці та ще й хорунжівні: до старенької плахти та почепила люстринову запаску, одягла тож шовкову юпку, та на шию дукат на бархатці, та червоні черевички узула, а на голову хорошу стрічку поклала, та й вийшла і поклонила пану Уласовичу низенько.

Наш Забрьоха як побачив таку панночку, що не тільки що зроду не бачив такої, та вона йому і не снилась така, та аж задрижав і не тямить вже, що йому й казати, та вже хорунженко нагадав та й каже:

— Отже, пане сотнику, вам і хазяйка: радьтесь із нею, вона всьому голова.

Так що ж бо наш Уласович? Ні пари з уст. Далі прийнявся, мнявків-мнявків, та й начне про воли, а кінча про голуби, дума об барді, а скаже

об тернівці, та як замовк, та й замовк, та знай слинку ковта, дивлячись на таку крало.

Олена собі дівка бойка була. Хоч пан сотник і сюди і туди загинав, а вона його зараз розчухала, що він таке є і зачим приїхав, та вже й каже йому, і говорить: «Добре ж, паниченьку; допивайте ж на здоров'я тернівочку, та повечеряєте, та ляжете спати, а завтра — дасть бог світ, дасть і совіт, то й порадимось, що треба робити».

Забрьоха, почувши сее, та аж сам не стямився від радощів; дума: «От діло і зовсім, завтра тільки рушники брати». Та за кухлик, та давай знов смоктати з паном хорунженком, що у ченці збирається, а таки сього діла не кидається і ще й дуже полюбля.

Олена таки частенько до паничів увходила, так буцім за яким ділом, а тільки щоб більш розглядіти Микиту Уласовича, що воно є; то як увійде та поведе очима, що як терн-ягідки, на пана сотника, то в нього язик стане мов повстаний, і не поверне його, а сам аж пала. Полагодивши вечерю, вона вже більш і не входила: самі паничі повечеряли, і, докінчивши глек з тернівкою, пан хорунженко хотів вже йти спати, аж ось наш Забрьоха поплямкав, викашлявся, поцмокав, потер уси та й став ту рацею казати, що йому дяк скомпонував вже давненько для такого случаю; от і каже:

— Ось послухайте, паничу Йосиповичу, що я вам скажу: несорозмірно суть чоловічеству єдинопробивання і в дому, і в господарстві. Всякое дихання шанується у двойстві: єдино чоловікові на потребу — пояти жону і іміти чада. І аз нижайший возиміх сію мисль і неукротимое желаніє. Пламень м'є раждижаєть і не отіду, дондеже не совокуплюся з ліпообразною, превелебнішою Кат... — Та й замовк. Се то йому дяк таке списав, як він було думав залицятися до протопопівни з Чернігова, і Забрьоха дочитав до самого кінця так, як було тогді напам'ять витвердив, та як згадав, що хорунжівна не Катерина, а Олена, і не превелебна, а так — панночка, от того-то й замовк, та ні туди ні сюди. Хорунженко зовсім було дрімав, а на сю рацію прислухавсь-прислухавсь та й каже:

— Що-бо ви, пане сотнику, отсе говорите? Щось я нічого не второпаю. Чи не після тернівки отсе ви такі стали?

Здихнув Уласович та й каже:

— Бодай його писала морока! Се мені таке написав наш воскресенський дяк...

— Та що воно таке є? — спитав Йосипович. — Чи се вірша, чи що?

— Але! я й сам не знаю, що воно і для чого, — каже Забрьоха.

— Так нащо ж ви мені проти ночі таке говорите? Мене вже з-за плечей бере.

— Та я б і не говорив, так лихо припало!

— Та яке там лихо? Кажіть швидше, спати хочу.

— Але! кому спати, а кому й ні! — сказав Уласович та, здихнувши важко, поклонивсь хорунженку низесенько та й каже: — Віддайте за мене Олену, сестрицю вашу!

— Йо! — сказав хорунженко, задумавсь, став чухати потилицю, і плечі, і спину, а далі каже: — Побачу, що сестра скаже, нехай до завтрього, лягайте лишень спати, — та й пішов від нього.

Ліг наш Забрюха спати, так йому і не спиться: жде світу, не діжде, щоб швидше йому почути, що скаже Олена... Ну, сьак-так дождались світу, повставали паничі і позіхались. Зараз пан Уласович і пита:

— А що ж ви мені, паничу, скажете? Чи наша річ до діла, то я б побіг мерщій та з старостами і явивсь сюди закон сполнити. Кажіть-бо!

Сопить наш хорунженко і нічого йому не сказав, тільки гукнув у кімнату: «Ану, сестро! дай нам поснідати, що ти там придбала».

Ввійшла з кімнати наньмичка, поклонилась та й поставила на столі перед паном Уласовичем на сковороді... печений гарбуз!. Як розглядив наш Забрюха таку пинхву, як скочить із-за стола, як вибіжить з хати! Аж тут батрак вже й держить його коня, і вже осідланого: він мерщій на коня та навтікача побіля хат; тільки й чує, що люди з нього регочуться; йому ще й більш соромно, ще й більш коня поганя, та як вибіг з хутора, розглядив: що за недобра мати? Щось теліпається на шиї у коня! Коли ж дивиться — вірówka; потягнув тую вірówka — аж і тут гарбуз сирий причеплений! Кинув його аж геть, а сам за нагайку, знай коня паня, знай паня... Одно те, що сором, а тут і такої дівки жалко, та ще ж ні ївши, ні пивши! От вже наш Уласович і додому з гарбузом так і біжить, як біг до дівки, думаючи рушники брати.

І самому лиху, і кінь морений; так насилу-насилу допхавсь додому аж опівночі і — як я розказував — мерщій ліг спати.

II

Смутний і невеселий сидів у світлиці на лавці конотопський пан сотник, Микита Уласович Забрюха, а об чім він сумував, ми вже знаємо... Еге! та не зовсім: хіба чи не дасть нам товку отсей, що лізе у світлицю до пана сотника? А хто ж то лізе? Що ж се він так там мордується? То піткнеться у двері, та й назад наші. Отта хворостина, що несе у руках, та його спиня: коли держить її поперед себе, то тільки що ніс у двері ткне, а вже хворостина і обіперлась об уґол; коли ж її волоче за собою, то зовсім увійде в світлицю, а вона за ним волочиться і чіпля його, як та сварлива жінка за п'яницею-мужиком; упоперек же і не кажи її всунути у світлицю, бо кріпко

довга була. Лізе то не хто, як Прокіп Ригорович Пістряк, сотенний конотопський писар і щирий приятель пана сотника конотопського, Микити Уласовича Забрюхои, бо він без нього ні чарки горілки, ні ложки борщу до рота не піднесе; а вже на пораді, як Пістряк Ригорович сказав, так воно так і є, так і буде, і вже і до сто баб не ходи, так ніхто не переможе. Що ж то він за хворостину пре у світлицю до пана сотника? Але! лучче всього послухаймо, як і об чім вони собі будуть розмовляти, то тогді усе знатимемо. Та ще ж і те знайте, що пан Пістряк суть писар: дванадцять год учився у дяка в школі: у год вчистив граматику, два годи вчив часловець, півчварта¹ года сидів над псалтирем і з молитвами зовсім вивчив, та півп'ята² года вчився писати, а цілісінький год вчився на щотах; а промеж тим, ходячи на крилас, поняв гласи, і ермолойні догматики, і Сковородині херувимські, туди ж за дяком і піддячим окселентує³ і Павла чтеніє, коли небагацько закладок, утне на всю церкву голосно; а вже на річах так бойкий, що як розговориться-розговориться, та усе не попросту, усе з писання, так і наш отець Костянтин, даром що до синтаксису ходив, слуха його, слуха, та здвигне плечима, та й відійде від нього, кажучи: «Хто тебе, чоловіче, зна, що ти там говориш!» Оттакий-то був у нас у Конотопі писар, отсей Прокіп Ригорович Пістряк; та як стане він з паном сотником Забрюхою розмовляти, так ви тільки слухайте, а вже чи второпаете що, не знаю, бо він у нас чоловік з ученою головою, говоре так, що і з десятима простими головами не розжуєш.

Отже-то, як пан сотник бачить, що пан писар не влізе у його світлицю за тою довгою хворостиною, та й пита:

— Та що то ви, пане писарю, якого чорта до мене в світлицю прете?

— Та се, добродію, лепорт⁴ об сотеннім народочисленні, в наличності предстоящих по мановенію вашому, та — бодай він сокрушився в прах і пепел! — невмістим єсть в чертог ваш. Подобаєть або стіну протяти, або стелю підняти, бо не влізу до вашої вельможності! — сказав Пістряк та й почав знову возитись з тою хворостиною.

— Що ж то за лепорт такий довгий? Хворостина ж йому, мабуть, замість хвоста, чи що?

— Хворостина сія, хоча єсть і хворостина, но оная не суть уже хворостина, понеже убо суть на ній вмістилище душ козацьких прехваброї сотні Конотопської, за ненахожденієм писательного существа і трепетанієм десниці і купно шуйці. — Оттак відсипав наш Пістряк.

¹ Три з половиною.

² Чотири з половиною.

³ Вторує, підспівує.

⁴ Рапорт.

— Та кажіть мені попросту, пане писарю! О, вже мені те письмо остигло та опоганіло, що нічого і не второпаю, що ви кажете-говорите. Тут і без вас нудьга узяла, і печінки до серця, так і чую, як підступають, — сказав пан сотник та й схилився на руку, та трохи таки чи й не пустив слізочок пари-другої.

— Горе мені, пане сотнику! — сказав Пістряк, — мимошедшую седмицю глумляхся з молодицями по шиночкам здешньої палестини і, вечеру суццю минув — шаго дне, бих неподвижен, аки клада, і нім, аки риба морская. І се внезапная вість потрясе мою унутреннюю утробу, а паче і паче, егда прочтох і уразуміх повелі-ніе милостивого начальства збиратися у поход аж до Чернігова. Сіє, пане сотнику, пишуть, щадя душі наша, да не когда страх і трепет обуєт нами і ми скорбні падем на ложі наша і уснем в смерть; і того ради скритность умислиша, аки би у Чернігов, а хто вість? Чи не далшй іще. О горе, горе! і паки реку: горе!

— О горе, горе Ригорович!

— О горе, горе, Уласович!

Оттак-то горювали пан сотник з паном писарем, що прислано їм предписаніє іти в Чернігов зо всею сотнею і зібратись зо всім прибором і узяти провйонту для себе і коней на дві неділі. От як горюють пан сотник у світлиці, а пан писар за порогом, далі сей і вигадав — бо вже на вигадки завзятий був — та й каже:

— Соблаговоліте, пане сотнику, дати мені повеле-ніє о сокрушительном преломленії сієї трикратно опоганівшої хворостини, я же нинє суть у ранзі лепорта, бо самі созерцаєте ясними, хоча і не вмитими, вашими очесами, що неумістим єсм з нею у чертог ваш.

Почухав голову пан Уласович, довго думав, далі й каже:

— Себто, по-вашому, переломити хворостину; так ти-бо кажеш, що се вже не хворостина, а лепорт об нашії сотні, так щоб часом не було натруски від старших; бо і сам здоров знаєш, що пан полковий писар щось до нас добирається і так і підгляда, щоб мокрим рядном на нас напасти.

— Не убоїмся, не устрашімся супостата зо усею його враждебною силою. Сего ради довлієть нам против нього бути мудрим і сіє послідне реченное предписаніє неупустительно сполнити і того для повели, вельможний пане, да сокрушу сію палицю. — Так, покручувавши уси і очі у стелю утопививши, казав пан Пістряк, а далі бачить, що пан Микита йому ні пари з уст, бо й досі ще не второпав, що той йому каже, та й скрикнув: — Так ламати?

— Та ламай, пане писарю!

Хрусь! Пан писар і переломив хворостину. «Переломишася, — каже, — і се нині можу вміститися в чертог твій». — Та, сєє кажучи, і уліз

в світлицю, і кланяється пану сотнику, і подає йому з двох рук по цурпалку, і каже:

— Подозвольте, прийміте!

— Та що ти мені отсе, пане писарю, тикаєш у вічі? Чи їх виштрикати хочеш, чи що? — питається його пан сотник, притулюючись до стіни, а, боячись, дума: «Чи не погнав Ригорович вп'ять химер, як було після перепою на великодніх святках». — Що воно таке є? Кажи мені попросту, без письма!

— Сіє суть, пане сотнику, замість списку нашої сотні, — каже писар, — його вже не возмогах списати за дрижанням десниці моеї, від глумлення пиянственного з вищеіз'ясненими молодими, і того ради узях хворостину і на ній назмаменах когось козака, і се суть вірне число: у кожному десятці по десять козаків, а усіх таких десятків суть також десять, слідовательно уся сотня, як скло. Соболаговоліте, пане сотнику, щот їй учинить по сій хворостині і лицем к лицю самую естественную сотню, зібравшуюся біля палестини Кузьмихи, кривої шинкарки, очесами обо-зріти.

— Еге, пане писарю! — каже йому пан Уласович. — Я б, пожалуй, со-благоволів, так ліків більш тридцяти не знаю. Лічи сам і роби як знаєш, ти на те писар; а я усе опісля підпишу, бо я на те сотник, щоб не лічити, а тільки підписувати.

От і став пан Пістряк лічити; лічить-лічить, а у п'ятій сотні одного козака не долічить. «Що за притча? — аж скрикнув. — Сошитах, і були усі, і се єдин не обритається. Ізиду і поки учиню перепис, хто з оглашених не дав мені і пред очі ваші стати, біжа і окрився. Не хто, як, уповательно, Ілько Налюшня».

От і пішов надвір до козаків лічити, а пан сотник зараз кинувся до карватки з дулівою та, не віддихаючи, журби ради, та й висмоктав її дочиста. Аж ось і пан Ригорович з своїми цурпалками лізе у двері, і веселенький, і швидше, щоб втішити пана сотника, і каже: «Не журітесь, добродію! Усе козацтво наше укупі, ні жоден не пошвандяв нікуди; ось де вони є». І прийнявся лічити, — вп'ять у п'ятім десятку нема та й нема козака! Як затупотить Ригорович ногами, як ухвате себе за чуб, як почав коренити і батька, і матір, і увесь род того пресучого сина козака, який ховається, поки він лепорт унесе у хату, до пана сотника. Як надворі ліче, так усі до єдиного, а у хаті ліче, то один, та усе у п'ятому десятку, так і щезне, неначе його злидень злиже! Вернувся пан Пістряк до сотні, перелічив козаків — усі; вернувся до пана сотника, лічить по хворостині, що кожного позарублював, — катма одного; хтось утік. Вп'ять вернеться до сотні, щоб тому, хто ховається, голову побити, так-бо усі якраз,

а у світлиці по зарубкам нема одного. Та разів десять таке йому було привиденіє. Вже аж засапавсь сердешний, бігаючи з хати то в хату, то до сотні, то від сотні, що вже й пан Уласович убравсь і зовсім вирядивсь і вже шапку узяв, щоб іти до сотні, так у пана писаря один козак усе утіка, і хто такий — не звісно, бо усі на зборі і один одного держить за пояс, щоб не утік ніхто, поки їх по хворостині перелічують.

— Та годі тобі, Ригоровичу, шастатись. Ходім та удвох зо мною перелічимо. Коли там усі, а на хворостині нема одного, так кат його бери! нехай той і пропада, аби живі усі були. — Так сказав пан сотник та й приглядається пильно на писаря, чи до діла то він сказав і що чи не гримне він на нього за нісенітницю, як воно й часто бува.

Довго слухав се Прокіп Ригорович і пальцем поводив, а далі як цмокне, як-підскоче, як крикне: «От сая річ до діла! Утробою сожалою, що таковеє мешта-ніє ізиде із глави моея і уклонися у дебрі пустинния. Та вам, пане сотнику, довлієть і полковим суддею бути за таковеє неограниченное і мудрое рішеніє, его же і аз не возиміх. Ходімо же, батьку! Нині возвеселися утроба моя од цілості сотні, і, скончавши діло, урем'я і підкріпленіє вчинити».

От і пішли. Агу! І наш пан сотник повеселішав трохи, що якось-то ні думано ні гадано та придумав до ладу, та ще й так, що й сам Прокіп Ригорович Пістряк, конотопський сотенний писар, та й той його за вигадку зроду вперше похваляє. А Ригорович іде за сотником, та своє гада, та дума: «Се на біду вже йде, коли пан сотник та буде розумніший мене. Нащо ж йому і писар, коли сам буде і вдумувати, і підписувати? Отсе тільки не видно, що сам буде й писати та, може, й на щотах викидати. Та не дамся-бо! Я йому хука усучу». Підійшли до самого шинку Кузьмишиного, аж тут і сотня стоїть і, поскидаючи шапки, поклонились пану сотнику.

— Здорові були, діти! Чи всі ви тут? — спитав їх пан сотник і, узявшись у боки, обглядав їх оком, неначе облічував або розглядав кожного у пику; а він — я ж кажу — більш тридцяти ліку не знав, а козака ні однісінького у твар¹ не знав і не тямив, хто з них Демко, а хто Процько.

— Здоров, батьку! — торохнула йому громада. — Усі ми тутечки-здесь до єдиного.

— А перелічи, писарю, чи не сховався який, — повелівав пан сотник, надувшись, як той сич.

От писарю Ригоровичу вп'ять біда. Усі козаки, і як стулив хворостину до купи, так і по зарубкам усі.

¹ В лице.

— Та який же там чорт мандрував, як я увіходив до пана сотника? — крикнув Пістряк з серця та аж ногою тупнув.

— Та тривай лишень, Ригоровичу! — сказав йому, усміхаючись, пан Уласович. — Адже і козаки усі, і з хворостини ні жоден не втікав. Се ти як переломив хворостину, так вона якраз на козакові хруснула. От ти, держачи її на дві половини, тим одного і не долічувався.

А козацтво, сее слухаючи, як підніме регіт: «Так-таки, вельможний батьку, так!» — знай кричать і кажуть: «Оттакий, бачу, наш писар! О! бодай його».

— А бодай ви показалися і з козаками, і з хворостиною, і з ліками, і з начальством, — кричав на всю вулицю Ригорович, а сам як не лопне з серця. Ухопив тую хворостину, поламав, потропив її на шматочки та й кинув козакам у вічі, приговорюючи: — Цур вам, пек вам; осина вам; нехай вам стонадцять лихорадок і півтора стільки ж чирячок і болячок, коли знайшовсь уже розумніший мене.

Нащо я вам? — Та й почав вп'ять з письма: — Ізійду у пустиню і уселюся у горах Араратських, у послідніх моря. Цур вам!

От пан сотник його і спинив і, узявши за руку, і каже:

— Годі ж, Ригоровичу, не сердься. Уряди-годи, довелося мені з тебе покепкувати, а ти вже й сердишся. А тямиш, як мені підсунув лепорт, а я, нічого пак не вміючи писати, та на ньому сторч і підписав. А пан полковник і підписав, що, — каже, — конотопський сотник, пане Микито, ти еси дурень! Та я за те на тебе і не сердився, хоч ти і довго мені об тім доклади докладав і в вічі насміхався. Годі ж, годі! Ходімо обідати...

— Нехай вам сей та той із вашим обідом, окрімe хліба святого. Бодай той подавивсь, хто таку мудрацію мені втяв! — замотав руками наш Пістряк, усе сердячись, та й потяг, не оглядаючись, додому, та й бормоче сам собі: «Подавишся, як я тобі галушку піднесу... Підведу тебе під монастир... Буде у Конотопі сотник, та не Забрьоха... кланятимуться і Пістряку».

— А нам же яка порада буде? — загули козаки, дивлячись, що усе їх начальство чи переказилось, чи кат їх зна: писар, мов після дурману, повівся собі додому, а пан сотник понурих голову та теж потяг до своєї хати. От вертають пана сотника і питаються, що їм робити і для чого їх зібрали?

— А лисий дідько вас зна! — крикнув на них Микита Уласович, лаючи і в батька, і в матір. — Цур вам, відчепітесь від мене. Війтеся собі, куди хочете, хоч на шибеницю. Який я порядок дам, коли писар сказився? У нього лепорт (се пан Уласович усяку бумагу уживав лепортом, не вміючи вимовити, чи там предписаніє, чи що бувало); нехай, — каже, — чи не проспиться, бо він часто химери гонить, так тогді і розтолкуємось, а тепер — ніколи. — Та й пішов тихою ступою додому.

На те дивлячись, і козацтво рушило: хто у шинок, хто у солому після такої муштри спочивати; а інші мотнулися на вгороди дівчат полохати...

III

Смутний і невеселий сидів собі на лавці, та вже не в світлиці, а у великій хаті, конотопський пан сотник, Микита Уласович Забрюха, вернувшись після огляду козацької сотні. До того лиха, що йому учора Йоси-повна Олена, панна хорунжівна, піднесла, мов тертої під ніс кабаки, печеного гарбузця; що він після учорашнього дня ще не пив, не їв, а тут ще не випався; що треба йому збиратися с своєю сотнею у поход, аж у самісінький Чернігов; та я ж кажу, після такої біди ще й нове лихо зіклалося йому, що розсердив свого сотенного пана писаря Прокопа Ригоровича Пістряка, а розсердившись, вже він не буде ніякої поради давати, як начальство пришло об чім лепорт чи як там його; тогді що чинити? От з такою бідкою як йому не бути смутному і невеселому? Еге! Сидить собі, сердека, у великій хаті на лаві, кінці стола, голову понурих аж трохи чи не до колін! Сидить же він вже не час і не два... аж ось із кімнати і обізвалась до нього наньмичка:

— Чого-бо ви, паниченьку, сумуєте і сидите мовчки? Чи не пора вже лагодити обідати?

— Не хочу! — сказав Уласович, та й здихнув тяжко та важко на всю хату, і підпер голову рукою.

От наньмичка, погодивши, і вийшла з кімнати та, дивлячись на нього веселенько, як тая ясочка, і каже:

— Або, може, ви вже пообідали, так, може, або ськатись хочете... абощо?

— Не хочу! — один одвіт дає Уласович і не дивитьня на неї.

Посупившись, вернула наньмичка у кімнату та й сіла у куток, ворчачи: «Отто вже, мабуть, був у попа та, мабуть, там і обідав; бо вже ті попівни, хоч до кого, так підіб'ються». І усе, сидячи собі, знай коренила попівен.

А Микита Уласович знай собі сидить і дума про своє. Аж ось... рип! хтось увійшов у хату... Пан сотник зирк! аж то ввійшов не хто, як наш Ригорович. Мабуть, відсердився? Ні, він не відсердився, а прийшов з хитрощами до пана Микити; ось слухайте, що тут буде... От, увійшовши, та мовчки і став біля дверей.

Не здрадувався ж і пан Уласович, як вздрів щирого свого приятеля, а пуще тим, що думав собі: «От теперечки вже він не сердиться і дасть мені пораду у мойй біді». Так Ригорович-бо не туди гне: як став біля дверей та і став, і мовчить собі, і ні пари з уст не пустить.

— Що скажеш, Ригоровичу? — питав писаря пан сотник, а той йому одвіт дає, не сходячи з місця:

— А що повелите, пане сотнику?

— Та ну собі у болото з своїм сотничеством! Хіба не знаєш моєї натури? Перед козаками так я сотник, а ти писар; а коли ми удвох у хаті, так ми собі брати. Сідай же, будемо обідати, — так казав Уласович.

— Дякую! Я вже обідав. — Та й кивнув головою Ригорович, сее кажучи.

— Отто вже й бреше! — каже сотник. — Так сідай-таки, я обідатиму, а ти пий дулівку; що за мудра, торішня, ще тільки на сім тижні почали, так там така, що і п'єш — і хочеться.

— Ізпих тресугубую чашу бідствій, — сказав, здихнувши, писар, — і вже не могу вмістити боліє суєтливої дулівки, де не когда обряцється во устах моїх яко полинь.

— Та що бо ви, пане писарю, — став до нього сотник люб'язно говорити, — якого чорта і досі на мене адом дишете? За віщо і про віщо? І сам старий циган не розбере.

— Не ліпо єсть, пане сотнику, совокупляти фараонницьке всевоїнство з нами, правовірними. Тут і без цигана можна возгребіє сотворити. Єгда поднесоша мені тресугуботреклую пинхву, убо что єсм після сього? Аки конь і меск! Тьфу! паче і обаче!

— Та яка ж там, пане писарю, пинхва! От тільки що ти не второпав тієї проклятої хворостини...

— Да погибнеть она з шумом в печі огнепалющій! А вам було, пане сотнику, дивлячись на моє глумленіє, мовчаніє учинити і не при громаді, аки лев рикающе, вознепщевати на м'я, но особ мене появше, повідати було мені істину, да не возсміються надо мною наші козаки і рекуть нині: «Писар наш суть дурень, не вмів розібрати, що хворостина суть удобо-сокрушаемая». Адже я вам добре ще в світлиці повідав: п'ян бих і не ізтрєзвихся єще во оное урем'я; і аще руці мої дрожаша, аки деревесно листвіє, то якова бисть глава зо всіми помишленіи? Бисть як трєволненное море. Того для подобало було вам, пане сотнику, всп'ять зря, покрити прєгрішення брата вашого; сиріч устами ко вуху повідати йому, а не во все козацькое ушлишаніє.

— Отже, твоя правда, Ригоровичу; тепер я і сам бачу, що воно так є, — казав наш Уласович. А се було завжди так: що що Пістряк не здума, що не скаже, то вже пан сотник мерщій і каже: «Так, так воно є». От як і тепер підтакнув і, дивлячись йому в вічі, побачив, що се Ригоровичу — як по губам вареником з маслом; от і став сміліш з ним розговорювати і зашучувати, і каже: — Сідай же, приятелю; якого-бо ти чорта там біля порога маячиш, як той цуцик на вірьовці? Іди ж, іди; сідай біля мене;

я буду обідати, а ти тягни дулівку. Пазько! А внеси лишень повну носатку дулівки! — Вийшла Пазька з кімнати і, переходячи через велику хату, вже веселенько глянула на свого панича. А Прокіп Ригорович думав-думав, далі став по хаті ходити і співа собі під ніс псалму: «Склоніться, віки, со чоловіки»; а далі як бризне шапку об землю, як здихне, та й підійшов до пана Уласовича і, закручуючи уси, став йому казати:

— Їй, істинно, не лгу. І да пожреть мене общая матер наша земля на соньмищі, аще збрешу хоч півслова. На довлієть ні єдиному начальнику угобзення творити свій десній руці, сиріч писарю; понеже і поелику: усяк чоловік імаєть главу, глава імаєть розум, розум імаєть волю, а сія рекома воля повеліваєть і десницею, і шуйцею, і усяким членом. Но сіє суть приклад і сицєвое розумініє: чоловік — Конотопська сотня; глава — пан сотник; розум во главі — аз, мізерний писар; аз імію волю, сиріч дарованіє, написати бумагу, так що негли і сам полковий писар утне подобную. Аще лі убо чоловік не повинується главі, уне їй єсть... такожде і глава розуму; во оноє урем'я імаєть биті см'ятеніє і содроганіє; тако і зді; аще сотня не імаєть повинутися пану сотнику, а сей вопреки імаєть творити мені худшєму і, що паче усього, не прикривати його незнаній, но єще і глумити-ся? Оле! пощо я й на світі перебуваю?

Та, наговоривши такого, сів на лавку і рукою підперся та й журиться. А Микиті Уласовичу його і жалко стало і каже йому:

— Коли правду, братику, сказати, то я не второпав нічогісінько, що отсе ти мені розказав; бо се, бач, з письма, а ти знаєш, що я його не втну і що воно мені зараз завадить, як хто з ним до мене підвернеться. Зділай же дружбу, не сердься на мене, та з серця не говори мені з письма, а кажи просто. Тут і так, не тобі кажучи, лихо та ще з лихом, а тут ще у поход іти. Ось давай про се толкуватись, що нам по тому лепорту робити...

— Чортзна-що ви говорите, — загомонів писар на пана сотника, — чи подобаєть же от начальства до подчиненності писати лепорт? Повелініє. Несметное множество разів казах вам, і се усе всує.

— Та усе ж то лепорт, не що більш. Я рад, що й лепорт витвердив, а другого, що ти кажеш, так я не вимовлю. Так кат їх бери з лепортами, а от давай тов-куватись, як у поход збиратись. Адже сотня уся, то й добре; ну, дальш кажи, що робити?

— Гм, гм! — став кашляти Ригорович, як згадав, як він лічив сотню. От і став під нього підкопуватись, щоб пана сотника втопити, а самому... Ну, та не будемо поперед розказувати, а слухатимемо, як там було; отже він і каже: — Що повелить пан сотник, маю неупустительно сполняти.

— Та зділай милость, Ригоровичу, годі мені сього докладати! — казав пан сотник та й сіда за стіл, бо Пазька внесла обідати і повну носатку

дулівки. — Сідай, — каже, — зо мною; а коли не хоч обідати, так тягни дулівку та об ділах мені не докучай.

От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав-мовчав, далі за ложку, та у ту ж миску... та й почав, як він каже, сокрушати перш борщ гарячий з усякою, мілкою рибкою, та пшоняну кашу до олії, далі заходжуваній борщ з линами, а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі, та більш і нічого. Хоч наш Ригорович і обідав дома не менш того, що тепер їв і в пана сотника, так йому се нічого: він у дяка у школі вчився, так за голос, що було як на обідах підніме, так як той дзвоник, на усю вулицю чути, що аж у вухах лящить, так його пан дяк було по обідах і водить; то з ним привчився і наш Ригорович, і йому не страшно було хоч шість обідів обідати; так тим-то із Уласовичем, як побачив добру страву та ще з свіжою рибою, так і прийнявся молотити, неначе ще нічого зранку і не їв.

Як їв, їв добре, що аж за вухами лящало, далі схопив носатку та, не наливаючи у карватку, так з неї усю дулівку і вицідив. Далі, уставши з-за столу, подякував богу і хазяїну, сів на лавці, викашлявся, усі розгладив і каже:

— Добрия ради трапези і преотмінния дулівки предаю вишному забвенію прискорбіє моє. Да не пом'янетсья к тому треклятая хворостина, преломленієм своїм похитившая було єдиного козака. Цур їй! Да пребудеть вона тресугубо анахтема проклята і да згорить в пещі халдейської, а ще лучче, як в гиенні огненній. Давай же діло говорити і діло творити. Да будеть вам, пане добродію, відомо, що нам неможно у поход виступати! О! — і почав карлючки гнути.

— Йо! — аж скрикнув пан Уласович з радощів і підбіг до нього, щоб випитувати, і каже: — Як же се можна? А лепорт?.

— Але! ви таки усе своє! — каже Ригорович. — Вам хоч кіл на голові теши, то в вас усе лепорт. Ну, дарма! Хоч би вони як не розписували, а нам не можна йти: нам не суть удобно, нам ніколи!

— А чому ж нам ніколи? Зділай любов, розжуй мені і сее слово: чому нам ніколи?

— Гм, гм! — викашлявшись і подумавши, сказав Ригорович, — яковая нам соприкосновенность до Чернігова і до самої полкової старшини, аще мир весь погибаєть?

— Як се то? — злякавшись, питав пан Микита. — Від чого мир погиба? Що ж се таке? Я, конотопський сотник, та й не знаю, що мир погиба? Та кажи-бо, будь ласка, від чого він погиба і чи не можемо його як-небудь оборонити або підперти?

— Погибаєть! — здихнувши, каже Пістряк.

— Всім зрящим і дивующимся, ніхто же о допоміж не радить. Зріте, пане сотнику Уласовичу, і ужасайтесь! Три седмиці і пол дождь не спаде, і земля не одождися, і небо заключися; вся перетворишася в прах і попел, вся прозябенія ізсохоша, і единая пиль носитьсѧ у нашій вселенній і — о, горе мні, грішнику! — пиль сія водворяється в непорочнім доселі носі моєм і дійствуєть чиханієм, подобно аки би от нюхновенія нестерпимия і треокаянния — тьфу! кабаки, от неѧ же чист бих і непорочен от утробы матере моеѧ до зді. О горе!

— Так від чого тут миру погібати, — казав пан Забрюха, — коли ти, пане писарю, чхаєш?

— Але! чхаєш! — покрутивши головою, казав Ригорович. — Чхнеть і не тільки я, та хоч би сам полковий писар, та що й казати: чхне і наш найясніший і найвельможніший пан гетьман, як онаѧ зломерзкая кабака возгніздитьсѧ у носі його ясновельможності, а її, окаянноі, подобіє суть сицевая пиль, вітром возметаемаѧ. І аще не сотворим внезапного одожденія, усе ізсохнеть і погібнеть! зеліє і злак ізв'яднеть, і не будеть хлібннного проізростанія; тогді і ми не точию воздыхаем, но і умрем от глада і жажди внезапною смертію. Розумно вам реку: подобаєть одождити бідствующую землю нашу!

— Отже, я тільки через десяте-п'яте уторопав, що ти, пане писарю, мені говориш. Адже ти кажеш, що дощу в нас нема? Так що будемо робити? Чи ми можемо сили небесні знати і можемо зробити, щоб дощі йшли?

— Можемо! — закричав на усю хату наш Пістряк, а далі як стукне кулаком по столу і ще дужче крикнув: — І паки реку, можемо.

— А кажи, кажи, пане писарю, як? Я і конотопський сотник, а щось і досі сього не знаю, — питав пан Забрюха.

— Внимайте, пане сотнику! Та, будьте ласкаві, Микито Уласович, уторопайте, що я вам казатиму, щоб мені по десять разів не товкти вам одного. Є на світі нечестивіѧ баби, чаятельно от племене ханаанського, по толкованію, канальського, іже вдашасѧ Веельзевулу і його бісовському мудрованію, і імуть упражденіє у відьомстві, іже ночним уременем, нам возлежащим і сплящим, сії нечестивіѧ ісходють із домов своїх і, воздівше на ся білую сорочку, розпускають власи свої, яко вельблюжїї, і, пришедше до сосьдських і других жителей пребиваній, увходють у кравницію, просто рещи, хлів, і імають тамо крав, і доять і їх, і кротких овечат, і бистроногих кобилиць, і сук злаго собачого ісчадія, і, что реку? воздо-яють дряпливих кішок, вре-доносних мишей, розтлінних жаб... і усякое диханіє ползущее і скачущее, імущее млековмістимия устрое-нія, доять їм токмо нечестивим ізвісним художеством; і собравши усі сїѧ млека, диявольським обаянієм претворяють оноє у чари і абие проізводять усе

по своєму наміренію, яко-то: викрадають ссуших младенців з утроб матерних і влагають ув онія або жабу, або мишу, або еще і щеня; поселяють вражду і роздор проміж супружного перебуванія; возбуждають любовное преклоненіє у юноші к діві от онія к оному, і прочее зло неудоборекомое; а паче усього, затворяють хляби небеснії і воспрещают дождеві орошати землю, да погибнуть род чоловічеський. Чи понятно вам теперечки, добродію, відкіль сія напасть постиже нашу палестину, яко не імами ні краплі дощу, даже і до днесь? Нуте-бо, не позіхайте та кажіть: чи урозуміли глаголаніє мое?

— Аякще? Хоч і по... зі... хаю, а вже урозумів. Ти отсе мені розказував, що в нас чи дощу нема, чи що?

— Так, так. Но через кого сіє бисть?

— Чи через... жаб, чи... через кого... я щось не розслухав.

— Та яких там жаб? Через відьом, через відьом, реку вам.

— Та цур їм, не споминай їх мені, пане писарю! Хоч до вечора і далеко, а як налякаєш мене, то усю ніч буду жахатись і не спатиму: усе відьом буду боятись.

— Та нам не подобаєть їх устрашатися, а довлієть іскореняти до третього роду.

— Як же ти їх, Ригоровичу, скорениш? Ти за неї, а вона перекинеться клубком, кинеться тобі під ноги, зіб'є тебе та й щезне. Хіба ж не бува сього? Чи мало старі люди такого розказують, так що, наслухавшись, цілу ніч дрижаки спати не дадуть.

— Не точию старії люди, но і аз може вам повідати про таковое глумленіє. Єдиножди, вечору сушу, парубоцтво яша м'я і поведоша на вечорниці, ідіже ядохом, гуляхом довольно, а пихом без міри, елико можаху; і еще мені у твердості сушу, ідох у своє містопрещиваніє, і, не доходящу ми хижини старої Цимбалихи, внезапно під нозі мої вержеся нічтось; глава моя закружися, і аз шатахся і мотався сімо і овамо і, не могущу ми удержатися, падох аки клада і успох, і спав тамо недвижим, аки мертв, дондеже возсія утро. Сіє ж бисть не іное, яко навожденіє преокаянної відьми. Подобаеть убо їх добре привтужити, да ізлиють дождь із своїх сокровенностей і да оросять землю.

— Як же нам, пане Ригоровичу, за них узятись, щоб вони вернули дощі і щоб нам не наробили опісля якої капості?

— Не устрашимся і не убоїмся! — сказав пан Пістряк. — Блаженнія і вічнія слави достойнія пам'яті, пріснопоминаємий родитель ваш і отець, Улас Панасович, велеліпний пан сотник прехраброї Конотопської сотні, его же мудрому управленію уся вселенная дивувася — і да почиєть над ним земля пером, — той з сими бабами єгипетськими,

просто реши, відьмами, управлявся благочестивомудренно. Довлієть і вам, добродію, по приміру оному невідпустити сотвореніє учинити.

— А що ж покійний панотець з ними робив? Кажі лишень, може, і я теж зумію зробити?

— Частопоминаємий отець ваш їх возхищаше і у річці топляше. Аще кая суть відьма, та не погрязнєть на дно річне, аще і камєнь жерновний на виї єя причеплють; аще же непричасна єсть злу сему, абиє погрязнєть у воді. Повеліть, пане сотнику, чи топить їх?

— Та топить їх! Нащо ледащо жалувать? — рішив Уласович.

— Благо єсть, — каже писар, — утру суцї повелю уся устроїти, яко же обичай при такому казусі буваєть, і усе будєть благоліпно; а у Чернігов вже не підемо?

— Та ні, пане писарю, не підемо. Тільки... як би відкрутитись від них?

— Та відкрутимося, пане сотнику; і сего ради абиє немєдлінно пошлемо гінця пішки, кривого Ілька Хверлуценка, да шкандибаєть до вишшого начальства з лепортом, що нам не можна у поход іти, занеже ми обаче погружаємо відьом у бездну нашого ставка, іже щаться погубити увесь мир, сокривше дождь у сокровенностях своїх.

— Добре, добре, пане писарю, отсе ми дуже мудро придумали. Ідїть же та пишїть лепорт, а я щось, розговорюючи з вами, кріпко спати захотїв. Мав було розказати і про свою біду, так не здужаю, так і куняю... — Так казав пан сотник, кріпко позіхаючи.

Ось Прокіп Ригорович пішов порядок давати, як завтра відьом топити, а Микита Уласович ліг спочивать та наперед троха чи й не ськався.

На руку ковінька нашому пану Пістряку. Зробив з паном сотником, що йому треба було і чого йому давно хотїлось. Пошив у дурні, підвів, щоб не слухав предписанія начальства, не йшов у Чернігів, може, від татар або від ляхів відбиватись; а поки кривий Хверлуценко з одною ногою дошкандиба і начальство прочита лепорт, що пан конотопський сотник, замість діла, прийнявсь відьом топити, подума, що він то був нерозумний, а то вже й зовсім одурїв... «Пєвно, його змінять, а сотником настановлять... вже ж нікого більш, як мене». Так дума собі Ригорович; та хахикнувши, як пан дяк, збираючись читати полунощницю, дума: «І ураговим бабам і молодицям, хто мені якусь капость робив, або... тее-то... не сотвориша послушанія... знаю такївських... усім віддячу, позаполіскую їх добре! Спасибі, що мій дурень гнє шию і лізе у біду, як віл у ярмо. Тепер, Прокопе, тільки паняй!» Далі здихнув, та сам собі аж голосно сказав: «Зіло для нашого братчика, хитрого та розумного писаря, любезное діло єсть, єгда начальствующий такий дурень, як наш прїснопоминаємий пан Забрьоха! Не оскудіє і десниця, і шуйця, і восполняєтьє кишєня і скриня. Не вменши, боже, такївських!»

IV

Смутно і невесело було раз уранці у славному сотенному містечкові Конотопі. Хоч до сход сонця, поки ще й місяць не гаразд сховався, і піднявся було по усім вулицям гомін, бігання, крик, галас; та й стихло, і увесь народ щез, так що ні по хатах, ні по вулицям нема нікогісінько, мов у шинку на великдень перед втрєнєю. Тільки й чути, що корови скільки є духу ревуть, затим хазяйки не йдуть їх доїти і не думають виганяти їх до череди; телята по хлівцям, чуючи, що їх матки ревуть, мекають і подають голос, ніби просячись, щоб і їх швидше випускали; овечки мекекають; кози собі теж за ними, та тупотять, та бігають по загороді, шукають, куди б то вискочити і за собою овечат повести; коні ржуть на усе село, аж луна по зорі йде; по хлівцям гуси гегекають, качки кахкають, квочки кудкудакають — бо усякеє диханіє без чоловічої поміщі стражда; а чуючи такий гвалт, собаки то брехали, а то вже стали вити; малі дитинята, такі, що ще не здужають ходити, лазять круг своєї запертої хати та, учепившись ручєнєятами за приспу, силкуючись, підніметься на ноженєята та знайде на приспі скіпочку, та, узявши у рот, і смокче замість кістки, та як стане у руках її поворочувати, не вдержиться та... плюсь вп'ять на долівку, та й заплаче; а туг цуцєня, ходячи близько, знаєш, і собі голодне, підійде та й облизує слізєньки і край носа, і в роті язиком вилиже, то тут дитина, не вміючи оборонитися від цуцєняти, ще й дужче заголосить, думаючи, що хто-небудь прибіжить його оборонити і обітерти... Так що ж бо! Хати по усьому містечкові позапировані; вози, плуги, борони, рала, де були звєчєра поналагоджувані, так собі і стоять; воли, поївши свою соломку і бачачи, що ніхто їх не напува і не запряга, позринали і пішли собі по вулицям і де не взрять калачики або ромен і усякий бур'янець, то там і пасуться...

Біля дякової школи — хоч би тобі один школяр! І пан Симєон, дожидаючи їх, ходить біля школи, лагодячись на похорони і споминаючи про кутію з медом, та пильнєнько призирається на двір старєго Кирика, що вчєра вже і маслосвятіє над ним правили, так чи не куриться в нього з труби, що, може, вже і обід варють, коли вже він вмер; так ба! і труба не куриться, і у дворі ніхто не шастається.

«Екхе, екхе! негли возстанєть од одра болізнї?» — дума пан Симєон і розсужда, ходячи по надвір'ю, які то люди тепер туті на здоров'я та довговічні стали; спом'яне про холєру, як-то їм тогді було мудро жити, та здихне важко, увійде у хату та й стане різки в'язати на школярів, щоб над ким-небудь серце своє зігнати...

По вгородам бур'янець і величєнький, та ніхто ж то його і не дума полоти, хоч сапки і лежать біля нього; а промєж грядєк з розсадою та

буряками та прочою овожною добре справляються, хрюкаючи, свині з поросятами, і байдуже, щоб що-небудь хазяйкам залишити: усе повиїдають і носом копають такі нові грядки, що лиха матері опісля них хазяйка і у два дні у лад не доведе; а тепер нікому їх і вигнати, бо нема нікого... Та й що то: і у самих шинках пустісінько; шинкар дріма і собі, на лаві, бо нікогосінько, не то щоб горілку пити, та й жінки з невістками нема, так тим-то ніхто йому не боронить і дрімати; посудина в нього, як ще вчора попереполюскував та порозставляв, так вона і стоїть, і ніхто не повернеться у шинок і ногою...

Та чого ж це так у славному сотенному містечкові, у Конотопі, чого так стало тихо і смутно, що не чути ніякого ні від кого гласу? І ні на одній вулиці не зострінеш ні одного чоловіка, неначе — нехай бог милує! — усі люди у усім містечкові повмирали, або — і то не краще смерті — кримські татари похопали? Де се вони подівались, що повідбігали і хазяйства свого, і діточок манесеньких? Та нехай би вже жінки: їм хоч цілий день, зібравшись у кучу, теревені правити, а що мужики їх та діти без обіда, так то їм і дарма; а то ж і ні одного чоловіка у селі нема, та що то: і такої дитини, що вже біга, і такої не зострінеш!.

Де ж то вони є? Еге! Аж ген-ген усі зібралися круг ставка та й дивляться... А на віщо дивляться, так гай, гай! Такого приви́дення навряд чи є хто у нашому селі самий старий, щоб тямив, яке теперечка буде в Конотопі... Та що ж там таке?

Песеред ставу убито чотири палі товстеньких, а угорі позв'язано вірвочками та вп'ять якомсь-то хитро та мудро переплутувано; та у кожній палі угорі дірка продовбана і туди вірвочка просунута... А по ставку їздять люди у човнах, а вони не рибалки, бо в них на човнах не сіті і не в'ятері, а теж вірвочки... А що на березі, так там-то отто увесь народ із славного сотенного містечка Конотопа іще зібравсь, як і сонце не сходило, і місяць негаразд зайшов... От там-то і матері, що покидали і хати, і маненьких діточок, і поросят, і птицю, і коровок, і по печам не топили. От там-то і чоловіки, що покидали дома недужих жінок і скотину і позабували, що треба у поле їхати... Усі, усі позбиралися дивитися, яка тут буде проява...

Та чимало ж їх тут і було! І по всьому берегу, і кругом по горбикам, от як зерна у мішок набрати, так їх там тісно було. А хлопці та підпарубочі, котрим із-за людей нічого не видно, так аж на верби позлазили і вкрили їх, мов ті галки...

А крик, а гомін від того народу, батечки! Неначе вода шумить, як у повідь греблю прорве: усі, усі разом говорять, і ніхто нікого не слуха, а вже ніхто, як наші жіночки-цокотухи! От там-то і шинкарка з невістками своїми, що без них тільки шинкареві і виспатись; говорять, щебечуть,

розказують: хто вчора був у них у шинку, на скільки випив за гроші, на скільки хто набор узяв, хто що заставив, хто з ким і як полявся, кого прийшла жінка та заняла з шинку, хто жінку у потилицю погнав і очіпок з неї збив, що волосом на всю вулицю засвітила; як дівчата, обманюючи, замість буцімто батькові, для себе купують горілку та по вгородам нищечком з парубками п'ють, та, понापивавшись, перекидалися та боролися та... «Годі-бо! Не усе розказуй!» — загомоніла шинкарка на невістку, так та й замовкла; а щось, мабуть, добре хотіла казати...

А там, з другого кінця, край верб, школярі замість того, щоб у школу йти та кому з часловця, кому з псалтиря стихи твердити, а кому мнотло складати, вони, зібравшись у купку, та сконпоновали віршу на свого дяка, та нищечком на шостий глас і виспівують:

Прийдіте усі прихожани,
Подивітесь, наші всі дяки п'яні,
А найбільше Симеон — обаче,
Од горілки нічого не баче,
Й на криласі не вміє співати,
І псалтиря забув читати,
Тільки й вміє школярам субітки давати,
Днесь дячиха раз йому голову мила,
А, ізмивши, світло погасила...

Як же вірже їх на сім слові пан Симеон різкою, що з дому приніс; та як пожене їх нею до школи, а сам, поганяючи їх, божиться, що за сюю прикладку, опріч субітки, що по закону подоба, буде їх шкварити що в бога день цілий місяць...

А там, біля млинка, от там що діється! Гай, гай! Аж тридцять козаків, хто з пікою, хто з нагайкою, хто з добрим києм, хто з вірьовкою, а хто з колякою, та усі ж то держуться міцно за вірьовки, а тими вірьовками зв'язано аж сім баб... А що то за баби, так я вам розкажу.

Перша — збудь-вік Пріська Чирячка, змолоду не раз сиділа у куні, по-зводила на той світ аж трьох мужиків і усю худобу попереуводила на зілля та корінці та на усякі ліки, та й лічить людей чи від лихоманки, чи від гризії і від заушниць, бо вона змолоду давила зінське щеня; зніма остуду, переполох вилива, злизує від уроків, соняшниць заварює... і чого-то вона не знала? І до неї з усіх місць, аж верстов за двадцять, найжджали болящі; то іншому, кому жити, то й допоможе, а кому вмерти, то зараз після її води і вмере; то Пріська і каже: «Не так він недужав, щоб йому животіти!» Раз пан Пістряк та попросив її, щоб дала йому любощів, щоб його усяка чи дівка, чи молодича, на яку оком накинє, щоб його полюбила; отже ж то випив тих любощів

та й пішов на вечорниці, та тільки було що розходивсь... як же йому завадить! так і додому не добіг. От з того часу і став на неї гонитель!

Друга була Химка Рябокобилика, стар чоловік, замирала на своїм віку; і вже коли в кого що пропаде, то й не думай іти до ворожки; вона самій умілій брехню задасть, а скаже на того, на кого хоче та на кого сердита. А їй як не вірити, коли вона, замиравши, бачила, яке на тім світі є мученіє і злодіякам, і табашникам, і брехунам, і мандряхам; так було кого і до ратуші приведуть, піймавши на бакші з огірками або у коморі з салом, та коли Химка скаже, що не він вкрав, то було зараз і пустять та приймаються за того, на кого Химка скаже, хоч його тогді і у селі не було. Оттак було сказала раз і на пана Пістряка — що то! і старшини не минула! — що буцімто він у чоловіка бджоли підрізав. Воно йому так і минулося, звісно, як писарю, тільки вже він на неї з тії пори націлив.

Третя — Явдоха Зубиха, стара-стара та престаренна! Але старі діди, що вже насилу ноги волочуть, та розказують, що ще як були вони підпарубочими, так вона і тогді така стара була, як і теперечки; так що, коли б не збрехати, було їй літ п'ятдесят зроду. І кажуть про неї люди, що вона як удень, то і стара, а як сонце заходить, так вона і молодіє; а у саму глупу північ стане молоденькою дівчинкою, а там і стане стариться і до сход сонця вп'яте стане стара, як була учора. Так вона як помолодіє, то й надіне білу сорочку і коси розпустиє, як дівка, та й піде дойти по селу коров, овечат, кіз, кобил, собак, кішок, а по болотам жаб, ящериць, гадюк... Уже пак така не здоїть, кого задума! Хоч і ні за що і нічого нема, то вона таки возьме своє. Раз пан писар Ригорович читав перед громадою якесь-то предписаніє від начальства, і хоч перед тим днів з п'ять кріпко кутив, а тут складав добре і вже було по верхам узявсь, як ось і йде Зубиха, та й глянула на нього, і тільки і всього, що всміхнулась; так що ж? Він зараз бумагу об землю, підтикався та й давай вегері скакати перед громадою. Сміху було такого, що не то що! Та з того часу і став пан Пістряк, тільки хоч трошки погуля, то зараз і пожене химери. Оттака-то була ся Явдоха.

Четверта — Пазька Псучиха, не з так стара. Так та усе нишком, не хвалючись, чаклує. Тільки і бачать її, що як усі полягають спати, а вона і вийде надвір та й махне рукою. То куди махнула, туди і хмари підуть. А хто б то до неї не прийшов, щоб або поворожила, або дала яких ліків, або хоч що-небудь таке, так хоч що б їй поклону не приніс, нічого і не озьме і каже: «Я нічого не знаю; ідіть собі геть!» Ну, ну! Така то й не зна!

П'ята була Домаха Карлючківна. Як ще змолоду дівувала, так така була хороша, що й розказати не можна. Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суха та цибата; на голові

волосся, як на кужелі вовна, а коли роззявить рот, так і лопата улізе; нісочок, як у рябця; а як дивиться з Конотопа очима, так одним у Київ, а другим у Білагород, та й ті мов сметаною заліплені; а личком біленька, як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар її подряпана. От з такою-то красою дівувала вона, дівувала; перш жадала поповичів, далі спустила на писарів з ратуші, забажала опісля вже і хлібороба, так ба! і личман не дивиться. Нічого робить! пов'язала сіду голову, перейшла жити у пустку, що на леваді, над болотом, та й стала чаклувати та людям капості робити. Вже і не думай її ніхто зайняти! Ось тільки не поклонись їй звичайненько, або пхни не бачачи, або що-небудь, то зараз і залящить: «Будеш мені, песький сину, тямити; тривай лишень!» То так і є: або, ходячи, спіткнешся, або за обідом подавишся, або п'яний що-небудь загубиш, а вже не минеться! так тобі: хоч — як там кажуть — не тепер, а в четвер, хоч через год, тільки вже не пройде тобі даром. Аж страшно більш про неї і розказувати. Цур їй! Ще щоб не приснилась...

Шоста була Векла, старого Штирі невістка, а сьома Устя Жолобиха; так нехай вже хто інший розказує, а мені ніколи: чогось конотопський народ загомонів і закопошивсь, і комусь розступаються і дають до ставка дорогу, так вже пак не до поросят, коли свиню смалять.

V

Смутний і невеселий, надувшись, як той індик перед індичками, хваброї Конотопської сотні пан сотник, Микита Уласович Забрюха, іде до конотопського ставка. Хоч на ньому і черкеска синя з позакидуваними назад вильотами і татарським поясом підперезана, і ніжик на ланцюжку за нього застромлений, і пика вміта, і борода виголена, і на голові шапка, та як йому були очі заспані і надуті, то й видно було, що він цілу ніч гуляв. Та й правда ж була: з журби цілісіньку ніч смоктав носатку, а Пазька, наньмичка його, знай доливала. Так після такої роботи коли не виспишся, то й будеш довго чмелів слухати; я вже се знаю. Так куди ж йому не бути смутному і невеселому? Хоч і підійшов до людей, що перед ним усі шапки познімали і поклоняються йому, а він іде собі, надувшись, і ні на кого і не дивиться, тільки щоки роздува, щоб усі знали, що він тут-здесь є старший.

От підійшов до ставка, кинув оком сюди-туди та й крикнув грізно:

— А що?

— Совершеніе уготовася, — відізавсь до Конотопської сотні писар, Прокіп Ригорович Пістряк, стоячи біля калавурних, що стерегли низку відьом, і придивляючись пильно, щоб котра з них, перекинувшись або сорокою, або свинею, та не дала б дьору; а як почув гомін свого

начальника, так зараз, знявши шапочку, і підійшов до нього, і поклонивсь йому низенько, і каже: — Вождєлінного умоізступленія, з дневним містопребиванієм, вам, пане сотнику, утресугубляємо!

— Спасибі! — сказав голосно Уласович, не розчухавшись, що йому наговорив пан Пістряк, теж не вмівший до ладу слова сказати, а так, що на ум збрєде; та при тім слові тільки трохи підняв шапку з голови та мерщій її наплюснув вп'ять на голову та й сказав повагом, усіх озираючи і ні на кого не дивлячись: — Здорові! — А се вже звісно, і усюди так поводитьсь, що чим начальник дурніший, тим він гордіший, і знай дметься, мов шкураток на вогні.

— Здоров був, батьку, вельможний пане сотнику! — заклекотіла громада, загули чоловіки, залящало жіноцтво, запищала дівтора, та й поклонились йому низенько...

От Ригорович і шепче пану Микитові на вухо:

— Сотворяйте ж ділונачинаніє, угобзіте у нашій Палєстині порядок...

— Цур дурня, та масла грудка! — шепнув йому на відвіт пан Уласович, — як мені укобзити, чи як там, коли нічого і не второпаю, що се таке і є.

— Так не творіте ж мені возклоненія ні у єднім ділі! — сказав писар та й пішов до свого діла.

Еге! та хоч наш пан сотник, Микита Уласович, і не мав дев'ятої клепки, та ще таки стільки глуду стало, щоб розібрати, що коли, каже, не піп, то й не микайсь в ризи. Зовсім не тямив діла, так і не вередував вже нічого, не так, як наш генеральний суддя, нехай царствує! Той було — і не думай його зопинити: чи до діла, чи не до діла, знай підписує, що попада. Писар було зопиняє, — так де! «Не хочу, — каже, — щоб діло валялося; підпишу, от йому і кінець!» То, було, писар, коли тільки побачить, що суддя у колегію йде, зараз і хова усі бумажки, а то він їх усі зараз і попідпишує. Раз — о, сміху було! (я ще служив тоді у колегії і вчивсь склади писати, бо був ще хлоп'я по дев'ятнадцятому году) — писарчата узяли та й списали таку бумагу, щоб суддеві у ченці постригтись, а його жінку віддати заміж за пана обозного, що з нею було частенько у лісок за губами ходили. Ну, та й положили той лист перед суддею; тільки таки що ввійшов, сів, побачив той лист, потяг до себе, перехрестивсь та й каже: «Щоб недовго морити! Нехай мені дякують, що швидко діло рішив; а винуватий нехай жалкує на себе».

Та чирк! і підписав «рукою власною». А хлопці — ких, ких, ких, ких! Насилу писар їх у потилицю попрогонював і, розтолкувавши суддеві той лист, порвав його на шматки... Та дарма; будемо своє договорювати.

От пан Уласович стоїть, собі, узявшись у боки, як той хвєрт, що у київській граматці, аж ось і підійшов до нього Хома Калиберда, стар чоловік, та, знявши, шапку, поклонивсь йому разів з п'ять, а далі осмілівсь і каже:

— Спасибі вам, пане Уласовичу, що кохаєтесь у старовині. Ще покійний ваш дідусь, пан Опанас, таки Забрьоха, нехай над ним земля пером! і той не давав нас зобиждати. Хоч трохи було засуха ухвате, то він зараз за поганських відьом; та як трьох-чотирьох втопить, то де той і дощ озметься! І усе було гаразд! Що то старовина! Любезне діло!

— Буде й новина непогана, — сказав повагом пан Забрьоха та й відступивсь від Калиберди, щоб той не дуже налазив на нього і щоб часом не позапанібратавсь з ним; та щоб швидше від нього відчепитись, гукнув на Ригоровича і каже:

— А що?

А той, упоравшись зовсім, іде до нього і кахикає, і уси закручує — се вже така звістка, що з письма стане говорити — та й каже:

— Приспі урем'я совокупленіє сотворити і погрузити нечистоту во істочники водния. Ануте, братіє, держайте!

Калавурне козацтво, як почули писарське повеління, зараз і відчепили з відьомської низки Веклу Штириху; ухопили її мерщій за руки і за ноги цупко, щоб не викрутилась, та, регочучи, і помчали до човнів... Вона кричить: «Пробі!» Діточки біжать за нею та голосять, неначе вже вона і нежива; старий Штиря туди ж за ними шкандиба, та плаче, та лає і козаків, і сотника, а найпуще пцсаря... Так ніхто їх і не вважа, а ще деякі з кучі кричать: «Держи-бо, Йосипе, дужче! бач, пручається...» А інший каже «Попалась? А що? Се тобі не коров у північ дойти...» Та й багато дечого прикладували, аж поки її до човна донесли, утербили у човен, і тут ще пущ держали. Як же донесли до паль, тут скрутили їй вірьовками руки і ноги гарненько; та вірьовки і попродівали у петлі, що на палях, та, підсунувши її вірьовками угору, як плюснули разом у воду... Та, як каменя, пішла на дно, аж тільки бульбашки забулькотіли!

— Тягніть назад, тягніть!. Не відьма вона, не відьма! — загула громада у один голос, а хто молодший та ближче стояв, так аж кинулись поміч дати тим, що біля вірьовок...

— Погружайте, погружайте паче і паче тресугубо окаярную дочерь хананейську! — як віл ревів Прокіп Ригорович і спиняв людей, щоб не витаскували назад Векли.

— Слухайте мене, — на усі заводи кричав Уласович. — Адже я сотник. Я повеліваю: тягніть назад! Адже не знирнула, так вона і не відьма.

— Не відьма, не відьма; не знирнула, не відьма; тягніть назад! — кричав увесь народ, і вже писаря ніхто не послухав, і витягли Веклу зовсім мертву, відчепили від вірьовок і, не кладовивши на землю, стали на руках відкачувати.

Поки сее діялось, пан сотник, відпочивши опісля крику та турбації, підкликав до себе Ригоровича та й спитавсь:

— Скажи мені на милость: за що її повелів топити? Жінка ще не стара і багатого і чесного роду; не чути було за нею ніякої примхи.

— Суджу по правоті і без усякого возклоненія дівствую, — сказав Ригорович, — она суть хоча іще і без старості жона, но імаєт пінязей до біса. Просих — і не дала; позичах — і не повірила; стражі предах — і не відкупалася, якоже другії прочії. Сього ради розмислих ю погрузити і не ізторгнути оттолі, дондеже не дасть мені, чого і колико прошу. Живуща, матері її дуля, тресугубо живуща. Зрю, що вже її відтрусили. Нехай благоденствуєть до якого часу. А воздайте сюди Устю Вечериху! — гукнув Ригорович на калавурних.

Притаскали Устю, і те ж усе було, що з Веклою, тільки Устя, як плюснули її у воду, так тут йї і амінь! Хоч і трусили, так і не відкачали, так і зосталась.

Питавсь пан сотник у писаря і про сю, так нищечком йому признавсь: «Що, — каже, — жelah совокупитися з її дщерією Одарією, дуже ліпообразною, і вона, тресугубо нечестивая, замість желаємої дівиці, возклонила у кишеню мою тисящеклятий гарбуз і покри предняя і задняя моя срамотою, яко рубищем. Так се йї за оное діло таковая пинхва...»

Аж ось і перемішав їм Талимін Левурда, кланяючись низенько, і просить:

— Будьте ласкаві, пане сотнику Уласовичу, може б, сполоскали і мою жінку трохи, бо трохи вона чи не відьмує...

— Давай її сюди! — неначе проспівав, так заговорив пан Забрьюха. — У нас не попадайсь, зараз провчимо, а найбільш тих, що добрих людей замість рушників та годують гарбузами. — Та здумав своє лихо, здихнув важко та голову понурив і стоїть.

А Прокіп Ригорович ще тільки почув, об чім Левурда став прохати, та так і затрусивсь, неначе циган на морозі; очі йому так і заблискали, пика почервоніла, губи задрожали і ледве-ледве може слово промовити:

— А як ти... а за що... твою жінку потопляти?.. хіба ж вона волшебствує?

— А як же не волшебствує? — казав Талимін Левурда Уласовичу. — Ось слухайте сюди, добродію! Разів з десяток таке мені. привиденіє було, що у саму глупу північ хтось і стука у вікно; стука, стука, аж поки моя Стеха, знаєте, жінка, прокинеться; прокинеться та й вийде з хати, а я й засну; та вже перед світом вернеться; то я й питаю: «Де ти, кажу, була?» Та вона й каже: «Ходила до коров, так отсе змерзла, та й ляжу». А я кажу: «Лягай», а вона і ляже та, каже, змерзла, а сама, як вогонь. Так се, бачите, добродію, вона не до коров уставала, а чаклувати, певне, чаклувати. А то на тій неділі, так я вже іменно бачив чорта живісінького, от як я вас, пане сотнику, бодай

би здорові були. Ось бачите як: поїхав я на ярмарок та мав там пробути три дні, та як мені завадило, так я у той же день і вернувся пізно уночі. Стук-стук у хату — жінка не відчиня і з кимось розмовля та регочеться, і світло є в них. Я як рвонув двері, так заціпка і відскочила, а я ввійшов; дивлюсь... аж в неї в гостях чорт, та от, як бачите, словнісінько як пан писар Прокіп Ригорович, нехай здоров буде; така йому і пика, і одежа, і усе таке. Я до чорта, та він від мене; я за ним, а проклятий чортяка та у сіни (а сінешні двері засунув я таки); він бачить, що непереливки, та у трубу; я як злякаюсь, як вернусь у хату, та на піл, та що то: й кожухом укrywсь, а сам дрижу з переляку, що бачив чорта і моя жінка з ним дружить. От я вам і кажу: непевна моя жінка, зовсім непевна, сполощить її хоч трохи, може, тогді дощ піде.

— А що ж? Так і сполоснути. Пане писарю! ану! — так-то сказав пан сотник Ригоровичу. Як же той крикне на нього, так що ну!

— Чи ви обуяли? — закричав на нього, — Чи ви таки попросту одуріли? Вам не довліє ніякого рішення іспускати без потребності моєї, затим, що треба усякеє діло угобзити і законнее присовокупленіє соединити. А ти, гаспидська Левурда! от що касательно тебе закон повеліва: оного неключимого Талимона Левурду, наважденієм своїм приведшего сожитіє своє, сиріч жінку, до дружелюбія, з сатаною, — дух свят при вас, пане Уласович! — убо подобаєть забити сякому-такому сину нозі у кладу. Агов, хлопці! Пойміте його і водворіте у ратушу і присовокупіте нозі його до клади, бо сам сознание учинив, що видів і осязав живого чорта; убо він є колдун, чаклун; воутріє ізбию киями сього грішника.

Поки се Пістряк розказував, а сердешного Левурду вже й помчали до ратуші, а Ригорович повів оком та з якоюсь молодницею чорнявенькою зирнувся, усміхнувся, покрутив ус та й гукнув на калавурних козаків: «Ануте, водворяйте у преісподнії води Домаху Карлючківну!» І після Карлючківній тільки забулькотіло... А громада, бачачи, що вона не вирина, загомоніла: «Ні, вона не була відьма, не була!»

І Пріську Чирячку, і Химку Рябокобилиху, і Пазьку Псючиху топили, і котру втопили, а котру відволодали, що народ аж об поли руками б'є та дивується, що, каже: «Де ж тая відьма? От усіх топили і усяка порина, а відьма не знаходиться». Микита Уласович вже й дрімати став; по його, так вже б пора і додому: чи будуть дощі йти, чи ні, йому нужди мало; не стане свого хліба, йому принесуть: Конотоп не мале село; без сварки і лайки і без позивання не обійдеться.

Усе знай позіха та погляда на свого Пістряка, що задумавсь та пальцем знай штрика то у лоб, то у ніс, думав-думав та й крикнув: «Давай останки во язичях. Водворі-ке сюди Явдоху Зубиху!» Приперли й ту, відпхали човном до паль, підв'язали віршовками, підняли догори... плюсь! Як об

дошку, так наша Явдоха об воду, і не порина, а як рибонька поверх води, так і лежить, і збовтається зв'язаними руками та ногами, вихили черевом і попереком і приговорює: «Купочки-купусі, купочки-купоньки!»

Увесь народ так і жахнувся! «От відьма, так, так!» — закричали усі; а Микита Уласович як позіхав, та побачив сеє диво, та так йому рот роззявлений і зоставсь; а Прокіп Ригорович так аж танцює понад берегом та знай на трудящих кричить: «Возтягніте ще! Верзіте во тьму водную!» Так що ж бо? як не пащикує, а Явдосі нічого не зробить. Підтягнуть, гепнуть її скільки сили у воду... так не порина та й не порина, та ще й глузує над усіма, та усе знай товче: «Купочки-купоньки».

— А вознесіть сімо каменя і плинхводіланія! — здумав пан Пістряк, і так і народилася цілісінька куча цегли і каменюк усяких, що хлопці, почувши приказ, зразу мотнулись і нанесли.

— Возложіте каменя на нечестивую вию її, і на руці, і на нозі її і паки потопляйте її, — так кумандував Ригорович, аж підскочуючи круг ставка, та з серця аж зубами скрегоче.

Нав'язали моторніші цілісіньку низку каменюк на віршовку, і, підвізши на човнах, аж насилу три чоловіки підняли туу низку та й накиннули Явдосі Зубисі на шию і думають: от пірне! А вона, урагова баба, і не дума; плава поверх води, та що ослобонили їй руку із віршовки, так вона нею полощеться та й жартує: «А що ж? Намистечко мені на шию почепили, а перснів і нема? Еге! Бач, які добрі! кете і перснів на руки і замість черевичків чого на ноги».

— Сокрушайте тресугубо окаянную кощунку ханаанськую, дщерь халдейськую! — кричав, як опечений, Прокіп Ригорович та аж запінився, як скажений, бачачи, що нічого відьмі не зробить і що вона над ним кепкує.

Нав'язали їй на руки і ноги каменюччя — боживсь той чоловік, що мені про се розказував; а хто й казав, коли знаєте, Йохим Хвайда, що позаторік вмер, — так боживсь, що пудів двадцять нав'язали й на шию, на руки і на ноги, та, відчепивши від віршовок, так її й пустили у воду... Так що ж бо будеш з сучою-пресучою бабою робити? Так і плава поверх води, і руками і ногами бовтається та знай приговорює: «Купочки-купусі!» А далі урагова баба обізвалася і до писаря та й почала його кликати: «А ходи, Прокіпочку, сюди! Нумо укупці купатись. Ходи-бо, не соромсь! Ось надіну на тебе намистечко і перснів тобі дам...» А Ригорович аж увесь чуб обірвав собі з серця, що й поганенька б то баба, та над ним глузує; далі кинувсь до Уласовича та й каже:

— Несумнительно сія баба суть от баб єгипетських. Вона ехидна прелюта, похитила дождевие каплі і скри у себе у чванці або у іншому місцеві. Повели, пане сотнику, возмутити її розанами, де протерпить до нестерпимості і да розпустить хляби воднії, і да ороситься земля.

— Не второпаю, пане писарю, що ви говорите; а я кажу вам, робіть, що знаєте, тільки швидше, бо вже обідня пора. Я б вже давно дав дьору, так хочеться дивитись на сюю кумедію, що на бабі цілісінський віз каміння, а вона не тоне, а плава поверх води. Робіть собі, що знаєте, а я буду на готове дивитись; я на те у Конотопі сотник.

Повелів Ригорович піймати у воді відьму Явдоху, так де! Хлопці човнами її не здоженуть, і вірьовками накидають, так усе нічого; так прудко плава, як тая щука, тільки попереду і позаду хвиля устає, бо звісно, як відьма плава: вже пак не по-нашому! Плавала-плавала, шниряла-шниряла, та як бачить, що усіх потонила, так і піддалась...

Що ж то зрадувався народ, як злапали відьму Явдоху Зубиху! Усі кричать, гомонять, біжать до неї, проти неї; усяк хоче тусана або запотилишника їй дати... та й є за що! Нехай не краде з неба хмар, не хова дощу у себе на миснику... Ось, як усі біжать круг неї, то за нею, а її аж на руках несуть, боячись, щоб не вирвалась та не втекла, а вона й байдуже! Вона співа весільної пісеньки, як молода з друзками ходить.

А наш Ригорович перед веде та аж біжить з радощів, що таки напав на відьму і що він її тепер скрутить і вимучить з неї, щоб віддала дощі назад, що покрала, та з радощів такі баляси точить, що не тільки хто, та й сам себе не розбере, що він і говорить. Далі закричав: «А дайте сімо вербових і удвойте лозових і возглуміте її, елико сили вашої буде!»

Де взяли і різки. Скрутили Зубиху Явдоху; тільки що класти її, вона як-то руку випручала та й повела нею крутом по народу; отже ж слухайте, що з того буде. От і положили її; по два парубка сіло на руки і на ноги, а два узяло здоровенні пучки різок та й почали чистити: дже-дже! дже-дже! аж засапались! б'ючи, б'ють-б'ють, і вже цурпалки летять... А що Явдоху? Лежачи під різками, казку каже: «Був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

— Та бийте окаянну ханаанку! — аж заревів Пістряк.

Хлопці деруть щомога, а Явдоху своє: «І ви кажете: та бийте окаянну ханаанку, і я кажу: та бийте окаянну ханаанку; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?»

— Та деріть дужче! — крикнув що є мочі сам пан сотник конотопський, Микита Уласович Забрьюха, що вже йому дуже брало за живіт і печінки під серце підступали, бо не обідав і досі.

Хлопці перемінились, узяли пучки і стали пороти, а Зубиха знай своє товче: «І ви кажете: та деріть дужче, і я кажу: та деріть дужче; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка і на спині латочка, чи хороша моя казочка?»

— Соплітіте розонацію з тернія і удвойте їй поругання на лядвії! — скумандував пан Пістряк, довго думавши, що б то їй ще придумать.

Хлопці чешуть Явдоху терновими, а Явдоха своє товче: «І ви кажете: соплітіте розонацію з тернія і удвойте поругання на лядвії, і я кажу: соплітіте розонацію з тернія і удвойте поругання на лядвії; був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяні шапочка, на спині латочка, чи хороша моя казозкка?»

Та й до вечора не переговориш усього, що там було! Вже не тільки Ригорович Пістряк, та й сам сотник Забрюха почав сердитись, що нема кінця ділу; б'ють-б'ють бісовську бабу, скільки хлопців перемінилося, скільки різок перебрали: і вербових, і березових, і тернових; а їй не позначилось нічого, неначе тільки що лягла і ні трішечки і не бита, а вона собі знай товче чоловіка Сажку...

Отже ж то як сее діється, і гаспидську, католикову Явдоху б'ють, проліз скрізь народ, що так і обступили Явдоху, та й не надивуються, Демко Швандюра, стар чоловік і непевний. Подививсь-подививсь, помотав головою та й каже:

— А що се вам за іграшки далися! Чи то пану сотникові знать скучно стало, так ви його забавляєте, як малу дитину, що різками порете, неначе кого путнього, вербову колоду?

— Як колоду? Що се він каже? Де там колоду б'ють? — загула громада і, дивуючись, розпитує.

— Де колода? Не бачите? Дивіться ж! — сказав Швандюра та й повір рукою по народу навпаки сонця... Так що ж? Удивленіє та й годі! Тогді усі побачили, що лежить товста вербова колода, поперепутована вірьовками, і сидять на ній чотири хлопця здоровенних і держуть її якомога, щоб не пручалась, а чотири б'ють тую колоду зо всієї сили добрими різками, неначе кого путнього. А біля тієї колоди лежить сама по собі Явдоха Зубиха і не зв'язана, і регочеться, дивлячись, як працюються люди замість її та над колодою. Так, скажете, се і не удивленіє? Се вона, як її покладали парити, так вона рукою повела та й напустила на усіх, хто тут був, мару, а Демко з свіжими очима прийшов і бачив, що твориться, і як дещо знав і вмів проти чого що-небудь зробити, то він і відвів мару від людей. От тогді тільки побачили, що били не Явдоху, а вербову колоду.

— Ких, ких, ких, ких!. — зареготався народ. Вже нащо пан писар, що сердивсь кріпко, а тут і сам розреготавсь, як уздрів таку кумедію. І що ж будеш робити? Звісно, що против насилки нічого не зробиш, коли не вмієш як її відвести. Ну, посміявшись, прийнялись радитись, що з Явдохою робити. Той те, другий друге каже, а Демко Швандюра, той гаразд навчив:

— Таки, — каже, — нічого не думайте, а положивши, дайте добру хлосту, поки верне дощі та роси, що, знаю, в неї на мисниках та на полиці. Та не бійтесь нічого. При мені не здужа навести. Коли ж і наведе, то я відведу. Хоч вона і відьма, та й ми, хоч не усе, а що-небудь таки знаємо. Нехай вона і природжена, а я; тільки вчений, та дарма! Побачимо!

— Так возклоніть же її паки! — закричав Ригорович, — і сотворіть їй школярську сікуцію, яко же і нам во оноє урем'я субітки твориша... — Ще добре і не вимовив, а хлопці вже і мотнулися: розперезали, положили, січуть... і вже нашій Явдосі не до казки; вже і в і неї у самої на спині... латок з сімдесят, як у чоловіка Сажки... Мовчала-мовчала, хотіла відтерпітись... так ще не родивсь той чоловік, щоб утерпів під різками! Далі як заскавучить, як заскиглить... а далі як стане кричати: «Не буду до суду, до віку!... батечки, голубчики!.. пустіть, пустіть!.. верну й дощі, верну й роси... І буду тобі, пане сотнику... і тобі, Ригоровичу... у великій пригоді... тільки пустіть...»

— Годі, — повів Микита Уласович голосом поважно. А Пістряк знай своє:

— Усугубляйте паче і паче!

Хлопці не знають, кого й слухати: половина б'є, а друга жде.

— А бодай вас, пане сотнику! — так загарчав на нього пан Ригорович. — Іще було уп'ятерить подобало за такове злодіяніє... Се вона мені зробила, що я після перепою химери погнав. Оттаке злодіяніє...

— Але! злодіяніє! — сказав пан Забр'юха, — тобі б усе тільки злодіяніє і робити. Тут тільки трихи та мнихи, а вже обідати пора. Ще чи буде після такого парла дощ, чи ні, хто його зна, а що ми голодуємо, так се певно. А що нам суча баба з серця утнесть який бешкет, так і того треба боятися? Звели лишень покинути Явдоху, нехай відпочине після такої бані. Нехай тепер ханьки мне, ми ще доберемося до неї. Ходімо, Прокопе Ригоровичу, до мене. Пазька наварила мудрого борщу. А після обід не буду ськатись та розкажу тобі, який мені бешкет зробили позавчора у Безверхім хуторі. Ти ще сього не знаєш. Сказавши сєє, потяг пан Уласович додому. Прокіп Ригорович наш zostавсь і стоїть, мов обпечений. Узяли його думки та гадки, який-то там бешкет зробили пану сотнику на Безверхім хуторі? Думав — думав, а Явдоху за тим знай чешуть, аж цурпалки летять! Далі підняв палець догори і каже: «Догадаве! е, е, е, е! Сього мені і треба було! А покиньте, хлопці бідну бабу позапрасно мучити. Пан сотник звелів було її парити до вечора, а я її помилую».

Підвели Явдоху і ледве-ледве живу поволокли її додому. Народ так заклекотів за нею, усе кричачи: «Відьма, відьма! Покрала з неба дощі!» А Ригорович іде собі та щось дума, далі і каже: «Такої мені і треба! Піддобрюсь до неї, вона pomoже його втопити, а мені винирнути з писарства та на панство...» Та й потяг до пана Микити Уласовича обідати.

VI

Смутна і невесела ходила по своїй хаті, проводивши когось від себе і зачинивши двері, конотопська відьма Явдоха Зубиха після прочуханки, що їй дали край ставка при усій громаді за чаклування. Хто ж то був у неї тогді, як усяк її цурався, бачивши, що вона є природжена відьма, що і у воді з каменюками не тоне, і дощі з неба краде, і мару на людей насилає? Але! хто? Не хто, як наш Прокіп Ригорович Пістряк, конотопський пан писар. Він-то, почувши від пана сотника Уласовича, що йому було у Безверхім хуторі від панночки Олени, він зараз узяв на думку, як би то йому свого сотника зовсім з'їсти. От від обід прийшов до Явдохи, приніс їй усяких гостинців і помирився з нею, що буцім се не сам він звелів її і топити, і парити, а що се пан сотник вигадав і що буцімто хотів він її до вечора парити, а він же взяв на свою голову; і став її пильно прохати, щоб як би того пана Микиту зовсім у дурні пошити: що він отсе увечері прийде її прохати, щоб Явдоха так зробила, щоб Йосиповна його полюбила і за нього заміж пішла; а він як піддається у чаклування, так тут його і начинити дурнем, щоб і сотенства відцурався; а намість його та настановити сотником його — Пістряка; і обіщався, що тогді Явдосі своя воля буде чаклувати, як і скільки хоче.

Хитра Явдоха неначе і піддалася. Подарунки забрала і обіцяла все зробити, чого Ригорович бажав, і проводила його отсе з хати. Довго вона після нього ходила по хаті та щось думала; вже б то їй і сісти хочеться, так не зможе притулитись... так-то щиро її повчили! Вона лежала і на печі, і на лаві; так не влечить довго, бо тільки і можна животом лежати, а горічерева або боком і не думай: так її усюди списали.

Ходить по хаті, ходить та й погляда на свої глечики, горщики, кухлики, де з усякого звіра і з усякої гадини є молоко, що вона з них понадоювала, перевертаючись до кожної матки усе різно, щоб не жахались і давались доїтись. А усі ті глечики, горщики, водянички, кухлики стояли деяке на полиці, інше на миснику, було й на припічку, було й на самій печі; яке вже поставлене на сметану, а яке ще стояло під лавкою та край помийниці. Під полом лежали усякі трави і коріння: мнята, любисток, терлич, папороть, собаче мило, дурман, усякі реп'яхи, куряча сліпота та й багато дечого. На полу на подушках лежав кіт муруговатий та усатий, і тільки йому й діла, що їв та спав та коли що було надума, то зараз до своєї хазяйки і озветься: «Няв, няв!», а вона усміхнеться та й каже:

«Так-таки, котусю, так!» А коли вона що надума, то й питається його: «Чи так, котусю?», то він до неї: «Няв, няв!» Еге! і знали один одного, що говорять. Більш у неї не було ніякого хазяйства, та й нащо їй? Чого забажала,

то уночі перекинулась чи собакою, чи мишею, чи жабою, чи рибою, і чого їй треба, усього достала, і є у неї.

Так вона-то, сумуючи, ходила по своїй хаті і, поглядаючи на своє зібрання, казала собі на думці: «Є усяке; не підю до людей позичати». Далі зирнула на двері, що — я ж кажу — тільки що зачинила, проводивши когось-то з хати, і каже: «Приводь тільки швидше проклятого сотника, і я йому віддячу. Я б тобі, Ригоровичу, хука усучила, та нехай лишень опісля; тепер ти мені прислужувуй, а як з'їм гаспидського Забрюху, тоді приймусь і за тебе, сучий Пістряче! Хороше, що отсе ти мені розказав про Забрюху та про Олену: ось я його оженю... достанеться і тобі, що мене так занапали, що і сісти не можу, і згнушались надо мною, що при парубках порвали на мені і плахту, і сорочку, і пазуху розірвали, і очіпок збили, що я волосом освітила, та били мене... о, та й били ж мене! ох, били ж мене; били, били, били! що ні сісти, ні лягти не можна; а усе оттой Швандюра, що зняв з них мару».

Оттак вона і довго сама собі розмовляла, аж поки у хаті зовсім стало темно, що хоч око виколи... Аж ось на вулиці загавкали собаки, вона й каже: «Ану, котусю, відкрий свої очиці і посвіти, чи не вони се йдуть?» Кіт як розплющиться, як гляне своїми очима, так так як жар засяли, а Явдоха і бачить, що йде Микита Уласович Забрюха, конотопський пан сотник, а за ним писар його, Прокіп Ригорович пан Пістряк, і щось у руках і під плечем щось несуть; от вона зараз шатнулась, достала каганець, піднесла до кота, тернула його проти шерсті, так іскри з нього і посипали, і вона засвітила каганець, поставила на стіл, а сама полізла під стіл чогось-то доставати.

Аж ось — рип у двері, і ввійшли пан сотник з писарем, шапки з паличками постановили, біля двері, а самі і стали озиратись, і пан Забрюха і каже: «Світло горить, а її, бачу, і дома нема».

— Де то вже нема! — обізвалася Зубиха, лізучи з-під покутя і таскаючи превеликий горщик, ганчіркою зав'язаний. — Ось де я була; отсе доставала горщик з хмарами, що було заховала їх на тридев'ять рік, так отже пан конотопський сотник присилював мене повипускати хмари і дощ пустити.

— Та вже, тітусю, годі об сім, — поклонивсь пан Забрюха і став гостинець доставати. — От тобі хусточка, що мені попівна вишивала та подарувала, так отсе покланяюсь нею вам, та от ще аж цілісінька копа грошей, тільки, будь ласкава, тітко, не сердься на мене і вибачай, що так з тобою прийшлося... Се так... тее-то... якось-то не хочачи...

— Як не хочачи? — аж запищала, крикнувши, Явдоха, — як не хочачи? Коли б тобі хто так пику списав... то ти б не те сказав... Не хочу твоїх подарунків, цур тобі! Пек тобі! Війся з ними! Не мішай: іду дощ випускати,

а то вп'ять пеня буде, і завтра так мене знову випарять, що сьогодні не зможу сидіти, а завтра вже і не стоятиму. Пустіть мене, піду дощ випускати.

— Тіточко, матіночко! — аж в ноги упав сердешний Микита Уласович та кістляві руки відьомські цілує та просить. — Не буду вже тебе турбувати, та й що мені за діло, що нема дощу? От так пак! Я тут є сотник, голодувати не буду: той прийде з хлібом, той з паляницею, той з буханцем, а інший і мішечок борошна привезе; аби б тільки позивались, то нам, старшині, і дощі не під час, хоч би ти їх, тітусю, і повік держала у себе під покутем. От моїй біді поможи! Натє лишень, пожалуйте: от пляшка дулівки, от півсотні тарані, ще свіжа була по весні: осьде ж і серпаночок... тільки зділайте милость, пособіть моїй біді, ось що я вам розкажу...

— Знаю, знаю про твою біду, якого тобі мудрого печеного гарбуза піднесла Йосиповна Олена, що з Безверхого хутора, і як ти після нього насили на другий день очунав! Знаю, знаю усе.

Аж і здивувався пан Забрюха, що відкіля се, каже, вона усе зна, неначе тут була, та й став її пущє прохати, щоб вона вже не сердилась і заступилась за нього.

— А що я тобі робитиму? — пита Явдоха. — Не йде за тебе хорунжівна, так мені яке тут дідо? Не йде, так ськай другої.

— Та де її у гаспида ськати! — здихнувши, каже Уласович, — одно те, що не придумаю, де другу ськати, а друге те, що далєбі не хочу, бо смертельно улюбив Йосиповну Олену, так хоч би мені і суддівна або хоч і полковниківна, так я і не подивлюсь на них, бо улюбив Олену усім тілом і душею, і серцем, і усім животом, і бачу сам, що коли її не достану, то або утоплюсь, або удавлюсь, або світ за очима піду... Помози, паньматіночко! — та беркиць їй у ноги, та аж плаче та просить, щоб не дала йому не своєю смертю пропасти та щоб як-небудь приворожила, щоб вона за нього захотіла йти.

— Та як за тебе і йти такій дівчині? — вп'ять каже Явдоха. — Вона дівка-козир, чи одежею, чи на виду собі, так зовсім дівка, а худоби і грошей до ката, а ти що? Куди ти годишся?

— Та дарма, тіточко, матіночко, дарма! Нехай я і стидкий, і бридкий, і усякий; а ти таки зроби, щоб вона мене полюбила та щоб за мене заміж пішла. Що копа, то копа отсе на столі лежить, а то сорок алтин, та ще...

— Ні, — каже Явдоха та відсунула від себе гроші. — Мені сих креймахів не треба, нащо вони мені? У мене усе є, і, чого забажаю, усього достану; а коли так пильно просиш, то нехай вже і змилосердюсь над тобою, тільки зроби мені от що...

— Що звелиш, паньматусю, усе зроблю. Чи звелиш Конотоп спалити, тьак разом з чотирьох кінців і запалю; чи звелиш усю конотопську дітвору — що ви, відьми, не любите — так за один день усіх до єдиного

і потрошу... І то гаразд, та мені тепер от що треба. Озьми ти оттого сучого та пресучого сина Швандюру, що зняв мару з людей, що я було наслала, як мені сікуцію давали, так озьми його під арешт, буцім він або прокравсь, або тебе лаяв, або що хоч на нього набреши і зведи пеню, та одбери у нього всю худобу, — бо він собі заможнений, — та щоб на тебе родичі його не гримали, так ти віддай теє усеє пану писарю Ригоровичу...

— Благое діло і мудрое рішення, пані Зубихо, ей! істинно! — так обізавсь пан Пістряк, сидючи собі на лавці край вікна. А Явдоха й каже:

— Бо йому, сироті, нігде узяти, тільки що спадками живитись, а Швандюру озьми і вижени із села, щоб його і дух не пах. От коли се мені зробиш, то і я тобі...

— Мурлу, няв, мурлу! — обізавсь відьомський кіт, і Зубиха схаменулась та й каже:

— Е, ні, ще, ось слухай ще. Домашина ятрівка Хвенна Зозулиха... не можна мені біля її хати йти, так і доклада мені про те полотно, що в неї з огорода пропало та якомсь-то опинилось у мене у скрині, так вона мене злодійкою узива і усякі доклади доклада; так чи не можна її, підрізвавши, теж з села вигнати?

— Та для чого не можна? Тільки кажи, усе зроблю... — Так казав пан Уласович, повеселішавши, що вже відьма стала до нього добріша.

— Отсе усе коли зробиш, то і я...

— Мурлу, мурлу! — замуликав вп'ять кіт, і Зубиха знов стала договорюватись і каже:

— Та ще от у чім пожаліюсь. Демко Сіроштан просвітку мені не дає: позавчора хвалився, що мого kota вб'є, як його не берегтиму, а він таки вб'є. Так його-то, пане сотнику, провчи та провчи...

— Та провчу ж, провчу, тітусю, так що до нових віників буде тямити; тільки зроби і моє діло... — пильно пристаючи, прохав її пан Забрюха, і чого б то він не обіщався їй зробити, аби б вона так починила, щоб хорунживна за нього пішла.

— Ну, добре ж, синку, коли ж так, то й так. Буде за тобою бігати хорунживна Олена і ночі не спати, як і ти за нею. Кицю, кицю, кицю, кицю.

— Мурлу, няв, мурлу, няв!

— Добре ж, — казала Явдоха. — А іди, пане Уласович, зо мною з хати та й уступи з порога лівою ногою на пісок, щоб твій слід обізначивсь на піску.

От і вивела його з хати, і слід його збрала у хусточку і зав'язала; а далі, вернувшись у хату, посадила на лаві край стола, а Ригоровичу звеліла каганцем світити, а сама, узявши пана Забрюху за лівий ус, і стала волосся відділяти. Заколупне нігтем волос та й лічить: «Раз, два, три...» — так як відбере дев'ять волосів, та дев'ятий і рвоне зовсім... Пан сотник кри-

чить, пан писар регочеться... Явдоха Зубиха щось шепче та спльовує, а кіт мурличе на усю хату... От так-то у бідного Микити Уласовича відьма вирвала дев'яте волосся з лівого уса і нарвала їх усіх аж восьмеро, достала шматок паперу і завернула туди тее волосся, а пан Забрьоха, повитиравши сльози, що так йому і текли від скубіння, став питати відьму, що «коли, — каже, — зовсім поворожила, то вже я й піду?»

— Іди, синку, здоров додому та лягай спати, та й жди від хорунжівни присилу, щоб слав за рушниками.

Пан Уласович, сее почувши, та за шапку, та з хати, та не оглядаючись — додому, щоб відьма не здумала ще де в нього виривати волосся. Побіг, сердешний, не дождавсь і свого писаря, бо той zostався ще у відьми і щось довго з нею гомонів, і кіт з ними мурликав; а як виходив пан Пістряк з Явдошиної хати, так чути було, що казав:

— І се усе благонаміренно устроївши, гряду у свою Палестину. Прощайте!

— Ідіть здорові! — сказала Явдоха, зачиняючи за ним двері у хату, та й одізувалась до кота: — Кицю, кицю, кицю, кицю!.

— Мурлу, няв, мурррлу!

Тут зараз узявши, зняла з голови очіпок, сіду, як молоко, косу розпустила, узяла білу сорочку, та й наділа на себе, та ні пояса, ні плахти не підв'язала, так і стала по хаті ходити та шептати усяке колдовство, та у всякім углі тричі спльовувала; далі узяла жлукто та й положила його серед хати і стала знов щось по-відьомськи бормотати; далі узяла з кухлика якоїсь води та, усе бормочучи, побризкала тою водою і себе, і жлукто усередині... А кіт що є духу нявчить, а далі аж на ноги устав та потягнувся і засвітив очима ще дужче, чим каганець у хаті палав... Тут Явдоха мерщій у жлукто і полізла... а як вилізла, так стала дівкою! Та й дівка ж немудра! І молода, і хороша, і чорнява, і ще, мабуть, красивіша від чернігівської протопопівни!

От як переродилась наша відьма, узяла жаб'ячої сметани та кобилячого сиру, головок від тарані і, поскладавши на тарілочку, поставила перед свого котуся і каже: «Коли, котусю, захочеш без мене їсти, так от тобі ласощів; не скучай без мене, поки я вернусь». А сама, доставши аж п'ять дійничок, погасила каганець і пішла з хати доїти, кого їй треба було.

Тільки таки що другий півень крикнув, тут Явдоха що є духу ускочила в хату і впала, мов нежива. Аяк віддихнула і устала... та віп'ять стала старою бабою, як і була. Зараз кинулась до свого кота і розказує, мов чоловікові: «Котусю, киценьку! Чи не скучав же ти без мене? Я трошки забарилась: поки пообдоїла усіх коров, овечок, а се ще мені треба було щучого молока на одно діло; кинулась до ставка, та поки вражу щуку зопинила, поки її замовила, щоб далася здоїти, аж і крикнув перший півень; та хоч він нам

не страшний, та усе-таки треба було поспішати, щоб не заспівав другий; тогді б так на вулиці простяглась, як тепер тутечка-ка...»

А кіт знай хвостом помахує, та усами поморгує, та що є духу нявчить: так-то рад був своїй хазяйці, що вернулась.

От вона йому постановила ще усякого молока і сметани, і стала по-ратись, та дещо мішати, та варити на чаклування, аж ось і світ! А тут трохи погода і прийшла до неї жінка, уся голова обв'язана, і йде і оха, і прийшла оха, і сіла і усе оха.

— А відкіля ти, молодице? — пита її Явдоха.

— Та я здалека! — каже молодиця, охаючи. — Коли знаєте хутір, що на Сухій Балці, а зоветься Безверхий... ох!

Явдоха моргнула на кота та й каже:

— Ні, не чула і зроду не була, і не знаю, хто там і живе... Ти ж чого до мене прийшла?

— Та, не вам кажучи, прикинулась бешиха, та усю пику мені роздуло... ох!» Так отсе мене люди нараяли, щоб до вас іти... Зділайте милість, тітусю, робіть, що знаєте, тільки допоможіть, щоб я сьогодні виспіла до панянки нашої хорунжівни Йосиповни Олени, — та, сеє кажучи, і положила на стіл буханець, п'ятірко яєць і шага грошей.

Зубиха зараз і кинулась, положила долі ніж і звеліла молодиці стати на ньому босою ногою проти тієї щоки, де самий дужчий опух; а сама достала у покришку жару і положила туди кусок страсної свічки та ладану, та клаптик тієї хустки, на чім становлять паску під свячення, а молодицю закутала-закутала, щоб увесь дим нікуди більш не йшов, тільки на неї, а сама знай шепче та спльовує, та дме на жар, а кіт нявчить на всю хату. От курить ти курить, як тут молодиця... геп! і впала на долівку, мов нежива. Зубиха її відволодала і посадила на лавку та й каже:

— Не журися ж тепер: минеться, як на собаці присохне; се з очей; який-то чорнявий парубок та на тебе дививсь та завидував...

— Так і є! Се ж наш панич, — казала молодиця. — Таки як мене не вздрить, так у вічі і загляда; а на тій неділі узяв та рукою погладив мене по щоці та й сказав: «Що за з чорта гарна молодичка!» Я так і згоріла, та від того часу так мене і узяло...

Тут Явдоха і стала її розпитувати... об чім їй треба було... а далі і проводила з хати та й каже: «От тепер добре! Тепер усе знаю, що мені треба...»

VII

Смутна і невесела сиділа на призьбі біля своєї хати панночка Йосиповна Олена, хорунжівна, на своєму Безверхому хуторі, що на Сухій Балці,

а білими рученятами копірсала у голові братику своєму, пану хорунженку. Він, сердешний, той день з панотцем, що заїжджав до нього, поховавши когось на другім хуторі, та за обідом, поївши добре вареників та карасів, у сметані жарених, та запивши сколотинами (бо се вже діялось після Петра), витягли самотужки по носатці тернівки, а вишнівкою на дорогу запили; а підвечіркуючи, панич убрав аж п'ять мандрик та горщечок масляків, у маслечку та у сметані пряжених, що дуже їх любив, так його, хто його зна і від чого, і завадило; от він і приліг до сестриці на коліна, та як та йому ськала, а він і заснув. Тут прийшли з поля і корови, і овечата; от їх тут біля панночки і доють, і молоко в глечики зливають... а вона й байдуже! їй неначе ні до чого й діла нема! Забула дивитись і на дійво, забула братику і у головці ськати, тільки у неї і на думці, що...

Тільки що хотів був розказати, об чім наша хорунжівна думала і чого була смутна і невесела, аж ось і прийшла до неї бабуся, така старенька, така старенька, що на превелику силу дибле; от підійшла до неї та й каже:

— Дай, боже, вам, панночко, вечір добрий! Нехай вам бог помага!

Аж здригнула Йосиповна, що й не бачила, відкіля вона і узялась і як перед нею стала; а далі, трохи схаменувшись, і каже:

— Здорова, бабусю! А відкіля тебе бог приніс?

— Та я так собі... Я і здалеку і не здалеку, я і тутешня, я й зовсім не відсіль; я і нічого не знаю і усе знаю; і хто і по чому журиться, я і знаю і не знаю; і що подіяти, і вмію і не вмію...

— Ох, бабусю, та ти не проста? — питається Олена.

— Та простісінька, бач! Не вашого, панського роду, а проста собі стара баба, не знаю нічії журби, не знаю, хто, сидючи на призьбі, журиться об Дем'янові, що пішов в поход з козаками; я таки і того не знаю, хто біля колодязя усю ніченьку з ним просиділа і на прощання зняла з руки срібний перстень і віддала з хусточкою, що сама усякими шовками вишивала...

— Ох, мені лихо, бабусю! Та ти усе знаєш? Не гомони, будь ласка, братик прокинеться та почує, та мені сміятиметься... Нехай після вечері я тебе покличу, то ти в мене ночуватимеш, та й поговоримо з тобою!

— Під повен місяць тепер-то і робити що треба, Нехай братик іде до себе у хату, збуди його; а я тобі скажу, що треба робити, та ділом спішити. Я знарошно до тебе сьогодні після вечерні з Києва пішла...

— Як се можна? З самісінького Києва? Після вечерні? Та сьому не можна статись! — пита Олена, дивуючись. — Як-таки можна від Києва та скоро дійти? І близенький світ?

— Пожалуй, дійти не можна, так ми-то знаємо, як воно робиться. Збуди лишень братика швидше, нехай іде до свого діла, мені треба швидш поспішати.

— Та братику щось завадило, трохи не з очей. І був здоровий, та як глянула на нього ота чорнява молодиця, що коло корови ходить, та глянула, та й усміхнулась, я сама бачила, та після того так його за живіт і узяло; чи соняшниці, нехай бог боронить! чи що?

— Се все очі, усе очі наробили; та не журись, я відведу. Ось збуди братика, а я навчу молодицю, що йому треба робити. Від неї сталося, вона нехай і зніма.

Олена стала братика будити, що хріп на весь двір, а бабуся підійшла до молодиці... а та зразу і крикнула:

— Ох, тітусю! І ви до нас прийшли?

— Але! не кричи лишець, — каже бабуся, — а от що зроби: озьми... шупу-шупу-шупу... — Нічого не можна було розслухати, що їй там бабуся шептала, тільки опісля молодиця і каже:

— Та добре, добре; забавте тільки панночку.

— А вже, — каже бабуся, — се вже моє діло. Ходи ж сюди за мною. — Та й привела молодицю до панночки, та й каже: — Ось я навчила молодицю, як з панича соняшниці зняти; іди ж, паниченьку, швидш з нею, вона зробить тобі, що я звеліла; та швидш робіть, а то тебе так розбере, що й на стіну полізеш.

— Ох, лишенько! — казала, злякавшись, хорунжівна. — Іди ж, братику, іди швидше. Роби йому, Мотре, як бабуся казала. Та роби гаразд, на спішачи...

От пан хорунженко пішов з молодицею у хату, а бабуся — плюсь! — біля панночки сіла та й каже:

— Тужиш, моя зозуленько, за своїм сизим голубоньком, та ба! Нема його тутечка; пішов далеко-далеко, аж до Чернігова...

— Та по чому ти, бабусе, усе знаєш? Хто се тобі розказував, що я там... чи журюся, чи... що там таке... я й не знаю! — питала, соромлячись, Йосиповна.

— Вже-то я не знаю! — каже бабуся. — Нащо ж нам і зорі, коли нам на них не дивитись? Гляну звечора, гляну і опівночі, подивлюсь і перед світанком, тай знаю, де що діється.

— Коли ж ти знаєш усюди, де що діється, то скажи мені, бабусю, що робить тепер... — сказала Олена та й почервоніла, як кармазин, і язик став мов повстаний.,

А бабуся перехопила та й каже:

— Дем'ян?

— Е-ге-ге-ге!

— Судденко Халевський, Омелянович?

— Атож!

— Ось слухай доню, що він робить: отсе був з козаками на муштрі перед паном полковником та, втомившись, прийшов додому, роздягсь,

розперезавсь та й ліг, сумуючи об тобі, та й журиться, що, дума, не швидко тебе побачить.

— І кажуть-таки, що не швидко їх спустять!

— Не журись; може, ти його і сього вечора побачиш...

— Де то вже, бабусю, мені його побачити та ще і сього вечора. Він не птиця, щоб йому до мене прилетіти!

— Хоч і не птиця, а прилетить і уродиться отут перед тобою, як отсе я. Чи хоч, щоб прилетів?

— Де то вже, моя голубочко, не хочу! Аж жижки трусяться, щоб хоч би його побачити. Зділай милость, нехай прилетить до мене... та чи не буде йому якої від того надсади?

— Таки аж нічогісінько; він на те козак.

— Приклич же його, паньматочко, хоч на часиночку, хоч на годиничку; хоч би я на нього подивилася! Що знаєш, те й роби, а я нічого не пожалкую. Усе тут моє, дам тобі усього, чого забажаєш.

— Добре ж, доню, добре. Ходім своє робити. От і ввійшли у велику хату, позащипали і двері, і вікна, а вже і сонечко стало заходити; панночка затопила у печі, сама сходила по воду, а йшла по воду, як бабуса її навчила: не прямо до криниці, а вулицями обходила навпаки сонця; прийшла до криниці, набрала відро води та й вилила на схід сонця; друге набрала і вилила на захід сонця, а третє набравши, — що є духу, не оглядаючись, і вп'ять не прямо, а вулицею за сонцем. От як принесла, та й настановила кашник з водою; а бабуса достала з-за пазухи зілля: любистку, материнки, чорнобривцю, цвіту папороті, терличу та усього по пучечці всипала в кашник та й пристановила до вогню; а сама узяла муки пшеничної, замісила водою, та й вийняла з калитки у папірці кошачого мозку, відколупала пальцем та положила у те тісто; далі достала у себе з хустки, що був зав'язаний, слід пана Забрюхи та й розділила пополам і одну часточку всипала у те ж таки тісто, замісила і скачала коржик, посадила в піч спектись, і усе з приговорками та спльовуванням, а хорунжівні звеліла сидіти на полу, підібравши ноги під себе, не жахатись, і, що вздрить, не боятись нічого, і усе думати про свого милодана.

От як коржик спікся, вона й дала його з'їсти Олені за три рази, запиваючи з водянчика водою, що нашептала бабусю; а затим і горщик з зіллям став закипати. Бабуса, гукнувши на Йосиповну, щоб нічого не жахалась, узяла другу частку сліду Уласовичевого та й всипала у кип'ячий горщик і стала мішати, а сама аж у піч мов увізла, та що є духу і кричить: «Терлич, терлич! десятьох приклич, а з десятьох дев'яťох, а з дев'яťох восьмирьох, а з восьмирьох семирьох, а з семирьох шестирьох, а з шестирьох п'ятирьох, а з п'ятирьох чотирьох, а з чотирьох трьох, а з трьох

двох, а з двох одного, та доброго». Та й примовила нищечком, щоб хорунжівна не чула: «Пана сотника конотопського Забр'юху, Уласовича Микиту; а хто жде та дожида, так нехай собі дріма». Та й дмухнула на Олену, а та ні з сього ні з того і стала собі дрімати.

Вп'ять вража баба стала горщик мішати і вп'ять кричить у комин тії ж речі: «Терлич, терлич! десят'ох приклич...» — та й звела на одного, усе-таки пана Уласовича, далі й примовила нищечком: «А хто сидить та ждєть, той нехай собі заснєть». Та вп'ять дмухнула на хорунжівну, а вона, сердешна, так і заснула... Стала бабуса утрєте мішати зілля і вже що є духу у трубу кричить на терлич; і як довела до одного, так аж запищала від натуги, кричачи зо всієї сили та зовучи пана Уласовича, а на хорунжівну дмухнула і говорить: «А хто спить та сопе, так нехай і захропе». А від сього панна Йосиповнй бебєх у подушки та й захропіла на всю хату... А тут щось із сіней у хатні двері — гєп! та й стогне, і щось мурниче, — і охка... Побачим опісля, що то там було...

VIII

Смутний і невеселий стояв, руки заложивши, хваброї Конотопської сотні пан сотник, Уласович Микита Забр'юха, у славному сотенному містєчку Конотопі, на вулиці, біля шинку, де усегда збиралася сотня чи на муштру, чи на переліку, що чи не втік котрий козак часом, бува. Стоїть він, сердека, руки зложивши, голову понутивши, мов віл перед ярмом; а козаки начисто, уся сотня, як скло, перед ним стіною стоїть, шапки поскладавши на приспі у шинку, щоб як буде муштра, так щоб не поспадали з голів, а дїтвора, що тут так і біга крут козацтва, щоб не підібрали та не запроторили куди гєть. Так отто стоять козаки і ждуть, що з ними будуть робити і який приказ буде, та промеж себе дєщo і базікають, мов вода на лотоках шумить, аж луна йде; та доставши з халєв хто рїжок з кабакою, — та нюхають, та чхають, а хто люльку — та, тут її розпаливши, і смокче.

Пан Забр'юха сього нічого не вважа, і не бачить, і не чєє, що край його дієтьсє. Йому здаєтьсє, що він і досі слуха, що читав йому пан писар Конотопської сотні Прокіп Ригорович Пістрєк. А сєй давно вже прочитав, що треба, та, зложивши бумагу, кладе у кишеню... Аж ось пан Уласович здихнув тяжко та важко, мов ковальський мїх, та пита писарє:

— Здїлай милость, приятєлю Ригоровичу! розкажи мені словами, що ти там у лепорті читав? Ти знаєш, що я нічого письмєнного не розжую, хоч і у школі вчивсє і «вірую» почав було вчити, та на «же за ним» як затєвсь, та й покинув письмо. Так ти мені не читай, а розкажи, що отєє, за лепорт приніс козак з Чернігова? Адже ми послали лепорт, що у поход

не підемо, хоч нехай кіл на голові тешуть; нам ніколи, друге діло зайшло; так чого ще вони пашекують?

— Уся спирра черніговська безумію удадеса! — став казати, прокашлявшись, пан Пістряк, — возписують предписаніє і лають вас, пане сотнику, і мене — гм, гм! — возсозивають — прощайте у сім слові — дурнями, занеже ми возгнузалися їх повеліванієм і не направихом стопи наша до Чернігова.

— Догадавсь, хоч через десяте-п'яте уторопав, що ти, пане писарю, говориш; так себто нам усе-таки збиратись до Чернігова?

— Не іначе, як обаче! — сказав Ригорович, моргнувши усом.

— Так тряся ж їх матері! От їм дуля під ніс! — Та, зложивши дулі, і став крутити. Крутив-крутив та на Чернігов і посила, та усе прицмокує. А далі як крикне: — Не піду; я їм послав через кривого лепорт, що нам ніколи.

А пан Пістряк і каже:

— Та наш кривий іще не сотворив дошкандибанія і до половини путі. Не возмущайтесь, пане сотнику; ми не ізидемо, дондеже не получимо отвітствованія на наше сомнительство.

— Так-таки, Ригоровичу, не підемо. Бач, як я мудро сконпонував? Не підемо та й не підемо. Ну, хлопці! Сонечко заходить, розходьтесь вечеряти, а завтра чим світ з косами косити мені. А ходім, пане писарю, до мене вечеряти; Пазька наліпила мудрих вареників та спрягла яєшню... Ой, лишенько! Ой, рятуйте! Ой, біда! — став пан Уласович не своїм голосом пробі кричати та за боки хвататись... Пан Пістряк і козацтво кинулось до нього, що що йому там сталося? Аж він... шелесть... піднявся догори і полетів, як птиця, усе-таки кричачи що є голосу...

Що ж то ужахнулися усі люди у славному сотенному містечку Конотопі, як побачили, що їх прехваброї сотні пан сотник, Микита Уласович Забрюха, та піднявсь під самісінькі небеса і без крил, та летить, як тая птиця! І жінки, і мужики, і мала дівтора, та що то! і старі повиповзали з хат дивитись на таку прояву, і усі ж то позадирали голови і дивляться, як пан Забрюха, мов птах який заморський, летить попід небесами; руками бовта, мов крилами, черкеска йому роздувається, ногами дрига, шаровари напужились, сам употів, ніби у гарячій бані, і летить, і кричить, і де заздрить на землі чоловіка, то скільки є голосу пити просить. Сее бачачи, старі люди плюють, жахаються; жінки голосять з переляку, а малим дітям не одному довелось переполох виливати. А то ж і не страшно?

Прокіп Ригорович, бачачи такеє диво, став, задравши догори голову, рот роззявив, аж горлянку видно, очі вилупив та руками знай розмахує, щоб то піймати та вдержати пана сотника, що полетів, як гусак. Та й козацтво усе, таки усе до одного, дивувалися на сюю комедію... Та як і не

дивуватись, бачачи, що чоловік о своїм умі ні з того ні з сього полетів, як птах. І коли б се опівночі, як усяка нечисть товчеться, а то ще й сонечко тільки що зайшло...

Стара Льозниха ледве від старості та від недуги вийшла на подвір'я і, дивлячись на козаків, як вони збирались, як промеж себе жартували, як лагодились муштру викидати, здихнула та й каже: «Слава тобі, господи, що я не козак! Не здужаю і через хату перейти, а то б треба бігати та боротись, та муштруватись! Не хочу, не хочу козаком бути!» — та й задивилась на них, а далі... зирк! Летить понад нею щось таке страшне... Розгледівши, потюпала до козаків і стала їм розказувати, щоб вже не дожидали пана сотника, бо вже він у вирій полетів.

«Я, — каже, — сама бачила: летить, мов ворони, тільки що не крака, а знай пити просить...»

Пан писар і козаки — нічого робить — порозіходились і порозказували, хто не бачив, як конотопський пан сотник, Микита Уласович Забрьоха, полетів, мов ворона... І усі ж то, хто про се не почує, здвигне плечима та й дивується і каже: «Жди ж добра, коли і начальство наше обвідьмилось!» А Прокіп Ригорович зна, де раки зимуються! Він хоч і перелякався, та не забув ні про вареники, ні про яєшню, ні про Пазьку; гульк до неї на вечерю... та про пана сотника вже і не згадували.

А наш пар сотник летів, сердешний, летів від самого Конотопа і не зна, де він опиниться і що з ним буде, аж гульк — хутір, і він чує, що став спускатись усе нижче, нижче... Розглядає, придивляється — аж се хутір Безверхий, що на Сухій Балці... От летить та летить понад хатами та в хорунжевий двір, де вже він не раз був... От як улетів у двір та до хорунжівниної хати, та у сіни, та прямісінько у хатні двері, що зачинені і ізсередини защепнуті були, геп! мов довбнею, та тут і простягнувся, як колода, і не дише, і не ворухиться...

Отсе-то гепнуло у хатні двері, де чаклувала над хорунжівною конотопська відьма Явдоха Зубиха.

От Явдоха зараз і обізвалась до нього:

— Не стогни дуже і не охай, щоб хто не почув, та йди швидше у хату. — Відщепнула йому двері, кличе його, кличе; аж нема гласу, ні послушання; лежить наш пан сотник, мов одубів. Нічого Явдосі робити, поволокла його самотужки у хату, і як переволокла на друге місце, він і застогнав, і очима луп! і не пізнає, де він се опинивсь? Розглядаючи усюди, пізнав Зубиху, зараз, стогнучи, і почав коренити батька і матір її, що зробила над ним таку капость. А Явдоха тільки знай своє товче: — Не знаєш свого щастя! Та не кричи-бо, розбудиш усю двірню. Що ж будеш діяти: злякався, злякався, нігде дітись. Ніколи тепер переполох виливати. На лишень, по-

нюхай сього. — Та й піднесла йому під ніс тертого хріну. Він як нюхнув, та й чхнув аж тричі, а далі став просити пити. Явдоха узяла води, пошептала над нею, збризнула його тою водою, далі злизала язиком хрест-нахрест через вид, щоб з очей чого не сталося, та й дала йому тії води напитись. Він за один ковток чималий водянчик так і висушив та й каже:

— Дай, тітусю, ще.

— Але! — каже Зубиха, — я тебе не пити сюди прикликала. Покинь трихи та мнихи та приймайся за діло. Бач, яка краля лежить!

Пан Забрюха озирнув очима, аж і вздрів, що на полу спить панна Олена... та так і задрижав, мов опарений.

Та й справді ж бо краля була! То хороша була, а то, як розіспалась та і розчервонілась, що твій кармазин або рожа у саду; карсет розщепнувся, сорочка розхристалась... коси тільки, як порозпускались, так вже прикрили пазуху, та й то не зовсім...

Уласович наш, як вздрів таку кралу, то так і заходивсь крут сонної, мов павич; тільки навспинячки танцює біля неї та розгляда, та плямка, та слинку ковта; забув і працю свою, що стільки перелетів, і забув, що й пити просив. Не йде на ум ні їда, ні вода, що перед очима біда!

Він би що-небудь і придумав... гм! так Явдоха його за полу сіп і притягнула до печі і каже: «Схаменись лишень, блазню! Треба діло робити, а не ханьки мняти. На лишень отсю жабу та й скрути їй головку набік і ще живу, не здохшу, укинь мерщій у піч за жар». От пан сотник і зробив усе, як звеліла йому Явдоха, і ще жаба пищала, а він її вкинув у піч, відкіля Зубиха увесь огонь вигромадала на припічок. Як спеклась і зсушилась тая жаба, Явдоха достала її, обірвала усе м'ясо, а кісточки позбирала і стала з них вибирати: от і знайшла одну точнісінько як виделочка, і навчила Уласовича, що з нею робити.

Пан Забрюха притулив тую виделочку до серця панни хорунжівни... вона зараз спросоння і заговорила і каже: «І вже мені пан Халявський! плюю на нього. Микиточку, мій голубчику! де ти? прибудь до мене: хоч би я на тебе подивилась...»

Уласович з радощів як зарегочеться на усю хату, і якби не спинила його Явдоха, то так би і кинувсь на хорунжівну; так та його за руку дьорг! відвела та й навчила, що ще треба робити.

От пан сотник і стоїть біля неї та знай з одної кишені виньме каміньчики, то камінці, крейماشки, скляночки, жарнівки — се все надавала йому Зубиха — от виньме жменю сього добра, поддержить на руці, побряжчить та й пересипле у другу кишеню, і так довго робив, а панна хорунжівна знай спросоння приговорює: «Микиточку, душко Уласовичу! час від часу дужче тебе люблю!»

Далі Явдоха подала йому жаб'ячу кісточку, що неначе карлючка, і по її наущенню, тільки пан Забрьоха заколупнув хорунжівну легесенько під серцем, так вона так і розпалалася і стала казати: «Не хочу... за Халявсько-го... не силуйте мене... віддайте мене за Забрьоху... коли не віддасте... утечу...»

Тут Явдоха відвела Уласовича від панночки і каже:

— Бач, як я зробила, що вона тепер на Халявського плюватиме, а за тобою вбиватиметься. Тепер зовсім: пора додому...

— Як додому? Тільки усього і буде? — пита пан Микита.

— Буде з тебе і сього: чого тобі більш? — каже Зубиха. — Тепер не журися ні об чім і жди, як вони по тебе будуть присилати і панькатись коло тебе. Тепер поїдемо додому.

— Як же ми, тітко, поїдемо? Коли вп'ять летіти, то цур йому; ей! не можу!.

— І ні вже, синку, і мені тебе жаль. Тепер поїдемо, та хоч ти дорогою дрімай, хоч і спи, то не бійсь нічого. Перед світом будем дома. Я завтра вп'ять тут буду і дам панні Олені отсії жаб'ячої кісточки, щоб носила при собі; поки буде носити, поти буде тебе любити. Ходімо ж з хати та й поїдемо; а то вже скоро панночка прокинеться. От Зубиха позбирала усе своє, поскладала, як їй треба було, узяла днище і веретено і вийшла з Уласовичем з хати. Вийшовши, каже пану Забрьосі:

— Сідай на днище по-козацьки, мов на коня; а я де-небудь причеплюсь; мені не первина.

Тільки таки що Уласович заніс ногу, Явдоха як свисне, як цмокне!.

днище піднялося угору, на ньому пан сотник верхи, а ззаду підсіла Явдоха, та знай веретеном поганя та цмока, та приговорює, мов на кобилу, і піднялися під самії небеса!.

Сидить наш конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, на днищу, мов на коні; ноги йому без стремен так і теліпаються, і, щоб не впасти, руками держиться за тее днище, а воно чкурить! воно чкурить, ще прудше, чим Яцькова прибудда; а назаді Уласовича причепилася Зубиха та аж скиглить від холоду, бо вітерець продував, і їй кріпко ску-бенти докучали.

Не вспіли вони добре оглядітись, аж вже і Конотоп недалеко. Явдоха щось забормотала, аж ось днище усе нижче, усе нижче... та плюсь! біля Забрьошиних воріт і впало... Пан Уласович як гепнув та аж не стямився і не вздрів, як Явдоха з днищем щезла, і не вгледів, хто з його хвіртки шморгнув, тільки бачить, що Пазька когось проводжала.

— Чи се ви, паниченьку? — пита вона свого Уласовича. — Де се ви пропадали і досі... я отсе усе за вами журилася...

— Чого ж ти вийшла за ворота? — розпитував її пан сотник.

— Із журби! — каже Пазька.

— А кого ж ти проводжала з двора?

— Та там... чужий бичок забравсь було до вашої скотини, так я...

— Бичок! до скотини! Гм! — ворчав собі під ніс пан Микита, уходячи у хату, та й звелів засвітити світло, бо у хаті було поночі.

Унесла Пазька світло... дивиться пан Забрюха, що на столі недоїдею вареники, і дві ложки, і дві тарілки, і носатка, вже порожня, а дулівки катма!. Поморщивсь, закопчив губу та поворчавши: «Бичок... до скотини!» та й пішов у світлицю, погасив світло та й бебехнув на ліжку, та подумавши: «Кат їх бери! в мене є тепер хорунжівна!» — та й захріп на всю хату.

IX

Смутна й невесела, прокинувшись, сиділа на ліжку панна хорунжівна, Олена Йосиповна, у своїй хаті, у Безверхому хуторі, що на Сухій Балці. Сидить, позіха, очиці протира і сама себе не розбере, де вона, що вона, що з нею робилось, що їй таке снилось і від чого їй так тяжко та нудно.

Аж ось де не узялась конотопська відьма, Явдоха Зубиха. Увішєдши у хату, й каже:

— Добридень тобі, панночко! Чого ти така смутна та невесела?

— Ох, бабусю! тепер я усе згадала!. Що се ти зо мною наробила?... — Так, охаючи, казала панна хорунжівна.

— Але! мовчи та диш! — каже Явдоха. — На лишень отсей капшучок та на шнурочку почепи на шию, то усе гаразд буде. — Та, сеє кажучи, і почепила на шию, а в тім капшучі жаб'яча задня права лапка, та з неї ж пересушене серце, та лобова кісточка, та Микитиногo сліду трохи. Тільки що се їй почепила, як панна Олена і повеселішала, — як з води вийшла. Очиці так і палають, щоки зачервоніли, а сама і на ліжку не всидить, кинулась до Зубихи та аж плаче та просить:

— Тітусю, голубочко, паньматочко! Що хоч роби, тільки віддай мене за конотопського пана сотника Забрюху, я таки гаразд і не знаю, як його зовуть. Віддай, віддай швидше мене за нього.

— Аджє він тебе сватав, та ти йому піднесла печеного гарбуза?

— Та то я була дурна та божевільна... не розгледіла його добре, не розпиталася людей, не послухала братика... Тепер мені світ не мил без нього!

— Аджє ж ти любиш панича Халявського, Омеляновича, судденкса? —

— Та то я була дурна та божевільна! Від учорашнього дня і цур йому, і пек йому від мене; і не споминай про нього. Одно в мене на думці, що хоч аби побачити пана Забрюху, та надивитись на нього, та приголубити його, та щоб він мене взяв. — Та, сеє кажучи, беркиць з ліжка до ніг Зубишиних та й лежить, і плаче, і просить: — Зроби, тітусю, щоб він

мене узяв, я тебе три годи буду рідною матір'ю звати, буду тебе і поважати, і шанувати. Коли ж він від мене віддурається, піду світ за очима, сама собі смерть заподію...

— Та годі ж, годі, угамуйся! — казала їй Явдоха і підняла її з долу та й посадила на лавці. — Ось увійде твій братик, ти йому, не соромлячись, усе розкажи; нехай іде мерщій у Конотоп до пана Забрюхи та й скаже, щоб прислав людей за рушниками. Онде ж і братик іде до тебе, а я піду в Конотоп та з Забрюхою зроблю, що треба; не журись та ділом поспішай. — Та, сее кажучи, і пішла з хати, а панна хорунжівна їй услід кричить: — І хустку, і весільну шишку тобі дам...

Аж ось ввійшов до неї у хату братик її, пан хорунженко, на личку веселенький, неначе і не був недуж, так добре допомгло йому від завару соняшниць.

— Що, братику, чи ти здоров? — питала його сестриця, панна хорунжівна.

— Тільки перед світом спочив після завару соняшниць та й заснув на всі заставки. Та тепер і нічого, — так казав пан хорунженко.

— Ну, братику! Не журися: скоро вже тобі буде воля іти у ченці, — стала казати панна Олена, посупивши очиці у землю. — Я вже... вибрала собі жениха... — сказала Олени та й засоромилась і почервоніла як рак.

— А кого?

— Пана сотника конотопського Забрюху.

— Що печеним гарбузом попоштувала?

— Еге!

— Адже ти, бачиться, щось пильненько прилипала до пана Халявського?

— Цур йому! І не згадуй про нього. А зділай милость, поїдь до нього у Конотоп та й скажи і попроси, щоб сьогодні, або хоч завтра, нехай присла людей за рушниками, а у неділю і весілля.

— Та що се тобі так ніколи припало? — опитав її пан хорунженко, а самого аж за живіт узяло, що вже і йому недовго бришкати у миру. — Ще б, може, хоч трохи огляділась, а то шити-білити, завтра Великдень.

— Умру, коли через тиждень не піду за пана сотника. Я його сьогодні бачила уві сні: що за хороший! як намальований; а багатий! так і міри нема: так і пересипа з кишени у кишеню і гроші усякі, і срібні, і золоті, і жемчуг, і усяке дороге каміння... Зділай милость, братику, соколику, лебедику! Поспішай якомога. Привези і його з собою, привези і людей, щоб кому швидш рушники подавати... або людей не треба, і тут назбираємо; тільки його мерщій, його до мене вези!

Так урагова конотопська відьма наробила, що бідна дівчина аж на стіну дереться та пробі бажа пана сотника Уласовича Забрюху.

Нічого пану хорунженку робити! Звелів снідати подати, їсть і дума. Не удоволився і не надумався, забажав обідати; обіда і дума. Далі як пообідав, та й надумався і каже сам собі: «Пан Халявський і у рот нічого не бере, а пан Забрьоха — не узяв його чорт, не пролива; ще щоб і мене не перепив. Ну, дарма! віддам сестру за нього та з год місця з молодими поживу». Так пораявшись сам з собою, сів на візок та й чкурнув у Конотоп, прямісінько до пана сотника, Микити Уласовича Забрьохи.

Тут наша панночка і заходилась поратись і к сватанню прибиратись: хату мие, столи, лавки, мисники змива, птицю патра, локшину крише, горшки наставля, рушники налагоджує... так, що всі наньмички аж поза-сапувались від такого порання.

Х

Смутний і невеселий сидів пан судденко, Дем'ян Омелянович Халявський, у своїм хуторі, у пустій хаті, відкіль повиганяв усіх із серця. І знай то сердивсь, то сумував, то лаяв усякого, хто тільки на думку йому приходив, то світом нудив, із журби аж захляв. Як же йому було не журитись? Панна хорунжівна, що з Безверхого хутора на Сухій Балці, Олена Йосиповна, котра побожилася і заклалася, що ні за кого заміж не піде, окрім його, що не один вечір він з нею до півночі просидів під вербою біля криниці, з котрою він і перстеньми обмінився, котра йому святою п'ятінкою забожилася, що тільки він вернеться з походу від Чернігова та пришле людей, то вона зараз і подає рушники а він, на сее понадіявшись, та у Чернігові аж п'ять кіп протряс, щоб його не держали та відпустили оженитись... що він вирвавшись з Чернігова, біг як скажений до свого хутора, біг і ніч, і день, і коня занапастив, і сам, аж засапавшись, ускочив у хату та мерщій і гукнув на Хіврю, таки свою наньмичку, щоб бігла дядьків та троюродних братів до нього прикликала, щоб мерщій брали хліб святий та палички та їхали б до панни хорунжівни за рушниками... аж тут йому Хівря і піднесла пинхву: «Що, — каже, — панну хорунжівну вже просватати за пана сотника конотопського, Микиту Уласовича Забрьоху, що вже й рушники подавали і сватання запили, та що ну! що тільки той, хто не був іа сватанні, той не був п'яний, а то всі лоском лежали аж до другого півня; що завтра буде й весілля, що вже панночка з розпущеною косою, звісно, як сирота, по вулицям у Конотопі з пісеньками ходить і дружечок збира; що його дядини понаряджувались і пішли у Безверхий хутір короваю бгати; що сам пан Забрьоха приїздив і поєднав їм сліпого скрипника на весіллі грати...» Сее усе як, повислуховував пан Халявський та як роззявив рот слухаючи, то він так йому і zostавсь, аж патьоки потекли. А далі як затруситься, неначе у лихоманці, очі аж на лоб повилазили

та мов горять, та як зложив кулаки, як хряпне себе по голові, що насилу устояв і довго чмелів слухав, далі вже як почав, мов розперезаний, лаяти і панну Йосиповну, і пана хорунженка, і пана Забрьюху, і дядьків, і дядин, і братів, і невісток, і дружок, і коровайниць, і сліпого скрипника, і наньмичку Хіврю... вже коренив-коренив, вичитував-вичитував, аж піна йому з рота б'є, мов у скаженого... а далі як кинеться до Хіврі... так би її і розтерзав, якби не догадалася та не втекла.

Отто він zostавсь сам собі у хаті та й сумував, і журився, і з серця понаривав собі з голови волосся повні жмені... та як здума, що вже не можна нічим діла поправити, та так і заголосить, аж завие, мов панотцевський хірт, та й подереться на стіну.

Вже вдсяте товкмачив себе то по голові, то по грудях кулаччям і тільки що надумав було головою об стіну товктись... аж... рип! і увійшла у хату бабуся, стара та престаренна, згорбилась, через силу ноги волоче і паличкою підпирається.

Ввійшла, поклонилаь та й каже: «Добридень тобі, паниченьку!»

А панич мовчить, витріщив очі та сопе.

— Чому таки в тебе нема ніякого порання? — каже баба, не потураючи, що він дивиться на неї, мов сказаний. — Ні птиці не патрають, ні баранця не зарізано, і муки на локшину ніхто не крише! От так приберись! Завтра в нього весілля, а він собі і овва!

Не знаю, де б то опинилась сая баба, і як би захрустіли її кісточки, і хто б то їх із цуциком позбирав, якби Дем'ян Омелянович не розсердивсь за сії бабусині речі так, що вже не можна більш! Піни йому повний рот, аж через край тече, і язика не поверне, тільки труситься, та кулаки стулив, та скиглить, мов кривий цуцик. Думка така, що якби ще трохи, то він би з серця лопнув. Та як таки і стерпіти? Тут чоловікові зовсім біда! Тільки було налагодивсь женитися і людей посилати з хлібом, а тут йому дівка і піднесла печеного гарбуза! Та ще ж яка й дівка? Та, що любилася з ним трохи чи не більш году, що не одну ніч просиділа з цим під вербою біля криниці і тут божилася і заприсяглася, що ні за кого не піде, окрім його; а тут одно те, що йде за другого; а друге те, що йде за пана конотопського сотника Забрьюху, над котрим вона і за очі, і в віці насміхалася. Так як тут було пану судденку стерпіти, що після такої біди прийшла бабуся, та ще й така, що гидко скіпками узяти, та й на над ним кепкує. Він би, кажу, потрощив би її на шматки, як старий деркач, так йому дух заперло, і він не здуха і поворушитись, а вона тим часом і каже:

— Чого-бо ти так лютуєш? Мовчи та диш, та слухай мене. Буду я суча донька, коли панна хорунжівна Олена, що з Безверхого хутора, не буде за тобою ще завтра чим світ.

Як сказала йому се бабуса, так він з радощів аж задрижав та щось хотів сказати, та й не зміг; а тільки вивалив очі та, силкуючись, ледве-ледве промовив:

— Йо?

— Та будь я шельмовська, анахтемська дочка! щоб мені очі повилазили, щоб мені руки і йоги покорчило, щоб мені трясця, щоб на моїй тварі сіло сімсот пістрячок та болячок, — та й усякими відьомськими проклинаннями стала проклинатись, — коли, каже, не зроблю так, що ти з Оленою завтра у вутрені обвінчаєшся; тільки слухай мене: адже ти мене добре знаєш?

Як-таки сьому паничеві і не знати конотопської відьми, Явдохи Зубихи (бо се вона була), коли вона йому раз язичок піднімала, удруге остуду знімала; так вже далася вона йому знатись. Отто як почув він се від неї, так на душі стало йому легше: зараз і зрозумів, що йому треба робити, та мерщій їй беркиць й ноги та й просить:

— Тіточко, голубочко! Зробіть, як знаєте зробіть, щоб моя була Олена; цілісінький год буду вас рідною матір'ю звати; куплю плахту, очіпок, серпанок, чого забажа душа ваша і вашого кота... Тільки дивітесь лишень: вже Олена дружечок збира, коровайниці вже досі діжу по хаті поносили; а пан сотник конотопський, Микита Уласович, найняв сліпого скрипника на весіллі грати, так де вже...

— Хіба ж я не Явдоха? Я йому зроблю весілля? Нехай лишень укоштується, нехай протрусить батькові карбованчики для тебе, а я і його ожению! Нехай і Олена збира дружечок, нехай починають приспівувати Микиті, а я знаю, що зведуть на Дем'янка. Приймайся ж хутко; кажи, щоб у господі і пекли, і варили, і чого треба наточили, а ти біжи збирай бояр, свашку, світилку, старостів, та якого-небудь батька знайди, щоб порядок давав.

Агу! пан судденко повеселішав; хвапив пояс і став підперезуватись та за шапку братись, щоб іти за поїздом, а Явдоха, виходячи з хати, стала весільної співати, та ще й прискакує:

У Дем'янка та батьків, много,
А рідного та ні одного.
Та все такі, що напитися,
А нікому й пожуритися.
Усе такі, що пити-гуляти,
А нікому та порадоньки дати.

XI

Смутна і невесела убиралася у своїй хаті панна хорунжівна, Йосиповна Олена, на своєму Безверхому хуторі, що на Сухій Балці. І вбирається, і не

вбирається; треба б то поспішати, бо вже у селі передзвонили до вутрені ув один дзвін і стали уво всі дзвонити; треба їй поспішати до церкви, бо учора на домовинах так порадилися, щоб їй тут у вутрені і звінчатись з конотопським сотником, паном Забрьюхою, Микитою Уласовичем, а від хутора до села буде верстов з п'ять або дві: так от треба їй поспішати, щоб успіти, так щось руки не підіймаються. Уже вона і розчесалася; вже і коси у дрібушки поплела, стала ленти покладати... зирк! що ні найлучча скиндячка, що їй подарував пан судденко... її так і узяло із-за плечей; згадавши його, засумувала і трошки сплакнула. Зубиха ж тут так і розсипається. І сюди шатнеться, і туди мотнеться: і намісто Олені нав'язує на шию, і голову квітча; а як нарядила зовсім, то й вибігла мерщій надвір; повернулася на одній нозі проти сонця тричі, зашепотіла щось таке собі нищечком, обвела рукою туди, де село, та й сказала:

Хто мав поспішати,
Нехай не вийде з хати,
І щоб до сход сонця
Не знайшов ні дверей, ні віконця.

Увійшовши вп'ять у хату, стала знаряджати панночку Олену до вінця; звеліла їй тричі поклонитись у ноги батькові і матері, що для такого случаю знайшли, а далі і братикові рідному. Старшій дружці дала пару свічечок п'ятакових до вінця, хустку руки зв'язати, рушник під ноги і шага під рушник паламареві за ставник, а далі тихесенько, щоб ніхто не бачив, дала теж дружці якусь кісточку та якийсь реп'яшок і навчила її, що і коли з ними робити. От і пішла наша молода з старшою дружкою у село, поспішаючи до вутрені, щоб там шлюб приймати з паном Забрьюхою, конотопським сотником, Микитою Уласовичем.

Що ж робила Явдоха, zostавшись на Безверхім хуторі? Там дівувала годів сорок дівка, а звали її Солоха. Бідна та пребідна: ні одежі у неї не було і нічого. Та ще на одно око сліпа, від паршів волосся повилазило, і голова голісінька, як долоня; уся шия в чиряках та в пістряках, аж тече; на щоці огник; зубів недолік, горбатенька, курноса, тільки ямка замість носа; на одну ногу крива і правої скарлюченої руки до рота не піднесе. От таку-то кралу Зубиха взявши, та й убрала в ленти і замість кіс порозпускала кінці, удягла у чужу свиту, випрохала наміста з хрестами і пов'язала їй на шию, та, як вже зовсім убрала, Явдоха посадила її верхи на паличку, а сама сіла на другу, цмокнула, нюкнула... палички чкурнули скільки духу, аж пил за ними хмарою. Прибігши у село до церкви, Явдоха і каже Содосі: «Стій же ти, дівко, на рундуку, біля куни, та держи в руці отсю маківку. Який козак прийде та озьме тебе за руку, та уведе вінчатись,

не дровичись, не царамонься, вінчайсь сміливо. Гляди ж, дожидай до сход сонця». Солоха стала і дожида, а Явдоха мотнулась до свого діла.

Олена ж з старшою дружкою знай ідуть та поспішають у село, щоб поспіти до вутрені. Олена, що йде, то усе вихваля пана Забрьюху, який то він гарний, чорнявий, повновидий, які то в нього уси шпетні і який сам увесь лепський та моторний. Як же, ідучи, де тільки зійдуть на перехрестя, то старша дружечка кісточкою, що дала Явдоха, тричі панну Олену у спину тихенько: стук, стук, стук! Та й примовить: «А геть, не-любє!»; то Олена її і пита: «Що ти, сестричко, мене в спину товчєш?» — «Та то я, панночко, пір'ячко зняла, на кунтуші було прилипло». То Олена і стане вп'ять про пана Уласовича казати, та вже не з так його похваляє; то в нього нема таких очиць, як у пана судденка; на другім перехресті і уси поганіші, чим у пана Халявського; далі вже він і сякий, і такий, і стидкий, і бридкий, і поганий, і мерзенний. А як дійшли до церкви, то старша дружечка тихенько ззаду й розв'язала шнурочок, на чім повішений був капшучок, а у тім капшучці була жаб'яча задня права лапка, та з неї ж пересушене серце та лобова кісточка, та Микитового сліду трохи. От як розв'язала, а той капшучок і спав, так що Олена і незчулася; от вона зараз і крикнула: «Цур же йому, пек йому, тому Забрьюсі, не хочу та й не хочу за нього заміж. Вернімося, сестро, додому». — «Та чо-го ж вертаться?» — каже дружечка. — Постіймо хоч трохи у церкві; коли ж пан сотник до тебе підійде, щоб шлюб приньмати, то ти тут і відкинься. Се ще йому стидніш буде, що при людях такий бешкет йому зробиш...» — «Отсе справді, що так, — каже Олена, — таки тут йому межі очі і плону. Ходім же у церкву».

Увійшла в церкву. Панна Йосиповна зирк-зирк по церкві — нема пана Уласовича. Вже швидко і вийдуть, а його нема; от вона то почервоніє, як мак, то побіліє, як полотно; усе, сердешна, боїться, щоб він не ввійшов та щоб не потягнув її до шлюбу. Аж ось, тільки що дочиталися до «во утриє ізбивах», аж шасть у двері: свашки, світилки, бояри, дружка, піддружний, старости; та усе не прості, усе з панства, у кунтушах, у черкесках, у сукнях таких, що тільки поцмокай! Ще важніш були, чим у нашого поповича, що до хвилозохвії ходив та, оженившись на нашій дяківні, у нас у селі попом став. А за таким-то поїздом увійшов і молодий... Хто ж то такий? Олена так і затрусилася, як вздріла, що се не пан сотник конотопський Уласович, а суть пан судденко Халявський Омелянович, кого вона так щиро любила. А старша дружечка мерщій тим реп'яхом, що відьма дала, та її у спину товк! та й примовила тихенько: «Причепись вп'ять». Олена після сього так і згоріла, та проміж народу пропхалася до пана Халявського, та його за руку сіп! і каже: «Бери мене! Як хоч, а бери!

Коли ж в тебе є друга, то покажи, де вона, я їй, суці, тут же очі видряпаю. То я було обожеволіла, а тепер умру, коли мене покинешш...» — «Та я ж за тим, панночко, і прийшов, щоб з тобою закон прийняти», — сказав пан судденко та й потяг її за руку до стільця, а вже піп був поєднаний. Не забарились, проспівали «лозу плодовицу», окрутили круг стільця, звеліли молодим поцілуватись, вчистили з молодого півкопи та й відпустили, додому, а самі zostалися то свічки гасити тощо.

XII

Смутний і невеселий ходить по хаті пан конотопський сотник, Микита Уласович Забр'юха, урядившись якможна гарніш, і виголившись чистенько, і чуб підстригши любесенько. Ходить він по хаті, куди ще звечора приїхав з Конотопа у село, щоб у вутрені вінчатися з панною хорунжівною Йосиповною, як учора домовилися. Тільки що вдарили в дзвін до утрєні, вже він і скочив, і розбудив пана писаря Пістряка, Ригоровича, що покликав його у старші бояри.

Поки дзвонили, наше козацтво голилося, обувалося, одягалося; і як вже була пора, то, одягнувши нові, кримських смушків, кожухи, стали виходити.

— Та отвержайте, пане Уласович, без преткновєнія. Приспі-бо час. Нуте ж, нуте! Пошто над заціпкою глумляєтесь? Сокрушайте її; отвержайте врата у сїні, — так кумандував пан Ригорович на пана сотника, що знай маца по дверям, та не відчиня.

— Але! — каже Микита Уласович. — Отвержай ти, коли знайдеш. Бач, нема дверей!

— Чесо ради сїє бисть! — каже пан писар. — Двері суть на празі, а праг на дверях. Востягніть лишень плямку...

— Так яка тут у чорта плямка? Стіна гола, а дверей катма. От сам дивись!

Кинувсь пан Пістряк... хап, хап! мац, мац! — нема дверей та й клямки не налапа; сама стіна стала перед ним. Шука один, шука — аж употіє, сварить-ся другий і перемінить його; стане скрізь обмацувати — нема та й нема!

— Що за недобра мати? Де у гаспида подівалися двері? — аж скигнуть пан Забр'юха; та з серця аж зубами клаца, бо вже давно у всі дзвони передзвонили.

— Видіх, двері, отверзаючийся сімо і овамо і се не бі! — так гарчав Ригорович, аж патли на собі рвучи. Далі каже: — А що сотворімо, пане сотнику? Розверзім об'ятія і приступім на прикосновєніє, дондеже сотворимо совокупленіє.

— Та кажи мені просто, пане писарю! Тепер не до письма! — казав йому, аж плачучи, пан Уласович. — Я й так себе не тямлю, а він ще письмом очі ковиря. Кажі-бо просто.

— Прикосновеніє, осязаніє, сиріч мацаніє. Дадіте вашу десницю у мою шуйцю, та й будемо разом мацаніє воспроизводити круг усії хати, чи не сокришася де двері во онім місці або чи не який враг, ненавидяй добра, похити їх.

Насилу розчухав пан Микита, що писар хоче робити. От і прийняли-ся мацати по стіні. Один іде ув один бік, а другий у другий: мац, мац! хап, хап! «Чи є, Ригорович?» — «Ність! іще зоша, яко дим». — «Ходім дальш». Вп'ять пішли. «Чи обріли, пане Уласовичу?» — «Тьфу! Бодай вони зслизли! А вже й «достойно» дзвонять. А! морока та й годі!»

Облапають усю хату, зійдуться вп'ять до купи... нема дверей, та й нема. Вп'ять розійдуться; той по сонцю, а другий навпаки сонця... лапають... Зійдуться. Нема! Вже б раді хоч би віконце намацать, так і те кат його зна де ділось. Аж плачуть обидва. Пан Уласович Микита сів на долівці та давай уголос: «Вже досі і вутрення відійшла, а мене панна хорунжівна дожидалась-дожидалась та, може, вже і додому пішла. Ой лелечко, лелечко!» А пан Пістряк, знать, щось своє надумав; як став серед хати, розводить пальцями і тільки що хотів щось сказати, аж ось... брязь плямка! рип двері! шасть у хату Явдоха Зубиха, їх приятелька, конотопська відьма, що сама таку мару на них напустила і двері від них сховала.

От і загомоніла на них:

— Чи ви подуріли, чи показалися? Якого гаспида ви тут робите? Чому не йдете вінчатися? Але затого вийдуть з вутрені, і молода з дружками давно жде, а вони тут ханьки мнуть.

— Ох, тітусю! — насилу промовив пан Забрюха. — Тут зовсім біда.

— Смущеніє веліє учинися, — сказав Ригорович, спідлюб'я приглядаючись на Зубиху. — Сія двер, з ню же проізведеніє сотворяєть увесь род чоловічеський, бисть погибшая; і се паки обрітєся, но како? не вім!

— Розкажи ти, пане Микито, мені по-людськи, а його ніхто не второпа. Що тут з вами за привиденіє було? — так питала Явдоха, буцімто і не знала нічого.

— Тут таке було, — казав пан Забрюха, — що як його і розказати. Хтось було двері в нас вкрав! Вже ми їх лапали-лапали, обмацували-обмацували; прийшлося було пробі кричати, а ти тут і ввійшла.

— Те-те-те! Знаю-знаю! — каже відьма. — Бач, суча донька, що було наробила? Та я її переспорю. Вона ще й не таке хоче з тобою зробити, та ти не потурай. Іди лише з боярином швидше до церкви та й бери свою дівку. Не розглядай, чи вона Олена, чи не Олена, а тільки бери ту, що

стоїть на рундуку, біля куни, та у руках червону маківку держить. Гляди ж, не дуже вередуй, і на Олену, хоч її і побачиш де, не квапся: то буде не вона, а з маківкою твоя. Бач, прибігла з Києва дячина пана судденка Халявського, ще зліша мене, та не з так зна, як я. Вона перш в тебе двері викрала, а тепер на панночку Олену наслала мару, буцімто вона і сліпа, і крива, і чирякувата, і коростява, і буцімто вона зовсім не вона. Отже, ти не царамонься, щоб псяюха не посміялася над нами. Вінчайся сміливо; а як прийде від вінця, так я усе злеє відверну і її, стару суку, прожену. Біжіть же швидше. — Та, сее кажучи, глянула на Ригоровича та й моргнула йому, а той кахикнув по-дяківський та й сказав сам собі: «Догадавсь!»

От наші хлопці, подякувавши Явдосі усяк за своє, мерщій пішли собі. Поки дійшли до церкви, аж вже усі повиходили, тільки самі попи zostалися, дещо прибираючи, та з людей дехто, то свічечки міняючи тощо. А пана Халявського з молодого та з поїздом і духу не зосталося. А Солоха стоїть собі на рундуку, біля куни, маківку у руках мне і жениха жде. Пан Микита на неї зирк! так у нього у животі і похолонуло. Хороша краля! Дививсь, сердешний, на неї та, здохнувши важко, і каже:

— Що то за проява стоїть?

— Мню, — каже писар, — яко сія єсть єдина із семидесяти дщерей царя Ірода, їх же він, окаянный, породу погуби ради рода християнського. Єдина суть лихорадка, друга лихоманка, третя трясця, четверта на-прасниця, п'ята поганка, і прочіі їм же ність числа, Аз же мню...

— Та не мни-бо, пане писарю, а кажи діло. Чи це перевертень, чи се вона справді така?

— Ёй, господине! Ёгда воззрю на неї умними очима, то зрю панну Олену, хорунжівну, Йосиповну, пре-велеліпную дівицю, ёгда же разсмотрю її гріховними, плотськими очима, то обрітаю її із'ідомою паршами паче усіх мерзостей усього лица землі. Аз же мню, яко сіє єсть обаваніє Явдохи велемудрої, рекше Зубихи, еже устрої посміяння ради тресугубо-анатемськи проклятої відьми київської.

— Так що ж, пане писарю, брати?

— Та беріть, добродію. Аще совість не зазрить, беріть. Сотворіте совокупленіє, а по совокупленії усякої обаваніє іщецаєть, яко дим, і рсточаєтьсѧ, яко прах перстний.

От пан Уласович підтяг живіт та підійшов до Солохи та й каже:

— Чи не соізволяєте, панночко, зо мною шлюб прийняти?

А Солоха і загутнявила:

— Соізволяю.

Мерщій побравшись за рученьки, як голуб з голубкою, і ввійшли у церкву та до стільця.

Не забарились і їх обкрутити. Панотець і каже: «А поцілуйтесь!» Пан Забрьоха не дуже розглядав, обтер уси та свою гарну молоду цмок! на усю церкву, та з радощів і викинув попові аж п'ять алтин, та усе денежками, і пішов з своєю молодю у Безверхий хутір. А старший боярин, пан Пістряк, кишки рве зо сміху, та біга по селу, та збира свій поїзд, щоб швидше на посаг молодих садовити.

XIII

Смутний і невеселий стояв, понуривши голову аж до грудей, пан конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, у Безверховому хуторі, біля панських хат, дивлячись, що панна хорунжівна, Олена Йосиповна, сидить на посаді з паном судденком, Дем'яном Омеляновичем Халявським, а біля нього стоїть... Солоха! Дівка гарна, чепурна, одягнена... бо що було на ній до вінця позичено, чи плахта, чи свита, чи намисто, чи скиндячки, то усе люди своє познімали, а вона й зосталась голомоза, боса, сорочка чорца, дірява, розхристана, і тільки що шматком старої плахти зап'ялась та й годі. От усе убрання на ній! Оттак-то йому удружила Явдоха Зубиха, конотопська відьма, за той бешкет, що він їй на річці і над річкою при всій громаді зробив. А й не він же то, коли по правді сказати; то поравсь з нею пан Пістряк; він і пана сотника на се навів; ну, та знаєте, що на світі усе так іде: що писар збездільнича, так йому і нічого; а суддя здуру, не знаючи діла, підпише, так він і у відвіті; на ньому усе лихо і складеться.

Стояв-стояв пан Уласович довгенько і розуму не приложить, що йому теперечки на світі й робити! Забіг би на край світу, та уже шлюбу не розірве: казав-бо при вінчанні, що «не покину її аж до смерті». А як гляне у вікно, — його панна Олена сидить край пана Халявського; як послуха, що дружечки приспівують вже не так, як учора, замість Микитки та вже Дем'янка, а сліпий скрипник, сидючи у сінях, що є духу скрипить Дербенський марш, а бісова відьма, Явдоха Зубиха, замість матері сидить у червоних юхтових чоботах з підковами у п'ядь, а на голові кибалки, що усе-то зять, пан Халявський, надарував, та ще вона визирне до нього у віконце та й глузує над ним: так аж об поли б'ється руками і зубами клада.

Пан Ригорович мав було покинути і своє боярство і притулитися до чужого весілля, бо бачив, що тут і страва усяка мудра, і горілки багацько, і поштують наподряд усіх, не розбираючи, хто першу п'є, а хто вже і п'яту. Піткнувся було, так йому і чарки понюхати не дали, і у хату ходу не дали: «Іди, — кажуть, — собі на своє весілля». От він подумав, що, каже, «живе покину, а мертвого піду ськати», плюнув їм через поріг та й пішов до свого доїзду.

От їх дружно зібрав усіх і каже:

— А що ж, пане сотнику! якого пива наварили, таке будемо й пити. Чого тутечка будемо розглядати? Треба своє діло справляти. Поїдемо лишень у Конотоп, треба як почали, так по закону і скінчати; вже й нерано.

Поїхали, приїхали, сьак-так дали порядок, достали дечого у пана Уласовича з материзни, прикрили грішне Солошине тіло, стала хоч трохи не з так бридка; посадили молодих за стіл, страви ж було усякої наварено, була ж і горілка, була й варена. Таки нічого сказати: було діло з порядком.

Чи співали дружечки, чи не співали, чи танцювали парубки з дівчатами, чи не танцювали, а мерщій поділили коровай та й положили молодих спати... Здихнув не раз тяжко та важко пан Уласович, згадуючи, на яких би то м'якесеньких подушечках спав би він з панною хорунжівною, і усе... і тее... а тут довелось лягати на своїй паничівській перині, та ще з коростявою Солохою... Та ще на ту біду, збираючись на панні Йосиповні женитись, Пазьку, таки наньмичку свою, що йому усеґда після обід у головці ськала, відпустив до пана писаря до того ж діла.

А сидючи на посаді з своєю Солохою, як вздрів Пазьку, що прийшла на весілля дивитися, так... аж оскома його узяла...

Ну, сьак-так переночували. Яка не була Солоха, а прийшлося тій, що замість матері, по закону хомут надівати, як водиться часом по весіллям у городі...

Ще дужче пана Уласовича узяв жаль, як пан Халявський з своєю молододою прибіг тарадайкою у город покриватися. Попереду везуть на превисоченному дрючці запаску шовкову та червону-червону, як є сама настояща калина... і коням чуби, і музиці і руки, і скрипку, і чуб, і уси червоними лентами попереv'язували; і покривали молодих у церкві. А в пана Микити Уласовича Забрюхи, хоч і є стьожка, є й хустка, та ба! не вивезло. Повів Солоху покривати дружко... на сміття, по закону. Лихо нашому панові Забрюсі та й годі!!!

Зібралися люди, лагодяться калач розділяти, змовляються, чим пана Забрюху дарувати: «Сякий-такий, а він є сотник над сотнею, старшина, жменею прядива не відбудеш; а коли не так, то він таки своє коли-небудь віддячить». От радяться промеж себе: той хоче баранця, той поросю, той телушку дати, і вже пан Пістряк, звичайно, як писар, узявши вуголь у руки, хоче записувати на стіні, хто що подарує; а дружко збирається викрикнути такими голосами, яку хто скотину подарує... аж ось і вбіг козак із Чернігова і зараз подав письмо до пана сотника від самісінького пана полковника чернігівського.

Надувсь наш пан Забрюха, мов індик, і став шикати, щоб усі заморчали, і каже: «Цитьте лишень, мовчіть! Пане писарю! а прочитай-ке сей

лепорт. Бач, мені ніколи; я теперечки на посаді сижу, я молодий. А читай, читай! Чи нема якої новини або якої милості? Та голосніш читай!»

Поки пан Пістряк читав по складам та зопинявся над словотитла, так ще нічого; як же став по верхам читати, так ну! — фіть! фіть! та й тільки. Там було таке писано, що пана Забрюху, таки нашого Микиту Уласовича, зачим не послухав пана полковника чернігівського та не прийшов з хваброю Конотопською сотнею у Чернігов, як йому було писано, а замість того запліскував у ставку, конотопських молодичь та старих баб, мов плаття, та з півдесятка їх на смерть утопив; а далі, як вишукав промеж них відьму, та їй і піддався, і чортяці душу закріпостив, та й літав у вирій, мов той птах заморський, що усі люди бачили, і дивувались, і полякались, а деяким малим дітям і переполох виливали, так-то добре кумандував пан сотник над своєю сотнею; так за те його з сотничества і змінити...

Як се почув народ, так і вжахнулись, і стоять, роти пороззявлювавши, а наш сердешний Забрюха сидить, мов гарячим борщем похлинувся... і казати б то, і у горлі застряло, і поблід, і посинів, і зопинився, і сльози пустив. А Ригорович йому і каже: «От так же, пане сот... чи то пак вже, пане Микито! Так тобі і треба. Ти вже було дуже розібрався, і вже й писаря не слухав, і мав умніший його бути, та, бач, у вирій літав, та сотничество і пролітав. Се ж ще на першому листку так написано, а ось перевернемо на другий, що то там прочитаємо. Може, й наш верх буде. Цитьте ж усі, слухайте; кого начитаю над вами сотником, так зараз поклоняйтесь йому і на ралець з гостинцями ідіте».

Та й — перевернув папір, уси розгладив, озирнув усіх, щоб дивилися на нього, і хакикнув тричі по-школярськи, і став читати... Як же начитав, що конотопським сотником настановили не його, як він бажав і щиро надіявся, і з тим і Забрюху скрутив з сотничества, а з другої сотні узяли судденка, Дем'яна Омеляновича пана Халявського, та й письмо упустив, і голову похилив, і довго думав, думав, далі підняв голову та й каже собі: — «Дарма! підіб'юсь під нового та й буду над ним орудувати. Недовго буде панувати. Пошию і сього у дурні, його і замінять, тогді вже, певно, я буду. Оставайся ж, пане сот... чи то пак, пане Микито, з своєю Солохою, а я піду до нового пана сотника, Дем'яна Омеляновича, і той подарунок, що лагодив тобі на весілля, понесу йому на ралець. А хто, хлопці, за мною?»

— Я! я! я! я! — заревла громада і потягли з хати, незважаючи, що й чарки поналивані і калач дружко покраяв. І що то сказати: усі, і дружко, і піддружий, і бояри, і усі розійшлися; зоставсь сам Микита з Солохою; нікому було й страви їсти, що на обід понаварювали.

Оттаке-то було весілля у Микити Уласовича Забрюхи, що був колись у славному сотенному містечкові паном сотником!

XIV

Смутний і невеселий увійшов на другий день у хату до Микити Уласовича Забрюхи пан конотопський писар, Прокіп Ригорович Дістряк. Та, ввішпедши, так і поточився на лаву, схилився на стіл та й заголосив...

— Не задавай жалю, Ригорович! — каже йому Уласович. — Тут і так нудно на світ дивцись. Чого-бо ти виєш, неначе собака? Хіба чи не напала і на твою Пазьку короста, як на мою Солоху?

— Бодай усі на світі і Солохи, і Пазьки, і Явдохи, усі, усі покоростявили, то мені й байдуже. Горе, Уласовичу! горе постиже мою утробу до подразнення!

— А мені що за нужда? — казав Микита, згадавши, як відійшов від нього Пістряк, почувши, що його змінили, і не дав йому ніякої порадоньки, та ще й у вічі насміявся.

— Не вспом'яни моїх первих беззаконій, друже! Нині і аз грішний у просторі содержуся.

— Як так? — спитав Уласович; а Пістряк по-своєму, по-письменницьки, і розказав, як він прийшов до нового сотника прехваброї Конотопської сотні, Дем'яна Омеляновича пана Халявського, і як той, каже, «воззрів на нього гордям оком і нечистим серцем, аки на пса смердяща», і звелів йому писати до вельможного пана полковника лепорт об такім і об такім ділі. Ригорович захотів помудрувати і, щоб з першої пори зануздати пана сотника по-своєму, щоб не дуже бришкав проти писаря, написав по-своєму. Пан сотник розчухав, що не так, бо й сам був письменний, каже писареві: «Не так!», а писар йому ув одвіт:

«Так! я вже знаю, що по-моєму лучче буде!»

Пан сотник крикнув: «Пиши по-моєму!», а писар каже:

«Я на те писар, я знаю, як і що треба!» Як же пан сотник розлутується, як крикне: «Так ти вже не писар, сякий-такий сину!» — і почав коренити і батька, і матір, поперед Забрюшиних, а далі й Пістрякових, і весь род їх, а далі самого Пістряка лаяв-лаяв на всі боки, та в потилицю вигнав його з хати, і змінив його з писарства, а намість цього настановив підписчого, хлопця, блазня, «его же, — так закінчив Пістряк, — не единожди за возлюбія чухрав і по лядвіям поруганіє чиних».

— Скажи мені на милость, Ригорович, — питав Микита Уласович, — хто се нам таку пакость укрутив?

— Оле мені! — здихнувши, казав Пістряк. — Враг рода чоловічеського, Явдоху Зубиха, великоіменитая відьма преславної слободи Конотопа. Сия-то увозмездила, що й полетів еси, аки птиця пернатая; вона обуяла і панну хорунжівну, нині паню Халявську; та ще — ох! — і сотничку, воеже би іміти непереткновенное наміреніє соїтися з тобою у брак; вона і до убитку тебе

препроведе; вона і глумленіє над нами вчинила, похитивши в нас двері; вона преврати гнусообразную твою пану Солоху — нехай здорова буде! — замість ліпообразної панни Олени і одружи тебе з нею; вона, вона всьому злу суть і вина, і причина, і предмет. А все сіє учини ув отмищення за поруганіє над лядвіями єя. Вотще ми її, друже, замість прочуханки, не сожгохом, яко язичницю, хварисейку, садукейку і митарку, у печці халдейської!

— Так подаймо на неї лепорт! — казав Забрьоха. — Нехай вона нам заплатить за безчестя, що нас позміняли та ще мене на Солосі оженили. Нехай її посадять у колоду...

— Овва! — здихнув Ригорович і каже: — Не імає нині власті над нею ніхто. Пані сотничка учинила їй парчеве возглавіє, сиріч очіпок, і нову намітку, і плахту; а пан сотник Халієвський пристави до її раба і даде коня, і месника, і ділателя, щоб і дрова рубав, і воду возив, і кота годував. І дана їй власть на усьому лиці земному і чаклувати, і обаяти, і глумити-ся цілоє врем'я і полвремени.

— Так, знаєш, що зробимо? Закличем її, мов добрі, до себе в гості. Перш, почаствуєм, а далі надаєм тусанів, і щоким їй попіб'єм і зуби останні повибиваєм.

— Плюнь, друже, на сію Явдоху! А паче усього повели, господине, унести носатку чого-небудь. Ось випиймо журби ради, то лучче буде пане і обаче.

— Та й випиймо ж!

От Уласович і гукнув на Солоху, а вона їм уточила і унесла, чого треба було. Стали кружати. Повиціджувавши гарненько скільки там носаток, з журби ледве розійшлися по хатах. І після того що день, то й сходилися журитися, та знай куликали, бо нічого їм було більш робити... Минулося панство!

Закінчення

А сюю повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра — коли знаєте; і вона дуже довга. Там є таке, що й пан Халієвський, Дем'ян таки Омелянович, от що настановили сотником у славному сотенному містечкові Конотопі намість Микити Уласовича пана Забрьохи, дуже швидко перед начальством щось процвиндрил, і його з сотенства змінили. А його жінка, себто Олена Йосиповна, що була панна хорунжівна і попередку жила у Безверхому хуторі, що на Сухій Балці, так щось там... якось-то... гм! проброїла... не знаю, що і як... тільки мужик їй і очіпок збив, усі патли пообривав, і очі попідбивав, а далі підрізав водив по усьому Конотопу по вулицям, а писарю, що намість Прокопа Ригоровича Пістряка став,

молодий парень, собою чорнявий та красивий, та узяв та півголови йому уподовж оббрив, та й прогнав від себе...

Усім же їм се сталося ось за що. Пану Забрюсі — щоб не здавався на писаря, а робив сам, як він є начальник, та щоб робив по правді, щоб слухав, що приказано від начальства, а то йому начальство предписує у поход іти, може, боронити народ від неприятеля, а він узявся заполіскувати жінок, бач, топити відьом, щоб вернули дощ на землю; буцімто відьми можуть проти небесної сили яку капость на світі зробили? Усе йде по божому повелінню. Та щоб не топив народу; бо, поки до відьми добрався, скільки душ згубив позанапрасно? Щоб не удавався в чаклування, покинувши бога милосердного, бо чортяка зараз через свою наньмичку, Зубиху, попорався над ним добре, що і у вирій полетів, мов гусак, людям на сміх!

Пістряку Ригоровичу — щоб не обдурював свого начальника, не пошивав його в дурні, а щоб робив і казав перед ним усю правду. Щоб, розсердившись на людей, не робив їм біди, як тут з жінками: на кого сердився, а скільки душ занапастив, у воді потопив, і сиріт залишив? А що найпуще, щоб не пив так цупко горілки.

І пану Халявському з його жінкою не минулося; не пожили у ладу. Зачим зараз кинулися до відьми? Зачим через чаклування — та ворожіння, покинувши закон святий, собі побралися? Еге! Хоч і прийняли шлюб, та як не через божу волю, а через Явдоху та через її реп'яхи та кісточки сушеної жаби, так воно усе і пало прахом.

А що Зубисі досталося, то нехай бог боронить! Поки пан Халявський був конотопським сотником, так пожила у розкоші. Був їй і батрак, була й наньмичка, від сотника панщиною приставлена, і на ралець ходили до неї люди зараз після сотнички, і ніхто не смів їй не тільки відьмою або чим взивати, та ще й величали її по менню: Семеновна, або пані Зубиха. От до чого було прийшло! Як же пана Халявського «мінили, так і на неї увесь мир плюнув. Та вона таки швидко зачала, зачавліла і скоро дуба дала. Та ще не зараз і вмерла. Що вже страждала! Умира і не вмира; і руками, і ногами не двига; а стогне на всю хату, — так що і на вулицю чути було. А тут ще кіт її розходився та нявчить за нею скільки є духу... От там-то не страшно було! Далі зірвали стелю... тут де взявся ворон, та чорний-чорний; улетячи у хату, надлетів над неї, крилами махнув... тут їй і амінь... тільки зуби вискалила!.. а кіт так і лопнув,, як пузир; а ворон, хто його зна, де і дівсь!.

Нікуди їй по-людськи ховати; виволокли за село, зарили ниць у яму, прибили осиковим кілком та зверху і заплішили, щоб ще не скочила. Собаці собача смерть!

От вам і конотопська відьма!

Іван Нечуй-Левицький

Кайдашева сім'я

I

Недалеко от Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Два рядки білих хат попід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

На високих гривах гір крутом яру зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складками, позападала у вузькі долини тисячами оборок та жмутів. У гарячий ясний літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами стоїть сизий легкий туман. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого лісу.

Під однією горою, коло зеленої левади, в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Уся Кайдашева садиба ніби дихала холодком.

Одного літнього дня перед Паликопою Омелько Кайдаш сидів у повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж. Густа тінь у воротах повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш у білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широкі рукава закахались до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки. Широке лице було сухорляве й бліде, наче лице в ченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались, і починалась возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі й русаві, з довгими, тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво. Тонкі брови, русаві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — все подихало молодістю парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно совав заступом по землі. Карпо ледве володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілось говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів.

— Карпе! — промовив Лаврін. — А кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — У Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем, — сказав Карпо.

— То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся, — сказав Лаврін.

— Коли в Химки очі, як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати і почав прислухатись. Він глянув на синів через хворостяну стіну. Сини стояли без діла й балакали, поспиравшись на заступи. Кайдаш скочив з ослона й вибіг зі стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богоміль-

ний, ходив до церкви щонеділі не тільки на службу, а навіть на вечерню, говорив два рази на рік, горнувся до духовенства, любив молитись і постити; він понеділкував і постив дванадцять п'ятниць на рік, перед декотрими празниками. Того дня припадала п'ятниця перед паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постити у ту п'ятницю, той не буде у воді потопати.

— А чого це ви поставали, та руки позгортали, та ще й верзете бог зна що? — загомонів Кайдаш до синів. — Чи то можна в таку п'ятницю паскудити язика? Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме у воді й не вмере наглою смертю.

— У Семигорах нема де і втопиться, бо в ставках старій жабі по коліна, — сказав Карпо.

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як бог дасть, то і в калюжі втопишся, — сказав батько.

— Хіба з корчми йдучи... — сердито сказав Карпо і тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

— Ти, Карпе, ніколи не вдержиш язика! Все допикаєш мені гіркими словами...

Кайдаш плюнув і знов пішов у повітку стругати вісь. Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно.

— Карпе! — тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат. — Скажи-бо, кого ти будеш сватать?

— Ат! Одчепись од мене, — тихо промовив Карпо.

— Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; у неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

— Гарна... мордою хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни.

— Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний лист. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха неначе вода в криниці.

Старий Кайдаш аж набік сплюнув, а Карпо промовив:

— Уже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

— Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну, — сказав Лаврін і засміявся.

— Чи ти здурів? Хотина як вигляне у вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

— Ну, то бери Ганну.

— Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика зїси, поки кругом обі-йдеш, а як іде...

Карпо прикинув таке слівце, що богомольний Кайдаш плюнув і знов вибіг з повітки.

Хлопці стояли один проти одного, поспиравшись на заступи.

— Господи! Чи у вас бога нема в серці, що ви в таку святу п'ятницю паскудите язики? Чи вам не треба помирати, чи ви не соромитесь святого сонечка на небі? Якого це бісового батька ви стоїте, згорнувши руки, діла не робите, та тільки язиками чортзна-що верзете! — крикнув Кайдаш і почав присікуватись до синів та махатъ стругом перед самим Карповим носом. Старий був нервний і сердитий, та ще більше сердився од того, що в його од самого ранку й рісочки не було в роті.

— Тату! — сказав гордо Карпо. — Ви покинули майструвати, а ми вам нічого не кажемо.

Старого неначе хто вщипнув. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, не вважаючи на святу п'ятницю, та й пішов у повітку. Сини почали знов розмовлять.

— Коли я буду вибиратъ собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо, — сказав веселий Лаврін.

— Мені аби була робоча, та проворна, та щоб була трохи куслива, як мухи в спасівку, — сказав Карпо.

— То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, й трохи бриклива, і в неї серце з перцем, — сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечко од його, під зеленою яблунею, і дивилась на його своїми темними маленькими, як терен, очима. Він неначе бачив, як пашіло її лице з рум'янцем на всю щоку, як білили її дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вгледів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намісті з дукачем.

— Карпе! Чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота? — спитав Лаврін.

Карпо ніби не чув його слів та все дивився суворими очима на зелене гілля. Хотів він прогнать з-перед очей ту мрію, а мрія все стояла й манила його.

Сонце почало повертатъ на вечірній круг. Кайдашиха вийшла з хати і прикрила очі долонею. Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довгастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим

лицем. Маруся Кайдашиха замолоду довго служила в дворі, у пана, куди її взяли дівкою. Вона вміла дуже добре куховарити і ще й тепер її брали до панів та до попів за куховарку на весілля, на христини та на храми. Вона довго терлась коло панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів. Вона любила цілувати їх у руки, кланятись, підсолоджувала свою розмову з ними. Попаді й небагаті панії частували її в покоях, садовили поруч із собою на стільці як потрібну людину. Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. До природної звичайності української селянки в неї пристало щось вже дуже солодке, аж нудне. Але як тільки вона трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лаялась і кричала на весь рот. Маруся була сердита.

— А йдіть, діточки, полуднують та й батька кличте! — крикнула Кайдашиха тонким голосом.

Лаврін покинув заступа й пішов до хати. Карпо стояв, спершись на заступ.

— Карпе! Йди, серденько полуднують! Кидай роботу. Омелько, кидай майструвати. Уже з півдня звернуло.

— Покинь мені полудень на столі: я зараз прийду, — обізався Кайдаш з повітки, не повертаючи голови.

Сини з матір'ю пішли в хату, а батько все сидів на ослоні та майстрував. Він не обідав тієї п'ятниці і не пішов полуднувати.

Сини пополуднували й пішли знов до роботи, а старий Кайдаш усе працював. Уже сонце низько спустилось над лісом, а він і не думав полуднувати.

На дзвіниці вдарили в дзвін, і тонкий дзвінкий гук задрижав і розлився по селі на всі долини. Він ударився об близьку гору, вкриту лісом, одскочив і залунав коло дальшого шпиля, а там далі розлився десь далеко понад густим лісом та все лунав слабо та тихіше й замирав десь у тихих лісових западинах. Старий Кайдаш кинув струга і перехрестився. Він надів свиту й шапку, підперезався й пішов на гору до церкви.

— Омельку! Омельку! — гукнула Кайдашиха тонким голосом. — Не забудь зайти із церкви до пана та візьми гроші за вози, бо завтра треба йти в Богуслав на ярмарок. Адже ж завтра в Богуславі ярмарок. Чи чуєш?

— Та чую, чую! — обізався Кайдаш з-за двора й пішов на гору до церкви.

— Та, будь ласка, не заходь до шинку. Проп'єш гроші, не матимеш з чим йти на ярмарок, — знов крикнула Кайдашиха, виглядаючи з сіней.

Кайдаш прийшов до церкви; церква була ще заперта. Він сів коло дверей на кам'яних східцях і поклав шапку коло себе. На горах за шпи-

лями, вкритими лісом, пишно горів вечірній світ сонця. Всі шпилі чорніли в тіні, а між ними в долини проривався світ пучками, заливав западини золотими пасмами, пронизував кожний верх дерева і блищав крізь зелений лист, як через кришталі. Над лісом розлився дивний спокій, а дзвін гув та дрижав над шпильми, тричі odbиваючи свій згук. Кайдаш сидів, мов дерев'яний, і на його лиці розливався якийсь смуток та жаль. Сторож брязнув ключами, одмикаючи важкий здоровий замок. Кайдаш кинувся, аж затрусився.

Одчинили церкву. Прийшов священник з дяком і почав правити вечерню. Паламар був у полі. Кайдаш пішов у вівтар служити за паламаря, посвітив свічки перед образами й подав священникові кадильницю...

Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках. Кайдаш молився, стоячи навколішки, не зводив ясных очей з царських врат, а його широке бліде лице стало жовте, як віск, жовте, як лице в ченця.

Вийшовши з церкви, Кайдаш пішов до пана за грішми. Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала і заробляв добрі гроші, але ніяк не міг удержати їх у руках. Гроші втікали до шинкаря. Панщина поклала на Кайдашеві свій напечаток.

Забравши гроші, Кайдаш пішов додому, але при самій дорозі стояв шинок. Кайдаш не їв цілий день. Голод затяг йому живіт. «Треба випити хоч одну чарку горілки: одна чарка не гріх, бо вже од голоду аж шкура болять», — подумав Кайдаш і зайшов у шинок.

У шинку було кілька чоловіків. За столом сидів його кум з лисиною на всю голову. Кайдаш сів з ними за стіл і почав балакати, випивши чарку горілки.

— Оце, куме, так натомився, аж спина болять, — промовив Кайдаш.

— Що ж ти таке важке робив? — спитав його кум.

— Та все лагоджу вози та підробляю осі. Ота мені каторжна гора потрощила не одного воза! А вже скільки я осів поламав через ту іродову гору, то й полічити не можна.

Дорога в село йшла коло самого Кайдашевого городу. Вона спускалась із крутого шпиля, як з печі. Вози із снопами часом котились з гори і тягли вниз за собою й волів.

— То застав синів трохи розкопать шлях, — сказав кум.

— А хіба ж я один возитиму тудою снопи? Адже ж і ти возиш. Чом би пак і тобі не розкопати, — сказав Кайдаш, випиваючи другу чарку.

— Нема, бач, мені діла. Ніби я сиджу, згорнувши руки, — обізвався чоловік, — а воно було б дуже добре розкопать возвіз, та ще там трошки навкоси.

— Авжеж навскоси, щоб, бач, було не так круто: так, приміром, од того чагаря та до мого тину, — сказав Кайдаш, ще й пальцем махнув навскоси.

— Або хоч і так, приміром, навскоси од твого тину, де стоїть стара груша, та до чагарника, — сказав кум і махнув пальцем навскоси на другий бік. — От і вози були б цілі.

— Так було б ще лучче... та ще якби взяти заступом поза тим сучим горбом попід самим тином, — сказав Кайдаш, випивши чарку і запаливши люльку. Та вже й посадило той горб, неначе оту гулю на твоїй лисині, куме! Вже той каторжний горб сидить мені отут у печінках.

— Коли б ти знав, то я вже через його підірвався: мене вже поруха взяла. Коли не їдь, то все підпирай воза спиною, — сказав кум, — усю спину поколов ік бісовому батькові.

— Та, здається, куме, і ти сам котився з тієї гори зі своєю Ганною, вертаючись з хрестин? — обізвався з кутка чоловік.

— І як ті люди їздили з такої гори і не розкопали, одколи Семигори стоять, — говорив Кайдаш, наливаючи чарку з кварти.

Уже сонце зайшло, вже стало надворі поночі, а Кайдаш усе пив у шинку, доки не пропив половини грошей, і вже п'яний потягся додому.

Кайдашиха з синами вже повечеряла. Вже в хаті полягали спать, як батько застукав у двері.

— Жінко, одчиняй! — закричав Омелько й почав лупить з усієї сили кулаком у двері.

— А де ж ти, волоцюго, волочився до цього часу? — крикнула Кайдашиха з хати. — Не одчиню! Ночуй надворі, коли пропив гроші. Про мене, лягай там під тином.

— Одчини, бо вікна поб'ю! — репетував Кайдаш і лупив у двері ногою так, що поганенькі двері аж торохтіли.

— Як поб'єш, то й повставляєш. Одначе завтра в Богуславі ярмарок, — обізвалась з хати жінка.

Лаврін устав і одчинив батькові двері. Батько переступив поріг, заточився, поминув хатні двері та й пішов лапать стіни в темних сінях. Замість дверей він налапав драбину й звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і шубовснув у воду обома руками.

Кайдашиха наносила повнісіньку діжку води. Вода через верх полилась додолу.

— Жінко! Де ти у вражого сина діла двері? — кричав Кайдаш. — Чи це я вліз у ставок? Покарала мене свята п'ятінка! Прийдеться пропасти.

Кайдашеві здавалось, що він іде через вузьку греблю попід вербами і що він шубовснув з греблі у ставок.

— Хіба ж ти не бачиш, що ти в сінях, — сказала Кайдашиха.

— А може, це я згубив очі на греблі? Нічогісінько не бачу! Їй-богу, нічогісінько! А може, кум повидирав мені баньки з лоба, — говорив Кайдаш сам до себе, — оце лиха моя годинонька! Як же оце я прийду додому без очей?

Кайдаш махнув рукою й зачепив горщик на полиці. Горщик полетів Кайдашеві на голову й гепнув об землю.

— Яка це іророва душа кидається горшками? Марусю! Та не кидайся-бо! При... присягаюсь, що вже більше не буду.

Кайдашиха схопилась із постелі, кинулась до печі й почала роздувати жар, притуливши до його суху тріску. Вогонь блиснув на всю хату і полився через одчинені двері в сіни.

— О! Кум вернув мені очі. Постривай же, лисий дідьку! Я тобі завтра... я тобі оддячу!

І з тими словами Кайдаш вліз у хату. Лице його було жовте, як віск. Рукава по лікті були мокрі, і з їх текла патьоками вода. На землі з'явились смужки з водяних крапель, неначе разки наміста, розкидані й поплутані на всі лади.

— Побила мене лиха година та нещаслива! — загомоніла Кайдашиха. — Із чим же ти пойдеш завтра на ярмарок, коли пропив гроші? Треба солі, треба горшків, треба смоли. Чим ти будеш мазати вози? Настає возовиця. Та треба дечого закупить ік весілля. Адже ж думаєш женить сина.

— Брешеш! Я не пропив грошей. Осьдечки гроші, та тобі не дам, — сказав Кайдаш, вдаривши рукою замість кишені по припічку. — Дулю візьмеш, а не гроші.

— От тепер, тату, вже не будете у воді потопати та од наглої смерті помирать, — обіззався з лави Карпо насмішкуватим голосом.

— А ти чого обзиваєшся? Матері твій сторч та й борщ! Спи отам, коли ліг, а то я тебе палицею зверху, — сказав Кайдаш, заточившись і впавши на лавку.

— І годі вже тобі! Ще мало того крику, — спиняла мати Карпа.

Кайдаш кинув свиту на лаву в куток, звалився, але не дістав головою до свити. Голова стукнула, неначе хто кинув на лаву гарбуза. Він як упав, так і захріп на всю хату. Кайдашиха погасила каганець, і в хаті все стихло і втихомирилось. Тільки собаки надворі ще довго брехали, роздрані криком та світлом у хаті в таку пізню добу.

Усі поснули в хаті, тільки Карпо довго не спав і все неначе бачив під зеленою яблунею свою мрію в червоних кісниках на голові та в червоному намісті з дукачем.

II

Другого дня, в суботу, на свято Паликопи, Кайдаш з жінкою поїхав на ярмарок, звелівши синам забрать заступи та розкопать трохи дорогу з гори. Карпо й Лаврін zostались дома. Минув день. Сонце стояло на вечірньому пружі, а Кайдаш не вертався додому. Карпо накинув свитку на плечі й пішов на той куток, де жила Мотря Довбишівна. Од учорашнього дня вона не виходила в його з думки.

Довбиш був багатий чоловік, він жив на самому кінці села, там, де глибокий яр входив у ліс вузьким клином. У самому кутку того яру блищав маленький Довбишів ставочок. Над ставком стояла Довбишева хата, вся в черешнях. Од вулиці було видно тільки край білої стіни з синешніми дверима. Густі високі вишні зовсім закривали од вулиці вікна й стіни, наче густий ліс.

Карпо йшов помаленьку, скося поглядаючи на Довбишів двір. Перед ним блиснув вугол білої стіни, підперезаний внизу червоною призьбою; зачорніли чорною плямою одчинені двері з одвірками, помальованими ясно-синьою фарбою з червоною вузькою смужкою навкруги. Довбишева хата була нова, велика, добре вшита, з чималими вікнами. Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою.

Карпо став за двором і сперся на ворота. Мотря вийшла з хати з глиняником у руках. Вона збиралась мазать червоною глиною припічок. Другий глиняник з білою глиною стояв коло порога.

— Будь здорова, чорноброва! — сказав Карпо, не здіймаючи бриля і легенько кивнувши головою.

— Будь здоров, нечорнобровий! — обізвалась Мотря.

— А йди, лишень, сюди, Мотре, щось маю тобі казать.

— Як схочеш, то й сам прийдеш. З чорнявим постояла б, а рудому — зась.

Карпо був білявий, але волосся на його голові зверхечку було трохи рудувате.

— А хіба ж я рудий? То тільки собак дразнять рудими, — сказав Карпо.

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. Влиці, в очах було розлите, щось гостре, палке, гаряче, було видно розум із завзяттям і трохи зі злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шії.

— Мотре! Чи дома твій батько та мати? — спитав Кайдашенко з-за воріт.

— Нема, поїхали на ярмарок. А тобі нащо?

— Так собі питаю, — сказав Карпо і помаленьку, не хапаючись, переліз через перелаз у двір.

— Чого це ти, Кайдашенку, лазиш через наші перелази? Наші пороги для тебе дуже низькі, — сказала Мотря.

Карпо не зачіпав дівчат, не жартував з ними. Дівчата звали його гордим.

— Та хоч би й високі, то перескочимо. Здорова була, Мотре! — сказав Карпо, подаючи їй руку.

Мотря руки не подала і підставила глиняника. Карпо взяв її за руку вище од лікті і здавив так, що Мотря крикнула на весь двір.

— Оцього я вже не люблю! — крикнула Мотря.

— Мотре! Хто тобі купив оті червоні кісники?

— Купив хтось, та не скажу. Не питай, бо старий будеш, — задріботіла Мотря й блиснула двома рядками маленьких дрібненьких зубів.

— Та покинь отого глиняника! — сказав Карпо і хотів однять од неї драного горшка.

Мотря сіпнула глиняника до себе; шматок горшка залишився в Карпових руках. Червона глина полилась по землі.

— Геть, одчепися од мене, бо мати лаятиме, що я й досі припічка не підвела, — сказала Мотря, але не пішла в хату підводити припічок, а почала мазать призьбу. Мотрі хотілось пожартувати з Карпом. Тільки що вона почала мазати призьбу од порога, Карпо сів на призьбі.

— Ей, встань, бо я й тебе підведу червоною глиною: будеш ще рудіший, — сказала Мотря, махаючи віхтем коло самого Карпа.

— Мотре! Хто це тобі купив таке гарне намисто? — спитав Карпо.

— Та вже ж не ти, — сказала Мотря і знов махнула віхтем коло самого Карпа; Карпо посунувся ще далі.

— А якби я купив тобі намисто, щоб ти сказала?

— Не знаю, що б я сказала, — промовила Мотря.

Карпо одсунувся на самий край призьби; далі вже й призьби не було.

— Вставай, бо зіпхну! — крикнула Мотря.

— Ану пхни, чи подужаєш? — промовив Карпо й осміхнувся.

— Тікай, бо, їй-богу, пхну. Я не подивлюсь тобі у вічі, — крикнула Мотря й замахнулась на Карпа віхтем. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку.

Карпо схопився й зачепив ногою глиняник. Глиняник перекинувся й покотився із горбика. Карпо обернувся, щоб не замазати чобіт, і зачепив п'ятою другого глиняника з білою глиною, що стояв коло самого порога. Глиняник покотився на середину двору, а за ним простяглася біла стежка, неначе хто простелив од порога білий рушник.

— Чи ти здурів, чи ти збожеволів! — крикнула Мотря на весь двір. — Ой лишечко мені! Що ж оце буде, як мати надійдуть з ярмарку?

Карпо стояв серед двору й осміхався. Він ніколи не сміявся гаразд, як сміються люди. Його насуплене, жовтувате лице не розвиднювалось навіть тоді, як губи осміхались.

— Візьми ж та поприбирай, бо я не знаю, що це мені мати скажуть. Це ж мати купила на ярмарку вальок отієї червоної глини за цілого п'ятака, — промовила Мотря жалібним голосом.

— Ану, Мотре, заплач! Я ще зроду не бачив, як дівчата за глиняниками плачуть.

— Добрі смішки! Як візьму оцього віхтя та обмажу тобі голову, то ти більше не будеш мені глиняників перевертатъ.

Мотря нахилилась, вхопила із землі віхтя з червоною глиною і вже замахнулась, щоб кинуть ним на Карпа.

— Не сердься: найму завтра музики, — промовив Карпо.

Мотря бачила, що Карпо залицяється до неї, і здержувала свій гнів. Другому парубкові вона б і справді обмазала глиною потилицю.

Тільки що Мотря замахнулась віхтем, за вербами заторохтів кінський візок. Мотря опустила руку.

— Боже мій! Їй-богу, мати з батьком їдуть з ярмарку. Карпо скочив через перелаз і пішов попід тином. По другий бік вулиці котився візок і підкотився під ворота. Довбишка зараз угляділа під хатою дві смуги розливої глини і два глиняники, що качалися серед двору.

— А це, дівко, що таке? — крикнула мати з воза. — Чи ти п'яна, чи твереза, що поперекидала серед двору глиняники?

— Та тут ускочив у двір чийсь кабан. Як почала я ганяться за ним а він, проклятий, як дременував попід хатою, то й поперевертав обидва глиняники, — говорила Мотря.

— Це, мабуть, рябий Парасчин кнур? Він, каторжний, скакає через тини, як собака, — промовила мати. — Чом же це ти не підвела перше припчка, та заходилась коло призьби? — говорила мати, ввійшовши в хату.

— Оце, господи! Чом та чом? — крикнула й собі Мотря. — Якби не той каторжний кнур, бодай він луснув, я б досі все діло поробила, — сказала Мотря, осміхаючись до стіни.

Карпо тим часом прийшов додому й застав уже батька й матір дома. Тільки що він увійшов у двір, батько спитав його:

— Де ж це ти, Карпе, був? Може, розкопував шлях через гору?

— Через яку гору? — спитав Карпо, не дивлячись на батька.

— А через оту-о! Хіба не бачиш? — сказав Кайдаш, показуючи рукою на крутий шпиль, що трохи не висів над його садком. — Я ж вам обом

казав, щоб ви трохи розкопали дорогу навскоси. Одначе сьогодні не можна жати, а копати можна.

— Хіба я здурів, щоб гори розкопував, — сердито обізвався Карпо.

— А як же ми возитимемо снопи? — сказав батько.

— Так, як і возили, — знехотя сказав Карпо.

— А хіба ж мало осів ми там поламали?

— То ще з одну або зо дві поламаємо. Цілий куток їздить через гору, а я буду її розкопувати. Оце справді штука!

— А хто ж її розкопає, як ми не почнемо? Комусь треба почать, — сказав батько.

— Як хтось почне, то й я копирсну заступом скільки там разів, — сказав Карпо і пішов у хату.

— І я так само, — обізвався Лаврін та й собі пішов у хату.

Старий Кайдаш тільки рукою махнув, розпрягаючи воли: були пани, шляху не розкопали, настала волость, а шлях усе-таки не розкопаний.

— Не буду ж і я його копати. Нехай його чорти розкопують, коли знайдуть у йому смак, — бубнів сам до себе Кайдаш.

На дзвіниці вдарили в дзвін. Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився і пішов до церкви, загадавши синам ладнати два вози з рублями для возовиці. Другого дня світом вони збирались їхати на поле по снопи, незважаючи на те, що була неділя. Селяни поважають неділю й празники і не роблять ніякої роботи, але не мають за гріх одного діла: возити в неділю та в празник снопи.

У неділю вранці перед службою Мотря Довбишівна прибиралась до церкви. Вона принесла з хижки зав'язані в хустці квіти та стрічки і розсипала їх по столі, застеленому білою скатертю; принесла й поставила на лаві червоні сап'янці. Довбишівна сіла на круглому дзигликові коло стола, а подруга-сусіда наділа Мотрі на голову кибалку, вирізану з товстого паперу, схожу на вінок; на кибалку, над самим лобом, поклала вузьку стрічку із золотої парчі, а потім клала стрічки одну вище од другої так, що над лобом було видко пружок од кожної стрічки. Всю кибалку кругом і всі коси вона обтикала квітками з червоних, зелених, синіх і жовтих вузьких стьожок. За вуха вона позатикала пучки дрібненького барвінку, качурині кучері та павині пера і потім розстелила по спині двадцять довгих кінців стрічок до самого пояса.

— Нащо це ти, Мотре, так прибираєшся? — спитала в неї мати. — Тепер же не велике свято. Нащо ти надіваєш усі квітки та стрічки?

— Та коли залежались у скрині. Хочу трохи провітрити, — сказала Мотря, але в неї була зовсім інша думка. Карпо обіцяв для неї найняти музики. Вона сподівалась побачитися з ним у церкві.

Мотря вбралася в зелену спідницю, в червону запаску, підперезалась довгим червоним поясом і попускала кінці трохи не до самого долу, одяглась у зелений з червоними квітками горсет, взулась у червоні чоботи, наділа добре намисто, взяла в руки білу хусточку та й пішла до церкви. Вся її голова аж ніби горіла квітками проти сонця. Павине пір'я блищало й миготіло, а золотий пружок парчі на чорних косах сяв і надавав краси тонким чорним бровам та блискучим очам.

Вона дійшла до Кайдашевого двору. Саме тоді з крутого шпиля з'їжджали два вози зі снопами, неначе два стійки котились з гори. То віз снопи Кайдаш з двома синами. Високі вози посхилялись на воли й кололи їх у спину гострою соломою та остюками. Воли аж позадирали голови вгору та повітріщали здорові очі.

— Карпе! Держи-бо цабе! — крикнув батько на сина. — Поминай колесом отой каторжний горбок.

— Цабе, сірий! Цабе, моругий! — крикнув Карпо і крутнув батогом над рогатими головами.

Але саме в той час він глянув униз. Проз їх двір ішла Мотря в квітках та стрічках. Червона запаска, червоні чоботи, як жар, пояс — усе блищало й сяло проти вранішнього сонця, як щире золото. Карпо задивився на те диво, а віз вискочив уже одним колесом на крутий горбик.

— Держи цабе! — крикнув не своїм голосом старий Кайдаш, побачивши, що він нахилиється на один бік. — Чи ти оглух, чи ти осліп! Карпе, держи-бо цабе!

Карпо не міг одірвать очей од Мотрі, а віз усе нахилився набік. Батько кинув заднього воза і побіг з гори до переднього та все кричав: цабе, сірий, цабе! Віз вискочив колесом на горбок і перекинувся набік. Передня вісь хруснула, як тріска, а колесо зав'язло в рівчаку.

— Ой, лиха моя година та нещаслива! — крикнув Кайдаш. — Це ж мене покарала свята неділя. І нащо було сьогодні їхати по снопи?

Не встиг Кайдаш набідкаться, як задній віз нагнався на передній і перекинувся.

Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони. Всі люди, що сиділи коло церкви, повставали й почали хреститись. Кайдашеві було видно весь шпиль, на котрому стояла церква, всіх людей коло церкви. Він зняв шапку і почав хреститись.

— Господи милостивий та милосердний! Покарала мене й свята неділя, й свята п'ятниця. Тепер хоч сядь та й плач! — говорив Кайдаш і трохи не плавав.

— Вас, тату, все карає як не п'ятниця, так неділя, — сказав Карпо нашішкувато.

— Ти вже в нас великорозумний. Коли б пак було копірснуть хоч раз заступом того каторжного горбика! Що ж тепер будемо на світі божему робити? — бідкався старий Кайдаш.

— Кидаймо снопи та ходім до церкви, — сказав Карпо.

У старого батька й справді була така думка. Йому хотілось одмолитись за свій гріх. Карпові ще більше хотілось до церкви. Він тільки поглядав, як Мотря йшла на гору до церкви, як увійшла в браму, як перейшла цвинтар під зеленими вишнями й стала коло самих дверей, коло дівчат.

Карпо глянув на вози й важко здихнув. Треба було браться за роботу.

Уже задзвонили на «Достойно», як Кайдаш із синами впорався коло воза, одвіз снопи в двір, а на горі zostався тільки поламаний віз.

Старий Кайдаш накинув свиту й пішов до церкви одмолюватись за свій гріх. За ним слідом пішов і Карпо, щоб подивитись на Мотрю.

Карпо перейшов цвинтар і тільки встиг кинути очима на Мотрю. Вона зумисне стала коло дівчат із самого краю. Карпо ледве вглядив на ходу її гострі, як ніж, очі, вхопив її блискучий погляд з-під вінка квіток та зеленого листя.

Виходячи з церкви, Карпо догнав Мотрю за брамою. Її довгі стрічки маяли на вітрі, неначе листя розкішного хмелю, що почіплявся на тополі. Мотря затулила губи хустиною, але зараз їх одтулила й сміливо спитала:

— Чи вийдеш по обіді на музики?

— Вийду! А ти, Мотре, вийдеш?

— Вийду, хоч би й мати не пускала, — одказала Мотря і побігла на греблю та й сховалась за вербами, тільки червоні стрічки блищали між зеленим листом.

«Ой, важу я на цю дівчину вражу, та не знаю, чи буде вона моєю: в'ється, як в'юн у руках, та коли б не вислизнула з рук», — подумав Карпо та й пішов у хату.

По обіді на вулиці вдарили троїсті музики і пішли через усе село до корчми, виграваючи дорогою. Заворушилися дівчата на городах та в садках, висипались на вулицю, аж перелазити затріщали. Жнива кінчились, наставав вільніший час. Дівчата збирались на гулянку під корчмою. Корчма стояла коло греблі над ставком між високими вербами. Всі дівчата були тільки в червоних кибалках, одна Мотря прийшла в квітках та в стрічках. Дівчата зглядались одна з другою та все поглядали на Мотрю. Між парубками зачорніла висока смушева Карпова шапка. Карпо найняв музики дівчатам. Усі дівчата здивувались. Ніхто не догадався, що він найняв музики для однієї Мотрі. Мотря пішла у танець і повела за собою других дівчат. За дівчатами пішли в танець хлопці. Тільки Карпо стояв оддалеки, заклавши одну руку за пояс. Він не любив і не вмів

танцювать. Оддалеки він спідлоба дивився на Мотрю, як на її плечах манячіли довгі кінці стрічок, як дріботіли в танцях її червоні чоботи, як бряжчало на шиї добре намисто з дукачами.

Музики разом стали, неначе струни порвали. Дівчата перестали танцювать. Карпо все стояв та скося поглядав на Мотрю. Він не приступив до неї, не розмовляв з нею. Мотрю почала брати злість. Надвечір дівчата почали розходитись. Пішла додому й Мотря, трохи сердита на Карпа. Карпо наздогнав її і пішов з нею поруч, але довго не промовляв і слова. Мотря мовчки лузала насіння. Довбишів двір був недалечко. Вже було видко садок і задимлений верх. Вони пішли греблею.

— Чого це ти, парубоче, слідком ідеш за мною? Мати вглядить та ще й вилає, — сказала Мотря, не дивлячись на Карпа.

— А як я свисну за садком, чи вийдеш?

— Я б обсадила черешнями двір, щоб і твого голосу не було чуть.

— Чому ж так?

— Хто тебе знає, чи ти гордий, чи ти пишний, чи гордо несешся? Я не знаю, чи ти мене вірно любиш, чи з мене смієшся. Ще й слави на все село наробиш.

Карпо спинився під вербою на греблі. Мотря і собі стала.

— Я не гордий, я не пишний і гордо не несуся. Я тебе, Мотре, щиро люблю і з тебе не сміюся.

Мотря стала якась добріша і ласкавіша. Вона осміхнулась і глянула Карпові просто у вічі. Її блискучі очі неначе легка роса присипала.

— Як зійдуть зорі на небі, я видам матері вечерю та й вискочу на часок у садок. Прощай, Карпе! — сказала Мотря і крутнулась перед ним так швидко, що її стрічки обсыпали йому лице, ніби пухом.

«Ой ти, дівчино, з кучерявої рути-м'яти звита та з гостролистої шельвії!» — подумав Карпо і повернув назад додому.

Минуло неділь зо дві. Вже кінчалося літо. Перед самим Семеном Карпо заслав до Мотрі старостів. Старости заміняли хліб; Мотря не цуралася Карпа.

На Семена старий Кайдаш надів нову чорну свиту, засунув за пазуху паляницю, взяв у руки ціпок і пішов зі своєю жінкою до Довбишів у гості. Кайдашиха вбралась, як у неділю, в горсет, в жовті чоботи, в нову білу свиту, ще й засунула в рукав білу хусточку. Довбиші були багатенькі, і Кайдашеві хотілось себе показати перед багатирями.

Кайдаш із жінкою ввійшов у Довбишів двір. Надворі було гаряче, як літом. Сонце тільки що звернуло з півдня. Кайдашиха стала коло воріт і обтерла полою пил з жовтих чобіт. Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі. Її руки ходили ходором. Терниця гавкала під її руками, як

сучка, дрібно та голосно, аж скрипіла, аж вила. Жменя конопель маяла в її руці неначе лисячий хвіст.

— Добридень, моя дитино! Боже, допоможи! — промовила Кайдашиха до Мотрі тоненьким голосом.

— Доброго здоров'я! Спасибі! — обізвалась Мотря з садка, і її руки не переставали ворухити мечик терниці. Вона тільки підвела голову вгору і знов спустила очі на терницю.

— Чи батько та мати дома? — спитала Кайдашиха.

— Дома. Вони в хаті, — обізвалась Мотря, і терниця замовкла на хвилину та й знов загавкала на весь садок.

Довбишка виглянула у вікно й догадалась, що Кайдаші йдуть на розглядини. Вона миттю заслала скатертю стіл, поклала на столі хліб, накинула на себе горсет, а Довбиш вискочив у сіни, вскочив у хижку і накинув на себе свиту.

Ще Кайдашиха розмовляла в дворі з Мотрею, а Довбишка одчинила сіненішні двері й стала на порозі. Кайдаші привітались до Довбишки. Хазяйка попросила їх у хату. В сінях гостей стрів Довбиш і поцілувався з ними. Всі вони ввійшли в хату, і гості знов поздоровкались із хазяїнами.

Кайдашиха поклала на стіл паляницю. Довбишка взяла паляницю в руки, поцілувала й знов поклала на стіл.

— Як вас, свахо, бог милує? Чи живі, чи здорові, моє серденько? — говорила Кайдашиха тонким голосом та все пишала губи.

— Спасибі вам, свахо! Живемо потрошку, хвалити бога. Сідайте, свахо, щоб старости сідали, — просила хазяйка.

— Та дай же, боже, щоб старости сідали. Як дасть господь милосердний, то, може, й справді старости незабаром сядуть у вас, — говорила Кайдашиха, втираючи губи й вид хусточкою, хоч на губах і на виду нічогосінько не було.

— Чи це ви, свахо, запилились? — спитала в Кайдашихи хазяйка.

— Еге, моє серденько. Надворі душно, неначе серед літа, — сказала Кайдашиха і знов удруге обтерла вид хусточкою. Вона любила чепуритись і держала себе дуже чисто. Все на їй було чистеньке, неначе нове.

Кайдашиха сіла коло стола на ослоні. Кайдаш балакав з хазяїном.

— Та сідайте-бо, свахо, за стіл! — просила хазяйка. Кайдашиха пересіла з ослона на лаву. Вона дуже церемонилась і була прохана. Пробувачи на службі в панів, вона набралась од їх чимало пишання.

— Та сідайте-бо, свахо, за стіл, будьте ласкаві. Оце, господи! А ви, свату, чого це стоїте? Сідайте за стіл, а то ще й старости наші спротивляться.

Кайдаш поліз за стіл. Кайдашиха тільки трохи посунулась по лаві до стола й очі спустила додолу.

— Оце, господи! Сідайте-бо, свахо, коли ваша ласка, на покуті! Ви ж таки наша сваха! — припрошувала хазяйка Кайдашиху.

Кайдашиха зовсім спустила очі, запишалась, утерла губи хусточкою і посунулась на саме покуття. Вона ледве підвела очі й глянула на хату.

— Де це моя Мотря? Оце загаялась за тією роботою. Вже й час полуднувать, — говорила хазяйка, вештаючись по хаті.

— Та й робоча ж ваша дочка! Що за золота у вас дитина. Там так пильнує коло роботи, що й не розгинається. Ото, моє серце, гарну невісточку матиму, коли дасть господь милосердний довести діло до ладу, — заговорила Кайдашиха, неначе в розмові мед розлила по хаті.

Довбишка гукнула на Мотрю. Мотря ввійшла в хату і стала коло порога. Мати загадала їй зібрати з глечика сметану та накришити сала. Сама хазяйка накраяла хліба, а хазяїн вніс з хижки бокату пляшку горілки і поставив на стіл. У горілці плавав червоний стручок перчиці, неначе тільки що вирваний на городі. Кайдаш глянув на перець, і в його слинка потекла.

Мотря поставила на стіл полумисок зі сметаною й тарілку з шматочками сала. Кайдашиха не зводила з Мотрі очей, неначе хотіла випитати усю її душу. Її очі з м'якеньких стали зразу тверденькі. Брови насупились, а осміх злетів з уст і ніби вилетів з хати.

— Спасибі тобі, моє серце кохане, що ти нас вітаєш, — промовила Кайдашиха до Мотрі, і знову на її уста прилинув осміх, а зі словами неначе полилась патока з уст.

Кайдашиха сіла, згорнувши руки, ніби тільки що запричастилася й прийшла з церкви.

Мотря підвела на будучу свекруху гострі очі й постерегла ту патоку своїм пронизуватим розумом. Той солодкий медок одразу не сподобався Мотрі.

Тим часом Довбишка звеліла дочці розкласти в челюстях трусок і спрягти яечню. Мотря почала поратись коло печі. Хазяїн налив чарку перцівки. В Кайдаша натекло повний рот слини. Він насилу здержався.

Хазяїн підняв чарку вгору і почав приказувать:

«Даруй же, боже, нам щастя й здоров'я, а помершим пошли, господи, царство небесне. Поможи нам, боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива й здорова. Як будеш свекрові та свекрусі покірненька, буде твоя голівонька веселенька».

Хазяїн випив усю чарку до самого дна, щоб не зоставалось на сльози, знов налив і подав Кайдашеві.

Кайдаш устав, приказав до чарки кілька слів і швидко вкинув у рот горілку. Хазяїн знову налив чарку і подав Кайдашихі. Кайдашиха взяла чарку і наговорила приказок живим і мертвим повнісіньку хату.

— Даруй же, боже, нам і нашим дітям вік довгий та щасливий, щоб ти, моя доню, була здорова, як вода, щоб цвіла довіку, як рожа, щоб ти за-
красила мою хату, моя втіхо, як зозуля садочок, приголубила мою ста-
рість. Пошли тобі, боже, вік веселий, як риби в морі.

Кайдашиха ледве помочила губи в горілиці, хоч і любила горілочку.

Кайдаш глянув на жінку і подумав: «І на якого нечистого вона роз-
пустила язика!» Йому дуже заманулось випити по другій.

— Що це ви, свахо, так мало випили? — припрошувала хазяйка.

— Ой, буде, буде? — залепетала Кайдашиха. — Така гірка, як полин!
Я не знаю, як ті п'яниці її п'ють.

— Та випийте-бо, свахо, більше. Невже оце ви залишаєте стільки на
сльози? — просила хазяйка.

Кайдашиха знов притулила губи до чарки і трохи не помилилась та
не хильнула до дна, але якось схаменулась, вкинула в рот один ковток
і дуже скривила губи.

— Та випийте-бо, свахо, повну! — знов просила хазяйка.

— Ой, буде, моє серденько! Коли б не впиться, — сказала Кайдашиха
і оддала хазяйці чарку в руки, закусивши хлібом та салом.

Довбиш налив чарку і покликав до стола Мотрю. Мотря взяла чарку,
ледве промовила кілька слів, дуже швидко притулила чарку до губ і ще
швидше її одвела, неначе губи чаркою попекла, і одвернулась, вти-
раючись рукавом. Гості й хазяїни почали полуднувать, знов випили
по чарці й розговорились. Кайдашиха щебетала, але все крадькома
скоса поглядала очима на скриню, що стояла на полу, на жердку, на
подушки. Вона дуже любила чванитись і почала розказувать, як її ша-
нували пани та попи.

— Оце недавно, серденько моє, просили мене готувать обід аж у Деш-
ки: у священика були хрестини. Господи милосердний! Наїхало гостей
повнісінькі хати, а я на всіх настачила. Вже як пороз'їздилися гості,
а матушка й кличе мене в покої, садовить мене на стільці за столом,
сама сідає зо мною вечерять. Так мене частувала, спасибі їй, та все при-
прошує: та випийте-бо, пані Марусю, та їжте-бо, пані Кайдашихо. Їй-богу,
правду кажу, *проше* вас.

Мотря одвернулась до порога й засміялась. З того *проше* сміялись по
всьому селі і дражнили через те слово Кайдашиху пані економшею.

— Коли б мені тільки господь віку продовжив, а я вже доведу до пут-
тя тебе, Мотре. Господи, чого я не повиучувалась у панському дворі!

Та згадка за панський двір навела думку про недавню панщину, на-
вела сум на всіх. Кайдашиха примітила тее і звернула на іншу стежку.

— А що вже за своїх синів, то, їй-богу, гріх буде не хвалити їх. У мене два сини, неначе два соколи. Що вже що, а на старість прикриють мене орлиними крилами. Хвалити бога, буде до кого прихилиться. Що за люба дитина мій Карпо, такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай. Такий він був і маленьким: оце, було, покину в колісці, піду на город, вернуся, а він лежить — ані писне. Мої сини неначе пахучі васильки на городі.

Довбиш і Довбишка слухали, слухали Кайдашиху, аж роти пороззявляли, а Кайдаша брала злість. Він усе ждав, щоб його жінка хутчій стулила рота та щоб хазяїн наливав по чарці. Червоний перець у горілці дразнив його, неначе цяцька малу дитину, а жінка розпустила розмову на всю губу. Він не видержав.

— І годі тобі хвалитись дітьми. Хвалила ж сова своїх дітей, що нема кращих на світі, а яка ж там совина краса? — сказав Кайдаш.

— Авжеж, що правда, то не гріх, — притакнула Довбишка й неначе підлила масла у вогонь.

— Я не хвалю своїх синів, але, коли правду сказати, то на всі Семигори немає таких хлопців, як мої. Що вже робочі, слухняні, покірливі, то дай, боже, таких дітей усякому. Мого Лавріна, *проше* вас, хоч у пазуху сховай, а як іде селом, то дівчата аж перелазі ламають.

Кайдашиха й сама не вважала, що перейшла міру. Карпо зовсім не слухав не тільки її, але навіть батька, а покірним він не був навіть малим хлопцем.

Мотря напругла яечні й подала на стіл. Довбиш знов почастував гостей. Кайдашиха випивала вже по повній, не кривила рота й губів не втирала хусточкою. Чарка частіше пішла кругом стола. В пляшці вже залишився на дні тільки червоний стручок. У Кайдаша і в його жінки посоловіли очі. Вони встали з-за стола й почали прощатись, обніматься та цілуватись. Кайдашиха спіткнулась на порозі.

— Дасть бог, поженимо дітей, то я для Карпа прироблю хату через сіни, — сказав Кайдаш, виходячи за ворота. — У мене синами не поле засіяно. Лаврін зостанеться в моїй хаті, а Карпо житиме через сіни в противній хаті.

— О то добре, свату! Як будуть шануватись, то помиряться, а як не схотять, то як схотять! — сказав Довбиш, випроводжаючи сватів за ворота.

— Де вже, щоб мої сини та не помирились! На цілому світі нема таких слухняних дітей, як мої сизопері орли! — хвалилась Кайдашиха, виходячи через ворота на вулицю.

— Прощайте, зоставайтеся здорові! Спасибі вам за хліб, за сіль та за вашу ласкавість! — прощалась Кайдашиха, гукаючи за ворітьми.

III

Після другої пречистої Карпо повинчався з Мотрею. Чотири дні грали музики, чотири дні пили й гуляли гості в Довбиша.

У четвер ранесенько, тільки що почало на світ благословиться, Кайдашиха прокинулась і збудила невістку.

— Мотре! Вставай, моя дитино, затопи в печі, та як будеш розкладать дрова, то поклади на двох полінах переклад, та вибирай, моє серденько, товстенький переклад, щоб дрова швидше розгорілись. А як приставиш окріп, то піди видій корову та оджени вівці до череди.

Мотря прокинулась і через сон насилу розчовпала, що свекруха вчить її розкладать дрова в печі, неначе її й того мати не навчила. Мотря встала, розпалила в печі й приставила чавун з водою.

— Піди ж, моя доню, видій корівку. Я трохи ще полежу. Чогось я нездужаю. Так у мене болять ноги! Ох-ох-ох! — застогнала на печі Кайдашиха, укриваючись рядном.

У хаті ще всі спали. Мотря пішла, видоїла корову, процідила на цідилок молоко й погнала до череди корову. Вертається вона в хату, а свекруха спить на печі, аж хропе.

— Чи одігнала до череди? — спитала спросоння Кайдашиха, прокинувшись. — Візьми ж, моє серце, начисть картоплі на борщ та накриши буряків, а я ось зараз встану та покажу тобі, як борщ накидять.

Мотря заходилась чистити картоплю, а Кайдашиха знов зо сну охала на печі й встала тоді, як надворі зовсім розвиднілось. Вона вмилась, стала перед образами й довго молилась, доки Мотря не наклала в горщик картоплі, буряків та капусти. Свекруха хрестилась, а скося все поглядала на невістчині руки. Розумна Мотря й собі спідлюба поглядала на свекруху й постерегла той косий погляд.

Кайдашиха помолилась богу й почала знов навчати невістку, як наливать борщ, як затовкувать, коли вкидати сало. Вона стояла над душею в Мотрі, наче осавула на панщині, а сама не бралась і за холодну воду.

— Як приставиш до вогню борщ та кашу, то вимети хату та накришиш сала на вишкарки до каші, — знов порядкувала Кайдашиха, згорнувши руки, а далі знов полізла на піч, заохала й знов лягла одпочивать.

Мотрі стало легше, що свекрушині очі не слідкують за її руками. «Але чом оце свекруха не береться до роботи?» — подумала вона.

Кайдашиха була зовсім здорова й дурила свою невістку. Вона була рада, що взяла в свою хату добру робітницю, і почала залежуватись. У печі зашкварчав горщик.

— Мотре! — крикнула вже не дуже солодким голосом свекруха з печі. — Чом-бо ти не глядиш страви? Адже ж як збіжить сало, то борщ доведеться хоч собакам вилити.

Мотря замітала сіни. Вона кинула об землю віником і побігла до печі.

— Якби я могла розірватися надвое, то я б і сіни мела, і коло печі стояла, — промовила Мотря неласкавим голосом.

У хату переходя ввійшов Кайдаш із синами і звелів подавать обід. Мотря подавала обід на стіл, а мати сиділа за столом неначе в гостях.

— Борщ зварила добре, а каша вийшла трохи рідка, — сказала Кайдашиха й почала знов навчати Мотрю. Мотря тільки очі спускала додолу.

По обіді Мотря почала мити горшки та миски. Вона взяла ніж і почала вишкрібать вінця старого засаленого горшка. Горщик завищав під ножем, наче цуценья.

— Не шкреби, дочко, ножем, бо в мене неначе хто в голові скромадить, — сказала Кайдашиха.

— А як же його шкребити, щоб не було чуть! — не видержала Мотря й підняла свій твердий голос.

— Не дуже дави ножем, моє серденько любе, то горщик не буде скавучать, наче собака, що зав'язла в тину.

Мотря замовкла й кинула ніж на лаву. Ніж задзвенів. Свекруха тільки скося поглянула й трохи постерегла Мотрині норови.

По обіді Кайдашиха загадала невістці насяти борошна, а потім вчинить діжу, а сама знов полізла на піч спати, а виспавшись, встала й пішла до сусіди в гості. Мотря задумалась, соваючи ситом по сійцях, перекладених уподовж ночовок. Вона догадалась, що її свекруха недобра і що під її солодкими словами ховається гіркий полин. Але Мотря була не з такихських, щоб комусь покорятись.

Другого дня Кайдашиха знов збудила рано невістку, а сама вкрилась із головою на печі й заохала. Мотря вже не йняла віри тому охання. Вона зварила обід, замісила діжу. Роботи було багато. Невістка вешталась, наче муха в окропі, скрізь встигала, а свекруха, вставши з печі, тільки хату вимела, ще й сміття покинула зараз за порогом. Мотря вже сердито поглядала на свекруху й насилу здержувала свого язика. Виплескала вона хліб, посаджала в піч і подала на стіл обід. Борщ вийшов несмачний. Свекруха тільки ложку вмочила й не їла борщу.

— Недобрий, дочко, сьогодні зварила борщ. Мабуть, і сьогодні сало збігло, — сказала Кайдашиха.

— Бо ви, мамо, не дуже помагали мені варити, а в мене не десять рук, а тільки дві, — одрізала Мотря.

— Хто видав так говорить матері! — сказала Кайдашиха навчаючим голосом. — Коли не вмієш гаразд, то треба вчитись. І я не вміла, але пани вивчили мене на економії.

— Я, хвалити бога, панщини не робила й у панів не вчилась, — знов одрубала Мотря.

Кайдашиха замовкла й прикусила язика. Вона догадалась, що Мотря не замовчуватиме.

Настала субота. Роботи було ще більше. Кайдашиха тільки хату замела та й сіла коло вікна старі сорочки латать. Мотря підмазала стіни, обмазала комин, грубу, припічок. Кайдашиха прийшла до комина, заклала руки за спину, нахилила голову до комина і роздивлялась, чи добре невістка помазала.

— Помаж, моя дитино, комин ще раз. Як мажеш, то не крути дуже віхтем, а так, моє серденько, дрібненько та дрібненько перше вповодж, а потім упоперек, отак, отак, отак! А то, бач, скрізь віхті знать, — сказала Кайдашиха. Мотря глянула на комин, а комин був добре обмазаний і тільки де-не-де було знать віхоть.

— Матері було все вгодиш, а вам не потрапиш вгодить, — несміливо обізвалась невістка.

— Я, серце, бувала в світах і знаю, як що робиться. Я, було, як мажу панські покої, то неначе вималую. А ти, серденько, як будеш мене слухати та будеш пильнувать, то й собі навчишся, — сказала Кайдашиха та й знов сіла коло вікна шити, ще й пісні затягла.

— Чи ти, стара, здуріла на старість, чи що? — обізвався Кайдаш. — Сьогодні субота, а вона пісні затягла.

Кайдашиха замовкла. Їй було сором перед невісткою.

Минув тиждень. Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і вже орудувала нею, наче наймичкою. Вона просто загадувала їй робити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричати, а далі й докоряти. Мотря насилу вдержувала язика й тільки поглядала на свекруху сердитим оком.

Настала Пилипівка. Потяглися довгі, як море, ночі. Молодиці на селі почали вставати вдосвіта прясти.

— Мотре! — кричала з печі Кайдашиха. — Вставай прясти. Чи ти не чуєш? Уже треті півні проспівали, а ти спиш. Треба прясти на полотно. Мотре! Чи ти спиш?

Мотря встала, засвітила світло, розпалила в челюстях тріски й сіла коло печі прясти. Карпо й Лаврін повставали й стали коло припічка

ногами м'яти коноплі, а Кайдашиха вкрилась із головою й знов за-
снула. Вже Мотря напряла півпочинка й почала приставлять до печі
обід, як Кайдашиха зіслзла з печі й сіла за гребінь. Уже надворі стало
світати. Мотря стала оджимать сорочки з відмоки, а Кайдашиха навіть
хати не вимела.

Діло ніби горіло в Мотриних руках. Вона оджимала плаття й разом
поралась коло печі. Кайдашиха разів зо два одсунула горщик од жару,
вимішала кашу, а хати все-таки не замела. Мотрю взяла злість. «Не буду
замітять хати, — подумала вона, — ану, чи вимете свекруха».

Уже сіли за обід, а хата була незаметена.

— Чом це ти, Мотре, хати й досі не замела? — сказала Кайдашиха. —
Чи ти хочеш, щоб з нас люди сміялись?

Мотря натомилась коло роботи, її взяла злість. Вона вилила з ночовок
у помийницю лут і так кинула ночовки на ослін, що вони посковзнулись
і полетіли на землю.

— Легеньку руку маєш! Легенько ставиш, невістко! — крикнула Кай-
дашиха на Мотрю. — Одні ночви маємо, а ти й ті розбий.

— Як розіб'ю, то купите другі, — одрубала Мотря.

Кайдашиха побачила, що невістка сердиться на неї. Її саму взяла злість.

Настав вечір, а в хаті було сміття трохи не по кісточки. Кайдашиха
стала й собі оджимать сорочки, а хати не замела.

— Чому це у вас і досі хата не метена? — спитав Карпо, увійшовши
в хату.

— Бо твою жінку сьогодні перелогі напали, — сказала вже сердито
Кайдашиха.

— Не знаю, кого напали перелогі, — ледве обізвалась Мотря й так
скрутила сорочку в руках, що вона чвакнула, ніби закричала, а бризки
хлопнули Кайдахисі в очі.

— Якого це ти нечистого так ляпаєш? Ще мало сміття в хаті, то нехай
буде грязь, — крикнула Кайдашиха. — Чом ти свій жінці нічого не
скажеш? — сказала Кайдашиха до Карпа. — Хіба ти не бачиш, що вона
мене не слухає та діла не робить.

— А це хіба ж не діло? Не в піжмурки ж граю, — крикнула й собі Мотря.

— Чому ти, Мотре, і досі не замела хати? — промовив Карпо до жінки.

— Не замела, бо гуляю од самої півночі. Ось уже й рук і ніг не чую, так
натанцювалась, — промовила Мотря.

— Та чого це ти кричиш, як на батька! — крикнула Кайдашиха. — Ме-
ні вух не позакладало: чую.

— Я на батька не кричала ніколи, а у вас мусиш кричати, коли робиш
на всю сім'ю сама.

— А хіба ж ти робиш сама? — спитала Кайдашиха.

— А хто ж мені помагає, коли хата й досі не заметена, — крикнула Мотря.

— Чого це ти, Мотре, кричиш на матір? Мати тебе не наводить на злий розум, а на добрий, — обізвався Карпо.

— Мала розум, а у вас, мабуть, оце загубила, — сказала через зуби Мотря. Вона оджимала так здорово, що аж намисто бряжчало і дукачі коливались.

Мотря посклала плаття на коромисло й пішла прати на ставок. У хаті стало тихо. Кайдашиха взяла віник і вимела хату й сіни.

— Ти, Карпе, не потурай своїй жінці, а то вона мене не слухає, ще й лає. Вона мене зовсім не має за матір. Що з того, що вона робоча, коли хата три дні стоїть неметена?

— Не три дні-бо, а тільки один день, — сказав Карпо.

— Так, сину, так! Держи руку за жінкою, а матері не можна буде далі в своїй хаті й слова промовити. Мотря молода, то нехай робить, а я вже стара, підтопталась. Мені можна й одпочити. А ти жінці не потурай, бо вона й над тобою далі коверзуватиме.

Карпо узяв шапку та мерщій з хати. Йому було жаль жінки, жаль і матері.

Поки Мотря прала сорочки, Кайдашиха затопила в печі й приставила вечерю. Вже смерком прийшла Мотря з сорочками й склала їх на лаві. По хаті пішов холод та вогкість. Свекруха поралась коло печі мовчки. Невістка достала з полиці хліб та сіль і сіла полуднувать. Вона кинула оком на діл: хата була заметена.

«Не буде моя невістка покірна та слухняна, — думала Кайдашиха, стоячи коло печі, — не одпочину я на старість од роботи». І Кайдашиха важко зітхнула. Мотря зрозуміла те важке зітхання наче докір собі.

Чоловіки посходились у хату й сіли за стіл. Мотря кинулась насипать галушки в миску.

— Геть! — крикнула Кайдашиха. — Сама зумію насипать. Не ти напартолила. Сідай та запихайся!

Мотря одійшла набік, згорнула руки й собі зітхнула.

— Чого це ви гризетесь? — обізвався старий Кайдаш. — Чи вже не помиритесь коло однієї печі? Ти-бо, Мотре, повинна таки поважати матір, бо мати старша в хаті, — почав навчати старий батько, — треба ж комусь порядкувати в хаті та лад давати. Дасть бог, приставлю через сіни хату, тоді будеш собі господинею, але в гурті все-таки краще жити...

Усі вечеряли мовчки. Мотря стала коло мисника, мов укопана. Вона не сіла вечерять.

— Годі тобі, дочко, гніватись, — знов почав батько, — сідай та вечеряй, бо ти натомилась.

Мотря стояла коло мисника й з місця не рушила та все дивилась у піч, де тлів жар у попелі, неначе хотіла розвеселить свої очі веселим вогнем. Усі встали з-за стола, подякували богові та Кайдашисі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї. Карпо сів на лаві й насупив свої рудуваті брови. Між бровами було знать дві зморшки, в котрих чорніла густа тінь.

У хаті стало тихо, як у вусі. Керосинова невеличка лампа без скла блимала на столі. Старий Кайдаш, Кайдашиха й Лаврін стали перед образами й почали молитись богу, а Карпо все сидів на лаві, а Мотря все стояла коло мисника. Світло погасло. Карпо й Мотря полягали спати, помолившись у темряві. Мотря чула, що на її душу лягло щось важке, але ні одна сльоза не виступила на її очах.

Другого дня вранці Мотря замітала сіни. Чує вона, Кайдашиха говорить надворі з якоюсь жінкою та все за неї. Мотря виглянула крадькома з сіней: Кайдашиха стояла, спершись на ворота, а проти неї за ворітьми стояла її кума, голова проти голови, неначе вони цілувались. Кайдашиха почала говорити тихо, але так тихо, що було чуть на все подвір'я.

— От, мабуть, Довбиші надавали за Мотрею всякого добра, — говорила кума, — ще й ти, кумо, забагатієш за невісткою.

— Де там, моє серденько! Я думала, що такі багатирі наженуть мені повний двір волів та корів, а вони пригнали одну дурну вівцю та ще й перше вовну обстригли. Щось моя невістка не одчиняє при мені своєї скрині; мабуть, тим, що порожня.

— Чи робоча ж твоя невістка? — спитала кума. — Чи тямить хоч трохи в хазяйстві?

— Хліб їсти добре тямить, — сказала Кайдашиха. — Я думала, що ті багатирі вміють добре спекти, зварить. Але мені довелось усьому вчити невістку. Та то, моє серденько, моя невістка незугарна тобі ні спекти, ні зварити, ні прясти, ні шити. Оце як сама не догляну, то напартолить такого борщу, що й собаки не їдять; як помаже комин, то всі віхті знать. А вже лаятись та мене не слухати, мабуть, учив її сам Довбиш укупі з Довбишкою. Я скажу слово, а вона десять. А вже що лінива, то й сказати не можна. Вранці буджу, буджу, кричу, кричу, а вона вивернеться на полу, здорова, як кобила, та тільки сопє...

— Од кобили чую! — крикнула Мотря, висунувши голову з сіней. — Що й одної сорочки мені не справили, а судите на все село.

Кайдашиха замовкла й не знала, де очі діти. Кума десь ділась, неначе крізь землю провалилась.

Мотря поралась у хаті й разу не глянула на свекруху. Вона вибрала сорочки з жлукта, пішла на ставок прать й прийшла додому аж увечері.

— Потривай же, свекрухо! — говорила голосно Мотря сама до себе, розвішуючи сорочки по тину. — Будеш ти в мене циганської халяндри скакати, а не я в тебе.

На другий день удосвіта Кайдашиха закричала з печі на Мотрю:

— Мотре! Вставай вже прясти! Мотре! Чи ти чуєш?

Мотря прокинулась, але не обзивалась.

— Мотре! Вже треті півні співали! Вставай та розкладай у печі тріски.

— Ох-ох-ох! — застогнала Мотря достоту таким жалібним голосом, як стогнала Кайдашиха. — Так у мене болять крижі, що я із постелі не встану.

Кайдашиха впізнала Мотрину комедію й розсердилась.

— Чого це ти дражнишся зо мною? Ти думаєш, що мене піддуриш? Годі тобі брехні справлять. Уставай та в печі розтоплюй.

— Мамо! Годі вам спати! Вставайте та в печі розтоплюйте! — крикнула й собі Мотря з полу. — А я трошки покачаюсь!

— Оце довелось на старість терпіти таку напасть од своїх дітей, — промовила Кайдашиха. — Карпе! Штовхни під бік свою жінку, нехай устає до роботи.

У хаті всі спали, аж хропли.

— Якби я була кобила, то я б давно встала. Нехай вам кобили прядуть та варять.

Кайдашиха прикусила язика, але її розбирала злість.

— Чи ти здуріла сьогодні, чи наважилася мене зі світу звести? Омельку! — крикнула Кайдашиха на свого чоловіка. — Чи ти чуєш, що витворяє твоя невістка?

Старий Кайдаш лежав на лаві догори лицем і важко дихав. Він звечора таки добре випив у шинку й спав як убитий. Жіночий крик, гострі жіночі голоси стривожили його, і він почав кричати через сон диким, чудним голосом. Йому приснилось, ніби в хату серед ночі вбігла коза з червоними очима, з вогнем у роті, освітила огнем хату, вхопила в передні лапи кочергу й почала поратись коло печі та все клацала до його червоними огоньними зубами. Він хотів підвести руку та перехреститись, але руки стали неначе залізні. А коза все крутилась коло печі, а далі почала танцювати, висолопивши язика на піваршина. Дивиться Кайдаш на ту козу. З кози стала кобила зі здоровою, як ночви, головою, з страшними червоними очима, з огоньним язиком. Кайдаш закричав не своїм голосом. Сини повскакували з постелі й кинулись до батька. Мотря й Кайдашиха перестали сваритись і собі повставали. Карпо перекинув батька на бік, і він тільки тоді прокинувся й опам'ятався.

— Тату! Чого це ви так кричите? Мабуть, вам щось страшне приснилось? — питав батька Карпо.

Кайдаш підвівся, сів на лаві й довго протирав очі. Страшний сон перелякав його. Він устав з лави, почав молитись богу перед образами. Йому все здавалось, що його карає свята п'ятниця за те, що він не додержував посту в п'ятницю і ввечері в шинку напивався горілки.

Такий несподіваний випадок зав'язав рота свекрусі й невістці. Вони обидві кинулись до роботи, але Мотря не вимітала хати та все поглядала скоса на свекруху. Свекруха так само поглядала то на віник, то на невістку, а далі витягла зі скрині сорочку й сіла коло вікна шити. Мотря одімкнула свою скриню, витягла стару сорочку й собі сіла латати коло другого вікна.

Обід докипав у печі. Борщ, приставлений до жару, дув бульки й клекотів вряди-годи, неначе хто в йому ляпав ложкою. Хата стояла неметена. Свекруха глянула на невістку спідлоба й промовила:

— Чого це ти, Мотре, сіла шити? Хіба ти не бачиш, що в печі обід недоварений, а хата стоїть і досі неметена?

— Та вже ж бачу, не повилазило, — обізвалася Мотря затягуючи нитку в вушко.

— Гляди лиш, щоб тобі й справді не повилазило. Сядеш собі шити по обіді, як упораєшся.

— Ох-ох! Так у мене чогось болють спина, так ниють руки, — почала Мотря тонесеньким голосом, передражняючи свекруху.

— Дражнись, дражнись! — сказала свекруха. — Кидай лишень сорочку та вимитай хату, кажу тобі. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують.

— А я вам, мамо, не наймичка. Я й у своєї матері не була наймичкою. Коли пішлося на колотнечу, то нам треба робити діло пополювині. Поганять і в мене стало б хисту, аби було кого.

— Не видумуй чортзна-чого. Як була я в панів, то робила за двох таких, як ти: варила обід на двадцять душ; а ти й на п'ять душ не попнешся.

— Робили, бо над вами пан з нагайкою стояв.

— Коли хоч, то я й над тобою стану з нагайкою. Цить! А то як візьму кочергу, то й зуби визбираєш, — крикнула Кайдашиха й скочила з місця.

— Ви мені не рідна мати: не давали зубів, не маєте права й вибивать. У коцюби два кінці: один по мені, другий по вас.

— Карпе! Чи ти чуєш, що твоя жінка витворяє? Чом ти їй нічого не скажеш?

Карпо слухав усю ту розмову й не знав, що їм казати. У хату ввійшов Кайдаш. Кайдашиха почала йому жалітись на невістку.

— І хто нараяв нам брати невістку з тих багатирів? — крикнула Кайдашиха. — Лучче було взяти циганку, ніж багачку з порожньою скринею.

— Я вашого сина не силювала мене брати; я до вас із хлібом з сіллю не ходила, порогів ваших не оббивала. Ви самі до мене прийшли, — сказала Мотря трохи тихішим голосом, остерігаючись свекра.

Старий Кайдаш розсердився на невістку й почав на неї гримати.

— Мотре! Коли ти наша, то слухай матері та роби діло. Не сьогодні ж до нас привезена. Наш хліб їси, нам і роби, а як ні, то ми тебе й попросимо слухати.

— Хіба ж я дурно їм ваш хліб? Од ранку до вечора й рук не покладаю...

— А ти хотіла згорнути руки та й сидіти? Чого це ти розходилась? Та я тобі не подивлюся в зуби! — крикнув Кайдаш, і його темні очі заблищали: він замахнувся на Мотрю рукою.

— Тату, в Мотрі є чоловік, — сказав понуро Карпо, — ви не дуже на неї махайте кулаками.

Кайдаш спанхнув полум'ям.

— А ти чого оступаєшся за своєю жінкою? — крикнув він на Карпа. — Коли хочеш, то я тобі носа втру.

— Ба не втрете! Я вже не маленький, — одрубав Карпо.

Бліде батькове лице стало жовте, неначе віск. Він кинувся до Карпа. Карпо встав з лави й став, неначе стовп.

— Що ви мені цвікаєте в вічі, неначе змовились. Хіба я не ваш батько? Хіба мені не можна в своїй хаті порядок дати?

— Тату! Не махайте не мене руками, бо й у мене руки є! — сказав Карпо й собі зблід на виду. Його червоні губи побіліли, неначе полотно.

— Як візьму налигача, то я вас обох так обчухраю, що ви будете мені покорятись.

— Тату! Оступіться, прошу вас, — сказав Карпо, блідий, неначе смерть, — бо й я налигача знайду.

Кайдаш побачив, що Карпо не жартує. Він не мовчав батькові й маленьким, а тепер по всьому було видно, що він говорив не на вітер.

— Пху на тебе, сатано! — плюнув набік Кайдаш і хрюпнув дверима так, що з полиці полетіло горня й розбилося на шматочки.

— Так, сину, так! Добре говориш з батьком, ще й жінку свою навчаєш! Ти візьми ремінні віжки та загнздай її так, щоб вона й не поворухнулась. Ну, взяла собі невісточку! Взяла собі в хату біду!

Мотря сиділа коло вікна, червона, як жар, і плутала ниткою вздовж і поперек, і по комірі, й по пазусі. Карпо вийшов з хати й собі хрюпнув дверима так, що вікна задзвеніли. Кайдашиха й Мотря zostались у хаті вдвох, сиділи коло вікон одна проти другої й ніби шили, не підводячи

очей од шитва. В хаті стало тихо, тільки борщ бризкав вряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав, а густа каша ніби стогнала в горшку, підіймаючи затужавілий вершок утору. А зимнє сонце глянуло весело у вікно й заграло рожевим світом на білому комині, на білій грубій й намалювало долі чотири шибки з чорними рамами, з чудними малюнками простого прищуватого скла. Молодиці все сиділи одна проти другої, все шили й понашивали од злості таких безконечників, що потім прийшлося їм довго випорювать та розплутувати. Вони шили, а скоса все поглядали на того капосного віника, що стояв у кутку, під мисником.

У хату ввійшов Лаврін, узяв віник і почав мести діл. Од вікон до самої печі простяглися ніби огняні стовпи, виткані з сонця та дрібного пороку, котрий ворухивсь в ясному промінні, неначе дрібнісінька мошка.

Чоловіки посходились в хату. Моря стала насипать борщ. Чоловіки посідали за стіл; сіла й Кайдашиха.

— Чи помирились? — спитав батько, обертаючись до молодиць.

Свекруха й невістка мовчали. Карпо сидів за столом і обідав мовчки. Після того, як він оженився, він ніби виріс у своїх очах. Кожний батьків докір здавався йому тепер удвоє важчим. Його думка літала коло якоїсь хати, в котрій він живе сам зі своєю жінкою, сам господарює без батька, без матері і ні од кого не чує ніякого приказу та загаду.

Од того часу вже не було ладу між свекрухою та невісткою. Вони поглядали одна на другу спідлоба. Мотря не дуже вважала на Кайдашиху й Кайдаша, але для неї все здавалось, що в хаті чогось тісно, неначе її душать стіни, душать стеля, душать піч.

Уже було недалеко до Різдва. Роботи було ще більше. Мотря вимазала сіни, помила лави, мисник, полиці. Перед празниками закололи кабана. Почався в хаті гармидер. Кайдашиха все гукала на Мотрю, а Мотря ніколи не змовчувала свекрусі.

— Мамо! Не кричіть на мене, — говорила Мотря, пораючись коло ковбас. — Я й сама пороблю діло й без вас. Лучче лягайте на ліжко та, про мене, беріть у руки бандуру, куріть люльку, як наша пані економша.

Перед святками Мотря ждала, що Кайдашиха справить для неї будліяку нову одежину. Кайдашиха одрізала для неї нову запаску.

На третій день Різдва Мотря витягла зі скрині нову спідницю, привезену од батька. Спідниця була дуже гарна та рясна, зелена з червоними густими рожами. Вона повісила спідницю на сволюці, на кілку. Кайдашиха тільки скоса поглядала на ту спідницю.

Мотря пішла в хижку, наділа спідницю й червону запаску, ввійшла в хату та все походжала по хаті та розправляла широкі фалди кругом себе, перед самим носом у свекрухи. Свекруха ніби не дивилась на спідницю.

— Ото спідницю справив мені Карпо ік празнику! — сказала Мотря й стала перед Кайдашихою, ще й обома руками розтягла широку спідницю на обидва боки.

— Батькові своєму покажи, однак багатий! — сказала Кайдашиха, не дивлячись на спідницю.

— Сьогодні піду до батька та й покажу, тільки не ту чорну запаску, що ви справили мені ік празнику.

— Ой господи! Доведеться лаяться на Різдво до служби, — сказала Кайдашиха, — через тебе нема мені ні празника, ні неділі. Хіба не чуєш? Он до церкви дзвонять!

У Великий піст Кайдашиха принесла от ткалі гарне тонке полотно й рушники. Вона сховала його в свою скриню, ще й замком замкнула.

— Та не замикайте, мамо! Хоч і я рук до полотна докладала, та не буду красти, — промовила Мотря; але їй дуже хотілось одкряяти свою частку й сховати у свою скриню.

Настав Великий піст. Уже до Великодня було недалеко. Весна була рання. На п'ятім тижні пішов на поле навіть удовин плуг. Мотря почала вговорювати Карпа.

— Чи ти бачиш, як мене водить твоя мати. Моя мати квітчала мене, як рожу, а твоя мати водить мене, неначе старчиху. Попроси батька, щоб дав мені грошей на нову хустку та на спідницю. Куплю собі к Великодню нову одєжу та хоч уберуся по-людській.

Карпові й самому хотілось прибрати свою жінку, як прибирається квітка навесні. Він почав просити в батька грошей.

— А де я тобі наберу стільки грошей? — сказав батько. — Твоя жінка не дівка: їй заміж не йти. Піде мати до Корсуня на ярмарок, то й справить, що там буде треба.

Кайдашиха й справді поїхала на ярмарок. Мотря просилась їй собі, але свекруха її не взяла.

Ввечері Кайдашиха привезла Мотрі з ярмарку хустку й матерії на спідницю. Мотря розгорнула хустку в руках. Хустка була чорна, з маленькими квіточками.

— Мабуть, хочете мене в черниці постригти, — сказала Мотря й кинула хустку на стіл. Вона глянула на матерію, набрану на спідницю; матерія була убога, темненька, з червоними краплями. Мотря навіть не розгорнула її та й одійшла од стола.

— Я знала, що тобі не вгожу. Я не знаю, хто тобі й вгодить, — сказала Кайдашиха, розсердившись, — де ж пак! Зросла в такій розкоші.

Мотря мовчала. А для неї, молодії, так хотілось зав'язати на празник голову розкішною червоною хусткою. Вона тільки легко зітхнула.

«Не моя воля волить у цій хаті», — подумала вона. І для неї схотілось волі та своєї хати.

IV

Настало літо. Почались жнива, почалася в полі робота.

Сім'я літом мало сиділа в хаті, менше стало колотнечі.

За гарячою роботою в полі не було часу сваритись. Кайдаші вижали свій хліб і стали заробляти у пана на сніп. Мотря жала дуже швидко й заробила з Карпом більше кіп, ніж Кайдаш з Кайдашихою.

Восени Мотря обродинилась. Кайдаш справив хрестини. Карпо ще більше ніби виріс сам у своїх очах. Він тепер вважав себе за правдивого хазяїна, у всьому рівного батькові. В йому десь узялась повага до самого себе. Батько був дуже радий онукові й обіцяв на хрестинах приставити для Карпа хату через сіни. Мала дитина наче трохи помирила свекруху з невісткою. Кайдашиха припадала коло свого онука, неначе коло своєї дитини, вчила невістку, як дитину купать, як сповивати, і знов заговорила до невістки солодким голосом. Мотря ненавиділа той облесливий голос, але стала ласкавіша до свекрухи. Поки вона слабувала після рідива, Кайдашиха стала для неї в великій пригоді. Але не так сталося, як дитина почала підростать. Кайдашиха тішилась онуком, колихала його, гойдала, а Мотря мусила робити всю важку роботу за себе й за свекруху.

Карпо й Мотря, заробивши літом собі хліба, вже знали, що вони їдять свій хліб, а не батьківський. У стіжках стояло жито й пшениця, до котрого вони приклали більше праці, ніж батько та мати. В скрині в Кайдашихи лежало полотно, в котрому може, третя нитка була наряджена Кайдашихою. Карпові та Мотрі стало ще важче дивитись батькові в руки. Лихо в хаті тільки затихло й притайлось, неначе гадина зимою. Весняне тепло кинули на ту гадину перше молодичі. І гадина підвела голову, засичала на всю Кайдашеву хату, на все подвір'я.

Після Покрови Кайдашиха витягла зі скрині два сувої полотна: один сувій давніший, товстого та недобре вибіленого полотна, а другий — тонкого, гарного, наряденого вдвох з Мотрею. Кайдашиха покряяла товсте полотно на сорочки для старого Кайдаша, для Карпа, Лавріна й Мотрі, а собі одрізала тонкого полотна на три сорочки і зараз сховала сувій у скриню.

— А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна, хоч на одну сорочку на празники? — спитала Мотря, насилу здержуючи голос.

— Мене товста сорочка ріже в тіло, а ти, Мотре, ще молода: носи тим часом товсті сорочки, — сказала Кайдашиха.

— А ви думаєте, мене товста сорочка не ріже в тіло?

— Та бач, дочко, ти не ходиш до панів, а мене пани й попи просять варити обід. кличуть до себе в покої вечерять, ще й у покоях кладуть спати і подушки під боки стелять. Як же такі мені йти між такі люди в товстій сорочці?

— Хоч мені й пани не стелять під боки пухових подушок, але ж і я пряла на тонке полотно, може, більше од вас, — сказала Мотря.

— От і більше! Що лаялась, то й справді більше. Не звикай до тонких сорочок, бо ще хто зна, як буде тобі на своєму хазяйстві, — сказала Кайдашиха.

— Як вже там не буде, а гірше не буде, як у вас. Коли б хоч одну тонку сорочку одкраяли на святки. Чи вже ж я в вас і того не заробила?

— Оце причепилась причепа! Про мене, бери все полотно та й закутайся в його з головою. Так вже настирилась мені, що вже й не знаю, як од тебе одчепитись, — сказала Кайдашиха.

Мотря одвернулась до вікна і вперше заплакала од того часу, як переступила через свекрів поріг. Вона почутила, що свекруха кривдить її в тому, до чого вона доклала багато праці своїх рук. Вона втерла крадькома сльози рукавом.

Мотря взяла одкраяне для неї полотно і швиргнула його на лаву. Довго лежало воно на лаві надувшись, неначе сердилось на невістку. Мотря достала з скрині червоної та синьої заполочі і вже надвечір сіла вишивати рукава квітками. Квітки виходили здорові та лапаті, неначе вона вишивала їх на мішку або на рядні. Мотря плюнула, покинула шити розкішний хміль і тільки подекуди поцяцькувала рукава пружками та маленькими зірками.

Пошила Мотря сорочку, випрала й наділа. Товсте полотно синіло, неначе буз. Вона глянула в дзеркало, і для неї здалося, що в такій сорочці в неї лице почорніло й брови стали не такі гарні.

«Була я в батька, було моє личко біленьке й брови чорненькі, а в свекра личко моє змарніло й брови полиняли, — подумала Мотря, роздивляючись на себе в дзеркалі. — Із'їсть свекруха, люта змія, мій вік молоденький».

Свекруха пішла до шинку та напідпитку судила свою невістку на все село, що вона нічим не догодить невістці; що справить, то все для неї погане, та дешеве, та не до лиця.

Молоді молодичі все чисто переказували Мотрі, як її судить у корчмі свекруха.

«Постривай же, свекрухо, не буду я більше для твоєї панської шкіри на тонке полотно прясти», — подумала Мотря, і з того часу вона стала прясти починки собі окремо та ховать у свою скриню.

— Навіщо ти, Мотре, ховаєш починки в свою скриню? — спитала Кайдашиха.

— На те, що треба; не буду ж їх їсти, — одрубала Мотря.

— А може, й поїси: хто тебе знає, — сказала Кайдашиха.

— Не бійтесь, не понесу в шинок, не проп'ю і не буду напідпитку судити, як ви мене судите.

— Що ж ти з ними думаєш робити? — спитала мати.

— Помотаю на мотовило, осную та вироблю собі тонкого полотна на сорочки. Може, й під мої боки хтось постеле подушки...

Кайдашиха догадалась, до чого воно йдеться, і трохи стурбувалась. Вона пряла ліниво, а Мотря дуже пильнувала коло гребеня. Вона боялась, щоб Мотря часом не випряла всього пряжва.

— То це ти думаєш збиратись на своє хазяйство моїм прядивом? — спитала Кайдашиха.

— Прядиво таке ваше, як і моє. Хіба я не брала конопель, не мочила, не била на бительні, не терла на терниці, може, більш од вас?

Кайдашиха замовкла. Для неї здалось, що невістка того не зробить, а тільки мститись над нею за товсті сорочки.

Однаке одного дня по обіді Мотря витягла зі своєї скрині десять товстих починків, взяла мотовило й хотіла мотать. Кайдашиха побачила, що то не жарти, і спанхнула.

— Чи ти жартуєш, молодице, чи зо мною дражнишся? — спитала в Мотрі свекруха.

— У мене нема жартів, — сказала Мотря, махаючи мотовилом, котре гойдалось в її руках і черкалось об сволок.

Кайдашиха зобідилась.

— Дай сюди мотовило! Це не твоє, а моє. Принеси од свого батька та й мотай на йому, про мене, свої жили, — крикнула Кайдашиха й ухопила рукою мотовило.

— Ба не дам, бо й мені треба, — одказала Мотря, не випускаючи з рук мотовила.

— Дай сюди, кажу тобі! — крикнула на всю хату Кайдашиха, люта од злості. — Я сама зараз буду мотать.

— Ба не дам! У вас нема чого мотать, бо ви нічого не направили, — крикнула й собі на всю хату Мотря й ухопила мотовило обома руками.

— Геть собі ік нечистій матері! Дай мотовило, кажу тобі! — зарепетувала Кайдашиха вже не своїм голосом і вхопила мотовило обома руками ще й потягла до себе.

— Ба не дам! Хіба будемо битись, чи що? — крикнула Мотря й сіпнула до себе мотовило.

— Дай!

— Ба не дам!

— Дай, кажу тобі!

— Ба не дам!

Молодиці підняли гвалт. Чоловіки позбігались у хату. Їм здалось, що молодиці б'ються. Серед хати стояли свекруха й невістка і сіпали кожна до себе мотовило. Обидві були люті, в обох очі блищали. Починок качався долі. Старий Кайдаш, Карпо й Лаврін повитріщали на молодиць очі, не знаючи, од чого скоїлась між ними така сварка. Свекруха й невістка так розлютувались, що не примітили чоловіків.

— Дай сюди, бо як пхну, то й ноги задереш! — кричала Кайдашиха й сіпала до себе мотовило.

— Одчепіться, бо й я вмію пхатися, — кричала Мотря несамовито й тягла до себе мотовило.

— Чи ви подуріли сьогодні, чи показились, — сказав Кайдаш, — чи в хрещика граєтесь? Покиньте мотовило!

Молодиці його не слухали й тягались по хаті з мотовилом, незважаючи на його слова.

— Та це вони, мабуть, у ворона граються, — обізався насмішкливо Лаврін.

— Це добра іграшка! Мотре, покинь мотовило, бо як ухоплю кочергу, то поб'ю тобі руки.

Кайдаш ухопив кочергу й замірився на молодиць; вони його ніби й не бачили і все репетували та лаялись. Старий Кайдаш постив, бо тоді була п'ятниця. Він був голодний та сердитий. Жіночий крик дратував його.

— Покиньте мотовило, бо так і впечу обох по спині кочергою! — крикнув він на всю хату.

Молодиці стояли бліді, як смерть, і од злості ледве дихали. Вони вже не мали сили самі покинути те мотовило. Кайдаш кинув з усієї сили об землю кочергою, вихопив з їх рук мотовило і потрощив його на цурпалочки. Свекруха й невістка розійшлись набік.

— Чого ви лаєтесь? Чого ви сваритесь? — почав Кайдаш. — Господи! Сьогодні свята п'ятниця, а вони тебе, неначе на злість, тільки до гріха доводять. Нащо тобі, Мотре, те мотовило?

— Буду свої починки мотать. Одначе у вас доброї сорочки не заслужиш, — сказала Мотря.

— Вона хоче прости собі на полотно нарізно од нас, — сказала Кайдашиха, ледве дишучи.

— Нащо тобі прости нарізно? Чи тобі хто полотна не дає, чи що? — спитав Кайдаш у Мотрі.

— Хочу прясти, бо маю право, — сказала Мотря.

— Ставте, тату, мерщій хату через сіни, — обіззався Карпо.

— Ти б лучче свою жінку трохи приборкав, щоб не так високо літала, — сказав батько.

— Хіба моя жінка курка, щоб я їй крила обборкав, — сказав Карпо.

— Карпе, не дратуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна.

— Далеко вам до моєї чуприни! — обіззався Карпо.

— Ти думаєш, що в мене руки не доросли до твоєї чуприни? — крикнув батько.

— Мабуть, уже переросли... Мати кривдить жінку, а ви мене, — сказав Карпо.

— Хто ж тебе зобижає? Хіба я тобі їсти не даю? — крикнув батько.

— А хіба ж ви дали мені коли хоч копійку в руки? Я роблю, а ви гроші в свою скриню ховаєте.

— Нащо тобі гроші? Хіба хочеш їх пропить? — сказав батько.

— А хоч би й пропить. Яке вам до того діло? — сказав Карпо.

— То ти мене будеш на старість вчити! — кричав старий Кайдаш, блідий, як смерть, та все приступав до Карпа.

— Тату, не лізьте! Я роблю й маю право на своє добро. Одрізнiть нас.

— То ти через свою дурну жінку будеш мені цвікати таке у вічі! Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір'ю? — крикнув старий Кайдаш, махаючи поламаним мотовилом. — Чи ти хочеш бути найстаршою в хаті, чи що? Чи ти хочеш, щоб мати була тобі за наймичку? Я тобі полічу ребра оцим мотовилом.

Кайдаш махнув на Мотрю мотовилом і зачепив її по руці.

Між батьком і Мотрею став Карпо, неначе із землі виріс.

— Тату, не бийте Мотрі, — крикнув він несамовито, — яке право ви маєте бить мою жінку?

— А чом же вона не слухає матері та тільки збиває бучу в моїй хаті?

— Ба не Мотря винна, а мати. Мати всю важку роботу скидає на Мотрю, а сама тільки походеньки та посиденьки справляє.

— То це ти таке говориш за свою матір? — крикнув Кайдаш.

— То це ти мені колеш очі через свою жінку? — крикнула Кайдашиха, приступаючи до Карпа з другого боку. — От чого я діждалась на старість од своїх дітей!

— Як ти смієш таке говорити на свою матір? — суворо крикнув Кайдаш і приступив на ступінь ближче до Карпа.

— Тату! Не наближайтесь, — говорив спокійно, але понуро Карпо, стоячи стовпом на одному місці.

— Через твою жінку, через оте ледащо та я буду на старість таке лихо терпіти! — крикнула, аж завищала Кайдашиха і вдарила кулаком об кулак під самим носом у Карпа.

Карпо навіть не одхилив голови й не кліпнув очима. Він тільки витріщив їх ще більше, так що вони стали зовсім круглі.

— Я поб'ю на тобі оце мотовило на трісочки, як ти не впиниш своєї жінки! — крикнув Кайдаш, приступивши до Карпа ще ближче.

Карпо не оступився й не одхилився і тільки зблід та понуро поглядав на батька.

— Тату! Оступіться! Не вводьте мене в гріх, — сказав Карпо.

Кайдаш з Кайдашихою то приступали до Карпа, то оступались, як хвилі б'ють у скelistий берег та знов одходять од його. Карпо стояв, неначе скеля. Дуже дражливий старий Кайдаш розходився, кинувся на Карпа з кулаками й штовхнув його рукою в груди. Карпо зблід, як смерть, а тонкі губи, міцно стулені, стали зовсім білі, неначе полотно.

— Тату! Не бийтесь! — ледве промовив Карпо. Кайдаш, блідий, з темними блискучими очима, знову кинувся на Карпа.

— Тату! Візьміть лучче сокиру та за одним разом зарубайте мене, — промовив Карпо, ледве дишучи; він почутив, що вся кров налилась у його голову, заливала йому вуха, очі; він почув, що в його вухах задзвеніло й зашуміло, й зашелестіло, а в очах все в хаті почало крутитися.

— Не лізь, бо задушу, іродова душе! — крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома кулаками в груди.

Старий Кайдаш як стояв так і впав навznak, аж ноги задер. Поламани шматки мотовила випали з його рук і вдарились об грубу.

Кайдашиха, Мотря й Лаврін крикнули в один голос. Лаврін з матір'ю кинувся обороняти старого батька і заступив його собою. Карпо оступився на два ступені до стола і знов став непорушно, неначе скеля, білий, як крейда. Його темні очі погасли й ніби померкли, а волосся на голові настовбурчилося і стирчало, неначе в їжака. Мотря злякалась, що за її мотовило син побив батька.

Лаврін з матір'ю підвели батька й посадили на лаві. Кайдаш не говорив ні слова й тільки стогнав. Він не стільки забився об діл, як стривожився. Неповага од сина й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — усе злилось до купи в його душі, запекло його в грудях так, що йому здавалося, ніби Карпо вбив його на смерть.

— Нема в тебе бога в серці! Недурно ж ти до церкви не ходиш, — через силу вимовив Кайдаш та все стогнав. Кайдашиха почала голосно плакати. У Лавріна брови насупились. Він був ладен кинутись на Карпа

й обірвать йому волосся на голові. Одна Мотря спокійно сіла на лаві, згорнула руки и дивилась то на піч, то під піч.

У Карпа кров почала одходити од очей. Уже перед ним перестав крутиться світ. Він узяв шапку й вийшов з хати.

— Це все через тебе, невісточко! — промовила Кайдашиха і вдарила до Мотрі кулаком об кулак.

— Може, через мене, а може, й через вас, — спокійненько промовила Мотря, дивлячись під піч.

— Цур вам, пек вам! Поставлю вам хату через сіни та, про мене, там хоч голови собі поскручуйте! — сказав Кайдаш.

— Та перше зробіть мені й матері двоє мотовил, — спокійненько промовила Мотря.

— Бодай тобі добра не було з твоїм мотовилом. Через твоє мотовило син побив батька. Ой, світе мій! Не дадуть діти своєю смертю вмерти, — бідкалась Кайдашиха. — Хоч зараз вибирайся до сусід зі своєї хати.

Сумний зимній вечір заглянув через вікна в хату. Густі діди стали по кутках і навели, як бліда та сумна смерть, покій на роздражену, розгнівану сім'ю. Молодиці замовкли та тільки важко зітхали. На лаві сидів старий Кайдаш, сидів мовчки й собі важко зітхав, підперши голову долонею й спершись ліктем на коліно. На його широкому блідому лобі, на його спущених віках лежала глибока, важка туга, лежав сором, перемішаний з жалем. Він не їв цілий день. Його тягло за живіт. Він накинув на себе свиту, надів шапку та й пішов до шинку поминати святу п'ятницю та запивати сором.

Карпо вийшов з хати в одній сорочці. Він пішов і став за повіткою під грушею. Свіжий перший сніг укрит гори й долини ніби тонким дорогим полотном. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе молочним туманом. Карпо дивився на голі білі гори, що зовсім зливалися з білим небом у вечірній імлі так, що не можна було розібрати, де кінчались гори, де починалось небо. Він дивився на чорний довгий рядок гір, котрі чорніли од густого дубового лісу, неначе обкутані чорним сукном, і він нічого того не бачив. Уся його душа десь заховалась глибоко сама в собі; він ніби здерев'янів од тієї події, котру недавно вчинив. М'який перший холод ніби протверезив Карпа. З його голови почав виходити якийсь чад, і він потроху почав примічати хати, гори, ліс; він примітив, як батько вийшов з двора, пішов шляхом поза ставком на греблю, увійшов у шинок, як у шинку в вікні заблищав вогонь. Він примітив купку чоловіків, котра чорніла й ворушилась коло шинку на білому снігу. І все те він бачив, неначе десь у воді, одкинута зверху од високого берега, або десь на дні неглибокої прозорої річки.

Холод почав проймаєти Карпа. Він почув, що його тіло труситься од голови до самих пальців на ногах, що в його голова горить ніби вогнем. Він повернувся на місці й зачепив головою гілку груші, вкриту снігом. Сніг, неначе пух, посипався на його голову, на плечі, на голу шию, за пазуху. Тоді тільки він опам'ятувався, набрав у руки снігу, приклав до голови й тихою ходою пішов у хату.

У хаті було тихо й сумно; ніхто не говорив ні слова, тільки вогонь палав та тріщав у печі і здавався однією живою веселою істотою в мертвій хаті. Вже в хаті і світло погасло, а Кайдаш сидів у шинку, пив з кумом горілку й там заночував.

На другий день перед обідом Кайдаш увійшов у хату й уніс двоє нових мотівил.

— Натє вам двоє мотівил та, про мене, очі повиколойте собі, — сказав Кайдаш, кидаючи мотівила на лаву.

Мотря весело глянула на мотівила, зараз по обіді витягла зі своєї скрині починки й почала мотать. Нове мотівило аж гуло в її руках і вряди-годи черкалось об сволок, об стелю. Ні один цар не махав з такою втіхою скіпетром, як Мотря своїм мотівилом. Вона почула в собі дух господині, самостійної господині. Свекруху брала злість. Для неї невістчине мотівило гуло, неначе кусливі джмелі кругом її голови.

«Пропадуть мої конопельки! Похоплива невісточка попряде їх собі на полотно поперед мене», — подумала Кайдашиха.

А невістка мотала починки, полічила чисниці та пасма, скинула півмоток з мотівила й сховала в свою скриню.

— Ховай, невісточко, в свою скриню, що запірвеш. Швидко сховаєш усе наше добро, ще й нас убгаєш у свою скриню, — промовила свекруха.

— Не бійтесь! Такого добра не сховаю, а якби вас знайшла в своїй скрині, то ще б і надвір викинула, — сказала невістка.

Другого дня Мотря позбирала свої й Карпові сорочки й намочила в лузі.

— Чом же ти не забрала та не помочила всіх сорочок? — спитала мати.

— Тим, що вас усіх більше обпирати не буду. Періть собі самі; адже ж маєте руки.

— Нащо ж той захід на два рази? Хіба ще мало гармидеру в хаті? Нащо ти наляпуєш зайвий раз у хаті? — сказала Кайдашиха.

Мотря не слухала матері. Вона пооджимала свої сорочки, другого дня одзолила, попрала и покачала. Кайдашиха мусила заходжуватись сама коло своїх сорочок. Вона вже й не говорила за те чоловікові, тим що боялась колотнечі. Вона думала, що все те якось перетреться, перемнеться та й так минеться. Але воно таки не минулось.

Раз Мотря спекла хліб. Хліб не вдався. Вона подала його на стіл до борщу; хліб вийшов липкий, із закальцем на два пальці. На біду й борщ вийшов недобрий.

— Недобрий борщ, — сказав Лаврін.

— Але й хліб спекла, хоч коники ліпи! — сказала сердито Кайдашиха.

— Аж у горлі давить, — обізвався і собі старий Кайдаш.

Як на лихо, Лаврін, жартуючи, взяв та зліпив з м'якушки коника, поставив його на столі, ще й хвоста задер йому вгору.

Мотря зирнула на коника та й скипіла, неначе хто линув на неї окропом. Вона лучче витерпіла б лайку, ніж смішки.

— Лаяли, били, а це вже знущаються надо мною! — крикнула Мотря й кинула об стіл ложкою.

— Чого ж ти кидаєш ложкою нам усім у вічі? Честі не знаєш, чи що? — сказав старий Кайдаш.

— Коли хочеш сердитись, то сердься, а не кидай на святий хліб ложкою, — обізвався вперше сердито на свою жінку Карпо. — Позабризкувала стравою усім очі. Щось ти справді вже дуже розібралась.

— То варіть та печіть собі самі. Я нічим вам не вгоджу, — сказала Мотря, одійшовши до печі.

— Якби ти була наймичка, то ти б собі одійшла од нас, а ми пекли б та варили самі собі, — сказав Кайдаш.

«Будете ви й так самі пекти й варити», — подумала Мотря й задумала на другий день варити обід тільки для себе та для Карпа.

Другого дня Мотря встала дуже рано, сіла собі прости, потім затопила в печі, знайшла два невеличкі горщечки й приставила в одному борщ, а в другому кашу; якраз стільки, скільки треба було на дві душі. Вона задумала й вечеряти з Карпом окремо.

Кайдашиха спала собі гарненько на печі та викачувалась. Полум'я тріщало в печі, окріп булькотів, а вона потягалась на печі в теплій постелі, думаючи, що невістка варить обід на всіх. Уже стало розвиднятись, Кайдашиха зішла з печі, глянула в піч і вгляділа двоє маленьких горнят.

— Що це ти, Мотре, вариш у тих горнятах? — спитала вона.

— Борщ та кашу, — одказала Мотря.

— Нащо ж ти приставила страву в таких маленьких горнятках? Сьогодні ж не п'ятниця: і батько буде обідати.

— Буде обідать, як ви наварите, бо я на вас усіх не буду більше варити. Я вам нічим не догоджу. Варіть самі собі, однак ви вчилися в панів.

Надворі вже світало. Сім'я обідала рано, а Кайдашисі прийшлося тільки що заходжуватись коло сирих буряків та коло капусти.

— Ой Господи милосердний! Мабуть, ти наважилась звести мене зі світу! — крикнула Кайдашиха. — Що це ти витворяєш?

— Те, що бачите.

— Приставляй у більшому горшку борщ!

— Навіщо? Мій борщ вже докипає, — сказала Мотря спокійно, але насмішкувато.

Кайдашисі довелось самій приставлять другий борщ та другу кашу.

Зійшло сонце. Мотря покликала Карпа обідати і поставила на стіл борщ. Сам Карпо здивувався.

— Що це ти, Мотре, вигадуєш? Ти хочеш знов розсердити батька? — сказав Карпо.

— Сідай та їж! Розносився з батьком. Батькові наварить борщу мати, а я більше не буду варити на всіх.

Карпо не знав, чи сідати за стіл, чи ні. Кайдашиха наробила крику на всю хату, на все подвір'я. В хату вбіг Кайдаш, а за ним Лаврін.

— Подивись, що твоя невісточка витворяє! — крикнула Кайдашиха, вихопивши з печі мале горня з кашею.

Старий Кайдаш витріщив очі на горня і не знав до чого воно йдеться.

— Глянь! Що це таке! — сказала Кайдашиха, тикаючи під самий ніс Кайдашеві горня з кашею.

— Каша. Що ж воно, як не каша. — сказав Кайдаш. Він не доглядався, в якому там горшку зварили кашу.

— Подивись лишень, в якому горшку поставила твоя невісточка оцю кашу, — сказала Кайдашиха.

— У щербатому б то, чи що, — сказав Кайдаш.

— У щербатому... А чи стане цієї каші на всіх? — спитала Кайдашиха, сердита, що Кайдаш не розуміє діла.

— Чорт вашого батька знає, в якому там горшку ви приставляєте кашу. Бийтеся собі удвох, а мене не зачіпайте, — сказав Кайдаш, сердитий на жінок.

— Та це твоя невісточка зварила обід тільки для себе та для Карпа. Вона хоче обідать окремо, — сказала Кайдашиха.

— Та нехай, про мене, обідає й сама, ще й розпережеться, — сказав Кайдаш. — Нехай, про мене, з'їсть оцю кашу з горшком...

Старий Кайдаш пам'ятав мотовило. В його й досі щеміла спина.

— Я вже не знаю, що це далі буде. Візьму та й піду в комірники. Чом ти, Омельку, нічого не скажеш отій сатані?

Омелько боявся, щоб не довелось через ту кашу вдруге задерти ноги догори, і мовчав.

— Коли ти нічого не скажеш, то я сама викидаю отой обід свиням, — сказала Кайдашиха і швиргнула горщик з кашею в помийницю. Горщик гепнув у шаплик. Помії бризнули на стіну й облили її патьоками до самої полиці.

Мотря аж зверетенилась.

— Коли ви викидаєте страву в помийницю, то я не буду їсти вашого хліба. Ваш хліб давить мене отут в горлі, як важкий камінь. Натє вам і цей борщ, що я наварила, та, про мене, оддайте його собакам.

Люта Мотря вхопила зі столу миску з борщем і кинула її під ноги свекрусі. Миска розлетілась на черепки, картопля покотилась аж під припічок.

— Пху на вас! — плюнув старий Кайдаш на розлитий борщ і пішов у повітку робити воза.

— Пху! — плюнув і собі Карпо та й вийшов з хати.

Лаврін присів і жартівливо плюнув на самісіньку копичку буряків та квасолі та й собі пішов з хати.

У хаті zostалися самі молодичі. Кайдашиха стояла коло печі над розбитою мискою мов кам'яна. Мотря стояла коло стола, як стовп, і дивилась на широкі патьоки на стіні коло помийниці.

У хаті було тихо, тільки в печі на жару шкварчала ринка з вишкварками так сердито та голосно, неначе кричало десять бабів разом, вхопившись за коси. Сало шипіло, як змія, булькотало, кувікало, як свиня в тину, геготало, як гуска, гавкало, як собака, пищало, скреготало, а далі ніби завилло: гвалт, гвалт! Ринка, вся промочена салом, зайнялась. Сало загуло й підняло здоровий огняний язик, лизнуло челюсті й загуло вітром в комині.

Кайдашиха обернулась, глянула на вогнене море в челюстях, вихопила з печі ринку і накрила її ганчіркою. Ринка погасла, а по хаті пішов такий чад, такий смердючий дим, що Кайдашиха закашляла. Погасивши ринку, вона крикнула на Мотрю:

— Візьми ж віник та підмети, коли насмітила своїм борщем серед хати, або, про мене, сховай оте добро в свою скриню.

Мотря взяла віник, згорнула черепки, буряки та картоплю до помийниці й укинула в помийницю.

— Зварила обід для свиней; хто вже хто, а свині тобі сьогодні подякують за хліб, за сіль, — сказала Кайдашиха.

Мотря мовчала, тільки зуби зіцпила. Вона вхопила кожух, накинула на себе та й побігла до своєї матері.

— Дайте, мамо, пообідать, — сказала вона Довбишці.

— А чом же ти не пообідала вдома? — спитала мати.

— У мене свекруха люта змія: ходить по хаті, полум'ям на мене дише, а з носа гонить дим кужелем. На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне, а як гляне, то од її очей молоко кисне.

— Кажі, дочко, свекрові, щоб вас одрізнив, а то ви колись зі свекрухою спалите хату, — сказала Довбишка, насипаючи в миску борщу.

Колотнеча в Кайдашевій хаті не переставала. Кайдашиха не говорила з Мотрею по три дні, хоч Мотря вже не сміла варити собі обід окремо. Стара Кайдашиха дуже любила свого онука, колихала його, цілувала, пестила. Мотря не давала їй дитини й одганяла її од колиски. Тільки вночі, тоді як Мотря спала міцним сном, Кайдашиха вставала до дитини, забавляла, як вона плакала, та годувала її молоком.

Кайдаш побачив, що справді треба одрізнити дітей. Він боявся Карпа. Карпо, побивши батька, забув про те і нітрішки не жалкував, неначе він побив якого-небудь парубка в шинку.

У Кайдаша в повітці лежало чимало деревні. Кайдаш прикупив трохи колодок, щоб поставити Карпові хату через сіни. Тільки почалася надворі весна, він закопав слупи. Мотря посіяла на тому місці пшеницю. Пшениця зійшла, то був знак, що місце для хати було чисте.

Кайдаш з Карпом закидав стіни, вшив покрівлю, а Мотря валькувала стіни. Стара Кайдашиха не поклала своїми руками ні одного валька глини.

Настало літо. Хату освятили. Карпо й Мотря перейшли у свою хату. Мотря вимазала чисто хату і тільки половину сіней, неначе мотузком одміряла. Вона мазала сіни та все голосно співала:

Коли б мені господь поміг
Свекрухи діждати!
Заставила б стару суку
Халяндри скакати.
Скачи, скачи, стара суко,
Хоч на одній ніжці.
А щоб знала, як годити
Молодій невістці.
А у батька свого горе —
В свекра погуляти!
А у свекра гірше пекла:
Світа не видати.

Мотря співала на злість свекрусі голосно на всі сіни. Двері були одчинені. Кайдашиха зачинила двері з притиском, а Мотря ще голосніше гукала:

Заставила б стару суку
Халяндри скакати.

Карпо з Лавріном перенесли Мотрину скриню в нову хату.

Мотря сіла на скрині й промовила:

— Тепер я зовсім пані!

Вона гордо сиділа на своїй скрині, як цар на престолі.

— Як же, Карпе, тепер буде у нас з хазяйством? Чи тільки Мотря одділить свої горшки, чи й ти думаєш одділитися з худобою та з полем?

— Лучче, тату, зовсім одрізниться з худобою і полем, — сказав Карпо.

— Гляди, щоб навіпісля не жалкував. Ми робили в гурті однією худобою, а ти знаєш, що в гурті каша їсться, а гуца дітей не розгонить.

— І вже, тату, нас гуца давно розігнала! Як уже буде, так і буде. Одрізнити мене з худобою і з полем. Буду плакати на себе, а не на вас.

— То ти і свій тік закладеш? У нас ґрунт такий тісний.

— Та вже де-небудь притулюся, хоч у куточку, — сказав Карпо.

І батько мусив одділити синові хазяйство: дав йому пару волів, воза, борону і мусив виділити частку поля.

Мотря з того часу в своїй хаті ніби на світ народилась. У свекрушину хату вона ніколи й не заглядала.

V

Раз перед зеленими святками Кайдаш послав Лавріна до млина. Лаврін запряг воли. Батько виніс із комори два мішки жита й поклав на віз. Мати дала Лаврінові торбину з харчу.

— Їдь же, сину, до млина, та не гайся. Тепер в млині не завізно: млива там небагато. До вечора змелеш і додому вернешся.

Син рушив з двора, виїхав з села й поїхав понад Россю. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над самою Россю. Млин був під самим Богуславом. Лаврін звернув на малий шлях у глибоку долину і виїхав до річки.

Молодий парубок сидів на возі і навіть не поганяв волів. Він задивився на річку, на зелені верби понад водою. Веселе сонце грало маревом над вербами, над водою, над камінням. Воли ліниво сунулись по дорозі. Лаврін дивився на річку і співав пісні.

За Россю, під високою скелею, блищав на сонці новий гарний панський млин, увесь обтесаний, обмальований, як цяцька, з покрівлею з дощок, з двома вікнами, з білими стовпами, навіть з ґанком. Четверо коліс неначе залюбки та заіграшки крутились на ясному сонці й сипали

бризками на всі боки. Вода гула на потоках, шуміла білою піною нижче од коліс, бризкала ніби туманом, у котрому неначе грали в хрещика маленькі веселки.

Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав під верби, розпріг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати. Виспавшись добре в холодку, він скупався в Росі, пополуднував і пішов у млин. Мірошник уже насипав борошном його мішки.

Надворі починало вечоріти. Лаврін виніс на віз мішки і почав запрягати воли.

Не встиг він закласти заноза в ярмо і ненароком кинув очима за Рось: за Россю, коло скелі на долині, вкритій зеленим житом, червоніла якась велика квітка.

«Де та квітка взялася на долині, та ще така здорова?» — подумав Лаврін.

Коли дивиться він — та червона квітка ніби пливе межею, поміж зеленими колосками. З-під квітки виринула з колосків голова з чорними кісьми і неначе поплила понад колосками. Лаврін углядив, що ту чорноволосу голову двічі обвивали жовтогарячі кісники, а за кісники були затикані цілі пучки червоного маку. З жита ніби виплила молода дівчина з сапою в руках. Лаврін задивився на неї й покинув запрягати другого вола. Дівчина прийшла до Росі, стала на плисківатому камені й почала мити ноги. Лаврін знехотя задивився на її чорні брови.

Дівчина перейшла через греблю, ступила на місток на лотоках, сперлась на поренчата й задивилась не так на воду, як на свою вроду. До неї з води виглянуло її лице, свіже, як ягода, з чорними бровами. Дівчина милувалась собою та червоним намистом на шії.

Лаврін стояв під вербою недалечко од дівчини й дивився на неї. Сонце грало на червоному намисті, на рум'яних щоках. Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообразна, повновида, з тонким носиком. Щоки, червоніли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк.

Лаврін дивився на дівчину, як вона спустила на щоки довгі чорні вії, як вона потім повернулась боком, дивилась на воду, на скелі, як блищав її чистий, рівний лоб.

«Ой, гарна ж дівчина, як рай, мов червона рожа, повита барвінком!» — подумав Лаврін, запрягаючи другого вола.

Дівчина вирвала з верби гілку й кинула далеко на воду. Гілка сунулась по воді поволі, а далі ніби побігла на потоки і шубовснула під колесо. Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів. Вона кинула очима на Лавріна, задивилась на

його й засоромилась, потім знялася з місця, шутнула зозулею проз Лавріна, блиснула на його карими очима і повернула на шлях.

Лаврін почутив, що вона ніби освітила всю його душу, освітила густу тінь під вербою, неначе сонцем, і побігла на горку зіркою.

«І де ти, красо, вродилася! — подумав Лаврін. — З твоїми шовковими бровами; коли б ти була зозулею в гаю, то я тебе й там упіймаю».

Лаврін махнув батогом на воли і, замість того, щоб їхати додому через греблю, повернув цабе на пригорок за дівчиною.

Дорога од млина розходилась на три шляхи. Кругом було дуже густо сіл, і Лаврінові дуже хотілось знати, з якого села та дівчина. Дівчина пішла середнім шляхом. Лаврін повернув за нею. Він погнав воли й не міг одірвати очей од тонкого стану, загорнутого в горсет, од тонкої загорілої шиї. По обидва боки стояло високе жито, неначе дві зелені стіни. Дівчина йшла попід самою зеленою стіною, висмикувала з жита сині волошки й затикала за вуха. Лаврін догнав її й порівнявся з нею.

Вона глянула на його своїми темними очима, і йому здалось, що на житі блиснули дві зірки.

— Добровечір тобі, дівчино! Чи далеко звідсіль до села? — спитав Лаврін.

— До якого села тобі треба? — спитала дівчина, і її голос рознісся, неначе в житі затуркотала горлиця.

— До того села, звідкіля ти сама, — сказав Лаврін.

— Не питай, бо швидко старий будеш, — сказала дівчина й осміхнулась.

Вона задивилася на Лавріна.

Лаврін сидів на возі, спустивши ноги на війя, і махав батогом на воли.

«Який гарний парубок, хоч і білявий, які в його веселі очі!» — подумала дівчина, поглядаючи скося на Лавріна.

Дівчина пішла уперед. Лаврін погнав воли за нею. Йому хотілось, щоб вона йшла як можна тихіше, як можна довше, щоб надивитись на неї.

— Чого це ти так хапаєшся? — спитав Лаврін.

— Щоб мати не лаяли, — одказала дівчина.

— А де ж ти була?

— Панські буряки полола за Россю, а це йду додому, — сказала дівчина і вже сміливіше глянула на Лавріна. Вона пішла тихіше, розмовляючи з парубком.

— Та скажи-бо, дівчино, з якого ти села, чи з Бівець, чи з Дешок?

— З Бівець, — сказала дівчина, — а тобі навіщо?

— А хіба не можна спитати? Як тебе звуть?

— Мелашка. Оце, який ти цікавий!

— А як твого батька прозивають?

— Охрім Балаш. Може, хочеш знати, як і матір звуть? — спитала дівчина й засміялась. — А ти сам бієвський?

— Ні, я з Семигор. Мене звуть Лаврін Кайдашенко.

— А чого ж ти їдеш з борошном не в Семигори, та в Бієвці?

— Та це мене батько послав... — сказав Лаврін та й не доказав.

Вузька дорога йшла на гору й прорізувала високе жито до самого лісу. На горі було видко лісок. Дорога ховалась у лісок і знов зараз спускалась дуже круто в глибокий вузький яр, зарослий густим лісом. Лаврін не поганає волів: він забув і про воли, і про мішки й тільки дивився на Мелашку.

У долині вже стояла під деревом густа тінь. Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходилось до купи й закривало небо. Старі дуби й граби стояли в тіні стовпами, а на противній горі верхи дерев ще горіли на червоному вечірньому сонці.

Мелашка йшла стежкою й плуталась між високою смілкою та дзвониками. Її чорноволоса голова з маковим вінком здавалась квіткою між високою травою на окопі, між синіми дзвониками та червоною смілкою.

Лаврін не зводив з дівчини очей. Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою.

Мелашка заспівала пісні. Пішов гук по лісі і розлився по долині срібною луною.

«Нема в Семигорах ні однієї такої гарної дівчини», — подумав Лаврін. Він скочив з воза, кинув воли й пішов стежкою поруч з Мелашкою. Дівчина липнула на його своїми очима, мов блискавкою, почервоніла й спустила очі вниз.

Густа тінь під зеленим гіллям розлила якісь чари. Мелашка здалась йому тепер вдвоє кращою. Червоний мак на голові зблід перед її красою.

— Скажи мені, Мелашко, де ти живеш? Покажи мені хату твого батька.

У Мелашки так закидалось серце, як птиця тріпається крилами в густому гіллі.

— Наша хата край села в яру, на Западинцях, — сказала вона дуже тихо й зовсім спустила вії на щоки.

Воли помалу плентались дорогою. Лаврін мовчав, і Мелашка мовчала.

У лісі було тихо, як у хаті. Здавалось, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над Богуславом сонце. На високому дубі, над самими головами парубка й дівчини, затріпала крилами якась птиця. Вона злякалась їх обох так, що вони аж кинулись.

— Мелашко! — промовив Лаврін тихим голосом. — Як побачив я тебе над водою, то неначе з криниці погожої води напився.

Мелашка засоромилась і дивилась у землю. Вона мовчала. Птиця на дереві затихла, і знов у лісі стало тихо, як у хаті.

— Твоя краса, твої чорні брови неначе моє здоров'я. Як глянув я на тебе, то наче набрався здоров'я, — знов почав Лаврін.

По дорозі проти їх ішла якась молодиця, спускаючись з гори, Лаврін замовк.

Ліс кінчився на горі. За лісом починалось село, розкидане на горах та в глибоких ярах. Лаврін сів на віз. Мелашка одійшла набік і пішла по-під тином. Вони поминули церкву, знов спустились возвозом з крутої гори й повернули у вузький, як рукав, яр. Лаврін поїхав за нею. Яр крутився гадюкою на всі боки. Хати були подекуди розкидані по-під горами.

— Оце наші Западінці, а ондечки біліє наша хата! — сказала Мелашка, показуючи на одну маленьку хатину під самою крутою горою в кінці вузької тісної долини.

Хата була третя од кінця й стояла край вишневого садочка. Вона була мала, стара, аж похилилась набік. Коло хати стриміли хлівці та повітка. Було по всьому видно, що Балаш був чоловік убогий.

— Мелашко, я прийду до тебе на вашу вулицю. Чи прийти, чи не треба? — спитав Лаврін.

— Приходь, — сказала Мелашка, — але поспішай додому, бо тебе батько лятиме.

— А може, ти вийдеш до млина надвечір, під ту вербу, де я стояв з волами. Однак завтра неділя. Я одпрошуся в батька або прийду і батька не питаючись.

Мелашка йшла осторонь і мовчала. Вона думала.

— Чи прийдеш, Мелашко? Бо я прийду, хоч би мене батько прив'язав.

— Прийду, — насилу почув Лаврін од неї тихе слово.

Лаврін спинив воли й водив слідком за Мелашкою очима, доки вона ввійшла в свою хату. Тоді він повернув воли назад і поїхав додому. З Бівець до Семигор була простіша дорога, але Лаврін поїхав назад тим самим шляхом, кудюю йшла Мелашка. Йому здавалось, ніби дівчина погубила за своїм слідом квітки та зорі.

Лаврін приїхав додому аж опівночі. Батько напнув його мокрим рядном:

— Чого це ти так довго барився, неначе їздив з мішками в Крим?

— Та там у млині так завізно, що трудно було дотовпитися, мусив застоювать черги до самого вечора, — одбріхувався Лаврін.

— А я думав, чи не поламав ти часом воза, — говорив сердито батько.

Мелашка ввійшла в свою убогу хатину й стовпом стала.

Доки вона йшла поруч з Лавріном, доти на неї неначе південне сонце світило, а як увійшла в хату, для неї неначе сонце впало з неба, і одразу стала темна ніч. Мати загадувала їй роботу: робота, випадала з рук. Вона пішла в садок, стала під вишнями, схиливши голову, і для неї все

здавалось, що вона йде зеленим гаєм поруч з Лавріном і ніяк не перейде того гаю... От вона ніби сходить з гори, входить в темну долину, а з долини знов виходить на гору й знов поруч з Лавріном спускається в яр попід дубами, а Лаврін ніби дивиться на неї ясними веселими очима та все говорить, мов соловейко щебече... Тихій та смирній дівчині йшла на душу пісня.

— Чи ти, дівко, сьогодні здуріла, чи на тебе наслано? — крикнула мати.

Мелашка була з поетичною душею, з ласкавим серцем. Часом вона в своїй розмові несамохіть вкидала слова пісень.

І зелений гай, і Лаврін, і його очі — все разом щезло. Мелашка важко зітхнула і пішла в хату до роботи.

Другого дня, в неділю, Лаврін не міг діждатись вечора. Ніколи йому день не здався таким довгим. Надвечір Лаврін накинув на плечі свитку, взяв у руки сопілку й пішов до млина. Йому здавалось, що його туди несуть крила. Цілу дорогу то сопілка його грала, то пісня ніби сама співалась.

Лаврін прийшов до Росі. За високою скелею перед ним розгорнулась долина з вербами: гребля, Рось, млин над Россєю. Вечірнє сонце, так як і вчора, обливало ясним промінням усю долину. Вода під колесами шуміла... Лаврін глянув на місток на лотоках. Мелашки не було; подивився під ту вербу, де він стояв з возом, і там її не було.

Понад Россєю над самим берегом росли довгими рядками верби та лози. На одному камені під вербою сиділа Мелашка. Лаврін углядив її голову з вінком квіток. Сопілка сама защебетала, як перепілка. Мелашка вгляділа Лавріна на греблі, встала з каменя й стала над водою, похиливши голову.

Лаврін перейшов через греблю й насилу продерся через густі верби та лози, переплетені білими крученими паничами то ожиною.

— Добровечір, Мелашко! — тихо промовив Лаврін, узявши її за руку.

— Доброго здоров'я! — обізвалась ще тихіше Мелашка, і її очі стали повні сліз, як криниця води. — Я думала, що ти не прийдеш. Чого ти так забарився? Чи тебе мати не пускала, чи батько сварився?

Сядьмо, Мелашко, та поговоримо.

Вони сіли на довгому, як стіл, камені. Сонце світило на їх з-за Росі й пролизувало зелені верби, кущі високої осоки коло самого каменя в воді, високий куш очерету з кудлатими китицями, що закривав їх од млина.

— Чого ти, Мелашко, така смутна? Брови твої чорні й лице біле: де ж дівся рум'янець з твого лица?

— Я цілу ніч спала, як не спала. Все ніби гуляла з тобою в зеленому гаю та квітки рвала; все ніби дивилась на тебе — не надивилась, говорила з тобою — не наговорила.

Лаврін розпитував Мелашку про її батька, матір, за сестер та братів. Вона йому розказала, що її батько бідний, що мати її дуже любить і жалує, що в неї багато маленьких сестер та братів. Лаврін обняв її тонкий стан, і вона схилила йому на плече голову, завітчану маком, настурціями та м'ятою. На Лаврінове лице похилились свіжі квітки маку та пахуча м'ята й прохолоджували його гарячу щоку, неначе холодна роса.

Мелашка розпитувала Лавріна про його батька, про село, за семигорських дівчат. А вода в Росі тихо плинула, потоки гули, неначе десь далеко у лісі, тихо коливалась осока та латаття на водяній бистрині коло каменя, неначе дерево на тихому вітрі. Сонце сідало за Россю, за богуславським лісом. Жита ніби дрімали. А в молодих душах розгорювалась любов, як розгорюється сонце літнім ранком.

Уже сонце зовсім зайшло, і надворі стало сутеніти. Мелашка встала.

— Чи це ти підеш уже додому? — спитав Лаврін.

— Боюся опізнитися. Мені дорога додому через гай.

— То я тебе проведу, — сказав Лаврін.

І вони обоє зняли з каменя й пішли між житами на гору. Лаврін провів Мелашку до села. Вже було видно хати. Треба було прощатися.

— Дівчино моя, краща од сонця, не маю сили одірватись од тебе! Де збирається ваша вулиця? Йди додому, а з дому виходь на вулицю. Я там тебе ждатиму.

— Наша вулиця збирається недалеко од церкви, під вербами, коло криниці. Але як ти вернешся додому вночі? Що тобі батько скаже?

— Уже про те не питай! Те буде, що бог дасть.

Мелашка пішла додому, а Лаврін пішов до криниці, де збиралась вулиця.

Надворі смеркало. Під вербами, недалеко од криниці, заворушились дівчата й хлопці. Лаврін стояв під вербою коло тину. Парубки вгляділи його, поздоровкались із ним і зараз примітили, що Лаврін був їм незнайомий.

— Що ти за людина? — спитав Лавріна один парубок. — Ти, здається, не з нашого кутка... А чого це ти, вражий сину, ходиш до наших дівчат, на нашу вулицю, нас не спитавшись?

Парубки обступили Лавріна навкруги.

— Я не бієвський. Я прийшов у Бієвці недавно й шукаю собі роботи, — обізвався Лаврін.

— Ого-го, добрий робітник! Роботи не знайшов, а на вулицю зараз дорогу знайшов! — крикнув другий парубок.

— Коли хочеш з нами гуляти та до наших дівчат ходиш, то став нам могорича, а то ми тобі киями покажемо дорогу з нашої вулиці.

Лаврін знав парубоцький звичай і повів усю парубочу ватагу в шинок. Він поставив їм могорича і вже в згоді з ними вернувся на вулицю.

Мелашка незабаром вибігла на вулицю. Лаврін пізнав її й одрізнівся з нею од челяді. Вони стали осторонь, під вербою коло тину, з-за котрого виглядали широкі квітки соняшників. Лаврін прикрив Мелашчині плечі своєю свитою і обняв її за стан.

Зорі висипали на небі. Село заснуло. Дівчата співали та жартували з хлопцями. А Мелашка, як горлиця, горнуласть до Лавріна. Вже вулиця розбіглась. На небі зійшла зоря, а Лаврін усе стояв з Мелашкою і не мав сили одійти од неї.

— Коли ж ти прийдеш до мене? — спитала Мелашка.

— Я до тебе ладен щоночі ходить. Прощай, чорнобрива! Прощай, мое ясне сонечко! Десь ти, моя мила, з рожі та з барвінку звита, що додержала мене до самого світу, — сказав Лаврін.

— Коли я твій голос коло двора почую, я зараз вилину до тебе, — сказала Мелашка.

— Як я тебе за себе візьму, чи не будеш нудитись у Семигорах? — спитав Лаврін.

— Чого мені нудитися з тобою? Як ляжу спати, твоя тінь ніби в головах стоїть у мене. Я б прикрила твій слід листом, щоб його вітер не завів, піском не замів, — сказала Мелашка. — А може, ти оце підеш за ту діброву та й занесеш навіки свою любов розмову?

— Не бійся, Мелашко, я тебе не покину! Післязавтра виходь на вулицю. Я прийду, хоч маю пропасти. Прощай, моя мила, краща од золота, краща од сонця, — сказав Лаврін і поцілував Мелашку, наче впік її душу своїми гарячими устами.

Лаврін прийшов додому вже світом і ліг спати в повітці. Вже всі повставали, а Лавріна не було видно. Вже сонце високо підбилося угору. Батько знайшов Лавріна в повітці і не міг добудитися.

— Десь Лаврін блукав цілу ніч, — сказав Кайдаш жінці. — Ходить коло роботи, мов п'яний, і походя спить.

— На вулиці гуляв, — сказала Кайдашиха.

Минув день, минула ніч, а на другу ніч Лаврін знов майнув у Бієвці темної ночі при ясных зорях. Мелашка знов до його вийшла, і знов він вернувся світом додому, знов не виспався і так ізнемігся, що, без сорому казка, пішов по обіді в клуню, ліг у засторонку на соломі й спав до самого вечора.

— Занапастив себе парубок! — бідкався Кайдаш. — І де ти бродиш, де ти волочишся цілу ніч? — питав Лавріна батько.

— Там де й ви волочилися, як були парубком, — сказав Лаврін.

Лаврін ходив у Бієвці до Мелашки через день і зовсім розледащів. Без Мелашки йому став світ немилий. Йому стала немила мати, став немилий батько, стало погане село. Як тільки наставав вечір, як тільки висипали зорі на небі, його тягло в Бієвці. Він не зводив очей з тих гір та лісів за Россю, де стояли Бієвці.

— А що, жінко, настають жнива, а з нашого Лавріна не буде ніякої роботи, — говорив Кайдаш до жінки. — Ходить по садку, неначе напившись отрути.

— То, про мене, нехай жениться. Треба ж його колись одружити. Але де його брати собі невістку в нашому селі, коли вже ось маємо одну сатану в хаті. В цих Семигорах усі дівки тепер, мов чорти.

— То оженимо його буді-де: хіба нема більше сіл на світі, — сказав батько.

Мати пішла в садок, де під яблунею лежав Лаврін.

— Чого ти, сину, став такий смутний? Чи в тебе що болить, чи ти щось на думці маєш?

Лаврін мовчав, тільки рукою махнув. Його очі дивились у зелену гушавину з яблунь та черешень.

— Я оце говорила з батьком за тебе. Батько хоче тебе оженити. Посилай, сину, старостів до Катрі Головківни. Катря тиха дівчина й гарна, мов калина процвітає.

— Правда, що процвітає, як макуха під лавкою. Нема мені в Семигорах пари.

— А до кого ж ти ходиш на вулицю?

— Та я, мамо, ходжу на вулицю аж у Бієвці.

— Аж у Бієвці! — крикнула мати і в долоні плеснула.

— У Бієвці, мамо! Там набачив я дівчину! Брови чорні, очі карі — люблю подивитися; личко, як калина, а як глянє, засміється, в мене серце в'яне.

— Та, про мене, шли старостів і в Бієвці... Чия ж вона дочка?

— Балашова. Її звуть Мелашкою.

— Чи ти ж знаєш, що за люди ті Балаші? Чи ти ж знаєш Мелашчині норови? Стережися, сину, щоб не взяв такої, як Карпо.

— Як з нею не оженися, то в Росі втоплюся, — сказав Лаврін і одвернув лице од матері.

— Чи робоча ж вона? Чи має що за душею її батько?

— А чом же? Балаш, здається, людина з достатками, але я в його скриню не лазив.

— То, про мене, посилай старостів і до Балашівни, а я з батьком поїду на розглядини та подивлюся і на твою милу, і на її батька-матір.

Лаврін так і зробив, як йому раяла мати: причепурився, взяв двох старостів та й пішов у Бієвці.

Балаш не сподівався так рано старостів до своєї дочки. Мелашка була дуже молода. Наставали жнива. Мелашка була потрібна в господі як робітниця. Балаш одказував старостам ні се ні те. Мелашка стояла коло печі й заливалась слізьми. Батько постеріг, чого Мелашка так пізно верталась з вулиці, і згодився на заручини. Мелашка втерла сльози рукавом і подала старостам рушники.

У неділю Кайдаш з Кайдашихою збирались їхати в Бієвці на розглядини до Балаша. Лаврін, веселий та щасливий, запрягав воли.

— Чи гарна ж, сину, хата в твоєї Мелашки? — питала мати в Лавріна.

— Ого-го! Ще й яка гарна! Здається, і в цілому селі кращої нема, — говорив Лаврін.

— Чи добрі ж хазяїни Балаші? Чи мають худобу? — питала мати.

— Та там такі робочі люди, що в нас у Семигорах і нема таких, — хвалив Лаврін, бо йому й справді Балаші здавались луччими од усіх людей на світі.

— У Бієвцях мене знають: я варила обід у попа, як він видавав заміж дочку. Я там у поповому дворі частувала всю громаду. О, там, моє серденько, є добрі хазяїни. — У нас в Семигорах і справді таких нема, — говорила Кайдашиха.

Кайдашиха наділа тонку сорочку, зав'язалась гарною новою хусткою з торочками до самих плечей і понадівала всі хрести й дукачі, наділа нову юпку, нову білу свиту, ще й в жовті чоботи взулась.

«Треба гарненько убратись: мене знають усі Бієвці», — думала Кайдашиха й загадала Лаврінові намотити на возі високо сіна, ще й заслати килимом.

Кайдашиха вгніздилась на весь віз, Кайдаш сів спереду й поганяв воли. Лаврін ішов за возом. Кайдашиха проїхала коло шинку, де стояла купа чоловіків, гордовито підняла голову й «добридень» людям не сказала.

— Ого-го, наша пані економша вилізла трохи не під небо! — загомоніли чоловіки. — Видно, що їде на розглядини.

Кайдашиха виставила навмисне напоказ громаді жовті нові сап'янці. Сонце грало на чоботях. Сап'янці жовтіли на всю вулицю.

— Їй-богу, підняла свиту зумисне вище колін та показує жовті сап'янці, — сміялись чоловіки. — Везе Кайдаш свою жінку, неначе на ярмарок на продаж.

Кайдаші переїхали греблю, виїхали на гору і вїхали в Бієвці. Кайдашиха обтерла білою хусточкою сап'янці і гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде до вас у гості.

Чималі хати блищали між садками. Коло церкви стояла здорова хата з новими вікнами.

— Чи не тут живе Балаш? — спитала в сина Кайдашиха.

— Ні, мамо! Це дякова хата. Балаш живе трохи далі, — сказав Лаврін, показуючи вулицю, кудюю треба було повертатись.

Віз повернув поза церквою. В одному садку біліла здорова хата з мальованими одвірками та дверима.

— Мабуть, це Балашова хата, — говорила Кайдашиха.

— Ні, мамо, Балаш живе ген-ген на отому кутку, в яру, на Западінцях.

Уже вони минули село. Хат було видно дуже мало. Дорога спускалась з крутої гори в глибокий яр. У яру подекуди білили вбогі хати, неначе білі вівці.

— Оце, мамо, й Западінці, — сказав Лаврін, і його очі весело заблищали.

Кайдашиха насупилась. На Западінцях не видно було ні однієї хазяйської, доброї хати.

— Куди ж ти оце везеш нас? Здається, ми вже й село минули? — спитала мати.

— Встаньте, мамо, з воза, бо тут гора дуже крута, — сказав син.

Кайдашиха не встигла встати з воза. Воли розбіглись з крутого, як піч, горба. Кайдаш скочив з війня, побіг за волами, спиняв їх, бив пужалом по мордах, але важкі воли не могли здержати воза. Віз пхав їх ззаду, і вони поперли з усієї сили наниз. Кайдашиха вхопилась за полудрабки і трусилась, як у пропасниці. Віз натрапив колесами на горб і перекинувся. Кайдашиха викотилась із воза, неначе м'яч. Сіно вкрило її зверху. Воли потягли воза по долині.

— Тпру, сірий! Тпру, моругий, бодай ти сказився! — кричав Кайдаш і сам летів з гори з усієї сили, незгріше волів, а воли басували, мов коні, задерши голови, та тільки рогами крутили.

— Оце завіз мене в Западінці, бодай вони пропали! — кричала Кайдашиха на весь яр. — Трохи в'язів не скрутила.

Кайдашиха вкачалась у сіно та в пил і тільки обтрушувалась. Сіно почіплялось до червоних торочок на голові, поналазило за комір, в пазуху, заплуталось в хрестах та в дукачах. Пил набився їй у ніс, у вуха і навіть у рот. Вона розперезалась, витрушувала сіно з-за пазухи та пирхкала, як кішка, що понюхала перцю. Полудрабок обшмугав жовтий сап'янець і зробив смугу через усю халяву й передок.

— А бодай ці Западінці були запались, ніж мала я в них їхати! — лялалась Кайдашиха, витягаючи сіно з-за пазухи, висмикуючи його з голови. — Оце завітчалась сіном, як вівця реп'яхами: каторжне сіно коле в спину, хоч спідницю скидай!

— Та тут хоч спідницю скинь та й по яру бігай! Ніхто не побачить, бо щось тут і хат не гурт видно, — сказав Кайдаш.

Лаврін помостив на віз сіно, заслав килимом. Кайдашиха зовсім оче-пурилась, сіла на віз та все лаяла Западинці.

Поїзд рушив далі. Яр закрутився на всі боки. Хат було видно все менше та менше. Хати були все бідніші.

— Та й крутяться каторжні Западинці, аж голова в мене вже крутиться! — гомоніла на возі Кайдашиха. — Де ж хата твоєї Мелашки? — питала вона в Лавріна.

— Ото третя од кінця, — сказав син.

Високі, зовсім голі гори стояли по обидва боки, як стіни. Зверху було видно невеличку смужку синього неба. В самому кінці було видно три убогі хатини.

— Оце завіз мене в якийсь вулик. Це не Западинці, а якийсь чортів мішок. Сюди тільки чортам збираться битись накулачки, а не господарям їздити. То це ті твої здорові хати! Та тут, мабуть, живуть старці, а не хазяїни.

Віз підїхав під ворота. Балашова хата була мала й стара, вона розсунулась, випнула задвіркову стіну і ніби присіла на одпочинок, неначе стара баба. На причілку хата була підперта двома стовпами, обмазаними білою глиною. Маленькі віконця ледве блищали.

Кайдашиха сиділа на возі й не хотіла злизити. Вона зовсім розсердилась. Лаврін одчинив старі ворітечка. Вони заторохтіли в його руках, неначе кістки сухих ребер. Кайдаш погнав воли у ворота. З-за хати вибігла суха собака, кудлата, як вівця, і зашавкотіла на гостей. З хати вибігло п'ятеро невеличких дітей, а за ними вийшла з хати Балашиха в товстій сорочці, в убогій старій хустці на голові.

Кайдаш і Лаврін поздоровкались з Балашихою. З-за Балашихи з сіней виглянула Мелашка, мов квітка, блиснула чорними очима, пахнула рум'яним лицем і знов сховалась у хату. У Лавріна зомліло серце.

— Просимо якнайласкавіше до хати! — промовила Балашиха й поклонилась Кайдашисі.

Кайдашиха була сердита на Западинці, аж сопла. Вона простягла з полудрабка жовті чоботи й показала їх Балашисі до самих колін.

Із сіней вийшов Балаш, ще молодий чоловік, привітався до гостей, кланявся сватам і просив їх у хату.

Кайдашиха нахилила в низьких дверях голову, і для неї здалося, що вона входить в якусь скриню в дірочку. Хатні двері були ще нижчі. Кайдашиха нагнулась і тільки що хотіла гордо підняти голову, та з усієї сили лусь тім'ям об одвірок!

Кайдашиха почутила, що в неї на тім'ї вискочила гуля. Вона вхопилась за тім'я. Гуля заболіла так, неначе хто сунув у тім'я розпеченим залізом. У Кайдашихи виступили сльози на очах, защеміло коло серця, але вона мусила мовчати й терпіть.

«Ой, крикну! — думала Кайдашиха. — Ой, не видержу, заохаяю! Оце сором! Ой, вилаю в батька-матір і Лавріна, і цих поганих Балахів!» — думала вона й мусила зуби зціпить, щоб вдержати язика.

Малі діти зареготались. Кайдашиха мовчки кляла в батька, в матір і Бієвці, і Балашову хату. Вона полапала рукою тім'я — високий очіпок поламався й увігнувся. Кайдашиха стала шута, як безрога корова.

Балашиха попросила Кайдашиху за стіл. Кайдашиха глянула на убогу сім'ю, на убогу хату і не церемонилась; вона просто полізла за стіл і сіла на покуті, запишавшись та втираючи губи хусточкою.

Хата була дуже низька. Маленькі віконця були ніби сліпі. Через старі шибки, вкриті зеленими та червоними плямами, не видно було навіть неба. Стара лежанка з каміння неначе присіла й роз'їхалась. Каміння повипиналось з неї, неначе сухі ребра в худій шкапи. На полу в кутку стояла стара невеличка скриня. Стеля ввігнулась, а серед хати стояв тонкий побілений стовп: і він підпірав сволок.

Кайдашиха гордим оком окинула хату й обернула голову до образів. Її червона, високо зав'язана хустка на голові придавила коліна святих Варварі на чималому образі. Вона одсунулась од образу й сіла проти вікна.

Малі діти поставали серед хати й повитріщали на Кайдашиху оченята. Коло дітей терлась кішка, обстрижена од голови до самого хвоста. Кайдашиха глянула на дітей, глянула на чорнобриве Мелашчине лице й трохи пом'якшала. Вона любила дітей.

— Чом ти, Лавріне, не сказав, що в моїх сватів є маленькі діти? Ото, який же ти! Я була б вам, діточки, привезла гостинця. В мене ж є й горішки, є мед і маж, була б спекла маківників. Ото, боже мій! — бідкалась Кайдашиха.

Діти пороззявляли роти. Горішки і маківники залоскотали в їх ротиках. Вони дивились на багату тітку і все ждали, що з-під поли от-от посилаються горішки, а з-за пазухи повискакують маківники.

— Оце, боже мій! Не взяла дітям нічогісінько. Натє ж вам хоч по шажку.

Кайдашиха витягла з пазухи хусточку, розв'язала вузол і роздала по шагу. Діти дивились на шаги й не знали, що з ними робити.

— Чи можна, мамо, їсти дзеню? — спитала маленька дівчинка і полизала язиком свою дзеню.

— Не бери, серце, в рот! Бе, пхе! — сказала Кайдашиха.

— Кака дзеня! Якби маківників, — сказав хлопчик.

— Мамо, хочу маківників! — зарепетувала дівчинка.

— Які в тіткі жовті ноги, неначе в нашої зозулястої курки, — сказав голосно, але ніби про себе, старший хлопчик.

— Хто видав так говорити! Ось я тобі дам! Ідіть собі гуляти надвір, — сказала Балашиха й випровадила дітей з хати.

Балаш з Кайдашем посідали кінець стола і почали розмовляти за жито та пшеницю, за сіно та за ярину. Балашиха послала найстаршого хлопця в шинок по горілку.

— Оце, боже мій! Гарні гості, та не знаю, чим вас і вітати. Тепер пєтрівка, такий важкий час, — бідкалась Балашиха.

— Аджє ж, мамо, я принесла з лісу глєчик суніць, — вихопилася Мелашка. — Зварім на полудєнь вареники з суніць та з полуниць.

— Оджє ти, дочко, добре радиш, — сказала Балашиха. — Побіжи вибери свіжих огірочків та й заходжуйся коло вареників, а ми зі свахою трошки побалакаємо.

Мелашка завешталась по хаті, зняла з кілків ночви, винесла в сіни й пішла в хижку за борошном.

Кайдашиха не зводила з неї очей. Мелашка була молоденька й невеличка на зріст, але проворна, жвава.

«Ну, невеличка поміч буде з такої невістки. Для неї ще б тільки на припічку кашу їсти», — думала Кайдашиха.

Хлопець приніс кварту горілки. Балашиха накраяла хліба. Балаш почаствував гостей горілкою. Кайдаш вихилив чарку до дна, а Кайдашиха, по своєму звичаю, тільки губи вмочила й втерлась хусточкою. Вона взяла скибку хліба, щоб закусити. Хліб був чорний, як земля, глєвкий та несмачний. Кайдашиха через силу проковтнула шматочок. Хліб давив їй у горлі.

«Чи ці люди вбогі, чи Балашиха зовсім не хазяйка? Довго прийдеться мені вчити цю Мелашку, — подумала Кайдашиха і важко зітхнула. — Коли б хоч не була така сатана, як Мотря. І в Мотрі непогані брови, а за тими бровами ціла купа лиха».

— Погана у вас в Бієвцях горілка, неначе сироватка з перцем, — сказав Кайдаш, згадуючи ту чудову запіканку з червоним перцем, що він пив на розглядинах у Довбиша.

— Погана, бо іродів шинкар розводить водою, — проморив Балаш. — Бодай йому смерть така, як оця горілка.

— Так тільки смердить горілкою, — сказав Кайдаш.

Хазяїн почаствував Кайдашиху. Кайдашиха багато приказувала, а мало випила.

«Ну, та й горда моя сваха! Тільки полоще губи в чарці», — подумала Балашиха.

Поки старі балакали та пили, Мелашка затопила в печі і поліпила вареники. Кайдашиха не зводила з неї очей та все скося поглядала на чорні, неначе житні вареники на ситі.

Незабаром і вареники поспіли. Балашиха одідила їх на друшляк і подала на стіл.

— Вибачте на цей раз, будьте ласкаві. До вареників нема меду, — сказала хазяйка.

— Та обійдемось, моє серденько, і без меду. Чи це житні, чи пшеничні вареники? — спитала Кайдашиха.

— Та це в нас така пшениця вродила, — сказала хазяйка, — не пшениця, а якась мішаниця з житом.

Кайдашиха полизала вареники, виїла полуниці, а тісто покинула на полумиску.

Полуднуючи, свахи зговорилися, щоб зараз після Петра в першу неділю справити весілля. Лаврін пішов з Мелашкою в садок і не міг з нею наговоритися.

— Якби батько не оддав мене за тебе, то я б сама собі смерть заподіяла, — говорила Мелашка до Лавріна.

— Чи не буде, Мелашко, тобі скучно за Бієвцями? — спитав Лаврін.

— Там мені буде веселенько, де ти будеш зо мною, моє серденько, — сказала Мелашка.

Балашиха вийшла й поклікала Лавріна й Мелашку полуднувать. Балаш почастував їх зі своїх рук і налив чарку Кайдашихі. Кайдашиха взяла чарку в руки, і хоч була сердита, але таки не вдержалась і розпустила на всю хату мед своїм язиком.

— Будь же, дочко, здорова, як риба; гожа, як рожа; весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля! Дай тобі, боже, спішно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом. Дай вам, боже, і з роси, і з води; нехай ваше життя буде між солодкими медами, між пахучими квітками.

Кайдашиха таки випила чарку, хоч і скривилась, як середина на п'ятницю. Мелашчина краса таки розв'язала їй язик й витягла з його меду цілий вулик.

Кайдаші надвечір розпрощались із новими сватами і поїхали додому.

— Горді наші свати, нема що сказати, — сказала Балашиха. — Не знаю, чи добре тобі, дочко, буде в цієї чепуристої свекрухи, — промовила вона до Мелашки.

Нешвидкою ступою потяглися Кайдашеві воли вздовж Западинців. Кайдашиха сиділа високо на возі і вже поховала свої жовті сап'янці, прикривши їх свитою. Лаврін ішов осторонь коло воза.

— Ой, поганяй швидше воли! — крикнула Кайдашиха на чоловіка. — Коли б завидна вилізти із цього каторжного вулика. Буду пам'ятати, коли їздила на ці Западинці. Не заманите мене сюди й калачем. Поробили двері, нічого сказати! Трохи собі голови не знесла, а на очіпку зробила собі правдиві Западинці.

— Зате ж, мамо, у вас на голові, мабуть, набігли цілі Семигори. Чи велика, мамо, моргуля на голові? — спитав насмішкувато Лаврін.

— Моргуля! Твоя теща правдива моргуля. Хліба не вміє доброго спекти. Набралася лиха, поки вивчила багачку Мотрю, а за цією невісткою наберуся три копи лиха, ще й з верхом. Мотря пригнала в двір стрижену ягницю, а твоя Мелашка, мабуть, прижене оту стрижену кішку.

Кайдашиха лаялась та все подивлялась набік, чи часом не вглядить де знайомих людей. Їй здавалось, що проти неї назустріч вийде вся бієвська громада з головою на чолі.

— Поганяй-бо швидше! Може, забіжу на часок до попаді та хоч полудную гаразд, та досхочу нап'юся наливки. Я в тутешньої попаді, як у себе вдома.

Воли виїхали на гору. Коло попового двору Кайдашиха встала й пішла в двір.

— Та не баріться, мамо, не залежуйте довго на пухових подушках, — гукнув услід Лаврін.

— Гляди, лиш, побачимо, яких пухових подушок навезе твоя Мелашка, — обізвалась Кайдашиха, обтираючи хусткою чоботи.

— Хоч між дровами, аби з чорними бровами! — сказав Лаврін. — Хоч під лавкою, аби з гарною панянкою.

— Побачиш, краси на тарілці не краять! Чорними бровами не нап'єшся й не наїсися, — сказала Кайдашиха й пішла в двір.

— І на чортового батька їй здалися ті попаді! Хочеться ж дражнити попових собак! — бубонів собі під ніс Кайдаш.

Уже сонце зайшло, вже надворі смеркалось, а Кайдашиха сиділа та щебетала в попаді. Вони стояли, похиливши голови. Лаврін сперся на тин і думу думав. Кайдаш заснув, простягнувшись на возі.

Забрехали собаки в дворі. Кайдашиха вийшла з хати весела, неначе прийшла з церкви.

— От хто мене вітав! Не так, як Балашиха. І, господи! Не знали, де й посадити мене. Частувала мене матушка і чаєм, і горілкою, і наливкою, — хвалилася Кайдашиха й тим трохи примирилась із Западинцями.

Через тиждень Лаврін повінчався з Мелашкою і привіз її в батькову хату.

VI

Тиждень прожила Мелашка в свекровій хаті, як у раю. Після вбогої батькової хати вона ніби ввійшла в панські покої. Кайдашева хата була просторна, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах. І зелений садок, і маленька пасіка в садку під горою, і криниця під грушею, і левада, і зелена діброва на горах, і розмова з Лавріном за пасікою — все ніби завітало свекрову хату квітками та залило пахощами. Тиждень минув, як одна година.

Мелашка ніби не бачила, як п'яний свекор лаявся зі свекрухою, ніби не чула, як свекруха обсипала її неласкавими словами.

Кайдашиха привітала старшу невістку перше солодкими медовими словами, а потім уже дала їй покуштувати полину. З Мелашкою вона обійшлась інакше: вона одразу почастувала її полином. Вона не злюбила Мелашчиних батьків і як тільки бралась за тім'я, то згадувала Западинці та свої розглядини в Балашів. Мелашка була молода, незугарна до важкої роботи, а Кайдашихі дуже бажалось на старість полежати та одпочити.

Тільки тиждень після весілля Кайдашиха змовчувала та скося поглядала на Мелашку, показуючи їй роботу. На другий тиждень вона вже лаяла невістку і глузувала з неї.

Одного дня ще вдосвіта Кайдашиха збудила Мелашку і загадала їй місити діжу, а сама поралась коло печі. Мелашка влізла руками в діжу і ніяк не могла вимішати тіста зі самого дна: діжа була здорова, а вона сама була невеличка на зріст і не могла дістати руками до дна.

— Лавріне! Підстав своїй жінці під ноги стільчика, бач, не дістане руками й до половини діжі.

Лаврін узяв маленького стільчика і підставив Мелашці під ноги. Мелашка вилізла на стільчик і, запнувшись білою фантиною, неначе боролася зі здоровою діжею, тикаючи в тісто маленькими кулачками та тонкими руками. Лаврін не зводив очей з Мелашки і милувався, як вона проворно орудувала руками, як стільчик хитався під ногами. В неї на лобі виступив піт.

— Лавріне! Утри жінці піт з лоба, а то ще в діжу покапає, — знов сказала сердито Кайдашиха.

Лаврін обтер своїм рукавом гарячого Мелашчиного лоба. Мелашка, як дитина, глянула на його темними очима й осміхнулась. Свекрушин докір полетів проз її вуха й не зачепив душі.

— Лавріне! — знов гукнула Кайдашиха. — Утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають, — уже кепкувала свекруха, дивлячись на дитячі Мелашчині руки.

Мелашка осміхнулась, але якось жалібно глянула на Лавріна, вона неначе не дочула свекрушиного слова, хоч розкуштувала полин.

Лаврін мовчав і тільки глянув на матір.

У хату ввійшов Кайдаш. Він виголодався за роботою і почав гримати, що Кайдашиха опізнилась із хлібом.

— Опізнилась. Чому пак не опізнитись, коли понабирали в хату невісток із Западінців. Коли з Довбишами не могла увинутись, а з Балашами й поготів... Он бабляється з діжею од самого ранку, неначе дитина пічки копає.

Кайдашиха заглянула в діжу. Тісто було зовсім невимішане: на йому було видно бульбашки, неначе горіхи.

— Геть вилазь із діжі, бо сьогодні не будемо обідать! — крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка витягла з діжі руки в тісті, скочила зі стільчика й стала серед хати. В неї на лобі блищали здорові краплі поту. Кайдашиха помила по лікті руки й кинулась зі злістю на діжу, як на свого ворога. Тісто в діжі аж запищало і неначе заплямало губами під її руками. Мелашка знала, що не вгодила свекрусі, і стояла ні в сих ні в тих серед хати та дивилась на замазані руки.

— Чого ти стоїш, ніби сьогодні привезена? Он zostалося тіста на руках на цілий хліб. Пообшкрібай ножем тісто в діжу та порайся коло печі.

Мелашка зітхала. Вона почутила, що рідна мати і б'є, та не болить, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками.

Мелашка мила руки, але руки в тісті не швидко обмивались.

— Чого ти там бабляєшся? Мий хутчій руки, бо прийде батько вдруге до хати, то він нам поб'є спину! — вже крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка затріпала рученятами, неначе пташка крилами. Ще й гаразд не обмила тіста на руках, обтерла їх сяк-так рушником і кинулась вимішувати лемішку. Вона сіла долі, поставила в колінах горщик, обернутий ганчіркою, і, хапаючись, так повернула кописткою в горщку, що вона зав'язла в густій лемішці, хруснула й переломилась.

— Ой боже мій, із цим недбайлом! — крикнула Кайдашиха, глянувши на Мелашку. — Тепер, про мене, стромляй руку в лемішку та й мішай.

У Мелашки затрусились руки. Вона вхопила ложку і почала вимішувати лемішку ложкою. — Мати твоя, мабуть, вимішувала лемішку ложкою та й тебе навчила! — крикнула зі злістю Кайдашиха.

Мелашку здавило в горлі. Вона заплакала. Тільки що Кайдашиха виплескала хліб, а Мелашка посаджала, посипаючи лопату межисіткою, голодний Кайдаш знов увійшов у хату і почав лаяти жінку й невістку.

— Якого ви недовірка вдвох робите, що у вас і досі обід не готовий! — крикнув Кайдаш на всю хату. — Піди, Мелашко, до Мотрі та позич хліба на обід.

Тільки що Мелашка ступила на поріг, Кайдашиха крикнула так, наче на неї хто линув кип'ятком:

— Не йди до Мотрі позичати хліба, бо ноги рогачем поперебиваю! В неї снігу зимою не дістанеш.

У Карповій противній хаті двері були одчинені. Мотря почула ці слова.

— Як тільки котра з вас ступить на мій поріг, то я вам обом поперебиваю ноги оцією кочергою! — крикнула Мотря зі свого порога і показала кочергу. — Сплять до обіду та ще мене й судять: судить уже Мелашку, а мене не зачіпайте.

Мотря причинила свої двері, аж горище загуло. Мелашка побігла до сусіди позичать хліба на обід.

Мелашка позичила хліба і верталась через свій садок. Вона вгляділа в садку Лавріна.

— Zobіжає тебе, моє серце, мати, — сказав Лаврін і неначе закрасив материну лайку своїми ласкавими словами.

— Дарма, що мати лає, аби ти мене тішив своїми очима, — сказала Мелашка, глянувши Лаврінові в самі сині очі.

Йшла вона за хлібом, садок неначе пов'яв для неї й листя пожовкло, а як верталася назад, глянула милому в вічі, і для неї знов садок розвився й зазеленів, і сонце весело на йому заграло.

І знов у Кайдашевій хаті почалась колотнеча. Кайдашиха почала сваритись й стала дуже лайлива та опришкувата. Вона нападалась на Мелашку сливе кожного дня, точила її, як вода камінь. Мотря не любила Мелашки і все чогось підкопувалась під неї, мов річка під крутий берег. Мелашка жила з Кайдашихою в одній хаті, а через Кайдашиху Мотря була недобра й до Мелашки.

Настали жнива. Кайдашиха запрягла Мелашку до роботи, як у віз. Мелашка вже нудилась за Бієвцями, за батьком, за своєю доброю матір'ю. Вона просилась у свекрухи в гості до батька, свекруха її не пустила. Кожної неділі просилась Мелашка в гості, і кожної неділі Кайдашиха знаходила для неї роботу. Мелашка зажурилась.

— Чого ти, Мелашко, журишся, аж з лица спала? — питав у неї чоловік.

— Скучила за матір'ю. Вже й жнива минають, а я ні разу не була в матінки в гостях. Цієї ночі мені снилось, що я стала зозулею та й полетіла в Бієвці. Прилітаю в батьків садок та й сіла на вишні. Батько неначе виходить у садок та й просить мене до хати. Я влітаю в хату, дивлюсь, а моя

мати лежить на лаві мертва, заверчена наміткою, укрита чорним сукном, згорнула руки на грудях і жалібно дивиться на мене.

— Коли мати не пускає, то я попрошу батька. Вижнемо ярину, то, може, й підемо в гості.

— Проси, Лавріне, батька, бо я з нудьги не знаю, де дітись. Шумить діброва на горі та тільки жалю мені завдає. Щовечора дивлюся на заросянські гори, щовечора пориває мою душу! Якби я мала крила, я б, здається, зараз одвідала свою неньку. Така нудьга мене бере, що, здається, якби я зозулею летіла, то ліси б посушила своєю нудьгою, крилами садки поламала б, степи попалила б своїми сухотами і зелені лути сльозами залила.

Молода молодиця залилась сльозами, як мала дитина. Лаврінові стало жаль молоді жінки.

Він пригорнув її до себе, вговорював ласкавими словами.

— Здається мені, що до моєї матінки й дорога терном та колючою ожиною заросла, — сказала Мелашка.

Лаврін таки впросив батька, а батько почав вговорювать Кайдашиху. Кайдашиха пустила невістку до родини, а сама таки не поїхала. Навіть попадині пухові подушки та наливка не заманили її на Западинці. Кайдашиха вговорювала поїхать до сватів Кайдаша. Кайдаш не схотів, бо в Бієвцях була недобра горілка.

— Візьми ж, Мелашко, паляницю батькові, а дітям я передам гостинця; ось бач, яка паляниця! На Западинцях, мабуть, і не бачили таких паляниць, не тільки що не їли, — сказала Кайдашиха, подаючи Мелашці пухку паляницю.

Мелашка взяла паляницю в руки. Паляниця, через свекрушин докір, стала для неї важка, як камінь.

Лаврін пішов з Мелашкою в Бієвці.

Тільки що Мелашка ступила на батьків поріг, та й залилась дрібними сльозами, впавши матері на груди.

— Я думала, дочко, що ти вже од нас одцуралась. Ждала я тебе в гості, у вікна виглядала, та вже й перестала.

— Не пускав нас батько, не пускала й мати, — сказав Лаврін, — у жнива було дуже багато роботи.

— Чого ж це ти, дочко, так розплакалась? Мабуть, дуже нудилась за Бієвцями та за нами, — говорила мати, — привикай, серце, до чужого села та до нової рідні. Адже ж люди якось звикають. Недурно ж кажуть: дівка, як верба: де посади, то прийметься.

— Не так легко, мамо, прийнятись, — говорила Мелашка, — коли посадили ніби на гарячому піску.

Мати задумалась: вона догадалась, який то був гарячий пісок.

— У нас була, як рожка цвіла, а тепер така стала, як квітка в'яла, — сказала Балашиха словами пісні, роздивляючись на свою дочку. — Чого ти, дочко, зблідла та наче пилом припала? І голос твій став такий тихий та смутний.

— Нема мені од чого цвісти. Якби не Лаврін, то я б, здається, ладна й до вас вернутись.

— Не можна, дочко! Зав'язала голівоньку, не розв'яжеш довіку, — сказала Балашиха, осміхаючись через сльози.

Матері все здавалось, що Мелашка нудиться в Бієвцях, що вона ще дуже молода й жалкує за дівочькою красою та за чорною косою. Вона не думала, що Мелашці було важко в свекрухи.

— Звикай, серце! Як я вийшла заміж за твого батька, то й я плакала, а далі звикла. Така вже жіноча доля.

Мелашка обцілювала маленьких братів і сестер, розв'язала хустку з гостинцями. Діти вкрили хустку, як мухи мед, а в тій хустині було всякого добра: і горіхи з насінням, і груші, й яблука, ще й медяники. Діти аж плескали в долоні та щебетали на всю хату.

Балашиха застелила стіл скатертею, поставила пляшку з горілкою. Балаш частував зятя, а Мелашка з матір'ю пішла в садок, жалілась на свекруху й свекра, виплакала всі сльози, що зібрались за всі жнива, і полила ними материн садок. Мати стояла під вишнею та й собі плакала.

— Я тижня не пробула в свекрухи і вже сльозами облилася, — говорила Мелашка. — Якби Лаврін не оступався за мною, то вони б мене з'їли. А збоку через сіни живе Карпова Мотря, наче люта змія, не сприяє мені через свекруху. Заскубуть, заклюють вони мене, мамо, як лихі шуляки голубку.

— То ти, дочко, не потурай свекрусі. Адже Мотря не мовчить, то й ти не мовчи.

— Коли, мамо, кругом мене все чужі люди, чужий рід, чуже село. Я одна, як билина в полі, а вони всі на мене, як вітер на билину.

Поплакала Мелашка з матір'ю в садку, ввійшла в хату, сіла за стіл полуднувати і не полуднувала.

«Якби мені перекликать сюди Лавріна, я б навіки зосталась у матері!» — думала Мелашка, поглядаючи на убогу хатину.

Мелашка посиділа в батьків до вечора, пішла до сусід, побачилась із сусідами, наговорила і вже смерком розпрощалась з ріднею. Перейшла вона двір до воріт і стежку облила слізьми. Йшла вона долиною да все оглядалась назад на батькову хату; вийшла на гору, ще раз подивилась на вишневий садочок.

«Прощай, мій спокою! Мій віночку, вишневий батьків садочку!» — подумала Мелашка і пішла селом додому з Лавріном.

Уже вночі пізенько вони прийшли додому.

«Потривай же, Мотре, замітала я сіни, виносила і своє й твоє сміття, а завтра не винесу, — думала Мелашка, згадуючи напутіння своєї матері, — нехай вже лає мати, а то й вона кричить».

Другого дня Мелашка вимела свою хату і половину сіней, неначе мотузком одміряла.

— Як вимела рівненько! Чи не поясом міряла сіни? — питала Мотря в Мелашки.

— А хоч би й поясом, що тобі до того! Не буду мести твоєї половини сіней та виносить твого сміття, — сказала Мелашка.

— А хіба ж ти не міряла сіней мотузком, як мазала діл та стіни? — обізвалась Кайдашиха. — Міряєте ви, бодай уже міряла вас лиха година!

Од того часу Мелашка знайшла собі ще одного ворога. Мотря не давала їй перейти сіни: вона була сердита на Мелашку за те прокляте сміття. Од того часу в хаті гризла Мелашку свекруха, в сінях та надворі стерегла її Мотря.

Настала зима, настав важкий час для Мелашки. Кайдашиха напосілась на неї, як лиха доля: сама спала досхочу, робила легку роботу, а всю важку роботу скидала на Мелашку, наче на свою наймичку. Молода Мелашка, вкинута в чуже село, між чужі люди, не сміла нічого говорити проти свекрухи і мовчки робила все, що загадувала свекруха. Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась в гості до батька, та й те траплялось дуже рідко. Старий Кайдаш пив у шинку, приходив п'яний додому і зганяв злість більш на невістці, ніж на своїй жінці. Мотря не пропускала Мелашки через сіни і зачіпала її ущипливими словами. Лаврін оступався за нею та й годі сказав.

Настав страсний тиждень. У Великий понеділок до Кайдашів зайшла баба Палажка Солов'їха. Вона була дуже богомольна і щороку їла паску в Києві в Лаврі. І тепер вона збиралася в Київ, але самій іти до Києва було невесело, а ще до того вона трохи боялась сама виряджатись у далеку дорогу. В неї була думка підмовити самого Кайдаша, бо з чоловіком у дорозі все-таки бабі безпечніше.

— Помагайбі вам! Поздоровляю вас з Великим понеділком, — промовила Палажка.

— Спасибі, будь і ти здорова, — одказала Кайдашиха, — сідай, Палажко, в нашої хаті.

Палажка сіла на лаві й скорчилась у три погібелі. Вона за великий піст так спостилась, що в неї тільки очі блищали.

— Чи підеш, Палажко, і цього року до Києва? — спитала Кайдашиха.

— Як господь pomoже та сподобить, то чом би й не піти. З'їла я двадцять пасок у Києві, то, може, бог pomoже з'їсти і двадцять першу. Стара Головчиха зохотилась іти зо мною, та, може, хто із вас піде з нами, бо

як з хати піде їсти паску в Київ хоч одна людина, то бог благословить усю сім'ю і на хліб буде поліття. А як хто їстиме щороку в Києві паску, та ще й умре на Великоднім тижні, той піде просто в рай, бо на Великоднім тижні царських врат не зачиняють і в церкві, і в раю; душа через царські врата так і полетить просто в рай.

Палажка оберталась до Кайдаша. Вона знала, що він богобоящий.

— А хто постить двадцять п'ятниць на рік, той не піде просто в рай? Чи не чула ти, Палажко, чого про те на печерах або в Лаврі? — спитав Кайдаш.

— Ні, — сказала з повагом Палажка, — хто постить у ті п'ятниці та носить при собі сон богородиці, той не буде у воді потопати, в огні горіти, од наглої смерті помирати, а в рай просто не піде. А хто піде в Єрусалим або щороку в Києві в Лаврі паску їстиме, або вмере на самий великдень, той спасеться, того душу янголи понесуть просто до бога.

Мелашка слухала, і в неї робота випала з рук.

— Треба в Києві на великому тижні висповідатись, у Чистий четвер одговітись, треба молебень на печерах найняти, на часточку дати, на святі моці по шагу покласти, то тоді господь і помилує нас, — навчала баба Палажка, піднявши вгору палець. — А хто купить мира од мироточивих голів або оливи з лампад над святою Варварою та буде мазати собі очі та лоб, в того ніколи не болітимуть очі й голова. Я знаю в Києві всі моці, всі церкви. Оце як ходжу по печерах та по церквах, то за мною іде слідом сотня або й друга людей, а я всім розказую, в якій церкві які моці, показую, де лежить пір'я з архангела Гавриїла в паняньському монастирі, де стоїть молоко богородиці, де святий Миколай притиснув до стіни своїм образом злодія, як той хотів обікрасти церкву.

— Невже притиснув? — спитала Мелашка, розплющивши широко очі.

— Авжеж притиснув, ще й рукою ухопив та й держав, доки ченці з усього Києва не посходились. А од образа пішов світ на всю церкву, неначе од сонця. Ченці думали, ще в церкві пожежа, та й позбігались. Коли глянуть на те чудо, та мерщій на себе ризи, та зараз вдарили в дзвони, та позабирали в руки свічки, та давай перед Миколаєм править та молитись. Тоді образ і пустив злодія. А той злодій зараз постригся в ченці та й став святим.

У хаті всі слухали Палажчину розмову. Молодиці позгортували руки та важко зітхали, приказуючи:

— Ой боже наш, боже наш!

— А я оце як прийду до того Миколая, та як почну розказувати, то мене люди обступлять та й слухають, та аж шапки поздіймають та хрестяться. Я знаю і де гроші коло образів класти, а де гроші черницям та ченцям просто в руки давати. А за мною люди так і валять валкою, а я їх

воджу од Воєнного Миколая до Десятинного, од Десятинного Миколая до Доброго, од Доброго Миколая до Малого, а далі до Мокрого Миколая, а потім до Притиского Миколая.

— Ой, пустіть мене, мамо, в Київ з бабою! — просилася Мелашка. — Я й зросла, а в Києві не була. Мене й господь не помилує на тому світі.

— А церкви там усе із золотими верхами. В печерах лежить дванадцять братів, що будували лаврську дзвіницю. Кажуть, що як будували, то вона все входила в землю, а однієї ночі вийшла вся із землі. Од того часу всі брати постриглись у ченці. Господи, скільки я переводила людей на самий верх дзвіниці до великих дзвонів!

— Ой, пустіть мене, матінко! Здається, вмиру, як не піду в Київ. Чи то правда, що там є такий лев, що з рота вода тече?

— Авжеж є: а на левові сидить святий Самсон та щелепи йому роздирає. Як піймав його на Подолі коло Дніпра, як роздер щелепи, та й сам каменем став, і лев каменем став, а в лева з рота вода потекла. Та якого там дива нема! Якби розказувать за все, то не те що дня було б мало, — тижня мало! — говорила Палажка й підвела очі до образів, підняла обидві руки вгору, ще й пальці розчепірила. — Там на Андріївській горі під престолом є джерело, а в те джерело щороку забивають віз вовни. Як тільки покажеться зверху роса, то зараз знов запихають туди віз вовни, бо якби полилась з того джерела вода, то весь світ залила б. Я сама чула, як янголи бовтають воду під престолом. Ой господи! Помилуй нас, грішних! — сказала Палажка і зітхнула на всю хату.

Старий Кайдаш сидів, похиливши голову, а Мелашка плакала.

— Піду я з бабою до Києва та одговіюсь у Лаврі. Як не пустите мене, то я, здається, вмиру, — сказала Мелашка.

— Авжеж, Марусе, пусти невістку, бо як не пустиш, то буде тобі великий гріх од бога, — навчала Палажка, тикаючи пальцем на образи.

— Та коли ж на Великому тижні багато роботи, — обізвалась Кайдашиха.

— Я, мамо, ладна день і ніч не спати, пороблю вам усю роботу та й піду, — просилась Мелашка, втираючи сльози.

— Та, про мене, йди та й за нас подаси на часточку, — сказав Кайдаш. — Пішов би й я, та настає чоловіча робота на полі.

— А коли, дочко, думаєш іти, то спечи собі святу пасочку та калач, та вкинь у торбу крашанок, та кільце ковбаски, та шматочок сала, щоб розговітись свяченим у Лаврі, то тебе господь простить і помилує, — навчала Палажка. — А я вже тобі дорогу скрізь покажу, як пописаному. Мене всі прочани знають з усього світу, я їм усім даю привід у Києві. В Києві вони всі ходять за мною, неначе вівці за пастухом.

Баба Палажка розпрощалась і пішла з хати. Кайдашиха вчинила тісто й спекла Мелашці маленьку паску. Баба Палажка назбирала по селі десять бабів і другого дня зайшла за Мелашкою. В Палажчиній торбі була й паска, і чималий калач, і сало, і сіль, і навіть крашанки. Вона кланялась кожному в хаті й просила простити її гріхи. Прочани пішли до Києва.

— Та не барися, дочко, вертайся додому! — наказувала Кайдашиха невістці, стоячи за ворітьми.

— Як господь не прийме нас до себе, то й вернемось, — говорила Палажка, кланяючись до дзвіниці трохи не до самої землі.

Йдучи селом, Палажка заходила в декотрі хати, щоб попрощатися з тими молодицями, з котрими вона лаялась; але як вона лаялась із цілим селом, то для неї довелось сливе не минати ні одної хати і ходити з хати в хату, як ходить піп з молитвою.

Прочани йшли день, упросились в одному селі на ніч до добрих людей, переночували й раненько знов пішли в дорогу. Мелашка неначе на світ народилась: її не допікала тут ні свекруха, ні свекор, ні Мотря. Понад дорогою зеленіли молоді жита, синіли далекі гори та могили. Надворі було тепло й ясно. Мелашка ніби набиралася здоров'я на волі.

Уже звернуло з півдня. По один бік дороги була чимала гора, а на горі могила. Баба Палажка повела молодиць на ту могилу. З тієї могили вже було видно Київ із церквами та дзвіницями. Тієї могили прочани не минали ніколи.

Палажка вийшла на могилу, впала навколішки й почала молитись. З могили було видно на горах високі дзвіниці, церкви із золотими верхами. Кругом Києва в долині зеленів густий ліс, синів за Дніпром, ніби повитий сизим туманом, бір, а між соснами подекуди блищали широкі плеса розлитого Дніпра. В лісі блищали золоті хрести монастирів, неначе дорогі камінці, розкидані зверху на бору. Сонце світило на київські гори; золоті верхи сяли й неначе горіли. Баба Палажка припала до землі головою, а за нею й молодиці почали бити поклони.

Палажка встала і, піднявши руки вгору, почала розказувать прочанам:

— Онде велика лаврська дзвіниця, а ото коло неї сама Лавра, а то далі свята Софія, а то свята Варвара, — говорила вона.

Молодиці водили очима слідком за її рукою, а Мелашка стояла, мов кам'яна. Ті золоті верхи та білі дзвіниці здавалися для неї якоюсь дивною казкою. Вона вперше йшла до Києва. Прочани перейшли бір і прийшли на заставу. На заставі стояла черничка й причепилась до їх:

— Спасайтесь, люди добрі! Нехай вас господь спасеть і помилує. Йдіть говіти в наш монастир на Подолі до святого Фрола й Лавра. У нас більше мощей, ніж у других монастирях; у нас є частка младенця, убитого

Іродом, є риза хрстова і кров з христових ран, і пір'я архангела Гавриїла, й молоко богородиці.

Прочани прибували до застави сотнями. Черниця намовляла й заманувала їх до свого монастиря. Сотня прочан пішла за нею. На других заставах так само стояли черниці й затягали до себе богомольців.

Баба Палажка не послухала черниці. Вона гордовито одказала, що вже йде в Київ їсти двадцять першу паску й знає всі церкви й монастирі.

Надвечір Палажка привела прочан у Лавру.

— Чи тут той лев, що з рота в його тече вода? — спитала Мелашка.

— Де там тобі тут! — гордовито сказала Палажка. — Покажу тобі й лева, а це, бач, велика дзвіниця, а оце Лавра; тут лежать мощі святого Феодосія...

Мелашка глянула на дзвіницю і трохи злякалась. Для неї чогось здавалось, що дзвіниця впаде на неї й розчавить її.

Прочани пішли в церкву. У великій лаврській церкві йшла одправа. То було саме на страсть в чистий четвер. Вся велика церква ніби палала свічками і була набита народом. По церкві неначе розливалось огняне море, заливало закутки, йшло поза стовпами, переходило на стіни, спалахнуло на високому іконостасі до самої бані, розтопило на щире золото іконостас і повисло під банями огняними краплями на панікадилах. Після кожної євангелії дзвонили в дзвони. Серед церкви виходили ченці, ставали півколом і співали страсні пісні.

Палажка й Мелашка посвітили свої свічки й впали навколішки. Сорок душ ченців у чорних клобуках співали серед церкви такі жалібні пісні, неначе хотіли виплакати в піснях всесвітнє горе. То був не жаль, не плач горя, а якийсь слізний крик, якесь море сліз, що зливалось тисячі літ, і злилось до купи, і полилось піснями з грудей. Здається, в тому морі сліз текли ріки народного горя од самого початку світу, горя од холоду й голоду, од меча, од огню, од татар, од царів, од панів, од жидів, од дугого й багатого, од дикого звіра...

Якась надзвичайна туга лилася слізьми з тих давніх лаврських пісень, складених сотні літ... І Палажку, і Мелашку здавило за серце. В тих слюзах співу ніби текли ріки їх власних сліз од їх бідності, од панщини, од московських та польських закуцій, од давнього польського ярма, од жидівського здирства... Палажка плакала, аж ридала, Мелашка ніби почула в тих піснях, впізнала своє горе в свекрушиній хаті і залилась слізьми.

— Рятуй мене, боже! Рятуй, бо я, молода, загину! — молилася Мелашка, стоячи навколішки коло Палажки й заливаючись слізьми.

Вони вийшли із церкви. Надворі була північ. Із церкви висипала сила народу. Коло Лаври була гостиниця тільки для панів. Весь народ покотом

ліг кругом церкви на кам'яних плитах. Багата Лавра не спромоглася поставити гостиницю для народу, хоч забагатіла народними грішми.

Висипали зорі на небі. Мелашка не могла заснути. В неї над головою ніби висіла дзвіниця, а у вікна виглядали здорові дзвони. Вона й дивувалась, і боялась тих дзвонів та все розпитувала в Палажки про печери, про святих у печерах, за лева та про пір'я з архангела Гавриїла. Для неї так хотілось побачити всі дива, що вона не почувала, як у неї боліли ноги, нили коліна.

На другий день баба Палажка повела молодиць по церквах. До неї пристало ще з п'ятдесят молодиць. Усі вони йшли за нею, наче сліпці за поводитарем. Палажка водила їх од одної церкви до другої, так що прочани погубили лік церквам. Прочани прийшли в Софію. Серед церкви на амвоні стояв митрополітанський стілець із червоною подушкою. Один дзвонар поклав на ту подушку образок, поставив олив'яну тарілку, вдарив поклона й поклав на тарілку шага. Баба Палажка й собі вдарила перед стільцем три поклони, поцілувала образок й кинула на тарілку шага. За нею посипались молодиці. Посипались п'ятаки на тарілку. Дзвонар зібрав з тарілки гроші й сховав собі в кишеню.

— Святий сидів на цьому стільці! Йдіть цілуйте образ та кладіть по шагу, — говорила баба Палажка до молодиць.

Із Софії Палажка повела прочан до Михайлівського монастиря й наїняла молебень святей Варварі. За нею слідком і другі молодиці клали гроші на молебень. Од Варвари Палажка повела їх до святого Андрія, а звідтіл на Поділ у панянський Фроловський монастир.

— Наймайте молебень святому Флору й Лавру! — шептала черниця молодицям. — Жертвуйте на святі мощі, а гроші давайте мені до рук.

Деякі молодиці оддали гроші черниці в руки. Черниця сховала їх десь під свою чорну рясу.

— Чи показують ризу господню та пір'я з архангела Гавриїла? — спитала баба Палажка.

— Од пір'я ключі у матушки ігуменії. Ви не сподобитесь його сьогодні бачити, а ризу господню я вам покажу.

Черниця повела бабів за колони, зняла з однієї срібної домовини з мощами червоне покривало. Під ним було друге — дороге, все золоте, із золотими китицями.

— Спасайтеся! Прикладайтесь до господньої ризи! — говорила черниця плаксивим голосом. — У цій ризи Христа жиди мучили.

Баба Палажка впала навколішки, залилась слізьми й поцілувала кінчик золотого покривала. Мелашку взяв якийсь страх, як вона доторкнулась губами до золота та до оксамиту.

Для неї здалося, що вона бачить самого Христа й цілує його одєжу. Всі молодиці плакали та втирали сльози, а черниця плаксивим голосом розмальовувала, як жиди Христа мучили, як накладали на голову терновий вінець, як били вірвовками і розпинали на хресті. Богомольці кидали на ризу гроші, а черниця забирала і ховала їх десь під рясою та все поглядала на двері, щоб часом не надійшла мати ігуменя.

У Велику п'ятницю Палажка повела прочан на Поділ. Прочани заночували в Братському монастирі. Утрєня мала початись в третій годині опівночі. Богомольці зібрались лягти спати покотом на траві під липами просто чернечих келій. З одних дверей келії за богомольцями слідив очима один чернець, молодий, здоровий та повновидий, з довгою чорною бородою. Він набачив у церкві Мелашку. Її краса так вразила його, що він не міг одірвати од неї очей. Він вийшов слідком за нею з церкви, підглядаїв, як вона сіла з богомольцями під липами полуднувати, і все стояв на дверях, доки смерклося надворі і богомольці полягали рядом на траві. Він нагледів, що Мелашка лягла другою од краю і пішов у свою келію.

Із самого краю коло Мелашки лягла баба Палажка і ніби стерегла своє стадо, як добрий пастир. Але одна семигорська молодиця десь спізнилась, прийшла до гурту і лягла спати коло баби Палажки із самого краю, підмостивши під голови клунок з харчами. Баба Палажка лежала тепер од краю другою.

Уже пізніенько, як усі богомольці поснули таким сном, що їх не розбудили б і лаврські дзвони, чернець вийшов з келії, знайшов той ряд, де лежала Мелашка, як йому здавалось, другою од краю, підкрався тихесенько та й натрапив якраз на бабу Палажку.

Саме тоді бабі Палажці приснилось, що вона вилізла на лаврську дзвіницю та й стала під великим дзвоном. Дзвін одірвався та й упав на неї. Вона закричала з усієї сили, але дзвін надавив їй важким серцем і затулив рота. Прокидається вона і чує, що на її лиці чиясь здорова борода, а чийсь губи так вчепились в її губи, що вона ніяк не могла розтулити рота. Вона хотіла підняти руки, але хтось держав її за руки, придушивши їх, ніби залізом, до землі. Вона хотіла повернути головою, а в неї на лиці плуталась страшна борода, повні губи так цілували її, що губи аж пристали до зубів.

Баба Палажка перелякалась. Їй здалось, що на неї справді впав дзвін, що то не був сон, а правда. Але вона якось покрутила головою і так крикнула на все горло, що побудила всіх богомольців. Піднявся гвалт, шум. Богомольці заворушились, зашуміли, а повні губи цілували бабу в щоки, в брови, в очі, а далі щось чорне знялося і, як куля, полетіло між липи.

«Що це таке? — думав чернець. — Така гарна молодиця, а лице таке тверде, як дірявий горщик; аж губи щемлять!»

— Що там таке! Чи злодії, чи що? — питали сонні богомольці.

— Це тебе, Палажко хтось чи цілував, чи хотів обікрасти, — обізвалась крайня баба.

— Ой, щось побігло! — крикнули молодіці, і кожна почала облапувати свій клунок під головами.

— Це нечиста сила мене давила, — говорила баба Палажка. — Це він мене скушав, бо я вже висповідалась і завтра мала причащатись. Оце, боже мій, який гріх трапився! Двадцять пасок з'їла в Києві, а за двадцять першою такий гріх трапився. Послинив нечистий усе лице, й губи, й щокки. Пху на тебе, сатано!

— Та то якийсь послушник побіг до келій, — говорив один чоловік.

— Еге! Добрий послушник! Се, дух святий при нас, чорт! Цур їм, таким послушникам. Прийдеться завтра другий раз сповідатись. Оце одговілась! Боже мій, яка мені напасть од скусителя, — бідкалась баба Палажка.

— Мабуть, якийсь послушник, бо я чула, як він вас, бабо, цілував, — сказала простенька Мелашка.

— Оце вигадала! — сказала баба Палажка. — Чи то можна, щоб у монастирі були такі ченці. Неначе я оце вперше в Києві. Говорить неначе маленька. Ще рознеси по Семигорах, як вернешся додому.

Баба Палажка дуже обидилась. Вона бачила, що Мелашка підривала її повагу, буцімто чорти вже звернули на неї свою увагу й почащували своїм жениханням та поцілунками.

Однак на другий день баба Палажка боялась zostаватись на ніч у монастирі і повела прочан говіть в одну церкву на Подолі під самою Андріївською горою. В тій церкві був старий священник. Він збудував для богомольців, зараз коло цвинтаря, на церковному дворі довгу комору з перегородками, але без вікон, і пускав туди прочан на ніч. Тією коморою він притягував до себе велику силу богомольців і заробляв добрі гроші. Монастирі навіть не поробили для селян і таких комор.

Баба Палажка завела прочан у ту комору. Там вони поскладали свої клуночки й замкнули двері. Раненько у Велику суботу прочани пішли в церкву говіти.

Старий священник сповідав людей. Сотня богомольців стояла кругом його і ждала. Баба Палажка кивнула на своїх рукою і повернулась до дверей. Вона боялась, що не діждеться сповіді. А гріх тієї ночі мучив бідну бабу, як пекельний огонь.

Тільки що семигорці застукотіли чобітьми по залізному помості, священник покинув сповідати якусь бабу, обернувся, махнув до баби Палажки рукою і крикнув на всю церкву:

— Куди ви, бабки! Йдіть до мене сповідатись! У мене шагом дешевше, ніж у Мокрого Миколая. Вертайтесь сюда! В мене сповідь шагом дешевше й покута більша.

Баба Палажка махнула до своїх, і вся ватага повернула од дверей назад і знов застукала чобітьми по залізному помості.

Тим часом як баба Палажка сповідалась, Мелашка вийшла з церкви й сіла між довгими рядками бабів на церковних східнях, під стовпами. Скраю недалечко від неї сиділа старенька проскурниця й продавала проскури.

Мелашка задумалась. Третій день прожила Мелашка в Києві, як у раї. Вона згадала, що через день для неї треба буде вертатись додому, і зітхнула дуже важко. Сльози виступили на її очах. Вона в Києві не бачила ні свекрухи, ні свекра, ні Мотрі, не чула ні од кого лихого слова. Ніхто не гриз їй тут голови.

Проскурниця почула те важке зітхання, глянула на молодицю й здивилась на неї.

— Чого ти, молодице, так тяжко зітхаєш? — спитала вона Мелашки.

— Господи, як тут у Києві гарно! А як подумаю, що треба вертатись додому, то мені здається, що оце треба через день умирати.

Мелашка розказала проскурниці за своє горе. Добра проскурниця слухала й жалкувала за нею. В Мелашки блиснула в голові чужа думка. Несподівано їй стало на думку зостатись в Києві. Краса міста, краса церков, монастирів одібрала од неї думку навіть про Лавріна.

— Найміть мене, матушко, за наймичку. Не піду я додому.

— Коли хоч, то й ставай помісячно. В мене одна робота — пекти щодня проскури, — сказала проскурниця.

Мелашка сподобалась проскурниці, а од неї саме тоді одходила наймичка.

— Тут у церкві наші односельчани. Сховайте мене, матушко, в свою хату, поки вони підуть з Києва додому.

Проскурниця повела її в свою хату. Хата була зараз коло церкви на цвинтарі, у великому домі, в нижньому етажі, тільки двері в хату були за брамою, на другому дворі. Проскурниця привела Мелашку в пекарню. Пекарня була невеличка, але висока, з одним здоровим вікном, переплетеним залізними ґратками. Під вікном од стіни до стіни стояв довгий стіл. Увесь стіл був укритий рядками проскур і великих, і маленьких, і малесеньких. На ліжку коло печі, на подушках, застелених білим простирадлом, лежали здорові проскури, як паляниці. Наймичка печатала проскури знамеником.

Проскурниця звеліла Мелашці помити руки і поставила її в кінці стола виробляти проскури. Мелашка викачувала тісто та все поглядала на двері. Вона боялась, щоб баба Палажка не вислідкувала її.

Здорова піч була вже витоплена й пашіла вогнем. Через двері було видно маленьку кімнату, де жила проскурниця. В кімнаті було чисто й гарно, як у віночку. На ліжку білили чисті подушки. На вікні червоніли між зеленим листом китайські рожі. Коло образів із золотими широкими рамами блищала лампадка. На Мелашку неначе повіяв тихий теплий вітер у літній день, такий спокій був розлитий у тих кімнатах. Вона викачувала проскури, а її думки літали в Семигорах, коло Лавріна. Сльози закапали в неї з очей. Вона втерла їх рукавом.

«Не вернуса додому, зостанусь тут, що бог дасть, а потім що буде, то й буде», — думала Мелашка, втираючи слези рукавом.

Тим часом баба Палажка простояла службу, запричастилась і повела бабів з церкви. Вона хотіла вести їх у печери, але на цвинтарі оглянувшись на всі боки й примітила, що нема Мелашки.

— Де ж це ділася Мелашка? — питала Палажка, оглядаючись на всі боки. — Чи не зосталась у церкві?

Палажка вернулась до церковних дверей; паламар зачиняв двері і замикав замком.

— Куди це вона пішла? Може, вона десь за церквою? — говорили баби.

Палажка обійшла з бабами кругом церкви, заглянула в комору, обдивилась увесь двір, — Мелашки ніде не було.

— Оце, боже мій! Де це вона загаялась? — бідкались баби і посідали під стовпами на східцях.

Сиділи вони, сиділи, ждали-ждали, а Мелашки не було.

— Куди це її нечистий поніс? — почала вже лаятись Палажка. — А може, вона потяглася з другими людьми. Та чого ми будемо її ждати.

— Авжеж ходім, а то ще й в печери опізнимось.

Баби знялися з місця й швиденько почимчикували з цвинтаря.

Вечері баби вернулись з Лаври за Мелашкою, а Мелашка не приходила. Палажці треба було йти знову у Лавру на діяння, щоб їсти паску в Лаврі, а Мелашка неначе скрізь землю пішла. Баби пішли у Лавру, діждались свяченого, розговілись, знов вернулись на Поділ, а Мелашка все-таки не приходила. Вони заметушились і забідкались, кинулись шукати Мелашку по монастирях, скрізь питали в прочан і нічого не допитались. Просиділи ще день-другий у Києві та й пішли в Семигори.

Баба Палажка, вернувшись у Семигори, боялась зайти сказати Кайдашам про Мелашку, пішла собі додому та й сіла. Але по селі пішла чутка,

що Мелашка десь одбилась од своїх і не вернулась у Семигори. Та чутка дійшла до Кайдашів: її принесла баба Параска Гришиха, лютий Палажчин ворог, відома на все село брехуха.

— Христос воскрес! Зі святками будьте здорові! — сказала Параска, переступаючи через Кайдашів поріг.

— Чи ви пак знаєте, де ваша Мелашка? Це ж наша Палазя розгубила свою череду десь по Києві. Водила, водила, поки доводилась. Мелашка зосталась у Києві, а з Києва, мабуть, пішла на заробітки за границю або на Бассарабію. Вже правда! Палажці тільки б сліпих блиндарів водити по селах, а не людей до Києва.

— Та це я перечула вже через людей на селі, — сказала Кайдашиха, — а Палажка завела нашу Мелашку десь, мабуть, під шум чи під греблю та й очей не показує.

— Еге! Знаєш ти, чого вона ходить щороку до Києва паску їсти? Та вона цілу ніч у Братському монастирі обнімалась та цілувалась, вже й не знаю, чи з ченцями, чи з чортами. Знає вона там усі входи! Побачиш, коли вона не принесе з Києва другого байстрюка в приполі, бо одного вже має: ще й твою невістку навчить добру.

Параска розказала Кайдашам усю комедію з бабою Палажкою в Братському монастирі у Велику п'ятницю.

— Ти, Кайдашихо, не пускай з нею більше Мелашки до Києва, як ще Мелашка вернеться додому. Тепер я знаю, як вона розговляється в Києві, — говорила баба Параска.

Лаврін стояв ні живий ні мертвий. У його й руки опали:

— Ой боже мій! Що ж тепер нам робити? Де Мелашку шукати? Завела ота стара, бодай її завело в безодню, — говорила Кайдашиха.

— Та піди у волюсть та попроси, щоб її погнали в Київ шукать Мелашки. Нехай знає, як поводитарювать, — намовляла Параска, — та піди та побий їй морду, та натовчи добре потилицю. Шкода, що вона не завела моєї невістки. Я б оце показала їй Київ.

— Це, мамо, Мелашка покинула нас через вас, — обізвався Лаврін.

— От і через мене! Ще що вигадай! Хіба я гнала її в потилицю до Києва чи що? — говорила Кайдашиха.

— Бо ви її гризли, гризли, доки до свого не догризлись. Як пропаде Мелашка, то я вам цього не подарую, — говорив Лаврін, блідий, як смерть. — А оту стару відьму я за коси потягну в Київ, нехай мені шукає Мелашку.

— Авжеж за коси, та ще й батогом ззаду підганяй! — намовляла Параска. — Та чого ви сидите? Чом ви не підете до неї? Ви думаете, що вона сама до вас прийде? Підіть до неї та розпитайте, та наступіть на неї,

та придавить коліном, то вона й розкаже вам, де діла Мелашку. Певно, завела десь на спасіння.

— А справді ти, Параско, добре радиш, — сказала Кайдашиха, — ходім та присікаймося до тієї дурисвітки, може, вона знає, де Мелашка, та тільки не хоче признаватись.

— Авжеж, ідіть усі гуртом та насидьте на неї, то вона й признається, де старців водила, — намовляла Параска.

Кайдаш, Кайдашиха та Лаврін пішли з бабою Параскою до Палажки.

Палажка сиділа під хатою на призьбі й грілась на весняному сонці. Вона вгледіла Кайдашів з бабою Параскою за ворітьми, догадалась, чого вони до неї йдуть, і трохи злякалась.

— Христос воскрес, Палажко! — сказала Параска. — А я оце до тебе гостей навела і сама в гості прийшла.

Баба Параска одчинила ворота, впустила Кайдашів, знов зачинила, сперлась на ворота обома руками, поклала голову на руки і тільки поглядала на Палажку веселими сірими очима. В неї губи осміхались, неначе хто їх помазав свіжим медом. Вона налагодилась дивиться на кумедію.

Баба Палажка не одказала на її привітання. Вона тільки блиснула на неї злими маленькими чорними очима. Кайдаші обступили Палажку.

— А що, Палажко! Водила, водила нашу Мелашку, доки не завела, — сказала Кайдашиха. — Де наша молодиця?

— А хіба я знаю, де вона? Одбилась од нас коло церкви на Подолі, ще й нам наробила клопоту. Ми через неї просиділи в Києві цілих два дні, ще й мусили бігати по монастирях та по церквах.

— Чом же ти хоч не зайшла до нас та не сказала? — спитав Кайдаш.

— Де ви, бабо, діли Мелашку? — кричав Лаврін.

— Куди ви її завели? Навіщо ви її покинули в Києві?

— Оце, боже милостивий! Хіба ж я її в пазуху сховала, чи з'їла, чи що? Завела та й завела... Хіба Мелашка мала дитина, що я її за руку заводила!

— Навіщо ви її підмовляли йти в Київ? Чого ви притаскались до нас зі своїми брехнями, розпустили дурного язика про чуда? Нащо ви підманили молодицю? — репетував Лаврін, згорнувши руки на грудях.

— Про які брехні це ти провадиш? Я розказувала про чуда, а не про якісь брехні. Брешти сам, бо ти од мене молодший. Не на те я щороку ходжу в Київ, щоб брехні точити. В тебе, Лавріне, молоко на губах не обсохло, з ти брехню завдаєш преподобним жонам.

— Йдіть, бабо, до Києва та пошукайте Мелашки, бо як не підете, то я вас силою потягну, — сказав Лаврін.

— Авжеж потягни, та ще й за коси, та підганяй її батогом ззаду! — крикнула з-за воріт баба Параска.

— А тобі яке діло? Чого ти прийшла паскудити мої ворота! Он послинила ворота, як скажена корова! — крикнула од призьби баба Палажка.

— Я, бабо, піду в волость жалітись на вас. Вас волосний присилує йти в Київ за Мелашкою.

— Ти залигай її віжками та й веди! Чого ти на неї дивишся, як на святу та божу! — гукала за ворітьми баба Параска. — Цілувалася в Києві з ченцями та з чортами, доки не розгубила своєї челяді.

— Хто? Я? — крикнула Палажка й скочила з призьби.

— А то ж хто? Вже чи не я. Добре розговілася, нічого сказати, — говорила Параска.

— Йди, Палажко, з нами в волость, — сказав Кайдаш, — нічого тобі не допоможе. Там даси одвіт перед громадою.

— Де ви діли мою жінку? Куди ви її завели? — кричав Лаврін.

— Та вона завела її в монастир до ченців! — кричала Параска за ворітьми.

— Вбирайся та йди з нами! Нічого тобі не допоможе. Підеш ти з Лавріном знов до Києва та хоч покажеш, де загубила мою невістку, — гомонів Кайдаш.

— Як підеш другий раз у Київ, то не цілуйся з ченцями! — крикнула Параска на всю улицю.

— Хто? Я? То це ти на мене таке говориш? — закричала Палажка і вхопила граблі. — Ось я тобі, стара відьмо, покажу ченців та чортів!

— А що, поводиторко, смачно! — кричала Параска.

Палажка покинула Кайдашів, кинулась до воріт і вперіщила граблями по воротях. Параска одскочила. Граблі перебились пополовині. Половина одскочила за ворота й зачепила по руці Параску. Параска вхопила шматок граблів і шпурнула ними через ворота на Палажку. Палажка поперла держалном на вулицю на Параску. Параска прийшла під ворота, плюнула в двір і пішла по вулиці.

— Бодай тебе побила лиха година та нещаслива. Ще й вона чіпляється до мене, неначе я згубила зі світу її невістку, — голосила крізь сльози Палажка, вхопившись руками за голову. — Це не Мелашка, а смерть моя. Коли вона зосталась у Києві, то, певно, через тебе, Кайдашихо. Про мене, йди собі в Київ чи хоч і за границю та й шукай її, — сказала Палажка, обертаючись до Кайдашихи.

— Що ти кажеш? Через мене Мелашка покинула нас? Тобі, Палажко, час помирати, а ти набірюєш на мене! Схаменися, стара бабо! Що ти верзеш? Сама ходить по хатах, піддурює людей іти з собою, а на мене складає пеню.

— Ба через тебе. Хіба люди не говорять за тебе на селі? Хіба не знаємо, як ти нападальсь на невістку? Отак якраз, як ота стара сука, Параска, на мене, що я через неї і світу не бачу.

— Палажко, не бреши на старість. Ти гріха не боїшся, — сказала Кайдашиха.

— Ба не брешу. Бреши сама! — крикнула Палажка і кинулась на Кайдашиху, як півень кидається на другого півня.

— Ба брешеш! Яке тобі діло до мене та до моєї невістки? Яке тобі діло до того, що в нашій хаті робиться? Нащо тобі заглядати в наші горшки?

Кайдашиха кричала й совалась із кулаками до Палажки. Палажка кидалась до Кайдашихи й била кулаком об кулак. Вони то збігались, то розбігались, як ті півні, що кидаються один на одного.

— За мої горшки, за мою невістку ось тобі на! — сказала Кайдашиха і дала Палажці дулю під самісінький ніс, так що вона аж голову задерла.

— А тобі ось дві!

Палажка стулила дві дулі, покрутила одну кругом другої і сунула обидві під самий ніс Кайдашихі.

Кайдаш побачив, що непереливки, пхнув одну бабу на один бік, а другу на другий.

— Куди яка панія! Проше та проше, пані економша! — дражнилась Палажка з Кайдашихи. — Це по-панській дулі сучиш; нічого казати, звичайна!

— Не твоє діло, по-панській чи не по-панській! Вбирайся та ходім у волость, от що! — репетувала Кайдашиха.

— То й піді! Ти думаєш, я тебе боюся? То й піді. Піді вперше вберися в жовті чоботи та в червоне намисто, пані економшо, коли хочеш вести мене позивати в волость.

— Не тільки в жовті, в червоні чоботи взуюсь, а таки тебе в тюрму посаджу, — кричала Кайдашиха й крутилась на одному місці, неначе козачка танцювала.

Кайдаш і Лаврін микались і собі в бабську змажку, кричали на все горло, змагались разом з бабами й підняли такий гвалт на весь куток, що люди повибігали з хат. Параска знов вернулась, сперлась руками на ворота і зі злістю осміхалась своїми сірими очима.

Кайдаші таки потягли бабу Палажку в волость. Параска пішла за ними назирці оддалеки. Палажка ніби почула її плечима, обернулась, взяла грудку землі та й пожбурила на неї.

— На свого батька кидай! Скажена! — крикнула здалека Параска.

— На, цю-цю! На, сіра! — крикнула Палажка і знов пожбурила на Параску грудкою.

— Понеси своєму чоловікові та дочці на закуску! — крикнула Параска і все-таки йшла за Кайдашами у волость.

Кайдаші прийшли з Палажкою в волость. Волосний розпитав про їх діло, вилаяв Палажку, але не присудив їй іти в Київ шукати Мелашки. Він сказав, що Мелашка не маленька, а коли зосталась у Києві, то вона мала свій розум у голові для того.

Палажка вийшла з волості з Кайдашами, скрутила дві дулі, тикнула їм у вічі й пішла додому. Лаврін спустив очі, похилив голову і гукнув до Палажки:

— Як не знайду Мелашки, то я вас, бабо, вб'ю або повішу!

— Повісь свою маму на сволоці на кілочку, ще й убери в червоні чоботи! — обізвалась Палажка й дременула додому. Позад неї здалеки йшла Параска. Її сірі очі притухли: Палажки не посадили в холодну.

Лаврінові доводилось самому йти до Києва шукать Мелашки. Він ходив по селі та розпитував тих бабів, що ходили до Києва разом з Мелашкою. Всі вони казали, що Мелашка покинула їх коло тієї церкви, що стоїть під самою Андріївською горою, на Подолі, а як звали ту церкву — ні одна баба не знала. Під тією горою на Подолі стоїть не одна церква.

Лаврін усе думав, що Мелашка от-от прийде додому, а вона не приходила. З Києва вертались прочани й розказували багато дива, як буває між прочанами. Одна баба розказувала, що сама чула од людей, а ті люди казали, що ніби на свої очі бачили, як у Лаврі ходив якийсь чоловік, у котрого руки приросли до материних кіс. Так той син з матір'ю й ходять по всіх київських церквах та монастирях та просять, щоб їм господь простив гріх. Друга баба принесла з Києва звістку, що якась молода молодиця ходила в Києві по Лаврі та по печерах та все кричала не своїм голосом. Люди говорили, ніби її прокляв батько, прокляла мати, прокляв увесь рід, і вона з того часу ходить у Києві по монастирях в одній сорочці, боса й простоволоса, бліда, як смерть, нічого не їсть, не п'є й не говорить та все просить бога журавлиним та совиным голосом, то нявкає, як кішка, то реве, як товаряка. Всі Кайдаші стояли кругом баби, посхилявши голови, і тільки важко зітхали. Кайдашисі здалося, що та молодиця була Мелашка. Вона боялась, що її проклін побив Мелашку, як лиха година, почутила свою провину і тільки плакала мовчки.

Через кілька день через Семигори йшли з Києва люди й розказували, що коло Києва в бору знайшли вбиту молодицю. Та чутка полетіла по селі. Баба Параска принесла ту звістку до Кайдашів. Кайдашиха дуже стривожилась. Її серце пом'якшало, і вона дуже жалкувала за тим, що недобре обходилась зі своєю невісткою.

Тим часом чутка про Мелашку пішла по близьких селах, дійшла до Бієвців. У Бієвцях скрізь говорили і про сина, що приріс руками до ма-

териних кіс, і за молодичцю, прокляту родом, і про вбиту жінку в бору. Мелашчин батько та мати побігли в Семигори до Кайдаша. Вони довідались, що Мелашка й справді пропала десь у Києві.

Бідна Балашиха голосила; Балаш і собі плакав; Кайдашиха ридала, бо почувала свою провину; Лаврін стояв коло порога й собі плакав. Карпо з Мотрею, забувши про колотнечу з матір'ю, і собі ввійшли в хату і сумно дивились, підперши руками голови. В хаті неначе лежала на лаві мертва Мелашка, і вся рідня зійшлась на її похорон.

— Боже мій милостивий! — голосила Мелашчина мати. — Якби Мелашка вмерла дома, мені не було б так жалко; я б знала, що вона вмерла; я б її оплакала по-людській, а то, може, її тіло звірі рознесли по лісі. А все, свахо, через вас. Чи то раз Мелашка приходила до мене та заливалась слізьми?

Кайдашиха втерла сльози рукавом і терпіла не менше од Балашихи. Несподіване горе впало на неї, неначе камінь з неба. Довго плакали та сумували Кайдаші й Балаші. Кайдашиха, Балашиха та Лаврін постановили йти до Києва та шукать Мелашки. Балашиха вернулась на час у Бівці, щоб тільки забрать на дорогу одежу та харч, і вони втрьох зараз-таки того дня пішли до Києва.

Тим часом Мелашка служила в Києві в проскурниці. Вона прожила перший тиждень тихо, спокійно, як у бога за дверима. Робота в проскурниці була неважка після важкої роботи в свекрухи. Харч була добра. Сама проскурниця була добра жінчина, не лаяла, не гризла Мелашки з ранку до вечора, як гризла свекруха. Перший тиждень Мелашка одпочивала. Але другого тижня, після провід, Мелашка почала нудитися за Лавріном. Вона виробляла проскури, а її думки літали в Семигорах коло милого. От їй здається, що вона стоїть з Лавріном у садку під черешнею, розмовляє з ним, дивиться йому в очі. Лаврін докоряє її за те, що він любив її, як свою душу, жалував її, як мати дитину, а вона покинула його. От вона примічає в його очах сльози: сльози виступили з його синіх очей і полились по рум'яних щоках на траву.

Мелашка одразу заплакала так, що сльози полились з її очей річкою на стіл. Вона ледве встигла перехопити їх рукавом.

— Чого ти, Мелашко, плачеш? — спитала проскурниця. — Чи жаль тобі села, чи матері, чи чоловіка?

— Не жаль мені ні села, ні роду, жаль мені тільки чоловіка. Мабуть, він за мною побивається, коли одразу так залило мою душу сльозами.

— То вернись додому, коли тобі за ним жалко, — говорила проскурниця.

— Не вернуса, матушко, мені здається, що треба вертатися в пекло, як тільки я згадаю про свекра та свекруху.

— Якби мені прикликать сюди Лавріна, я б до смерті не вернулась у Семигори, — згодом сказала Мелашка. Вона посаждала в піч проскури, вийшла в двір і стала на воротах. Ворота виходили в цвинтар; через їх було видно високі стовпи церкви з широкими залізними східцями. На східцях сиділи і стояли прочани. В церкві правили вечерню. Мелашка обвела очима прочан і вгляділа семигорських молодичь. Вона так зраділа, що крикнула й хотіла побігти до їх розпитать про Лавріна, але схаменулась і оступилась за браму. Вона дивилась з-за брами на своїх людей і неначе побачила Лавріна та рідну матір.

Вечерня скінчилась. Люди розійшлись; пішли з цвинтаря й семигорські молодичі. Мелашка слідувала за ними, доки вони не зайшли за залізні ґратки. Молодиці обернулись, вгляділи її, але вона так швидко одскочила за ворота, що молодичам здалось, ніби вони бачили мару, схожу на Мелашку.

Надворі стало смеркатись. Мелашка вийшла на цвинтар, стала під липою й згорнула руки. Вона все думала за Лавріна, як він сумує, як плаче за нею, а сльози лилися з її очей.

На цвинтарі було тихо, як у хаті. Тополі й липи мліли в теплому повітрі, а Мелашці ніби снівся семигорський садок; вище од садка на горі семигорська церква, під церквою ставок; у садок виходить до неї на розмову Лаврін, бере її за руку.

— Боже мій! Прийми мою душу до себе, — говорила бідна молодича, — краще мені каміння носити, ніж таке горе терпіти. Полинула б я через бори, через степи та хоч би глянула свого милого. Гріх мені, що я мучу його й себе!

Над цвинтарем ніби висіла Андріївська гора з гострим верхом, а на самому вершечку стриміла Андріївська церква і ніби висіла на ясному темно-синьому небі, що блищало на заході. Легкі хмарки сунулись по небі. Мелашка задивилась на гору, на церкву; їй здалось, що не хмарки летять в небі, а тонкі, з самих стовпів, бокові бані на церкві заворушились, що сама церква почала коливатися на гострому версі гори. На неї напав страх. Вона глянула ще раз вгору, і їй здалось, що хрести на церкві трусяться й коливаються, що коливається вся гора, от-от впаде на неї. І вона прожогом побігла з цвинтаря до хати.

Проскурниця посадила Мелашку вечерять — вона й ложки не вмочила. Лягла вона спати, її сон не брав. А журба та туга давила її коло серця, як важка гора. Тільки що вона заснула, аж їй сниться, що вона йде з Лавріном зеленим бієвським гаєм, йде по пояс у траві та в квітках, а далі вийшла на шлях і пішла з ним між двома стінами зеленого жита, прийшла до млина й сіла з ним над Россю на камені, обняла його й приголубила. Коли гляне вона на Рось, аж Лаврін пливе, потопає серед

річки. Бистра вода несе його серединою. Лаврін то поринає з головою, то виринає, виставляє руку й махає на неї. Вона хоче кинутись у воду, рятувати його, а її ноги приросли до каменя, ніби пустили вербове коріння. А вода клекоче, булькотить та все несе Лавріна далі на гостре каміння, де вода реве та стогне, ніби весною. Мелашка хотіла закричати і тільки ніби зашуміла листом. А за Россю в Семигорах десь дзвін сумно дзвонить на гвалт, і тиха луна йде над водою, над шумом, понад дібровою.

Мелашка прокинулась. На дзвіниці дзвонили на утрєню. Вона схопилась із постелі й перехрестилась. Надворі почало на світ благословиться.

«Боже мій! Він за мною побивається! Я взяла на свою душу великий гріх», — думала Мелашка.

Минув другий тиждень. Мелашка почала потроху привикати до нового місця: пекла проскури, ходила по церквах, по монастирях і вже сама добре не знала, чи вертатись чи не вертатись додому.

Тим часом Мелашчина мати з Лавріном та Кайдашихою йшли до Києва, стрічали дорогою силу прочан та все розпитували, чи не бачили вони молоді молодіці, що одбилась од гурту, чи не чули чого про таку молодіцю між прочанами в Києві? Вони вступили у великий бір під Києвом і разом усі троє заплакали та все дивились по дорозі між сосни: їм здавалось, що Мелашка лежить десь у бору вбита. Бір жалібно гув на тихому вітрі, неначе бджоли в здоровій пасіці, і тільки їм жалю завдавав.

Прийшли вони в Київ, зайшли в Лавру. Коло Лаври сновигала велика сила людей з усяких країв. Вони втрьох ходили, розпитували, чи не чув хто, чи не бачив молоді чорнявої молодіці, чи не шукала, чи не питала вона про своїх людей. Прочани розказували, що недавно одна молодіця одбилася од своїх людей і шукала їх на печерах, але та молодіця була русява й немолода.

Лаврін з матір'ю та з тещею зайшов у новий Іоніївський монастир. Між богомольцями походжав старий ігумен в шовковій чорній рясі, розпитав їх, чого вони шукають, і почав уговорювати Лавріна, щоб він зостався в тому монастирі на роботу на год або на два за спасіння душі, доки не знайде в Києві своєї жінки. Чернець лякав його тим, що господь покарав його за якийсь гріх, як не свій, то батьків або материн. Лаврін трохи вже не зостався, але йому дуже хотілося знайти Мелашку!

Всі вони троє пішли шукати тієї церкви на Подолі, що стояла під самою Андріївською горою, але таких церков було доволі. Вони ходили, розпитували в людей і зайшли на той цвинтар, де жила Мелашка.

Під стовпами коло церкви Лаврін сів з матір'ю на східцях.

Проскурниця сиділа на самому нижньому східці й продавала проскури. В той час Мелашка вибігла з пекарні й хотіла побігти до про-

скурниці за щось спитать. Вона виглянула у ворота й почала роздивляться на прочан. Обвела вона очима по східцях раз і нікого знайомого не побачила. Народ сновигав коло церковних дверей, як бджоли коло вулика. Коли вона зирк! — коло самої проскурниці сидить молодий чоловік, зовсім такий, як Лаврін. Він сидів до неї боком. Мелашка впізнала Лаврінову русяву кучеряву голову, рівний лоб, рівний тонкий ніс. Але чого він став такий блідий, такий смутний?

«Чи Лаврін, чи ні? — думала Мелашка. — Де ж дівся з лиця його рум'янець? Чого він став такий блідий, як смерть, та нужденний, неначе слабий?»

Вечірнє сонце світило на високі білі стовпи, на людей, що вештались у промінні, неначе мухи сновигали й грали проти сонця. Промінь упав на Лаврінове лице.

— Це він! — сказала сама до себе Мелашка і вхопилась за серце. В неї заморочилась голова; вона крикнула і трохи не впала на місці.

— Адже ж ото моя мати! — зашепотіла Мелашка, вглядівши свою матір коло товстого білого стовпа. — А ондечки й моя свекруха...

На Мелашку неначе хто линув водою з льодом. Вона одхилилась за ворота й одну хвилину не знала, чи бігти до їх, чи тікати у пекарню. Але Лаврін обернувся до неї лицем. Мелашка глянула на його ясні очі, заридала, як мала дитина, і, як стояла в одній сорочці, так протопвом і кинулась між люди просто до Лавріна.

Лаврін углядив її й тільки подивився на неї смутними докірливими очима.

Вона прибігла до його й заголосила на весь цвинтар.

Мати й свекруха вгляділи Мелашку й кинулись до неї з плачем.

Народ обступив їх навкруги.

— Ой боже мій? Нащо ти, дочко, нас мучила! — перша почала говорити Мелашчина мати. — Ти знаєш, якого ти жалю нам завдала?

— Ми думали, що тебе вже й на світі нема, — говорив Лаврін, — ми тебе оплакали як помершу.

Мелашка стояла та тільки хлипала, як хлипають малі діти. Вона й слова не могла промовити. І сльози, і кривда, і радість так здавили в грудях, що вона ледве зводила дух.

— Де ж ти, дочко, тут пробуваєш? — спитала Мелашку свекруха, плачучи.

— Отут служу в добрих людей, стала в матушки за наймичку, — на силу промовила Мелашка, показуючи рукою на проскурницю.

— Це, Мелашко, мабуть, за тобою прийшли родичі? — спитала проскурниця. — Шкода мені тебе! В мене ще не було такої доброї та робочої наймички, як ти.

— Ми, матушко, візьмемо із собою Мелашку, — обізвалась мати. — Господи, як вона вимучила нас, доки ми її знайшли. Слава тобі, господи, що такі знайшли.

Народ ворухився, гомонів, розпитував. Цікаві молодіці обступили Мелашку, її матір та свекруху. Проскурниця покликала Мелашчину рідню до себе в хату. — Вертайся, дочко, додому; тобі ніхто й лихого слова не скаже, — викручувалась свекруха ласкавими словами.

— Та вже ж вернись, ніде не дінусь. Якби ви не знайшли мене, то я, мабуть, сама вже не вернулась би.

Другого дня Мелашка з ріднею вийшли з Києва. Всі йшли бором смутні та невеселі. А бір гув, як море в негоду, од найтихішого вітру та наводив сум на сумні й без того душі.

Мелашка прийшла додому, і свекруха справдила своє слово; од того часу вона знов облила Мелашку солодким медом, а полин неначе сховала десь у комору для Мотрі. Кайдашиха боялась, щоб Мелашка знов не чкурнула на Бассарабію або й за границю. Сльози та несподівана тривога помирили сім'ю, неначе всіх помиряюча смерть.

Вернувшись додому, Кайдашиха поїхала в Богуслав на ярмарок, набрала Мелашці на спідницю й на хвартух, купила здорову гарну хустку й новий жовтий з червоними квітками очіпок. Через два тижні Мелашка обродинилась: вона мала сина.

VII

У Кайдашевій хаті стала мирнота: свекруха помирилась із невісткою. Зате на дворі, між двома господарями, старим та молодим, почався нелад. Лаврін уже вважав себе за господаря. Вій був менший син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові. Лаврін знав, що батькова хата, батькові воли й вози, все батьківське добро — все те його добро. Він перестав слухати батька, а батькові хотілось порядкувати у господарстві. Кайдаш постарівся і став ще частіше заглядати у корчму, запиваючи давнє панщанне горе. Всі гроші, що він заробляв у пана та в людей на возах, на плугах та боронах, старий Кайдаш пропивав у шинку.

Він не давав Лаврінові грошей до рук, і Лаврінові стало важко покорятись дразливому та лайливому батькові.

У Петрівку починалась косовиця та гребовиця, а тим часом достиг і ранній ячмінь-рихоль.

Старий Кайдаш загадав звечора Кайдашисі та Мелашці гребти сіно, а Лаврінові косити ячмінь. Другого дня Мелашка взяла на руки дитину,

причепила на спині колиску й триноги для колиски; Кайдашиха забрала граблі, тикву з водою, і вони вирудилися у поле.

Старий Кайдаш порався в повітці коло свого майстерства. Коли дивиться він, серед двору Лаврін запрягає воли, а коса лежить на призьбі.

— Чом це ти, Лаврін, і досі не йдеш у поле? Чи ти не бачиш, що сонце вже от-от поверне на полудень? — спитав Кайдаш. — Та нащо ж ти оце запрягаєш воли?

— Поїду до млина. Казала мати, що нема борошна, — обізвався Лаврін, завертаючи воли до воза.

— А я ж тобі велів іти косити ячмінь?

— Постойть до завтра, ніде не дінеться, не втече.

— Ти ж знаєш, що ячмінь зовсім стиглий: зараз висиплеться.

— Ячмінь ще не зовсім стиглий, ще два або три дні постойть, — обізвався Лаврін. — Гей, перістий! Ший ставай! — крикнув він на вола.

— Іди в поле косити, кажу тобі! Як треба буде до млина, то я сам поїду.

— І я дорогу знайду. Ідіть, тату, в повітку та майструйте коло воза.

Син не слухав батька.

Старий Кайдаш плонув і пішов у повітку, а Лаврін почав запрягати воли.

«Заженуть мене синки швидко на піч», — думав старий Кайдаш, майструючи в повітці.

Другого дня Лаврін узяв косу і пішов з Мелашкою та з матір'ю до ячменю. Батько мовчав та тільки поглядав на Лавріна.

— Чи це йдеш на поле, не питаючись мене? — спитав Лавріна батько.

— А хіба ж Карпо вас питається, як іде на поле? А чим же я гірший од Карпа? — обізвався Лаврін, кинувши косу й перевесла на плечі.

— А як прийдеться платити подушне та за землю, то й тоді мене не питаєшся? — спитав Кайдаш.

— Ви берете гроші в свої руки, то ви й платіть. Давайте мені гроші до рук, то й я буду платити, — сказав Лаврін.

— Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові?

— Нащо? Ваша частка — і моя частка; ви сьогодні господар, а я завтра, — сказав Лаврін.

— Добре поважаєш старого батька! Покарає тебе господь за мене, а як не тебе, то твоїх дітей, — сказав батько.

— Не питай старого, а питай бувалого, — сказав Лаврін. — Карали ви Мотрю, карали вже й Мелашку і без господа; буде з нас тієї карі.

З того часу Лаврін загарбав хазяйство в свої руки. Батько мусив мовчати і рідко коли вмикувався в хазяйство. Він більше майстрував, заробляв гроші, постів усі п'ятниці та з горя, сливе, щодня вертався ввечері додому з шинку п'яний. Його голова стала сива, аж біла, тільки брови

чорніли на широкому блідому лиці та темні очі блищали, неначе в ямках, глибоко позападавши під бровами.

Раз у Спасівку старий Кайдаш пішов у суботу на вечерню. Сонце стояло над лісом. Церква була порожня. В бабинці стояла одним одна баба. Кайдаш став навколішки і бив поклони. Дяк співав жалібну церковну пісню. Коли це чує Кайдаш, щось потягує тоненьким голосом за дяком. Голос лився, як срібло, десь зверху. Він підвів очі й глянув на іконостас. Зверху на іконостасі стояв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколішки два позолочені янголи. Кайдаш глянув на янголів, вони розтулювали роти і співали разом з дяком тоненькими голосами. Кайдаш стривожився й одвів очі. Глянув він на намісні образи, і вони співають, а разом з ними співають усі образи в церкві... Кайдаш перелякався і став на ноги. Слухає він і дивується. Кайдаш повертав головою на всі боки, всі образи співали. Дивиться він на образ Варвари. Варвара заворушила пальцями, повернула очима; на її убрання замаяло. На образі Параскеви П'ятниці — з розкішними, розпущеними по плечах кісьми, з квітками на голові — квітки на голові затрусились, неначе од вітру. Параскева П'ятниця повернула очима на його, мов жива.

Кайдаш злякався і вийшов із церкви. У притворі на стіні висів здоровий образ страшного суду. Кайдаш глянув на його скоса; на образі внизу була намальована в пеклі здорова коняча голова з білими гострими зубами; та голова засміялась до його. Полум'я в її роті загойдалось, мов свічка од вітру. Невеличкі постаті грішників та чортів у зубах заворушилися, мов комашня. Маленькі хвостати та рогаті чортики висолопили до його язика.

Кайдаш перелякався, одвів очі од страшної картини і вийшов надвір. Він сів на східцях і схилив голову. Надворі було тихо, як у хаті. Сонце стояло низько над самим лісом і пронизувало світом верхи лісу, зелені, як трава на степу. Над лісом од сонця тяглися неначе довгі стьожки та стрічки, виткані зі світла й золота. На заході стояла одним одна хмарка на чистому небі, вся золота, з червоними краями.

Смутне Кайдашеве бліде лице освітилося рожевим світом, наче лице в мерця. Він підвів блискучі очі, глянув на ліс і побачив, що над самим шпилем, серед лісу, на хмарці стояв чоловік, прозорий, як туман, і неначе кивав рукою до його, ніби кликав.

Кайдаш встав і пішов з гори. Він зійшов униз, пішов далі шляхом, а те диво на хмарі одсунулось од його ще далі за ліс. Вій вийшов на гору за село. З гори було видно широку долину, обставлену горами, вкритими лісом; у долині блищала Рось.

Кайдаш пішов на греблю, не знаючи для чого. Колеса в млині крутились, вода шуміла й розливала голосний гук по долині. Коло млина

стояли вози, вештались люди. Проз Кайдаша проїхав чоловік возом, а далі пролетів пан на баских конях і трохи не зачепив його колесом.

Кайдаш оступився на кінець греблі і трохи не впав у воду. Він напружив свої сили, одскочив набік і опам'ятався.

— Боже мій! Де це я? Чого це я зайшов на цю греблю? Чи мені треба було йти до млина, чи в Бієвці? — питав сам у себе Кайдаш. Він згадував і нічогісінько не згадав, вернувся у Семигори і тільки тоді згадав, що був у церкві, що з ним там діялось щось чудне.

Кайдаш уже смерком вернувся до хати. Сім'я вже повечеряла й полягала спати. Він підійшов під двері й хотів постукать. Коли гляне — з-за угла кинулась на його собака, здорова, як годований кабан, з кінською головою, з рогами і заблищала страшними очима. Він оступився назад і махнув на неї руками. Гляне він, аж до його лащиться сірий Барбос.

Кайдаш увійшов у хату. Кайдашиха засвітила лампу, думала, що він був у шинку і зараз почне коверзувати. А Кайдаш сів кінець стола, блідий, як смерть, і задумався.

«Боже мій! Що це зо мною діялось? — думав Кайдаш. — Чи це мене Бог карає за гріхи, чи покаже свою ласку за правду?»

— Де це ти бродиш? Чого ти став такий жовтий, як віск? — питала в Кайдаша жінка.

Кайдаш махнув рукою, послався на лаві і ліг спати. Другого дня в неділю Кайдаш ходив цілий день смутний та задуманий. У понеділок він пішов у поле косити, а нудьга давила його, як камінь. Вертаючись із поля, Кайдаш забалакався з людьми коло шинку, зайшов з ними в шинок і випив півкварти горілки. Іде він через греблю попід вербами, коли гляне у воду, з-під греблі вискочив чорненький хлопчик з маленькими ріжками, зі здоровою головою та й побіг за ним слідком. Кайдаш пішов швидше, а чорний хлопчик біг за ним та приказував за кожним його ступенем: туп, туп, туп, туп! Кайдаш обернувся й махнув на хлопця косою. Хлопець неначе в землю ввійшов. Кайдаш пішов через місток, коли оглядається, а хлопець знов біжить за ним по містку та все приказує: туп, туп. Кайдаш пішов стежкою понад ставком, з берега плигали цілими сотнями маленькі, як жаби, чортики, пірнали, знов виринали й дражнилися зі його язиками.

Кайдаш прийшов додому. Ввійшов він у двір, дивиться в той куток, де росли густі колючки, аж там замість колючок ростуть маленькі чортики з ріжками, схожими на цвяхи. Кайдаш махнув косою, і йому здалося, що ті чортики полягли покосами та тільки ніжками дригають. Він викосив усі колючки, коли гляне за двір, аж і там, замість кропиви та лопуху, ростуть чортики. Кайдаш давай косити кропиви. З хати повиходили сини й невістки. Карпо гукнув до батька:

— Що ви, тату, робите? Чи вам діла нема, що ви косите на вулиці кропиву?

— Еге, кропиву! Добра кропива! Хіба ти не бачиш, скількиросло тих чортів, бий їх сила божа! Ось я вас, проклятих, усіх викошу!

Сини й невістки бачили, що батько п'яненкоий, і почали над ним глузувати. Кайдашиха вийшла з хати й почала його лаять.

У той час із поля йшла череда. Кайдашеві здалося, що на кожній свині сидить верхом по чортові. Чорти волокли довгі хвости по землі, штовхали свиней під боки ногами й поганяли їх макогонами та кочергами. Свині вибрикували, неначе баскі коні, а чорти гецали зверху та махали руками.

— Жінко! Чи ти бачиш, що то їде верхом на свинях? — крикнув Кайдаш до жінки.

— Схаменися, п'янице! Чи ти здурів, чи ти знавіснів! Гарашо вже горілки напився!

— Еге, здурів! Чи ти ба! Чорти їдуть верхом на свинях! А бий вас сила божа! Дух святий при нас і при хаті! А ондечки на панському бугаєві якийсь сидить пузатий, та витрішкуватий, та рогатий! Такого оканя та пузаня я й між панами не бачив. А бодай вас хрест побив! А ондечки між вівцями скільки їх плутається.

— Та йди в хату та вечеряй! — крикнула на Кайдаша жінка. — Та протри, лишень, свої п'яні баньки!

Кайдаш увійшов у хату. На комині блимала лампа без скла й більше чадила, ніж світила. Глянув Кайдаш за стіл; на покуті сидить чумака, з котрим він стрічався в Криму, ще як парубком чумакував з батьком. Коло того чоловіка сидить Кайдашів покійний батько і неначе розмовляє з тим чоловіком. Кайдаш придивлявся до їх, упізнав чумака й батька, сів і собі кінець стола і почав з ними балакати.

У хаті всі стривожились. Усім було не до сміху. Кайдашиха перестала вже лаяться.

— Омельку, стань та помолись Богу! Що це з тобою діється?

— Еге, а хіба ти не бачиш, що батько прийшов до мене в гості та ще з херсонським чумаком, — говорив Кайдаш.

Молодиці полякались. Мелашка побігла до сусідів і покликала кілька чоловіків. Чоловіки прийшли і почали вговорювати Кайдаша, щоб він помолвився Богу та лягав спати. Кайдаш став перед образами і почав голосно молитися, як моляться маленькі діти. Кайдашиха хрестила ножем вікна й двері, дістала пляшечку свяченої води і дала Кайдашеві напитись. Мотря побігла за бабою Палажкою. Палажка на селі була знахуркою. Кайдашиха на той час забула за свою змажку та колотнечу з Палажкою.

Одчинились двері; з темних сіней увійшла в хату баба Палажка повагом та тихо, в білій катанці, зав'язана чорною хусткою. Вона так загоріла в жнива, що її вид чорнів, та ще проти білої свити, неначе був помазаний сажею. Маленькі чорні очі блищали, як жар.

«Чорна, як сам чорт, — подумала Кайдашиха, — ще перелякає мого чоловіка».

Баба Палажка переступила поріг і зараз почала хреститись та нашіптувать. Вона вступила в хату, неначе піп прийшов з молитвою.

— Чи ти ба! На Палажчиній голові чортячі роги! — сказав Кайдаш.

— Іду я, раба божа Палажка, до раба божого Омелька все лихо одганяти з його жил, з його жовтої кості, з його червоної крові, з семидесяти сугавів, з його сивого волоса, з його голови, з його булав, з його очей, з його плечей. Зійди на ті болота, на ті очерети, де глас божий не заходить, де люди не ходять.

Кайдаш стояв серед хати й голосно молився. Всі вийшли з хати, zostались тільки з Кайдашем Палажка та Кайдашиха.

Баба Палажка налила в миску з кухля води, влила з пляшки трохи свяченої води, вкинула у воду жарину й шматочок печини, взяла в руки веретено, вмочила його у воду і черкнула шпилькою навхрест по крисах миски; потім узяла ніж, вмочила його у воду і знов черкнула ним так само по мисці, та все нашіптувала:

— Як пішла я понад очеретами та болотами та зійшла я на високу могилу: ой там на могилі, на Осіянській горі, там стоїть церковця, бубликом замкнута, медяником засунута. Одкусю я медяника, одкусю я бублика та ввійду в ту церковцю. Свята святиця, Небесна цариця! П'ятінко-матінко, і ти, святий понеділочку, божий клошничку! Мокрино, Марино, Агапіте, Алипіє, Іване, Дем'яне й ти, Миколає, Мирликийський чудотворче! Пом'яни, Господи, раба божого Омелька, та ті книжки, що в церкві читають: ермолой, бермолой, савгірю і ще й тую, що телятиною обшита. Радуйся, Охрімку й Пархімку і ти, невісточко, свята Покрівонько, що в Лаврі замурувалася. Наберу я в черепок хуху, та виллю я на раба божого Омелька. Алилуй же його, Господи, і шарпни його по боках, по ребрах, по кістках, по чреслах, коло його скотини. Хрест на мені, хрест на спині, уся в хрестах, як овечка в реп'яхах. Помилуй його, безкостий Марку, сухий Никоне, мокрий Миколаю! Сарандара, марандара, гаспида угас, василиска попер! Амінь біжить, амінь кричить, аміна доганяє!

Баба Палажка дмухнула на воду тричі навхрест і дала Кайдашеві напиться. Потім вона викликала Кайдашиху в сіни й звеліла їй утопити у горілці маленьке цуцня, намочить в тій горілці на три дні оселедця

і дати ту горілку Кайдашеві на похмілля. Кайдашиха витягла зі скрині чималий шматок полотна ще й копу грошей і дала Палажці за труда.

Кайдашиха так зробила, як їй раяла Палажка. Кайдаш, нічого не знаючи, як напився тієї знахурської горілки, заправленої цуцням та оселедцем, то пив поспіль три дні. Кайдашиха тільки рукою махнула й послала його до священика. Кайдаш розказав йому про своє нещастя, найняв молебень Ісусові й акафіст Богородиці, ходив говіти в Богуславський монастир. Він перестав пити на той час, і дідьки перестали йому привиджуватися.

— Це моя смерть іде за мною, коли вже до мене приходив небіжчик батько, — говорив Кайдаш.

— Добра смерть, коли ви, тату, й не перестаєте пити, — говорив Лаврін.

Од того часу Лаврін забрав у свої руки і воли, і вози, і все господарство. Загнали діти батька на піч на одпочинок.

— Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця, — говорив Кайдаш за чаркою горілки в шинку.

Терпів Кайдаш, а далі не витерпів: знову почав заходити в шинок.

Раз була місячна ніч. Кайдаш спав на лаві. Чує він, щось рипнуло дверима, і в хату ввійшов його давній знайомий — херсонський чумака. Кайдаш встав і почав балакати з чумаком. Побалакавши в хаті, Кайдаш вийшов на двір і пішов з ним за ворота. От вони вийшли на вулицю і пішли ніби до шинку, але вони перейшли через греблю, минули село, а шинку все не було. Ідуть вони шляхом та все балакають. Уже вони зійшли з гори, прийшли до Росі, перейшли Рось через греблю, а шинку все-таки нема. От уже перед ними ліс. Місяць світить на полі, а під лісом лежить густа тінь. Кайдаш увійшов у ту тінь і загубив дорогу. Дивиться він — чумака нема, а кругом його товсті дуби та липи. Зверху через гілля промикується світ місяця, й подекуди його проміння блищить на землі, неначе жовті ясні хустки, розстелені по траві, або золоті яблука, розкидані по землі. Кайдаш глянув униз, перед ним росла купа здорових та високих, до самих колін грибів, з блискучими, як вогонь, вершками. Купа грибів заворушилась, з-під неї вискочили малесенькі зайчики й почали плигати один через другого. Зайчики почали сміятись, наче малі діти, а над ними піднявся розкішний куц папороті й зацвів блискучими іскрами. Квітки сипались, наче іскри з печі, а далі з куцда виросла здорова, як миска, квітка, вся виткана із золота й вогню, з червоним жаром в осередку. З квітки знялась вогняна птиця й пурхнула на дерево. Кайдаш підняв голову в гору, стукнув лобом об дуба та й... прокинувся.

— Боже мій! Де це я? — говорив сам до себе Кайдаш.

Він стояв у одній сорочці серед густого лісу. Над лісом між гіллям висів повний місяць на небі. Товсті стовбури лип та дубів ледве мріли кругом його, а білі берези блищали неначе білі воскові свічки. Кайдаш

обернувся назад і побачив між деревом поле, облите місячним світлом. Він вийшов з лісу, глянув на поле і вглядів шлях. Місце було зовсім незнайоме. Він пішов шляхом з гори й дійшов до Росі. Млинові колеса зашуміли й притягли до себе його увагу. Кайдаш прийшов до млина і тільки тоді зовсім опам'ятався та роздивився, куди він зайшов.

На Кайдаша найшов страх. Йому здалося, що його водить нечиста сила. На його спину неначе хтось сипнув приском; волосся на голові піднялося вгору. Але він прийшов до млина, вглядів людей; люди ходили, розмовляли, носили мішки на вози. Кайдашеві стало веселіше. Один чоловік поїхав возом через греблю. Кайдаш пішов за його возом, розговорився з ним і йшов з ним до самого села.

Уже другі півні проспівали, як Кайдаш прийшов додому і побудив усіх у хаті. Мелашка засвітила світло, глянула на Кайдаша і злякалась: вій був жовтий, як віск; його очі блищали й горіли, як свічки.

— Де ти ходиш, де ти бродиш? — почала гримати на чоловіка Кайдашиха: вона думала, що він пив до півночі в шинку.

— Еге, ходиш... Добре ходжу. Не сам ходжу, а мене водить, — промовив Кайдаш через силу, схиливши голову на руку. — Завела мене нечиста сила аж у богуславський ліс.

Кайдашиха не йняла йому віри: вона все думала, що він п'яний. Кайдаш підвів очі й глянув на комин, на шию коло комина, під шиєю була дірка на піч. Дивиться Кайдаш, з тієї дірки вискочив чортик, такий завбільшки, як кіт, та й знов сховався на піч. Кайдаш не встиг одвести очей, а з-під шії вискочило вже два чорти, показали йому язика і знов сховались у дірку. Кайдаша взяла злість, він ухопив макогона, кинувся до комина та як трісне макогоном по шії, аж шматки глини одколупились і посипались додолу.

— Омельку! Чи ти здурів, чи ти з глузду з'їхав? — крикнула Кайдашиха.

— Еге, здурів! Хіба ти не бачиш, — он чорти вискакують із дірки.

— Свят, свят, свят! Перехрестися! Де ті чорти взялися! — говорила Кайдашиха. — Нап'ється в шинку та тільки дуріє.

Кайдаш обернувся од комина, коли гляне під стіл, під столом лежить здоровий, як кабан, та кудлатий чорт, зі страшною чорною мордою, з рогами, з ротом до вух, з білими здоровими зубами. Кайдаш злякався і сів на лаві. Він зирнув на піл, на лаві й на полу сиділи рядком здорові чорти і клацали до його зубами, неначе вовки. Кожний держав по жарині в роті: жар світився в їх зубах, зубаті пащечки червоніли. Один чорт показав йому на сокиру під лавою й шепотів: «Візьми сокиру та зарубайся!» Другий показував на налігач під полом і шепотів: «Піди в клюну та повіся!» Третій підказував: «Піди до ставка та втопись!»

— Жінко! Чи ти пак не бачиш, скільки чортів сидить на лаві? — говорив Кайдаш, а сам трусився, аж зубами цокотів.

— Господи милосердний! Тільки нас лякаєш, — говорила Кайдашиха. Мелашка стояла коло печі ні жива ні мертва. Лаврін схопився з постелі.

— Виведіть мене надвір! Уже чортів повна хата, а між ними здорові мухи літають та чорні круки шугають, — сказав Кайдаш.

Лаврін узяв батька за руку й вивів у двір. Мелашка злякалась і вибігла слідком за ними. В Кайдашихи трусились ноги од переляку. Вона дістала свяченої води, покропила хату, засвітила страсну свічку перед образами.

Кайдаш провітрівся надворі. Лаврін увів його в хату. Страхіття десь зникло.

— Треба мені висповідатись, — сказав Кайдаш, — це, мабуть, смерть моя наступає.

Кайдашиха й Лаврін насилу вмовили його лягти на постіль. Тільки що він виліз на піл і хотів лягти, йому здалось, що на постелі лазять здорові раки та чорні павуки. Прудкі павуки, такі завбільшки, як гусенята, кинулись до його, як собаки. Він підвівся й почав обтріпувати одєжу.

— І де та нечисть набралася на полу! — крикнув Кайдаш, обтрушуючи сорочку. — Лавріне! Візьми віника та позмітай оту погань.

Лаврін узяв віника і ніби щось змітав з постелі. Тоді Кайдаш ліг на постіль і заснув.

На другий день Кайдаш пішов до священика, висповідався, але все те нічого не допомгло. До його внадився херсонський чумак, приходив до його вночі та все неначе водив його десь по пуццх та по нетрях.

Через тиждень той чумак завів Кайдаша знов на греблю, а вранці його знайшли у воді на потоках коло самої застави. Мірошник прийшов підняти заставу і вглядів у воді неживого чоловіка. В млині мололи семигорські люди і впізнали Кайдаша.

Волость приставила до втопленика сторожу. Три дні лежав під вербою Кайдаш, покритий старою свитою, доки приїхав становий і звелів синам узяти батька та поховать.

— Постив батько дванадцять п'ятниць, щоб не вмерти наглою смертю та у воді не потопати, а проте втопився. І п'ятниці нічого не помогли, — говорив Карпо. — Варто було мучити себе цілий вік.

VIII

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священика занести батька в церкву; як ховали, то читали євангелію трохи не коло кожної

хати; після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедрю милостиню, дала священикові на сорокоуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитись батьківськими спадками.

— А що, Лавріне, — сказав Карпо, — розділим тепер ґрунт пополювині, а то батько одрізав мені городу, неначе вкрав.

— То й розділимо, — сказав Лаврін. — Чи підемо у волость, чи обі́йдемось і без волості?

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо пополювині город та пополювині садок, та й годі, — сказав Карпо. — Хіба таки самі собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і самі, — сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину і почав з Лавріном міряти город вздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його уздовж пополювині й позабивали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, й без тину обі́йдеться? — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому й стоїть і твоя і моя повітка та загородка, — сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так, — сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть, — сказав Лаврін, про матір вже й не згадуючи.

— Хіба в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав? — сказав Карпо.

Тільки що вони перемиряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а од низу на горб, потім вийшли на горб і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здалась їй більшою, мабуть, тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула зі себе пояс та давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Перемиряла вона вдруге, — ой лишечко! Лаврінова частка була більше аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце перемиряли, — сказала сама до себе й заходила мірять поясом ґрунт вподовж: ой гвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась ріжком на вулицю в бузину.

— Потривайте ж! — крикнула Мотря на весь город. — Це, мабуть, свекрушище помагала їм мірять! Це вона припустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузині собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та репетувала на весь город. Коло припічка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряв город. Мотря вхопила хворостину й кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матір'ю так міряли город, бодай вас міряв сей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинились і з дверей повискакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Мелашка. Вони повитріщали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви переміряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін. — Чого це ти кричиш, неначе на батька.

— Кричи на свою матір! Я й тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж, і впоперек.

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема, — сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре, — спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спиною.

— Бреши сам! Ось я тільки що сама міряла. Іди у волюсть, нехай волюсть вас розділить, а не свекруха, — репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! Я й дома не була, як вони міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха. — Бере моє добро, ще й мене лає.

— Ідїть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикидаю за тин, а таки свого докажу, — кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город; за нею пішла Кайдашиха з Мелашкою, і за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почала міряти город поясом: впоперек Лаврінова половина вийшла більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене, — крикнула Кайдашиха, — свою половину міряла, то натягувала, аж пояс лущав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс брався. Геть, погана! Дай я сама переміряю з Мелашкою.

Кайдашиха переміряла весь город упоперек, — і знов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда! — говорила Кайдашиха. — Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш, то стягуєш. Ти б людей соромилась! Тобі тільки б сидіти з жидівками в крамницях та обдурювати на аршин людей.

— Це якийсь жіночий сажень вигала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба, — сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок, що в бузину ввігнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійсь, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де ж його дить, коли він вигнався на вулицю, — сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилась до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона. — Адрже ж пасіка батькова! Гаращо все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами і однією яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авжеж полічила, і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський, — сказала Мотря.

— То пересади на свою половину! — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадить! Пересадиш, то підвередишся, — сказала Мотря.

— О, підвередишся. Мотре, коли Карпо не допоможе, — сказав, сміючись, Лаврін.

— Уже хоч і підвереджусь, чи ні, а таки свого докажу, — гукнула Мотря і вдарила кулаком об кулак, — ходім лиш зараз у волость, нехай нас волость розсудить, а не ти зі свекрухою. Дайте, лишень, нам половину пасіки, а як ні, та бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую, — кричала, аж сичала Мотря.

— Та подивись, лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней, — сказав Карпо.

— Овва, який розумний! Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха. — А батька хто лупив у труди? Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав! — сказав спокійно Карпо.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якесь право на батькове добро. Ти ладен, мабуть, мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха. — Ти хочеш зі своєю Мотрею мене, сироту, скривдити? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить!

— Як громада, то й громада! Ходім у волость, бо я своєю часткою не поступлюсь, — сказав Карпо.

Карпо з Лавріном та з Кайдашихою пішли у волость, а Мотря з Мелашкою zostались у дворі коло волості.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за життя батька. Як почула це Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостью.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердилися із Лавріном та з Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрий тим, що тобі волость присудила, — дразнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дразніть уже, дразніть, як ту собаку, — говорила Мотря і трохи не плакала от злості.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилась пожежа. Та іскорка незабаром впала поперек усього на сміття.

Раз уранці Мелашка вимела хату й половину сіней, обмела коло своєї призьби, змела до порога та й пішла в хату за рядюгою, щоб винести сміття на смітник. Саме тоді Мотря вибігла із сіней і вгляділа коло порога сміття. Сміття було підметене аж під Мотрину призьбу.

— Доки я буду терпіти од тієї іродової Мелашки! — крикнула Мотря на весь двір; вона вхопила деркача та й розкидала сміття попід Лавріноюю призьбою.

Мелашка вийшла з хати з рядниною. Коли гляне вона, сміття розкидане геть попід її призьбою й по призьбі.

— Хто це порозкидав сміття? — спитала Мелашка в Мотрі.

— Я розкидала: не мети свого сміття під мою призьбу, бо я тебе ним колись нагодую, — сказала зі злістю Мотря.

— А зась! Не діждеш ти мене сміттям годувати. Нагодуй свого Карпа, — сказала Мелашка і почала змітати сміття до купи до порога.

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! — ляснула Мотря.

— Авжеж, велика пані. Покаляєш, княгине, золоті підківки, — сказала Мелашка.

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила, — сказала Мотря.

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спалахнула од сорому.

— А, ти, паскудо! То ти смієш мені таке говорити? Хіба ти моя свекруха? Ти думаєш, що я тобі мовчатиму? — розкричалася Мелашка. — То ти мене вчиш, як малу дитину? Ось тобі, ось тобі!

І Мелашка підкидала сміття деркачем на Мотрину призьбу, на сіни, на вікна, аж шибки у вікнах дзвеніли, а що було мокро, те поприспавало до стіни.

Мотря глянула й рота роззявила. Вона не сподівалась од Мелашки такої сміливості й спочатку не знала, що казати.

— То це ти так! То це та, що од свекрухи втікала?

— Ти мені не свекруха, а я тобі не невістка. Я од тебе не втікати му і мовчать тобі не буду. Ось тобі на, ось тобі на!

Деркач свистів, як шуліка в повітрі, у Мелашчиних руках, а шибки аж дзенькали. Мотря кинулась до Мелашки та й почала видирати деркача з рук. Мелашка була слабкіша і випустила його з рук. Мотря замахнулась на неї деркачем. Карпо сидів у хаті, почув, що в вікна щось порощить. Йому здалось, що у вікна б'є град.

«Що це за диво! Небо ясне, а у вікна порощить град», — подумав він.

— Гвалт! Гвалт! — закричала Мелашка. — Якого ти дідька чіпляєшся до мене, сатано?!

З хати вибігла Кайдашиха просто од печі з кочергою в руках. Вона вгляділа, що Мотря підняла деркач утору і ладна вперіщити Мелашку, і махнула на Мотрю кочергою. Мотря одскочила од призьби, кочерга потрапила в Мотрине вікно. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалось на призьбу.

З хати вибіг Карпо, а за ним Лаврін. Три молодичі вчепились до кочерги та до деркача, кричали, тяглись, сіпали ті причандали на всі боки. Деркач розірвався. Нехворощ посипалась із деркача, неначе пір'я з гуски. Чоловіки розборонили жінок і розігнали їх.

— Одривай хату! Не буду я з вами жити через сіни, хоч би мала отут пропасти! — репетувала Мотря. — Бери, Карпе, сокиру, та зараз одривай хату, а як ти не хочеш, то я сама візьму сокиру та й заходжусь коло хати.

— Чи ви показались, чи знавісніли? — говорив Карпо. — Хто це розбив вікно?

— Твоя мати! Це вже пішлося наче з Петрового дня! Одна обпаскудила мені стіни, друга вікна побила. Ось тобі за те! Ось тобі! — крикнула Мотря й почала хапачь рукою з калюжі грязь і кидати на Мелашчину хату. Біла стіна стала ряба, неначе її обсіли жуки та гедзі.

— Бий тебе сила божа! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою, — крикнула Кайдашиха й погнала за Мотрею. Мотря втекла за причілок, виглядала з-за вугла й репетувала та кляла Кайдашиху.

— Лавріне! Одривай їх хату. Про мене, нехай Мотря йде жити під три чорти або під греблю; я з нею зроду-віку не буду жити під однією покрівлею, — кричала Кайдашиха.

— Карпе! Одривай хату, бо я підпалю й їх, і себе та й на Сибір піду, — кричала Мотря.

— Лавріне! Одривай їх хату, бо я ладна й до сусід вибратись. Зараз піду в волость, та нехай громада зійдеться та розкидає їх хату, — кричала Кайдашиха.

З тими словами Кайдашиха накинула свиту та й побігла у волость позивати Мотрю та Карпа. Волосний покликав Карпа на суд. Карпо сказав, що він не думає одривать хати, а то тільки полаялись та побились молодіці. Волосний вигнав Кайдашиху з хати. Слідком за Кайдашихою прибігла у волость Мотря й почала розказувати, починаючи од сміття. Волосний слухав, слухав та й плюнув.

— Ідть ви собі ік нечистій матері та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна, — сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив.

Того ж таки вечора Кайдашиха повечеряла з дітьми і вже лагодилась лягати спати. Коли чує вона — на горищі закиркали в сідалі кури, закричали й кинулись із сідала.

— Ой, тхір на горищі! — сказала Кайдашиха.

— Може, злодюга лазить, — сказав Лаврін.

Кайдашиха вхопила лампу і вискочила в сіни; за нею вискочили в сіни Лаврін та Мелашка.

У сінях було ясно. Хтось лазив на горищі зі світлом.

— Хто там лазить? — гукнув Лаврін.

З горища ніхто не обзивався, тільки одна курка киркала на все горло, неначе її хто душив. Лаврін вискочив на драбину й заглянув на горище. Там стояла Мотря з куркою в руках.

— Якого ти нечистого полохаєш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі.

— Хіба ти не бачиш? Свою курку впіймала на вашому сідалі.

— Хіба ж ми просили твою курку на наше сідало? — гукнув Лаврін. — Чи шапку перед нею здіймали, чи що?

— Верни, лишень, мені яйця, бо моя чорна курка вже давно несеться на твоєму горищі.

Мотря лазила по горищі та збирала по гніздах яйця. Сполохані сліпі кури кидались по горищі, падали в сіни на світ.

— Ой боже мій! Це не Мотря, а бендерська чума. Вона мене зі світу жене! — говорила Кайдашиха. — Ще хату підпалить лампою. Покарав мене тобою Господь, та вже й не знаю за що!

— Мабуть, за вашу добрість, — обізвалась Мотря з горища й спустила з горища на щабель здорову ногу з товстою литкою.

Одна курка впала з горища й погасила світло. В сінях стало поночі. Лаврін стояв, сп'явшись на драбину. Мотря штовхнула його п'ятою в зуби. Він сплюнув у сіни. Мотря штовхнула його по носі другою п'ятою. Гаряча литка посунулась по його лиці. Мотря ладна була сісти йому на голову.

— Куди ти сунешся на мою голову! — крикнув Лаврін і почав трясти драбину. — Не лізь, бо я тебе, сяка-така душе, скину з драбини!

Лаврін скочив у сіні і почав хитать драбину. Драбина стукала об стіну.

— Скинь її з драбини додолу, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище, — кричала в темних сінях Кайдашиха.

Лаврін прийняв драбину. Мотря повисла на стіні. Половина Мотрі теліпалась на стіні, а друга половина вчепилась у бантину, як кішка, однією рукою та ліктем другої руки. Мотря держала в руці курку й не хотіла її пускати, а в пазусі у неї були яйця, дуже делікатний крам. Мотря боялась наробить в пазусі яечні, держалась за бантину й ніяк не могла видертись назад на горище. Нижча половина тягла її вниз.

— Ой, лишечко, ой, упаду, ой-ой-ой, гвалт!.. — зарепетувала Мотря не своїм голосом.

Од гвалту Карпо не всидів у хаті й вискочив у сіні зі світлом. Лаврін стояв серед сіней з драбиною. Мотря теліпалась на стіні, неначе павук на павутині.

— Драбиною її плещи, та добре! — кричала Кайдашиха. — Нехай не збирає яець на нашому горищі!

Кайдашиха кинулась до драбини й була б справді почастувала нижчу половину Мотрі драбиною, але Карпо видрав драбину в Лавріна, пхнув матір так, що вона трохи не перекинулась, і підставив драбину під Мотрю. Вона зіслзла додолу з куркою в руках.

— Оддай мені яйця, злодійко! Нащо ти покрала наші яйця? — репетувала Мелашка.

— Це моя курка нанесла, — говорила Мотря, втікаючи в свою хату.

— А хіба ж твоя курка їх позначила, чи що? Як не вернеш яець, я піду в волость, — говорила Кайдашиха.

— Про мене, йдіть і за волость, — кричала Мотря зі своєї хати, витираючи ганчіркою яечню в пазусі.

Мелашка засвітила світло, половила в сінях свої кури й повикидала їх на горище. В обох хатах ще довго було чути крик. Той крик стихав помаленьку, як хвиля на воді після вітру, доки зовсім не затих.

— Одривай хату од цих злиднів! — говорила Мотря в своїй хаті Карпові.

— Чи ти здуріла, чи що? Неначе хату одірвати так легко, як шматок хліба одкрять? Ти не знаєш, що то буде коштувать.

— Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву, — говорила Мотря.

— Ану, ну, спробуй! Оце вигала таке, що й купи не держиться.

Однаке швидко після того Карпо побачив, що Мотря говорила таке, що держалось купи.

На другий день Кайдашиха прибралась і пішла до священника жалітись на Мотрю. Вана розказала все діло не так священникові, як матушці. Матушка дала бабиним онукам коржиків та бубликів, печених із сахаром. Кайдашиха принесла ті гостинці, роздала Мелашиним дітям. Мотрині діти почули носом гостинці й повибігали в сіни. Кайдашиха роздала їм по бубликові.

— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка, — крикнула Мотря зі своєї хати.

Діти забрали гостинці та їй давай махати рученятами на бабу та промовлять ті слова, що їм доводилось не раз чути од матері.

— Баба погана, баба злодійка! — лепетали діти.

— А гостинця взяли од баби, ще й бабу лаєте, — сказала Кайдашиха і заплакала.

Мотря вискочила з хати, пооднімала од дітей бублики та їй кинула собакам.

— Чи ти людина, чи ти звірюка, — сказала Кайдашиха, втираючи сльози.

Того-таки дня Мотрин старший хлопець напився з Мелашиною кухля води коло Мелашиної діжки, бо в сінях стояло дві діжки з водою: Мотрина по один бік, Мелашина по другий. Малий хлопець, не розбираючи материного погляду на право власності, вхопив кухоль з тієї діжки, що стояла до його ближче, але якось не вдержав кухля в руках, упустив та їй розбив.

Кайдашиха вискочила з хати і наробила галасу.

— Бач, іророва душе, вчила дітей мене лаяти, а твої діти мені шкоду роблять, — крикнула Кайдашиха до Мотрі в двері, — іди, лишень, сюди та подивись!

Мотря вибігла з хати й подивилась. Черепки лежали далі, а хлопець стояв, засунувши пальці в рот і схиливши винну голову.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кухоль з Мотриної діжки та — хрюп ним об землю.

— Оце чорт його їй видав. Старе як мале! Зовсім баба з глузду з'їхала. Що вам дитина заподіяла? — крикнула Мотря.

— Твої діти такі зміюки, як і ти. Наплодила вовченят, то не пускай їх до моєї діжки.

— То сховайте свою діжку в пазуху, а кухля мені купіть, бо ви не дитина, — сказала Мотря.

— Овва! Гаращо розпустила своїх дітей, як зінських щенят. Не діждеш, — сказала Кайдашиха.

— Коли так, то їй я вам оддячу! — сказала Мотря.

При тих словах вона побігла в Лаврінову хату, вхопила з полиці горшка і хрюпнула ним об землю. Мелашка і Лаврін тільки рота пороз-
зявляли. Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею.

— Коли так, то й я зугарна до московської закуцїї, — закричала Кайдашиха і як несамовита вбігла в Мотрину хату, вхопила з припічка здорову макітру та — хрюп нею об землю.

Карпо схопився з лави. Йому здалося, що мати збожеволіла.

— О, стонадцять чортів вам з Мелашкою разом! За таку макітру я знаю як вам оддячити! — закричала Мотря, бліда, як віск. Вона вскочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. Горшки застогнали; черепки посипались додолу.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кочергу, Мелашка вхопила рогача та в Мотрину хату! Кайдашиха лупила кочергою горшки на полиці, Мелашка частувала миски рогачем на миснику. Горшки сипались з полиці, як яблука з яблуні, неначе земля тряслася.

Кайдашенки так здивувались, що їм здалося, що молодиці зовсім показились. Лаврінові спала на ум думка, чи не покусала часом матері скажена собака. В Карпа була така сама думка. Йому здалось, що до Мотрі вже приступає. Але глянули вони, що з полиці сипляться горшки, а з мисника миски, та давай обороняють полицю та мисник. Карпо насили поборов матері і одняв од неї кочергу. Лаврін висмикнув з Мелашчиних рук рогача і спас живоття трьом полумискам.

Усі три молодиці насилу дихали. Вони разом верещали, гвалтували, лаялись. Клекіт у хаті був такий, що не можна було нічого розібрати.

— Ти — змія люта, а не свекруха! — кричала Мотря. — Буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голови.

— Хто? Ти? Мені? Своїй матері? — сичала Кайдашиха. — Карпе! ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене? То це ти таке говориш мені, своїй матері? Карпе, візьми вірьовку та повісь її зараз у сінях на бантині, бо як не повісиш, то я їй сама смерть заподію.

— Карпе, візьми налігача та прив'яжи на три дні свою матері серед вигону коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює! Вона мене або отруїть, або зарубає, — верещала Мотря.

— Що ти кажеш? Щоб мене мій син, моя кров, та прив'язав налігачем серед вигону на сміх людям? — сичала Кайдашиха. — Ось я візьму мішка та напну тобі на голову мов скаженій собаці, бо ти нас усіх перекусаєш.

Кайдашиха витягла з-під лави порожнього мішка й кинулась до Мотрі.

Карпо тільки очі витріщив і не знав, кого слухать: чи вішати жінку, чи прив'язувати налігачем матері.

— Ти злодійка! Ти покрала в нас яйця! — кричала Кайдашиха й кинулась до Мотрі з мішком у руках.

— Брешеш, не докажеш! Ти сама злодюга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана панщину, — кричала Мотря.

— А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — пищала Кайдашиха. — Чом тебе чорти не понесли на Бассарабію або за границю?

— Овва, через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, під греблю! — гвалтувала Мотря. — Ти злодюга, ти відьма!

— Хто? Я? Я відьма? Я злодюга? — сичала Кайдашиха. — Ось тобі на!

Кайдашиха тикнула Мотрі дулю й не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила деркача і сунула держалном Кайдашихі просто межі очі.

— Ой лишечко! Виколола проклята зміюка мені око! — заплакала Кайдашиха і вхопилась за праве око.

У неї з ока потекла кров. Лаврін та Мелашка побачили кров і розлютувались. Вони кинулись оборонять матір. Лаврін пхнув Мотрю. Мотря дала сторчка на лаву. Карпо кинувся обороняти Мотрю і пхнув Лавріна. Лаврін ударився об мисник. Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, посипались йому на голову.

— Одривай, Карпе, хату, бо я тебе покину з твоєю проклятою матір'ю, з твоїм іродовим кодлю! — репетувала Мотря.

— У волость її, розбишаку! В тюрму її! Одривай, Лавріне, їх хату, бо я сама полізу та буду зривати кулики.

Лаврін і справді розлютувався. Він ухопив драбину, приставив до стріхи, вискочив на покрівлю й почав зривати кулики з Карпової хати. Кулики сипались на землю. На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра.

Тим часом Кайдашиха зумисне розмазала кров по всьому виду, замазала в кров пазуху, повисмикувала з-під очіпка волосся та й побігла до священика, а потім у волость і наробила там гвалту.

— Ой боже мій! Дзвоніть в усі дзвони! Карпо з Мотрею вбили Лавріна, вбили Мелашку, вбили й мене! Рятуйте, хто в бога вірує! — кричала не своїм голосом Кайдашиха у волості. — Скликайте громаду та зараз, зараз!

Волосний і писар, побачивши покривавлену Кайдашиху, полякались і побігли до Кайдашенків. За ними бігла Кайдашиха та галасувала на все село. Волосний з писарем прибігли в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті та зривав кулики. З хати вибігла Мелашка, здорова й жива, а за нею Мотря.

— Рятуйте мене! — голосила Мотря. — Як мене знайдуть зарубану сокирою, то нехай уся громада знає, що мене зарубала свекруха! Рятуйте, хто в бога вірує!

— Чого це ти, навісна, кричиш? — спитав голова. — Адже ж ти жива.
— Рятуйте мене, вона мене вже вбила! — репетувала Кайдашиха.
— Чи ви показалися, чи що? — сказав писар. — Бігає по дворі й кричить, що її вже вбили. Що тут у вас скоїлось?

— Ось що скоїлось! — ткнула пальцем на око Кайдашиха.

— А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова до Лавріна. — Зараз мені злазь та давай одвіт перед нами.

— Не злізу, доки не одірву Карпової хати, — говорив Лаврін і швиргонув куликом волосному на голову.

— Якого ти нечистого кидаєшся куликами? Зараз мені злазь, а то я полізу та сам тебе стягну, та всиплю тобі сотню різок, — кричав волосний.

Лаврін трохи прохолов, зірвавши півсотні куликів, і зіліз додолю. Волосний з писарем пішли в хату: в Лавріновій і в Карповій хаті валялись купами черепки.

З хати повибігали діти, вгляділи страшене закривавлене бабине лице й підняли гвалт. Собаки гавкали на писаря та на голову, аж скиглили. З села почали збігатись люди. Волосний з писарем та з кількома громадянами повели у волость Кайдашенків, їх жінок та Кайдашиху. Вони насилу розплутали їх справу і присудили Карпові одірвати хату й поставити окроми на своєму городі, бо Лаврін, як менший син, мав право zostатись в батьковій хаті і за те був повинен додержати матір до смерті. Громада присудила розділити ґрунт між Кайдашенками по половині.

Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні.

Після такої колотнечі стара Кайдашиха заслабла. В неї нагнало око, як куряче яйце. Око стухло, але од того часу вона осліпла на праве око.

— Господи! Од чого це в нас почалася колотнеча в сім'ї? — казала Кайдашиха. — Це воно не дурно: це, мабуть, майстри закладали хату не на смерть, а на колотнечу.

Кайдашиха надумалась піти до священика й просити його, щоб він освятив хати. Не сказавши нічого Лаврінові й Карпові, щоб вони часом тому не спротивились, Кайдашиха побігла до священика й попросила його освятити хати.

Наступав Храм в семигорській церкві, і молодиці на селі почали мазати хати. Мотря якраз того дня полізла в піч, щоб її вимазати.

Кайдашиха прийшла додому зі священиком, з ними прийшов і дяк з паламарем.

Священик покропив свяченою водою хату й сіни. Кайдашиха просила його посвятити і Карпову хату: їй усе-таки шкода було сина.

Кайдашиха одчинила двері в Карпову хату, а там з припічка теліпались ноги п'ятами догори, пальцями вниз. Товсті литки стриміли, наче дві деревини. У печі лежала Мотря.

Священик покропив Карпову хату.

— Нащо ви, мамо, святите мою хату? Хіба я вас просив, чи що? — сказав матері Карпо.

— На те, щоб твоя жінка не була горшків та не вибивала очей, — сказала Кайдашиха. — Нашу хату майстри закладали на твою Мотрю.

— То святить, мамо, перше себе, бо й ви не безвинні: набили горшків удвох з Мелашкою більше од Мотрі, — сказав Карпо.

— Не жартуй, сину! Ти ще молодий. Пам'ятай: у тебе діти, в тебе худоба. Гляди, лишень...

— Та вже святить не святить мою хату, а я її одірву та й не буду закладать на колотнечу, — сказав Карпо і зраз заходився одривати хату та ставить на своєму ґрунті.

Двір був невеликий, а як його розділити, то очевидячки обидві половини стали ще менші. Стара хата стояла на вулицю боком, бо хати в селах ставлять вікнами і дверима на південь, а південь припадав не на вулицю. Карпо поставив свою хату недалечко од Лаврінової. Вона стояла до Лаврінових дверей задвірком.

Мотря намагалась, щоб Карпо загородив такий тин, щоб і птиця через його не перелітала. Карпо мусив перегородити і двір, і город.

— Отак би ти, Карпе, давно зробив, то були б і горшки цілі, і в твоєї матері очі не повилазили б, — говорила Мотря.

Перебули Кайдашенки зиму на опрічних дворах, і дві сім'ї почали потроху миритись. Спершу почали забігати з однієї хати в другу діти. Їм байдуже було про батьківську колотнечу. За дітьми почали забігати один до другого батьки для своєї господарської справи: то за стругом, то за свердлом, то за сокирою, — спершу в повітки, а потім і в хати, а вже за ними почали любенько через тин розмовляти й жінки. Тільки Кайдашиха не ходила до Мотрі: сліпе око навіки загородило їй стежку до неї. На Кайдашевій давній оселі повіяло миром. Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили в дворі через тин перелаз.

Мир між братами поміцнішав ще більше задля господарської справи, задля спільної вигоди.

Карпо, одрізнившись од батька, спочатку таки набрався багато лиха, поки зібрався на своє хазяйство. Він був чоловік гордий, упертий, не любив нікому кланятись, навіть рідному батькові. В його була тільки пара волів, і як йому треба було спрягатись під плуг, він ніколи не просив волів у батька, а напитував супряжичів між чужими людьми. В Лавріна зосталась

пара батькових волів. Карпо спрягався з Лавріном, і вони вдвох у супрязі орали попереду Карпове поле, а потім Лаврінове. Карпо ходив за плугом, а Лаврін був за погонича. Спільна вигода присилувала їх помагати один одному в оранці, і в сівбі, і в заволікуванні, і у возовиці.

Саме тоді пішла залізна дорога з Києва недалеко од Семигор. Селяни почали держати коні і ставали під хуру возить на залізну дорогу сахар з ближчих сахарень, борошно з панських та єврейських млинів. Карпо й Лаврін купили й собі по коняці. А так як на одному коні далеко не заїдеш і багато не завезеш, то вони спрягались кіньми під одну хуру й ділились заробітками пополювині.

Податі були великі, плата за землю була чимала; і Карпо й Лаарін побачили, що поле не настанчить їм грошей на податі, і мусили шукати заробітків в осінній та зимній безробітний час.

Громада у волості обібрала Карпа за десяцького.

— Карпо чоловік гордий та жорстокий, з його буде добрий сіпака, може, його боятимуться хоч баби та молодиці, — говорила громада.

— А може, панове громадо, ми оберемо за десяцького Мотрю, — прикинув слівце один жартівливий чоловік. — Не можна, вона повибиває всім бабам очі, — гукнули чоловіки, сміючись.

Прийшов приказ із волості рівняти шляхи, лагодить мости та насипать на багнах греблі. Карпо загадував людям на роботу і попереду усього звелів скопать той капосний горбик на горі, вище од свого городу, на котрому його батько поламав десятків зо два возів.

— Ану, Лавріне, бери заступа та йди на роботу, — загадував Карпо братові.

— Піди вижени на роботу свою Мотрю, — промовила стара Кайдашиха.

— І Мотрю вижену. Ви думаете, що пожалію? — говорив Карпо.

Він і справді мусив вислати на роботу й свою Мотрю. Люди прокопали спуск навкоси, так як колись радив старий покійний Кайдаш, ще й горбик молодиці знесли в приполах під Карпів тин.

Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилась і почала встоювать за свою вигоду, за своє громадське право.

Тим часом громада почала діло з жидом. Один багатий жид з містечка заплатив панові добрі гроші й купив собі право поставити у селі на панській землі шинки. Він завітчав своїми шинками село з чотирьох боків і пустив горілку по дешевшій ціні, ніж у громадському шинку. Люди кинулись за горілкою до жидівських шинків. Громадський шинок стояв порожній, в його ніхто й не заглядав.

Волосний зібрав громаду. Кайдашенки почали кричати в громаді.

— Панове громадо! — говорив Карпо. — Нехай ніхто з села не купує горілки в жидівських шинках. Посадім коло шинків десяцьких та соцьких, нехай дрючками одганяють людей.

— Я сам сяду з дрюком і буду одганяти хоч би й свою рідню! — гукнув Лаврін. — Нехай жида посидять дурно ціле літо над своїми барилами. Посидять та й підуть.

— Добре Кайдашенки радять! — загула громада. — Посадім людей та й не пускаймо нікого в жидівські шинки.

Громада порадилась і розійшлась.

Жид побачив, що непереливки, взяв відро горілки, одніс волосному; друге одніс писареві, зібрав до себе в шинок десять чоловіків таких, що заправляли громадою, і поставив їм ціле відро горілки.

— Чого нам змагаться, — говорив хитрий жид, — нащо вам мене кривдить. Буду я заробляти, будете й ви. Я поставлю ціну в своїх шинках таку, як у вашому, ще й зараз заплачу в волость сорок карбованців одчпного.

— Чи вже заплатиш? — гукнули чоловіки.

— Ой-ой, чом і не заплатить для добрих людей; ви думаєте, що я жид, то в мене й душі нема? Я ладен і на церкву дати. Ет, та що й говорити! От вам хрест, коли не ймете віри.

І жид перехрестився зовсім по-християнськи. — Чи ти ба! Жид хреститься! — гомоніли люди.

— Ви думаєте, що я не поважаю вашої віри? Та я ладен жити з вами, як з братами, — підлещувався жид. — От вам ще відро горілки! Суро! А винеси гостям оселедців та паляниц! — гукнув жид до жидівки.

Сура зітхнула на всю кімнату, так їй було шкода оселедців, але вона винесла й поклала перед людьми на столі.

— Їжте, люди добрі! Ви думаєте, що я шкодую для вас? — говорила Сура. — Ой вей мір, ой-ой! — прикинула вона вже тихенько, виходячи з хати.

Люди пили, закусували та слухали Берка, а Берко неначе грав їм на цимбалах своїми облесливими словами.

Давні панщанники понаставляли вуха та слухали Берка. Його слова, підсолоджені горілкою та приправлені оселедцями, так і влизали в їх душі. Вони не знали, що жид вибере ті сорок карбованців і за оселедці, і за ту горілку, що вони в його дурнички п'ють, з їх-таки кишень — то недоливками, то водою, підлитою в горілку, то більшою платою.

Люди розтали, як віск, і почали хвалити жида. Декотрі вже були зовсім п'яненькі.

— Так що ж, панове, та ще й які панове! Що тепер пан перед вами! Ви, Грицьку, тепер пан! От хто пан! Що схочете у волості, те й зробите! Ви, Петре, тепер господар на все село, ніби князь! Тепер ви пани, а пани вже

перевелись на Іцькову сучку, — підлещувався Берко до мужиків. — Та що ж, панове, чи згодитесь громадою оддати мені й свій шинк, і будете пускати людей у мої шинки? Я подарую сорок карбованців на волость, а за ваш шинк зараз покладу гроші на стіл!

— А добрий жид! — гукнув один п'яненко́ий мужик. — Ще й гроші зараз дає. Будемо стояти на сході за його!

— Авжеж будемо, бо ще й на церкву покладе!

Саме в той час Карпо Кайдашенко їхав з ярмарку, вгледів коло панського шинку купу людей та й став. Берко знав, що Карпо горілки не любить і на сході йде все проти його. Він сховався в кімнату.

— Здоров, був, Карпе! — гукнув Грицько і почав обнімать та цілувать Карпа. Гостра неголена Грицькова борода колола Карпове лице, неначе голками.

— Та здоров був... — говорив Карпо, одвертаючи лице. — Та годі вже!

— Здоров був, соколе! Та зайди-бо в шинк та випий хоч чарочку з нами! — мовив Грицько і знов ухопив Карпа руками за шию і цмокнув його в щоку.

Грицькова борода подряпала Карпові щоку, аж кров виступила.

— Та одчепись ік нечистій матері. Оце припало тобі цілуватись! Аж кров виступила на щоці!

— Серце! Голубчику! Чи вже ти оце не вип'єш з нами хоч по одній чарці, хоч півчарки! Та тут же такий добрий жид! А! Що вже й казати!

Грицько розвів знов руки і наставив губи.

— Та одчепись собі! Піди, обніми та поцілуй мою коняку, коли вже припала охота цілуватися, — говорив Карпо. — А нащо це ви горілку п'єте в жидівському шинку? — спитав Карпо.

— Та бодай не казати... сказав Грицько, — тут такий добрий жид, такий добрий, чорт його знає, де він такий добрий взявся. Благодареніє Богу і всім святим, він і на церкву дасть! Ото кумедія!

— А ви забули, що самі на громаді постановили?

— Серце, голубчику, білий лебедику! — говорив п'яний Грицько, тикнувши колючою бородою Карпові в ніс. — Та не цурайся-бо нашого хліба-солі.

Карпо бачив, що з п'яним розмовлять — тільки гаяти час, ударив коняку бато́гом. Віз покотився.

— Карне! Карпе! Та зайди-бо та хоч по крапельці, хоч півкрапельки! — гукав заду Грицько й біг за возом.

На другий день зібралась громада. Прийшов Карпо і вдивився.

Громада співала вже іншої; волосний та писар тягли за громадою і кричали, щоб оддати Беркові й громадський шинк, не тільки що пускати людей по горілку і в жидівські шинки... бо Берко зараз платить гроші...

— Панове громадо! Погана ваша рада; я не пристаю на це! — сказав понуро Карпо й одійшов од громади набік.

Громада оддала Беркові громадський шинк, хоч Берко на церкву грошей не дав, а тільки дунив п'яних мужиків.

Громада дорого потім заплатила хитрому жидові...

Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялись під його шинком, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку в усіх шинках.

IX

Цілу зиму й весну Кайдашенки прожили в ладу. Кайдашиха, котру тепер на селі дражнили безокою економшею, сердилась на Мотрю, але невістки на те не вважали і жили між собою в згоді. Лаврін любив Мелашку: ніколи її не то що не бив, і пальцем не зачепив, навіть ніколи не лаявся з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав.

Але настала весна. Хати Кайдашенків стояли дуже близько одна коло одної, а їх городи були перегороджені тільки поганеньким тином.

Мелашка посадила огірки коло самого тину. Огірки зійшли, як зелене руно. Показались ранні огірочки. Мотрин півень перескочив через тин та давай вибирати Мелашчині огірки. Півень сокотав та скликав курей. Усі Мотрині кури перелетіли через тин в огірки. За курами полізли крізь тин курчата. Квочка вигребла яму саме серед огудиння.

Стара Кайдашиха вийшла на город, угляділа таку шкоду та аж за голову вхопилась. Вона налапала під ногами палицю та й поперла нею на курей. Палиця влучила в півня; півень кирнув і потяг через тин перебіту ногу. Двоє курчат лягло на місці.

Мотря вибігла і вгляділа свого півня. Півень тяг ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили моєму півневі ногу? — гукнула Мотря через тин до Кайдашихи.

— А то ж хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поїм.

— То й заплатите! Хіба в нас волості нема, — говорила Мотря. — Не було, пак, вам на городі місця для огірків: насадили під самим перелазом. Карпе, чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить, — спокійно обізвався Карпо.

— Карпе! Піди до матері та скажи їй, нехай вона другий раз не б'є моїх курей, — чіплялась Мотря.

— Гм? — мукнув Карпо, стоячи коло хати.

— Карпе! Чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря.

Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпе! Чи ти глухий, чи ти хочеш мене зі світу зогнати? Піди та вилай свою матір.

— Іди та й лайся, про мене, хоч до самого вечора, — сказав дуже спокійно Карпо.

— Так, їй-богу, так. Оце добре! Мати вбила двоє курчат, перебила півневі ногу...

— Підсипай, підсипай перцю, — насмішкувато сказав Карпо.

— Біжи! Нехай Лаврін заплатить за півня! — крикнула Мотря під самим вухом у Карпа.

— Ану голосніше, бо не чую! Підкидай солі до перцю, бо вже давно їли з перцем.

— Піди посип перцем своїй матері в носі та в роті, — верещала Мотря.

— Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець. Уже дуже наперчила!

— Бий тебе сила божа, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! — промовив спокійно Карпо, скося подивившись на Мотрю й насупивши брови.

Мотря оступилась.

Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та й побіг у Мотрину картоплю. Як угледіла Мотря, як ухопить хворостину, як вперщить кабанчика по спині! Кабанчик закувікав та й потяг по землі зад з двома ногами. Мотря вхопила його за ноги та й перекинула в Лаврінів двір. Стара Кайдашиха вибігла з хати, вгледіла кабанчика й народила галасу на весь двір.

— А це хто перебив спину нашому кабанцеві?

— Я перебила! — гукнула Мотря з-за угла своєї хати. — Нехай не лазить у мій огорог. Оце вам за мого півня.

Мотря стояла за своєю хатою і виглядала зумисне Кайдашиху. Вона гукнула до Кайдашихи одривчасто, крутнулась і побігла в хату.

— Лавріне! Мелашко! Вся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що наробила наша Мотруня?

Лаврін і Мелашка вибігли з хати і дивились на бідного кабанця. Їх узяв жаль та досада.

— Це вже Мотря і справді не знати що виробляє, — сказав Лаврін на вітер.

Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила з-за вугла як козак з маку.

— Ось і я! Чую, чую, як мене клянете! Оце вам за мого півня! Оце вам за мої курчата, що свекруха побила. Тепер позивайте мене!

Мотря вдарила кулаком об кулак, нахилившись через тин, як можна далі в Лаврінів двір, неначе хотіла достати кулаками до Кайдашихи; потім крутнулась і швидко щезла за вуглом, неначе на повітрі розлетілась.

— Постривай же ти, суко! Скручу я голову твоєму півневі, — сказала Кайдашиха.

Кайдашиха взяла кужіль, сіла прясти за хатою та все поглядала на огірки. Коли це Мотрин півень вилітає на тин; потріпав крилами, закукуриків та — шубовств у Лаврінові огірки. Кайдашиха схопилась із місця та давай закрадаться до півня з кужелем. А півень клює огірки та тільки: со-ко-ко-ко! неначе дражниться з баби. Баба як поперла кужелем та лусь його по голові! Півень закрутився на одному місці. Кайдашиха вхопила його, скрутила йому в'язи, потім дорізала, опарила, обскубла та й укинула в борщ.

Але в той час прийшли Мотрині діти до Мелашчиних дітей гулять. Старший хлопець і вглядів півнячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав.

Мотря вбігла в Лаврінову хату, заглянула в піч, не сказавши добридень. Ой таточку! Ой лишечко! З горшка й справді стриміла здорова перебіта півняча нога з товстою гулею посередині і з одним одрубаним кігтем. Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила півня за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

— Ой бабо! — крикнула одна дитина до старої Кайдашихи. — Побіг півень з горшка, тільки пятаки по припічку потекли.

Баба мовчала, надувши щоки. Мелашці стало ніяково. Лаврін осміхнувся.

Мотря вбігла в свою хату з півнем у руках та сунулась до Карпа.

— Чи ти ба, що твоя мати виробляє! Ото тобі перець із сіллю. Піді насип свій матері повний рот перцю, ще й сліпе око потруси. Вона зовсім сказала і без перцю. Адже ж це наш півень? — сказала Мотря, показуючи Карпові перебиту ногу.

— Наш. Навіщо ж ти зарізала?

— Мати твоя скрутила йому голову, ще й у свій борщ укинула. Піді та виколи свій матері друге око! Який ти господар! Чом ти їй нічого не кажеш? Та твоя мати відьма; та вона незабаром поріже та повкидає в борщ моїх дітей. Піда та хоч обскуби їй коси.

Карпові шкода було півня. Він розсердився на матір за такі збитки і мусив їти лаятись з матір'ю та Лавріном.

Він вернувся додому, а тим часом Мотря звеліла своїм дітям упіймать Мелашчиного чорного півня та принести до хати. Хлопцям тільки того

було і треба. Вони покатали на Лаврінів город, упіймали чорного півня й принесли матері. Мотря вкинула його в кучу.

Тим часом поганенький тинок між двома городами зовсім осунувся. Рову не було, і через тин почали скакати свині. На другий день у Карпів город ускочив Лаврінів рябий кабан і порався в картоплі.

Мотря вгляділа кабана і наробила гвалту. Вона вхопила рогаца, діти забрали кочерги і гуртом кинулись за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана в свій хлів та й зачинила.

Лаврін почав кричати через тин, щоб Карпо випустив кабана.

— Авжеж! Кабан твій в займанні. Викупи, то й візьмеш, — гукнула Мотря через тин, — а як не викупиш, то верни мені півмішка картоплі.

Лаврін почухав потилицю та й пішов у хату. Кайдашиха тільки губи зіцпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок полоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі діти одв'язали коняку і почали їздити верхом по дворі. Коняка зірнула з гнuzдечки, на radoшax хвицнула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок звився, як полотно, під кінськими копитами і поліг на городину. Коняка пішла пастись на Лаврінові буряки.

Лаврінові діти прибігли в хату і дали знати бабі та батькові. Всі повибігали з хати, побрали дрючки та давай ганяться за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели в хлів та й заперли.

Карпові діти бачили все те з двору. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займанні у баби, зачинена в хліві.

Карпо й Мотря вже трохи були напідпитку й побігли додому.

— Як! Чи то можна! За свого паршивого кабана вони сміли взяти нашого коня? — кричала дорогою Мотря.

— Я їм покажу, що мій кінь не те, що їх півень, — говорив сердитий Карпо.

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вешталась коло хати без діла: вона ждала Мотрі. В неї аж губи трусились до лайки, та не було з ким лаяться. Вона вгляділа Мотрю й затрусилась.

— А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? — гукнула Мотря до Кайдашихи.

— Оце б тягла твою дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала, — обізвалась Кайдашиха.

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла а хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні

хмарі, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, із загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці й у вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одержу, як тільки можна було обтягти. Вузька запаска вплила кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку зі здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо у вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанах з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штанях, у сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці, із зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін у широких рясних синіх з білими смугами штанах, у чоботях. Мелашка розцвіла і стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце лягло світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашисі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сля, як куц каліни, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей, їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

— Нащо ви одв'язали нашого коня та заперли в свій хлів? — крикнула Мотря. — Не святі ж прийшли з неба та одв'язали його!

— Одчепись, сатано! Хто його одв'язував? То твої діти їздили по дворі та й упустили його, — крикнула Кайдашиха.

— То, мамо, баба одв'язали коня та й пустили по дворі! — брехали Мотрині діти з-за угла.

— Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не впустив коня, а кінь як задер задні ноги та плиг у наш город! — кричав Лаврінів хлопець.

— Он глянь, суко, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня. — кричала баба Кайдашиха.

— Як то? За свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

— То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан, — кричала Мелашка з-за бабиних плечей.

— Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала, — кричала Мотря до Мелашки.

— Принеси лишень три карбованці, а ні, піду в волость тебе позивати, — обізвалась Мелашка.

— Ще й вона піде у волость! Утри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость, — кричала Мотря.

— Не лайся, бо я тобі у вічі плюну, — говорила баба Кайдашиха.

Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люди з кутка позбігались і дивились у ворота й через тин. Декотрі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити і вговорювали Мотрю.

— Та це ж ті каторжні Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? — кричала Мотря до людей.

— Та це ж ті іродові Довбиші! Хіба ж ви їх не знаєте? — репетувала баба Кайдашиха. — Це ж вона того вовчого заводу з чортячими хвостами.

— Та годі вам лаятись! — гукнув з-за тину один чоловік.

— Як же годі! Та це ж ті підтикані, задрипані Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! — кричала Мотря. — Он зав'язалась, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами.

— Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш! У тебе й до того розуму та хисту нема, — кричала Мелашка.

— У тебе вже розуму, як у дірявому горшку; стільки, як у твоєї свекрухи! — кричала Мотря, взявшись за два кілки і висунувшись у Лаврінів двір.

— Що я тобі винна, що ти мене потріпуєш? — крикнула Кайдашиха і кинулась до тину так швидко, що Мотря покинула кілки і оступилась од тину.

— Оддайте мені коня! — крикнув Карпо після всього, — бо як не оддасте, то я й сам візьму!

— Ба не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати, — обіззався Лаврін.

— А завіщо я буду тобі платити? Твої свині скакають у мій город, а моя коняка вскочила в твій! Оддай коня, бо піду з дрючком одпирати хлів, — гукнув Карпо.

— Ба не оддам! Про мене, йди у волость позивати, — кричав Лаврін.

Карпо стояв блідий, як смерть. У його голові трохи шуміла горілка. Він вхопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку, вище од дверей, виглядала смирна коняка з добрими очима. Всі в дворі

стояли та мовчки дивились на Карпа; всі боялись його зачіпати, бо знали, що він не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулась до хліва й заступила двері.

Карпо вхопив матір за плечі, придушив з усієї сили до хліва і крикнув як несамовитий:

— Нате, їжте мене, або я вас з'їм!

Карпо затрусив матір'ю так, що легенький хлів увесь затрусився. Баба заголосила, випручалась та навтьоки з двору. Карпо погнався за нею з дрючком. Але стара була прудка і так покатала з двору, як мала дівчина. Важкий Карпо в здорових чоботях ніяк не міг догнати матері.

— По спині лупи її! Виколи дрючком їй друге око! — кричала з двору Мотря.

Лаврін з Мелашкою побіг слідком за Карпом оборонять матір.

Кайдашиха побігла з гори і добігла до ставка. Карпо наздогнав її. Вона вже чула над головою дрючка і з переляку вскочила у ставок, не піднявши подола. Карпо добіг до води та й спинивсь.

— Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! — гукнув він на березі.

— Гвалт! Рятуйте, хто в бога Вірує! Ой, утопить мене, — кричала баба, стоячи по коліна у воді.

— Та не втопишся, бабо, бо навіть і серед ставка старій жабі по коліна, — сказав один чоловік, що напував воли.

Карпо плюнув у воду, вернувся додому та й пішов у клуню спати. Кайдашиха вилізла з води мокра до самого пояса і заляпана по саму шию та й побігла просто до священика. Вона йшла через село й голосила та жалілась людям на сина, на Мотрю.

Лаврін, Мелашка, їх діти і юрба людей — усі йшли слідком за бабою через село. Кайдашиха прийшла до священика і почала плакати та жаліться на Карпа і на Мотрю.

— Батюшко! Зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитись. Мотря вибила мені око, а Карпо трохи мене сьогодні не втопив.

Священик одіслав Кайдашиху в волость. Вона пішла у волость. Слідком за нею йшли люди й діти. У волості присудили або дати Карпові десять різок, або заплатити матері п'ять карбованців, як тільки Карпо не перепросить матері і не помириться з нею.

Карпо надвечір проспався. Його покликали у волость і, хоч він був десятицким, хотіли його простягти і всипати десять різок.

Карпові стало сором. Він не робив панщини, і його пани не били. Він перепросив матір, і між двома Кайдашенками знов настав мир. Щоб свині не скакали через тин, вони восени перекопали батьківський город ровом, ще й дерезою обсадили.

Знов почалася згода між Кайдашенками. Малі діти знов перші почали прибігати одні до одних гуляти; за ними почали заходити один до другого брати, а після всіх пересердились їх жінки, хоч од їх перших все лихо починалось. Брати зовсім помирились, і Лаврін держав до хреста Карпову дитину.

Минула зима. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знову почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погналася вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерею. В сім'ї всі звали ту грушу Лавріновою. За це знали всі на кутку.

Груша росла широко й високо і довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла його груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі, як мед. Таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля аж гнулось додолу.

Лаврінові діти довідалися, що та груша не дядькова. Хоч стоїть у дядьковому городі, а батькова. Стара бабуса їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвать груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та й давай труситься, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А нащо це ви рвете наші груші! — крикнула Мотря на небожів та небог.

— Еге! Це не ваші груші. Бабуса сказали, що це груша батькова, а не дядькова, — говорили діти та все збирали груші.

— Ось я вам дам груші! Зараз повикидайте мені груші з пазух, бо я на рву кропиви, та позадираю вам спіднички, та дам таких груш, що ви не потрапите, кудою втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулись на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А навіщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей? — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш, — обізвалась з-за тину Мотря.

— А хіба ж це твої груші? Це наша груша; хіба ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила на вербі груші, а на осиці кислоти, — говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступатись за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати й вже лаяла Мотрю на всю пельку.

— Ідіть, діти, та рвіть груші сміливо! Це ваша груша, — говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть у мій город вдруге, то я їм ломакою ноги перебиваю! — кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, та жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуса й мамуса кажуть, що можна й треба рвать.

Діти знов полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спину.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялись вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене у волость, — говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись, — говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків огород, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти у волость. У волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу із землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

— Авжеж! Так оце продам два аршини землі! — кричав Карпо. — Я й Лаврінових грошей не хочу і землі не дам. Про мене, нехай приймає собі грушу на свій двір, — говорив Карпо.

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийняти, — говорив у волості голова, — а рубати доброго дерева гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові, та й ідіть собі з богом.

Лаврін і Карпо вийшли з волості і нібито помирилися. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

— За що їм давати половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює у волості.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей із свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знов настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вишир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові і дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти.

Знов почалась така сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, як бджоли на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалась за своїх дітей, як вовчиця, кинулась до Мотрі й трохи не здерла із неї очіпка. Карпо і Лаврін пішли до священика. Священик раїв їм зробити так само, як передніше раяли у волості.

— Ти, Карпе, заплати Лаврінові одчипного три карбованці, і нехай груша буде навіки твоя. Ти, Лавріне, пристаєш на те? — спитав священик

— Чи то можна пристати на те, — сказав Лаврін. — Я щороку продам груш за три карбованці, а то щоб я взяв три карбованці раз, та й годі. От нехай мені Карпо одріже на два аршини землі з грушею та й одгородить. От на це я пристану.

— Авжеж! У мене й так огороду обмаль, ще й одріж йому на два аршини. Я на це не пристану, — сказав Карпо. — Про мене, Лавріне, бери грушу та пересади в свій город.

— То діліться щороку грушами пополовині, — сказав священик.

— Коли ж, батюшко, Лаврінові діти лазять у город, вибачайте, як свині, й толочать огородину, а стара мати ще й намовляють їх, — сказав Карпо.

— Бо твоя жінка таки гадюка, вибачайте в цім слові, батюшко. Твою жінку тільки посадить у клітку та показувати за гроші, як звірюку, на ярмарках. Вона кривдила, батюшко, й нашу матір, вибила їй око, й моїх дітей так і лупить ломакою по чому влучить, — жалівся Лаврін.

— Ну, то як же воно буде? — спитав священик.

— Нехай так буде, батюшко, як ви скажете. Так, як ви присудите, так воно вже нехай і буде! — сказали брати.

— То я ж кажу, щоб Карпо заплатив тобі три або чотири карбованці, та й нехай буде груша його, то й сварки більше не буде між вами, — знов сказав священик.

— Зроду на це не згоджусь! — сказав Лаврін. — Там батюшко, груші, вибачайте, коли ласка, як ваші кулаки. Я щороку продам груш два або й три мішки за три або й за чотири карбованці.

— Ну, то ти, Карпе, одріж йому землю з грушею.

— Хіба я таки сказився чи з глузду зїхав, щоб одрізувать землю, — сказав Карпо.

— То йдіть собі та, про мене, вдайтесь тими грушами разом зі своїми жінками, — сказав священик, пішов у кімнату та й зачинив двері.

Карпо і Лаврін постояли й пішли додому та все лаялись. Лаврін кричав, що візме сокиру та й зрубає грушу. Вони застали на дворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгризались од Мотрі й неначе гавкали через тин. Люди з кутка почали збігатися. Прибігли й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой Господи! Якби хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її, — сказала премудра баба Палажка, — геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирились.

— Навчай, навчай! Яка премудра! — не втерпіла баба Параска. — Подивись, лишень, на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву, а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то, може б, і між вами був мир.

Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирились. В обох садибах настала мирнота й тиша.

Микола Джеря

Присвячується М. В. Лисенкові

I

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долин зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходить до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу,

то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилася між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. От верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишники, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокови та верби: то стоять рівною стіною, то збились ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осоками. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплиністі верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря, й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилась білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийнялись на вогкій землі й були напоготові розростись гілляками.

Була неділя. Сонце скотилось на захід. Починало вечоріть. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок,

підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почутив, як сонце припекло в щоку, перекинувся на бік, лупнув очима і знов їх заплющив.

Чув він крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляний. Він бачить через листя сине небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня летиться на його зверху, з того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сипляться йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, впали на ярий кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею. Птиця спускалась усе нижче та нижче. Миколі заманулось її ввіймать... Він простяг руки, а іскряна птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щoki і запекли.

Микола прокинувся — і все диво хто його зна де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шії; вгледів її лице з чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз обернулась вона, зирнула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнав дівчину й не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок з червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки, і тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови здалеку дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джерихою сиділи чотири молодиці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериха розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона, очевидно, була така рада, що в неї невеличкі темні й ясні очі так і крутились на всі боки.

— Господи! скільки я переносила дякові курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все-таки мій Микола вивчився читать, дякувати Господові милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я й сама не своя. Б'ю поклони та молюся та хрещусь... А це недавно я вже казала своїму старому, чи не час би оженив сина. Я вже старіюсь, час би взяти собі невісточку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих, і бідних, та й спинились на одній; то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й моторна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою, а як він йшов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелазити тріщали.

Сонце било промінням з-за причілка. Половина двора була вкрита ясным червоним світом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишника і попрямував до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату! — промовила мати, вгледівши сина. — А ми, сину, оце розмовляли за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Про що ж ви розмовляли, мамо? — спитав син.

— А про те, що тебе час оженить! — сказала мати. І молодиці знов почали вихвалювать Варку на всі боки.

— Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола й почув, що в його душі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці з серпами панське жито жать! — закричав осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі проз ворота і сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив:

— А бодай тобі заціпило! Кричить мов скажений, наче нам позакладало вуха!

Осавулин голос дав знать, що свято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку й почала її згортувати, а згорнувши намітку, допомгла синові складати білу празникову свиту дрібними фалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув в причілкове вікно і позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. Скраю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколині книжки: граматка, часловець та товстий псалтир.

Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки весь часловець і псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому читати десятий раз той самий псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по-божому, а що й до чого написано, того й сам Микола не тямив.

Ховаючи в скриню празникову одіж, мати знов почала мову про багатирку Варку.

— Пошлемо, сину, восени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може, й ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватать.

— Та чому ж не хочеш? Вона ж, хвалить Бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка та й Варка, неначе більше дівчат нема на селі.

— Оце, який ти! Неначе мати тобі бажає лиха. — Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А кого ж ти думаєш сватать? Може, яку убогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобриєш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празничкову одержу в скриню, затопила в печі й заходилась варить вечерю. Микола зняв з полиці скрипку і почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорого скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурилась.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки — все це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщицалась та порепалась, ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевів тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога надворі. Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукать невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту й ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба й дививсь на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вироблені з каменю, а над вербами розстелялось глибоке темне небо. Густо-прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвать очей од неба, водив очима за

зірками, придивлявся до густої Квочки, до Воза, до Волосожара, і йому здавалось, що небо — то якась здорова дивна книга, а зірки — то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитати. Він вгледів дві зірки вкупі, і йому здалось, що одна зірка — то його доля, а друга зірка — то доля тієї дівчини, що перед вечором брала в березі воду.

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях з дрючків, з поренчатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралася вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збирались, неначе птиці злітались. Микола вгледів під вербами ніби білі плями: то білили на дівчатах сорочки. Він попрямував до дівчат. Незнайомої дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали.

— На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її звуть на ймення, що, їй-богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до другої.

— Може, вийде на вулицю, то й сама пригадає, — обізвався один парубок.

Микола догадався, що мова мовилась, мабуть, про нову дівчину на селі, і почав ждати. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, неважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати, ще й на панщину йти, а дівчина з чудним йменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась, як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола подибавав додому; він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат, і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат з серпами. Дівчата вгледіли на леваді куц каліни. На каліні вже червоніли кетяги ягід. Дівчата кинулись до куща, одлюмили по маленькій гілці червоної каліни з зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони страхались, щоб часом хто не вгледів, як вони ламали чужу каліну. З-за верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж каліну погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й зараз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди каліни між зеленим листом.

Він тепер придививсь, що в неї були темні, як терен, очі і довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на його й опустила вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані полівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убити їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в свій голові того ймення додому і губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав імення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата заразом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом з Нимидорою заспівала калина, заспівало синє небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу жінок, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жать на своїй постаті поруч з Нимидорою.

Сонце високо підбилося вгору; надворі стало душно. Микола з Нимидорою вривався в високе густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовлять; він признався, що бачив її вчора ввечері в березі, і почав розпитувать, звідкіль вона прийшла в Вербівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама незчулась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скряпчинців, — промовила Нимидора. — Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я й не пам'ятаю своєї матері: але як почну думати та нагадувать, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща од усіх молодниць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті, в червоній з торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях. І тепер, де вгляджу високу чорняву молодичку в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, влітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та в стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

Я жила в дядька, доки підросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість.

Вона мене й лаяла гірше, і била гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледве доторкнеться долонею, а мене так лусне, що я не знала, де й дітись. Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка все було світитись на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вона б мене пожалувала й гостинця мені принесла б, і вишила б мені квітками сорочку, і накупила б мені стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

Підросла я; мене один чоловік найняв за няньку за три копії грошей та за сорочку на рік. Господи! як я помордувалась з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама опецьок, сливинь дитина! Трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступать од дітей. Господи, як мені хотілось погуляти та побігати! Якби була жива моя мати, і я гуляла б з дітьми. «Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене такою малою покинула?» — було, думаю я. Я ввесь свій дитячий і дівчачий вік поневірялась в чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова.

Стала я дівкою й найнялася за наймичку в одного багатого чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було мені вільного часу ні поспівать, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивать. Од ранку до вечора робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лаву та й заснеш як мертва. Тільки почне на світ благословиться, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнать. Було вийду на подвір'я з дійницею — соловейки щебечуть, аж садки розлягаються, небо ледве починає червоніть. Я сяду доїти корову, а мені здається, що я стою коло припічка; в печі палає полум'я, а я висовую горщик з печі. Дою корову й сплю. Якби була жива моя ненька, вона б не будила мене вдосвіта з теплої постелі.

Нимидора замовкла й схаменулась, їй стало чудно, що вона розказує за себе хлопцеві, котрого побачила вперше; але як глянула вона на його чорні очі, то їй знов схотілось говорити про свою лиху долю.

— Яка ти, дівчино, безталанна! — тихо промовив Микола. — Чи довго ж ти служила в того чоловіка?

Ласкавий голос зачепив Нимидору за саму душу. «Ой, гарні ж, козаче, і твої карі очі, гарні й твої чорні брови! Вони випитають в мене всю щиру правду!» — подумала Нимидора та й знов почала розказувать.

— Три роки поспіль служила я в того багатого чоловіка, ще й на весіллі в його старшої дочки за дружку була.

— От, мабуть, надавали всякого добра дочці? — промовив Микола.

— Що надавали, то надавали! Батько поїхав на ярмарок і купив скриню на коліщатах, здорову, гарну, зелену, з великими червоними квітками. «Господи! — подумала я. — Ото якби мені така скриня!» Мати справила дочці червоні чоботи, купила шість разків доброго різаного намиста з срібним дукачем. Цілу пилипівку ми пряли на скатерті та на рушники. Настала весна. Ми пішли на леваду білити скатерті та рушники. Вмочаю я рушники, розстелюю на зеленій траві, а в мене з очей капають сльози. «Коли ж я собі, — думаю, — напряду на рушники, та ще й квітками повишиваю». Чужа мати, чуже щастя тільки жалю мені завдавало.

Нимидора заговорила про рушники, про весілля, схаменулась і почервоніла, як польова маківка. «Ой господи! Що це я верзу парубкові про своє весілля!» — подумала вона; але глянула вона на Миколу, і його чорні брови знов виманили у неї усю щиру правду.

— Сиджу я під вербою, стережу рушники та крадькома од хазяйки вишиваю хмелем собі сорочку; а на вербі сіла зозуля й почала кувать. «Не куй, сива зозуле, не кажи мені багато літ жити! — промовила я. — Нащо мені молоді літа та вік довгий, коли я проживу його в наймах». Зозуля пурхнула з верби, а з-за верби гукнула хазяйка й почала мене лаять, що я не гляджу хазяйського діла, а роблю свою роботу.

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті сльози наче вогнем впали на Миколину душу. «Серце, козаче! — подумала Нимидора. — Твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше». Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита й почав жати для Нимидори. Він врізався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулешу. Сім'я сіла вечерять мовчки; важка праця одняла од усіх розмову; мати й батько не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку Нимидору.

— Коли б ви, мамо, знали, як чудно звуть Кавунову наймичку, — обіззавсь Микола.

— А як же її звуть? — знехотя спитала мати.

— Нимидора, — сказав Микола. — Сьогодні вона з нами жала жито на лану.

— І справді чудно; я б не хотіла, щоб мою невістку так чудно звали, — сказала мати так собі, навмання. Син зморщив губи, насупив брови й скрививсь.

— Чи вийдеш в суботу на вулицю? — спитав другого дня Микола в Нимидори на лану.

— Рада б вийти, та Кавуниха не пустить, — сказала Нимидора.

— Та ти не питай її; хоч вистав вікно, а на вулицю виходь.

— Може, й вийду... побачу... — сказала Нимидора.

В суботу ввечері Нимидора помила миски й ложки, змила добре мите-лем з луту голову, трохи прибралась і ждала, поки поснуть хазяїни. Вона лежала на лаві коло вікна й зумисне трохи одхилила кватирку. Надворі вже зовсім потемніло. В хаті стало чорно, наче хто позатуляв вікна й по-обкладав стіни чорним сукном. В вікно блиснули зірки. Нимидора не спала: сон десь далеко утік од неї й пішов на очерети та болота. В неї що-ки палали вогнем, а серце кидалось швидко, а душа холола од страху. В одсунуту кватирку було чуть дівочі співи на вулиці. Коли це за двором хтось свиснув раз, потім другий і третій, Нимидора тихесенько встала.

В неї руки трусились; вона ледве налапала коло сінешніх дверей засов, одсунула його й одхилила двері. Двері тихо рипнули.

— Хто там? — закричала спросоння Кавуниха та й знов захропла на всю хату.

Нимидора як стояла, так і скам'яніла. Вона прислухалась, що Кавуни-ха захропла й засвистіла носом, ще трохи одхилила двері, ледве про-сунулась і побігла за двір. Там її ждав Микола. Вона з розгону наткнулась на його й стиха крикнула.

— Спить Кавуниха? — спитав Микола.

— Спить, аж носом свистить, — сказала Нимидора. І вони обоє пішли на вулицю, де виспівували дівчата. Тепер Нимидорі здалось, що вона пурхнула на якийсь широкий без краю степ, в синє небо і летить на волі, і сама не знає куди; їй так стало легко, гарно, наче вона вдруге на світ народилась, наче її рідна мати встала з домовини й принесла для неї з того світу нове щастя.

Довго співали дівчата й хлопці. Нимидора попрощалась з Миколою, повернула до Кавунів, і знов наче перед нею стало пекло, куди їй треба було вертатись.

Прийшла вона до хати, хотіла одчинити двері, — двері не одчинялись: Кавуниха прокинулась, вийшла надвір, догадалась, що Нимидора на вулиці, і засунула двері засовом.

Нимидора сіла на призьбі й заплакала, потім подумала, встала й пішла на причілок. Там був приставлений на горище товстий дрючок, по котрому кури лазили на сідало. Нимидора, обпираючись об стіну руками, полізла на горище по дрючку. Дрючок зігнувся й трохи не переломивсь. Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець сволока, вискочила на сволок і крадькома полізла на горище. Одна курка крикнула спростання. Нимидора спустила ногу на драбину й налпала ногою купу колочок. Кавуниха обвішала всі щаблі колочками. Нимидора поколола собі руки й ноги і почала злізати в сіни по дверях. Вона стала великими пальцями на вершок дверей, налпала ногою клямку, легесенько скочила на землю, вбігла в хату, впала на лавку й заснула, навіть не дрімавши.

В неділю вдосвіта Кавун встав, вийшов в сіни, глянув драбину, обквітчану колочками, й крикнув на всі сіни, аж Кавуниха і Нимидора прокинулись.

— На бісового батька ти оце завітчала колочками драбину, неначе молоду до вінця! — гукнув він до жінки.

— Чого це ти розносився з чортами до служби? Перехрести лиш перше лоба. Хіба не чуїш, що до церкви дзвонять, — обізвалась з хати Кавуниха.

Нимидора вхопила кухоль з водою та швиденько дала драла надвір умиватись.

— На те завітчала драбину, щоб твоя наймичка не бігала до хлопців на вулицю! — промовила Кавуниха.

— А хоч би й побігла на вулицю! Аби діло робила! Хіба ж ти дівкою не бігала на вулицю?

— А не бігала.

— Авже! Не бігала. Як той чорт, плигала через тини та через перелази.

— Я була хазяйська дочка, а Нимидора наймичка. Коли найнялася, то нехай держиться хати, а то яка з неї буде робота вдень? Кунятиме над роботою цілий день.

— Чи вже ж ти оце вночі бігала з заступом за колочками?

— А хоч би й бігала, що тобі до того? Чого це ти все оступаєшся за неї, наче вона твоя жінка? Я понабиваю на щаблях голок та шпильок, не то що колочок навішаю.

Кавун замовк, Кавуниха зіцпила зуби та все скося поглядала на Нимидору, не говорячи до неї й слова.

— Не можна мені до тебе на вулицю виходити, — казала Нимидора Миколі в неділю ввечері.

— Буду слать до тебе старостів, коли так; одначе батько й мати хочуть цієї осені мене оженити.

Нимидора почервоніла й трохи не зомліла. Вона почала готувать рушники й одкладать зайві гроші на скриню.

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі разом в одну неділю, а хто опізниться, то буде справлять другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериха знов почали вговорювать сина жени-тись цієї осені й слать старостів до багатирки Варки.

— Не хочу я сватать Варки, — сказав Микола, — бо маю собі дівчину на приміті.

— Кого ж ти, сину, маеш на приміті? — спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Нимидору? Вона не вербівська? — сказав батько.

— Вона, тату, з присілка, сирота, і вже давно служить у Кавунів.

— Як же ми будемо брать в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериха, бідкаючись. — Може, вона якась при-блуда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак?

Син почервонів і розсердився.

— Ви, мамо, може, й не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини нема на всьому селі.

— Ой Господи милосердний! — крикнула Джериха й руки опустила, згадавши, що багатирка Варка не буде її невісткою. — Так, сину, не мож-на свататься. Як же таки можна, не спитавшись броду, та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду, — не будете жалкувать на Нимидо-ру: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіть, згорнувши руки, її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки й згодом промовив:

— Коли ти хочеш її сватать, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей та порадимось, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащия.

Сталось так, як бажав син: перед Покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед покровою Джеря з сином пішов до скрипчинського пана про-сити, щоб він згодився пустить Нимидору з Скрипчинців. В Скрипчин-цях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з ве-ликою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря просив, благав, але все те нічого не допомгло. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий ні мертвий; він пішов додому, не промовивши

ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. Якби міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя, один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустити Нимидору. Вся сім'я в Джериній хаті наче ожила. Джериха готувалась до весілля. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву й пішов з одним старостою до батюшки годить вінчання.

Батюшка у Вербівці був молодий і вже нагнав плату за треби вдвоє.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки й почав питать в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

— Як даси п'ять карбованців, то повинчаю сина, — сказав батюшка.

— Батюшко! І помилуйте, й пожалуйте! Я чоловік убогий. Де мені в світі взяти п'ять карбованців? Нехай буде три карбованці.

— Не можна, тепер і для нас час трудний. Все подорожчало, — сказав батюшка.

— Змилосердіться, батюшко! Йй-богу, не можу заплатити так багато. Нехай вже буде ні по-моїму, ні по-вашому: нехай буде чотири карбованці.

— Нема що й говорить. Бери могорич та йди собі додому.

Джеря взяв могорич і хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, поговорив нишком з старостою та й знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвався батюшка з другої кімнати.

— І помилуйте, і пожалуйте! Треба грошей і на весілля, і на подушне. Йй-богу, багато для мене! Нехай буде чотири карбованці. Це вже й Бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

— Давай могорич, — сказав він, — давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіль білу хусточку з червоними пружками, вив'язав з узла карбованці і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки й почастивав батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері і старості. Вони випили, довго приказуючи до чарки, попрощались і пішли додому.

Нимидора подякувала Петрові Кавунові й пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справлять весілля.

Старий Джеря й собі готувався до весілля. Він купив десять відер горілки: вісім відер взяв у жида за готові гроші, а дві відрі узяв на борг. Микола просив

батька одіслать кілька відер до Нимидориного дядька; він добре знав, що у Нимидори нема грошей і що її дядько не покладе й шага на весілля.

В неділю після вінчання йшла з церкви Нимидора в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, весела й щаслива. Крутом неї вились дружки і співали весільних пісень. Просто з церкви вона пішла з дружками до батюшки, до пана, а потім до Джері. Як угледіла її Джериха, як побачила її рум'яне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про багатирку Варку. Після обіду в Нимидориного дядька на застеленому столі стояло соснове гільце, обквітчане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтиканий голубами, позолоченими сухозліткою; кругом короваю лежали шишки. На посаді сиділа Нимидора, спустивши очі додолу, а кругом стола сиділи дружки й співали весільних пісень. В хаті було повнісінько людей. Діти стояли на лавах, на полу, навіть на припічку. Дружки співали, а Нимидора плакала. Вона згадала свою небіжку-матір: «Якби була жива моя мати, в мене коровай був би біліший, і рушники були б не такі прості, й одежа на мені була б не така дешева. Не так виряджала б мене з дому мати, як виряджає дядина».

Перед вечором прийшов молодий з боярами, свашками та світилками. Нимидорі стало веселіше, але її думка все літала коло матеріної могили. Ввечері дружки почали розплітати Нимидорі косу й заспівали сирітських пісень: як дочка ніби розмовляє з небіжкою-матір'ю, просить матір встати з домовини та подивиться на свою дитину, а мати одказує, що земля надавила їй груди, що вона вже не встане з домовини, а тільки набіжить над селом білою хмаркою, впаде дрібним дощем, гляне з високого неба на свою дорогу дочку. Нимидора почала прощатись з дядьком та з дядиною, згадала свою матір, згадала своє сирітство, свій важкий молодий вік у наймах, і так заплакала, що за слізьми й світу не бачила.

Ввечері смерком одвезли молоду в Вербівку. Як переїжджала молода через вербівську греблю, хлопці наставили кулів, наклали соломи й запалили. На других кутках, де справляли чимало весілля, так само йшла презва, і скрізь по селі палало полум'я. Усе село ніби палало в час презви, бо все село гуляло на весіллі. В близьких селах думали, що в Вербівці пожежа.

Другого дня, в понеділок, не було й панщини. Все село гуляло на весіллях. На Нимидору наділи Миколину шапку, шапку оповили довгою червоною двойчастою стрічкою, повели молодих до священика скривать. За молодими йшли музики, за музиками товпились натовпом чоловіки та молодіці. Ввесь батющин двір був сповнений народом, бо в той час разом привели скривать усіх молодих з села. В кожному кутку двора грали музики, танцювали молодіці, доки не вивели з покоїв молодих. Потім приданки заспівали, музики заграли. Народ рушив

з двору. Піднявся такий галас, що вже не можна було розібрати, де співають, а де грають. Тільки решета гули та бряжчали серед галасу й гаму, та вискакували з шуму дуже тонкі жіночі голоси. За двором народ розсипався на всі кутки понад Раставицею, і музики й співи молодичь почали одрізнятися одні од других. І ще довго потім було чуть музики та співи між вербами та поміж хатами.

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закусували. Випили всю горілку, та ще й не стало; виїли цілу діжечку солоних огірків, цілу діжечку кислї капусти, поїли весь хліб, всі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й у шинок на заставу одніс свій кожух.

Ввечері попід дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчилось. Всі почали розходитись, Джерина хата спорожнилась.

Ввечері в Джериній хаті ледве блимав каганець. Джериха й Нимидора кинулись прибирати в хаті й перемивати посуд. Весільний час одразу вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериха поміркували, скільки-то вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити жидові, оплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робить? Чим будемо робити оплат? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Цього року, хвалить Бога, хліб вродив дуже добре.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — спитав батько.

— То заробимо, хіба не маємо рук, чи що? — обізвався син.

— А коли ж то ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробить? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син з злістю.

Мати знов згадала про багатирку Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню й скося зирнула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очіпку, в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодичею ще вища й показніша, її чимале лице неначе побільшало; чорні брови були ніби намальовані на широкому чолі. В тихій та добрій свекрухи десь узялися гостренькі пазури та й висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався й молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятись в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставать та на панщину поспішати, — сказала мати, стоячи перед образами і починаючи хреститися та молитись.

II

Другого дня тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, й вийшла на панщину; батько з сином пішли на панський тік молотить, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями та осоками. Ввесь тік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами: десять довгих-предовгих скирт пшениці стояло вповдовж току; десять менших скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, довгелецькі ожереди соломи тулились по закутках, неначе дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворухився. Над полем миготіло марево.

Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішнє літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось.

Чоловіки стояли рядками на скиртах, хапали снопи з довгої верстви й скидали додолу на тік і снопи, і розв'язь.

На току гуменний одлічував снопи для кожного молотника. Довгими рядками стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блискали на сонці. Курява стояла над током, неначе починалась пожежа на току.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумавсь і спитав у батька:

— Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже ж він поїсть оце все?

— Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой сину, мовчи лишень! Борони боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили; тепер він мав жінку, і як йому бажалось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатющих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били на бительнях і тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому заманулось піти до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивиться на неї, та гуменний стовбичив над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими халявами, з багатом у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо, — сумно одказав батько, — а як ці змолотимо, то Бог уродить другі, може, ще довші.

Микола задумавсь і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипиця луснула і бич одскочив.

— Ану, синку, ціпом батька по лисині, — загукали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледве встигли змолотити свою частину до вечора. Ввечері Нимидора з Джериhoю принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусили докладати свого.

В довгі зимові вечори та вдосвіта в Джериній хаті палали тріски та трусок на припічку в челюстях. Коло печі Джериho та Нимидора сиділи й пряли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки й м'яв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, неначе дим. Молода Нимидора пряла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумався. Він думав про те, нащо його Нимидора повинна прясти не собі й йому на сорочки взимку, а комусь іншому...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалась спека. Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, незважаючи на те що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одроблять — то за чередника, то за титаря, котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапати своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав конем до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обіззався:

— А тим, що ми вже одробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув? — знов крикнув осавула і знов налаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо восени; он подивись лиш! Наше жито вже сиплється; через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі жінці стояли мовчки; в їх руках наче застрягли жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп утору. Осавула круто повернув коня й покатав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря. — Що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам!

Деякі чоловіки дов'язували снопи, деякі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня батою. Осавула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

Всі люди стояли як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув як несамопитий на людей, кинувся до Миколи й почав періщити його батою. Всі люди позабирали клунки з хлібом і поплентались на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері на економію.

На економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов на панський двір і лютю показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали за все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць з-за гори й освітив ясным світом Вербівку. Всі верби було видно, як удень.

Надворі стало ясно, хоч голки вибирають. Сім'я довечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жать! — промовив Микола. — А ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як удень. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, але він мусив гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху соломку, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху соломку.

Високо покотивсь місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита й вернулись в село.

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився; бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову; рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем впече. Він зненавидів свого пана.

Панський хліб був вже вижатий. Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипавсь.

Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов шинкар за грішми. Джеря мусив везти хліб на базар, продати і заплатити жидові гроші та викупити кожуха. А тут треба було годувати панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по гарцеві зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим харчем. Люди мусили годувати качок своєю пашнею.

Настала осінь. Нимидора почіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке ймення дав батюшка? — спитала Нимидора в баби. — Може, й мой дочці дав таке чудне ймення, як мені?

— Ні, дав ймення Любка, — сказала баба.

Третього дня породілля вже встала з постелі й поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Повз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вгледів на дворі Нимидору. Він зскочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула й залилась слізьми.

— В мене родилось дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день, — ледве промовила вона крізь сльози.

Осаула схаменувсь і крикнув:

— Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувать буряки-висадки!

Породіллям пани давали тільки три дні вольного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи.

Вечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут саме настав час платити подушне. Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к Різдву. Продали кабана, а самі zostались без сала й цілі М'ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав Великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився; в його нічого не боліло, але уся його сила хто його зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонша; сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держать в руках. Важка робота виссала в його сливе усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадать землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідать старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скромне.

— Батюшко, хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скромне! — промовив Джеря тихим хриплим голосом.

— То їж, Петре, хоч кашу з молоком; слабому Бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий священик.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні-завтра вмру. Та й де того молока дістать? Ми вже так вихарчувались, що

їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане. Треба хлять, хоч і не хочеш.

— Про мене, як знаєш, а я тобі раджу й дозволяю їсти скоромне, бо ти, діду, охляв і захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В Чистий четвер Джеря вмер, та все наказуючи синові не зачіпачь осавули, не зачіпати пана та робить мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха накоїш. Пан оддасть тебе в москалі, — промовив Джеря та й умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його уся силу. Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню, — на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки пані Бжозовській, на дорогі найдки та напитки, на дорогі панські примхи та витребеньки.

В Велику п'ятницю поховали старого Джерю. Сім'я їла паску з слізьми. Микола ще більше зажурився, бо за помершого батька треба було платити подушне як за живого, доки не вийде нова ревізія.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіла трава на левадах. Джерин садок завітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду з Раставиці. Нимидора розцвілась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти ясно-зеленого листя верб, її брови чорніли, як чорнобривці. Вона була весела й співала. Микола стояв над відрами, похнюпивши голову. В лузі десь далеко кувала зозуля.

— Чого це ти розспівалась, неначе дівка? — ледве промовив Микола. — Ти співаєш веселої пісні та ще більше мені жалю завдаєш.

— Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та кляла зозулю; а тепер слухаю, як кує зозуля, та так мені забажалося, щоб вона накувала мені багато год життя. Як гляну я навкруги на цей зелений город, що оце засіяла, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселої пісні хочеться співать.

— Співай, жінко, жалібної, то мені, може, буде легше, — промовив сумно Микола. — Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись!

— А чого ж оце тебе журба бере?

— А тим, що нам погано жити на світі. Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живого плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба щороку платити подушне.

— Дасть Бог, вродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрать та звозити в тік.

Нимидора перестала веселої пісні співать, забрала відра, і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долонею та все думав. Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора розказала матері за розмову з ним на городі.

— Чого ти, синку, журишся? Дасть Бог хліб, то ми якось-таки оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився Богу. Може б, нам Господь послав талан та добрий врожай на полі, — вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився вниз, неначе п'явка; густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, наче гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, нащо то Бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же сину, чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насущу тобі сухарів на дорогу, — говорила до його мати, вештаючись коло хати.

— Не підю, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно Богові пороги оббивати. Коли є той Бог на світі, то він Бог панський, а не мужицький, Бог все добро оддає панам, а пан не дає нічого, — сумно промовив Микола.

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! Що це ти верзеш? Схаменись лишень та подумай, що ти бовкнув? Тим-то нам Господь долі не дає, що ми таке верземо та Богу не молимося? — промовила Джериха та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здався йому темнішим од темної ночі: він не знайшов у ньому поради й відповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

Од того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні! Вже, мамо, не допоможуть мені знахурки, — одказував він матері.

Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв

людей не йти на ті згінні дні та мерщій хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалювався оддати Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джерихи.

— Сину, не зачіпай лиш ти осаули, не дражни пана! — благала мати Миколу. — Ти знаєш, що ми панщанні люди: пан зробить з нами, що схоче, і вволить свою волю.

— Як же його не зачіпать, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він такий гладкий, що в свою шкуру не потовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не дінде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв, поки не прохололи його голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щіт. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном з словом, що люди підуть жати до графа.

За ним обізвався і Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спачнув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю. Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависть до себе. Ту злість примічав він навіть в його довгих чорних вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти смієш мені цвікати в вічі? То ти смієш мені підбивати народ? Та я зараз дам знать становому й накличу повне село москалів. Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі! Я вас на Сибір запроторю! — крикнув Бжозовський несамовито та все тупотів ногами на одному місці.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з-перед очей, одначе поступився громаді більшим снопом. Він боявся, щоб часом люди і справді не пішли на графський лан на заробітки.

Прийшов осаула й запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холоду на висідку. В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинати. Пішов Микола з чоловіками додому

та, йдучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і постановили втікати з села на далекі сахарні, поки мине некрутчина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напохваті, де вертілась осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білився на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осаулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі — не хотіла чіплятись.

Саме тоді Кавун заколов кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла слідком за осавулихою, витрусила своє сало й наробила галасу на весь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричати, що злодійку треба повести по селі з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і почепив осаулисі на шию. Баби вхопили осавулиху попід руки та й повели по селі. Микола йшов попереду й грав на скрипці. Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі од сорому. Діти юрбою бігли слідком; люди вибігали з дворів дивиться на ту комедію.

Осавула, довідавшись про цей Миколин та Кавунів вчинок, спересердя пішов до пана й розказав, що молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені і щовечора насипають повні кишені пашні, вертаючись додому. Він понабріхував на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: сам бреше, і ще й виказує панові, як люди крадуть панську пашню. Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами, і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих кийів.

— Оце тобі за пана, а це — за панію, а це — за панщину, — приказував Микола, — адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, він нас частує не брагою, а різками. Панське добро — то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа, — говорив Микола, луплячи осавулу палицею.

— Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувати панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі, — приказували чоловіки та все гнались за осавулою навздогінці, та все лупили його по спині палицями.

Осавула так боявся того гріха, що признався навіть в йому на сповіді батюшці; але все-таки пішов до пана й розказав, хто його попобив палицями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх однодумців в москалі, та ще як можна швидше.

Пішла чутка про некрутчину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того-таки вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумавсь. Мати полізла на піч і незабаром заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічка прями. Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидориному лиці. Мичка на гребені світилась наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола й не зводив з Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважити. Микола сидів, одягнений в свиту.

— Чом це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прями. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудить матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе, молоду, цього вечора покинуть думаю. Я задумав цієї ночі втікати з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножом штрикнув у серце. Вона охолола, отерпла, зблідла й сиділа мов нежива.

— Не бійсь, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддати в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повертаємось. Може, воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

— Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — несамовито крикнула Нимидора на всю хату неначе не своїм голосом.

— Цить! Не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: ви наробите галасу, тоді я пропащий.

Нимидора підвелась з лави і знов упала на лаву мов нежива.

— Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей і знов вернусь.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидати? Доле моя, щастя мое! — неначе простогнав Микола, вхопивши Нимидору в обнімок, і сам залився сльозами, як мала дитина. — Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робить не буду і в москалі не підду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадати! — сказав Микола.

— Що ж я буду в світі божому діяти сама з малою? — промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила й голосила голосно, як тужать по мертвому, і аж побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не вмру, повернуся, і повернусь не вдень, а вночі застукаю в квартиру, а ти одчиняй двері.

— Пропаша я навіки! Боже милосердний! За що ж ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дождатись додому?

— «Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості», — одказав Микола словами пісні, — а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернусь, ніде не дінусь.

Нимидора кинулась до колиски, й схилилась, і ніби впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що застаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро, годі голосить та плакати! Мене ждуть люди. Давай мерщій сорочки, давай харч та виряджай мене в далеку дорогу.

— Не йди! Переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна. Ми змовились; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють в кайдани, тоді я пропащий навіки.

— Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче я була б маленькою пропала, лучче б поневірялась довіку в наймах, ніж маю терпіти таке горе! — промовила Нимидора і почала шукать сорочки в скрині й складати їх у мішок.

Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину і блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідом за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду.

Надворі було поночі. Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе чорною ріллею. Нимидора випровадила Миколу за ворота і насилу дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились потайнці втікати на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, голова упала на руки, і довго-довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як кринична вода ллється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна головошка жевріла в попелі,

мигочучи синім одлиском. Вже в хаті стало поночі, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї десь далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як удень. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи — все ніби облилося кров'ю. Червоний світ миготів ніби хвилями й брижжками по стінах, трусивсь, переливався з стін на стелю, на жердку з одежею.

Нимидора схопилась з місця і глянула на вікна. Три вікна були ніби завішані знадвору червоними кривавими хустками. Нимидорі здалося, що вона збожеволіла. Одначе вона кинулась до колиски, вхопила за бильця колиску з дитиною і рвонула її так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом і вибігла надвір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериha.

Надворі було видно, як удень: було видно все дерево в садку, всі верби, кожну гілляку, кожний збляклий жовтий листок, що теліпався на гіллі.

Увесь двір, садок, хата — все було залите червоним світлом, ніби кров'ю.

Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вже уся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комора, їй здалося, що горить усе небо, що запалилась уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в Бога вірує! — крикнула Нимидора. — Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо! рятуйте Миколу, бо він пропаде з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! Це ж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі, — обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум та гам, неначе під землею. Всі люди на кутку спали. Ніде не видно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Де ж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будить та й пішов у мандрівку кудись.

— Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

— Я світу за сльізмами не бачила, я про вас і забула. — Стара мати заголовила на ввесь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату з колискою.

— Що ж ми тепер в світі божому будемо діяти та робити без хазяїна? — насилу промовила мати крізь сльози.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух і не

оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеченько од села і дійшли до лісу. Коли це одразу перед їх очима освітився ліс легеньким червонуватим світом. В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік по другий бік села було видно весь, як удень. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полум'я, неначе кучерява вогняна квітка, однизу вузенька, вгорі широка з позакручуваними листками. Полум'я стояло рівно, наче свічка палала. Надворі було тихо й поночі. Кучерявий дим йшов просто вгору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового жита, а серед рядка стіжків знов спалахнула вогняна квітка, лизнула тричі огняним язиком вгору і запалала рівним кучерявим полум'ям. Після того запалали всі стіжки суспіль, що стояли рядом до самого поля. З десять скирт хліба палало заразом, наче десять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. Вгорі дим зливався до купи в один страшний стовп та все йшов угору до самих хмар. Все чорне небо вгорі заблищало вогнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на греблю, на верби, на широку долину. Крутом неба однизу, стояла чорна, як земля, смуга, неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополі на окопі кругом току було видно, як удень. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти вогню був ніби обмочений в густу запечену кров; жовте листя стало рожевим, неначе хто його облив вишневим соком. Чорні стовбури тополь чорніли проти вогню, ніби виковані з заліза. Все село було видно, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, з церквою, з садками й вербами. Весь широкий ставок був ніби залитий кров'ю. Раставиця крутилась на левадах, ніби вогняна гадюка, що сипле іскрами, а в кров'яному ставку одбивались чорні стовбури осокоїв, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозорі кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бевкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула покатав конем по селі будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили на селі собаки, завештались люди, і всі побігли до току, чоловіки з сокирами, молодіці й дівчата з відрами, діти з порожніми руками обстали лавою огняний тік, пороззявлявши рота й стоячи на одному місці. Одна баба з ляку чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, неначе донський козак з списом. Пан кричав, осавула верещав, економ репетував, скакаючи скрізь на конях та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кілька десятків чоловік

розкидали стіжок і кидали снопи за окіп на поле. Двоє барил з водою стояло коло стіжка. Люди нащось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полум'я йшло далі в осередок току, до клуні. Другий рядок старих скирт чорнів проти вогню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядками коло полум'я. Зайнялись і ті старі скирти, і неначе з землі виник одразу другий ряд огняних кучерявих квіток. Огонь лився далі, мов хвиля на воді; можна було бачити очима, як він посовувався по стіжках. Вже зайнялась довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопилась з-під її високої покрівлі, прорвалась і валувала вгору, ніби вище од самих хмар. За димом палахнуло полум'я й обхопило клуню в одну мить з усіх боків. Почали летіть ніби пучками й фонтанами іскри. Шматки кулів летіли вгору й горіли, розсипались на повітрі й трусили іскрами додолу на поле. З полум'я з осередку несподівано схопився вихор, неначе клуня роззявила рота, позіхнула й засопла на всю пельку. Вихор закрутив вогнем. З огню почало викидять цілі снопи й шпурляло їх угору, як кидають подавальники вилами снопи на стіжок.

Сполохані горобці та голуби вилітали з соломи та з стіжків, піднімались угору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займались вгорі на вогні, тріпали вогняними крильцями й падали ніби кулями й грудками в огонь, неначе зверху крапав іскряний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка. Навкруги окопів тополі посохли і незабаром запалали, неначе рядки ставників. Швидко дим став менший і біліший. Де були стіжки, там лежали й жевріли купи вогняної мерви. Тополі жевріли, неначе хто позабивав розпечені в огні червоні залізні кілки. Небо миготіло слабкіше й тихіше. Червоне кружало серед неба поменшало, а оксамитовий чорний пояс внизу над землею все ширшав, доки не піднявся до самої середини неба.

Шість чоловік стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами та все казали, що хтось зумисне підпалив тік..

— Отак і треба нашому панові! — гомоніли чоловіки. — Добрий заробіток матиме пан на хлібі цього року.

— Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у його буде повний тік хліба, — промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав наче сам у себе Кавун. — А дивіться лишень, чи не літає чия душа в полум'ї? Як літає, ми впізнаємо, чия то душа, й знатимемо, хто оце підпалив тік.

— Дурна була б душа: полізла б в огонь! Хіба для неї не лучче сидіть дома та не рипатсья, — обізвався Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вгледів купу верб коло своєї хати, що біліла проти вогню, і все дивився

на ті верби, під котрими він зріс, під котрими покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! Кидаймо та ходімо просто лісом, поки пан нам присвічує, — промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і вхопившись руками коло серця.

Шість чоловік ввійшли в ліс. Червоний світ блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно й виразно лисніли, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе одразу пірнули під землю.

Тим часом в Джериній хаті ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блимав коло комина, неначе старець блимав сліпими очима. Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки стогнала, ніби через сон. В неї голова ніби горіла вогнем; бліде лице стало червоне. Мати сиділа кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здалось, що вона горить на панському току в полум'ї, що коло неї Микола і небіжчик старий Джеря молотять огняні снопи; з снопів сипляться не зерна, а іскри і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здалось, що вони самі неначе пороблені з розпеченого червоного заліза, світяться наскрізь, пашать вогнем та все б'ють червоними залізними ціпами по вогняних снопах.

— Мамо! чи ви бачите, які стали Микола та батько? Он подивіться! Вони з червоного гарячого заліза... А які в їх очі! Боже мій! В їх не очі, а жарини горять в ямках! Нащо вони молотять той огонь! Невже ж пани будуть їсти пшеничні іскри, що летять з тих снопів?

— Що ти говориш, дочко? Схаменись! Перехрестись та помолись Богу! — промовила Джериха і почала будить Нимидору та торсать її за плечі. Нимидора не могла опам'ятатись й була гаряча, як огонь. Джериха достала орданської свяченої води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щоки.

— Мамо! — обізвалась нишком Нимидора, підвівшись з постелі. — Чи чуєте? Хтось стукає в кватирочку... Чуєте? Це він, це він вернувся, мій голуб сизий.

Нимидора схопилась з лави й кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорніли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо, гляньте, як видно надворі! Я бачу весь двір і садок. Мамо! Микола приїхав на білому коні! Он подивіться! Та такий гарний та ясний, як сонце, а на йому золота одежа та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джериху за руку й повела її силою до вікна.

— Дочко моя, серце моє! Що ти говориш? Що з тобою? — говорила Джериха та все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Їй здалось, що до Нимидори вже літає перелесник.

— Ненько моя! Боже мій!.. Микола стає вогнем, піднімається й летить угору! Боже мій! Він полетів до неба і вже не вернеться до мене! Пропаша я навіки! — крикнула несамовито Нимидора чудним голосом і впа-
ла знов на лаву, як камінь.

Джериха перелякалась і не знала, що робить. До самого світу вона хрестилась та молилась, поки Нимидора заснула важким, тяжким сном.

III

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим битим шляхом, а через малі села понад Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінуться з вербівськими людьми або й з своїм паном.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виринається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од річки, подаються трохи набік, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півкругом, і по рівному полю в'ється річка по зелених луках та левадах. Там недалечко од острова над самою Россю лежить неначе здоровий кам'яний звір з чистого каміння, на котрому стирчить ніби здорова кам'яна шерсть то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками із здоровими зубцями. Усе це ніби накидано зверху на подовжасту купу скель, а на самому кінці тієї купи стримить високий, як стовп, камінь на вісім сажнів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той камінь був схожий на давнього ідола. Той стовп стримить, неначе ріг кам'яного величезного звіра.

На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питель на два етажі і трохи не достав покрівлю до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинутий мішок з поренчатами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скелі на обох берегах Росі. Під ним шумить і б'ється об каміння біла водяна хвиля. Просто по Росі вгору видно високі скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видко наче через кам'яні ворота.

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, білили рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах. Між домиками

вештаються німці; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вешталися німченята в узесеньких штанцях. Там жили всі німецькі майстри й директор сахарні.

Микола й його товариші прийшли в контору, де сиділи директор та писарі. В здорових просторах покоях скрізь по закутках були пороблені з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, поставний білявий німець з довгими вусами та сірими очима. Він не спитав вербівців про папшпорти, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позаписував їх ймення й прізвища. Микола назвав себе Іваном Грищенком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів йти до сахарні.

В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті од низу через стелю на верхній етаж. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернутися, як ступити, їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машини от-от вискочать дідьки й потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Німець все показував їм, як ходять коло машини, і вони насилу оговтались, насилу призвичаїлись до обстави, до нової роботи.

Опівночі, сливе перед світом, задзвонили в дзвоник, й інші робітники стали на їх місце, а вони пішли до казарми на ночівку. То була нічна зміна.

Між білими, чистими німецькими домнами, між зеленими вербами чорніли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістити на службу, і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було впізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілось, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жиливі руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах у бурлак було закудлане, мов у неспросиплених

п'яниць. Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, з такими кудлатими головами, що й дивиться було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцьовані, що на їх ледве червоніли безталанні королі й королеви, замазані нечупарними бурлацькими руками. На столі стояла горілка: декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомонила й почала його лаять за те, що він грає до служби божої. Через усю казарму попід стіною стояли неприбрані поли, на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замігала казарму і згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки затягли пісні; Микола пригравав їм на скрипці.

— Господи! нема вам ні празника, ні неділі! — гукнула богобояща молодиця з другого кутка. — Чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! — обізвався приказкою Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, бра! тікаймо! Я йшов з міста коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

— Невже? — аж крикнув Микола і так шпурнув скрипку на стіл, що вона загула ніби не своїм голосом.

— Їй-богу, бачив! Нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

— Мабуть, довідався, що ми тутечки на фабриці, та це приїхав по наші душі, — сказав Микола. — Але чорта лисого забере звідсіля до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! Так оце живцем і дамося йому в руки, — обізвався один бурлака.

— Де ж ти його бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів в заїзді коло вікна й люльку курив. Я зараз впізнав його руду голову й червону пику та й дав драла за жидівські хати через тини, — сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла з причілка, — сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив:

— Знайте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганяться за бурлаками!

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію, видеремо вікно, вліземо в кімнату та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

— Добре, їй-богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам'ятав до нових віників, — загукали бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втекли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу іншим, і слідом за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаявся з ним за те, що він приймає до себе на фабрики без паспортів його панщанних людей. Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх кріпаків і вернути додому.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз і потяглися на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній жидівській хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло однієї жидівської хати, поки не погасло світло, і крадькома через тини та городи прийшли до заїзду. В заїзді все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з льюлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно і почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

— Починаймо! — зашепотів Микола і почав одколупувать ножом вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі рами й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке павутиння. Микола вийняв і виставив вікно, поставив його коло стіни і поліз у кімнату. За ним слідом полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на товаряку, так кинувся Микола на Бжозовського ліжко і налапав панові ноги. Пан схопивсь, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнути: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлак. Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давати стусани в груди. В хаті було поночі, як у льоху. Бжозовський звився, як уж, та й шугнув просто в двері, як сполоханий півень. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутилися по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоявся бігти надвір: в його була думка, що

коло дверей засіли на варті і стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях, на його щастя, не було стелі. Він видряпався по дверях на горище й кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву і поколов собі лице куликом. Од переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлею.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних кімнатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір, і посатанів.

— Доставай сірників! Світи світлої, — шепотів він сливе нишком бурлакам. — Будемо гамселить при світлі... що Бог дасть!

Кавун дістав з кишені сірники, тернув сірником об стіну. Огонь спалхнув — і бурлаки вгледіли порожнє ліжко, а в прихожій вербівського осавулу долі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном, аж рота роззявив і вищирив зуби. Бурлаки без сорому засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупцювать кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидючи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вгледів одчинені двері, догадався, де подівся Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, між латами продер кулики, видерся на покрівлю і стрибнув з стріхи додолу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза й побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і боявся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали на засідки скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину плигне Джеря і почне лупцювать його в груди кулаками.

— Тікаймо звідціль, браття! — промовив Микола. — Тікаймо! Вислизнув жмикрут з наших рук! Не животіти теперечки нам на світі.

Один бурлака схопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

— Не зачіпай! Це наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і брязнув ним об поміст з усієї сили. Годинник дзенькнув і розбився на дріб'язки. Микола вискочив через вікно надвір; за ним почали плигати другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна надвір, і з переляку дремнув просто через грядки, нахилиючись при самій землі. Його ноги грузли в м'яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукурудза луцала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бур'ян і приліг у йому на саму землю.

Бурлаки зникли. Надворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав. Довго Бжозовський лежав у бур'яні та прислухавсь. Він втратив памороки і тільки тоді опам'ятався, як почув, що в його все тіло трусить-ся од холоду, а зуби аж цокотять.

На селі десь далеко заспівав півень. Той півень неначе розігнав дідків для Бжозовського. Він набрався сміливості, підвівся, глянув на небо і поба-чив, що забіг таки далеченько. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсіпала ноги, наче сніг. Він прийшов до заїзду, побудив жидів і звелів погоничеві зараз запрягати коні. Осавула ледве ворушився од стусанів.

Пан ще вдосвіта рушив в дорогу з Стеблева. А тим часом бурлаки були вже далеко од Стеблева. Йдучи шляхом темної ночі, вони все бідкались, що їм не спосудилося добре оддячити своїму панові. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло по-чування волі на степах; туди, далеко на степи, їх надила якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського на-роду, неважаючи на другу пащеку страшного степового звіра — татар. Та й цей степовий звір, мабуть, не був такий страшний, як свій небезпечний звір домашній, котрий катував їх і знущався над ними без жалю.

В той час Бжозовський вертався до Вербівки. Четвірня добрих коней несла легенький фаєтон ніби на руках. Осавула ледве поспішав за ним маленькою бідкою. Бжозовський згадував про бурлак, про Джерю, і вся кров кидалась йому в голову, заливала його очі. Він почував на своїх грудях бурлацький кулак, і йому здавалось, що саме в тому місці пекло його ніби вогнем. Він пригадував, як втівав через горище, як скакав з покрівлі на землю, як лежав у бур'яні, і весь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі. Він догадувався, що й погонич, певно, знає про те діло, знає й осавула, знає й увесь Стеблів, знатиме й уся Вербівка і всі пани-сусіди. Од помсти він усе штовхав по-гонича кулаком у спину, як тільки той не потрапляв на добру дорогу, як тільки фаєтон нахилявся набік. Погонич од злості передавав ті стусани коням, лупцював їх немилосердно гарапником попід черево, а коні пе-редавали злість панському фаєтонові, хвищали по йому задніми копи-тами й трохи не поносили.

Вже свінуло надворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли й не спо-чивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, ніде не спочивали і не ставали, їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнаться за ними. Опівдні вони звернули в лісок, з'їли по шматку хліба, напились з кринички погожої води і помандрували далі. Ввечері з'яви-лось на долоні велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояли здорові сахарні з високим чорним стовпом.

Вітер повівав од заводу, і далеко на полі було чути препаскудний противний сморід од перепалиних кісток, од гнилого малясу.

Сонце сіло за горою. Черета йшла в містечко. Потомлені бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні, — промовив Джеря. — Ми зашли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо, там і на роботу станемо, — сказав Кавун. — Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене, zostаваймось тут. Але треба нам десь переночувать.

— Просімося на ніч до людей: може, нас будлі-де й пустять, — промовив Джеря.

Бурлаки сіли на окопі коло царини, трохи одпочили, зїли по шматку хліба та по цибулі і ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до багатих, чи до бідних? — обізвався один бурлака.

— Спробуємо передніше до багатих, — сказав Микола.

Бурлаки повернули до великої хати і ввійшли у двір. На просторному дворі мекали вівці, стояли потомлені воли. Молодиця доїла корову. Старий чоловік порався в загороді.

— Добровечір вам! З понеділком будьте здорові! — сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки. — Будьте ласкаві, пустіть переночувать!

— А хто ж ви такі; звідкіля Бог несе? — спитав хазяїн.

— Ми йдемо здалека на заробітки й хочемо стати на роботу в сахарні, — сказали бурлаки.

Хазяїн бистро кинув на їх оком і задумався. Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках, з бруснатими щоками й підборіддями, в старих драних свитках, в старих дірявих брилях, з червоними очима.

— То ви б то бурлаки, чи що? — спитав їх хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив:

— Та еге ж! Не з добра стали бурлакувать...

— Коло нашої хати великий шлях; а великий шлях несе всякого народу, — і доброго, і лихого. Шукайте собі, люди добрі, пристановища деінде, — промовив хазяїн і кинувся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів і промовив:

— Та й ми такі хазяїни, як і ти, чоловіче, та тільки лиха доля погнала нас з дому.

Бурлаки пішли до другої хати, далі до третьої: їх ніде не пускали на ніч.

Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодиці й почали проситись переночувать в клуні.

— Я б вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... я б рада й пустить, та... — говорила молодиця, заникуючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як бідували, як набрались лиха, і розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулешу. Бурлаки покотом полягали на соломі й спали як убиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думать та гадать, то з переляку поховала в скриню всю одежу, яка висіла на жердці, підперла двері кочергою й рогаčem і довго не спала, та все думала за бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодиця встала й почала оглядять хату і все, що було в хаті: подивилась на скриню, заглянула в скриню — все добро було ціле. Вона перехрестилась і вийшла надвір. Бурлаки покотом спали на соломі як побиті. Молодиця затопила в печі й почала варить обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились Богу до схід сонця, подякували молодиці й пішли до сахарень.

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домики з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафінаду. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народу, а задля того, щоб вивчить хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр — панська примха, для розваги офіціалістів, їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафінад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіля тяглась залізна дорога до заводів. Серед того двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місті сновигали позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились.

З високих виводів завжди валували стовпи чорного, смердючого диму. Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувать, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею, й рідко приїздив на заводи. Єврейське господарство вже далось взнаки людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево.

В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий, здоровий жид, з рудою бородою, з сірими очима, в чорній оксамитовій жилетці. На жилетці теліпався важкий золотий ланцюжок з печаткою і всякими цяцьками; на товстих кучих пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими блискучими камінцями. Комірчики й сорочка, чорний блискучий галстук на шії були засмальцьовані, аж блищали проти сонця. Чорний довгий сюртук, вишневий оксамитовий картуз на потилиці давали йому дуже характерний вид. Невважаючи на його багате вбрання, на золото, од його тхнуло чимсь. Бурлаки впізнали той дух під багатою одежею, як вовки впізнають вовчий дух у вовчій шкурі.

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стать на роботу в сахарні, — обізвався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, — сказав Бродовський.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? — спитав Микола якось з осміхом і гордо.

Бродовський зобидився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставать на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками! Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що?

— Авжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якось сердито, як звичайно селяни говорять.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув Бродовському в батька-матір і насилу вдержав язика; однак він уже зумисне поминав те капосне «ви». Він усе-таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на його тикав, тому він довго не видавав

плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулися, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць, на його харчах і пішли до казарм.

— Чи не комедія, вражого сина, з жидом! — сказав Микола. — Служили панам, а це вже довелося служити жидам. Покуштуємо ще жидівського хліба, який він на смак.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди з заводів. Одні пішли в містечко; за всі дні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідать. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоєм. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. — І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші, — озвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах zostалися самі вербівці, zostалися і задумались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журивсь.

— Чи доведеться нам коли вернутися додому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то, може, й повертаємось, — промовив Микола.

— А коли ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл, — знов обізвався Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгоообразе лице з тонким рівним носом і з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов надвір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий, далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга

половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, кленки стояли, ніби густо наставлені стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений оситняг. Його тоненькі гнучкі стебла здалеки були схожі на купи павутиння. Він одбивавсь у воді ще тоншим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів: в ставок випустили маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охотніше робить, ніж коло машини, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, незважаючи на те що був дуже багатий: він був з простих євреїв.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по-панськи, але її лице, її нечепурна одежа, чорний поділ спідниці і розкудлане волосся на голові — все це показувало, що вона не панія.

— А де твій чоловік? — спитав Микола в посесоріші.

— Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовлять з панами.

— Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць, — сказав Микола.

Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабкі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! — промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в діди́ча таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку і з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже

жив у якомусь іншому світі, веселому, гудячому, — неначе він знов удруге парубкував.

— Грайте, музики! буду танцювать! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку вгору.

Музики заграли, і Микола пішов садить гопака. Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як жарини, а волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і неначе посатаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем; то був бурлака, що був ладен пити й гулять хоч весь день.

— Грайте дрібніше, бо морду поб'ю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона ледве вирвалася з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлак, що в Великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не дїждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана дідича, одразу заплатив багацько грошей і через це мусив позичити чимало грошей в заможного купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмульт згодився позичити, але вимовив таке завсідне право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці от душі, аж доки посесор виплатить усю позичку. Шмульт зять закупив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежана, трухла й гнилувата. Од неї бурлаки зараз почали слабїть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників умирало багато.

Посесор, вважаючи на себе як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховать мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному. Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, ледве загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусив платити попові давню плату за фабрицьку парафію.

А тим часом пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабїть і вмирати. Між бурлаками почалася тривога: одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м'ясом. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на весь двір, що жида наслали пошесть на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів лиху

годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та з попом. Доктор заглядав у криниці, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак; але сам боявся покуштувати бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити і вимазати казарми, але, не вважаючи на те, бурлаки почали потроху втікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони задумали тікати далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабий, на силу волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявся лазарету, як пекла, бо з того лазарету мало хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум'яними щоками.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, і жовте, як віск, Кавунове лице ледве було видно проти вікна. Щоки його позападали, рум'янець зник, ніс загострився; темні очі стали якісь ніби втомлені й дивились непорушне на стіну, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його й думав думу, похиливши на груди голову. Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла з-під обколупаної глини. Минула година, і Кавун все дивився очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: перед ним ніби манячили то милі, то страшні картини на тій стіні. От зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забілили стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усі верби ніби спалахнули страшним огнем; небо вкрилось хмарами; день змінився на ніч... Вербі стали стійками на панському току, і чорне небо замиготіло страшним полум'ям; весь тік, вся Вербівка вже ніби палала перед його очима. Горіла його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогні.

— Рятуйте жінку, дітей! Хто в Бога вірує! — крикнув Кавун. — Миколо! Нимидоро! Рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем укололо Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей.

І здалося Кавунові, що горить його двір, палає його клуня, горить земля під його ногами, горить і клекотить вода в ставку. Йому гаряче й боляче: його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізьми його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляється, а з полум'я витикаються скелі, витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо. Перед ним, неначе з землі, одразу висовується високий, як стовп, камінь, весь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одяга, палає волосся на голові; з його летється потьоками кров по гарячому камені.

— Ага! А що! Піймався! І ти в пеклі! А добре тобі в тому полум'ї! — простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутились фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, заклекотили казани з малясом, а між тими колесами закрутились чорні дідьки з рогами, з хвостами, з цапиними бородами, з огняними висолопленими язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутивсь осавула, жид-шинкар, закрутився Бродовський. Та вся ватага танцювала, плігала, бігала, верещала й стукотіла. Чорти перекидалися машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били Кавуна по голові, неначе хто безперестану бив його в тім'я залізним обухом.

— За що ви мене б'єте? За що катуєте? — знов несамовито крикнув Кавун на всю казарму й ніби прокинувся; через його очі знов зирнув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю, — насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликать попа, щоб тебе висповідав? — обізвався один бурлака.

— І вже! Дай мені спокій. Вже смерть моя за плечима, — сказав Кавун. — Мабуть, я вже не встану. Брати-товариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вийшли здатні до панської роботи... — сумно промовив Микола.

— Не думав я, будши хазяїном, що мені доведеться помирати на чужій стороні, в цьому лазареті, — неначе нишком промовив Кавун. — Ой Боже мій милосердний! За що ж ти мене так тяжко караєш? Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його живоття висохло до решти, до останньої краплі.

— Хоч поховайте мене по людському закону. Нехай посесор не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його

душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан виссав мою кров. Простіть, брати-товариші! Може, я в чому перед ким винен... Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночіло. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам'яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

«Що ж далі буде з нами?» — думав кожний бурлака. «Що ж буде далі зо мною? — думав Микола. — Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?»

Микола почувив, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернутися у свою хату, до своєї Нимидори; йому забажалось хоч побачитися та поговорити на одну хвилину, — та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнати свою злість.

Після Кавунової смерті в посесора zostалися його гроші за цілий місяць. Як настав обліч, вербівці почали нагадувати за ті гроші. Микола просив Бродовського оддати ті гроші йому до рук; він думав передати їх в церкву на помин душі небіжчика.

— Авжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський. — Знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші: ти їх проп'єш у шинку, бо ти ж на-пропали гуляєш.

— Не проп'ю, а оддам у церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву, — сказав хазяїн.

— Чи Бог же прийме з ваших рук ті гроші за душу небіжчика?

— Що ти мені допікаєш отими дуროщами! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може, оддасте в москалі? — вже грубо промовив Микола.

Бродовський звертенився й почервонів.

— Чого ти чіпляєшся? Я й твоїх грошей не оддам, ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

При цих словах в Миколи очі заблищали. Він ледве вдержався, щоб не луснути Бродовського, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

— Гвалт! То ти мене смієш лаять? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаять? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не

важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас!

І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський, одначе, стерпів бурлацьку щирість і навіть лайку; він боявся порозганянь бурлак з заводів. З робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки важка нужда гнала бідних на роботу до Бродовського.

Надворі стало тепліше. Бурлаки почали змовляться, щоб утікати од Бродовського, і радились, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки на степи або на Бассарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях, — промовив Микола. — Ходім, бра, ще на степи. Адже ж і наші вербівці не раз ходили на заробітки на степи і в Одес. Декотрі поприносили додому чимало грошей.

— Коли на степи, то й на степи, — загомоніли вербівці.

Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позивали робить влітку на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство. До вербівців пристало ще кілька бурлак, і, як тільки надворі потеплішало, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на широкі херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсейович! Зоставайся з своїм скарбом! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з сахарні.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіше на душі. Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях світ божий наче сміявся до їх зеленою весняною травою, синім небом та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але частіше їм доводилось ночувати надворі під корчмами або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах траплялися невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинути оком. Вони йшли день, йшли два, і не бачили ні одного села, ні одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці крутились в небі й щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталання, од страху перед паном, перед панщиною та некрутчиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! — промовив Микола. — От би де схватись у будлі-якому яру або в балці од усіх наших ворогів.

— Тут уже нас не ввіймає Бжозовський і не присилує робить панцину, — обізвались бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на одпочинок. В тому яру вилаась невеличка течія і ховалась далеко-далеко, між спадастими горбами. Понад потоком зеленіли густі очерети, скільки можна було осягти оком. Подекуди між очеретом та оситнягом блищали невеличкі плеса, чисті й ясні, як дзеркало, а кругом їх стояв рівною стіною густий оситняг. Надворі вечоріло. На заході небо почервоніло й запалало вогнем, розкидані легенькі хмарки, ніби гурток лебедів, і степ, і очерет облились рожевим світом.

Бурлаки посідали над водою, намочили житні сухарі й почали вечерять. Вони були потомлені, аж тлінні. Ніхто з їх і слова не промовляв. Велика тиша, рожевий світ по зеленому степу засмутив і без того смутні їх душі.

Сонце сіло. Почало смеркати. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осоки й розпалив багаття. Бурлаки полягали навкруги на свитках і дрімали. На далекому плесі кахкала дика качка, зашелестіла в оситнягу, збила крилами воду й перенеслась над огнем, неначе грудка чорної риллі. Крик завмер, і весь степ знов ніби завмер у сні.

Бурлаки почули легкий шелест в оситнягу недалеко од багаття: щось ішло і прямувало до їх. Хода була людська. Трава шелестіла під ногами, людина ввійшла в ясний кружок, розкинутий червонуватим огнем. Заблищала червонуватим світом чиясь голова, а далі заманячило лице з чорними вусами. Просто до вогню ішов якийсь чоловік в чорній старій свиті, в драній шапці, з торбиною на плечах.

— Добровечір вам, люди добрі! — промовив чоловік. — Чи приймете до себе на ніч?

— Доброго здоров'я! — тихо й знехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови. — Сідай, чоловіче, коло багаття та грійся, коли хочеш. Ми й самі думаємо ночувати отутечки просто неба на землі.

Чоловік сів на порожньому місці коло вогню й поклав торбину коло себе. Огонь блиснув на його лице, і проти вогню заблищали його чорні швидкі очі й забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дививсь zarazом кожному в очі. Кирпатий, круглий, як картопля, ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен, очі, гостре маленьке підборіддя — все в йому виявляло чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Його голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну хижу птицю з коротким дзьобом, з круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядаючи скося на якогось зайду.

— Звідкіля вас Бог несе? — спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

— Здалека, чоловіче, — промовив Микола.

— А куди вас Бог несе? — знов спитав чоловік, запаливши люльку і потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав і запалахкотів.

— І самі не знаємо, чоловіче, — обіззався один бурлака. — Ми йдемо на заробітки.

— Певно, повтікали од панів? — спитав чоловік.

— Може, й повтікали; хто його зна... — насилу промовив Микола, не виймаючи люльки з губів.

— Та й я втік од свого пана, і вже блукаю не один рік по цих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу і, може, стану вам в пригоді.

Бурлаки дивились на чоловіка і мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворні рушення — все те було не підхоже до якогось віковичного хлібороба-кріпака.

— Куди ж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Дін, чи на Бассарабію? — знов спитав їх чоловік лепетливим язиком.

— Сказать по правді, чоловіче, ми й самі ще добре не знаємо, де знайдемо пришиб.

— Я був по всіх усядах в цих краях, був і в Криму, був в забродських ватагах на Дністрі, служив і в панів, а тепер думаю простувать на Бассарабію.

— Чому ж dokonешне на Бассарабію? — спитали бурлаки.

— Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових, вже геть-то почали чіплятись до бурлак за пашпорти, а на Бассарабії не гурт-то питають про пашпорти. Коли хочете, то ходім на Бассарабію на заробітки.

Бурлаки зглянулись і все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не йняли йому віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи вогко, а там далі над річкою сухіше. Я ці всі місця добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечерять! — промовив чоловік, виймаючи з торби окраєць хліба, сіль та цибулю.

— Вечеряй на здоров'я! — промовили бурлаки. Полягали бурлаки кругом багаття, підмостивши клунки під голови, і почали дрімать. Декотрі, одначе, поприв'язували клунки до рук мотузками й довго не спали, доки незнайомий чоловік не впав на траву, як куля, і не захріп на весь яр.

Другого дня вдосвіта бурлаки повставали, полапали клунки: все було на своєму місці. Вони повмивались коло плеса, помолились Богу і збудили незнайомого чоловіка. Він схопивсь ніби опечений, протер очі, позітхнув і пішов вмиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухать моєї ради, то рушаймо на Бассарабію. На степах тутечки вештається багато панів; ще якраз колись натрапимо на своїх.

— А що, браття! Чи не послухать нам цієї ради? — спитав Микола в своїх товаришів. — Хіба ж нам ще не остогидли ті пани?

— Як на Бассарабію, то й на Бассарабію, аби тільки зайти як можна далі, — обізвались бурлаки.

Всі рушили за ватажком Андрієм Корчакою.

Йшли вони день і ввечері добились до степової корчми. Корчма була збудована з сірого піскуватого каменя й стояла необмазана. В корчмі сиділи жиди, держали горілку й закуску і за все брали чималі гроші. В корчмі служила за наймичку стара баба, бурлачка з Подільської губернії. Крутом корчми слалось на всі боки рівне поле. Бурлаки випили по чарці горілки, з'їли по шматку хліба з цибулею і переночували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна де в близькому селі стать на роботу на тиждень або на два. В їх було обмаль грошей, а до Бассарабії ще було далеко. Жид справив їх на село Колонтаївку, де в пана на ціле літо наймались строкові бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинулась Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горбами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину за ровом лежали купи гною або стояли стіни, — так само з очерету. Ніде не видно було ні комор, ні високих клунь. Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба або гарманували кіньми та волами, перетираючи розкидані снопи важкою колодою, причепленою до коней. На цілому селі не видно було ні одного дерева, навіть верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси.

За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами.

— Та й погані тут села! Не доведи Господи жить на такому селі! — казали бурлаки.

— Ця Колонтаївка не схожа на нашу Вербівку, — промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село і побачили, що в людей дуже багато овець та товару, що люди в тих степах не так бідують, як їм здавалось. Вони пристали до корчми, розпитали про пана і пішли до панського двору. Пан хотів умовитись з ними на ціле літо, до Покрови; але бурлаки згодилися стати на роботу тільки на недовгий час, щоб заробить трохи грошей на

дорогу, їм так допекли пани, що вони були ладні втекти од їх як можна далі, хоч на край світу.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далі до Дністра. Андрій Корчака, мов степовий вовк, зміряв ті степи вздовж і впоперек, він вже брався до Дністровського лиману, до Чорного моря, де були рибальські ватаги.

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села й степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та виноградників.

V

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу; то був високий бассарабський берег по той бік Дністровського лиману. Та синя смуга все наближалась до їх, ніби висовувалась з-під землі. Вже було видко гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман з церквами та садками. Бурлаки зійшли на крутий берег над лиманом і стали над кручею: перед ними заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче, як серед літа. З лиману повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламалися та порепалися балками до самого долу. І гори і круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня генуезька твердиня з високими, довгими, темними стінами з визубнями й зазубнями зверху. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стриміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивались такі самі стіни й башти, неначе хотіли впасти в глибоку синю безодню. На горах білили й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь височенький зелений берег з садками, церквами одбивався в воді, як в дзеркалі, а над горами синіло, мов густа синька, пишне південне гаряче небо. Дністро вливався в закруглений лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як пух, чагарі тяглись по обидва боки Дністра й понад лиманом широкою смугою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімалися гори, вкриті лісами. Блискучий лиман розливавсь вишир на вісім верстов, мов розтоплене скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного нудного порожнього степу.

— Потривайте ж, хлопці, — сказав швидкий Корчака, — хоч за лиманом край трохи вольніший, але й туди вдень не можна їхати, бо й там є станові. Треба дідатись ночі. Лягаймо спати, бо цієї ночі буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписатися до будь-якого села.

Наші бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднували і лежали спати. Ввечері, як почало смеркати, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до перевозу, де стояли човни.

На Бессарабії не було такої панщини, як на Україні. Люди одробляли панам за поле, але пани не мали права продавати й купувати людей. Бессарабські пани з великою охотою приймали на свої землі українських утікачів, бо в їх було землі багачко, а людей мало. Сюди втікали за часів панщини українці з Поділля, з Київщини, з Херсонщини і навіть з-за Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерщині, і навіть між молдаванами скрізь по Бессарабії. В Акерманщині всі нові села ділились на посади; в кожному посаді був пристав, цебто поліція, й староста з писарем, замість волосного голови. Народ приписувався в міщани, бо в Акерманщині панщанних селян не було. Пристави, як і всяка поліція, таки добре обдирали українських бурлак, котрі хотіли оселитись в акерманських посадах.

Корчака переговорив з перевозчиком, торгувався за перевоз і за справу, щоб перевозчик пішов до пристава і вмовився з ним, скільки він візьме за те, що припише до посаду бурлак. Бурлаки сіли в човни і перепливли через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки zostались коло човна, а перевозчик побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, вмовився з приставом, вернувся і сказав, щоб бурлаки готували по п'ятнадцять карбованців за припис до кривдянського посаду. Первозчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони і хто вони, і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Деякі бурлаки не мали так багато грошей; вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки встигнуть заробити.

В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських, і поліцейських книгах були позаписувані якісь невмирущі люди: вони ніколи не вмирили, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвища записаних в книгах небіжчиків. Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах, жив уже більше як сто год; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили сто двадцять год, а Іван Посмітюх вже прожив півтора ста год, та ще з п'ятьма синами і трьома братами. Пристав записав Миколу батьком — Іваном Посмітюхом, а других бурлак позаписував його братами та синами. Корчака, чи тепер Олекса Посмітюха, був на літа стар-

ший од Миколи, а тепер доводився йому сином. Подававши ймення усім новонародженим, пристав забрав гроші з бурлак і видав їм пашпорти.

— Та й дорого ж бере цей бассарабський піп за хрестини, — промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевозчиком надвір.

— Цей ще не дорогий! Бували й дорожчі, — сказав перевозчик.

— Та як звуть вас, мої дітоньки? — жартував Микола. — Коли б не позабуватись та часом не вбрехаться.

Вся новохрещена бурлацька сім'я Посмітюх пригадувала й силкувалась запам'ятати гаразд свої нові ймення.

— Тепер ідіть до попа на похрестини, нехай він подивиться на своїх нових парафіян, — сказав перевозчик і повів їх до попа.

— Чи й цей піп заправить за похрестини по стільки карбованців, скільки узав той? — спитав Микола. — Як тільки й цей заправить таку дорогу плату, то хоч давай драла назад в Вербівку робить панщину.

— Воля, бач, дорога річ; за неї варт дорого заплатити, — сказав перевозчик і привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парафію нових людей, позачислював їх Посмітюхами і не взяв за те ні шага. Його парафія розростувалась українськими втікачами.

— Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоров'ям, панове Посмітюхи; а ти, тату, поведи мене в шинок і справ хрестини, — сказав перевозчик.

Вони пішли в шинок, випили дві кварта горілки, а другого дня той самий перевозчик повів їх до лиману, де коло чагарів одна рибальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечах, повбиваних в землю. Довгі без кінця мережі моталися на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених в смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганами, пороблені з легкого сухого дерева. Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу або тонісінькі штахети, обтикані зверху якимись цяцками. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь: він був крутий, з низькими очеретяними стінками і дверцями, тільки без покрівлі. Серед його стояли дві чорні задимлені сохи з розсішками з бантиною зверху. На цій перекладині висіли казани; під казанами горів огонь, і густий дим клубами валував вгору. В диму чорніли сохи, ніби шибениця. В тому кухарському курені стояли столи, де кухар розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба. В курені тхнуло риб'ячою сирістю од луски.

Коло кухарського куреня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шапlickи, барильця, діжки з пшоном, горохом, кукурудзою та квасолею, лежали харч та одежа. Там ночував отаман і вся забродська ватага.

Кухар порався коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куреня стояв отаман, Іван Ковбаненко; він був сам і хазяїном, і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий в плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з запаленим лицем і чорними блискучими очима. На йому була проста одежа: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одрізняв його од простих рибалок, а гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазяйське, отаманське. Він кури́в люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи і хочемо пристать до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки помаленьку кивнув головою, не виймаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скося глянув на дрібненького Корчаку з прудкими злодійськими очима і промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина наловленої риби буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платити по половині, а коли схочете випити, то горілка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, окинувши оком молодих, здорових бурлак.

— Чом же й не пристасть! Не ми заводили ці звичаї, не нам їх і виводить, — промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони і що вони за люди. Декотрі його забродчики мали пашпорти, а декотрі ніколи зроду їх не мали, тільки бачили в других.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі, — сказав отаман, — зараз будете обідати, а по обіді й до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курені, понабивали люльки, посідали на траві й почали курити.

— А що, хлопці! Коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх не настанчить, — промовив кухар.

Отаман підняв цинівку з одного шапlickа, де було повно річаної і морської риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали зшкрібати луску з риби. Бурлаки ледве совали руками. Кухар і отаман мовчки осміхались; осміхались і проворні забродчики, дивлячись на хамулуватих неповертайлів-хліборобів.

Кухар вкинув в окріп рибу й підкинув у вогонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тим часом він повитягав з казана здо-

ровим, як тарілка, ополоником зварену рибу і склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть держално було видовбане. Стябло було здорове, як ночви. Кухар зробив з юшки густий розсіл, облив ним рибу і зцідив розсіл через видовбане держално. Отаман і всі рибалки сіли на маленьких дзигликах кругом низенького стола, що був тільки по коліна. Кухар поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав у миску юшки й накраяв хліба. Голодні бурлаки уплітали свіжу щуку, осетрину й білуту на всі заставки. Од того часу, як вони втекли з Вербівки, вони й разу не обідали так тривко й смачно. Вони ніби набирались нової сили.

— Тепер, хлопці, справивши вхідчини, ставайте до роботи, — промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімать здоровий невід і складали на човен.

В лимані ловилась риба більше дністровя, річана або ставна, ніж морська, але часом траплялись: здорові осетри й білуті. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її свіжою на базарі. На лимані не солили риби в бочках на просіл.

Отаман з своєю ватагою постояв на лимані з тиждень і почав збиратись додому. Настав час ловить рибу в морі. Рибалки посклали на здоровий човен неводи, забрали шапки, харч і одержу, сіли в човен і попливли до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в поліцію, узяв паспорт на ціле літо й дав присягу, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, і зараз передасть на кордон.

Рибалки попливли човном далі по лиману, знайшли пришиб і спинились коло одного великого посаду чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов додому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тяглася трохи не до самого Акермана. Вона вся була обсаджена акаціями, неначе Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинуть оком. А там, за селом, на широкому полі ледве піднімалась зелена, як пух, кукурудза, розстелялось широке молоде листя тютюну, а там далі розстелився широкий, рівний, як діл, степ, весь зелений, весь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурудзою, то зеленою травою. Надворі ще була весна, а висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала, з піскуватого каменя, з великими вікнами на чотири шибки. Ковбаненко

будував її, дивлячись на хати в швейцарській колонії Шабі, що була недалеко од села в степу. Крутом хати зеленів здоровий виноградник; поміж виноградом по межах довгими рядками росли абрикоси та черешні. Крутом хати росли старі велетенські волоські горіхи. Молоде пагоння на горіхах на гарячому сонці вже повиганялось на сажень вгору, ніби сходило на дріжджах. Вся оселя зеленіла й пахла, ніби квітник. Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделябри. Гаряче повітря було повне гострих пахоців акацій і розливало якусь розкіш на весь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже немолода, але проворна, рівна й висока, в синьому керсеті, зав'язана по-полтавській, низенько, чорною хусткою з червоними квіточками. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину з жінкою з-за Дніпра, з Полтавщини.

За матір'ю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які має полтавське жіноцтво. В Мокрини лице було довгасте, з тонкими пружками. Тонкі чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі; на щоках до самих висків грав рум'янець. Од її молодого лица ніби пашіло здоров'ям; од щік, од очей неначе одганялось огнем, неначе вона тільки що стояла коло печі, коло полум'я. Якимсь степовим здоров'ям ніби пашіло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнулися, як степова гнучка билина на вітрі. Чорні товсті коси лисніли на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на синьому керсеті ніби ще більше додавало вогню й рум'янцю її палкому видові й постаті.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгледіла Миколу, і її лице одразу почервоніло, мов польовий мак. Вона знялась з місця і, як птиця, полинула в хату.

Тим часом хазяйка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали вируджатись на ціле літо на море.

Другого дня світом вже був готовий обід. Рибалки пообідали надворі, потім поклали на віз здорові мережі й посуд, набрали харчі, прив'язали до воза собаку, на возі посадили півня й ввійшли в світлицю, щоб сповнитись звичай вихідчин.

Світлиця була чиста й просторна. Перед образами горіла лампа і коливались голуби та писанки на нитках, приліплених воском до стелі. Стіл був застелений білою скатертиною, а на столі лежав хліб з дрібком солі зверху. Отаман виніс з кімнати здорову пляшку горілки, настояної

на жовтому корінні, і поставив на стіл. Рибалки обстали стіл навкруги. Двадцять чоловік товпились в світлиці, неначе колядники на Різдво. Отаман налив чарку горілки, перехрестився і почав приказувати:

— Даруй же нам, Боже, повні мережі всякої риби! Щоб до нас спливалась риба з усього Чорного моря та просто в наші мережі та ерики. Пошли нам, Боже, щастя й здоров'я! Дай, Боже, щоб ми живі повертались до господи та не потопились у морі!

— Дай Боже! — промовили рибалки.

Отаман почастував жінку й почав частувать рибалок. Потім він зняв з стіни образ, поклав на столі, перехрестивсь, поцілував образ і хліб; за ним приступили усі рибалки по черзі і знаменувались до образу й до хліба. Отаман мовчки сів за столом на покуті, всі рибалки посідали на лавках і навіть долі, кому не стало місця. Всі посідали й замовкли, неначе завмерли. Тільки було чуť, як мухи шелестіли в сухих торішніх васильках за образами. Отаман потім встав, за ним zarazом лавою піднялись усі рибалки. Отаман узяв образ і хліб з сіллю і вийшов у двір, за ним вийшли всі рибалки. Образ і хліб сховали на возі. Довгий німецький віз з шинами на ободах рушив з двора, а за ним пішли рибалки з хазяйкою. Вихідчини скінчились.

Рибалки приїхали на лиман, спустили човна на воду, поклали усю рибальську снасть, здорові мережі й посуд і сіли самі двома рядками. Отаман став коло демена й почав правувать здоровим деменом. Демено повернулось, неначе здорова морська риба, збило хвилю і легенько повернуло човна од берега. Рибалки вдарили по воді плиском бабайками, і здоровий човен полинув по лимані, неначе птиця по небу, тільки покинув за собою довгий слід хвиль та брижів.

— Через тиждень виїжджай до нас та вивозь нам харчі! — гукнув з човна отаман до хазяйки. — Наші курені стоятимуть на старому місці, на пересипі.

Хазяйка довго стояла, дивлячись на човен, де далеко блищала біла сорочка на отаманові, неначе він стояв витесаний з білого каменя. Потім молодиця повернула коні на гору й неначе сховалась і зникла десь в степу.

Рибалки допливли до Цареградського гирла, минули ерики, що промикувались через косу в озеро, і пристали в самому гирлі до кордону. Там отаман показав вартовим урядовцям паспорт, і ватагу пропустили в море. Човен повернув за гострий ріг піскуватої коси і вступив в Чорне море, пливучи попід низьким берегом. Через кілька верстов рибалки пристали до берега і позносили мережі, неводи й посуд на плисковату піскувату пересип. Пересип була дуже плисковата й слалася, неначе біла стрічка, понад морем, одділяючи здорове солоне озеро од моря і од лиману.

Те озеро було колись затокою моря; морська хвиля насипала вузьку пересип і неначе греблею одділила здорове, на верстов двадцять, озеро од моря та од лиману. Крутий далекий берег озера, що, мабуть, був колись берегом моря, стояв в тумані, неначе стіна, вкритий зеленою травою; під ним зеленіли очерети та оситняги, скільки можна було скинути оком.

Картина навкруги була дуже оригінальна. Продовжає озеро на двадцять верстов вганялося в степ і блищало між крутими берегами, неначе вкрите легким прозорим покривалом з туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білої пересипі, ніби тонули в зеленій воді високі, густі, як ліс, очерети та оситняги, а за пересип'ю синіло Чорне море, піднімалося все вгору, зливалось далеко з туманом на небі, з золотим світом сонця, стояло ніби сумна далека чорна гора і неначе було напоготові шубовснуть всією товщею і залити білу пересип, і озеро, і зелені очерети, і широкий степ. І море, і озеро, і синій, високий його берег і широкий степ — все було залите гарячим маревом і прикрите таким легким сивим туманом, що всі сутінки, всі кольори ніби зливались до купи. Тільки зверху ясно синіло пишне, кругле, лиснуче небо. В небі крутились білі мартини й чайки, а здорові білі з червоними носами баби, неначе лебеді, вкривали купами й море, й береги.

Через узьку пересип скрізь були прокопані ерики, цебто канали, кудю ціле літо йшла дрібна кефаль з моря в озеро жирувати на плавнях, а восени верталась знов у море. Коло ериків зеленів очерет та оситняг, і, наче кров, червонів ситий соковитий солонець. Отаман вибрав місце коло одного ерика, де пісок заріс зеленою листатою чаполоттю та червоним солонцем, і звелів ставити там курінь.

Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили загороду для кухаря, на кухарський курінь, закопали в пісок палі, примостили зверху балку й повішали казани. Потім вони забили дві палі з бантиною для кодол, а декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежати; потім викопали кабицю, чи піч, для казана з смолою, котрою мазали мережі; поставили мечет, цебто піч для хліба. Це все становище з куренями, очеретяними ятками, з мечетом, з кабицею, з кодільнею, з кухарським куренем загалом звалося куренем. Часом один хазяїн мав два або й три таких курені і настановляв на кожний курінь опрічного отамана.

Хазяїн позабивав рядками підтечі для мережі та неводів. Коса вкривалась ятками, ніби хатами. Собаку пустили на волю, а півня прив'язали в опрічному маленькому курені. На мертвій тихій пересипі завештались рибалки; заблищав огонь під казанами, засинів густий дим з мечета та з кабиці. Заворушилось людське життя на мертвому березі.

Надвечори отаман загадав готувать здорову мережу. Забродчики підходили до його рядком, і він складав їм на спину й плечі полотнища мережі. Один одходив, приходив другий, і незабаром потяглось рядком до моря десять чоловік, несучи довгу мережу на плечах. В березі отаман здіймав мережу з кожного рибалки і складав її на човен.

Сонце сіло. Надворі почало смеркать. Море почорніло, тільки біліла пересип, неначе довгий клапоть білого полотна. Мартини часто й густо припадали зверху до води; крячки стрілами падали на воду і хапали рибу: то був знак, що риби напливло до берега доволі.

Настала ніч. Надворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащилось до берега легесенькою хвилею і ледве шелестіло на піску. Отаман став на демені в човні, коло його ніг лежала кодола, скручена кружалом, неначе гадюка, з залізною кішкою на кінці, котра була прив'язана до одного кінця мережі. На березі зостався крилаш, чи помагач отаманів, і більша половина рибалок. З отаманом сів в човні кодільничий та кілька рибалок.

Отаман одіпхнув човна в море й повернув демено. Крилаш держав на березі один кінець кодоли, прив'язаної до мережі. З човна почали викидять мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула в воді, тільки зверху висакували бульки та блищав довгий рядок здорових дерев'яних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен помаленьку й мляво сунувся по воді. Бабайки тихо во-рушилися в кочетах. Рибалки мовчки курили люльки. На березі блищав огонь в люльках у рибалок, неначе жар у печі; на морі ясно палахкотіла отаманська люлька, неначе сунулась над водою червона зірка Волосожар.

Отаман обплив далеко півкругом і пристав до берега. Кодільничий вхопив решту кружала кодоли і з усієї сили швиргонув її з човна на берег. Кодола свиснула і розкрутилась мов чорна гадина. Кінець упав на пісок і зачепився залізною кішкою. Вся кодола голосно ляснула по воді й потонула.

Тим часом сходив повний місяць, неначе виринав з чорної хвилі. Маленька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верстов. Місяць тихо крадькома викотивсь увесь на небо, неначе через велику силу виліз з води. Море заблищало, і вже виразно було видно під місяцем блискучу воду й довгу червону смугу на воді.

Отаман причалив човна до берега, скочив на берег, замочивши ноги, вхопив за кодолу й гукнув голосно:

— Тягніть разом!

В кожного забродчика була дерев'яна ляма. Вона обіймала широкою плисковатою дерев'яною дугою стан, а її кінці були стягнуті спереду ремінцями; ремінці застібались дерев'яною цуркою; до ремінців коло пояса

були прив'язані ремінні паски з дерев'яними довбишками на кінці. Ці ремінні паски з довбишками на кінці звуться живцями. Забродчики закидали на товсту кодолу свої живці; живці обвивались крутом кодоли, як гадюки, і ніби всисались в неї, мов п'явки, а довбишки не давали їм розкручуватись.

Половина забродчиків впилася живцями в кодолу з одного боку мережі, а друга половина — в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи на кілька ступенів задом уперед і з усієї сили обпираючись станом об дерев'яні лями. Як тільки мережа наближалась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, розкручували перебучавілі од води живці, перебігали ближче до берега і знов впились п'явками в мокру кодолу, що набрякла в воді й стала товща.

Місяць піднявся вгору і сипнув промінням на море. Усе море скрізь чорніло, ніби пооране поле, і тільки блищало широким кружалом ясне плесо проти самого місяця. На морі картина була сумна, ніби пекельна, зате ж біла пересип, білий берег так блищав проти місяця, неначе од його лився білий світ на саме море.

За кодолами з моря виникли й посунулись на берег довгі клячі і потягли за собою чорну обсмолену мережу. З води полізли ніби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках теліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки; подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія, зачепившись за шнурки жабрами, ніби хто обтикав мережу срібними ножами. Далеко на берег полізла мережа двома кінцями, а за нею з'явилась, вилізши з води, широка матня, ніби якийсь морський звір висунув з-під води голову і тулуб. Поперед матні котились цілі покоси морської трави камки. Трава позбивалась докупки, ніби клубки чорних стрічок. Вдень був низовий вітер і нагнав з моря багато камки; горішній вітер завсіди зносить камку в море.

— Беріть підсаки! Виливайте рибу! — гукнув отаман і за тими словами вскочив у воду та й придавив ногами низ мережі, щоб риба не пустилась на хитрощі та не вискакувала попід мережею.

Забродчики покидали кодоли, позабирали підсаки й кинулись до матні. Вся матня була ніби жива. Вона ворушилась, підскакувала, брьохалась та піднімалась, ніби людські груди од дихання й зітхання, то знов тонула в воду. Рибалки почали забирають рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався й побивався цілими копицями, неначе з-під землі вискакував цілий фонтан перлин, неначе бризкала з-під землі кришталева вода й одбивала в собі проміння місяця. Крутла камбала побивалась, ніби на піску підскакували срібні здорові тарілочки. На пісок полетів здоровий осетр і почав гнущь спину підковою, копірсаючи й розкидаючи хвостом навкрути пісок. Разом з піском летіли на

всі боки баламути. Потім посипались з матні на берег здорові лакерди, плісковаті палажки, заблищали морські півні з червоними перами, залисніли червоно-золоті москалики. Між рибою біліло, як холодець, серце, тобто медуза. Ввесь берег ніби ворухився проти місяця. Здавалося, що самий пісок ожив і підсакував, бризкав з-під землі фонтанами.

Матню витягли на самий берег: там дуже борсався дельфін, чи морська свиня. Вона була така здорова, що забродчики не могли її витягти живою і почали лупить по голові довбишками. Дельфін зомлів, і його викинули на берег, мов чорну копицю. Морський кіт гострим хвостом порізав одну підсаку й обшмугав одному рибальці ногу.

— Добра тоня! Нема де правди діть! — крикнули рибалки. — Пане отамане, справляй могорич!

Перша тоня була вся отаманська. Та тоня, що її тягли недалечко од куреня, цебто од дому, звалась домахою. Це було таке її назвище.

Кухар набрав риби в ночви і поніс до кухарського куреня готувать вечерю. Рибу позбирали в здорові шаплики й цебрики, і всі рибалки пішли на пересип до куреня пити могорич та вечерять.

Високо летіло полум'я під казанами, аж лизало язиком бантину. Сухий очерет тріщав і бризкав іскрами; дим валував клубками вгору. Риба кипіла в казані, а кругом казана на дзигликах сиділи рибалки й сушили на собі коло вогню мокрі сорочки. З сорочок йшла пара. Тим часом отаман частував рибалок горілкою. Чарка переходила з рук у руки. Кухар мішав огонь довгим покрасичем. Огонь палав. Як вечеря була готова, кухар швидко поставив перед забродчиками стябла з свіжою рибою й налив у миску «сторчака», цебто юшки.

Рибалки вечеряли коло багаття. На фоні чорної ночі всі вони так біліли проти вогню, ніби вогонь пронизував їх наскрізь, ніби вони були вилиті з білого прозорого скла.

Рибалки були веселі, жартували, дражнили один одного прізвищами. Одного рибалку з таким здоровим носом, як цибуля, продражнили Цибулею, другого — Перепелицею, третього — Задерихвостом. Інших дражнили так, що й казати не годиться. Один Микола сидів смутний, похиливши свою чорноволосу голову. Життя у забродській ватазі здавалось йому луччим, ніж на сахарнях, ніж у Вербівці в лихого пана. Отаман був чоловік свій, не пан, їжі, поживку було доволі, та тільки дума про Нимидору не виходила в його з голови. І що вона поробляє, безшасна, з малою дитиною, з старою матір'ю? Чи жива вона, чи здорова? Чи вернеться він коли-небудь до неї, чи побачиться коли з нею на цім світі?

Край неба викотилась, ніби з моря виплила, блискача вранішня зоря, а за нею почало червоніть небо. Море стояло тихе і гладеньке, як скло.

Рибалки розійшлися по куренях спати. Деякі попадали на землі коло багаття і захропли, аж пісок задвигтів під ними.

Через кілька днів отаманова жінка та дочка вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навпростець, по пересипі та поза озером.

Мокрина знімала хліб з воза й клала на простелене на траві рядно, її чорні коси лисніли на сонці, мов чорні лиснючі гадюки, а червоне намисто ще побільшувало рум'янець на її щоках. Легкий стан гнувся, як тополя на вітрі, тоді як вона доставала хліб з воза і клала його на рядно.

— Позабирай у віз рибу та вези у місто на продаж, — промовив отаман до жінки. — А ти, Мокрино, zostaвайся на хазяйстві.

— А хіба ж я не втраплю до города, чи що? — промовила Мокрина весело і дуже сміливо. — Нехай мати хазяйнують дома, а я трохи проїжджусь у город. Оце хочу набрать собі на новий керсет в крамниці.

— Про мене, їдь, — сказав батько. Він знав, що дочка поставить на своєму, коли того схоче, і не сперечався.

Мокрина посклала на ряднині хліб і зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вгледіла Миколу, і все її лице до самих брів ніби зайнялося. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуса запалили серце молодій дівчини. Мокрина не бачила на своєму віку такого гарного бадьористого чоловіка, таких чорних брів, таких блискучих карих очей.

Микола глянув на її молоде лице й чогось пригадав собі Нимидору. Він неначе побачив її тутечки на степу, побачив ніби її всю до самих маленьких пружків лица: побачив повний вид, чорні брови, навіть велику хустку на голові й червоне намисто на шиї з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького галасу він був почав її трохи забувати, але тут край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знов прокинулось давнє щастя й навернуло сльози на очі.

«Дівчино-горлице! Коли б ти знала, якого жалю ти мені завдала!» — подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, проворно скочила на візок, мов степова коза, і поїхала додому понад озером. Микола довго дивився слідком за нею, як синів оддалеки на возі її керсет і чорніли коси на голові проти вечірнього сонця.

Сонце впало в степ за очеретом і погасло, а з лиману викотився червоний місяць і пустив на воду широку іскряну стежку. Надворі темнішало. Ввесь степ, і лиман, і озеро, і море — все закуталось в якийсь чарівний тихий світ, повилось прозорим сизим туманом. Широкий простір, широкий без краю вигляд навів на Миколу важкі думи. Огонь під казаном

палав; дим білів клубками проти місяця. Стовпи з бантиною чорніли в диму. Забродчики жартували, сміялись, а Миколі було не до сміху, не до жартів. «Чи не вернутись би до Вербівки та забрати в степи, жінку, й матір, і дочку?» — не раз думав та гадав він; але як згадав, скільки він пройшов того степу, скільки поминув сіл, містечок, ярів та лісів, як згадав свого пана, то й махнув рукою.

Рибалки продажнили Миколу Смутком.

Настало душе, гаряче літо. Риби ловилось все менше та менше. Отаманська дочка частіше та частіше навідувалась на берег, та все трохи ніби чіплялась до Миколи. Це залицяння усім кинулось в очі, навіть батькові.

VI

Як минуло літо, отаман почав ділитись заробітком: взяв собі половину, а другу оддав грішми забродчикам. Влов був дуже добрий. Рибалки зробили чимало грошей і задумали погулять. Вони всею ватагою пішли в Акерман, посправляли собі нові свитки, а декотрі пошили сині суконні жупани, купили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки; потім найняли музики і з музиками, з церемонією перейшли город і пристали коло одного шинку. Повбирані в нову одержу, попідперезувані червоними поясами, вони гордо й пишно йшли по вулиці на гарячому сонці, понадівавши шапки набакир, їх червоні широкі пояси червоніли на сонці, як жар, а довгі кінці поясів з торочками теліпались аж нижче од колін.

Рибалки посідали цілою ватагою на лавках коло столів і почали частувать один одного горілкою. Музики грали. Рибалки весело гомоніли. Після закуски вони почали кружлять пиво. Забродчики з близьких сіл пили менше, але бурлаки й прибудди та усякі пройдисвіти не вважали ні на що й розсипали гроші, як полу. Декотрі почали танцювати. Микола сидів мовчки та тяг з пляшки пиво.

— Гей, Смутку! годі тобі смуткувать; йди танцювати! — гукнув Задерихвіст і поцуприкував Миколу за рукав свити з усієї сили.

— Ти думаєш, що я не вмію гулять! — сумно обізвався Микола. — Бре-шеш, вражий сину! Ще й тебе навчу цього дива.

— Ба, брешеш, не навчиш! Щоб Задерихвоста хтось вчив пити й гулять! О, брешеш, сучий сину, не докажеш! — промовив Задерихвіст, вже трохи п'яний.

— А як докажу, що буде? — промовив Микола.

— Куплю пляшку дорогого вина. Ти думаєш, мені шкода грошей? Пху! От що мені гроші! Мені гроші — полова! — кричав палкий бурлака.

— Ану, задирай лиш хвоста вгору! — крикнув уже зовсім п'яний Цибуля. — Побачим, чи вмієш гедзкаться.

Задерихвіст почав і справді гедзкаться: пішов такого тропака, наче й справді його гедзі кусали і в спину, і в п'яти, і в підшви. Він кидав ногами, викручував п'ятами, аж земля летіла музикам у вічі; згодом зачепив чоботом стола, і пляшки посипались додолу. Поли синього короткого жупана метлялись та крутились, ніби крила вітряка, а червоний пояс миготів на сонці, неначе зайнявся й палав.

Микола не втерпів і почав проти Задерихвоста садить гопака; за Миколою пішов у танець Цибуля, за Цибулею Перепелиця, за Перепелицею Макогін, а далі вискочив з-за стола Свербигуз. Половина ватаги пішла у танець, і, здавалось, ніби ватага вітряків схопилась з місця й затанцювала й замахала крилами. Махали руки, дригали ноги, метлялись поли синіх жупанів, чорних свиток; між тим усім блискали довгі кінці червоних поясів. Задерихвіст перев'язав чорну шапку червоним поясом. Цибуля причепив до пояса велику шовкову хустку, Микола зняв шапку й вихав нею над головою.

— Шинкарю! давай лишень сюди дорогого вина! — крикнув Задерихвіст, сідаючи на лаву. — Нема більше моці; Микола виграв!

Жид виніс пляшку дорогого вина. Бурлака витяг з гамана гроші і шпурнув жидові на стіл.

— Наливай! Задерихвіст гуляє! Бурлака п'є, бо гроші є! Пий, гуляй, не жалуй грошей.

Жид не сердився й наливав вино в чарки, сховавши в кишеню гроші.

— Ти думаєш, що й ми не куштували ніколи дорогого вина! — гукнув Корчака. — Давай ще дорожчого, того, що п'ють найбільші пани.

Жид виніс поганшого вина й здер більші гроші з бурлак.

Настав вечір, і п'яні рибалки ще довго танцювали, співали та пили. Декотрі позвалювались і лежали коло шинку в просі. Корчака розсипав усі гроші й почав пити набор; за ним почали пити набор і другі бурлаки. Опівночі все затихло і вгамувалось. Ватага лежала покотом на землі й хропла на весь майдан; тільки два забродчики, побравшись попід руки, довго швендяли по майдані та все приказували: «І цур йому, пек йому! Ходім, бра, в солому. Держи цабе, то якраз потрапимо в ворота до клуні. Бери цабе! Та не пхайся-бо. Он! Ондечки стоїть ожеред соломи!» І вони, замість соломи, звалились у бур'ян, попадали лицем в кропиву й поснули як вбиті серед майдану.

Другого дня забродчики почали похмеляться. Декотрі хазяїни розійшлись додому, але бурлаки ще довго гуляли й тільки на третій день вернулись на роботу, покинувши багато грошей у шинкаря.

Тим часом Корчака з двома вербівськими бурлаками зостався в городі, зовсім розпивсь, розледащів і мусив заставити в жида новий жупан і нові чоботи. Він зустрівся з давніми товаришами-бродягами і обікрав з ними одну жидівку: забрав з скрині срібні ложки, котрі лежали в неї в заставі, забрав шабаскові ліхтарі, ще й украв з десяток карбованців. Злодії перепродували ложки й ліхтарі одному жидові, а тим часо набігла поліція й половила їх з ложками й з ліхтарями, їх повели в поліцію. Саме в той час Мокрина з матір'ю продавала на базарі рибу, бачила всю ту комедію й прочула, що становий готується тієї ночі набігти з десяцькими на батькову ватагу й половить усіх бурлак. Вона покинула матір на базарі, пішки майнула до рибальських куренів і розказала про все батькові й Миколі.

— Ховайтесь, де хто знає! — промовив отаман. — Про мене — в степи, про мене — в комиші, про мене — на море, бо буде біда. Пересидьте якийсь час та й знов вертайтесь на роботу, як минеться оце лихо.

Бурлаки розбіглись в очерети, як курчага в бур'ян од шуліки.

— Сідай, Миколо, в човен та тікай на море; закинь там кішку та й стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно ховаться, — пошепки сказала Мокрина Миколі. — Я запалю вночі на березі багаття, і, як буду підкидять вгору головешки, тоді вертайся.

Микола кинувся до малого човна й став човном на морі за кілька верстов од берега. Він бачив звідтіль, що люди на березі заворушились, мов комашня, і припав ниць на дно човна: то набігла на курінь поліція.

День був гарячий. Сонце сипало полум'ям з високого неба. Микола зоглядівся, що в його не було ні шматка хліба, ні краплі води. Йому схотілось їсти, а потім пити: в його посохло в горлі, в роті. Вода кругом човна ще більше дражнила його; печія й смага ще гірше пекла його в грудях, у горлі. Він ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворушилось. Перед ним стояв дужкою рівний берег, а за ним на синьому морі плив здоровий корабель, розпустивши всі свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий лебідь, ледве сунувся корабель по воді. Пишні вітрила понадимались і білили проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного з сріблом.

В одному місці, де небо сходилось з морем, де білів легенький туман, з'явилась чорна пляма. Та пляма все більшала швидко і все наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця, котра ніби росла й ширшала. Микола почував, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море з дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою, та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, неначе срібна каблучка. Білі вітрила на кораблі стали проти неї ще біліші й блищали, неначе проти чорного поораного поля. На небі раптом зашуміло

й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було слідкувати за нею очима. Море почорніло під нею, і вона в одну мить неначе поглинула корабля. З моря набігла хвиля з білими густими гребенями і почала ніби танцювати кругом човна.

Микола був вперше на морі. Його тверда душа трохи сполохалась, але його горе було важче од тієї хвилі. Він сидів на човні й сумно дивився на того звіра, що набігав на його.

В море впало кілька здорових важких крапель дощу, а за ними разом несподівано загув страшний вітер, кинув човен вгору, як трісочку. Посипався, як з решета, наглий краплистий дощ, а далі полив як із відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір в час бурі. Берег закутався в туман та в дощ. Сонце зайшло з хмари. Все змішалось в одну мить і злилось до купи: і земля, й море. На морі стало поночі, і тільки вітер свистів, шипів та ревів, як звір.

Вода почала заливати човен. Високі білі гребені бились об дошки, підскакували вгору, перелітали через човен. Микола почав виливати воду з човна пригорщами.

А в той час на березі в курені сиділа Мокрина і дивилась на страшне море. У неї на душі похололо. Вона плакала, як мала дитина, і не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен, доки небо одразу вияснилось, доки перестав вітер в одну мить, неначе втік з моря на степи, щоб нагулятися ще на степах досхочу на роздоллі.

Надворі разом стихлилось. Швидко море з берега заблищало, все вкриті білими гребенями по зеленій воді, як буває сінокос вкритий довгими покосами. Сонце ясно блищало з-за хмари; небо над морем стало сизе, і на тому сизому небі заблищала пишна веселка. Вона оберлася одним дуже широким кінцем об море, а другим потяглася далеко за озеро, за плавні в рівний широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселчані смуги були такі ярі, неначе горіли тихим полум'ям, а через широкий край веселки, розстелений, як павичевий хвіст, по морі, було ясно видно зелене море, білі гребені на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синім кольором веселки. Веселка захопила й корабель з його мокрими вітрилами і неначе вкрила його якоюсь пишною дорогою тканиною.

Мокрина нагледіла чорну цятку між білими хвилями і зраділа, як мала дитина. Вона ждала вечора і задумала, потаєнці од батька, одвезти Миколі хліба й води.

Тим часом до куреня вернувся становий з десяцькими. Вони дурні-сінько блукали в очеретах та в оситнях, не знайшли бурлак і тільки змогли до самих сорочок. Становий поїхав в місто й поставив на варті десяцьких на всю ніч, обіцяючи навідатись з міста другого дня.

Надворі почало смеркати. Мокрина взяла тикву з водою, хліб і вареної риби і пішла буцімто додому, а тим часом вона зайшла далеко-далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сіла в його і почала ждати, поки зійде місяць. Вона боялась поминути в темряві Миколин човен і виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло і полинула на море.

Микола ввесь мокрий сидів на човні, мов дерев'яний. Він несподівано утледів, що до його наближається човник. Йому здалося, що то за ним гониться десяцький, і він підняв уже важке весло, щоб телепнуть його по голові, як трапиться між ними спотичка на воді, але запримітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий світ заблищав на її виду, на синьо-му керсеті, на білих рукавах.

— Це я! — тихо промовила Мокрина, і її легенький човник стикнувся з Миколиним човном і стукнув, ударившись об Миколин човен.

Микола не йняв віри своїм очам: але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а рум'янець на щоках було знати навіть при місяці.

— Десяцькі zostались коло куреня на варті на цілу ніч. Я знала, що в тебе нема ні шматка, ні скибки хліба, і оце привезла тобі хліба, води й риби.

І з тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб та рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! Яка добра в тебе душа! Чи пак батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає й не знатиме, бо я йому за це не скажу. Хіба ти скажеш...

— Навіщо мені казати... — непривітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я сама не признаюсь, хоч би мене батько замордував і вбив. Для мене нема й не буде ніякої притичини, щоб одвідати тебе й нагодувати.

Микола догадався, що смілива Мокрина привезла йому харчі неспроста, і не знав, що їй казати Мокрині.

— Чи вже ж ти не боялась сама плисти човном вночі? — спитав Микола.

— Не боялась, бо знала, що тебе знайду. А з тобою мені не страшно. Чого ти такий смутний?

— Нема чого мені веселим бути.

— Ти, певно, покинув батька-матір десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною, шкода батьків.

— Мій батько вмер, — тихо обізвався Микола.

Мокрина не насмілилась більше його розпитувати і промовила:

— Знаєш що, Миколо! Я тебе проведу в озеро через ерик в очерети. Там тобі буде безпечніше пересидіть лиху годину. Висмикни кішку, та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десяцьких? — з острахом спитав Микола. Мокрина спалахнула якось уся, усім тілом. Вона палко промовила: — Не на те я тебе люблю, щоб виказати або видати десяцьким.

Миколі стало ніяково, стало й жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів і рум'янцю. Він трохи не вимовивсь, що він жонатий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то його слово несамохіть задержалось на язичі. Мокрина сиділа з ним поруч, їх човни черкались боками. Він почував огонь од її гарячого лица, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеві, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен, як качур, полинув по воді. Микола поплив слідком за нею.

Вона повернула човен в один ерик, прокопаний в озеро, і вони попливли по озеру. Швидко зашелестів об човен густий оситняг, і Мокрина погнала човна між двома рядками оситнягу, ніби по канаві. Чисте, незаросле місце то звужувалось, то місцями розходилося, ніби озерце, то йшло між очеретами, неначе широка річка, потім знову звужувалось, крутилось на всі боки, а далі човен заплив в таке вузьке місце, що ледве сунувся між двома стінами високого, як ліс, очерету. Мокрина спинила човна.

— Сиди ж тутечки, Миколо, та жди мене. В це місце не потрапить сам батько, не то що пришехепуватий отой становий. Я буду привозить тобі харч і чисту воду, доки мине лихо.

Мокрина повернула свого човника назад.

— Прощай, Миколо! — промовила вона.

Микола подав їй руку на прощання. Мокрина потяглася за його рукою, обвела свої гарячі, голі по лікті руки кругом його шиї і впиалась в його губи своїми повними, як вишня, гарячими, як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю й любити буду, хоч маю й пропасти. На добраніч! — промовила Мокрина, і Микола тільки тоді опам'ятався, як зашелестів десь гнучкий очерет.

— Боже мій, що зо мною діється? Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вже ж оце я тебе мушу навік забути?..

Місяць високо викотивсь на небо, як здорове кружало, і заглянув в човен через високий очерет. Микола сидів немов дерев'яний, схиливши голову. Здавалось, що він був такий мертвий, як і той очерет, що понависав своїми китицями над його човном. Перед ним лежав цілісінький хліб і стояла непочата вода в тикві. Увесь той день здавався йому якимсь дивним сном, і в тому сні ніби випливала з моря зеленоока красуня русалка, причарувала його чорними бровами, поцілувала і знов

впірнула в воду на морське дно, попікши його душу ласкою, пишними очима та гарячими поцілунками й обнімками.

Довго сидів Микола, похиливши голову, та думав про Нимидору. Вже перед світом він наламавав очерету, накидав у човен, напився води, повечеряв і ліг спати. І йому все вивиджувалось широке море, вкрите білими хвилями й брижами; снилась ясна веселка на морі, а по тій веселці наче сходила до його Нимидора ніби на східцях, в стрічках та квітках, в червоних чоботях, в намисті та зеленій керсетці. Там, де веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими кісьми з осоки і ніби ждала Нимидору, щоб потягти в страшне, клеочуче хвилями море.

Мокрина опівночі вернулась до куреня. Батько вже куняв.

— Де це ти була так довго? — спитав в Мокрини батько.

— Поралась коло куреня та, вертаючись од криниці з водою, заблудила й довго блукала скрізь. Я вже сама не знаю, як я не потрапила на дорогу. Мабуть, мене нечистий водив.

— Мабуть, і справді нечистий водив тебе до півночі, — обізвався батько. — Гляди лишень, Мокрино, другий раз не барись так довго.

Другого дня вранці Мокрина пішла додому, а ввечері знов прийшла до куреня, взяла хліба, риби й води і знов ввечері попливла човном у плавні, де сидів Микола.

— Чи й досі десяцькі стережуть? — спитав Микола в Мокрини.

— І тепер ночують коло куренів, ще й вранці навідувався скажений становий. Сиди, Миколо, нишком, доки вони пойдуть.

Мокрина знов промовляла до Миколи ласкавими словами, а Микола смутно обзивався до неї. Йому було й жалко молодой палкої дівчини, було жаль і гарячого кохання; але в його ніяк не повертався язик признатись Мокрині або хоч натякнути, що він жонатий і вже має дочку.

Мокрина знов пізно вернулась до куреня, знов сердився та лаяв її батько.

— Ти, Мокрино, неспроста приходиш пізно додому. Як мені й завтра опізнись, то я на тобі поб'ю ломаку. Чи чуєш?

— Та вже ж чую: не позакладало мені вух, — обізвалась Мокрина, розсердившись.

— І де ти бродиш? Де ти волочишся? — спитав сердито батько.

— Я не бродила й не волочилася, а тільки одвезла човном в комиші бурлакам харчі та води. Хіба буде добре, як вони згинуть од голоду?

— Чи всім возила харч, чи тільки одному? — спитав понуро батько.

— Та Миколі, коли сказати щиро по правді, — сміливо одказала Мокрина, неначе одрубала.

— Хіба ж ти не знаєш, що він не парубок, що він жонатий? — сказав батько.

— А хоч би й жонатий, що мені до того, — ледве промовила Мокрина, ніби для неї було байдуже за це: але вона почувала, що в її серце ніби шпигнуло ножем. Вона ледве встояла на ногах, вийшла надвір і залилась слізьми. І жаль, і горе, і кохання — все разом піднялось в її душі й неначе затопило всю її душу слізьми, як повіддя весною затоплює береги.

Тим часом десяцькі, нічого не діждавшись і ні за що не дізнавшись, поїхали додому. Мокрина насилу діждала вечора і, нікого, по своєму звичаю, не питаючись, побігла до човна і попливла до Миколи.

Микола вгледів її заплакані червоні очі і дуже здивувався.

— Чого це ти, Мокрино, плакала? Може, яке лихо трапилось? — спитав він.

Мокрина нічого не сказала на відповідь і тільки заридала. І сором, і горе було знать на її молодому лиці. Вона почервоніла, як намисто на її шії, та все плакала. Микола був такий ласкавий до неї, так гарно дивився на неї! Вона і в голові не покладала, що він її не любить.

— Миколо! чи то правду казав мені батько, що ти жонатий?

Микола вмиль все постеріг, і йому стало дуже шкода дівчини.

— Коли тому правда, — сказала Мокрина, сміливо підвівши голову, — то забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію: я повішуся або втоплюсь, я запугоблю сама себе; і сама не знаю, що я собі заподію, тільки не перестану тебе любити, поки й мого віку. Без тебе я не житиму, а тільки нидітиму. Я занидію і вмру без тебе.

Мокрина яро й якомсь дико блискала карими очима, але після тих слів похилилась на край човна, мов гнучка очеретина, і заридала голосно, як плачуть малі діти. Микола бачив її маленькі руки з тонкими пальцями, що вп'ялися в криси човна, бачив шию, де червоніли разки доброго намиста.

— Не плач, Мокрино! Що ж маємо робить? Знать, така вже Божа воля.

Микола сидів мовчки, а Мокрина не підводила голови і тихо хлипала. Весь дівочий сором вернувся до неї, їй сором було підвести очі й глянути Миколі в вічі.

В очереті стало тихо, як у хаті. Водяна курочка випливла з очерету і крутилась по воді трохи не коло самого човна. Дика качка вилась над плавнями, ляскала крильцями і впала в очерет коло самого човна, але злякалась, закахкала на все горло, наче крикнула з переляку, затріпала крилами і знов пурхнула між очеретом, набобивши шелесту.

Мокрина насилу підвелась, посиділа, затуливши очі рукавом, а далі промовила, наче нічого між ними й не було:

— Бери весло та правуй за мною. Тепер тобі можна вернутись до куреня: вартові зникли, одїхали од куреня.

Мокрина сіла на човні, вхопила весло, одіпхнула ним полеглий очерет і посунула вперед свого човна. Микола поплив за нею. Вони пливли між очеретами, через озеро, і Мокрина не обернулась до Миколи, не заговорила з ним, не подивилась на його, її міцна душа задавила в собі всі сльози, та не задавила свого безталанного кохання.

Мокрина знову пізно вернулась додому, батько знов накрив її мокрим рядном.

— І де ти, в іродового батька, волочишся! — з гнівом крикнув батько. — І чого ти ото ходиш до бурлаки?

— Ходжу тим, що його люблю. Лайте мене, бийте мене, а я все-таки його любитиму.

— Пху на твого дурного батька, на твою дурну матір! — крикнув батько, несподівано вилаявши самого себе й свою жінку. — Он до тебе восени прийдуть старости. Готуй рушники.

— Як прийдуть, то й назад підуть, — сказала Мокрина і пішла на город.

Розпуджені поліцією бурлаки знову збіглись до куреня, знов почали ловить рибу. Починалась тепла тиха осінь. Забродчики попросищали ерики, повикидали пісок і почали ловить кефаль. Пожирувавши на плавнях, кефаль вже почала вертатись з озера в море. Забродчики ловили її в ериках, заставляючи ерики очеретяними тинками.

Робота на чистому повітрі, на вольному морі здалась вербівцям багато легшою, ніж робота в сахарнях. Вони стали здоровіші, веселіші, проворніші. Декотрі жонаті вербівці позабували своїх жінок і через десяток років поженились вдруге, заробили грошей, побудували собі вальковані хати й розпочали хазяйство. Акерманщина почала вкриватись українськими селами з садками й виноградниками.

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім десь узявся бассарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачиналось українське село. Вербівці на сміх назвали село Вербівочкою, хоч у ньому не було вербової й гілки. Микола вже зібрав грошей і хотів і собі ставити землянку. Йому так огидло бурлакувати, так забажалось осістись і оселитись на одному місці. Але в його все була думка вернутися коли-небудь додому, до жінки, до дочки. Та думка одбивала в його охоту завести оселю в далекій стороні й знов пхнула його в бурлацтво.

Раз восени, перед самою Покровою, Микола сидів увечері над лима-ном і одпочивав після роботи. Рибалки вже полягали спати. Микола взяв скрипку й розважав себе, граючи ті пісні, що Нимидора любила співать. Його думки літали далеко-далеко, понад Вербівкою, коло свого садка, коло свого двору, коло Нимидори. Коли це позад його щось зашелестіло; він оглянувся: то була Мокрина. Проти заходу блищали її темні очі, червоніло намисто на шії. Вона стояла, підперши щоку долонею, й слухала його пісню.

— Грай, а я послухаю, — тихо промовила вона, — я вже давненько стою та слухаю.

— Мокрино! йди додому. Твій батько буде сердитися на тебе й на мене. Скаже, що я тебе зводжу з розуму, збиваю з пантелику.

— Про мене, нехай сердиться: за всі голови! Байдуже мені! Що ж маю робить, коли ти знехотя мене зводиш з розуму.

— Схаменись, Мокрино! Ти думаєш, що ти мене не зводиш з розуму? Та що ж маю робить, коли моя така доля.

Микола несамохіть задививсь на її тонкі брови, що чорніли, як шовкові шнурки; милувавсь її гарячим личком. На його дихнуло знов жаром тих гарячих уст, що були вп'ялися в його тоді, як він ховався в очеретах. Мокрина чарувала його тим огнем.

— Миколо, мій голубе сизий! — сказала Мокрина. — Чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю — думка про тебе тліє в моєму серці. Я вночі сплю, і як ти мені приснишся, то душа моя аж звеселиться й заграє, як ластівка на сонці. Прокинуся, тебе нема, — і моє серце знов замирає. Я нігде не знайду собі поради. Чи місяць світить, чи сонце гріє, на моєму серденьку туга та печаль.

— Не дражни мене, дівчино, своїм щибетанням; не запагублюй надаремно мого віку, бо я й без того безщасний.

— Миколо, забудь свою жінку! Ти ніколи вже не вернешся додому; ти за неї забудеш. А коли ти мене любиш, то я піду за тобою хоч за сине море. Я ладна втекти звідсіля з тобою хоч і зараз.

— Чи добре ж воно буде? Чи годиться ж мені кривдить твого батька, матір?

— Нащо мені батько й мати, коли я тебе люблю? Очі твої карі, біда мені з вами! Як я на вас гляну, то й плакати перестану. Нащо ж ти запалив мою душу карими очима? — промовила Мокрина жалібно, обертаючись до Миколи і ламаючи руки. — Прийми, море, моє грішне тіло!

Мокрина кинулась до моря, неначе прудка коза. Миколу взяв жаль. Він побіг за нею назирці, вхопив її за руку.

— Подумай, дівчино, непоміркована й нерозсудлива, що ти робиш?

— Радніша б я думать, та вже й думок не маю; радніша б плакати, та вже висохли всі мої сльози.

— Голубко Мокрино! — промовив Микола, взявши її за руки. — Потривай! Не губи своєї душі й краси. Я ж ніде не дінусь: буду тут служити. А хто знає, що далі буде, що потім трапиться з тобою.

Мокрина ніби знов ожила. Вона впала на Миколине плече й заплакала; заплакала тихими, як літня роса, сльізьми.

Пізньою добою Мокрина вернулась на хутір, забувши сором, забувши за батька й матір і за все на світі. В її серці наче почала розвиватися весняна рожка й сповнила всю душу пахощами. Вона стала спокійніша. Ніхто не чув од неї ні пісні, ні жарту, ні веселого слова. Вона все сподівалась чогось, мала надію.

Микола довго стояв над морем. Хвиля тихо черкалась об берег і шелестіла, неначе ліс на тихому вітрі. Він заслухавсь, і йому здалося, ніби шелестять верби над Раставицею, над тією хатою, де спочивала Нимидора. А з його думки не сходило червоне личко Мокрини, її гарячі сльози і палке молоде кохання. Він дуже задумався, аж засмутився. Його душа заколивалась, як хисткий човен на хвилястому морі, та не надовго: міцна вдача перемогла це взрушення, перемогла серце і таки поставила на своєму.

Отаман полюбив Миколу й настановив його за крилаша, цебто за свого помічника; Микола з двома кодільничими глядів кодол, порядкував і правував усіма, як отамана не було дома. В добрі роки він чимало заробляв грошей, але багато їх зоставалось в шинках, а найбільше тоді, як усі забродчики гуляли гуртом в місті напропалу.

А Мокрина все виходила до Миколи вечорами, все дивилась на його чорні брови та карі очі. Вона все ждала й сподівалась чогось.

VII

Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору і пішов на заробітки, Нимидора мусила йти на панщину. Вона йшла на панщину — плакала, йшла з панщини — так само плакала. Настав вечір, і Нимидорі здалося, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло квартирки і все слухала, чи не вернеться Микола, чи не постукає у квартирку. Тільки що стара Джериха задрімала на печі, Нимидора спроння схопилась з постелі й закричала на всю хату:

— Мамо! вставайте, Микола прийшов!

Мати схопилась з печі, бо їй здалося, що знов щось страшне діється на селі.

— Де Микола? Що ти кажеш, Нимидоро? — спитала перелякана мати.

— Хіба ж ви, мамо, не чули? Микола постукав у квартиру; я йому одчинила двері. Він увійшов у хату, обняв мене, поцілував та й знов пішов. Мамо! він десь ховається у дворі.

Стара мати вигорнула з печі жарину, притулила до жарини скалку, роздмухала жар, запалила скалку й засвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима, з червоним, як жар, лицем.

— Може, тобі щось приснилось? Або щось привиділось? Може, тобі, дочко, так здалось? Чи вже ж пак він вернувся? Адже ж його пан зараз оддав би в москалі.

— Мамо, Микола в дворі. Ходім у двір, він десь ховається, — сказала Нимидора, — я літала слідом за ним по степах зозулею, а як він сів спочивать, я стала криницею. Він напився води; він плакав за мною, і його сльози впали на моє лице. Я вернулась з ним додому. Мамо, Микола ховається надворі.

Перелякана мати вийшла надвір; з нею вийшла й Нимидора. Надворі було поночі; була темна ніч. Ніде не було чути навіть шелесту верб на городі.

— Нимидоро, голубко! лягай спати та перестань думать про Миколу! — сказала мати, а в неї самої ноги і руки трусились.

Минув день. Нимидора не переставала плакати. Настав вечір, і Нимидорі знов здалось, ніби Микола увійшов у ворота, перейшов двір і пішов у садок. Вона вибігла в двір. Мати догнала її й привела в хату.

— Мамо! я бачила Миколу. Він розмовляв зо мною в садку нишком і пішов через леваду в верби, ще й мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу і що до неї літає перелесник.

Тим часом по всьому селі пішла чутка, що до Нимидори літає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очі, як огняний змії упав у вивід над Джериною хатою. Молодиці балакали, тяжко зітхали й нараjali матері повезти Нимидору в монастир, до одного ченця. Про того ченця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордію й виганяє з людей нечисту силу.

Стара Джериha вийняла з скрині сувій полотна, взяла карбованця грошей, найняла в сусіда конячку й повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возі бліда, як смерть, і навіть не знала, що з нею робили.

В суботу надвечори вони приїхали в монастир і пішли до старого ченця, отця Зенона. Ченця не було вдома. Його знайшли десь між скелями та лозами над Россю, де він трохи не втопився. Вся одежа на йому по пояс була мокра. Люди розказували, що нечиста сила мстилась над

отцем Зеноном, завела його в річку, і якби не трапились люди та не витягли його, то нечиста сила була б його втопила.

А тим часом діло було зовсім не так. Отець Зенон, як завсіди, пішов до шинку, добре впився і замість монастиря повернув між скелі та й шубовснув просто в Рось. Люди витягли його з води і мокрого привели в монастир. Він того дня не міг вичитувати екзордії й навіть не ходив до церкви на вечерню.

В неділю вранці отець Зенон проспався й прочумавсь, і до його почали приводить божевільних. Один божевільний чоловік усе хрестився й безперестанку кричав: «Господи милостивий! Візьми мене до себе!» Якась молода молодиця, свіжа й рум'яна, збожеволіла з журби та горя, бо перепечалилась. Вона безперестанку розказувала тими самими словами, як її коханого Петра взяли в москалі, як обголили лоба. Другу молодицю впіймали аж на дзвіниці, де вона задзвонила в усі дзвони; її привели в келію до ченця, вона кляла його в батька, в матір і несамо-вито кричала диким голосом, плювала на образи й на хрест.

Отець Зенон, низенький і товстий, як печериця, з товстими навислими бровами, все моргав за кожним словом та вичитував над Нимидорою екзордію. Нимидора уважливо слухала; вона сама пойняла віри в тому, що в їй й справді сидить нечистий дух.

Оддавши ченцеві сувій полотна й карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу, висповідались і одговорились. Нимидора вийшла з церкви спокійніша. Гарна півча в церкві, гарні образи, сила прочан — все те трохи її розважило й заспокоїло. Вона вернулась з матір'ю додому спокійніша, ніби й справді позбулась в монастирі нечистої сили.

Зосталась Нимидора ніби удовою. Взимку вона з свекрухою пряла панське прядиво, а влітку ходила на панщину. Вона оддала своє поле одному чоловікові наспіл на другу скибу. Минув рік, минув другий, про Миколу не було ні чуток, ні вістки. Нимидора розпитувала про його на ярмарках, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишні, посаджені Миколою над Раставицею, а Микола не приходив. Нимидора ніби одійшла, але все журилась та все співала, сидячи зимою за гребенем, про милого, як він збився з дороги, вертаючись додому, як він «до іншої залицявся й од милої одцурався».

Десять год після того жила стара Джериха й на одинадцятому вмерла. Нимидора плакала за нею, як за рідною матір'ю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті; тепер у неї зосталась одна втіха — дочка Любка.

Любка росла, як у садку вишня. Вона була дуже схожа з лиця на Нимидору; в неї були такі темні очі, такі чорні тонкі брови на широкому

лобі, такі довгі коси. Нимидора жалувала її, пестила й не давала робить важкої роботи. Любці минуло десять год, вже пряла на рушники й готувала хустки.

— Дочко моя, сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Коли б хоч ти була щасливіша од мене!

Любка співала, мов соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем та зірками. Нимидора неначе вдруге переживала свій вік в своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не впізнав би її, така вона стала бліда та худа; повні щоки висохли й позападали; блиск в очах погас; тільки один рівний стан не зігнувся навіть од важкої роботи. Нимидору ізсушила, ізв'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недолія ізстарила її завчасу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла й стала дівкою, гарною на все село. Нимидора завітчала її, милувала, як рожу в садочку. Тільки що минуло їй шістнадцять год, а до неї хлопці стали слать старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сирітське весілля без батька й прийняла зятя в прийми в свою хату.

Після Любчиного весілля Нимидорі нічого більше не залишалося на світі і ніщо її не цікавило. Вона почала думати про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на подзвінне, на євангелію. Кожної неділі, кожного празника вона ходила до церкви й на службу, і на вечерю. Щороку вона ходила до Києва в лавру на прощу та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий та вернувся додому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки год од того часу, як пішов в світи Микола; вже пішов третій десяток, і Нимидора вже почала забувати його. Вона почала забувати його вид, його очі, голос. Його вид манячив перед нею вже неначе в тумані. Нимидора почала слабувати й старітись, і знов їй забажалося побачити Миколу. Вона хотіла побачити його хоч перед смертю.

— Невже ж оце я вмиру й не побачу його перед смертю? — сказала Нимидора дочці.

І вона знов почала думати про його, сидячи за гребенем коло печі, думала про його, стоячи в темній церкві на вечірні, та все просила в Бога, як останньої ласки, попрощатись з ним перед смертю.

Настала весна. Нимидора пішла до Києва, одговилась і вернулась додому. В неї все не виходив з думки Микола. Вона шукала його між богомольцями в лаврі, розпитувала в людей з далеких країв і нічого не допиталась. Микола почав їй снитись...

Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полі. Надворі місячна ніч. Один повний місяць стоїть серед неба, а другий сходить з-за лісу, червоний, як жар, та здоровий, як віко од діжі.

Микола жне поперед неї, а вона поспішає за ним, та ніяк не дожене його. Коли підведеться вона, аж надворі вже день. Одно сонце серед неба, а друге тільки що сходить в червоних хмарах. Сниться їй, що вона молода дівчина, в квітках та стрічках, підперезана вишиваним рушником, убрана, як до вінця. Микола жне поперед неї, увігнався в високу, як гай, пшеницю, жне й не розхиляється, тільки блищить проти сонця його золотий серп. Вона бачить, що Микола молодий, з чорними кучерями на голові, в білій сорочці, підперезаний червоним поясом, їй дуже хочеться подивитись на його лице, а він не обертається. Пшениця валиться йому на плече; з колосків бризкає золоте зерно, сиплеться на чорні кучері, на білу сорочку і падає додолу. Потім одразу з колосків посипались іскри й обсіпали його білу сорочку. Микола обернувся до неї й глянув на неї. Вона побачила його молоде лице, чорні брови, ясні очі й зраділа.

Нимидора прокинулась і почувала, що її душа розтривожилась. Вона почала хреститись та молитись і знов задрімала.

І здається їй, що вона в Києві в лаврі, на вечірні на страстях. Лавра повнісінька людей. Всі люди стоять з свічками в руках. Уся церква в свічках, од низу до самого верху, а десь зверху, з високої бані, ллються голоси такі гарні, що їй здалось, ніби вона в раю. Коли оглянеться вона назад, аж коло неї стоїть Микола, сивий, як голуб, з сивими вусами, тільки брови чорніють, як шнурки. В його лице нужденне, сухе, поморщене. Він бере її за руку, і вони вдвох з свічками в руках йдуть до стіни. Стіна розступилась перед ними. Микола веде її в печери, а за ними річкою летється народ з свічками в руках. Нимидора оглядається назад, аж увесь народ зник, і вони вдвох з свічками йдуть все глибше та глибше вузькими печерами. По обидва боки стоять домовини, а в тих домовинах лежать живі мощі з довгими сивими бородами, з чорними бровами і блискучими очима. Нимидорі стало страшно, а Микола все далі, все глибше веде її за руку. В одній домовині вона вгледіла отця Зенона, котрий читав над нею екзордію. Він усе моргав товстими сивими короткими бровами. Вже вони поминули всі мощі, минули мощі, що стояли закопані в землю до пояса; вже в них свічки погасли, а вони все йдуть глибше та глибше. Дивиться Нимидора, аж перед ними заблищав червоний світ; їй здається, що вона з Миколою вже на тім світі.

Узенька печера розступилась, і перед нею стала страшна здорова печера. Зверху понависало здорове каміння, розпечене й червоне, як гаряче залізо. Під однією скелею стояло смоляне озеро. Воно кипіло, як

окріп в чавуні, клекотіло, билося в ключі під розпеченою скелею. Серед того озера стояв по пояс в смолі пан Бжозовський, весь чорний та обсмалений. На його голові чорніло волосся, і вся на йому шкура порепалась. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по камінні, неначе кажанки, і поливали Бжозовського зверху гарячою смолою. Нимидора подивилась на Миколу й побачила його старе, як у діда, поморщене лице, все облите пекельним червоним світом, їй стало дуже страшно. Од духоти, од чаду вона не могла дихать і... прокинулась.

Прокинулась вона, встала й почала класти поклони перед образами за Миколу.

— Цього року я вму. Мені снівсь цієї ночі мій чоловік, та так страшно, що й сказати не можна, — говорила вранці дітям Нимидора, розкажуючи сни.

— Та то, мамо, ви думаєте за батька, то він вам і сниться, — сказала Любка.

— Ні, дочко, моя смерть вже в мене за плечима. Так мені оце стало важко, що вже не стає духу й дихать. Це вже моя смерть тисне мене в грудях. Коли б вернувся твій батько хоч перед смертю.

Через тиждень Нимидорі знов приснився сон, ніби вона блукає з Миколою вночі по якомусь широкому степу. Все небо вкрите чорними хмарами. Надворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блискає страшна блискавка й гримить грім безперестанку, неначе в горобину ніч. По один бік блисне блискавка червоним світом, і вона бачить Миколіне лице все червоне, неначе з розпеченого заліза; з другого боку мигне зелена блискавка, і Миколіне лице стає зелене, неначе в утопленика; то знов мигне вогонь ясний, як світ сонця, і перед нею майне молоде, пишне парубоче Миколіне лице з рум'яними щоками, з чорними бровами. Нимидорі стало страшно. По всьому небі наче літають огненні змії; все небо ніби тріскається од верху до самого низу і вздовж, і впоперек, а навкруги широкий без кінця степ: ніде не видно ні деревця, ні хатини. Коли це одразу перед ними зашуміла по камінні річка. Небо посередині проломилось, і звідтіля зійшло сонце серед неба. Вона побачила за річкою на горі пишний садок, де між зеленими яблунами росло дерево з золотими яблуками, де на дереві шугали й співали райські птиці в золотому пір'ї, з золотими вінцями на головах, з павиними довгими хвостами. Вода шумить між камінням, підкидає вгору хвилі, а з каменя на камінь лежать хисткі кладочки. Микола пішов уперед і повів її за руку. Вона глянула наниз на страшний шум, і в неї голова заморочилась. Загримів страшний грім. Сонце впало з неба в річку. А блискавка все бігає по небі. Нимидора прокинулась і вся трусилась, ніби в пропасниці.

— Дочко моя, знов мені снівсья твій батько і так страшно!.. — казала Нимидора дочці, і од того часу вона стала журиться і вдалась в сум та тугу.

Тим часом в народі пішла чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини. Десь узялась звістка, що воля вже прийшла од царя, та її ховають од народу попи, бо держать руку за панями. Народ почав приставати до попів, щоб вони читали народові волю, почали знущатись над ними, мучити їх.

Та чутка, як хвиля на морі, звідкільсь пішла скрізь і дійшла й до Вербівки. Народ загомонів по ярмарках і розвозив гомін по селах. Нимидора повеселішала. Вона думала, що от-от Микола почує про волю й, може, вернеться в Вербівку.

— Господи, коли б мені пожити на світі хоч рік. Я знаю, що Микола вернеться, почувши про волю, і попросається зо мною на цім світі за свою провину, — говорила Нимидора.

Цвілі садки і одцвітались, а Микола не вертався. Вже зелене жито почало половіть, а його не було. Нимидора почала слабувать і залежуватись. Настала петрівка. Нимидора насилу одговілась. Вже її насилу носили ноги. Вона зсохла, зв'яла; лице поморщилося і потемніло; тільки темні очі блищали між жовтими зморшками.

Раз Нимидора сиділа коло вікна й дивилась в одчинену квартиру. В садку зеленіли вишні й груші, щебетали соловейки, а в далекому лузі між вербами кувала зозуля. Коли це повз самий її вид пурхнула в квартиру ластівка, покрутилась у хаті кругом стін, сіла на образ, пощебетала, знялась, знов пурхнула назад в квартиру і сховалась в вишнях.

— Це вже моя смерть приходила по мене! Це недурно прилетіла в хату ластівка, — сказала Нимидора дочці.

Через тиждень Нимидора лягла і більше вже не вставала, її здавило в грудях, і в неї не стало духу дихать. Вона все прислухалась, чи не йде Микола. Посилала Любку за двір виглядати та все тривожилась, як собаки гавкали надворі.

— Піді, дочко, одчиняй ворота; батько прийшов, щоб попрощатись за свій гріх. Щось застугоніло коло воріт, — казала ніби через сон Нимидора, ледве розплющуючи вії й віка.

Любка виходила на подвір'я і знов верталась до хати. Нимидора насилу зводила дух.

— Любко, чи не прийшов батько? Мені здається, що я чула його голос за вікном, — сказала, як через сон, Нимидора.

— Ні, мамо! Бог з вами. То соловейки щебечуть в садку, — промовила Любка.

— Якби він прийшов, мені була б, може, полегкість, — сказала вона.

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли їй голову наміткою й поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матір'ю, припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодиці в хаті плакали вкупі з нею.

— Ненько моя, голубко моя! Нащо ж ти мене так рано покидаєш? Чи я ж тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене навіки покидаєш?

Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку сторононьку. Коли ж тебе, моя матінко, дождать в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими вишневими садками?

Матусю моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядять? Чи з заходу, чи з сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою; чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуєш в вишневому садочку?

Ненько моя, ластівочко, золоте насіннячко! Де ж тебе посію, моя матінко рідна? Чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розів'єшся повною рожею в садочку?

Всі молодиці плакали й казали, що ніхто в цілому селі не вмів так гарно голосить, як молода Любка.

Поховали Нимидору на кладовищі рядом з її тещею і тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всі люди в селі жалкували за Нимидорою і просили Бога, щоб їй хоч по смерті було легко лежати та землю держать, бо на цьому світі її життя було важче од сиріої землі.

VIII

Микола все служив забродчиком в Ковбаненковій ватазі. Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам. Батько лаяв її, мати плакала, вмовляла, та нічого не вдіяла. Мокрина вийшла заміж аж через кілька год, тоді, як проходило її серце і Микола покинув Ковбаненка.

Раз Микола полявся і трохи не побився з отаманом. Почалась весна. Забродчики з отаманом збиралися плисти на море ловити рибу. Вони поскладали неводи на віз і вийшли з села цілою ватагою. Першу весняну красну тоню, по давньому звичаю, взяв собі отаман усю. Тоня вдалась і справді красна: невід був повнісінький баламутів, осетрів, білуги, лакерд та морських півнів. Рибалки насилу виволокли її на берег.

Отаман вивіз забродчикам могорич. Могорич був скупенький. Забродчики неначе ковтнули муху і почали підіймать отамана на сміх.

Красна тоня вдалась добра; але того літа риба ловилась дуже погано. Забродчики розділили восени дохід і насилу заробили по двадцять карбованців. Отаман їх трохи й до того обдурив: не дав всієї їх частки. Вони пішли в місто пити могорич, і їм не стало за що не тільки похмелитись, але навіть впитись.

Другого дня ввечері вони вернулись до отаманської хати дуже лихі. Отаманша винесла на вечерю черствого хліба і вчорашньої смаженої риби, котру в інший час вона викидала качкам як непридатний для людей поживок.

— Чи вже ж, пане отамане, в тебе не знайшлося кращої риби нам на вечерю? — спитав сердитий Микола. — Чи вже ж за ту красну тоню ми ще будемо їсти позаторішній хліб? Самі спожили свіженьку й гарячу рибку, а ви, мовляв, їжте й холодну й нетривну.

— А де ж я візьму свіжої? — сказав отаман. — Не вередуйте лишень та викиньте з голови оту дурість! Чи ви показалися, чи збожеволіли сьогодні?

— А ми ж десь узяли красну тоню, котра одна була варта нашої праці за ціле літо.

— Оце! Як коржа, так коржа! Як спечемо, то й дамо! — сказав на смішкувато отаман і тими словами роздратував Миколу.

Микола схопився з місця і крикнув:

— Давай, отамане, добру вечерю, а то полатаю боки оцим києм. Це справді знайшовся гарний даваець: роботи дає багато, а харч дає видавцем. Знайдемо кращих, здатливіших од тебе наймачів.

— Ти, Миколо, бунтуєш мені усіх забродчиків, бо їх намовляєш. Для таких намовників на змагання та колотнечу в мене нема місця. Одчепись од мене із своєю намогою, напитуй собі деінде хазяїна.

Микола вхопив в руки дрючка й кинувся до отамана. Отаман вхопив за кінець дрючка й потяг до себе. Між ними почалася тяганина, трохи не бійка.

— Пусти! — кричав Микола, посатанівши од злості.

— Ба, не пущу! Яке право ти маєш зо мною битися, — кричав отаман, — ти мені не пригонич і не хазяїн. Тут моя воля волить.

— Ти думаєш, як ти отаман, то й велике цабе? Били ми й не таких панів, як ти! — крикнув Микола з злістю й смикнув з рук дрючка так, що обшмугав отаманові руки.

Отаман кинувся навіткіача. Надворі наймит гарманував пшеницею, тягаючи волами колодку чи вал по розкиданих і розв'язаних снопах. Отаман перескочив через вал, через розв'яз і побіг поза волами. Микола зачепився ногою за вал, дав сторчка в пшеницю і тільки через це не достав отамана дрючком по спині. Отаман побіг кругом хати, а Микола погнався за ним навздогінці. Отаман вскочив у сіни й запер двері засовом.

— Не виходь же з хати, бо вб'ю! — гукав Микола, гуркаючи кулаком у двері та торгаючи двері за клямку.

Отаман знав Миколіні норони і справді заперся в хаті та й не виходив, доки Микола не ліг спати.

Микола вдосвіта забрав свої манатки й пристав до другої ватаги.

Отаманові було шкода Миколи. Він служив йому дуже добре, працював і падував щиро коло роботи, помагав навіть в господарстві й був добрим крилашем. На другу весну він пішов до Миколи, перепросив його гарненько; і вони помирилися і запили сварку й мир могоричем. Микола знов вернувся до Ковбаненкового куреня.

Довго служив Микола в забродській ватазі й заробив чимало грошей. Він поставив собі землянку, почав навіть хазайнувати, але йому було тяжко й сумно жити самому, і він пристав до товариства. Тим часом з Вербівки все втікали люди од лихого пана Бжозовського. Багато їх тинялось по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси. Буваючи в Одесі, Микола стрічався з вербівцями і затиав їх до Ковбаненкової ватаги. Він розпитував про Нимидору, про свій ґрунт, про матір, а врешті й про пана Бжозовського. Він добре знав, що вертатся до Вербівки не можна, доки животітиме старий пан. Тим часом Бжозовський багато втратив своїх панщанних людей і почав їздити скрізь по сахарнях та зганяти їх додому. Чимало людей половив він і вернув до Вербівки, та ніде не знаходив Джері.

Він пам'ятав його кулаки, і на його грудях і досі ніби вогнем пекло те місце, де його вдарила мужича рука.

В той час в Акермані настав становий, родом з Київщини, знайомий і навіть приятель Бжозовського. Перебираючись з місця на місце, він забрів аж на Бассарабію і досвідчивсь, що в забродських ватагах багато вербівських втікачів. Становий налетів несподівано з поліцією й на Ковбаненків курінь, похапав багато вербівців і між ними й Миколу, їх усіх позабивали в кайдани й посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський, маючи діло в Одесі, поїхав до Одеси, а потім і до Акермана. В його душа стрепенулась од пихи. Він був ладен втратити пів-Вербівки, аби тільки

помститись над Миколою. Бжозовський поїхав до Акермана і подав прошення в суд. Одначе йому не видали підданих без суду.

Довго сиділи в тюрмі рибалки, доки їх покликали на суд. Бжозовський ждав тиждень, ждав другий, а суду не було. Вже минув місяць. Бжозовський витратив багато грошей, проживаючи в Акермані, а суду все-таки не було. Бжозовському здалося з нудьги, що і його посадили в тюрму на висідку, як і його підданих. Нарешті його покликали в суд. Два москалі з рушницями на плечах привели на суд десять вербівців. Вони вгледіли свого пана й поопускали голови. Один Микола сміливо дивився на пана своїми темними пронизуватими очима. Бжозовський, вже зовсім сивий, витріщив на нього свої здорові очі й, здається, був ладен зїсти Миколу очима.

Перед судом стояло десять чоловіка бурлак. То не були ті обідрані, замлілі, миршаві бурлаки, які пробувають по українських сахарнях. Перед судом стояли здорові високі люди, повбирані в гарну одежу. Між усіма бурлаками визначався Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим, сміливим поглядом. Його не зігнула недоля й тяжка неволя. Його брови і вуса чорніли, а голова вже ніби снігом припала. Виски й тім'я ще чорніли й лисніли, і тільки ніби білим пилом припали, а сивина обхопила його голову, ніби білим вінком, як буває у чорнявих людей з цупким густим волоссям. Він став високий та поставний чолов'яга з дужими руками, з широким станом. На його міцних руках було видно ніби дротяні напружені жили. З-під густих низьких брів блищали невеликі темні горді очі. Вид в його був сміливий. Чорні довгі вуса висіли, як дві гадюки. Вид його був одкритий, неначе випнутий. Ні один пружок лица не ховався десь всередину; тільки очі лежали глибоко в ямках, ніби поховались десь під бровами, й виглядали звідгіль і розумно, й хитро, й сміливо, й гордо, та все дивились скося вбік, ніби казали, що вони нікому не ймуть віри. Інші бурлаки, побачивши свого пана, стояли похнюпившись. Здавалось, ніби вони побачили свою смерть, що підняла над їх головами залізну замашну косу.

— Як вас звуть? — спитав суддя в Миколи.

— Я Іван Посмітюх, — промовив Джеря неохоче низьким голосом, ніби з домовини.

— Він зветься Микола Джеря! — крикнув Бжозовський, не втерпівши, і заблищав своїми сірими круглими витрішкуватими очима.

— Якого ти вероісповедання? — питав далі суддя по-великоруській.

— Бассарабського, — сказав Микола, не зрозумівши слів судді й думаючи, що він його питає про губернію.

— Я не про те питаю. До якої церкви ти ходиш? — питав далі суддя.

— Часом ходжу до кривдянської, а часом до акерманської, як трапиться.

— Та не про те мова мовиться. Якої ти віри? — питав суддя вже сердито.

— Якої ж я віри... християнської, такої, як і люди, — сказав Микола.

— Звідкіль ти родом? Де жив твій батько і як твій батько звався?

— Я таки тутешній з діда й з прадіда. Я родом з Кривди. Батько мій звався Посмітюх, і діда люди дражнили Посмітюхом.

— Він родом з Вербівки, з Київської губернії, — обізвався пан, дивуючись з Джериних слів.

— Я в Вербівці зроду й не був і навіть не знаю, де вона знаходиться і до якого пана належить, — тихо обізвався Микола.

— Ти втік з Вербівки вже тому буде більше як двадцять год, — сказав пан.

— Може, хтось коли і втікав, тільки не я, — гордовито сказав Микола, — я не волоцюга й не пройдисвіт.

Суддя розсердився, покинув питать Миколу й обернувся до інших бурлак.

— А вас як звуть? — спитав він у другого чоловіка.

— Я Грицько Посмітюх.

— Ви не родич Іванові Посмітюсі?

— Я його син, — сказав бурлака дуже тихо, спустивши зовсім очі додолу. Йому, очевидно, ніяково було брехати, та недоля силувала до того.

— А вас як звуть? — обернувся суддя до третього бурлаки.

— Я Карпо Посмітюх, — обізвався чоловік несміливо.

— Ви не доводитеся родичем цим двом Посмітюхам? — спитав суддя.

— Я Іванів брат, — неначе крізь сон промовив чоловік, зовсім похиливши голову, бо він був записаний в Кривді Миколиним братом.

Суддя спитав четвертого чоловіка, а далі п'ятого. І ті назвали себе синами Миколи Джері.

— Та й багацько ж у вас, чоловіче, синів, та ще й немолодих! — промовив суддя, сміючись, і з ним разом зареготались усі судчики.

Пан тільки витріщав очі на ту комедію і не знав, чи ті люди жартували, чи зовсім подуріли.

Другі бурлаки звали себе усякими прізвищами, якими їх позаписували в акерманських селах, але не тими, що їх звали у Вербівці. Пан на силу постеріг ту штуку.

Суддя заглянув у пашпорти. В пашпортах були такі самі прізвища, якими бурлаки себе називали. Він звелів одвести бурлака до тюрми, а на суд привести того старосту й писаря, що видавали пашпорти. Суддя знав, як робилось таке діло в Акерманщині, і тільки реготався.

Знов москалі одвели бурлака в тюрму, їм забажалось лучче йти на Сибір, ніж вертатися у Вербівку до пана. Вони знали, що пан не дурно приїхав і дурно не поїде додому. Бжозовський знов мусив ждати кінця того суду і вже не радий був, що виїхав з дому. Він тільки тішив себе тією

думкою, що дасть Миколі кілька сотень різок, помститься над ним і оддасть його в москалі.

В той час, як бурлаки досиджували свій час у тюрмі, сталось велике й несподіване для бурлак діло. Прийшла народна воля, і панщина навіки загинула. Чутка про ту волю ще не дійшла в акерманський закуток, не дійшла до тієї тюрми, де поневірялись і нудыгували бурлаки. Але пан Бжозовський почув про те діло і ніяк не йняв тому віри.

Знов одчинились двері в тюрмі; знов москалі повели бурлак на суд. На суді вже стояв і староста й писар з Кривди. Там вже був і пан Бжозовський.

А тим часом прийшла оповістка про визволення селян од панщини. Про це вже оповістили в церквах тієї неділі. Суддя бачив, що бурлацьке діло розв'язувалось тепер зовсім інакше. Бурлаки стояли ніби під шибеницею. Суддя виїняв лист про волю й голосно прочитав його. Бурлаки нічогісінько не втямили через ту мову.

— Чи зрозуміло для вас, за що я прочитав? — спитав він у бурлак.

— Ні, пане! — обізвались вони.

Суддя почав товмачить їм, що вони од того дня вже вольні, не панщанні, а коли хочуть мати поле, то щоб хутчій вертались не до Кривди, а до своєї господи, звідкіль вони повтікали. Бурлаки стояли ні живі, ні мертві; одначе ні один з них не йняв судді віри, і кожний мав на думці, що їх хитро дурають.

— Ну признавайтесь тепер, чи ви справді Посмітюхи? — жартував суддя. — Ви тепер не панщанні, а вольні, і вертайтесь, коли схочете, й додому.

Бурлакам здалось, що суддя підходить тільки до них штуками, щоб допитаться, хто вони такі.

— Ні, пане! Ми таки Посмітюхи з батьків, з дідів, з прадідів! — сказав Микола.

— А як я дам вам пашпорти на волю і звелю вам йти до господи, ще й панщини не робить?

— Воля ваша! Ми таки кривдянські. Посмітюхи з дідів і прадідів, — знов сказав Микола. — Наша батьківщина й дідизна, і наша держава в Кривді. Суддя махнув рукою, а пан Бжозовський стояв тепер ні в сих ні в тих, як стояли нещасні бурлаки з початку суду.

Бурлаки тільки тоді пойняли віри, як од їх оступились москалі з рушницями, як їх випустили і справді на село.

Тільки тоді вони ніби на світ народились.

— От теперечки ми вже й справді не Посмітюхи, — промовив Микола, — доведеться знов вихрещуватись наново на старі прізвища, та не знаю, в кого й де вихрещуватись.

— Мабуть, у Вербівці, як казав суддя, — говорили бурлаки.

Пан Бжозовський мусив тьопатися назад до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуватися в далеку дорогу. Вони поспродували, що мали, зібрали грошей, діждали теплих днів і весною розпрощались з отаманом та й рушили в далеку дорогу. Тільки позоставались ті, що поженились вдруге при живих жінках.

В той час в Кривді і в інших акерманських селах, по книжках, померла велика сила народу. Помер і невмирущий Посмітюх з усіма синами, братами й з небожами, та ще й в один день, а Кишинівська консисторія, роздивляючись книги, перелякалась од такої страшної пошесті та помірку в Акермані і в цілій Бассарабії. Пішла навіть чутка, що знов прокинулась на Бассарабії бендерська чума.

Знов перед бурлаками розіслався скатертею широкий степ; знов пішли вони знайомими шляхами. Вони ніби не йшли, а здавалось, самі ноги несли їх додому. В кожного на душі була думка то за матір, то за жінку та дітей, їм усім здавалось, що вони не жили, а тільки животіли на чужині, тиняючись в наймах по усяких місцях.

— Чи застанемо живими своїх? — несамохіть вимовився Микола; і ніхто не обізвався на його слова. Кожному було радісно, але над тією радістю в кожного на душі ніби лежав важкий камінь.

Багацько сіл, багато міст на Україні минули бурлаки; багато неділь налічили вони в дорозі, доки прибилися до Вербівки. Садки цвіли й одцвітались, жито в полі знялося руном і пішло вгору, а вони все йшли та йшли, доки одного дня надвечір перед ними розіслалась на долині Вербівка. Всі бурлаки стали на горі й довго дивились на рідне село. Вербівка зеленіла своїми вербами, садками, огородиною. Кожний шукав очима своєї оселі й хати; в кожного сльози наvertsалися на очі. Вербівка дуже змінилась. Село розрослося понад Раставицею. На низині в одному місці ніби виріс край села новий куток.

Бурлаки спустились з гори й увійшли в село. З ними стрічались люди, та все незнайомі, та все ніби чужі.

— Чи є тут у вас на селі Джерина хата? — спитав Микола в одного парубка.

— Нема в нас такої хати. Була, кажуть, Джерина хата, а тепер вона вже Чабаненкова, бо баба Нимидора Джериha видала дочку за Чабаненка.

— Чи жива ще Нимидора Джериha? — спитав Микола, і в його затрусився голос, а з голосом затріпотіла уся душа.

— Того року вмерла; і недовго нездужала, — сказав парубок.

Микола тільки й примітив, що Вербівка закрутилась перед ним; була зелена, потім стала жовта, а потім ніби вкрилась туманом, а потім він вже й не бачив її за сльозми, неначе над селом схопилися хмари і залили

дощем усе село. Микола пішов знайомою греблею. Верби по обидва боки греблі стали такі товсті, що їх трудно було обхопити вдвох. Він повернув переулком і вгледів свою оселю.

«Що ж тепер я знайду на своїй оселі?» — міркував Микола, підходячи до воріт.

Микола прийшов до воріт і сперся на них, похиливши сиву голову та оглядаючи подвір'я. Де колись стояла повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами. Хата осіла й трохи перехнябилась на бік, на причілок. Вікна покосились, двері понижчали й трохи ввійшли в землю. Тільки стіни білили, як і колись давно. Старе дерево в садку посохло, а на його місце повиганялись молоді буйні яблуні та вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешніми дверима і ввійшов у хату. Молода молодиця поралась коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була ніби рідна Нимидорина сестра: така вона була схожа на Нимидору. В неї достоту були такі чорні брови, такі темні очі; тільки вид у неї був худіший, і вона була тоненька й угла, ніби захарчована ще змалку. Миколі здалось, що то була Нимидора в той час, як він ще сватав її й залицявся до неї.

— Добровечір вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й на хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоров'я! — обізвалась Любка й широкими очима глянула на Миколу.

Її широко розкриті темні очі, її голос, вид — все так нагадувало Нимидору, ніби на його через ті очі глянула Нимидорина душа, через той голос заговорила до його сама Нимидора з того світу. Микола не вдержавсь, поцілував Любку й заплакав. Вся його тверда, міцна душа розтопилась, як віск на гарячому вогні, й розплилась слізьми.

— Не впізнаєш батька, бо зроду його не бачила! — насилу вимовив Микола. — А де ж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала, що й казати, і тільки мовчки стояла коло печі. Одначе в її серці не заворушилось ні крихти дитячого жалю, жалю дочки за батьком. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком, їй усе здавалось, що батько давно вмер і лежить похований в землі. В її серці все якось помішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіть, чи плакати?

— Чи давно вмерла мати, Любко?

— Торік у петрівку, — насилу промовила Любка, — мати ждала вас та все посилала мене виглядати.

— Та й не діждалась! Така вже наша доля! — промовив Микола. — Ти вже, Любо, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колиці.

— Ми недавно побрались, — сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще нижча; мабуть, осіла. І образи ті самі, — промовив Микола, — перед ними молилась твоя мати. Чи ви вже вольні?

— Вже, хвалить Бога, не робимо панщини, — обізвався Любчин чоловік, — ще оремо передніше поле, а це кажуть, що прийдуть наділять нас землею на виплат, чи що.

— Якби не та панщина, може, й мати ваша була б жива, і я не тинявся б у світах більше двадцяти год. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуся вмерли давно: ще я була дівчиною, — промовила Любка.

— Чи добре ж вам жилося без мене? — спитав Джеря.

— Ет! Яке там добро! Бідували та побивались з матір'ю до останнього часу, може, мати й тепер були б живі. Сідайте, будьте ласкаві! — сказала Любка і хотіла назвати Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов з хати, перейшов двір, пішов у садок, а далі пішов на город, на леваду понад річкою. Високо й густо розрісся вишник, що він насадив, неначе зелене гніздо; через його навіть не промикувався промінь сонця. Вербі коло тину стали дуплиністі і взялися порохнею. Микола шукав очима тієї старої гіллястої груші, з-під котрої він вперше побачив Нимидору, як вона брала з Раставиці воду. Груші вже не було й сліду. Микола ледве налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок. Од його не пішло ні одного паростка. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що колись снівся йому, як він спав під грушею, те кришталеве листя, ту дивну жар-птицю, що ніби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище й показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа береза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою, і його останнє рожеве проміння гасло на самих вершечках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестився й похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколиних очей покотилися дві здорові сльози і впали у траву.

Надворі було тихо, як у хаті. В тій тиші ніби було чуть, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав, а потім тихо промовив, махнувши рукою:

— Все померло, й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перетліло мое живоття, і тепер zostався тільки попіл, доки його не поглине свята земля.

Одначе Микола помиливсь: з його не швидко став попіл. Він і сам недобачав, що в йому ще тліє великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волоссям затаїлась міцна запекла й правдива душа.

З кладовища Микола пішов до священика й найняв панахиду за Нимидору. Любка пішла додому, увійшла в хату, зглянулась з чоловіком і перекинулась кількома словами.

— Це батько твій прийшов? — промовив чоловік.

— Здається, батько, бо дуже плаче за матір'ю, — промовила Любка.

— Де ж це ходив твій батько так довго? Мабуть, десь бурлакував? — спитав чоловік.

— Бог його знає, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалась та набралась лиха, то, мабуть, нікому не доводилось так бідувати, як матері.

— Та, мабуть, батько не од добра втікав. Адже ж і Кавун утік, повтікали й інші наші вербівці, — промовив чоловік.

Микола зостався жити при своїй дочці. Дітям спочатку було дуже чудно. Любка першої ночі таки добре боялась: для неї все здавалось, що до їх притарбанився волоцюга і може ще й лиха накоїть у хаті. Вона насилу звикла звати Миколу батьком. Він так і зостався для неї чужісіньким чоловіком за все його життя.

Микола пішов по селі, познаходив старих знайомих людей, своїх перевесників, почав про все розпитувати, а далі зайшов з ними до шинку та поставив їм з горя такого могорича, що й сам з ними звалився під лавку й проспав там п'яний цілу ніч.

— Оце як я здорово запив своє бурлацтво! — казав Микола, встаючи вранці з-під лавки. — Не я п'ю, горе п'є та мої нещадимі злидні. Не сприяла мені доля за весь мій вік.

Цілий тиждень Микола запивав своє гірке бурлацтво і приходив додому п'яний. Дочка й зять зглядались між собою й мусили мовчати. Зять пам'ятав, що живе в тестя у приймах і що він настоятель на Джерине поле й ґрунт.

— Не сердьтесь, діти! — казав до їх Джеря. — Проп'ю свою біду та й закаюсь пити, поки й мого життя.

Зять мусив змовчувати: робив усяку угоду Джері, бо він був у приймах і постерігав, що Джеря п'є з горя.

Микола й справді швидко закаявся пити, за свої гроші купив конячку з візком і почав хазяйнувати. Його вдача, як велика річка після весни, почала входити в свої береги; але часом вряди-годи знов несподівано виходила з берегів і розливалась бурлацтвом, доки зовсім вгамувалась на старість. Тим часом на селі завелись нові порядки; вже завели волость, і громада обрала за голову одного багатого чоловіка й поклала йому

плату на рік двісті карбованців. Голова зараз почув, де раки зимують, і почав з писарем потроху обкрадати громадський скарб, встоював за свій багатий рід і всі громадські повинності скидав на вбогих хазяїнів. Раз якось голова послав до Миколи десяцького, щоб він дав свого коня під станового. Микола знав, що коні самого голови і його багатой рідні стоять дома в повітках.

— Нехай голова дає свої коні або пошле до своєї рідні, — сердито одказав Джеря.

Голова послав до Миколи десяцького вдруге. Микола дав коня, але зараз пішов до шинку, де було чимало громадян, і почав нарікати на голову за те, що він усю громадську вагу скидає на бідніших хазяїнів, а собі вже поставив нову хату з світлицею та з кімнатою, наче збудував панську економію.

— Голова краде наші гроші, а ми мовчимо. Він швидко переведе наші коні й худобу, а ми нібито повинні йому на все наставати. Хіба таки в нас на селі й людей нема. Даймо чередникові сто карбованців, то він буде таким самим головою, ще й спасибі скаже! Скиньмо його, іродового сина! Нехай знає, що громада великий чоловік.

— То й скиньмо! Правду ти, Миколо, кажеш! Чи вже ж таки в нас на селі вартого чоловіка не знайдеться. Оберім ще вбогого. Бачили вже багатих в головах, побачимо й бідних!

Старий, аж трухлявий, корчмар, той самий, що колись брав у заставу одержу старого Джері, як Микола женився, налив Миколі півкварту горілки й трохи не долив.

— Чом же ти не доливаєш, вражий сину! — крикнув Микола на жида. — Ти думаєш, що я не знаю, скільки ти заробляєш на тих недоливках?

— А скільки я заробляю на тих недоливках? — спитав старий шинкар. — Бодай мені Бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю.

— Довелось би тобі давно загинути, — сміявся Микола. — Ти не доливаєш на сто карбованців на рік!

— Ой вай! Куди ж пак! на сто карбованців! Якби тому була правда, я б досі був багатим купцем.

— Давай ще півкварту! — крикнув Микола. Шинкар налив півкварту й не долив на цілий палець. Він бачив, що Микола вже був трохи напідпитку. Для п'яних він не тільки не доливав, а ще й води підливав.

— Доливай-бо! Не жартуй лиш зо мною! — крикнув Микола.

— Ну! Як доливай? Хіба я не долив? — промовив жид і долив ще дві краплі для людського ока.

Микола вхопив кварту й пожбурив нею на шинкаря. Горілка потекла йому по лиці й по бороді. Шинкар прискав, як кіт, понюхавши перцю.

— Потривай же ти! Не будеш ти сидіть в наших шинках. Ти думаєш, ми не знаємо, скільки відер горілки ти дав на могорич голові, писареві та його рідні? Скинемо ми й тебе з парафії, як і голову. Сам сяду в громадському шинку, а тебе не пушу.

— Хто тобі забороняє? Сідай, про мене, сам, ще й дочку свою посади, — почав шинкар.

Громада зібралась у волость і загула, як бджоли в улику. Багатого голову скинули й обрали за голову чередника. Всі громадські шинки пооднімали од жидів і оддали двом чоловікам, таки вербівським.

Тим часом почали наділять селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, над річкою, а половина села мусила брати землю на шпильях понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері і його зятеві. Та гора була така крута, що у великі дощі рілля скочувалась з водою униз, а воли ледве тягли плуга по косогору. Опріч того, під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські садки. Ті садки належались до хазяїнів споконвіку. Вони росли по балці серед густого лісу. Там був і садок Джерин; там стояла з давніх-давен пасіка його батька.

— Панове громадо! — казав Джеря людям. — Пан хоче нас скривдить, та ми того не попустим. За що ми будемо платити такі скажені гроші? Чи вже ж за ті лісі гори! Як собі пан схоче, а я не хочу брать того поля, не буду навіть цього літа сіяти на йому хліба; а хто посіє хліб, той буде зрадник громаді.

— То й не сіймо! — гукнула громада. — А хто почне орать, то ми полатаємо киями боки. Треба подавать лист на пана і за поле, і за наші батьківські садки.

— Авжеж, треба! Минулась панщина; а тепер і ми пани, і свого докажемо, — напутював людей Микола.

Громада й справді того року не орала й не сіяла хліба на тому полі, вгорі над балкою. Тим часом пан поїхав до міста і пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду. Мировий посередник потяг руку за паном і Миколу з кількома ватажками та приводцями зв'язали, одвели до міста й посадили в тюрму на висидку.

— От тобі й воля! — сказав Джеря. — От тобі й вернувся до господи. І нащо було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од Бога і од людей!

Половина села не орала й не сіяла того року. Пан не згоджувався брать назад того поля. Так воно й стояло ціле літо толокою.

Тим часом і по других селах люди не хотіли брать поля; і в других селах давали їм землю неродючу. З столиці прислали повірочну комісію. Комісія розібрала діло вербівських селян і звеліла наділити їх кращою землею, їм повертали навіть ті хутори й садки в лісах, що польські пани

ще передніше од їх пооднімали. Джерю випустили з тюрми на волю. Пан зненавидів його й не знав, як його викишкати з села, а Джеря обходив панський двір десятою вулицею й зарікся навіть заробляти хліб на панському полі. Од того часу Джеря, як тільки було почує дзвоник станового або справника, то зараз тікає з села на хутір, у ліс.

І до кінця свого живоття Джеря йшов проти панів та жидів: так вони багато нашкодили йому й скривдили його, занапастили його вік.

Чи вивозив він на ярмарок картоплю, цибулю, капусту або огірки, він ніколи не продавав панам, одказував їм грубо, сердито, з великою злістю, мало не проганяв їх од воза. Жиди підпоювали декотрих громадян, підбивали їх оддати їм громадські шинки, та нічого не вдіяли. Джеря підбив громаду подати губернаторові лист, щоб жидів зовсім виселити з села.

В Вербівці настав молодий піп і почав брати велику плату за треби. Джеря перестав ходити до церкви, і як було вгледить попа, то зараз хапається за свою кишеню. Вряди-годи, одначе, Микола молився Богу в пасіці, хрестячись та кланяючись до схід сонця. На старості літ Джеря любив довгими зимніми вечорами розказувати дочці й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зустрічався. Діти слухали й засипали коло його, на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжятий, гнувся додолу й висипавсь, а люди на панщині хапали серпами панський хліб. Тепер стало діло напереверт: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжятий. Пани, в важку для селян годину, почали наймать зимою строкових на жнив'яний час за нікчемну плату й накладали велику пеню на того, хто пропускав в жнива дні. Стала знов маленька панщина: це тоді завелись в польських панів відомі «порції».

Джеря вговорював людей не ставати на ті «порції», а сам перебравсь на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках поблизу од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло куреня з своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла в балці на косогорі в садочку, а насупроти неї, по другий бік балки, стояла крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а внизу густою ліщиною.

Коло пасіки суспіль росли на балці старі садки, а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садками, вилась попід горою і ховалась далеко-далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі терном та

ліщиною: то було померше село, може, ще старіше, ніж була Вербівка, може, знесене татарським або польським мечем та вогнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулювся курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосими й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бжіл, потрушеною стеблами солом.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. В одному кутку коло хвіртки тліло курево, і легенький димок вився вгору й ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пеньку коло вогню і держав на руках маленького замурзаного онучка. Коло його сиділо дві дівчинки-онучки, а старший хлопець з батоном в руках стояв проти діда й не зводив з його очей. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під їх і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускались вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч в клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе якусь дивну казку та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мала дитина заснула на його руках.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодію травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняча огудина, сплелася з бадиліною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного улика довгою зеленою стежкою. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка, ріс жовтий кущик дроку. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, улики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світлом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула гучними струнами кобза, пригравуючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

Леся Українка

Лісова пісня

Драма-феєрія в 3 діях

Спис діячів «Лісової пісні»:

Пролог

«Той, що греблі рве».
Потерчата (двоє).
Русалка.
Водяник.

Дія I

Дядько Лев.
Лукаш.
Русалка.
Лісовик.
Мавка.
Перелесник.
Пропасниця (без мови)
Потерчата.
Куць.

Дія II

Мати Лукашева.
Лукаш.
Дядько Лев.
Мавка.
Русалка Польова.
Килина.

Русалка.
«Той, що в скалі сидить».
Перелесник.

Дія III

Мавка.
Лісовик.
Куць.
Злидні.
Мати Лукашева.
Килина.
Хлопчик.
Лукаш.
Діти Килинині (без мови).
Доля.
Перелесник.

Пролог

Старезний, густий, предковичний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину — то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах. Саме озеро — тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині.

Містина вся дика, таємнича, але не понура, — повна ніжної задумливої поліської краси.

Провесна. По узліссі і на галяві зеленів периший рясст і цвітуть проліски та сон-трава. Деревя ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду. В лісі щось загомніло, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве» — молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; одержа на йому

міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими злотистими іскрами. Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає.

«Той, що греблі рве»

З гір на долину
біжу, стрибаю, рину!
Місточки збиваю,
всі гребельки зриваю,
всі гатки, всі запруди,
що загатили люди, —
бо весняна вода,
як воля молода!

(Хвилює воду ще більше, поринає і виринає, мов шукаючи щось у воді.) Потерчата (двоє маленьких, бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття)

Перше
Друге
Перше

Чого ти тута блудиш?
Чого зо сну нас будиш?
Нас матуся положила
і м'яченько постелила,
бо на ріння, на каміння
настелила баговиння
і лататтям покривала,
і тихенько заспівала:
«Люлі-люлі-люлята,
засніть, мої малята!»

Друге
Перше

Чого ж ти тут шугаєш?
Кого ти тут шукаєш?
«Той, що греблі рве»
Тую Русалку,
що покохав я змалку,
бо водяній царівні
нема на світі рівні!
Збігав я гори,
доли, яри, ізвори, —
милішої коханки
нема від озерянки.

Зіб'ю всю вашу воду,
таки знайду ту вроду!

(Бурно мутить воду.)

Потерчата Ой леле! не нуртуй!
Хатинки не руйнуй!
Печера в нас маленька,
що збудувала ненька.
Убога наша хатка,
бо в нас немає татка...

(Чіпляються йому за руки, благаючи.)

Ми спустимось на дно,
де темно, холодно,
на дні лежить рибалка
над ним сидить Русалка...

«Той, що греблі рве»
Нехай його покине!
Нехай до мене зрине!

(Потерчата поринають в озеро.)

Виплинь же, мила!!

Русалка випливає і знадливо всміхається, радісно складаючи долоні. На ній два вінки — один більший, зелений, другий маленький, як коронка, перловий, з-під нього спадає серпанок.

Русалка Се ти, мій чарівниченьку!

«Той, що греблі рве» *(грізно)*
Що ти робила?

Русалка *(кидається немов до нього, але пропливає далі, минаючи його)*
Я марила всю ніченьку
про тебе, мій паниченьку!
Ронила сльози дрібнії,
збирала в кінви срібнії,
без любові розмовоньки
сповнила віщерть коновоньки...

(Сплескує руками, розкриває обійми, знов кидається до нього і знов минає.)

Ось кинь на дно червінця,
поллються через вінця!

(Дзвінко сміється.)

«Той, що греблі рве» (з'їдливо)
То се й у вас в болоті
кохаються у злоті?

Русалка наближається до нього, він круто відвертається від неї, виром закрутивши воду.

Найкраще для Русалки
сидіти край рибалки,
глядіти неборака
від сома та від рака,
щоб не відгризли чуба.
Ото розмова любя!

Русалка *(підпливає близьенько, хапає за руки, заглядає в вічі)*
Вже й розгнівився?

(Лукаво.)

А я щось знаю, любчику,
хороший душогубчику!

(Тихо сміється, він бентежиться.)

Де ти барився?
Ти водяну царівну
зміняв на мельниківну!
Зимові — довгі ночі,
а в дівки гарні очі, —
недарма паничі їй носять дукачі!

(Свариться пальцем на нього і дрібно сміється.)

Добре я бачу
твою ледачу вдачу,
та я тобі пробачу,
бо я ж тебе люблю!

(З жартівливим нафосом.)

На цілу довгу мить тобі я буду вірна,
хвилину буду я ласкава і покірна,
а зраду потоплю!
Вода ж не держить сліду
від рана до обіду,
так, як твоя люба,
або моя журба!

«Той, що греблі рве» *(поривчасто простягає їй обидві руки)*
Ну, мир-миром!
поплинем понад виром!

Русалка (береться з ним за руки і прудко кружляє)
 На виру-вирочку,
 на жовтому пісочку,
 в перловому віночку
 зав'юся у таночку!
 Ух! Ух!

Ухкають, бризкають, плещуть. Вода б'ється в береги, аж осока шумить, і пташки зграями зриваються з очеретів.

Водяник *(Виринає посеред озера. Він древній, сивий дід, довге волосся і довга біла борода всуші з баговинням звисають аж по пояс. Шати на ньому — барви мулу, на голові корона із скойок. Голос глухий, але дружий)*
Хто тут бентежить наші тихі води?

Русалка з своєю парою спиняються і кидаються врозтіч.

Русалка	Стидайся, дочко! Водяній царівні танки заводити з чужинцем?! Сором! Він, батьку, не чужий. Ти не пізнав?
Водяник	Се ж «Той, що греблі рве»! Та знаю, знаю! Нерідний він, хоч водяного роду.

Зрадлива і лукава в нього вдача.
Навесні він нуртує, грає, рве,
зриває з озера вінок розкішний,
що цілий рік викохують русалки,
лякає птицю мудру, сторожку,
вербі-вдовиці корінь підриває
і бідним сиротят-потерчатам
каганчики водою заливає,
псує мої рівенькі береги
і старощам моім спокій руйнує.
А влітку де він? Де тоді гасає,
коли жадібне сонце воду п'є
із келиха мого, мов гриф неситий,
коли від спраги никне очерет,
зоставшись на березі сухому,
коли, вмираючи, лілеї клонять
до теплої води голівки в'ялі?
Де він тоді?

*Під час сеї мови «Той, що греблі рве» нишком киває Русалці,
ваблячи її втекти з ним по лісовому струмку.*

«Той, що греблі рве» (з *укритою намішкою*)

Тоді я в морі, діду.
Мене на поміч кличе Океан,
щоб не спило і в нього чашу сонце.
Як цар морський покличе — треба слухать.
На те є служба, — сам здоровий знаєш.
Еге ж, тоді ти в морі... А мені,
якби не помагав мій друг одвічний,
мій щирий приятель осінній дощик,
прийшлося би згинуть з парою!

Водяник

«Той, що греблі рве» незаметно ховається в воду.

Русалка

Татусю!
не може пара згинутися, бо з пари
знов зробиться вода.

Водяник

Яка ти мудра!
Іди на дно! Доволі тут базікати!

Русалка Та зараз, тату! Вже ж його немає.
Я розчешу поплутаний сікняг.

(Виймає з-за пояса гребінку з мушлі, чеше прибережне зілля.)

Водяник Ну, розчеши, я сам люблю порядок.
Чеши, чеши, я тута підожду,
поки скінчиш роботу. Та поправ
латаття, щоб рівненько розстелялось,
та килим з ряски позшивай гарненько,
що той порвав пройдисвіт.

Русалка Добре, тату.

*Водяник вигідно вкладається в очереті, очима слідкуючи
роботу Русалчину; очі йому поволі заплющуються.*

«Той, що греблі рве» *(виринувши, стиха до Русалки)*
Сховайся за вербою!

Русалка ховається, оглядаючись на Водяника.

Поплинемо з тобою
ген на розтоки,
під бистрії лотоки,
зірвемо греблю рівну,
утопим мельниківну!

*(Хапає Русалку за руку і швидко мчить з нею через озеро.
Недалеко від другого берега Русалка спиняється і скрикує.)*

Русалка Ой, зачепилася за дуб торішній!

Водяник прокидається, кидається навперейми і перехоплює Русалку.

Водяник То се ти так?! Ти, клятий баламуте,
ще знатимеш, як зводити русалок!
Поскаржуся я матері твоєї,
Метелиці Гірській, то начувайся!

«Той, що греблі рве» *(з реготом)*
Поки що буде, я ще нагуляюсь!
Прощай, Русалонько, сповняй коновки!

(Кидається в лісовий струмок і зникає.)

Водяник *(до Русалки)*

Іди на дно! Не смій мені зринати
три ночі місячні поверх води!

Русалка *(прудчаючись)*

З якого часу тут русалки стали
невільницями в озері? Я — вільна!
Я вільна, як вода!

Водяник

В моїй обладі
вода повинна знати береги.
Іди на дно!

Русалка

Не хочу!

Водяник

А, не хочеш?
Віддай сюди вінець перловий!

Русалка

Ні!
то дарував мені морський царенко.

Водяник

Тобі вінця не прийдеться носити,
бо за непослух забере тебе
«Той, що в скалі сидить».

Русалка *(з жахом)*

Ні, любий тату,
я буду слухатись!

Водяник

То йди на дно.

Русалка *(поволі опускаючися в воду)*

Я йду, я йду... А бавитися можна
з рибалкою?

Водяник

Та вже ж, про мене, бався.

*Русалка спустилася в воду по плечі і, жалібно всміхаючись,
дивиться вгору на батька.*

Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю.
Таж вій тебе занапастив би тільки,
потяг би по колючому ложиську
струмочка лісового, біле тіло
понівечив та й кинув би самотню
десь на безвідді.

Русалка

Але ж він вродливий!

Водяник

Ти знов своєї?!

Русалка

Ні, ні, ні! Я йду!

(Поринає.)

Водяник (поглядаючи вгору)

Уже весняне сонце припікає...

Ху, душно як! Прохолодитись треба.

(Поринає й собі.)

Дія I

Та сама містина, тільки весна далі поступила; узлісся наче повите ніжним зеленим серпанком, де-не-де вже й верховіття дерев поволочене зеленою барвою. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку.

З лісу на прогалину виходять: дядько Лев і небіж його Лукаш. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстяної шапки-рогатки; убраний Лев у полотняну одягу і в ясно-сиву, майже білу свиту; на ногах постоли, в руках кловня (малий ятірець), коло пояса на ремініці ніжик, через плече виплетений з лика кошіль (торба) на широкому реміні. Лукаш — дуже молодий хлопець, гарний, чорнобровий, стрункий, в очах ще є щось дитяче; убраний так само в полотняну одягу, тільки з тоншого полотна; сорочка випущена, мережана біллю, з виложистим коміром, підперезана червоним поясом, коло коміра і на чохлах червоні застіжки: свити він не має; на голові бриль; на поясі ніжик і ківшик з лика на мотузку.

Дійшовши до берега озера, Лукаш зупинився.

Лев

Чого ж ти зупинився? Тут не можна зайти по рибу. Мулко вельми, грузько.

Лукаш

Та я хотів собі сопілку втяти, — хороший тут вельми очерет.

Лев

Та вже тих сопілок до лиха маєш!

Лукаш

Ну, скільки ж їх? — калинова, вербова та липова, — ото й усі. А треба

ще й очеретяну собі зробити, —
та лепсько грає!
Лев Та вже бався, бався,
на те бог свято дав. А взавтра прийдем,
то будем хижку ставити. Вже час
до лісу бидло виганяти. Бачиш,
вже онде є трава помежи рястом.
Лукаш Та як же будемо сидіти тут?
Таж люди кажуть — тут непевне місце..
Лев То як для кого. Я, небоже, знаю,
як з чим і коло чого обійтися:
де хрест покласти, де осику вбити,
де просто тричі плюнути, та й годі.
Посієм коло хижки мак-відюк,
терлич посадимо коло порога,
та й не приступиться ніяка сила..
Ну, я піду, а ти собі як хочеш.

*Розходяться. Лукаш іде до озера і зникає в очереті. Лев іде
понад берегом, і його не стає видно за вербами.*

Русалка *(випливає на берег і кричить)*
Дідусю! Лісовий! біда! рятуйте!
Лісовик *(малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний облич-
чям; у брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куниці)*
Чого тобі? Чого кричиш?
Русалка Там хлопець
на дудки ріже очерет!
Лісовик Овва!
Коби всії біди! Яка скупа.
Ось тут мають хижку будувати, —
я й то не бороню, аби не брали
сирого дерева.
Русалка Ой леле! хижу?
То се тут люди будуть? Ой ті люди
з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!
Я не терплю солом'яного духу!
Я їх топлю, щоб вимити водою
той дух ненавидний. Залоскочу
тих натрутнів, як прийдуть!

- Лісовик Стий! — не квапся.
То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі,
а він нам приятель. То він на жарт
осикою та терличем лякає.
Люблю старого. Таж якби не він,
давно б уже не стало сього дуба,
що стільки бачив наших рад і танців,
і лісових великих таємниць.
Вже німці міряли його, навколо
втрюх постававши, обсягли руками —
і ледве що стікло. Давали гроші,
таляри биті, людям дуже милі,
та дядько Лев залявся на життя,
що дуба він повік не дасть рубати.
Тоді ж і я на бороду залявся,
що дядько Лев і вся його рідня
повік безпечні будуть в сьому лісі.
- Русалка Овва! А батько мій їх всіх потопить!
- Лісовик Нехай не важиться! Бо завалю
все озеро гнилим торішнім листом!
- Русалка Ой лишечко, як страшно! Ха-ха-ха!

(Зникає в озері.)

Лісовик, щось воркочучи, закурює люльку, сівши на заваленому дереві. З очеретів чути голос сопілки [мелодії № 1, 2, 3, 4], ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в лісі. Спочатку на вербі та вільхах замайорили сережки, потім береза листом залепетала. На озері розкрились лілеї білі і зазолотили квітки на лататті.

Дика роза проявляє ніжні пун'янки.

З-за стовбура старої розщепленої верби, півусохлої, виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі з розпущеними чорними, з зеленим полиском, косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.

- Мавка Ох, як я довго спала!
- Лісовик Довго, дочко!
Вже й сон-трава перецвітати стала.
От-от зозулька маслечко сколотить,

в червоні черевички убереться
і людям одмірятиме літа.
Вже з вирію поприлітали гості.
Он жовтими пушинками вже плавають
на чистім плесі каченятка дикі.
Мавка А хто мене збудив?
Лісовик Либонь, весна.
Мавка Весна ще так ніколи не співала,
як тепер. Чи то мені так снилось?

Лукаш знов грає [мелодія № 5].

Ні... стій... Ба! чуєш?.. То весна співає?

Лукаш грає мелодію № 5, тільки ближче.

Лісовик Та ні, то хлопець на сопілці грає.
Мавка Який? Невже се «Той, що греблі рве»?
От я не сподівалася від нього!
Лісовик Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж,
Лукаш на ймення.
Мавка Я його не знаю.
Лісовик Бо він уперше тут. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,
де наша баба любить зимувати;
осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе...
Мавка Хотіла б я побачити його.
Лісовик Та нащо він тобі?
Мавка Він, певне, гарний!
Лісовик Не задивляйся ти на хлопців людських.
Се лісовим дівчатам небезпечно...
Мавка Який-бо ти, дідусю, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
як Водяник Русалку?
Лісовик Ні, дитинко,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик одвіку
усе живе засмоктувати. Я

звук волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, — там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!

Мавка (сміється)

Ну, як-таки, щоб воля — та пропала?
Се так колись і вітер пропадає!

*Лісовик хоче щось відмовити, але виходить Лукаш із сопілкою.
Лісовик і Мавка ховаються.*

*Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік,
Мавка кидається і хапає його за руку.*

Мавка Не руш! не руш! не ріж! не убивай!
Лукаш Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хтів собі вточити соку
з берези.

Мавка Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!
Лукаш Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?

Мавка Я — Мавка лісова.

Лукаш (не так здивовано, як уважно придивляється до неї)
А, от ти хто! Я від старих людей
про мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.

Мавка А бачити хотів?

Лукаш Чому ж би ні?.. Що ж, — ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?

(Придивляється.)

Та ні, тепер зелені... а були,
як небо, сині... О! тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи, може, карі... ти таки дивна!

Мавка (*усміхаючись*)

Чи гарна ж я тобі?

Лукаш (*соромлячись*)

Хіба я знаю?

Мавка (*сміючись*)

А хто ж те знає?

Лукаш (*зовсім засоромлений*)

Ет, таке питаєш!..

Мавка (*щиро дивуючись*)

Чому ж сього не можна запитати?

Он бачиш, там питає дика рожка:

«Чи я хороша?»

А ясень їй киває в верховітті:

«Найкраща в світі!»

Лукаш

А я й не знав, що в них така розмова.

Я думав — дерево німе, та й годі.

Мавка

Німого в лісі в нас нема нічого.

Лукаш

Чи то ти все отак сидиш у лісі?

Мавка

Я зроду не виходила ще з нього.

Лукаш

А ти давно живеш на світі?

Мавка

Справді,

ніколи я не думала про те...

(*Задумується.*)

Мені здається, що жила я завжди...

Лукаш

І все така була, як от тепер?

Мавка

Здається, все така...

Лукаш

А хто ж твій рід?

Чи ти його зовсім не маєш?

Мавка

Маю.

Є Лісовик, я зву його: «дідусю»,

а він мене: «дитинко» або «доню».

Лукаш

То хто ж він — дід чи батько?

Мавка

Я не знаю.

Хіба не все одно?

- Лукаш (сміється) Ну, та й чудні ви
отут у лісі! Хто ж тобі тут мати,
чи баба, чи вже як у вас зовуть?
- Мавка Мені здається часом, що верба,
ота стара, сухенька, то — матуся.
Вона мене на зиму прийняла
і порохном м'якеньким устелила
для мене ложе.
- Лукаш Там ти й зимувала?
- Мавка А що ж ти там робила цілу зиму?
Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: «Засни, засни...»
І снилися мені все білі сні:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,
стелилися незнані трави, квіти,
блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба — білі, непрозорі —
і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами. Ясне намисто
з кришталю грає і ряхтить усюди...
Я спала. Дихали так вільно груди.
По білих снах рожевії гадки
легенькі гаптували мережки,
і мрії ткалися золото-блакитні,
спокійні, тихі, не такі, як літні...
- Лукаш (заслухавшись) Як ти говориш...
- Мавка Чи тобі так добре?

Лукаш потакує головою.

Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.

Мавка сплітає довге віття на березі, сідає в нього й гойдається тихо, мов у колисці. Лукаш грає соло мелодії № 6, 7 і 8, прихилившись до дуба, і не зводить очей з Мавки. Лукаш грає веснянки. Мавка, слухаючи, мимоволі озивається тихесенько на голос мелодії № 8, і Лукаш їй приграє вдруге мелодію № 8. Спів і гра в унісон.

Мавка Як солодко грає,
 як глибоко крає,
 розтинає білі груди,
 серденько виймає!

На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше дика рожка, біліє цвіт калини, глос соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина появляє ніжні квіти. Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась туга аж до сліз; Лукаш, завваживши те, перестає грати.

Лукаш Ти плачеш, дівчино?
Мавка Хіба я плачу?

(Проводить рукою по очах.)

 А справді... Ні-бо! то роса вечірня.
 Заходить сонце... Бач, уже встає
 на озері туман...
Лукаш Та ні, ще рано!
Мавка Ти б не хотів, щоб день уже скінчився?

Лукаш хитає головою, що не хотів би.

Мавка Чому?
Лукаш Бо дядько до села покличуть.
Мавка А ти зо мною хочеш бути?

Лукаш киває, потакуючи.

 Бачиш,
 і ти немов той ясень розмовляєш.
Лукаш *(сміючись)* Та треба по-тутешньому навчитись,
 бо маю ж тут літувати.

Мавка *(радо)*

 Справді?
Лукаш Ми взавтра й будуватися почнемо.
Мавка Курінь поставите?

Лукаш Ні, може, хижку,
а може, й цілу хату.
Мавка Ви — як птахи:
клопочетесь, будуєте кубельця,
щоб потім кинути.
Лукаш Ні, ми будуєм
навіки.
Мавка Як навіки? Ти ж казав,
що тільки літувати будеш тут.
Лукаш *(ніяково)* Та я не знаю... Дядько Лев казали,
що тут мені дадуть ґрунтець і хату,
бо восени хотять мене женити...
Мавка *(з тривогою)* З ким?
Лукаш Я не знаю. Дядько не казали,
а може, ще й не напитали дівки.
Мавка Хіба ти сам собі не знайдеш пари?
Лукаш *(поглядаючи на неї)* Я, може б, і знайшов, та...
Мавка Що?
Лукаш Нічого...

(Пограває у сопілку стиха щось дуже жалібноеньке [мелодія № 9], потім спускає руку з сопілкою і замислюється.)

Мавка *(помовчавши)* Чи у людей паруються надовго?
Лукаш Та вже ж навік!
Мавка Се так, як голуби...
Я часом заздрила на їх: так ніжно
вони кохаються... А я не знаю
нічого ніжного, окрім берези,
за те ж її сестрицею визнаю;
але вона занадто вже смутна,
така бліда, похила та журлива, —
я часто плачу, дивлячись на неї.
От вільхи не люблю — вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає;

вона й сама боїться — все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа
задирлива, так само й глід, і терен.
А ясень, клен і явір — гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.
Така, здається, й я була торік,
але тепер мені чомусь те прикро...
Як добре зважити, то я у лісі
зовсім самотня...

(Журливо задумується.)

Лукаш А твоя верба?
Таж ти її матусею назвала.
Мавка Верба?.. Та що ж... в їй добре зимувати,
а літом... бач, вона така суха,
і все рипить, все згадує про зиму...
Ні, я таки зовсім, зовсім самотня...
Лукаш У лісі ж не самії дерева, —
таж тут багато різної є сили.

(Трохи ущипливо.)

Мавка Вже не прибідноюся, бо й ми чували
про ваші танці, жарти та зальоти!
То все таке, як той раптовий вихор, —
от налетить, закрутить та й покине.
В нас так нема, як у людей, — навіки!
Лукаш *(приступаючи ближче)*
А ти б хотіла?..

Раптом чутно голосне гукання дядька Лева.

Голос
Гов, Лукашу, гов!
го-го-го-го! А де ти?
Лукаш *(відзивається)*
Ось я йду!

Голос А йди хутчій!
Лукаш Ото ще нетерплячка!

(Відгукується.)

Та йду вже, йду!

(Подається йти.)

Мавка А вернешся?
Лукаш Не знаю.

(Іде в прибережні хащі.)

З гущавини лісу вилітає Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, чорними бровами з блискучими очима. Він хоче обняти Мавку, вона ухиляється.

Мавка Не руш мене!
Перелесник А то чому?
Мавка Іди,
 поглянь, чи в полі рунь зазеленіла.
Перелесник Мені навіщо тая рунь?
Мавка А там же
 твоя Русалка Польова, що в житі.
 Вона для тебе досі вже вінок
 зелено-ярий почала сплітати.
Перелесник Я вже її забув.
Мавка Забудь мене.
Перелесник Ну, не глузуй! Ходи, полетимо!
 Я понесу тебе в зелені гори, —
 ти ж так хотіла бачити смереки.
Мавка Тепер не хочу.
Перелесник Так? А то чому?
Мавка Бо відхотілося.
Перелесник Якись химери!
 Чом відхотілося?
Мавка Нема охоти.

Перелесник (*услесливо в'ється коло неї*)

Линьмо, линьмо в гори! Там мої сестриці,
там гірські русалки, вільні Літавиці,
будуть танцювати коло по травиці,
наче блискавиці!

Ми тобі знайдемо з папороті квітку,
зірвем з неба зірку, золоту лелітку,
на снігу нагірнім вибілимо влітку
чарівну намітку.

Щоб тобі здобути лісову корону,
ми Змію-Царицю скинемо із трону,
і дамо крем'яні гори в оборону!

Будь моя кохана!

Звечора і зрана
самоцвітні шати
буду приношати
і віночок плести,
і в таночок вести,
і на крилах нести

на моря багряні, де багате сонце
золото ховає в таємну глибіню.

Потім ми заглянем до зорі в віконце,
зірка-пряха вділить срібне волоконце,
будем гаптувати оксамитну тінь.

Потім, на світанні, як біляві хмари
стануть покрай неба, мов ясні отари,
що холодну воду п'ють на тихім броді,
ми спочинем любо на квітчастім...

Мавка (*нетерпляче*)

Годі!

Перелесник

Як ти обірвала річ мою сердито!

(Смутно і разом лукаво.)

Мавка (*байдуже*)

Ти хіба забула про торішнє літо?

Ох, торішнє літо так давно минуло!
Що тоді співало, те в зимі заснуло.
Я вже й не згадаю!

Перелесник (*таємниче нагадуючи*)

А в дубовім гаю?..

Мавка Що ж там? Я шукала ягідок, грибків...

Перелесник А не приглядалась до моїх слідків?

Мавка В гаю я зривала кучерики з хмелю...

Перелесник Щоб мені послати пишную постелю?

Мавка Ні, щоб перевити се волосся чорне!

Перелесник Сподівалась: може — миленький пригорне?

Мавка Ні, мене береза ніжно колихала.

Перелесник А проте... здається... ти когось кохала?

Мавка Ха-ха-ха! Не знаю!

Попитай у гаю.

Я піду квітчати дрібним рястом коси...

(Подається до лісу.)

Перелесник Ой гляди! Ще змиють їх холодні роси!

Мавка Вітерець повіє,
сонечко пригріє,
то й роса спаде!

(Зникає в лісі.)

Перелесник Постривай хвилину!

Я без тебе гину!

Де ти? Де ти? Де?

*Біжить і собі в ліс. Поміж деревами якусь хвилину маячить
його червона одіж і, мов луна, озивається: «Де ти? Де?..»*

*По лісі грає червоний захід сонця, далі погасає. Над озером
стає білий туман.*

Дядько Лев і Лукаш виходять на галяву.

Лев (*сердито воркоче*)

Той клятий Водяник! Бодай би всох!

Я, наловивши риби, тільки вплив
на плесо душогубкою, — хотів
на той бік передатися, — а він

вчепився цупко лапою за днище,
та й ані руш! Ще трохи — затопив би!
Ну й я ж не дурень, як засяг рукою
за бороду, то й замотав, як мичку,
та ножика з-за пояса, — бігме,
так і відтяв би! Та проклята ж пара —
штурхіць! — і перекинула човна!
Я ледь що вибрався живий на берег.
І рибу розгубив... А, щоб ти зслиз!

(До Лукаша.)

А тут іще ж тебе щось учепило, —
кричу, гукаю, кличу — хоч ти згинь!
І де ти діявся?
Лукаш Та кажу ж — був тута,
вирізував сопілку.
Лев Щось довгенько
вирізуєш, небоже, сопілки!
Лукаш *(ніяково)* Або ж я, дядьку...
Лев *(усміхнувся і подобрів)*
Ей! не вчись брехати,
бо ще ти молодий! Языка шкода!
От ліпше хмизу пошукай по лісі,
та розпали вогонь, — хоч обсушуся,
бо як його таким іти додому?
Поки дійдем, ще й тая нападе —
не тута споминаючи — цур-пек! —
а потім буде душу витрясати...

Лукаш іде в ліс; чутно згодом, як він хрюскає сухим гіллям.

Дядько Лев *(сідає під дубом на грубу коренину і пробує викресати вогню, щоб запалити люльку)*

Аякже! викрешеш! і губка змокла...
і трут згубився... А, нема на тебе
лихої трясці!.. Чи не наросла
на дубі свіжа?

(Обмацує дуба, шукаючи губки).

*З озера, в туману, виринає біла жіноча постать, більше
подібна до смуги мли, ніж до людини; простягнені білі до-
вгі руки загребисто ворухать тонкими пальцями, коли
вона наближається до Лева.*

Лев (ужахнувшись)

Се що за мара?

Ага! вже знаю. Добре, що побачив!..

*(Оговтавшись, виймає з кошеля якісь корінці та зілля
і простягає назустріч марі, немов боронячись від неї.
Вона трохи відступає. Він прочитує, замовляючи, дедалі
все швидше.)*

Шіпле-дівиче, Пропаснице-Трясавице!

Іди ти собі на куп'я, на болота,

де люди не ходять, де кури не піють,

де мій глас не заходить.

Тут тобі не ходити,

білого тіла не в'ялити,

жовтої кості не млоїти,

чорної крові не спивати,

віку не вкорочати.

Ось тобі полинь —

згинь, маро, згинь!

*Мара подається назад до озера і зливається з туманом.
Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком,
виймає з-за пазухи кресало й губку і розпалює вогонь.*

Лукаш

Ось нате, дядьку, грійтеся.

Лев

Спасибі.

Ти догоджаєш дядькові старому.

(Розпалює коло вогню лоп'я.)

Тепер що іншого!

*(Вкладається проти вогню на траві, поклавши кошеля під
голову, пакає лоп'я і жмуриться на вогонь.)*

Лукаш Якби ви, дядьку,
якої байки нагадали.
Лев Бач!
умалився!.. А ти б якої хтів?
Про Оха-Чудотвора? Про Трьомсина?
Лукаш Такі я чув! Ви вмієте інакших,
що їх ніхто не вміє.
Лев (*надумавшись*) Ну, то слухай:
Я про Царівну-Хвилю розкажу.

(Починає спокійним, співучим, розмірним голосом.)

Якби нам хата тепла та люди добрі,
казали б ми казку,
баяли байку
до самого світу.
За темними борами,
та за глибокими морями,
та за високими горами,
то єсть там дивний-предивний край,
де панує Урай.
Що в тому краю сонце не сідає,
місяць не погасає,
а ясні зорі по полю ходять,
таночки водять.
Отож у найкращої зорі та знайшовся син
Білий Палянин.
На личку білий,
на вроду милий,
золотий волос по вітру має,
а срібна зброя в рученьках сяє...
Лукаш Ви ж про Царівну мали.
Лев Та зажди!..
От як став Білий Палянин до літ доходжати,
став він собі думати-гадати,
про своє життя розважати:
«З усіх я, каже, вродою вдався,
а ще ж бо я долі не діждався.
Порадь мене, Зірнице-мати,

де мені пари шукати;
чи межи боярством,
преславним лицарством,
чи межи князівством,
чи межи простим поспільством?
Що хіба яка царівна
та була б мені рівна...»

(Починає дрімати.)

Лукаш
Лев
От і пішов він до синього моря,
і розіслав на березі перлове намисто...
Відай, ви, дядьку, щось гут проминули.
Хіба?... Та ти ж бо вже не заважай!
...От і розбіглася на морі супротивна хвиля,
а з теї хвилі вилетіли коні,
як жар червоні,
у червону колясу запряжені...
А на тій колясі...

(Змовкає, зможений сном.)

Лукаш
Лев (крізь сон)
Лукаш
Та й хто ж на тій колясі був? Царівна?
Га?... Де?... Яка Царівна?..
Вже й заснули!

(Який час дивиться задумливо на вогонь, потім устає, відходить далі від огнища і походить по галяві, тихо-тихесенько, ледве чути, пограваючи у сопілку [мелодія № 10]. В лісі поночіє, але темрява не густа, а прозора, як буває перед сходом місяця. Навколо вогнища блиски світла і звої тіні неначе водять химерний танок; близькі до вогню квіти то поблискують барвами, то гаснуть у тімні. Покрай лісу таємниче білють стовбури осик та берез. Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. Туман на озері білими хвилями прибиває до чорних хащів; очерет перешиптється з осокою, сховавшись у млі. З гущавини вибігає Мавка, біжить прудко, мов утікаючи; волосся їй розвіялось, одежа розмаялась.

На галяві вона спиняється, оглядаючись, притуляє руки до серця, далі кидається до берези і ще раз зупиняється.

Мавка Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько,
що закрила ти моє личенько!
І вам, стежечки, як мережечки,
що вели мене до березочки!
Ой, сховай мене, ти, сестриченько!

(Ховається під березу, обіймаючи її стовбур.)

Лукаш *(підходить до берези, нишком)*

Ти, Мавко?

Мавка *(ще тихше)*

Я.

Лукаш Ти бігла?

Мавка Як білиця.

Лукаш Втікала?

Мавка Так!

Лукаш Від кого?

Мавка Від такого,
як сам вогонь.

Лукаш А де ж він?

Мавка Цить!.. Бо знову прилетить.

Мовчання.

Лукаш Як ти тремтиш! Я чую, як береза
стинається і листом шелестить.

Мавка *(відхиляється від берези)*

Ой лихо! Я боюся притулятись,
а так не встою.

Лукаш Притулись до мене.

Я дужий, — здержу, ще й обороню.

*Мавка прихиляється до нього. Вони стоять у парі. Місячне світло починає ходити по лісі, стелеться по галяві і за-
крадається під березу. В лісі озиваються співи солов'їні і всі
голоси весняної ночі. Вітер поривчасто зітхає. З осяйного
туману виходить Русалка і нишком підглядає молоду пару.*

*Лукаш, тулячи до себе Мавку, все ближче нахиляється
обличчям до неї і раптом цілує.*

Мавка (скрикує з болем щастя)

Ох!.. Зірка в серце впала!

Русалка

Ха-ха-ха!

(З сміхом і плеском кидається в озеро.)

Лукаш (ужахнувшись)

Що се таке?

Мавка

Не бійся, то Русалка.

Ми подруги, — вона нас не зачепить.

Вона свавільна, любить глузувати,

але мені дарма... Мені дарма

про все на світі!

Лукаш

То й про мене?

Мавка

Ні,

ти сам для мене світ, миліший, кращий,

ніж той, що досі знала я, а й той

покращав, відколи ми поєднались.

Лукаш

То ми вже поєднались?

Мавка

Ти не чуєш,

як солов'ї весільним співом дзвонять?

Лукаш

Я чую... Се вони вже не щебечуть,

не тьохкають, як завжди, а співають:

«Цілуй! цілуй! цілуй!»

(Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком.)

Я зацілую

тебе на смерть!

Зривається вихор, білий цвіт метелицею в'ється по галяві.

Мавка

Ні, я не можу вмерти...

а шкода...

Лукаш

Що ти кажеш? Я не хочу!

Навіщо я сказав?!

Мавка

Ні, се так добре —

умерти, як летюча зірка...

Лукаш

Годі!

(Говорить, пестячи.)

Не хочу про таке! Не говори!
Не говори нічого!.. Ні, кажи!
Чудна у тебе мова, але якось
так добре слухати... Що ж ти мовчиш?
Розгнівалась?

Мавка

Я слухаю тебе...
твого кохання...

*(Бере в руки голову його,
обертає проти місяця і пильно дивиться в вічі.)*

Лукаш

Нащо так? Аж страшно,
як ти очима в душу зазираєш...
Я так не можу! Говори, жартуй,
питай мене, кажи, що любиш, смійся...

Мавка

У тебе голос чистий, як струмок,
а очі — непрозорі.

Лукаш

Може, місяць
неясно світить.

Мавка

Може...

*(Схиляється головою йому до серця
і замирає.)*

Лукаш

Ти зомліла?

Мавка

Цить! Хай говорить серце... Невизрно
воно говорить, як весняна нічка.

Лукаш

Чого там прислухатися? Не треба!

Мавка

Не треба, кажеш? То не треба, малий!
Не треба, любий! Я не буду, щастя,
не буду прислухатися, хороший!
Я буду пестити, моє кохання!
Ти звук до пестоців?

Лукаш

Я не любився
ні з ким ще зроду. Я того й не знав,
що любовці такі солодкі!

Мавка пристрасно пестить його, він скрикує з мукою втіхи.

Мавко!
ти з мене душу виймеш!
Вийму, вийму!
Візьму собі твою співочу душу,
а серденько словами зачарую...
Я цілуватиму вустонька гожі,
щоб загорілись,
щоб зашарілись,
наче ті квітоньки з дикої рожі!
Я буду вабити очі блакитні,
хай вони грають,
хай вони сяють,
хай розсипають вогні самоцвітні!

(Рантом сплескує руками.)

Лукаш Та чим же я принаджу любі очі!
Я ж досі не завітчана!
Дарма!
ти й без квіток хороша.

Мавка Ні, я хочу
 для тебе так завітчатися пишно,
 як лісова царівна!

(*Біжить на другий кінець галяви, далеко від озера, до цвітучих кущів.*)

Лукаш Почекай!
Я сам тебе завітчаю.

(Іде до неї.)

Мавка (смутно)

Не красні
квіти вночі, тепер послули барви...
Лукаш Тут світляки в траві, я назбираю,
вони світитимуть у тебе в косах,
то буде наче зоряний вінок.

(Кладе скільки світляків їй на волосся.)

Дай подивлюся... Ой, яка ж хороша!

(Не тямлячись від щастя, пориває її в обійми.)

Я ще набрати мушу. Я вберу тебе,
мов королівну, в самоцвіті!

(Шукає в траві попід кущами світляків.)

Мавка А я з калини цвіту наламаю.
 Вона не спить, бо соловейко будить.

(Ламає білий цвіт і прикрашує собі одержу.)

Русалка *(знов виходить з туману. Шепоче, повернувшись до очеретів)*
Дитинчата-Потерчата,
засвітіте каганчата!

*В очеретах заблимали два бродячі вогники. Далі виходять
Потерчата, в руках мають каганчики, що блимають, то
ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи. Русалка притуляє
їх до себе і шепоче, показуючи в далечинь на білу постать
Лукашеву, що мріє в мороку поміж кущами.*

Дивіться, он отой, що там блукає,
такий, як батько ваш, що вас покинув,
що вашу ненечку занапастив.
Йому не треба жити.

Перше Потерча
 Утопи!

Русалка Не смію. Лісовик заборонив.

Друге Потерча

А ми не здужаєм, бо ми маленькі.

Русалка Ви маленькі,
 ви легенькі,
 в ручках вогники ясненькі,
 ви як ласочки тихенькі, —
 ви підіть у чагарник,

не почує Лісовик,
а як стріне —
вогник свіне —
був і зник!
Перекиньтесь блискавками
над стежками.
Спалахніть над купиною,
поведіть драговиною, —
де він стане,
там і кане
аж на саме дно болота...
Далі — вже моя робота!
Ну! блись-блись!

Потерчата *(рушаючи одно до одного)*

Ти сюдою, я тудою,
а зійдемося над водою!

Русалка *(радо)*

Подалися!

*(Надбігає до болота, бризкає водою з пальців позад себе
через плечі. З-за кутини вискакує Куць, молоденький чор-
тик-паничик.)*

Куцю-Куцю,
поцілуй у руцю!

(Свавільним рухом простягає йому руку, він цілує.)

Куць

За що ж то, паняanko?

Русалка

Я тобі сніданко
гарне виготую, тільки не прогав.

(Показує в далечинь на Лукаша.)

Бачиш? Що? Привик ти до таких потрав?

Куць *(махнув рукою)*

Поки не в болоті, —
сухо в мене в роті!

Русалка

Буде хлопець твій,
радість буде й бабі, й матінці твоїй!

Куць стрибає за купину і зникає. Русалка в очереті зорить за Потерчатами, що миготять бігунями, спалахують, блимають, снуються, перебігають.

Лукаш (*шукаючи світляків, завважає вогники*)
Які хороші світляки! летючі!
Я ще таких не бачив! А великі!
Я мушу їх піймати!

(Ганяється то за одним, то за другим, вони непомітно надяють його до драговини.)

Мавка
Не лови!
Коханий, не лови! То Потерчата!
Вони зведуть на безвість!

Лукаш не чує, захоплений гонитвою, і відбігає геть далеко від Мавки.

Лукаш (*раптом скрикує*)
Пробі! Гину!
В драговину попав! Ой смокче! тягне!

Мавка надбігає на його крик, але не може дістатися до нього, бо він загруз далеко від твердого берега. Вона кидає йому один кінець свого пояса, держачи за другий.

Мавка
Лови!

Пояс не досягає руки Лукашевої.

Лукаш
Ой, не сягає! Що ж се буде?
Мавка (*кидається до верби, що стоїть, похилившись над драговиною*)
Вербиченько-матусенько, рятуй!

(Швидко, як білиця, злазить на вербу, спускається по крайньому вітті, кидає знов пояса — він на сей раз досягає, — Лукаш хапається за кінець, Мавка притягає його до себе, потім подає руку і помагає злізти на вербу.) Русалка в очереті видає глухий стогін досади і зникає в тумані. Потерчата теж зникають.

Дядько Лев (*прокинувся від крику*)

Га?.. Що таке? Вже знов якась мара?

Цур-пек! щезай!

(*Оглядається.*)

Лукашу, де ти? гов!

Лукаш (*озивається з верби*)

Я тута, дядьку!

Лев

А ти тут чого?

(*Підходить і заглядає на вербу.*)

Зліз на вербу, ще й з дівкою!

Лукаш ізлізає з верби. Мавка там лишається.

Лукаш

Ой дядьку!

Я тут було в драговині загруз,

натрапив на вікно, та вже вона

(*показує на Мавку*)

Лев

порятувала якось.

А чого ж ти

стикаєшся отут як потороча? —

таж поночі!

Лукаш

Я світляки ловив...

(*Уриває.*)

Лев (*завважає світляки на Мавці*)

Ба! так би ти й казав, то я ж би знав!

Тепер я бачу сам, чия то справа.

Мавка

Я ж, дядечку, його порятувала.

Лев

Дивись ти — «дядечку»! Знайшлась небога!

А хто ж його призвів у пастку лізти?

(*Докірливо хитає головою.*)

Ей, кодію лісове! Така в вас правда!..

Ну, попаду ж і я Лісовика,

то вже не вирветься, — в пенюк дубовий
вщемлю те бородище-помелище,
то буде відати! Бач, підсилає
своїх дівок, а сам — і я не я!

Мавка (*швидко збігає з верби*)

Ні, він не винен! Хай Змія-Цариця
мене скарає, якщо се неправда!
І я не винна!

Лев

От, тепера вірю,
бо знаю, се в вас присяга велика.

Лукаш

Вона мене порятувала, дядьку,
от бігме згинув би тепер без неї!

Лев

Ну, дівонько, хоч ти душі не маєш,
та серце добре в тебе. Пробачай,
що я нагримав зопалу.

(До Лукаша.)

Чого ж ти
по свігляки погнався на болото?
Хіба ж вони по купинах сидять?

Лукаш

Та то якісь буди такі летючі!

Лев

Еге! То знаю ж я! То Потерчата!
Ну-ну, чекайте ж, приведу я взавтра
щєняток-ярчуків, то ще побачим,
хто тут заскавучить!

Голоски Потерчат

(озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання)

Ні, ні, дідуню!
Ні, ми не винні!
Ми в драговинні
ягідки брали.
Ми ж бо не знали,
що тута гості,
ми б не зринали
із глиbokості...
Ой нене, сум!
Нум плакати, нум!

Лев Чи бач, як знітилась невірна пара,
вільомський накоренок! Та нехай,
я вже дійду, хто винен, хто не винен!..

(До Лукаша.)

А що, небоже, чи не час додому?
Ходім помалу.

(До Мавки.)

Мавка Будь здорова, дівко!
Ви завтра прийдете? Я покажу,
де є хороше дерево на хату.
Лев Я бачу, ти про все вже розпиталась.
Метка! Та що ж, приходить, я з вами звик,
та й вам до нас прийдеться привикати.
Ходімо. Прощавай!

(Рушає.)

Мавка (білши до Лукаша, ніж до Лева)
Я буду ждати!

*Лукаш відстає від дядька, стискає мовчки обидві руки
Мавці, безгучно її цілує і, догнавши дядька, іде з ним у ліс.*

Мавка (сама)
Коли б ти, нічко, швидше минала!
Вибач, кохана! Ще ж я не знала
днини такої, щоб була щасна
так, як ти, ніченько, так, як ти, ясна!
Чом ти, березо, така журлива?
Глянь, моя сестронько, таж я щаслива!
Не рони, вербо, сліз над водою,
буде ж, матусенько, милий зо мною!..
Батьку мій рідний, темненький гаю,
як же я ніченьку сюю прогаю?
Нічка коротка — довга розлука..
Що ж мені суджено — щастя чи мука?

Місяць сховався за темну стіну лісу, темрява наплила на прогалину, чорна, мов оксамитна. Нічого не стало видно, тільки жевріє долі жар, позосталий від огнища, та по вінку із світляків знати, де ходить Мавка поміж деревами: вінок той ясніє то цілим сузір'ям, то окремими іскрами, далі тьма і його покриває. Глибока північна тиша, тільки часом легкий шелест чується в гаю, мов зітхання у сні.

Дія II

Пізнє літо. На темнім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть. Озеро змаліло, берегова габа поширилася, очерети сухо шелестять скутим листом.

На галяві вже збудовано хату, засаджено городець. На одній нивці пшениця, на другій — жито. На озері плавають гуси. На березі сушиться хустя, на кущах стримлять горщики, гладиики. Трава на галяві чисто викошена, під дубом зложений стіжок. По лісі калатають клокічки — десь пасеться товар. Недалечко чутно сопілку, що грає якусь моторну, танцюристу мелодію [мелодії № 11, 12, 13].

Мати Лукашева (виходить з хати й гукає)

Лукашу, гов! А де ти?

Лукаш (виходить з лісу з сопількою і мережаним кийком у руках)

Тут я, мамо.

Мати

А чи не годі вже того грання?

Все грай та грай, а ти, робото, стій!

Лукаш

Яка ж робота?

Мати

Як — яка робота?

А хто ж обору мав загородити?

Лукаш

Та добре вже, загороджу, нехай-но.

Мати

Коли ж воно оте «нехай-но» буде?

Тобі б усе ганяти по шурхах

з приблудою, з накидачем отим!

Лукаш

Та хто ганяє? Бидло ж я пасу,

а Мавка помагає.

Мати

Одчепися

з такою поміччю!

Лукаш Сами ж казали,
 що як вона глядить корів, то більше
 дають набілу.

Мати Вже ж — відьомське кодро!
Лукаш Немає відома, чим вам годити!
 Як хату ставили, то не носила
 вона нам дерева? А хто садив
 города з вами, нивку засівав?
 Так, як сей рік, хіба коли родило?
 А ще он як умаїла квітками
 попідвіконню — любо подивитись!

Мати Потрібні ті квітки! Таж я не маю
 у себе в хаті дівки на виданню...
 Йому квітки та співи в голові!

Лукаш знизує нетерпляче плечима і подається йти.

Лукаш Куди ти?
 Таж обору городити!

(Іде за хату, згодом чути цюкання сокирою.)

*Мавка виходить з лісу пишно завітчана, з розпущеними
 косами.*

Мати *(непривітно)* Чого тобі?

Мавка Де, дядино, Лукаш?

Мати Чого ти все за ним? Не випадає
 за парубком так дівці уганяти.

Мавка Мені ніхто такого не казав.

Мати Ну, то хоч раз послухай — не завадить.

(Прикро дивиться на Мавку.)

Чого ти все розпатлана така?
Нема, щоб зачесатись чепурненько, —
усе як відьма ходить. Нечепурно.
І що се за манаття на тобі?
Воно ж і не вигідне при роботі.

Я маю дещо там з дочки-небіжки,
піді вберися — там на жердці висить.
А се, як хоч, у скриню поклади.
Мавка Та добре, можу й переодягтися.

(Іде в хату. Звідти виходить дядько Лев.)

Мати Хоч би подякувала!
Лев Що ти, сестро,
так уїдаєш раз у раз на дівку?
Чи то вона тобі чим завинила?
Мати А ти, братуню, вже б не відзивався,
коли не зачіпають! Ти б іще
зібрав сюди усіх відьом із лісу.
Лев Якби ж воно такеє говорило,
що тямить, ну, то й слухав би, а то...
«відьом із лісу!» — де ж є відьма в лісі?
Відьми живуть по селах...
Мати То вже ти
на тому знаєшся... Та що ж, принаджуй
ту погань лісову, то ще діждешся
колись добра!
Лев А що ж? Таки й діжду.
Що лісове, то не погане, сестро, —
усякі скарби з лісу йдуть..
Мати *(глузливо)* Аякже!
Лев З таких дівок бувають люди, от що!
Мати Які з їх люди? Чи ти випився? Га?
Лев Та що ти знаєш? От небіжчик дід
казали: треба тільки слово знати,
то й в лісовичку може уступити
душа така саміська, як і наша.
Мати Ну, а куди ж тоді відьомська пара
подінеться?
Лев Ти знов таки своєї?..
От ліпше заберуся до роботи,
як маю тут жувати клоччя!
Мати Йди!
Або ж я бороню?

*Лев іде за хату, сердито струснувши головою.
Мавка виходить з хати перебрана: на її сорочка з десят-
ки, скупі пошиті і латана на плечах, вузька спідничина
з набиванки і полинялий фартух з димки, волосся гладко
зачесане у дві коси і зложено навколо голови.*

Мавка Вже й перебралась.
Мати Отак що іншого. Ну, я піду —
 управлюся тим часом з дробиною.
 Хотіла я піти до конопель,
 так тут ще не скінчена робота,
 а ти до неї щось не вельми...
Мавка Чом же?
 Що тільки вмію, рада допомогти.
Мати Ото-то й ба, що неконечне вмієш:
 політниця з тебе абияка,
 тащити сіна — голова боліла...
 Як так і жати маєш...
Мавка (з страхом) Як-то? Жати?
 Ви хочете, щоб я сьогодні жала?
Мати Чому ж би ні? Хіба сьогодні свято?

(Бере за дверима в сінях серпа і подає Мавці.)

Ось на серпа — попробуй.
Як управлюсь,
то перейму тебе.

*(Виходить за хату, узявши з сіней підситок із зерном. Не-
забаром чути, як вона кличе: «Ціпоньки! ціпоньки! тю-
тю-тю! тю-тю-тю! Цір-р-р...»)*

*Лукаш виходить із сокирою і підступає до молодого грабка,
щоб його рубати.*

Мавка Не руш, коханий,
 воно ж сире, ти ж бачиш.
Лукаш Ай, дай спокій!
 Не маю часу!

Мавка смутно дивиться йому в вічі.

Ну, то дай сухого...
Мавка (*швиденько виволікає з лісу чималу суху деревину*)
Я ще знайду; тобі багато треба?
Лукаш А що ж? Оцим одним загороджу?
Мавка Чогось уже і ти став непривітний...
Лукаш Та бачиш... мати все гризуть за тебе!..
Мавка Чого їй треба? І яке їй діло?
Лукаш Та як же? Я ж їм син...
Мавка Ну, син, — то що?
Лукаш Бач... їм така невістка не до мислі..
Вони не люблять лісового роду..
Тобі недобра з їх свекруха буде!
Мавка У лісі в нас нема свекрух ніяких.
Навіщо ті свекрухи, невістки —
не розумію!
Лукаш Їм невістки треба,
бо треба помочі — вони старі.
Чужу все до роботи заставляти
не випадає... Наймички — не дочки..
Та правда, ти сього не зрозумієш..
Щоб наші людські клопоти збагнути,
то треба справді вирости не в лісі.
Мавка (*щиро*) Ти розкажи мені, я зрозумію,
бо я ж тебе люблю... Я ж поїняла
усі пісні сопілоньки твоєї.
Лукаш Пісні! То ще наука невелика!
Мавка Не зневажай душі своєї цвіту,
бо з нього виросло кохання наше!
Той цвіт від папороті чарівніший —
він скарби творить, а не відкриває.
У мене мов зродилось друге серце,
як я його пізнала. В ту хвилину
огнисте диво сталося...

(Раптом уриває.)

Ти смієшся?

Лукаш Та справді, якось наче смішно стало...
Убрана по-буденному, а править
таке, немов на свято орацію!

(Сміється.)

Мавка *(шарпає на собі одежу)*

Спалю се все!

Лукаш Щоб мати гірше гризли?

Мавка Та що ж, як я тобі у цій одежі
неначе одмінилась!

Лукаш Так я й знав!

Тепер уже почнеться дорікання...

Мавка Ні, любий, я тобі не дорікаю,
а тільки — смутно, що не можеш ти
своїм життям до себе дорівнятись.

Лукаш Я щось не розберу, що ти говориш.

Мавка Бач, я тебе за те люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає
виразно-широ голосом сопілки...

Лукаш А що ж воно таке?

Мавка Воно ще краще,
ніж вся твоя хороша, люба врода,
та висловить його і я не можу...

(Смутно-закохано дивиться на нього і мовчить хвилинку.)

Заграй мені, коханий, у сопілку,
нехай вона все лихо зачарує!

Лукаш Ей, не пора мені тепера грати!

Мавка То пригорни мене, щоб я забула
осю розмову.

Лукаш *(оглядається)*

Цить! почують мати!

Вони вже й так тебе все називають
накидачем...

Мавка *(спалахнула)*

Так! хто не зріс між вами,
не зрозуміє вас! Ну, що се значить

«накинулась»? Що я тебе кохаю?
Що перша се сказала? Чи ж то ганьба,
що маю серце не скупе, що скарбів
воно своїх не криє, тільки гоїно
коханого обдарувало ними,
не дожидаючи вперед застави?
Лукаш Була надія, що віддячусь потім.
Мавка І знов чудне, незрозуміле слово —
«віддячуся»... Ти дав мені дари,
які хотів, такі були й мої —
неміряні, нелічені...
Лукаш То й добре,
коли ніхто не завинив нікому.
Ти се сама сказала — пам'ятай.
Мавка Чому я маю сее пам'ятати?
Мати (виходить із-за хати)
Се так ти жнеш? А ти се так городиш?

Лукаш поспішно поволік дерево за хату.

Коли ти, дівонько, не хочеш жати,
то я ж тебе не силую. Вже якось
сама управлюся, а там на вісень,
дасть біг, знайду собі невістку в поміч.
Там є одна вдовиця — моторненька, —
сама припитувалась через люди,
то я сказала, що аби Лукаш
був не від того... Ну, давай вже, любко,
мені серпочка — другого ж немає.
Мавка Я жатиму. Ідїть до конопель.

*Мати йде через галяву до озера і криється за очеретом.
Мавка замахує серпом і нахиляється до жита. З жита
раптом виринає Русалка Польова; зелена одїж на їй про-
свічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю
її невеличку постать; на голові синій вінок з волошок, у во-
лоссі заплутались рожеві квітки з куколю, ромен, березка.*

Русалка Польова (з благанням кидається до Мавки)
Сестрице, пошануй!
Краси моєї не руйнуй!

- Мавка Я мушу.
- Русалка Польова Уже ж мене пошарпано,
всі квітоньки загарбано,
всі квітоньки-зірниченьки
геть вирвано з пшениченьки!
Мак мій жаром червонів,
а тепер він почорнів,
наче крівця пролилася,
в борозенці запеклася...
- Мавка Сестрице, мушу я! Твоя краса
на той рік ще буйніше запишає,
а в мене щастя як тепер зов'яне,
то вже не встане!
- Русалка Польова *(ламає руки і хитається від горя, як од вітру колос)*
Ой горенько! косо моя!
косо моя золотая!
Ой лишенько! красо моя!
красо моя молодая!..
- Мавка Твій красі вік довгий не судився,
на те вона зроста, щоб полягати.
Даремне ти благаєш так мене, —
не я, то інший хто її зожне.
- Русалка Польова Глянь, моя сестро, ще хвиля гуляє
з краю до краю.
Дай нам зажити веселого раю,
поки ще літечко сяє,
поки ще житечко не полягло, —
ще ж неминуче до нас не прийшло!
Хвильку! Хвилиночку! Мить одну, рідная!
Потім поникне краса моя бідная,
ляже додолу сама...
Сестро! не будь як зима,
що не влагати її, не вмотити!
- Мавка Рада б я волю вволити,
тільки ж сама я не маю вже волі.
- Русалка Польова *(шепче, схилившись Мавці до плеча)*
Чи ж не трапляється часом на полі
гострим серпчком поранити руку?
Сестроне! зглянься на муку!

Крапельки крові було б для рятунку доволі. —

Що ж? Хіба крові не варта краса?

Мавка (*черкає себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової*)

Ось тобі, сестро, яса!

*Русалка Польова клониться низько перед Мавкою, дякуючи,
і никне в житі.*

*Від озера наближається Мати, аз нею молода повновида
молодиця, в червоній хустці з торочками, в бурячковій
спідниці, дрібно та рівно зафалдованій; так само зафал-
дований і зелений фартух з нашитими на ньому білими,
червоними та жовтими стяжками; сорочка густо на-
тикана червоним та синім, намисто дзвонить дукачами
на білій, пухкій шії, міцна крайка тісно перетягає стан
і від того круга, заживна постать здається ще розкішні-
шою. Молодиця йде замашистою ходою, аж стара ледве
поспіває за нею.*

Мати (*до молодиці люб'язно*)

Ходіть, Килинко, осьде край берези

ще свіже зіллячко. Ось деревій, —

ви ж гладишки попарити хотіли? —

Він добрий, любонько, до молока.

Килина

Та в мене молока вже ніде й діти!

Коб ярмарок хутчій — куплю начиння.

Корова в мене турського заводу, —

ще мій небіжчик десь придбав, — молочна,

і господи яка! Оце вже якось

я в полі обробилася, то треба

роботі хатній дати лад. Он тітко,

вдовиці — хоч надвое розірвися!..

(Прибіднюється, підобгавши губи.)

Мати

Ей рибонько, то ви вже обробились?

Ну, ще то сказано, як хто робітний,

та здужає... А в нас — маленька нивка,

та й то бог спору не дає...

Килина *(дивиться на ниву, де стоїть Мавка)*

А хто ж то
женцем у вас?

Мати Та там одна сирітка...

(Нишком.)

Таке воно, простибіг, ні до чого...

Килина *(надходить з матір'ю до Мавки)*

Добрідень, дівонько! Чи добре жнеться?

Мати *(сплескує руками)*

Ой лишенько! Іще не починала!
Ой мій упадоньку! Що ж ти робила?
Нездарисько! Нехтолице! Ледащо!

Мавка *(глухо)*

Я руку врізала...

Мати

Було при чому!

Килина

А дай сюди серпа — нехай-но я.

Мавка ховає серпа за себе і вороже дивиться на Килину.

Мати

Давай серпа, як кажуть! Таж не твій!

(Вириває серпа Мавці з рук і дає Килині, тая кидається на жито і жне, як вогнем палить, аж солома свище під серпом.)

Мати *(втіює)*

Ото мені робота!

Килина *(не одриваючись од роботи)*

Якби хто
перевесла крутив, то я б удох
сю нивку вижала.

Мати *(гукає)*

А йди, Лукашу!

Лукаш *(виходить. До Килини)*

Магайбі.

Килина *(жнучи)*

Дякувати.

Мати

От, Лукашу,
поможеш тут в'язати молодичці.

Бо та «помічниця» вже скалічила.
Лукаш береться в'язати снопи.
Ну, жніте ж, дітоньки, а я піду,
зварю вам киселиці на полудень.

(Іде в хату.)

*Мавка одійшла до берези, прихилилась до неї і крізь довге
віття дивиться на жениців.*

*Килина який час так само завзято жне, потім розгि-
нається, випростується, дивиться на похиленого над
снопами Лукаша, всміхається, трьома широкими кро-
ками прискакує до нього і пацає з виляском долонею
по плечах.*

Килина Ну ж, парубче, хутчій! Не лізь, як слимак!
Ото ще верисько!

(Залягається сміхом.)

Лукаш (*і собі випростується*)

Яка ти бистра!

Ось ліпше не займай, бо поборю!

Килина (*кидає серпа, береться в боки*)

Ану ж, ану! Ще хто кого — побачим!

*Лукаш кидається до неї, вона переймає його руки; вони
«міряють силу», упершись долонями в долоні; який час сила
їх стоїть нарівні, потім Килина трохи подалась назад,
напружено сміючись і граючи очима; Лукаш, розпалив-
шись, широко розхилив її руки і хоче її поцілувати, але
в той час, як його уста вже торкаються її уст, вона під-
биває його ногою, він падає.*

Килина (*стоїть над ним сміючись*)

А що? Хто поборов? Не я тебе?

Лукаш (*устає, важко дишучи*)

Підбити — то не мація!

Килина

Чи ж пак?

У хаті стукнули двері. Килина знов кинулася жати, а Лукаш в'язати. Хутко загін затемнів стернею і вкрився снопами; скільки горсток жита на розложених перевеслах лежать, як подолані і ще не пов'язані браниці.

Мати (з сінейного порога)

Ходіте, женчики! вже є полудень.

Килина Та я своє скінчила, он Лукаш
ніяк не вправиться.

Лукаш Мені не довго.

Мати Ну, то кінчай; а ви ходіть, Килинко!

Килина йде в хату. Двері зачиняються. Мавка виходить з-під берези.

Лукаш (трохи змішався, побачивши її, але зараз оправився)

Ага, то ти? Ось дов'язи снопи,
а я піду.

Мавка В'язати я не можу.

Лукаш Ну, то чого ж прийшла тут наглядати,
коли не хочеш допомогти?

(В'яже сам.)

Мавка Лукашу,
нехай ся жінка більше не приходить, —
я не люблю її — вона лукава,
як видра.

Лукаш Ти її ніяк не знаєш.

Мавка Ні, знаю! Чула сміх її і голос.

Лукаш Сього ще мало.

Мавка Ні, сього доволі.
Ся жінка хижа, наче рись.

Лукаш Іще що?

Мавка Нехай вона до нас у ліс не ходить.

Лукаш (випростався)

А ти хіба вже лісова цариця,
що так рядиш, хто має в ліс ходити,
хто ні?

Мавка (*сумно, з погрозою*)

У лісі є такі провалля,
заховані під хрустом та галуззям, —
не бачить їх ні звір, ані людина,
аж поки не впаде...

Лукаш

Іще говорить
про хижість, про лукавство, — вже б мовчала!
Я бачу, ще не знав натури твоєї.

Мавка

Я, може, і сама її не знала...

Лукаш

Так, отже, слухай: якщо я тут маю
тебе питати, хто до мене сміє
ходити, а хто ні, то ліпше сам я
знов з лісу заберуся на село.
Вже якось там не пропаду між людьми.
Бо я не став отут сидіти в тебе,
як лис у пастці.

Мавка

Я пасток на тебе
не наставляла. Ти прийшов по волі.

Лукаш

По волі ж і піду, як тільки схочу,
ніхто нічим мене тут не прив'яже!

Мавка

Чи я ж тебе коли в'язати хтіла?

Лукаш

Ну, то до чого ж ціла ся балачка?

*Дов'язав останнього снопа і, не дивлячись на Мавку, пішов
до хати. Мавка сіла в борозні над стернею і похилилась
у смутній задумі.*

Дядько Лев (*виходить із-за хати*)

Чого се ти, небого, зажурилась?

Мавка (*тихо, смутно*)

Минає літо, дядечку...

Лев

Для тебе
воно таки журба. Я міркував би,
що вже б тобі не тра верби на зиму.

Мавка

А де ж я маю бути?

Лев

Як на мене,
то не тісна була б з тобою хата...
Коли ж сестра таку натуру має,
що з нею й не зговориш. Я вже брався
і так, і інако... Якби то я

був тут господарем, то й не питався б;
та вже ж я їм віддав сей ґрунт і хату,
то воля не моя. Я сам піду
на зиму до села, до своєї доми...
Якби ти на селі могла сидіти,
то я б тебе прийняв.

Мавка

Ні, я не можу...

Лев

якби могла, пішла б. Ви, дядьку, добрі.
Хліб добрий, дівонько, а не людина.
Але, щоправда, я таки вподобав
породу вашу лісову. Як буду
вмирати, то прийду, як звір, до лісу, —
отут під дубом хай і поховають...
Гей, дубоньку, чи будеш ти стояти,
як сива голова моя схитнеться?..
Де-де! ще й не такі були дуби,
та й тії постинали... Зелений же
хоч до морозу, кучерявий друже,
а там... чи дасть біг ще весни діждати?..

(Стоїть, смутно похилившись на ціпок.)

*Мавка поволі вибирає напівзів'ялі квітки з пожатого
жита і складає їх у пучечок. З хати виходять: мати,
Килина і Лукаш.*

Мати (до Килини)

Чого ви спішитесь? Та ще посидьте!

Килина

Ей, ні вже, дядинусю, я піду.
Дивіть, уже нерано, — я боюся.

Мати

Лукашу, ти провів би.

Лукаш

Чом же, можу.

Килина (поглядає на нього)

Та, май, робота є...

Мати

Яка робота
увечері? Іди, синашу, йди,
та надведи Килинку до дороги.
Самій увечері в сій пушці сумно.
Та ще така хороша молодичка, —
коли б хто не напав!

Килина Ой дядинусю,
 се ж ви мене тепер зовсім злякали!
 Лукашу, йдім, поки не звечоріло,
 а то й удвох боятимемось!
Лукаш Я б то?
 боявся в лісі? Ого-го! помалу!
Мати Та він у мене хлопець-молодець,
 ви вже, Килинко, честі не уймайте!
Килина Ні, то я жартома...

(Завважає Лева)

 Ов! Дядьку Леве!
 то ви-те вдома?
Лев *(удає, мов не дочув)*
 Га? ідіть здорові!

(Йде собі в ліс.)

Килина Ну, будьте вже здоровенькі, тітусю!

*(Хоче поцілувати стару в руку, тая не дає, обтирає собі рота
фартиухом і тричі «з церемонією» цілується з Килиною.)*

Килина *(вже на ході)* Живі бувайте, нас не забувайте!
Мати Веселі будьте, та до нас прибудьте!

(Йде в хату і засовує двері за собою.)

*Мавка підводиться і тихою, наче втомленою, походом іде
до озера, сідає на похилену вербу, склоняє голову на руки
і тихо плаче. Починає накрапати дрібний дощик, густою
сіткою заволікає галяву, хату й гай.*

Русалка *(підпливає до берега і заглядає до Мавки, здивована і цікава)*
 Ти плачеш, Мавко?
Мавка Ти хіба ніколи
 не плакала, Русалонько?

- Русалка О, я!
Як я заплачу на малу хвилинку,
то мусить хтось сміятися до смерті!
- Мавка Русалко! ти ніколи не кохала...
- Русалка Я не кохала? Ні, то ти забула,
яке повинно бути кохання справжнє!
Кохання — як вода, — плавке та бистре,
рве, грає, пестить, затягає й топить.
Де пал — воно кипить, а стріне холод —
стає мов камінь. От моє кохання!
А те твоє — солом'яного духу
дитина квола. Хилиться од вітру,
під ноги стелється. Зостріне іскру —
згорить, не борючись, а потім з нього
лишиться чорний згар та сивий попіл.
Коли ж його зневажать, як покидьку,
воно лежить і кисне, як солома,
в воді холодній марної досади,
під пізніми дощами каяття.
- Мавка *(підводить голову)*
Ти кажеш — каяття? Спитай березу,
чи кається вона за тії ночі,
коли весняний вітер розплітав
їй довгу косу?
- Русалка А чого ж сумує?
- Мавка Що милого не може обійняти,
навіки пригорнути довгим віттям.
- Русалка Чому?
- Мавка Бо милий той — весняний вітер.
- Русалка Нащо ж було кохати їй такого?
- Мавка Бо він був ніжний, той весняний легіт,
співаючи, їй розвивав листочки,
милуючи, розмаяв їй віночка,
і, пестячи, кропив росою косу...
Так, так... він справжній був весняний вітер,
та іншого вона б не покохала.
- Русалка Ну, то нехай тепер жалобу спустить
аж до землі, бо вітра обійняти
повік не зможе — він уже пролинув.

*(Тихо, без плеску, відпливає від берега і зникає
в озері.)*

*Мавка знов похилилась, довгі чорні коси упали до землі.
Починається вітер і жене сиві хмари, а вкупі з ними чорні
ключі пташині, що відлітають у вирій. Потім від сильні-
шого пориву вітру хмари дощові розходяться і видно ліс —
уже в яскравому осінньому уборі на тлі густо-синього пе-
редзахідного неба.*

Мавка *(тихо, з глибокою журбою)*
Так... він уже пролинув...

*Лісовик виходить з гущавини. Він у довгій киреї барви ста-
рого золота з темно-червоною габою внизу, навколо шап-
ки обвита гілка достиглого хмелю.*

Лісовик Доню, доню,
як тяжко ти караєшся за зраду!..

Мавка *(підводить голову)*
Кого я зрадила?

Лісовик Саму себе.
Покинула високе верховіття
і низько на дрібні стежки спустилась.
До кого ти подібна? До служебки,
зарібниці, що працює гіркою
окрайчик щастя хтіла заробити
і не змогла, та ще останній сором
їй не дає жебрачкою зробитись.
Згадай, якою ти була в ту ніч,
коли твоє кохання розцвілося:
була ти наче лісова царівна
у зорянім вінку на темних косах, —
тоді жадібно руки простягало
до тебе щастя і несло дари!

Мавка Так що ж мені робить, коли всі зорі
погасли і в вінку, і в серці в мене?

Лісовик Не всі вінки погинули для тебе.
Оглянься, подивись, яке тут свято!

Вдяг ясень-князь кирею золоту,
а дика рожка буйнії корали.
Невинна біль змінилась в гордий пурпур
на тій калині, що тебе квітчала,
де соловей співав пісні весільні.
Стара верба, смутна береза навіть
у златоглави й кармазини вбрались
на свято осені. А тільки ти
жебрацькі шмати скинути не хочеш,
бо ти забула, що ніяка туга
краси перемагати не повинна.

Мавка (*поривчасто встає*)

То дай мені святкові шати, діду!
Я буду знов, як лісова царівна,
і щастя упаде мені до ніг,
благаючи моєї ласки!

Лісовик

Доню,
давно готові шати для царівни,
але вона десь бавилась, химерна,
убравшись для жарту за жebraчку.

Розкриває свою кирею і дістає досі заховану під нею тишину, злота гантовану багрянницю і срібний серпанок; надіває багрянницю поверх убрання на Мавку; Мавка йде до калини, швидко ламає на ній червоні китиці ягід, звиває собі віночок, розпускає собі коси, квітчається вінком і склоняється перед Лісовиком, — він накидає їй срібний серпанок на голову.

Лісовик

Тепер я вже за тебе не боюся.

(Поважно кивнувши їй головою, меткою походою йде в гущавину і зникає.)

З лісу вибігає Перелесник.

Мавка

Знов ти?

(Наміряється втікати.)

Перелесник (*зневажливо*)

Не бійся, не до тебе.
Хтів я одвідати Русалоньку, що в житі,
та бачу, вже вона заснула. Шкода...
А ти змарніла щось.

Мавка (*гордо*)

Тобі здається!

Перелесник

Здається, кажеш? Дай я придивлюся.

(Підходить до неї, Мавка відступає.)

Мавка

Та ти чого жахаєшся? Я знаю,
що ти заручена, — не зачеплю.
Геть! Не глузуй!

Перелесник

Та ти не сердься, — що ж,
коли я помилився... Слухай, Мавко,
давай лиш побратаємось.

Мавка

З тобою?

Перелесник

А чом же ні? Тепер ми восени,
тепер, бач, навіть сонце прохололо,
і в нас простигла кров. Таж ми з тобою
колись були товариші, а потім
чи грались, чи кохались — трудно зважить, —
тепер настав братерства час. Дай руку.

Мавка трохи нерішуче подає йому руку.

Дозволь покласти братній поцілунок
на личенько твоє бліде.

(Мавка одхиляється, він все-таки її цілує.)

О, квіти
на личеньку одразу зацвіли! —
цнотливії, незапашні, осінні...

(Не випускаючи її руки, оглядається по галяві.)

Поглянь, як там літає павутиння,
кружляє і вирує у повітрі...
Отак і ми...

(Раптом пориває її в танець.)

Так от і ми
кинемось, ринемось
в коло сами!
Зорі пречисті,
іскри злотисті,
ясні та красні вогні променисті,
все, що блискуче, —
все те летюче,
все безупинного руху жагуче!
Так от і я...
так от і я...
Будь же мов іскра, кохана моя!

Прудко вирує танець. Срібний серпанок на Мавці звився угору, мов блискуча гадючка, чорні коси розмаялись і змішалися з вогнистими кучерями Перелесника.

Мавка	Годі!.. ой, годі!..
Перелесник	В щирій загоді не зупиняйся, кохана, й на мить! Щастя — то зрада, будь тому рада, — тим воно й гарне, що вічно летить!

Танець робиться шаленим.

Звиймося!
Злиймося!
Вихром завиймося!
Жиймо!
зажиймо
вогнистого раю!

Мавка	Годі!.. пусти мене... Млію... вмираю.
-------	---------------------------------------

(Голова її падає йому на плече, руки опускаються, він мчить її в танці омлілу.) Раптом з-під землі з'являється темне, широке, страшне Марище.

В лісі чується шелест людської ходи.

Ось той іде, що дав мені ту муку!
Зникай, Маро! Іде моя надія!

*«Той, що в скалі сидить» відступається в темні хащі і там
притаюється.*

З лісу виходить Лукаш.

*Мавка йде назустріч Лукашеві. Обличчя її відбиває смер-
тельною блідістю проти яскравої одежі, конаючи надія
розширила її великі темні очі, рухи в неї поривчасті й за-
никаючі, наче щось у ній обривається.*

Лукаш (побачивши її)

Яка страшна! Чого ти з мене хочеш?

*(Поспішає до хати, стукає в двері, мати відчиняє, не ви-
ходячи. Лукаш до матері на порозі.)*

Готуйте, мамо, хліб для старостів, —
я взавтра засилаюсь до Килини!

(Іде в хату, двері зачиняються.)

«Той, що в скалі сидить» виходить і подається до Мавки.

Мавка (зриває з себе багрянницю)

Бери мене! Я хочу забуття!

*«Той, що в скалі сидить» торкається до Мавки; вона, крик-
нувши, падає йому на руки, він закидає на неї свою чорну
кирею. Обоє западаються в землю.*

Дія III

*Хмарна, вітряна осіння ніч. Останній жовтий відблиск мі-
сяця гасне в хаосі голого верховіття. Стогнуть пугачі, рего-
чують сови, уїдливо хававкають пуцики. Раптом все покрива-
ється протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається
все дужче, дужче і враз обривається. Настає тиша.*

Починається хворе світання пізньої осені. Безлистий ліс ледве мріє проти попелястого неба чорною щетиною, а доли по узліссі снується розтрінаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами; при одній стіні чорніє якась постать, що знеможена прихилилась до одвірка, в ній ледве можна пізнати М а в к у; вона в чорній одежі, в сивому непрозорому серпанку, тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видно великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалеко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком могилу. З лісу виходить Лісовик у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Лісовик (*придивляючись до постаті під хатою*)

Ти, донечко?

Мавка (*трохи поступає до нього*)

Се я.

Лісовик

Невже пустив тебе назад «Той, що в скалі сидить»?

Мавка

Ти визволив мене своїм злочином.

Лісовик

Ту помсту ти злочином називаєш, ту справедливу помсту, що завдав я зрадливому коханцеві твоєму? Хіба ж то не по правді, що дізнав він самотнього несвітського одчаю, блукаючи в подобі вовчій лісом? Авжеж! Тепер він вовкулака дикий! Хай скавучить, нехай голосить, виє, хай прагне крові людської, — не вгасить своєї муки злої!

Мавка

Не радій, бо я його порятувала. В серці знайшла я тее слово чарівне, що й озвірілих в люди повертає.

Лісовик (*тупає зо злості ногою і ламає з тріском свого ціпка*)

Не гідна ти дочкою лісу зватись! бо в тебе дух не вільний лісовий, а хатній рабський!

Мавка

О, коли б ти знав, коли б ти знав, як страшно то було...

Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вогкій та холодній,
коли спотворений пробився голос
крізь неприступні скелі, і виття
протягле, дике сумно розіслалось
по темних, мертвих водах і збудило
між скелями луну давно померлу...
І я прокинулась. Вогнем підземним
мій жаль палкий зірвав печерний склеп,
і вирвалась я знов на світ. І слово
уста мої німії оживило,
і я вчинила диво... Я збагнула,
що забуття не суджено мені.

Лісовик Де ж він тепер? Чому він не з тобою?
Чи то й його невдячність невмируща
так, як твоє кохання?

Мавка Ох, дідусю!
якби ти бачив!.. Він в подобі людській
упав мені до ніг, мов ясень втятий...
І з долу вгору він до мене звів
такий болючий погляд, повний туги
і каяття палкого, без надії...
Людина тільки може так дивитись!..
Я ще до мови не прийшла, як він
схопивсь на рівні ноги, і від мене
тремтячими руками заслонився,
і кинувся, не мовлячи ні слова,
в байрак терновий, там і зник з очей.

Лісовик І що ж тепер ти думаєш робити?

Мавка Не знаю... Я тепер, як тінь, блукаю
край сеї хати. Я не маю сили
покинути її... Я серцем чую —
він вернеться сюди...

Лісовик мовчки журливо хитає головою. Мавка знов прихилиється до стіни.

Лісовик Дитино бідна,
чого ти йшла від нас у край понурий?
Невже нема спочинку в ріднім гаю?

Дивись, он же тебе твоя верба,
вона давно вже ложе постелила
і журиться, що ти десь забарилась.
Іди, спочинь.

Мавка (*тихо*)

Не можу я, дідусю.

*Лісовик, шумно зітхнувши, помалу подався в ліс. З лісу
чується навісний тупіт, наче хтось без ваги женеться
конем, потім спиняється.*

Куць (*вискакує з-за хати, потираючи руки, і спиняється, побачивши Мавку*)

Ти, Мавко, тут?

Мавка

А ти чого никаєш?

Куць

Я їм коня притяг за гичку в стайню.
Гаразд мене поповозив востаннє,
вже не возитиме нікого більше!

Мавка

Ненавидний! Ти оганьбив наш ліс!
Се так держиш умову з дядьком Левом?

Куць

Умова наша вмерла вкупі з ним.

Мавка

Як? Дядько Лев умер?

Куць

Он і могила.
Під дубом поховали, а прийшлося
коло пенька старому спочивати.

Мавка

Обоє полягли... Він пречував,
що вже йому сей рік не зимувати...

(Надходить до могили.)

Ой, як же плаче серце по тобі,
єдиний друже мій! Якби я мала
живущі сльози, я б зросила землю,
барвінок би зросила невмирущий
на сій могилі. А тепер я вбога,
мій жаль спадає, наче мертвий лист...
Жаль не пристав мені, а все ж я мушу
признатися — таки старого шкода,
бо він умів тримати з нами згоду.

Куць

Було і цапа чорного держить
при конях, щоб я мав на чому їздить.
Я блискавкою мчу було на цупі,
а коники стоять собі спокійно.
От сі баби зовсім не вміють жити
як слід із нами, — цапа продали,
зрубали дуба. Зрушили умову.
Ну, й я ж віддячив їм! Найкращі коні
на смерть заїздив; куплять — знов заїжджу.
Ще й відьму, що в чортиці бабувала,
гарненько попросив, щоб їм корови
геть-чисто попсувала. Хай же знають!
Ще ж Водяник стіжка їм підмочив,
а Потерчата збіжжя погноїли,
Пропасниця їх досі б'є за те,
що озеро коноплями згидили.
Не буде їм добра тепер у лісі!
Вже тут навколо хати й Злидні ходять.

*Злидні малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним, гризьким голодом
на обличчі, з'являються з-за кутка хатнього.*

Ми тут! А хто нас кличе?

Мавка (*кидається їм навперейми до дверей*)

Геть! Щезайте!

Ніхто не кликав вас!

Один Злидень Злетіло слово, —

назад не вернеться.

Злидні (*обсідають поріг*)

Коли б там швидше

нам двері відчинили, — ми голодні!

Мавка Я не пушу туди!

Злидні То дай нам їсти!

Мавка (*з жахом*)

Нічого я не маю...

Злидні Дай калину

оту, що носиш коло серця! Дай!

Мавка Се кров моя!

Злидні Дарма! Ми любим кров.

*Один Злидень кидається їй на груди, смочче калину, інші
сіпають його, щоб і собі покуштувати, гризуться межи
собою і гарчать, як собаки.*

Куць Ей, Злидні, залишіть — то не людина!

*Злидні спиняються, цокотять зубами і свищуть
від голоду.*

Злидні (до Куця)

Так дай нам їсти, бо й тебе з'їмо!

(Кидаються до Куця, той відскакує.)

Куць Ну-ну, помалу!

Злидні Їсти! Ми голодні!!

Куць Стривайте, зараз я збужу бабів,
вам буде їжа, а мені забава.

(Бере грудку землі, кидає в вікно і розбиває шибку.)

Голос матері Лукашевої (в хаті)

Ой! Що таке? Вже знов нечиста сила!

Куць (до Злиднів пошепки)

А бачите — прокинулась. Ось хутко
покличе вас. Тепер посидьте тихо,
а то ще заклене стара вас так,
що й в землю ввійдете, — вона се вміє.

*Злидні скулуються під порогом темною купою. З хати
чутно крізь розбиту шибку рухи вставання матері, по-
тім її голос, а згодом Кишинин.*

Голос материн О, вже й розвиднилось, а та все спить.
Кирино! Гей, Кирино! Ну, та й спить же!
Бодай навек заснула... Встань! А встань,
бодай ти вже не встала!

Голос Килини (заспано)

Та чого там?

Мати (уїдливо)

Пора ж тобі коровицю здоїти,
оту молочну, турського заводу,
що ти ще за небіжчика придбала.

Килина (вже прочулавшись)

Я тії подою, що тут застала,
та націджу три краплі молока —
хунт масла буде...

Мати

Отже й не змовчить!
Хто ж винен, що набілу в нас не стало?
З такою господинею... ой горе!
Ну вже й невісточка! І де взялася
на нашу голову?

Килина

А хто ж велів
до мене засилатися? Таж мали
отут якусь задрипанку, — було вам
прийняти та прибрати хорошенько,
от і була б невісточка до мислі!

Мати

А що ж — гадаєш, ні? Таки й була б!
Дурний Лукаш, що проміняв на тебе;
бо то було таке покірне, добре,
хоч прикладай до рани... Узиваєш
її задрипанкою, а сама
її зелену сукню перешила
та й досі соваєш — немає встиду!

Килина

Та вже ж, у вас находишся в новому!..
Он чоловіка десь повітря носить,
а ти бідуй з свекрушиськом проклятим, —
ні жінка, ні вдова — якась покидька!

Мати

Який би чоловік з тобою всидів?
Бідо напрасна! Що було — то з'їла
з дітиськами своїми, — он, сидять! —
бодай так вас самих посіли злидні!

Килина

Нехай того посядуть, хто їх кличе!

На сих словах одчиняє двері з хати. Куць утікає в болото.

Злидні схоплюються і забігають у сіни.

Килина з відром у руках шпарко пробігає до лісового потока, з гуркотом набирає відром воду і вертається назад

*уже трохи тихою ходою. Завважає близько дверей Мавку,
що стоїть при стіні знесилена, спустивши сивий серпанок
на обличчя.*

Килина *(спиняється і становить відро долі)*
А се ж яка?.. Гей, слухай, чи ти п'яна,
чи, може, змерзла?

(Термосить Мавку за плече.)

Мавка *(насилу, мов борючися з тяжкою зморою)*
Сон мене змагає...
Зимовий сон...

Килина *(відслоняє їй обличчя і пізнає)*
Чого сюди прийшла?
Тобі не заплатили за роботу?

Мавка *(як і перше)*
Мені ніхто не може заплатити.

Килина
До кого ти прийшла? Його нема.
Я знаю, ти до нього! Признавайся —
він твій коханок?

Мавка *(так само)*
Колись був ранок
ясний, веселий, не той, що тепер...
він уже вмер...

Килина
Ти божевільна!

Мавка *(так само)*
Вільна я, вільна...
Сунеться хмарка по небу повільна,
йде безпричальна, сумна, безпривітна...
Де ж блискавиця блакитна?

Килина *(сіпає її за руку)*
Геть! не мороч мене! Чого стоїш?

Мавка *(притомніше, відступаючи од дверей)*
Стою та дивлюся, які ви щасливі.

Килина
А щоб ти стояла у чуді та в диві!

Мавка змінюється раптом у вербу з сухим листом та плакучим гіллям.

Килина *(оговавшись від здуміння, ворожо)*
Чи ба! Я в добрий час тобі сказала!
Ну-ну, тепер недовго настійшся!..
Хлопчик *(вибігає з хати. До Килини)*
Ой мамо, де ви-те? Ми їсти хочем,
а баба не дають!
Килина Ей, одчепися!

(Нишком, нахилившись до нього.)

Я там під печею пиріг сховала, —
як баба вийде до комори, — з'їжте.
Хлопчик Ви-те суху вербу встромили тут?
Та й нащо то?
Килина Тобі до всього діло!
Хлопчик Я з неї віржу дудочку.
Килина Про мене!

Хлопчик вирізує гілку з верби і вертається в хату. З лісу виходить Лукаш, худий, з довгим волоссям, без свити, без шапки.

Килина *(скрикує радісно, вгледівши його, але зараз же досада тамує їй радість)*

Таки явився! Де тебе носило
так довго?
Лукаш Не питай!
Килина Ще й не питай!
Тягався, волочився, лихо знає
де, по яких світах, та й «не питай»!
Ой любчику, не тра мені й питати..
Вже десь ота корчма стоїть на світі,
що в ній балює досі свита й шапка.
Лукаш Не був я в корчмі..
Килина Хто, дурний, повірить!

(Заводить.)

Втопила ж я головоньку навіки
за сим п'яницею!

Лукаш

Мовчи! Не скигли!!

*Килина спиняється,
глянувши на нього з острахом.*

Ось я тебе тепера попитаю!
Де дядьків дуб, що он пеньок стримить?
Килина *(спочатку збилась, але хутко стямилась)*

А що ж ми мали тут — голод їсти?
Прийшли купці, купили та й уже.
Велике щастя — дуб!

Лукаш

Таж дядько Лев
залявся не рубати.

Килина

Дядька Лева
нема на світі, — що з його заляття?
Хіба ж то ти залявся або я?
Та я б і цілий ліс продати рада
або протеребити, — був би ґрунт,
як у людей, не ся чортівська пуща.
Таж тут, як вечір, — виткнутися страшно!
І що нам з того лісу за добро?
Стикаємось по нім, як вовкулаки,
ще й справді вовкулаками завиєм!
Лукаш Цить! цить! не говори! Мовчи!

(В голосі його чутно божевільний жах.)

Ти кажеш
продати ліс... зрубати... а тоді вже
не буде так... як ти казала?

Килина

Як?
Що вовк...

Лукаш *(затуляє їй рота)*

Ні, не кажи!

Килина *(визволившись від нього)*

Та бійся бога!
Ти впився, чи вдурів, чи хто наврочив?
Ходи до хати.

Лукаш

Зараз... я піду...
от тільки... тільки... ще води нап'юся.

*(Стає навколішки і п'є з відра.
Потім устає і дивиться задумливо поперед себе, не руша-
ючи з місця.)*

Килина Ну? Що ж ти думаєш?
Лукаш Я? Так... не знаю...

(Вагаючись.)

Чи тут ніхто не був без мене?
Килина *(шорстко)*

Хто ж би
тут бути мав?

Лукаш *(спустивши очі)*

Не знаю...

Килина *(злісно посміхнувшись)*

Ти не знаєш,
то, може, я що знаю.

Лукаш *(тривожно)*

Ти?

Килина

А що ж!
Я відаю, кого ти дожидаєш,
та тільки ба! — шкода твого ждання!
Якщо й було, то вже в стовпець пішло...

Лукаш

Що ти говориш?

Килина

Те, що чуєш.

Мати *(вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша. Він холодно
приймає те вітання)*

Сину!..

Ой синоньку! О, що ж я набідилась
з отею відьмою!

Лукаш *(здригнувшись)*

З якою?

Мати *(показує на Килину)*

З тею ж!

Лукаш *(зневажливо всміхаючись)*

І та вже відьма? — Ба, то вже судилось
відьомською свекрухою вам бути.
Та хто ж вам винен? Ви ж її хотіли.

Мати Якби ж я знала, що вона така
 нехлюя, некукібниця!..

Килина (*впадає в річ*) Ой горе!
 Хто б говорив! Уже таких відьом,
 таких нехлюй, як ти, світ не видав!
 Ну вже ж і матінка, Лукашу, в тебе! —
 залізо — й те перегризе!

Лукаш А ти,
 я бачу, десь міцніша від заліза.

Килина Від тебе дочекаюсь оборони!
 Такої матері такий і син!
 Якого ж лиха брав мене? Щоб тута
 помітувано мною?

Мати (*до Лукаша*) Та невже ж ти
 не скажеш їй стулити губу! Що ж то,
 чи я їй поштурховисько якесь?

Лукаш Та дайте ви мені годину чисту!
 Ви хочете, щоб я не тільки з хати,
 а з світу геть зійшов? Бігме, зійду!

Килина (*до матері*) А що? діждалась?

Мати Щоб ти так діждала
 від свого сина!

*(Розлючена йде до хати, на порозі стрічається з Килини-
ним сином, що вибігає з сопілкою в руках.)*

Оступися, злидню!

(Штурхає хлопця і заходить в хату, тряснувши дверима.)

Хлопчик
Ви-те прийшли вже, тату?

Лукаш Вже, мій сину.

(На слові «сину» кладе іронічний притиск.)

Килина (*вражена*) Ну, то скажи йому, як має звати, —
 уже ж не дядьком?

Лукаш (*трохи присоромлений*)

Та хіба ж я що?

Ходи, ходи сюди, малий, не бійся.

(*Гладить хлопця по білій голівці.*)

Хлопчик

Чи то ти сам зробив сопілку?

Сам.

Та я не вмію грати. Коб ви-те!

(*Простягає Лукашеві сопілку.*)

Лукаш

Ей, хлопче, вже моє грання минулось!..

(*Смутно задумується.*)

Хлопчик (*пхикаючи*)

І! то ви-те не хочете! Ну, мамо,

чом тато не хотять мені заграти?

Килина

Іще чого! Потрібне те грання!

Лукаш

А дай сюди сопілочку.

(*Бере сопілку*)

Хороша.

З верби зробив?

Хлопчик

А що ж, он з теї-о.

(*Показує на вербу, що сталася з Мавки.*)

Лукаш

Щось наче я її не бачив тута.

(*До Килими.*)

Килина

Ти посадила?

Хто б її садив?

Стирчав кілок вербовий та й розрісся.

Тут як з води росте — таже дощі!

Хлопчик (*вередливо*)

Чому ви-те не граєте?

Лукаш (задумливо)

Заграти?..

(Починає грати [мелодія № 14] спершу тихенько, далі голосніше, зводить згодом на ту веснянку [мелодія № 8], що колись грав Мавці. Голос сопілки [при повторенні гри на сопілці мелодії № 8] починає промовляти словами.)

«Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає мені груди,
серденько виймає...»

Лукаш (випускає з рук сопілку)

Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!
Хлопчик, злякавшись крику, втік до хати.
Кажи, чаклунко, що то за верба?

(Хатає Килину за плече.)

Килина

Та відчепися, відки маю знати?
Я з кодлом лісовим не накладаю
так, як твій рід! Зрубай її, як хочеш,
хіба я бороню? Ось на й сокиру.

(Витягає йому з сіней сокиру.)

Лукаш (узявши сокиру, підійшов до верби, ударив раз по стовбуру, вона стелулась і зашелестіла сухим листом. Він замахнувся удруге — і спустив руки)

Ні, руки не здіймаються, не можу...
чогось за серце стисло...

Килина

Дай-но я!

(Вихоплює від Лукаша сокиру і широко замахується на вербу.)

В сю мить з неба вогненним змієм-метеором злітає Перелесник і обіймає вербу.

Перелесник

Я визволю тебе, моя кохана!

Верба раптом спалахує вогнем. Досягнувши верховіття, вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату. Мати Лукашева і Килинині діти вибігають з хати з криком: «Горить! Горить! Рятуйте! Ой, пожежа!..» Мати з Килиною метушаться, вихоплюючи з вогню, що тільки можна вихопити, і на клунках та мішках виносять скулених Злиднів, що потім ховаються у ті мішки. Діти бігають з коновками до води, заливають вогонь, але він ще дужче розгоряється.

Мати (до Лукаша)

Чого стоїш? Рятуй своє добро!

Лукаш (втупивши очі в крокву, що вкрита кучерявим вогнем, як цвітом)

Добро? А може, там згорить і лихо?..

Кроква з тряскотом рушиться, іскри стовпом прискають геть угору, стеля провалюється, і вся хата обертається в кострище. Надходить важка біла хмара, і починає йти сніг. Хутко крізь білий застил сніговий не стає нікого видно, тільки багряна мінлива пляма показує, де пожежа. Згодом багряна пляма гасне, і коли сніг рідшає, то видно чорну пожарину, що димує і сичить од вогкості. Матері Лукашевої і дітей Килининих та клунків з добром уже не видно. Крізь сніг мріє недопалений оборіг, віз та дещо з хліборобського начиння.

Килина (з останнім клунком у руках, сіпає Лукаша за рукав)

Лукашу!.. Ані руш! Чи остовпів?

Хоч би поміг мені носити клунки!

Лукаш

Та вже ж ви повиносили всі злидні.

Килина

Бийся по губі! Що се ти говориш?

Лукаш (сміється тихим, дивним сміхом)

Я, жінко, бачу те, що ти не бачиш...

Тепер я мудрий став...

Килина (злякана)

Ой чоловіче,

щось ти таке говориш... я боюся!

Лукаш Чого боїшся? Дурня не боялась,
а мудрого боїшся?
Килина Лукашуню,
ходімо на село!
Лукаш Я не піду.
Я з лісу не піду. Я в лісі буду.
Килина То що ж ти тут робитимеш?
Лукаш А треба
все щось робити?
Килина Як же маєм жити?
Лукаш А треба жити?
Килина Пробі, чоловіче,
чи ти вже в голову зайшов, чи що?
То так тобі з переляку зробилось.
Ходімо на село, закличу бабу, —
тра виляти переполох!

(Тягне його за руку.)

Лукаш *(дивиться на неї з легковажною усмішкою)*
А хто ж тут
недогарків отих глядіти буде?

(Показує на віз і начиння.)

Килина *(господарно)*
Ой правда, правда, ще порозтягають!
Аби довідалися, що горіло,
то й набіжать з села людиська тії!
То вже хіба постій тут, Лукашуню.
Я побіжу, десь коней попрошу, —
бо наші ж геть у стайні попеклися! —
то зберемо на віз та й завеземо
десь до родини твєї, може, пустять...
Ой горе! Яюсь треба рятуватись...

*Останні слова промовляє, вже біжучи до лісу. Лукаш про-
воджає її тихим сміхом. Незабаром її не стає видно.
Від лісу наближається якась висока жіноча постать у білій
додільній сорочці і в білій, зав'язаній по-старосвітському,*

*намітці. Вона йде, хитаючись, наче од вітру валиться, часом
спиняється і низько нахилиється, немов шукаючи чогось.
Коли надходить ближче і спиняється біля ожинових куців,
що ростуть недалеко від пожарища, то випростується,
і тоді видно її змарніле обличчя, подібне до Лукашевого.*

Лукаш	Хто ти? Що ти тут робиш?
Постать	Я — загублена Доля. Завела мене в дебрі нерозумна сваволя. А тепер я блукаю наче морок по гаю, низько припадаю, стежечки шукаю до минулого раю. Ой уже ж тая стежка білим снігом припала... Ой уже ж я в сих дебрях десь навіки пропала!..
Лукаш	Уломи ж, моя Доле, хоч отую ожину, щоб собі промести, по снігу провести хоч маленьку стежину!
Доля	Ой колись я навесні тут по гаю ходила, по стежках на признаку дивоцвіти садила. Ти стоптав дивоцвіти без ваги попід ноги... Скрізь терни-байраки, та й нема признаки, де шукати дороги.
Лукаш	Прогорни, моя Доле, хоч руками долинку, чи не знайдеш під снігом з дивоцвіту стеблинку.
Доля	Похололи вже руки, що й пучками не рушу... Ой тепер я плачу, бо вже чую й бачу, що загинути мушу.

(Застогнавши, рушає.)

Лукаш *(протягаючи руки до неї)*

Ой скажи, дай пораду,
як прожити без долі!

Доля *(показує на землю в нього під ногами)*

Як одрізана гілка,
що валяється долі!

(Іде, хилиючись, і зникає в снігах.)

Лукаш нахиляється до того місця, що показала Доля, знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези. Сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись, як дитина. Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем.

Постать Мавки Заграй, заграй, дай голос мому серцю!

Воно ж одно лишилося від мене.

Лукаш

Се ти?.. Ти упирицею прийшла,
щоб з мене пити кров? Спивай! Спивай!

(Розкриває груди.)

Живи моєю кров'ю! Так і треба,
бо я тебе занапастив...

Мавка

Ні, милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихій гілці голос.

Лукаш

Я душу дав тобі? А тіло збавив!
Бо що ж тепера з тебе? Тінь! Мара!

(З невимовною тугою дивиться на неї.)

Мавка

О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попільець
ляже, вернувшись, в рідну землицю,
вкупі з водою там зростить вербицю, —

стане початком тоді мій кінець.
Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.
Я обізвуся до них
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.
Я їм тоді проспівую
все, що колись ти для мене співав,
ще як напровесні тут вигравав,
мрії збираючи в гаю...
Грай же, коханий, благаю!

Лукаш починає грати. Спочатку [мелодії № 15 і 16] грає його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене і незабутнє, але хутко переможний спів кохання [мелодія № 10, тільки звучить голосніше, жагливіше, ніж у першій дії] покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні звуки озиваються в завітлім гаю, тъмяний зимовий день змінюється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вініці. Лукаш кидається до неї з покликком щастя.

Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи уціхнула, видко знов зимовий краєвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запорошив усю постать і падає, падає без кінця...

Іван Франко

Перехресні стежки

I

— А, пан меценас! Гратулюю, гратулюю! Може тішитися наше місто, що дістало такого блискучого оборонця. О, такої оборони наш трибунал давно не чув!

Се було на вулиці, перед будинком карного суду, в однім із більших провінціональних міст. Власне, вибила перша, карна розправа скінчилася, і з суду виходили купами свідки — селяни, жиди, якісь ремісники, поліційні стражники. Адвокат д-р Євгеній Рафалович вийшов також, вирвавшись з-поміж своїх клієнтів, цілої купи селян, що були оскаржені за аграрний бунт і тепер, дякуючи його блискучій і вмілій обороні, не тільки увільнені трибуналом, але надто мали надію в дорозі цивільного процесу виграти те фатальне пасовисько, із-за котрого знялась була буча. Вони з слізьми в очах дякували д-ру Рафаловичу, та сей збув їх коротко, навчив, що мають робити далі, і вийшов із темнуватого судового коридора, де, щоправда, було холодніше, ніж у залі розправ, але проте стояла курява від давно не метеної долівки, було брудно і тісно. Він пішов на вулицю, глибоко відітхнув розігрітим, але хоч трохи свіжішим повітрям і, не зупиняючися, йшов наперед, байдуже куди, щоб тільки вийти з-посеред тої купи людей, у котрій — він знав і чув се — всі звертали на нього очі, всі шептали про нього. Се ж нині був його перший адвокатський виступ у сьому місті, куди він отсе тільки що переїсся. Від нинішньої оборони мало залежати його дальше поведження на новім ґрунті, і він чув се, що нинішній виступ удався йому дуже добре. Він був дуже задоволений, але, держачися старого правила «*aequat servare mentem*»¹, мав вид не то байдужно-спокійний, не то зайнятий чимсь і йшов не озираючись, не спішачись і не звертаючи уваги ні на що постороннє.

Оклик, що залунав із другого краю вулиці, вивів його з тої рівноваги. Він озирнувся і побачив, як півперек вулиці, кланяючись капелюхом

¹ Зберігати рівновагу духу (*лат.*).

і весело балакаючи, наближався до нього середнього росту підстаркуватий панок з коротко остриженим ріденьким волоссям, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдут. Д-р Рафалович мав бистре око і добру пам'ять, але не міг пригадати собі, щоб де-небудь і коли-небудь знав сього панка. Панок, видно, й сам догадався сього.

— Що, не пізнають мене пан меценас? — говорив він радісно і дуже голосно, немов бажав, щоб і прохожі чули його слова. — А, не диво, не диво! Давні часи, як ми бачились. Ще й як бачились! Ану, прошу придивитися мені добре, прошу пригадати собі, га-га-га!..

Він стояв на тротуарі всміхнений, спотілий, з капелюхом, зсуненим на потилицю, простягнувши до меценаса обі руки, немов готов був на перший даний знак кинутися йому в обійми.

Меценас мовчав добру хвилю, заложивши цвікер на ніс, придивлявся панкові, всміхався, покашлював, а далі сказав:

— Даруйте, пане, не можу пригадати.

— Валеріан Стальський! — з тріумфом скрикнув панок і знов зробив рух руками, мовби хотів кинутися в обійми д-ра Рафаловича. Але сей усе ще стояв недвижно, з поважним лицем, на котрому видно було напруження і надаремне шукання в закамарках споминів.

— Стальський... Стальський, — повторяв він механічно. — Даруйте, пане!.. Будьте ласкаві, допоможіть моїй пам'яті! Їй-богу, стидно мені, але ніяк не можу... — Та нараз він ударив себе долонею в чоло. — Ах! Ото з мене забудько! Пан Стальський, мій домашній інструктор у третій... ні, pardon, у другій гімназійній класі!

— Так, так, так! — притакував Стальський і руками, і головою, і всім тілом. — Видно, пан меценас не забули. Аякже, аякже, домашній інструктор... неправильні латинські *verba*¹, пам'ятаєте?

— Га-га-га! Партиципiальні конструкції, *ablativus absolutus*²! Ну, як же вам поводитьсь, пане Стальський?

Меценас узяв подавані йому віддавна обі руки Стальського і, стиснувши їх у своїх пухких долонях, випустив. Стальський, урадуваний, балакучий, ішов обік нього.

— Дякую, дякую! От жию, аби жити.

— Маєте тут яку посаду?

— Авжеж, авжеж! Я в суді. Пан меценас ще тут незнайомі... Я тут офіціал при помічнім уряді, маю під собою регістратуру. О, я служу вже п'ятнадцять літ!

¹ Дієслова (лат.).

² Орудний незалежний (лат.).

— Але ж ви, здається, були в війську?

— Так. Власне тоді, як я пана меценаса вчив, мене з шестої кляси відібрали до війська. Дурний чоловік був. Було шануватися, зістати офіцером... Ну, я там зразу троха шарпався... Знаєте, у війську мусить бути субординація. Так я й став на фельфеблю. А вислуживши десять літ, я пішов і дістав місце канцеліста при суді. За п'ять літ чоловік авансував, — ось вам і вся моя кар'єра.

Вони йшли довгою простою вулицею, що вела на дворець залізниці. Липнєве сонце стояло майже над головами і пекло немилосердно, а довкола вулиці були самі мури і стіни, ніде ані садка, ані дерева. Духота. Меценас ізняв капелюх і, мов вахлярем, холодив ним спітніле лице, обтерши перед тим краплистий піт із чола хустиною.

— Але ж то пражити! — промовив він.

— Пан меценас, певно, на дворець ідуть? — запитав Стальський.

— Ні.

— А чого пан меценас ідуть сею вулицею? Маєте тут діло до кого?

— Борони Боже! Я, властиво, хотів іти на обід.

— На обід? Тут пан меценас у когось обідають?

— Ні. Хочу пошукати якоїсь реставрації. Вчора і позавчора, поки була розправа, я не мав часу шукати і обідав у готелі.

— Так, то пан меценас до готелю заїхали?

— Так. «Під чорного орла». Знаєте, я тут чужий. Маю кількох знайомих урядників і професорів гімназійних, але всі вони на урльопах, на вакаціях, пороз'їздилися. То я заїхав до готелю і там сиджу, поки знайду собі помешкання. Але їда там не смакує мені.

— Ну, певно! Прошу, я пану меценасові покажу дуже добру реставрацію. Прошу от сюди!

І Стальський зігнув у бокову вуличку і йшов обік Рафаловича, не перестаючи говорити.

— Ах, так! То пан меценас у готелі! Ще не маєте помешкання! Ну, в таких разі, надіюсь, не відкинете моєї послуги. Позвольте щоб я допоміг вам винайти помешкання. Я ж тут усюди знайомий!

— Але і овшім, пане Стальський! Дуже вам буду вдячний. Тим більше, що у мене й писанини ще купа, нема коли бігати по місті, шукаючи хати.

— О, я вам се зроблю живо! Будете вдоволені. А де ж ваша фамілія? Також у готелі?

— Фамілія? У мене жадної фамілії нема. Я сам-самісінький.

— Як то? Пан меценас нежонаті?

— Ні, пане.

— А, так! На кавалерській стопі! Ну, так, то що інше! Так же мені й говоріть! Але ось ми вже й прийшли. Чи волите обідати в спільній столовій, чи, може, окремо?

— Та мені байдуже, — мовив адвокат. — От хіба якби ви були такі добрі обідати зо мною, то можна б замовити окремий покоїк.

— Я такий рад, що здивав пана меценаса...

— Ну, як так, то добре, обідаємо разом! Замовляйте покоїк! — мовив меценас, і оба ввійшли до реставрації.

II

Поки Стальський бігав та балакав з кельнером, потім із старшим кельнером, далі з самим шефом реставрації, д-р Рафалович стояв на вузенькій веранді перед реставрацією, відділеній від вулиці залізними ґратами і обставленій великими олеандрами в дерев'яних шапках. На веранді стояло кілька дерев'яних столиків, круглих і обтягнених цера-тою, так що здалека могли виглядати як мармурові. Веранда виходила на південь і пеклася на сонці, то при столиках не було нікого, та й із нутра реставрації не чути було такого шуму, який свідчив би про велику купу гостей. Місто жило ще переважно патріархальним життям; найбільша частина людей із тих, що могли дозволити собі на порядний обід, столувалися дома, в сім'ях. До того ж се було літо, пора вакацій; заможніші, що бували тут звичайними гістьми, повибиралися на село, на купелі або й так у гори, і в реставрації було досить пусто.

Та д-ру Рафаловичу байдуже було до сього. Походжаючи по веранді, поки там для нього готували окремий покоїк і поки Стальський третій раз розповідав, якого-то незвичайного гостя має реставрація і як близько він з ним знайомий, меценас силкувався відсвіжити в своїй пам'яті образ сього свого колишнього вчителя. Правда, його незвичайна пам'ять допомогла йому по кількох хвилинах напруженого шукання віднайти його назву, розпізнати фізіономію Стальського, хоча від часу, як вони видалися, минуло звиш двадцять і п'ять літ. Але Рафалович чув, що за тим першим образом у його тямці тягнеться ще щось, якесь неясне, але болюче, неприємне чуття, і тільки ненастанне балакання Стальського не дає тим споминам виплисти наверх і дійти до повної свідомості. Та тепер, коли Стальський віддалився на хвилю, Рафалович напружив ще раз свою пам'ять — і давні спомини звільна почали виринати в душі.

Ах, так! Стальський був поганим інструктором. Рафалович, малий, слабовитий хлопчина, дуже боявся його, вусатого і зовсім дорослого парубка.

І мав причину боятися. Знаючи, що хлопчина сирота і має тільки опікуна, сільського священика, Стальський держав хлопчика остро, не стільки вчив, скільки бив, штуркав і всякими способами карав його. Облесний супротив його опікуна, він був брутальний супроти нього, ніколи не заговорив щиро, а все або з гнівом, або з кпинами. Рафалович ще й тепер аж стрепенувся, мов від наглого подуву холодного вітру, коли пригадав собі той настрій вічного страху, суму і отупіння, в яким находилася його дитяча душа цілого півтора року, поки Стальський був його інструктором. Йому живо стала в пам'яті та дика безтямна радість, з якою він повітав відомість про те, що його інструктора відібрали до війська і що він уже не буде під ним.

І ще одно пригадалося д-ру Рафаловичу, одна дрібниця, що не мала зв'язку з його шкільною наукою, але характеризувала Стальського, найсильніше вбилася в його дитячу пам'ять і довгі літа мулила його, мучила і боліла, мов тернина, вбита в живе м'ясо. Факт був такий. Стальський жив на одній квартирі з малим Рафаловичем. Опікун привозив малому харчі з села і одного разу перед святами привіз добрий шмат ковбаси також для Стальського. Сей поділив собі ту ковбасу на рівні порції так, щоб вистачила йому на два тижні, а боячися, щоби хто не вкрав йому сього добра, — на квартирі жило ще кілька школярів, — сховав її десь у скриток, звісний тільки йому самому. Мудро виміркував він той скриток: жаден школяр не міг знайти його. Кілька днів усе було добре, та одного разу Стальський влетів до комнати весь червоний, лютий і накинувся на першого-ліпшого школяра, що попав йому під руку:

— Де моя ковбаса?

— А хіба я сторож від твоєї ковбаси? — відповів сей напів зо страхом, а напів зо сміхом.

— Ти мусиш знати! А во, смієшся! — кричав Стальський, попадаючи щораз у більшу лютість. На щастя, школяр, до якого він причепився, був із одної класи з ним і, хоч молодший, та проте сильний і відважний. На меншого був би Стальський зараз кинувся з кулаками, на нього не смів.

— Сміюся, бо мені смішно, — відповів сей.

— Чого смішно?

— Того, що ховаєшся з тою смердячою ковбасою, мовби ми всі тут тільки й чигали на неї, а проте таки наскочив на якогось злодія.

— Певно, кіт занюхав! — докинув, мов знехотя, інший школяр, що сидів при столі і робив задачу.

Стальський став раптом, мов облитий водою. Справді! Він і не подумав про се! Не що, тільки кіт! Бо коли би людина, то була би взяла всю ковбасу; а то щось розірвало бібулу, якою вона була обвинена, і витягло тільки один кусник. Він постановив собі допильнувати, зловити злодія. Півдня

ходив він у глибокій задумі, вимірковуючи, як би се зробити. Врешті вдумав хитре сильце, наставив його в своїй криївці і пізно вночі ляг спати. Десь коло півночі всіх у хаті збудив страшенний м'явкіт на стриху. Стальський зіскочив зі своєї постелі, немов і досі не спав і тільки й ждав сього.

— Ага, маю злодія! Маю злодія! — шептав він, затираючи руки.

Засвітив свічку і встромив її у ліхтарню, а потім, узявши мішок, подався на стрих. За хвилю вернув з закровавленими руками. Кіт, видно розуміючи, що йому грозить, хоч у сильці, боронився завзято. Але Стальський мав його в мішку, потрясав ним, бив до одвірків, копав ногами, а потім, зав'язавши добре, замкнув до своєї скриньки і ляг спати.

Те, що було потім, чотири чи п'ять день, Рафалович згадує, як якийсь страшний обридливий сон. Стальський мучив kota найрізнішими способами: бив його в мішку наосліп, вішав за шию, прищемивши хвіст розколеним з одного кінця поліном, виривав пазури, випікав очі, колов шилом, напихав у ніс товченого перцю і скла. М'явкіт, жалібний писк нещасного kota чути було здалека, хоча Стальський робив свої катівські операції в садівницькій будці, що стояла серед широкого саду, далеко від людських хат. Рафалович ще раз здригнувся, пригадавши собі, як він усі ті ночі, чуючи далеко той м'явкіт, не міг заснути і як одного вечора зо сльозами цілував руки Стальського, просячи, щоби дарував життя котові. Але його просьба була даремна. По п'ятьох днях кіт таки здох; здається, його доконав сильний мороз. Але малому Геневі ще довгий час щоночі причувалося жалібне м'явкання і котячий писк, мов плач малої дитини, він кидався крізь сон, кричав і плакав, а рано вставав змучений, з болем голови і закислими очима.

Все се згадав тепер д-р Рафалович, ходячи по веранді. Колишній страх перед сим чоловіком змінився на обридження і глибоку антипатію.

«Чого се він признається до мене? — думав Рафалович. — Чого тішитися і заскакує, мовби ми були Бог зна якими приятелями?»

На сі питання він не знаходив відповіді. Він не був забобонний і не вірив у стрічі, але його думка зі старої традиційної привички зложила ще одно питання: «Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорого отся скотина в людській подобі?..»

III

— Перепрошаю пана меценаса, що трошка забарився, — скрикнув Стальський, вибігаючи на веранду. — Але прошу, прошу! Пан меценас, певно, вже десь голодні. Адже ж то швидко друга година буде! Ну, дякую, від снідання до тепер бути натще!..

— О ні, я під час паузи ходив на перекуску, — спокійно промовив Рафалович, ідучи обік Стальського тісними і брудними сходами на перший поверх. Тут було казино, тепер зовсім порожнє, зложено з трьох покоїв і зали для танців. У більйарднім стояв уже заставлений на дві особи столик, а при нім кельнер з реєстром страв і серветою під пахою.

— Прошу, чим можу служити пану меценасові? — промовив він, кланяючися Рафаловичу.

Сей замовив обід на дві особи. Перед обідом випили по чарці старки «на відновлення старої знайомості», як мовив Стальський. Рафалович справді був голоден, а відновлені перед хвилиєю спомини не дуже заохочували його до розмови з паном офіціалом. Зате Стальський, і п'ючи, і їдючи, балакав, мов рад був, що знайшов когось охочого слухати його.

— Го-го! Я то знав, що з пана Євгенія Рафаловича будуть люди. Ще як се був малий Генцьо, то вже було видно, що то голова неабияка. Я то ніби строгий був, свою повагу показував, але я так любив малого Генця, як свою дитину! Прошу не гніватися... я вже тоді був парубок під вусом. Що правда, то правда. Та й потім я не перестав інтересуватися... О, яка то була радість, коли я прочитав у «Народівці», що мій елев, пан Євгеній Рафалович, одержав на львівськiм університеті ступень доктора прав. Прошу вірити! Ну що, адже пан ані брат мені, ані сват... а вже таке дурне серце в чоловіка, тішиться чужим щастям, сумує чужим смутком так, як своїм власним.

Євгенію, не знати чому, в тій хвилі причулося жалібне м'явкотання катованого кота. Він поклав ложку і з виразом не то здивування, не то тривоги видивився на Стальського.

— Що пан меценас побачили на мені? — запитав сей, перериваючи балакання і озираючись по собі.

— Нічого, — відповів Євгеній. — Прошу, пане, їдьте!

— Ах, я такий рад, що бачу пана меценаса, що буду мати те щастя бачити вас частіше — позволять пан меценас говорити собі «ви»?

— Прошу, прошу!

— Се краще! Якось більше від серця розмова йде. Не люблю того передавання через третю особу. Перепрошаю, правда, що пан меценас практикували в Тернополі?

— Так, я був там три роки у адвоката Добрицького.

— О, знаю, знаю! Я докладно слідив за кожним кроком пана меценаса на публічний, так сказати, арені. Особливо відколи ви стали оборонцем у карних справах. Знаєте, пане, скажу вам без компліментів... я чув тільки одну, нинішню вашу оборону, але читав справоздання з кількох процесів, де ви боронили... Такого оборонця наша адвокатура давно не мала.

— Прошу, пане Стальський, будьте ласкаві, обідайте! Бачите, я їм за двох і не думаю бути ситим вашими ласкавими компліментами.

— О, що те, то ні! Борони Боже! Жадні компліменти, — живо заговорив Стальський, махаючи руками, озброєними одна в ніж, друга в вилку. — Се навіть не моя думка. Се загальна думка в тутешнім суді. Сам пан президент — ви завважили, як пильно він прислухувався вашій обороні, як ішов за вашими слідами в своїм резюме? — Отже, сам президент по розправі, виходячи з суду, сказав до прокуратора: «З таким оборонцем — то приємно провадити позправу». А прокуратор йому на се: «О так, се одна з найясніших голов у галицькій адвокатурі. Шкода, що не пішов на судію, міг би був зробити кар'єру». О так, пан меценас приносять із собою до нас найліпшу славу.

Щоби звернути розмову на іншу тему, Рафалович попросив Стальського оповісти йому дещо про відносини в тутешнім суді, що, може, могло би бути йому придале в дальшій діяльності. Стальський і овшім! І з уст, що тільки що так і бризкали симпатією та компліментами, полилися потоки неймовірного бруду, спліток і погані. Президент був колись здібний суддя, але тепер стуманів, дома ним командує кухарка, проста погана баба, а в суді — його канцеліст, хитрий жид і страшенний хабарник. У суді правило, що з жидом ніхто не виграє справи. Дехто не хоче вірити, щоби президент брав половину хабарів, які одержує його канцеліст, але він, Стальський, певний того, бо хоча президент удовець і бездітний, але має цілу купу свояків по братові, неробів та марнотратників, що ссуть його, мов п'явки. А совітник Н. і зроду був вісімнадцятим туман. Се той сам, що, ще будши ад'юнктом у Печеніжині, засудив сам якогось хлопа на смерть і зараз же написав до Голомуца по ката; аж коли кат зателеграфував до надпрокуратора у Львові, чи має їхати до Печеніжина, довідалися вищі власті про сей незвичайний засуд і взяли його відтам. Про око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали у Кульпаркові, а потім вернули знов на посаду. Кажуть, що у нього сильні плечі, протекція. Іншого були би спенсіонували, йому дозволяють дослугувати до повної пенсії, але самостійно він ніяких справ не веде, тільки все сидить у трибуналі, заробляє на пенсію, як кажуть, не головою, — а гм, гм... Зате совітник М. — картяр. До канцелярії прийде на годину. Справи за нього провадить практикант, він тільки перегляне, попідписує, що треба, та й далі до кав'ярні. Там уже где на нього партія, в кожній порі дня інша. Жінку має язю — не дай Господи! Проста, ординарна мазурка, ростом гренадир, об'ємом — бодня, язик — десять перекупок. То вона вже знає, де його шукати. Пан совітник скоро перечує, що вона пошукує за ним, зараз дає драпка, бо як магніфіка зловить, то не

питає, що то пан совітник і що народ збігається, а бере пана радцю за боже пошиття і тягне додому, а ще приговорює по дорозі, та так приговорює, що аж на третю вулицю чути. О, то страшна баба! Можу сказати, що в нашім суді її найгірше бояться всі. Навіть пан президент трепещить перед нею. Знаєте, раз була історія...

Скінчили обід, позакурювали цигара. Євгеній велів принести чорну каву. Стальський усе ще оповідав міські сплітки і судові скандали: про третього совітника, про ад'юнктів, далі перейшов на політичну владу, перемив кістки пану старості, пані старостині, панам комісарам і лагодився перескочити до податкового інспектора, коли Євгеній, випивши каву, зирнув на годинник.

— Ну, пане Стальський, — мовив він, устаючи, — дуже мені приємно в вашім товаристві, але пора мені до мого готелю.

— Ай-ай! — мовив Стальський, зирнувши також на годинник. — Ото, я забалакався, а то вже далі третя. У мене в канцелярії також троха респанцій. Не буду заходити додому, а піду просто.

Євгеній подзвонив, заплатив і вийшов. Йому хотілося спекатися Стальського, котрого балакання псувало йому пообідній гумор, але Стальського не так легко було спекатися.

— Пане меценас! — мовив він зворушеним голосом. — Позвольте мені віддячитися вам за вашу добрість і за нинішнє угощення!

— Але ж, пане, нема за що. Мені самому... все-таки краще удвох, ніж самому обідати.

Вони були на вулиці перед реставрацією, відки їх провели кельнери з низькими уклонами.

— Ви куди тепер? — спитав Євгеній.

— О, я ще проведу пана меценаса до готелю. До канцелярії ще маю пару мінут вільного часу.

— Але я не хотів би забирати вам час.

— Але ж прошу! Що мені з ним робити! Додому не хочеться йти, а канцелярія не втече.

— Значить, і ви кавалер, коли вас не тягне додому? — з усміхом промовив Євгеній.

— О, не вгадали! — мовив Стальський. — Я жонатий, уже десять літ. Але моя жінка — ге-ге-ге — уцивілізована настільки, що не скаже мені нічого.

— Нічого не скаже? Коли ви не прийшли на обід?

— Так, пане, не скаже нічого.

— То, певно, її тут нема, виїхала десь на село?

— Ні, пане, сидить дома.

— Ну, то, може, німа, — вибачайте, що так скажу.

— Ні, не німа.

— Ну, в такому разі се якась ідеальна жінка. Перший раз чую про жінку, котра може нічого не сказати мужеві, коли не прийде в пору на обід.

— Видите, пане меценас, се все залежить, як би то сказати, — від цивілізації... від тресури. Котрий мужчина не вміє поводитися з жінками, той ліпше зробить, коли не буде женитися. А вміючи, можна все зробити.

І знов Євгенію, не знати чому і відки, причувся розпучливий м'явкіт катованого kota. Він здригнувся, попрощався зі Стальським і пішов до свого готелю.

IV

Другого дня була неділя. В суді не було ніякого діла, тож д-р Рафалович спав трохи довше, спочиваючи по труді. Була вже восьма. Звішені стори готелевого вікна пропускали лагідне червонясте світло. Євгеній тільки що прокинувся, простягнувся, позіхнув і смакував розкіш безжурного спокою. Попід його вікнами туркотіли вози, здалека чути було гомін народу, гук дзвонів, свист і гуркіт раннього залізничного поїзда, що саме о тій годині виходив до Львова. Але все се не докучало молодому адвокатові, здавна привичному до міського шуму. Навпаки, вся ся музика многолюдного рухливого міста, особливо в деякім віддаленні, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чуття якоїсь повноти буття, якоїсь любові домашності, подібне до чуття того чоловіка, що з лісової самоти вернув додому на лоно многолюдної та говіркої сім'ї.

Та нараз до дверей його покою застукано, і, заким іще він успів відізватися, двері відчинилися, і в них показалася руда голова Стальського.

— Добрий день! — промовив він весело. — О, пан меценас іще спочивають. Перепрошаю, перепрошаю... я думав...

— Але прошу! Я не сплю. Власне, хотів уставати.

— Ну, то я зажду... Піду пройтися, поки пан меценас...

— Але ж ні! Ввійдіть! Я не панночка, мене не заженуєте.

Стальський увійшов і запер двері за собою.

— Прошу, сідайте! Я зараз устаю. Так чоловік намучився в останніх днях...

— Але ж то зовсім розумно, що спочиваєте. Треба шанувати сили, — мовив Стальський, поклавши на однім кріслі капелюх і ліску і сідаючи на друге. В лагіднім полусвіті було видно, що він сьогодні був одягнений чистіше, краще, ніж учора, підголений і підстрижений; очевидно, він ішов сюди просто від фриз'єра, бо від нього пахло ще колонською водою і вуси були свіжонафіксовані.

— Я гадав, — говорив він, поки Євгеній мився, брав чисту сорочку і одягався, я думав, що пан меценас мають сьогодні троха більше часу та підемо разом оглянути помешкання.

— Яке помешкання?

— Як то, пан меценас уже забули, що вчора говорили мені, чи не міг би я знайти...

— Ага-га! Ну, так що ж?

— Я вже знайшов. Гарне помешкання, поверховий дім, фронт на вулицю, довкола сад, а затильні вікна виходять на міський парк. Чудесне положення при головній вулиці, недалеко ринку і недалеко руської церкви. Немов сотворене на канцелярію для популярного адвоката.

— О пане Стальський, дуже вам вдячний!

— І надіюсь, що будете мати за що дякувати. Я знайомий з властителем. Як на ваше щастя, від першого опорожнюються внизу два покої з передпокоем — то би була гарна канцелярія, і на поверсі також два покої з кухнею — то би було помешкання для пана меценаса. Здається, вам обширнішого помешкання не треба?

— О ні, не треба! Дуже мене зацікавив наш опис. Надіюсь, що мені сподобається те помешкання. А яка ж ціна?

— Жид дорожить троха. Прийдеться ще поторгуватися. Хоче за обі партії по 25 ринських місячно.

— Значить, разом 50 місячно або 600 річно? І кажете, що в добрім місці?

— Можуть пан меценас бути певні! Я би на лихе навіть не дивився.

— І се, по вашій думці, дорого?

— Ну, як на Львів, то не було б дорого, але як на наше місто, то троха солоно. Треба буде поторгуватися. Думаю, що коли пану меценасові сподобається хата і схочуть наймити на рік, то він дасть за 500 ринських.

— Ну, се було б дуже гарно!

— Чи вже пан меценас готові? Можемо зараз піти оглянути.

Меценас був готов до виходу. Але, вийшовши, він пригадав собі, що ще не снідав. Зараз коло готелю була цукорня, де він звичайно пив каву, то й тепер він звернувся туди.

— Я ще не снідав, — мовив він до Стальського. — Прошу, зайдіть зо мною на снідання!

— Дякую, я вже по сніданню.

— Ну, то вип'єте келишок коньяку. Прошу, не робіть церемонії.

Сидячи при круглім мармуровім столику і попиваючи гарячу каву, д-р Рафалович придивлявся Стальському, що не переставав балакати і оповідав йому притишеним голосом різні міські новинки. На лиці Стальського видно ще було білі плямки з пудру, яким обсипав його

фризіер; зрештою на ньому малювалося щире вдовolenня. Не знати, чи з того вдовolenня, чи, може, після випитих двох келішків коньяку, кінець його носа трохи зачервонів і в очах грали огники. Меценас дивився на нього тепер далеко ласкавішими очима, ніж учора, може, під впливом доброї новини, яку приніс йому Стальський, а може, й для того, що сей оповідав сьогодні веселіші речі, ніж учора. Сьогодні в місті мали відбутися збори робітників, що хочуть домогатися загального голосування, але пан староста заборонив, га-га... «Доки я тут старостою, — сказав комітетовим, — доти ніякого віча ані збору в моїм повіті не буде». Вчора до старости привезли величезного сома, зловленого в сусідній ріці, і староста дав за нього рибакам два ринські. Жид, у котрого меценас має винаймати помешкання, се перший міський багач і лихвар; він будує тепер три нові дома; от би пан меценас добре зробив, якби відкупив від нього ту каменицю, в котрій тепер має оселитися!..

Зі слів Стальського віяла сьогодні щирість; не чути було тої злобної ноти, яка так неміло доторкала Євгенія вчора. Кинувши оком на ранішні газети, меценас заплатив, і вони оба вийшли з кав'ярні. Ринок і вулиця, що вела до церкви, були повні святочно поприбираних міщан і передміщан. Дзвони гули і грали в повітрі. Сонце сипало золотим, ще не дуже палким промінням із безхмарного неба. Від ріки, що широким луком обгинала місто з двох боків, тягло вогким холодом. Було чудово гарно, весело, привітно довкола, і меценас ішов звільна, роздивляючися приязно на всі боки, немов знайомлячися з цілим оточенням. Се перший раз сьогодні він чув себе в сьому місті, як дома.

Нараз щось немов шпигнуло його; він стрепенувся, мовби несподівано діткнувся проводу електричної батареї. Озирнувся направо, не зупиняючись на ходу. Напротив нього йшла висока, струнка жіноча постать у скромній чорній сукні, в чорнім капелюшку з простеньким білим пером, з лицем, заслоненим чорним, досить густим вельоном. Здалека він не міг розпізнати її лиця; те, що так торкнуло його, було якесь неясне загальне вражіння, вражіння її постави, росту, рухів, ходу — рівного, повільного і плавного. В тім усім було щось таке, що відразу порушило в його душі якісь давні спомини і прошибло його наскрізь. Вона йшла напроти нього, і його очі силкувалися пізнати її лице під вельоном. Але, не доходячи яких десять кроків, вона звернула направо, вмішалася в густу купу міщан, що сунули до костелу, і зчезла. Євгеній був би радо пішов за нею, але не міг сього зробити, маючи обік себе Стальського і направившись з ним разом оглядати помешкання. Стальський, занятий оповіданням якоїсь новини, а потім хвилевою шептаною розмовою з якимось стрічним міщанином, не бачив чорної дами.

У Євгенія сильно забилося серце, в голові затуманилося, і він зупинився та оглянувся за Стальським.

«Що се таке? — думалось йому. — Вона чи не вона? Ледво, щоб вона! Відки б вона взялася тут? Але постава її, хід її, той хід, котрий я, здається, пізнав би між тисячами! Та ні, не може бути, се не вона! Тихо ти там! Тихо!»

І він долонею натиснув на груди в тім місці, де сильно билося його серце.

Стальський, переговоривши з міщанином, надбіг. Бачачи, що Євгеній держиться за груди, він зирнув на нього уважно.

— Ов, а се що? Пану меценасові щось недобре?

— Мені? Борони Боже! Або що?

— Що пан меценас держаться за груди. І зблідли пан меценас!

— Се нічого! — мовив Євгеній, пускаючись іти далі. — Се у мене часом буває... такі маленькі атаки. Давніше то було гірше, але тепер, Богу дякувати, вже рідко.

— Але то може бути небезпечно. Може, яка серцева хвиля?

— Щось там таке, але, властиво, нема про що й говорити.

— Але все-таки треба би зарадитися лікаря.

— О, я вже лічився. І, власне, лікарі впокоїли мене. Ходімо, пане! Далеко ще до того помешкання?

— Ні, вже близенько. У нас тут загалом нема великих віддалень. Передмістя, як ковбаси, попростягалися кожде на півмилі і ще даліше, а середмістя все прикупі, мов на тарелі. Се має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто.

— Акустичне?

— Так! У однім кінці чихнеш, у другім чути. Ні з чим найменшим не сховаєшся перед цікавими очима. А що цікаві очі побачать, те цікаві язики розмолотять, роздують, розбовтають удвоє, вдсятеро. Се вже у нас так. Усі від того терплять, бо кожному можна пришпилити латку, але при тім усі зацікавлюються тим же ремеслом. Усякий думає: «Пришпилюють мені латки, давай буду й я пришпилювати іншим!» І так живемо. Не один зразу лютиться, обурюється, почувши дещо на себе, а потім перестане, втягнеться, а головню: переконається, що кождий у такій самій кваші, як і він. Ну, та ось ми дійшли. Прошу сюди, у хвіртку. Та дай Боже щасливо!

V

Д-р Рафалович швидко мав нагоду переконатися, що Стальський не пересолив, говорячи, що місто збудоване дуже акустично. Відповідно до прийнятого звичаю, йому прийшлося зробити візити у всіх гонораціорів

міста. Він був у президента суду, потім у старости, потім у бурмістра; далі пішов до віце-президента суду, до податкового інспектора і до директора гімназії; потім прийшлося обійти всіх судових совітників по старшині, бути у латинського і руського пароха, у комісара від староства, у декого з лікарів і декого з гімназійних учителів, а вкінці у колегів-адвокатів, у нотаря і у видніших міських купців та багатців. І він міг заважити, що, наскільки жіноча часть товариства дуже зацікавлена ним і приймає його надзвичайно чемно як кавалера і дуже добру партію, остільки «урядові шпички» (так перекладав Стальський німецький термін *Spitzen der Behörden*¹) виявляли супроти нього певну добродушну протекційність, а деякі в чотири очі давали йому дружні поради і науки. Староста мовив:

— Тішуся дуже, що наш повіт дістав такого здібного адвоката, але... Пан меценас не візьмуть мені то за зле, коли скажу по щирості. Я старий чоловік і хотів би мати в повіті спокій *in politicis*². Жадних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств. Я чув, що пан меценас мають троха демагогічні амбіції. Прошу не гніватися, говорю, що думаю. Я просив би дуже і дуже, щоб мені не тее...

Я мусив би виступити против того якнайостріше, а в такім разі не сумніваюся, що й канцелярія пана меценаса мусила б потерпіти. А користі з того і так не буде ніякої. А я, обіймаючи владу у повіті, присяг собі, що, доки живу, то піддержу авторитет власті без ущербу, і отсе, Богу дякувати, двадцять літ стою, як той журавель на своїй сторожі. Прошу, пане меценас, до побачення, і нехай се буде між нами, але пам'ятайте, не робіть мені неприємностей!

Пан президент суду мовив:

— Дуже мені приємно... Щиро рад... Справді, по вашій першій розправі я сказав до прокуратора: «Ну, з таким захитником то приємно провадити розправу, ніколи не дасть заснути». Їй-богу! Тільки... даруйте, пане меценас... ви тут у місті чужі, не обзнайомлені з відносинами, а те, що ви наняли помешкання в домі Вагмана... Прошу дарувати! Не хочу, щоб ви підозрівали мене в бажанні образити вас, але по щирості мовлю вам, се може дати причину до різних поголосок. Не перечу, помешкання для вас догідне, але той Вагман — ви, може, сього не знаєте, — то найтяжча п'явка в нашім повіті, лихвар, чоловік, що не цурається найбруднішого гешефту. Особливо він любить закидати сіті на урядників і адвокатів. Уже три многонадійні ад'юнкти пропали через нього: один заліз у довги і повисився,

¹ Найвище начальство (нім.).

² У політичних справах (лат.).

два другі посунулися до дефравдацій і фальшовання документів і були прогнані з суду. Прошу вас, остерігайтеся того чоловіка!

Податковий інспектор, старий кавалер, чоловік жовчний і злий на язик, по перших привітаннях і байдужих фразах відразу скочив на сю саму тему:

— Ха-ха! Чув я, чув, що пан «презус» остерігав вас перед Вагманом. Не хочу боронити Вагмана — зрештою, думаю, що пізнаєте його ближче, в усякім разі варто, цікавий чоловік, хоч і лихвар. Але пан «презус» має рацію, що остерігає перед ним, бо ті всі три многонадійні ад'юнкти — правда, він так називав їх? — то його кузини! Ну, ад'юнктом не був з них жаден, се вже евфемізм пана «презуса». Тільки один скінчив з бідною права і був на судовій практиці, і той повісився, але не через Вагмана, а більше з вини самого пана «презуса», що не хотів поплатити його фальшованих векслів; а два інші — то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гілляки, на котрій би слід їх повішати. Вони й тепер під протекторатом пана «презуса» грасують по повіті й займаються покутнім писарством. Надіюсь, що в своїй практиці швидко наткнетеся на тих пташків. Було би дуже добре, якби ви як-небудь повкручували їм голови, бо то небезпечні індивідуа, правдиві опришки!

Директор гімназії, котрого дім, як правдивий квітник, красувався чотирма дорослими паннами, захвалював Рафаловичу приємності сімейного життя і запрошував його приходити щонеділі вечором на чайок. Зате руський парох, у котрого також були три панни, остерігав його перед директорським чайком. Директор — се генеральний шпідель у місті, на всіх пише доноси до намісництва, своїх учителів переслідую, як своїх найтяжчих ворогів, особливо жонатих і тих, що не хочуть бувати у нього. Його доньки, хоч русинки по батькові, завзяті польські шовіністки, зрештою дівчата без освіти, кокетки і вже ославлені в місті численними романсовими пригодами.

— Прошу вас, — говорив о. парох з обуренням, — се вже крайній скандал, як вони деморалізують гімназійну молодіж. Жаден старший і пристойний гімназіаст не уїде їх кокетерії, а торік один здібний хлопець і порядних батьків син утопився, занедбавшись через одну з них у науках і не здавши матури.

Алатинський пробощ оказався ще ліпше поінформованим. Він мовив:

— Прошу не гніватися, пане меценас, — ви давно знайомі з паном Стальським?

Меценас витріщив очі.

— Прошу не дивуватися! Ви з ним часто сходитеся, він буває у вас, хвалиться вашою знайомістю. Не знаю, чи ви знаєте докладно сього пана, а навіть навпаки, хочу припускати, що він підлизується вам, хоче

втертися у вашу приязнь, щоб визискати вас для якоїсь своєї цілі. Отже, вважаю потрібним остерегти вас перед ним. Се небезпечний чоловік. Се поперед усього глибоко неморальний чоловік. Поминаю вже те, що не ходить до костелу, що від десятих літ не сповідався, — се може боліти мене як тутешнього духовного пастиря, але може в ваших очах не мати доказової сили. Але прошу вас, пане меценас, те, як він поводитьсь зі своєю жінкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку.

Д-р Рафалович ще дужче витріщив очі.

— Я розумію, вам дивно, що я зачав говорити про такі річі, — поспішив поправитися ксьондз-пробощ. — І справді, на першій візиті слід би було говорити про щось приємніше. Ну, але то вже така моя натура: що на думці, те й на язичі. А доля тої бідної Стальської дуже лежить мені на серці.

— Але ж, отче каноніку, — промовив д-р Рафалович, — я отсе тільки перед кількома днями випадком довідався, що Стальський жонатий, а як виглядає його жінка і як він жиє з нею — їй-богу, не маю найменшого поняття!

— Вірю, вірю, — мовив ксьондз-пробощ, — і для того не хочу розмазувати сеї неприємної теми. Може, ще коли буде нагода побалакати про се. А тепер — як собі знаєте. Я остеріг вас, сповнив обов'язок свого сумління, а ви вже міркуйте собі, як знаєте.

От такі остереження в найрізніших точках збирав Євгеній на кожній візиті, а обійшовши всіх міських гонораціорів, він мав таке чуття, немовби відбув мандрівку по якійсь cloasa maxima¹.

«Така невеличка купка тих матадорів, — думав він собі, — а стільки у них на душі і на сумлінні погані, стільки злості і взаємних ураз! І вони живуть якось у тій затроєній атмосфері і не дуріють, не топляться! Та що найінтересніше, що кожний бризкає жовчю на свого ближнього з великої любові, обкидає його болотом із найчистішої прихильності, підрізує його добру славу зі щирої гуманності і наповнює твої уші поганню з найчемнішими перепросинами. І се все при першій візиті! Що ж то буде далі, коли обживемося і десь-колись наступимо один одному на нагнітки?»

Йому робилося страшно при думці, що й його, може, где та сама доля: бовтнутися з головою в отсе каламутне озеро і потонути в ньому з душею і тілом. Та у нього були свої плани роботи, що давали йому відваги. Він постановив собі якнайменше стикатися з сим товариством і витворити довкола себе інший світ, інше товариство, хоч би се мали бути прості передміщани та селяни. Він мав намір розпочати просвітню

¹ Каналізація (лат.).

роботу, а далі й політичну організацію в повіті, стягати сюди помалу добірні інтелігентні сили, витворити хоч невеличкий, та енергичний центр національного життя, — і се додавало йому духу серед важкої канцелярської праці і серед того струпішлого та запліснілого товариства.

VI

Тільки одна візита була не подібна до інших — візита у бурмістра. Бурмістр був лікар, жид, але гарячий польський патріот, один із видніших діячів так званого асиміляційного напрямку. Він був одним із немногих галицьких жидів, що брали участь у польським повстанні 1863 року, і то не з метою — зробити гешефт на повстанні. Се здобуло йому велику повагу серед поляків. Як звісно, в 60-х і 70-х роках настала в Галичині така пора, коли факт участі в повстанні був для чоловіка найбільшою рекомендацією для всяких автономічних урядів, для дохідних посад і гонорів; бувші повстанці скрізь поробилися послами, директорами банків і кас «народових», маршалками, а бодай секретарями рад повітових, бурмістрами і головами найрізніших патріотичних організацій. Для них були отворені всі доми, доступні всі інстанції, щедрі всі фінансові інституції, ласкаві всі уряди, їх слово було святе, їх діяльність безконтрольна, їх ім'я, мов сталевим щитом, окружене було з усіх боків словом «*rozcziwy*»¹. Скільки лиха і деморалізації внесли ті патріоти в наше публічне життя, се колись вияснить історія; треба було довгих десятиків літ, щоб назріли овочі їх діяльності, щоб виявилися очам довго туманеної суспільності і довели до того, що авреол їх героїзму звільна на наших очах починає гаснути.

Пан Рессельберг також був кілька літ послом з титулу своєї «боротьби за вітчизну», належав у соймі до бюджетової комісії, і хоч не полишив по собі слідів у історії нашої автономії, то проте, вернувши до домашніх пенатів, тишився великою повагою. Хоч лікар із нього був не особливий, то проте він мав розум, оженившись багато, і, як один із перших багатів міста, ввійшов до міської ради, а швидко потім був вибраний бурмістром. Звільна, зручно він заінавгурував у місті ту жидівську господарку, що з часом зробилася типовою для більших галицьких міст, ту господарку, що витворює в місті кліки всемогучих жидів — пропінаторів, ліверантів і інших п'явок, прикрашає місто блиском зверхньої культури, запроваджує тротуари, газ, омнібуси, закладає парки і прогульки, але в заміну за ті добродійства немилосердно висисає міську людність, випорожнює каси, вимітає грошові засоби, спустошить ліси і розпродує комунальні

¹ Чесний (польськ.).

землі. Такі патріоти, як Рессельберг, — то найліпша покришка для подарки таких клік, особливо тоді, коли вони особисто незаплямлені, а надто мають і вміють піддержувати добрі зносини з усіма впливовими християнами в місті і в околиці. Рессельберг справді тішився у всіх необмежених довір'ях; як урядники, так і дідичі вважали його чоловіком незвичайно розумним, здібним, заслуженим і безумовно чесним. Правда, він не жалував кошту, щоб піддержати свою репутацію, любив приймати і добре приймати у себе гонораціорів, не щадив їди, а його пивниця славилася найліпшими винами. «Рессельберг хоч жид, але порядний чоловік», — говорили про нього позаочі, а деякі додавали побожно: «О, дай нам Боже таких жидів якнайбільше!»

Рафалович не мав великої охоти робити візиту сьому жидови-патріотові, але з усіх боків йому говорено, що випадає піти, — і він пішов. Рессельберг прийняв його дуже радо, представив його своїм дочкам, паннам 20 і 25 літ, убраним досить попросту, але зараженим великопанськими манерами, і швидко в салоні, обвішанім дзеркалами і обставленим цвітами, почалася досить оживлена розмова. Рафалович закинув якимось при нагоді, що всі вулиці в місті позазивані іменами польських королів, гетьманів та патріотів, котрі тут ніколи не бували і нічим із сею місцевістю не зв'язані, а ані однісінька назва, ані один напис не нагадує, що се місто лежить на Русі і має якусь руську минувшину. Рессельберг підняв голову, мов кінь, котрого заторгано вудилами.

— Пане меценас, я чую себе поляком і працюю для польської ідеї.

Рафалович завважив, що він шанує всяке щире чуття, але, по його думці, се чуття не повинно заслонювати очей пана бурмістра на існування і управління також другої народності.

— Я не знаю жадної Русі! — твердо відповів Рессельберг. — Не знаю і не хочу знати. Я чував, що є якісь руські патріоти, але де ті повстання, які вони робили за свою національність? Де та кров, яку вони пролили за свій прапор? Де їх мученики? Де їх пророки? Де їх воеводи?

— Ну, на наші повстання, пане бурмістр, не дуже лакомотесь, бо хто знає, чи вони смакували би вам і ще декому. А щодо наших мучеників — мій Боже! Різні бувають мученики. Одні розкривають груди перед карабінами, інші весь вік двигаютъ ярмо недолі і тихо терплять за свій ідеал.

— Виджу, що ви адвокат, — мовив усміхаючись Рессельберг, — але, мій пане, мусите знати, що я в тім пункті твердіший, ніж вам здається. Знаєте, я жид, вихований у жидівській традиції. Багато треба було труду, і праці, і муки, поки зі свого жидівства я виламався і набив себе на польське копито. Перебивати себе тепер ще раз на інше, на руське копито, — даруйте, пане меценас, — на се вже у мене нема ані сили, ані часу, ані охоти.

Їх розмову перервало прибуття нового гостя, пана маршалка повітового Брикальського, що, буваючи в місті, майже ніколи не пропускав нагоди, щоб загостити до пана бурмістра. Почувши від бурмістра, який гість є у нього в салоні, пан маршалок влетів туди, як бомба, і кинувся до Рафаловича.

— А, дуже мені приємно, дуже приємно, — мовив він, сильно стискаючи адвокату руку, коли бурмістр представив їх одного одному. — Я мав уже те щастя пізнати пана мененаса.

— Дарують пан маршалок, але якось... — з деяким заклопотанням відповів Євгеній, чуючи, як у його голові снується якось назва Брикальського, але не можучи пригадати собі, чи і де він бачився з ним.

— О так, маєте рацію, — мовив з виразом великої сердечності пан маршалок, — ми не бачилися, але я мав ту приємність відчувати вас на своїй шкурі.

В голові д-ра Рафаловича мигнула блискавка і вияснила все.

— Ах, то пан маршалок — властитель Буркотина? А, розумію. Що ж, дуже мені прикро, що перший мій крок у сьому повіті довів мене до конфлікту з паном маршалком...

Євгеній пригадав собі, що дідич, против котрого він виграв перший у сьому повіті свій процес, називався Брикальський, і се вияснило йому відразу незвичайне привітання пана маршалка.

— О, не маєте чого звинятися, прошу дуже! — незвичайно добродушно мовив маршалок. — Адвокат і лікар не вибирає собі клієнтів, але йде там, де його кличуть, і показує, що вміє. А я щасливий, що, хоч на власну шкоду, пізнав такого знаменитого адвоката. О, будьте певні, я далекий від того, щоб мати вам за зле ваше пледоає, хоч ви там і підмалювали мене трошки... тее... тее... Ну, та що там! Дасть Бог, при іншій нагоді інакше буде. Одно тільки можу сказати: ваші клієнти не варті були вашої оборони.

— Як пан маршалок се розуміють?

— Зовсім попросту. Я знаю, ви молодий чоловік, ідеаліст, русин, народолобець і хлопоман. У вас хлоп — то святий, а шляхтич — то тиран, плантатор, кровопійця. Ну-ну-ну... Наперед тішуся, що будете мати нагоду пізнати ближче тих своїх ідеальних хлопів. Пізнаєте їх, паночку, пізнаєте! А тоді, дасть Бог, зійдемося ще і поговоримо.

Євгеній думав було перечитися, але пай маршалок не дав йому прийти до слова.

— Але, але, пане меценас, — мовив він, беручи його за плече і відводячи до вікна. — Жарт набік! Але коли у мене буде яка така справа — знаєте, я шаную всякі переконання, навіть і хлопоманські, — отже, коли у мене буде яка така справа, що не буде нарушувати ваших хлопоманських поглядів, то можна з нею зголоситися до вас?

— Прошу, — мовив кланяючись Рафалович.

— Приймете мене в число своїх клієнтів?

— Сам пан маршалок сказали перед хвилиною, що адвокат і лікар не вибирають собі клієнтів. Правда, не все і не всюди се справджується, бо я справи против хлопів ніякої не прииму, але у всяких інших справах радо служу.

Пан маршалок ще раз гаряче стиснув його руку, а потім обернувся до господаря дому і почав із ним розмову про якісь повітові справи. Рафалович пробував ще пару хвиль розмовляти з паннами, а потім устав, попрощався і вийшов.

VII

Стальський якось довго не показувався до нього, допомігши йому розташуватися в новім помешканні. Д-р Рафалович не дуже банував за ним. Та ось раз, виходячи досить пізно з суду, він здивав Стальського на вулиці. Сей іще перед двома годинами вийшов був із своєї реєстратури і, власне, виходив із шинку, де встиг таки добре піддохотитися. Він зирнув на Рафаловича якимось непевним поглядом, зупинився на тротуарі, широко розставивши ноги і перекрививши лице, і почав промовляти іронічно:

— А, меценаси! Моральні люди! Починають оминати безбожника! Що ж, треба послухати ксьондза-пробоца! Та й як не послухати, коли промовить до сумління! Авжеж!

Рафалович голосно розреготався.

— Ну, справді акустичне місто! Вже знаєте, що говорив мені ксьондз-пробоц!

— Богу дякувати, живемо не в пивниці і вуха нам не позакладало, то й чуємо, що нам скажуть добрі люди, — з перекором мовив Стальський.

— Ну-ну, але се вже вам набрехали ті добрі люди, буцімто я оминаю вас.

— Сього мені ніхто не говорив. Се я сам собі міркую.

— І без причини. От і тепер, бачите, я й не думав оминати вас. І коли ласка, то навіть прошу з собою.

— Куди?

— Та до мене. Тут на вулиці ніяково балакати.

Рафалович бачив, що Стальський трохи нетверезий і підносить голос, і йому справді ніяково було балакати з ним на вулиці і звертати на себе увагу прохожих. Але Стальський оперся, як буйвол:

— Ні, се мені не до шмиги! Чого я піду до вас? Нудота у вас. Не люблю балакати насухо.

— Знайдеться і у мене дещо мокре.

— Так? А то що інше. Ну, так allons, enfants de la patrie!¹

І він без церемонії вхопив руку д-ра Рафаловича і, зігнувши її так, як згинає кавалер, ведучи даму, сам узяв своєю дужою долонею його рамя, і так пішли оба вулицею. Рафалович дуже не рад був тій стрічі і тому парадувати з полуп'яним чоловіком, але не мав способу позбутися його. Добре, що його помешкання було недалеко і що по дорозі їх не здибав ніхто з міських матадорів. Стальський був дуже веселий і раз у раз балакав.

— Га-га-га, ксьондз-пробош пишний собі! Чи бач, знайшов інстанцію, перед ким оскаржувати мене! Ну, скажіть, будьте ласкаві, пане меценас, як вам се видалося?

— Дивно.

— Що? Чи чував хто таке? Чорнити мене перед старим приятелем! Окричувати тираном. Я, я нібито збиткуюся над своєю жінкою! Ах, Боже мій! Та я її не то що пальцем не ткнув ніколи! Я десять літ, відколи ми побралися, навіть слова не сказав до неї. Живемо з собою не то, щоб сказати, як ангели в раю — ні... Знаєте, і між святими буває рай і пекло. Але ми жиємо ще краще, так, як коли б обік себе лежали дві колоди. Ну, скажіть, чи то совісно, знаючи се, балакати про якесь тиранство?

Д-р Рафалович силкувався якомога швидше затягти Стальського до свого покою, бо він говорив чимраз голосніше, немов хотів умисне звертати на себе загальну увагу. Євгеній отворив хвіртку, що вела на подвір'я його помешкання, і пустив Стальського наперед себе. Та заким здужав увійти сам і замкнути хвіртку, вже Стальський успів викликати авантюру.

На подвір'ї щось там робив сторож дому, високий, понурий і мовчазний чоловік, з блідим лицем, з чорною стрепіхатою бородою і дико блискучими очима. Євгеній видав його щодня, але ніколи досі не чув від нього слова. Йому здавалося, що сторож якось ховається від людей, але досі він не мав часу ані нагоди розвідати про нього дещо ближче. Стальський, побачивши його, з резолютністю п'яного наблизився до нього і, показуючи на нього пальцем, говорив голосно з п'яним сміхом:

— Ось хто правдивий тиран! Ха-ха-ха! Ось хто молодець! Ось хто розумна голова, чистий опришок! Баране! Ну, розповідж пану меценасові, як ти втопив свою жінку. Еге, сей не завагався. Терпів, терпів, а далі взяв за коси, зв'язав руки й ноги та й з моста в ріку! Іди раків годувати. І що думаєте? Що йому за се було? Аджє бачите, не повісили. Ну, Баране, чого видивився на мене? Розповідж пану меценасові, як ти свою бабу топив! А гарна баба була! Йй-богу, гарна!

¹ Вперед, діти батьківщини (*франц.*).

Євгеній задеревів на місці, дивлячись при тих словах на сторожа. Та й сам Стальський, дарма що п'яний, таки, мабуть, поміркував, що перебрав міру, бо замовк і поступив крок узад. Але вже було запізно. Баранове лице посатаніло. Затиснені зуби заскреготали, очі до половини виперлися з ямок, із закушених губ бризнула кров, і він з несвітським, горляним криком, як ошалілий, кинувся на Стальського. Мов свічку здмухнути, так бідний офіціал опинився на землі; нездужав навіть крикнути, коли Баранові залізні руки здавили його горло. Він нагнувся над лицем знесиленої своєї жертви, мабуть, хочачи кусати його зубами, але в тій хвили його лице посиніло, очі стали на мірі, на устах виступила піна, і він, пустивши горло Стальського, повалився на землю і страшенно почав бити собою в епілептичних корчах.

— Так тобі треба, дияволе! — воркотів Стальський, видобуваючи свої костوماхи з-під сторожевого одубілого тіла. — Чи бач, дідько, як розлютився! Був би міг віку збавити. Ну, але захлиснувся порядно! Хлипай, хлипай, гаспиде, скрегочи зубами, кілька хочеш!

І він, обтріпуючися від пороху, копнув безтямного хорого кілька разів то під ребра, то в груди, а потім обернувся до Євгенія, що з перестрахом і обридженням дивився на сю сцену:

— Ходіть, нема на що дивитися. Нічого йому, собаці, не буде. Потреплється отак, послухає чмелів і встане, мов нічого й не було. А найкраще те, що, вставши, не буде тямити нічогісінько, що було безпосередньо перед нападом. Щаслива bestia! Представте собі, отакий самий напад увільнив його від шибениці. То була голосна справа. Його жінку знайшли в ріці втоплену, зі знаками душення на шії, зі зв'язаними руками. Слово по слові, слід за слідом — мій Баран, нарешті, признався, що гарненько спрятав її зо світу. За що? Він сюди-не-туди: пуста була, не давала йому жити — ну, там уже плів, як знав. А гарна молодиця була, треба вам знати, гаряча, з темпераментом! Ну, прийшло до розправи, все розібрали чистенько, свідки позізнавали, протоколи повідчитували, прокуратор гримить, домагається найтяжчої кари; адвокат, визначений з уряду, промимрив щось там собі під ніс, пан президент устругув резюме таке, що й на двох прокураторів могло б вистати, — присяглі по чвертьгодинній нараді всіми голосами: на перше головне питання — винен. Прокуратор жадає шибениці, трибунал виходить і за чверть години виносить присуд: смерть через повішення. І що ж ви скажете: тільки що пан президент проголосив ті слова, а мій Баран отак само, як тепер, як не завищить, як не кинеється наперед, як не гримне на землю, як не зачне трепатися!.. Пополох у суді. Що? Як? Відколи? На розправі був якийсь лікар зі Львова, оглянув його й каже: епілептик, часами доходить до божевілля. Тоді мій суд, як напиш-

ний, відсилає акти до апеляції, Барана шлють до шпиталю на обсервацію, а по шістьох місяцях його без розправи випускають на волю, бо, мовляв, забив у приступі епілептичного божевілля.

— І мало що й з вами не повторив сеї операції, — мовив Євгеній, отямившись після страшної сцени на подвір'ї. Він виглянув вікном зі свого покою на подвір'я і побачив Барана, що хоч не кидався, але лежав насеред подвір'я без руху, мов неживий.

— Полежить ще з півгодини і встане, немов і нічого не було, — мовив Стальський.

Щоби хоч трохи затерти страшне вражіння, Євгеній виняв із шафи бутельку вишняку і два келишки і поставив на стіл.

— Отсе добре! — поцмокуючи, мовив Стальський. — Проклятий Баран як кинувся на мене, так я моментально протверезився. Ну, але буду мати науку на другий раз, щоб не зачіпати тої бестії. Адже справді міг задушити, і навіть пес би не гавкнув! Бо що, епілептичне божевілля, що йому зробиш! Пийте здорові!

Випили по лампочці. Стальський сів на софі, простяг ноги наперед себе, заложивши руки на животі. Євгеній усе ще почував дрож у нервах.

— А все через жінок! — мовив Стальський, помаленьку смакуючи другу лампку вишняку. — То так легко сказати: чоловік тиранить жінку, — то так гуманно, так модерно добиватися для жінки Бог зна яких широких прав!.. А коби то ті пани еманципатори знали, яка безодня глупоти, фальшивості, тупої злості, зрадливості таїться в тім жіночім серці, таїться під тим солодким виразом жіночих очей, сичить до нас із чарівного усміху жіночих уст! Коби то вони знали, кілька чоловік мусить від них і через них натерпітися, то би покинули свої гуманні фрази, а подумали би радше про способи поборювання жіноцтва так, як думають про способи поборювання чуми. Адже ж візьміть хоч би сього Барана! Чи йому треба було бути вбійцею? Чи треба було бути епілептиком? Адже його батько не мав тої слабості, мати не мала, він сам парубком був здоровісінкий, служив у війську, в моїй компанії був, — відтоді ще ми знайомі з ним. Аж оженився — і пропав хлописько. Представте собі: закохався, але то так без пам'яті, що я й не бачив. Попросту млів коло неї. Може, се й був початок його хвороби, але тоді ніхто про се й не думав. Побралися — мій Баран щасливий, як у раю! Думає, що Бога за ноги зловив. А тим часом жіночка — то собі, знаєте, міське зіллячко, але то найгіршого гатунку. Як зміркувала, що він гине за нею, ну, тоді вона давай собі гуляти. Бувало всякого... Я сам, грішний чоловік, хоч жонатий, не раз у Баранихи гостював. Та й чи я один! А він усе бачив і ніколи ані слова. Зразу очам своїм не вірив, потім мовчав, мов остовпілий, плакав по ночах, пальці свої гриз, а далі почав діставати

напади тої слабості. Крився з тим, бідолаха, не говорив нікому, а як чув, що зближається напад, то тікав від людей, ховався десь у кут і там розщипався досхочу. Та се було ще гірше. І ось у його хорій голові зародилася думка — вбити жінку. Він довго носився з сею думкою, аж раз, заставши її вночі п'яною в хаті, та ще й не саму, вхопив її на руки, як помело, — силач страшенний! — обвинув коцом, щоб не змерзла, виніс за місто, там сонний зв'язав руки, здушив горло, а потім кинув у воду. А сам з коцом вернув додому, накрився тим самим коцом і заснув!

VIII

Євгеній знов почув нервову дрож при тім оповіданні. Якось мимоволі він зирнув у вікно — Барана вже не було на подвір'ї.

— Ну, скажіть, хіба не через жінку? Хіба не фаталізм? І яка тут можлива рада? Як запобігти таким випадкам? Адже ж і зо мною не ліпше, і моє життя знищене, затроєне! Ви колись-то здивувалися, коли я обідав з вами, а ви дізналися, що у мене є жінка. Та хіба ж мене щось тягне до неї? Хіба мені йде ложка страви у горло, коли я дивлюся на неї і в кожній хвилині мушу думати: се мій ворог, мій найтяжчий, смертельний ворог! Се людина, котра про одно тільки думає, одного тільки просить у Бога, щоб я вмер, якнайшвидше, хоч би зараз, ось тут, на місці! Людина, для котрої моя смерть була би найбільшою радістю, найбільшим щастям! Жити з сею людиною під одним дахом, сидіти при однім столі — се ж пекло, найтяжче, яке тільки дасться думкою здумати. І що ж може тягти чоловіка до такого пекла? Та вже краще до шинку, до рова, до тюрми, ніж до такої сімейної пристані!

Євгеній, сидючи при столі, у німім зачудуванні дивився на Стальського, майже з таким самим виразом, як недавно дивився на скаженого сторожа, що кидався на сього самого Стальського. Сей вибух дикої ненависті до жінок — він чув се добре — був радше впливом власної жорстокості сього чоловіка, ніж яких-небудь сумних досвідів його з жінками. У Євгенія мороз пробігав поза плечима при самій думці про долю нещасної жінки, що дісталася в руки такого чоловіка. А Стальський, наливши собі третю лапмку вишняку і смакуючи з великим апетитом, що дивно контрастував з його патетичною, пристрасною розмовою, торочив даліше:

— Вона жалується, що тираню її, що знівечив її життя! А я, коли погадаю, що з нею зав'язав собі світ і був змушений довіку закуватися в отсю канцелярійну тачку, — коли погадаю, що життя з нею не дало мені ані хвилини вдоволення, ані дня радості, нічого, що робить цінним наше життя, — коли погадаю те все і гляну на її пісню міну, на її скривлені уста, на її холодні гадючі очі, то, здається, рвав би її на кавалки,

микав би за коси, волочив би по землі, топтав би ногами! Ніякої муки не ощадив би їй, ніякої ганьби, ніякого пониження, ніякого упідлення! Я не знаю, як я ще досі не одурів, наповняючись день у день від десятиох літ такою, ненавистю і таким огірченням!

— А є у вас діти? — запитав Євгеній, ледве переводячи дух.

— Ну, ще чого не стало! Адже ж мати діти для неї було би найбільшим добродійством, найбільшим щастям. Ну, а я хоч християнин, але вже так далеко не можу посунутися, щоб ущасливлювати свого найтяжчого ворога. Зрештою, коли їй так дуже хочеться дітей, я їй не бороню...

— Даруйте, — перебив його Євгеній, — одного я не розумію в вашім оповіданні. Говорите, що не зазнали з нею ані хвилини вдовolenня, що від самого, так сказати, шлюбу побачили в ній ворога. Як се могло статися? І пощо ви брали її? Чи ви числили на маєток, на протекцію, чи женилися з любові і ошукалися на ній? Як узагалі се могло вийти між вами, що ви відразу по шлюбі стали отак на ножі?

— Гай-гай, молодий чоловіче, — мовив Стальський, хитаючи головою і впираючи в Євгенія свої посоловілі очі. — Прошу, коли ласка, долийте що ось тут! Так! Дякую. Не люблю оповідати насухо. А се справа така, що треба її оповісти докладно, бо інакше ваш адвокатський розум готов мене зрозуміти фальшиво.

Він хотів випити трохи вишняку, але, мабуть, із привички перехилив чарку так, що випорожнив її відразу. Обтерши хусткою вуси і розсівшись вигідно на софі, він говорив далі:

— Позвольте поперед усього дати вам одну раду, раду грубо досвідного чоловіка. Коли будете женитися, борони вас Боже брати блондинку! Се найнебезпечніший, найфальшивіший і найбільше егоїстичний гатунок жіночого звіра. Блондинка в душі холодна, без темпераменту, без огню, сама не гріє, але хоче, щоб її гріти, склонна до меланхолії, котра в домашнім житті смакує так само, як скисле молоко. Вона любить бавитися, але тільки бавитися, а властиво, щоб ви бавили її. Сама ж пасивна, інертна, і коли думає про що, то тільки про те, як би допекти вам, зробити вам прикрість, а ніколи про те, як би зробити приємність вам і собі. Вона склонна більше до сліз, ніж до сміху, не тямить добра, яке ви зробили їй, але чудово тямить усе зло і навіть плаєкає його в своїй душі, як огорожник ярину: з маленького, як зерно, факту в неї виростає здоровий гарбуз, величезний буряк, і вона ніколи не втомиться кидати вам ним на голову. Вона чекає тільки нагоди, коли ви в добрім настрою, щоб затроїти вам його; вона, як той ворог у засідці, вибирає для атаки хвилю, коли ви найменше того надієтеся. Коли ви, голодні і втомлені, сідаєте до обіду, вона своїми докорами відбере вам апетит; коли ви збираєтесь до якогось важного діла, до праці, що вимагає

скуплення духу, вона накинеться на вас за найпустішу дрібницю, своїми словами отуманить вашу голову, своїми сльозами переверне вашу душу і зробить вас на три дні нездібним до праці. І не забувайте ніколи: у неї тільки шкура тонка, м'яка і прозірчаста, але нерви грубі і тупі. Вона тут плаче і, мовляв, розривається, а там піде до кухні і преспокоїно балакає з кухаркою про міські новини, тим часом коли ви обезсилені і розстрочені на цілий день і спомин того дня будете носити в душі довгі роки.

Д-р Рафалович, слухаючи сеї тиради, не міг здержати себе і розреготався:

— Ну, пане Стальський! З вас прокуратор! І, здається, не даром! Мусила якась блондинка добре допекти вам!

— У мене жінка блондинка, — відповів сей коротко.

— А з брюнетками ви не зробили подібних досвідів?

— Ет, що там балакати! Брюнетка зовсім інший ґатунок людей. Найгірша брюнетка все ліпша від найліпшої блондинки.

— Ага, на чужій ниві все ліпша пшениця.

— Ну, не мені се говорити! Уже я напробувався в своїм житті сяких і таких.

— Як же ж се сталося, що ви, маючи такі багаті індуктивні відомості, та оженилися з блондинкою?

— Фаталізм! Судженій конем не об'їдеш. Сказати вам по правді, мені навіть зовсім не треба було женитися. Знаєте, свою сантиментальну добу я перебув іще в гімназії і, коли з шостої класи мене взяли до війська, я мав уже дуже багатий засіб досвідів у любовних і половых справах. Військовий мундур, як звісно, дуже сприяє до збагачення сього засобу. А може, вам се незвісно, так знайте, що військовий мундур має на жіночі серця дивний, магнетичний вплив. Попросту витолкувати собі того не можу. Та сама жінка — все одно, замужня чи незамужня, — котра не погляне на вас, коли ви йдете попри неї в цивільному, напевно всміхнеться або бодай зробить солодкі очі, коли ви йдете в мундурі і з достаточною безсоромністю глянете їй у очі. Супроти серйозної атаки з вашого боку майже ні одна не встоїть. Зрозумієте, що я не з тих був, щоб не використати ті чари військового мундуру до границь можливості. Десять раз я міг оженитися; багаті і впливові жінки, панни і вдови попросту вішалися мені на шії, були би щасливі, якби я був узяв їх. А чоловік дурний був! Усе думав: піджду, трафиться ще щось ліпше. Одним словом — фаталізм.

Він похитав головою, помовчав хвилю, а потім говорив далі:

— Нараз показалося, що того війська мені забагато. Я подякував за службу, дістав місце маніпулянта при суді, скинув мундур і тоді тільки побачив, що моя чарівна сила супроти жіноцтва мов і не була ніколи. Я затягнувся, так сказати, в своїй канцелярській упряжі, уладив своє

життя тісненько, регулярно, мов у годиннику, і, махнувши рукою на всякі матримоніальні плани, рішився жити кавалерським життям. У мене була кухарочка — гарна бестійка, брюнетка, очі мов два вуглика, сама як вивірочка, весела, співуча, вертка, огниста. Я жив з нею — не скажу, як брат із сестрою, але взагалі дуже гарно. Правда, по якімось часі вона покинула мене, але замість неї я знайшов другу, — відміна навіть побільшила моє вдовolenня, розвернула передо мною широку перспективу дальших, будущих одмін. Ну, скажіть, яка мені неволя була в'язатися? А от же прийшло до того! Фаталізм, та й годі.

— Ну, але вже ж таки мусив сей фаталізм мати якісь конкретні форми? — запитав Рафалович, коли Стальський знов зупинився на хвилю і звисив голову, мов лагодячись пірнути в холодну купіль.

— Авжеж, що мав! Ви думаєте, що лихе коли-небудь у клопоті за формою? Коли хоче обпудити вас, то прийме таку форму, що ви й не надієтесь. Явиться вам у формі знайдених на дорозі грошей, впливового приятеля або службового авансу, — так, як ось мені, грішному. Прослуживши десять літ, я авансував на офіціала, і се був початок мого нещастя. Вручаючи мені номінаційний декрет, пан президент суду — се було не тут, а у Львові — сказав мені чутливу промову про мої нові обов'язки, про важність мого уряду і так далі, а нарешті випалив:

«Іще одно, пане Стальський: ви мусите змінити свій спосіб життя. Тут були на вас скарги за неморальне життя. Я не звертав на се уваги, але тепер то неможливо. Я би радив вам, в інтересах служби, для вашого власного добра, оженитися».

Ну, що я мав йому сказати? Замаловав мені рота тими скаргами так, що я тільки поклонився та й пішов. А мій безпосередній зверхник, пан радця, видячи мене посоловілого, сміється та й каже:

«Ов, пане Стальський, видно, вам пан президент розтрус сумління, коли ви так попівніли?»

Я розповів йому все по правді.

«Мусите оженитися, — мовив радця, похитавши головою. — Знаєте пана президента: не послухаєте його в найдрібнішій річі, то вже нагнівається, немовби ви вбили йому рідну тещу. І не то що нагнівається, а будьте певні, що в кваліфікації втелющить вам таке «unzuverlässig»¹, що аж закуриться».

Я знав се. І всі в суді знали пана президента з того боку. Про нього оповідали багато анекдот, за які річі він писав своїм підвладним «unzuverlässig» у кваліфікаційнім листі. Коли він іще був у Станіславові, то

¹ Ненадійний (нім.).

бувало таке. Бере хтось із судовиків урльоп на день до Львова, до свояків; пан президент дає урльоп і додає: «А прошу пана, не забудьте там купити мені пачку тютюну *specialitè*». Той поїде, вертає, а про тютюн забув. Ого, вже президент півроку не говорить до нього, а потім у кваліфікаційнім листі випише йому всі добрі прикмети: добрий правник, у службі точний, пильний і так далі, — але при кінці таки додасть: «*unzuverlässig*». Ну, то ще ад'юнктові чи судді се багато не завадить, а для бідного маніпули така нота — то засуд смерті, запечатання всієї службової кар'єри.

«Що ж мені робити? — говорю я до свого совітника. — Женитися з якою-небудь служницею?»

«Боже вас борони! Се добило би вас цілковито».

«Ну, то й сам не знаю. У мене нема знайомостей у вищих сферах».

«Дурниця! — мовив совітник. — Нині нема, завтра можуть бути. Досі ви не були нічим, а віднині ви пан офіціал, то вже ніякі двері не запруть-ся перед вами. Коли хочете, я введу вас у дім моєї своячки, там щосуботи буває невеличке товариство, бувають панночки, — ану ж вам котра сподобається».

«О, пан совітник дуже ласкаві! Буду безконечно вдячний».

Совітникова своячка — то була одна львівська міщанка, каменична пані. В суді знали її дуже добре і не звали інакше, як тільки «цьоця Зюзя». Говорили, що колись се була осібка досить легкого ґатунку, поки один багатий міщанин не взяв її з вулиці і не оженився з нею. Вона віддячилася йому звичаєм таких осіб: своїм поводженням довела його до божевілля, що з часом змінилося в тихий ідіотизм. Як нешкідливого і невлічимого хорого, його віддали в її руки, і вона помістила його в офіщині його власної камениці, у вузьенькій холодній комірчині на піддашші, держала його там не ліпше худобини і доглядала так, що він по кількох літах умер у страшнім запущенні, мало що не з голоду. Тепер се була «статочна» пані, показної туші, гостинна і добродушна, і мала непереможну пасію сватати молодих паничів і панночок. У її салонах бували і пан президент, і мій совітник, і мало що не всі урядники-кавалери з суду, з дирекції скарбу, з пошти, кандидати адвокатури і т. д. Цьоця Зюзя потребувала тільки раз зирнути на кавалера, і в тій хвилі відгадувала його смак і вміла підшукати йому партію. Вона раз у раз держала при собі по кілька панночок, якихсь сестрінниць, братаниць, кузинок, що їх стягала з різних закутків провінції, звичайно сиріт, неможлих і беззахисних, і покладала свою амбіцію в тім, щоб видавати їх замож. Говорили навіть, що сама справляла для них шлюбні виправи, а що найважливіше — їх будущим мужам вироблювала своїми впливами різні невеличкі посади, допомагала до авансу, рятувала в клопотах, у дисциплінарках і т. д.

От тут-то, в салоні цьоці Зюзі, я й пізнав свою будущу жінку. Я танцював з нею мазура, панночка подобалася мені, ми балакали про байдужні речі і розійшлися. В часі другої візити ми розговорилися троха докладніше. Вона була сирота, мала по матері маленький капіталець, скінчила виділову школу і думала йти ще до вчительської семінарії. Ще того самого вечора я говорив з цьоцею, виявив їй, що бажав би старатися о руку панночки. Цьоця заявила, що панночка має посагу півтори тисячі і що вона не мала би против мене нічого, але мусить побалакати з паном президентом. Третя візита — то були рівночасно мої заручини, а місяць по тім я йшов уже до шлюбу, одержавши того самого дня номінацію на посаду в отьому місті. По шлюбі була маленька забава з танцями у цьоці, а о одинадцятій вночі ми обоє сиділи вже в вагоні другої класи — білети вільної їзди вручила нам цьоця по шлюбі — і гнали силою пари на своє нове життя.

IX

— Ну, се все, здається, досить звичайна історія, — промовив Євгеній, коли Стальський на хвилю перервав своє оповідання. — Я й перше чув про такі салони і про таких «цьоць», і сам мало що не вдостойвся бути гостем у одній з них. Та тільки се все ще не вияснює вашої... як би то сказати... антипатії до вашої жінки. Адже самі кажете, що вона сподобалася вам. Хіба по тому сталося щось таке...

— Авжеж, що сталося! Зараз першого дня нашого спільного життя я пізнав, що кепсько трафив. І то не тому, що моя жінка не любила мене. Знаєте, я ніколи не був у претензіях і не дунив себе тим, що якась жінка може справді щиро полюбити мене. Мені байдуже було до того. Навіть навпаки. Велика любов — то так, як високе шляхетство: *noblesse oblige*¹. А я все волів бути свободний від усяких зобов'язань. Я знав з досвіду, що, не збуджуючи зовсім любові, можна з женщиною дуже добре бавитися, і веселитися, і навіть жити. Правда, так жити, щоб забавляти її, бути її слугою, паяцом, невольником і банкіром — се не був мій смак. Усякі балакання про альтруїзми, про абнегації і такі інші дурниці я все вважав дурницями. Признаюсь вам, я хвилю дунив себе, міркуючи: «Беру бідну, беззахисну, то, чей же, вона, бачачи, що я вдержую її своєю працею, даю їй становище і повагу в світі, схоче бути мені вдячною, буде йти мені під лад». І ось від першої хвили нашого супружого життя я переконався, що моя жінка навіть поняття не має про се. Не то поняття — навіть фізичної здібності. У неї нема темпераменту. Вона холодна, як риба, понура, все задумана, а ніколи нічого не видумає,

¹ Шляхетство зобов'язує (*франц.*).

без ініціативи, а при тім уперта і завзята там, де можна мені зробити якусь прикрість. Одним словом, усі ті хиби, які я досі бачив урозбрід у різних блондинок, у неї я знайшов прикуті в найвищій мірі. Наш сімейний віз зачав скрипіти від першої хвили. Кілька днів я ще пробував дійти з нею до ладу, але стрічав холод і апатію з її боку. По кількох днях прийшла катастрофа, певно, що неприємна, але не для неї самої.

Стальський устав і пройшовся по комнаті. Було вже досить темно, то Рафалович засвітив лампу і поставив на столі.

— У мене була служниця. Чудова молодичка, весела, палка, така, яких я любив. Вечором, коли повечеряємо, жінка мовчить, дивиться в вікно і зітхає; я сиджу при столі, читаю газету, пробую заговорити до неї, вона мов і не чує. Ну, я попробую раз і другий, а далі подумаю собі: «Мара тебе бери!» Та й іду до кухні. Тут моя Оріся пряче посуду, чистить чоботи і співає собі тихенько. Прийду, сяду, балакаємо, жартуємо... Жінка постоїть при вікні, потуманіє та й іде спати, а мені й байдуже. Мені весело з Орісею. Так було раз, другий раз. Далі чую, моя жінка вночі встане з ліжка і тихесенько крадеться до дверей, що ведуть до кухні. «Ага, — думаю собі, — заздрісна! Підглядає. Ну, ну, може, хоч заздрість розігріє її риб'ячу кров». І жартую собі далі з Орісею, щипаю її... знаєте... Жінка послухала, послухала з півгодини, а потім чап-чап-чап на своє ліжко. Я десь так по півночі іду також на своє ліжко, чую: вона хлипає. «Овва, небого, — думаю собі, — тим мені не заімпонуєш, я на таке оружжя твердий». Удаю, що не чую, лягаю на ліжко і сплю собі спокійно. На другий день вона дується, не говорить. А мені байдуже. Не говориш — як собі хочеш. При обіді насуплена, при вечері мовчить. То я, скоро по вечері, — до кухні і знов з Орісею пробарашкував до півночі. Іду спати — вона знов хлипає. Мені байдуже. Так було кілька днів. Вона, певно, думала, що переможе мене своїм хлипанням і своїм сумуванням, а мене се ще дужче дразнило, ще гірше затверджувало против неї. Вперта ти, небого, але я ще впертіший!

Він оповідав се байдужно, майже жартливо, навіть не почувуючи, яке огидливе вражіння викликав тим у свого слухача. Євгеній сидів при столі, підперши голову долонею і зажмуривши очі; нізачо в світі він не був би глянув тепер у лице Стальському.

— Вкінці моя пані таки заговорила і, розуміється, підняла річ з такого боку, що, замість поправити, погіршила справу. Коли одного разу я прийшов із канцелярії і тільки що сів до обіду, вона випалила:

«Слухай, Валеріане, се не може так далі бути».

«Що таке?»

«Ти знаєш що. Або я твоя жінка, або ні».

«Ну, і що ж з того?»

«Мусиш відправити Орісю».

«Мушу?»

«Так, мусиш».

«Не бачу того мусу».

«Я не можу з нею жити в однім помешканні».

«Та й не жиєш. Ти жиєш у покою, а вона в кухні».

«Я не можу стерпіти, щоб вона довше була в кухні».

«Зле варить?»

«Не жартуй, Валеріане! Ти дуже добре розумієш, про що я говорю».

«А коли знаєш, що розумію, то знов я не розумію, пощо ти се говориш».

Оріся добра служниця, мені вона подобається, і я не бачу причини відправляти її».

«Значить, хочеш, щоб я забралася від тебе?»

«Також не бачу до сього ніякої причини. Недогода тобі?»

«Валеріане! Невже ти можеш так питати?»

«Бачиш, що можу, коли питаю. Та ні, не буду питати, а скажу тобі попросту, що не бачу причини, чого тобі злоститися. Ти заздрісна на Орісю?»

«Заздрісна? На Орісю?» — скрикнула вона, вміщуючи в тих словах стільки погорди, кілька лише у неї знайшлося на складі.

«А коли не заздрісна, то чого тобі треба?»

«Того, щоб ти вважав за жінку мене, а не її».

«Се від тебе залежить. Якби я при тобі знаходив більше приємності, то я б не шукав її в товаристві Орісі».

Вона замовкла. Я думав, що, виговорившись, вона успокоїться. Але де там! Я пішов до канцелярії, а вона покликала публічного послугача і веліла йому забрати Орісин куферок, а самій Орісі заплатила за місяць і відправила її геть. Оріся зо слізьми прибігла до мене до канцелярії і розповіла мені, що сталося.

«Ов, — подумав я собі, — моя молода пані починає показувати характер. Се грізний знак. Коли я уступлю їй тепер, на першім кроці, то вона швидко поб'є мене на другім, на третім зробить зовсім своїм невольником. Е, ні, моя пані, се у нас так не йде! Я не на те взяв тебе, щоб підлягати твоїм капризам».

«Моя пані, — сказав я їй вечором, вернувши з канцелярії. — Позвольте спитати вас, яким правом ви дозволили собі віддалити Орісю зі служби?»

«Бо так мені хотілося».

«Се дуже важна причина, — мовив я солоденько. — Але позвольте спитати вас, чи моя воля має тут у домі яке значіння?»

«Кухня і служниця — то моя річ».

«Але якби я просив вас, щоб ви прийняли Орісю назад?»

«Хочеш її приймати, то собі приймай, але я в сій хвилі забираюся геть».

«А якби я просив вас дуже, щоб ви прийняли Орісею і не робили скандалу?»

«Ха-ха-ха! Що за дика претензія!»

«Ні, моя пані, нема чого сміятися. Я сю справу беру зовсім поважно, дуже поважно і ще раз прошу вас подумати про се».

«Думай ти сам. Я стою на своїм. Або я тут, або вона».

«Моя ласкава пані! Звертаю вашу увагу на те, що робите мені сим велику прикрість».

«А ти то мені робиш велику приємність».

«Зробіте ви мені малу приємність, я вам зроблю більшу, а зробите ви мені велику прикрість, я вам зроблю ще більшу».

Вона луснула дверми і замкнулася в своїй спальні. Другого дня рано не показалася. Я пішов з дому без снідання і мусив снідати в кав'ярні. Обід зварила сама — і, розуміється, погано, а вечором знайшла собі служницю, якусь погану, стару бабу. Я ще раз пробував усовістити її.

«Слухай, жінко, — мовив я вже без іронії, — поговорімо поважно. Пощо ти упираєшся против мене? Тобі з того не було ніякої шкоди, що я розмовляв та жартував з Орісею, а відправивши її, ти зробила мені велику прикрість. Пощо тобі задля примхи затроювати наше спільне життя? Ти говориш, що покинеш мене, коли я назад прийму її. Пощо говорити дитинства? Адже знаєш, що се неможливо. покинеш мене — ну, і куди дінешся? Знаєш добре, що тітка не прийме тебе, бо ж вона тільки на те держала тебе, щоб випхати замуж, а тепер не схоче бачити тебе на очі. Знаєш добре, що, коли би ти покинула мене, се був би скандал і для мене, се пошкодило би мені в опінії моїх зверхників, і я вжив би всіх правних способів, щоб привести тебе назад додому, а надто був би змушений розголосити, що ти покинула мене на те, щоб віддатися неморальному життю, — і тобі була б загороджена дорога до всякого заняття, тебе не прийняли би в жаден чесний дім. Подумай про се все! Адже ти, серденько, в моїх руках, тим більше, що й посаг твій тітка віддала в мої руки, і я, як твій муж, заразом також і твій опікун, щонайменше доти, доки ти неповнолітня».

Вона розплакалася страшенно, сиділа мов зламана, але не говорила ані слова.

«Бачиш, — мовив я далі до неї, — се вже відразу видно нам обом, що ми не дібралися, що щасливого подружжя з нас не буде, що ти не можеш задовольнити мене ані я тебе. Але хто знає, може, як привикнемо, то воно якось і піде. Я чоловік старший, мене ти не переробиш, але ти молода, повинна підладитися до мене. повинна робити все, що можна,

щоб мене привернути до себе, щоб мене тягло додому, а не відпихало від нього. Наразі таким магнесом була б Оріся, з часом могла б бути ти».

Вона зірвалася, мов опарена, — бачите, не привикла до того, щоби з нею говорено по правді і по щирості.

«Ні, ні, ні! Не хочу! Одної хвили не стерплю, щоб обік мене жила в домі наложниця могого мужа!»

«Ну-ну! Наложниця! Пощо зараз таке погане слово? Хіба вона наложниця? Служниця, та й годі. Кому яке діло до того, яку службу сповняє вона?»

«Не хочу! Не хочу! Краще з моста в воду», — повторяла вона.

«Ну, не хочеш, то не хочеш, — мовив я. — Я також не хочу, щоб ти тікала від мене або топилася. Уступлю тобі сей раз, а властиво, зажду, аж поки схочеш».

«Ніколи, ніколи!»

«Ти, не зарікайся. Ти ще не знаєш мене. Можеш каятися того, що змусила мене уступити».

Вона видивилася на мене, широко витріщивши очі. У неї очі великі і зразу подобалися мені, але тоді, коли в них малювався якийсь дикий страх, мені видалися телячими.

«Що ж ти... бити мене будеш, чи що?»

«Ха-ха-ха! — засміявся я. — Бити! Ні, рибонько. Пальцем тебе не ткну. Але проте остерігаю тебе! Дорого окупиш мою уступку і, може, сама будеш просити мене, щоб я радше побив тебе. Подумай про се».

Вона ще дужче витріщила очі, поблідла вся, а потім нараз затряслася, мов у лихорадці, і заридала:

«Матінко моя, рідна моя! Рятуй мене! Якому звіру, людоїдові я попалася в руки!»

І побігла, і замкнулася в своїй спальні.

Се була остатня наша розмова.

X

Євгеній сидів мов у тумані. Йому здавалося, що заглядає в пивницю, повну гнилі і поганого хробацтва. Його думка жахалася дальшої перспективи подружнього життя, що могло розпочатися такими сценами. Остатні слова Стальського диркнули в його душі, як диркає віз, наткнувшись серед бігу на великий камінь серед шляху.

— Як то остатня? — спитав він. — Вона покинула вас?

— Ні.

— Вмерла?

— Ні.

Євгеній глядів на нього очима, повними здивування і нервової тривоги.

— Нічого не сталося, — говорив байдужно Стальський, — тільки я від того вечора перестав говорити з нею. Перестав знати її, бачити її, дбати про неї. Живу з нею так, немовби вона не існувала в світі.

Євгеній усміхнувся тим силуваним сміхом, у яким проблискує несмілий скептицизм.

— Не вірите? Думаєте, що се неможливо. Потроха маєте рацію. Я удаю повну байдужність, удаю при ній, що не бачу її, але на ділі я не тільки бачу, але навіть пильно обсервую її. Я систематик. Знаєте, як мовляв той чех: «Ne boj se, Maříška, ja tě budu romalenku řízát»¹. Я роблю своє діло помалу, спокійно, холодно, але їй від сього не легше.

Євгеній не видержав. Він сплюнув і зірвався з місця.

— Пане! — мовив він. — Не знаю вашої жінки, але хоч би вона була собакою, ні, гіною, — то ще гріх би було так поводитися з нею.

Стальський ані на хвилину не змішався від сих слів. На його устах показався цинічний усміх.

— Ага, вам іще ідеалістичне молоко таки не обісхло на губах. От би ви пожили з нею, то й побачили б, чи можна інакше.

— Ну, ну, говоріть, як ви живете з нею?

— А як живемо? Спокійнісінько. Я до неї нічого, і вона до мене нічого. На першого я їй передаю стільки грошей, скільки треба на життя на місяць — ані цента більше; до решти моєї пенсії вона немає права. За хату, дрова, услугу плачу я сам. Зате одягу собі вона справляє сама із процентів свого посагу. Що ж тут за тиранство? Що їй за кривда?

— Ну, а як проводите день?

— Звичайно, по-божому. Спимо окремо. Я замикаюся на ніч у своїй спальні, а вона в своїй. Виходячи рано до канцелярії, я звичайно не бачу її. Обідаємо разом, але не говоримо нічого. Коли хочу що сказати, то обертаюся до служниці. Давніше у мене була сучка Фідолька, чудово розумна звірина, то я розмовляв з нею. Скажу було:

«Фідолька, якби ти знала, яка у нас сьогодні в суді цікава розправа розпочалася!»

А Фідолька, мов справді цікава знати, скаче мені на коліна, лиже руки, дивиться в очі, і я починаю оповідати. Або іншим разом:

«Фідолька, до нашого міста приїхав театр. Сьогодні дуже смішну комедію виставлять. А що, і ти хотіла би побачити? Е, ні, я піду сам, а завтра розповім тобі».

¹ Не бійся, Марусю, я тебе помаленьку різатиму (чеськ.).

Коли що було не так зварене, як я люблю, звертаюся з докорами до Фідольки; коли жінка вийде з зав'язаною головою, я у Фідольки розпитую, що бракує її пані. Жінка заговорить — я мов і не чую, тільки розмовляю з Фідолькою. Вкінці — подумайте собі! — жінка десь запроторила мою Фідольку, певно, отруїла її або втопила, і відтоді я не маю з ким розмовляти.

— А чим же весь день займається ваша жінка?

— А що мене се обходить? Нехай робить що хоче! Я тільки одного пильную, щоб не заводила романсів з якими мужчинами. До сього не допущу. Задля сього я справив собі другий ключ до її покою і можу ввійти там, коли мені сподобається. А поза те я лишаю їй повну свободу.

— І що ж вона, зносить усе те спокійно?

— Тепер привикла. Зразу цілими ночами плакала в своїй спальні. Під її хлипання я засипляв так любо і спокійно, як восени під монотонне грання дощу в бляшаних ринвах. Кілька разів навіть приходила під мої двері, плакала, просила прощення, товкла головою до одвірка, але мене такою комедією не проймеш! Я вдавав, що не чую, а вона, поплакавши, вертала назад до свого покою, а другого дня являлася знов з тою пісною міною, з тим виразом мальованої *Mater dolorosa*¹, що противний мені до глибини душі.

— І невже вам не жаль її?

— Ні. Знаєте, буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів: один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить ще дужчу злість, ще жорстокіше завзяття. Її терпіння — коли тільки вона терпить — є того другого роду. Зрештою вона тепер ударилася в побожність. Якийсь час унадилася була до одного молодого єзуїта сповідатися, але я старий лис, знаю, чим то пахне, зробив єзуїту сцену; він відіслав її до старого пробоща, а сьому не хочеться сповідати її день у день; тільки вряди-годи він навідується до нас додому, та й то вона не сміє приймати його в моїй неприсутності.

— І довго ж ви живете з нею в отаких відносинах?

— Богу дякувати, вже незабаром буде десять літ.

— Ну, пане Стальський, то я скажу вам одверто, що ви найлютіший звір із усіх, яких знає зоологія. Бо ніякий звір не потрафить так довго і так завзято мучити свою жертву.

— Ха-ха-ха! — зареготався Стальський. — Однак ж вам слід би побачити ту жертву. Незважаючи на десятилітню муку, вона виглядає ще досить апетитно. Ще поки жила моя Фідолька, я нерозумно говорив їй: «Слухай, Фідолька, десь інших жінок викрадають... Як се так, що досі не знайшовся такий лицар, що б викрав у мене твою паню? З неї був би досить гарний мебелі і в кращих салонах, ніж наші». А Фідолька при тих

¹ Скорботної матері (*лат.*).

словах оберталася до неї та: дзяв-дзяв-дзяв! Не любила її, мабуть, про-
чуваючи в ній ворога.

У Євгенія крутилося в голові. Він здержував себе, щоб не плюнути
в очі сьому безсоромному і жорстокому чоловікові, щоб не вхопити
його за горло і не задушити або не викинути через вікно. Його лице
горіло стидом.

— Боже мій! І отак живуть люди! — ледве промовив він.

— З жінками треба круто держатися, — навчав його Стальський. —
Треба проявляти характер, треба брати їх під ноги, а то вони візьмуть
вас. Не обурюйтеся так дуже, пане меценас. Видно, ви мало знаєте се-
кретів подружого життя. Є такі, що живуть ще гірше, а головно, живуть
брутально, б'ються, гризуться день у день. А ми що? Раз сказавши собі,
що з нас не пара, живемо собі ніби разом про людське око, а на ділі зо-
всім окремо одно від другого.

— Пане, не брешіть! — роздразненим голосом буркнув Євгеній. — Ви
живете собі по своїй волі, се так, але її держите в повній неволі під доглядом.

— Бо жінку треба держати під доглядом. У неї курячий мозок, їй аби
що-небудь, і готова наробити таких дурниць, що десять розумних чо-
ловіків не висьорбають того скандалу.

Євгеній махнув рукою на сю логіку.

— Ну, та пора нам на спочинок. Ніч коротка, а у мене завтра робота.

Стальський глянув на годинник, а потім, не встаючи з софи, промовив:

— Позвольте, пане меценас, що я положуся ось тут і передрімаюся
у вас. Мені додому досить далеко, а тепер у нас по вулицях не дуже й без-
печно. Я вам не заваджу, постелі мені не треба.

— Що ж, ночуйте. Подушка і ковдра у мене знайдеться.

— Але ж дякую, дякую! Я й так можу.

Євгеній приніс йому подушку й ковдру.

— О, спасибі! — мовив Стальський. — І знаєте, зробите християнське
діло. Моє власне балакання сьогодні і пригода з тим божевільним Бараном
троха роздрознили мене. Якби я тепер прийшов додому, то прийшов би
дуже злий. А в таких випадках я буваю зовсім *ungemütlich*¹. Знаєте, коли
отак пізно прийду додому, а маю троха в голові або злий чого, то не можу
опертися покусі, щоб не скинути черевиків і в самих панчохах не піти
тихесенько до спальні. Тихенько відімкну двері, ввійду досередини, огля-
ну, чи нема де в шафі або під ліжком якого страху — з жінками треба все
бути обережним! А коли вона досі не збудилася — часом спить твердо, то
наближуся до ліжка, вхоплю за ковдру і одним енергічним рухом стягну

¹ Недобродушний, непривітний, не в настрої (нім.).

її з ліжка на землю. Вона схопитися зі сну, мов укинена нагло в воду, зривається на ноги, в першій хвилі не знає, що сталося, потім побачить мене, як стою край ліжка зо свічкою в руці, і на її лиці виступає вираз дикого страху, зеленого переляку. Вона стоїть, мов задеревіла, мабуть, боїться, що я колись отак заріжу або задую її. І стоїть отак, жде мого руху і збирає дух у груди, щоб крикнути. А я постою, постою, поллюбуюся її жахом, а потім відвертаюся і йду спати. А коли, буває, застану її двері защеплені зсередини, то стукаю, поки не збудиться і не відчинить; тоді ввійду, огляну все в покою, мов у тюремній казні, і вийду, не мовивши ані слова. І знаєте, отсі мої відвідини, мабуть, дуже немили їй; на них вона найдужче жалувалася ксьондзові-пробошцеві, а сей почав доказувати мені, що се не християнське поступування. Ну, йому про се ліпше знати, ніж мені. Я не раз доказував йому, що воно не підпадає під юридичні параграфи. Але він тільки очі підносив до неба, охав та все своє товк: «Пане Стальський! Пане Стальський! У вас нема християнської душі». От тим-то я їй кажу, що, даючи мені сьогодні нічліг, ви захороните мене від одного такого нехристиянського вчинку, бо я сьогодні в такім настрою, що мав би до нього скажену охоту.

Євгеній, не дослухавши сього оповідання, вийшов до своєї спальні і замкнувся в ній, немов боявся, щоби сей нелюд не хотів і супроти нього вночі сповнити свого нехристиянського вчинку. Він не міг заснути сеї ночі ані на волос.

XI

Минуло кілька місяців. Канцелярія д-ра Рафаловича розвивалася ненастанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетіла всі повіти. Селяни горнулися до нього зі своїми кривдами і жалаями, дуже часто зі справами, вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давніших адвокатів, і часто бувало так, що він, вирозумівши річ, мусив відправляти таких людей ні з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кожному щиру правду, не дурити нікого марними надіями, і се зразу не сподобалося многим селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що спочатку їм у всякім разі обіцовано скорі і легке виграння справи, потім видоено їх добре, а вкінці доводжено до руїни або в найліпшій разі відправлявано з канцелярії ні з чим. Д-р Рафалович, очевидячки, не рвався до надто швидкої і дешевої популярності, але спокійно і витривало тяг свою лінію, заступав тільки реальні справи, де бачив можливість виграння; міські головачі, що вже від першої хвилі зложили були про нього формулу: «Се буде демагог» — швидко були змушені взяти її назад.

Але в іншій справі д-р Рафалович виступив відразу новатором, консеквентним і впертим: він відразу зробив свою канцелярію руською і поклав собі правило, що ні один «кавалок» із неї не сміє вийти на іншій мові, як тільки на руській. Се була правдива революція. Хоча вповні законне, таке поступування стягло на нього тисячі неприємностей, квасів, нарікань, приятельських докорів з боку різних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчитися руської мови і руського письма. Кілька разів йому відкидувано подання, але він достоював свого права, не подавався ні на які підмови ані жалі, але, навпаки, своїм звичайним способом зводив їх на жарти, обезсилював сміхом, добродушністю, за котрою, мов оружні полки, стояли непереможні юридичні аргументи. І його впертість по якимсь часі почала одержувати перемогу. Провчені раз і другий, судові, скарбові і автономічні урядники почали без перепон і навіть без воркотання приймати руські письма, мусили закинути звичайний бюрократичний метод ховання немилих їм «кавалків» під сукно і квашення їх аж до «жидівського пущання». Самі селяни, що зразу не раз просили його, щоб писав їм подання по-польськи, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевнятися в своїм праві і на тій формальності почали домагатися пошанування для своєї народності і для своєї особи, чуючи, що в разі покривдження мають запевнену поміч здібного і невтомимого адвоката. А серед міських головачів, котрих гнилий супокій був збентежений сими новаторствами, зараз знайшлася друга готова формула на означення властивого характеру д-ра Рафаловича: «Се москаль!» Іншої можливості не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин, що не клониться під польське ярмо, не лижеться до польської ерархії, — се або демагог і соціаліст, або москаль. *Tertium non datur*¹. Щонайбільше хіба одно й друге разом.

Євгеній не дбав про се і спокійно тяг свою лінію. Вже по місяці він побачив, що сам не здолає всієї роботи, яка напливала до нього, і прийняв собі конципієнта і двох писарів. Без реклами, без вербування клієнтів, без факторів, силою своєї праці і знання він завойовував собі ґрунт у місті, в повіті, в цілій окрузі вищого суду. І рівночасно при веденні судових, адвокатських справ він знайомився з людьми, їх відносинами й інтересами. Він пізнавав, котрі села в повіті заможні, котрі бідніші, де дідичі порядні, а де лайдаки, пізнавав повітових павуків по їх сітях і повітових сатрапів по тих слідах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще не говоривши ні з ким ані слова про політику, він помаленьку, в тиші своєї спальні, упоравшись з канцелярійною роботою, складав у одну

¹ Третього не дано (лат.).

цілість свої спостереження над людьми і обставинами, міряв і важив суспільні сили і суспільні противенства, збирав дані для оцінки характерів поодиноких селян, священників, міщан, учителів у повіті й обмірковував, чи і яку роботу можна би розпочати з ними. Але, видаючися з людьми, особливо зі священниками при гостинах і різних празничних нагодах, він не любив говорити про політику, до якої вони були аж надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмову на жарт, а тільки декому з тих, котрих був певніший, десь-колись закидав: «Побачимо», «Се занадто важна справа, щоб про неї говорити при чарці», «Прийде час, то поговоримо».

Зате він усім і при всякій нагоді не переставав товкти про конечність місцевої праці над економічним піднесенням народу. «Наш селянин — жебрак, слуга панський, жидівський, чий хочете. Що тут балакати про політику? Яку політику ви можете зробити з жебраками? Які вибори ви переведете з людьми, для котрих шматок ковбаси або миска дриглів — лакома річ і при тім більше зрозуміла від усіх ваших соймів і державних рад? Пробуйте організувати його до економічної боротьби, закладайте по громадах каси позичкові, зсипи збіжжя, крамниці, привчайте людей адмініструвати, купчити, дбати про завтра; потім розширимо сю організацію на цілі повіти, поведемо систематичну боротьбу з лихварями, з шинкарями, з жидівськими банками. Будете видіти, що в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми будемо здобувати собі й національні права, і повагу для своєї народності».

Охочі до дебат панотці й інтелігенти, у яких патріотизм звичайно й кінчиться на дебатах, то припліскували його словам, то підносили против них свій голос, остерігаючи перед надмірним переоцінюванням «економічного матеріалізму» та «жолудкових ідей». Але Євгеній з такими людьми ніколи не сперечався і лишав їм дешеву побіду, та зате ніколи потім не заходив з ними в поважну розмову. Він шукав людей, у яких слова йшли в парі з ділами; тільки з такими він говорив інтимніше, із них робив невеличкий, але тривкий зав'язок «своєї громади».

Хоча все се діялося помалу, незаметно, без шуму і без політичної закрутки, то все-таки в повіті, досі глухим і забутим, почулося якесь життя. Попи на соборчиках, хоч не закидали своїх улюблених карт, усе-таки заговорювали чимраз частіше про справи з-поза обсягу звичайної хлопістики, про те, як би то допомогти селянам виорендувати у пана сіножать, перевести вибір чесної ради громадської, заснувати читальню. Селяни почали пильніше придивлятися господарці громадських рад; до староства і до виділу повітового попилили скарги на надужиття і касові непорядки; кілька разів селянські депутації їздили до виділу крайового,

а два чи три випадки скінчилися в кримінальнім суді і завели дуже «porządnych»¹ вїтїв та писарїв до Івановї хати. Все те виглядало ще зовсім невинно, немов діялося само собою, все те не мало ніякісінької політичної барви, але всюди видно було одну руку, одну роботу.

— Пане меценасе! — мовив раз староста, здивавшись з д-ром Рафаловичем у якімсь товаристві і жартливо грозючи йому пальцем. — Здається, що будемо битися.

— Тільки в такім разі, коли пан староста виповідять мені війну, — також жартливо відповів Євгеній.

— Але ж ви робите потаємні підкопи під мої позиції!

— Борони Боже! — з жартливим обуренням мовив Євгеній. — Ніяких потаємних підкопів не роблю. А щодо лихварів і п'явок людських, то з тими у мене явна і безпощадна війна. Се так. Але ж не смію думати, щоб се були позиції пана старости.

— Ach, jlinger Mann, junger Mann! — мовив староста, звичаєм старих бюрократів закидаючи по-німецьки і плещучи Євгенія по плечі. — Sie verstehen nichts von Politik². А коли ваша війна звернена проти лихварів, то чому не беретеся до Вагмана? Се ж найгірший, найнебезпечніший лихвар у нашім повіті. Чому не воюєте з ним, а навіть навпаки, підпираєте його?

— Я? Його?

— А так! Бачите, як я зловив вас! Підпираєте лихваря, найгіршу п'явку! Підпираєте тим, що жиєте в його домі.

— Жию, бо мені там вигідно, і жив би, якби сей дїм належав до пана старости і пан староста винаймали його. А з лихварськими справками Вагмана я досі не стрічався.

— Не стрічалися? Але ж він розкинув свої сіті по всіх селах.

— Не знаю про се. Як наскочу на який слід, то можуть пан староста бути певні, що без найменшого огляду на те, що він мій господар, а я його локатор, цупну його так, як тільки зможу.

— Ну, коли се ваша серйозна воля, то я думаю, що на нагоду недовго будете ждати.

XII

Д-ру Рафаловичу справді недовго прийшлося ждати на нагоду. Одного вечора, коли він уже був сам і мав замикати канцелярію, в дверях явився

¹ Порядних (пальськ.).

² Ах, молодий чоловіче, молодий чоловіче! Ви нічого не тямите в політиці (нім.).

високий жид у довгій жупані, худий, з чорною бородою і довгими пейсами і, поклонившись, зупинився мовчки коло дверей.

— Чим можу вам служити? — промовив Євгеній, підходячи до нього ближче.

— Я Вагман, — промовив жид, роблячи крок наперед.

— Властитель сього дому?

— Так.

— Дуже мені приємно.

Євгеній подав йому руку. Він досі не бачив його ніколи, бо тоді, коли наймав помешкання, його не було дома, і він умовився і платив піврічний чинш його жінці, що завідувала всіми домами, жидівським звичаєм записаними на її ім'я.

— Ще не знати, чи буде вам приємно, — мовив Вагман, злегка всміхаючись.

— Або що? Приносите мені якусь неприємну новину? Хочете виповісти мені помешкання?

— Е, ні! Але я знаю, що вам там різні пани натуркали вуха, що я лихвар, п'явка, небезпечний чоловік.

— Ну, то подвійно приємно буде мені, коли дізнаюся від вас, що се неправда.

— А як дізнаєтеся, що правда?

— Ну, — мовив Євгеній, сміючись, — то ви були би перший лихвар, що признається до сього одверто, а в таких разі все-таки цікаво пізнати такого білого крука. Але поперед усього — перепрошую, що так говорю з вами коло дверей. Маєте, може, до мене яке канцелярійне діло?

— Ні. Я думав, що пан меценас мають нині троха вільного часу. Давно збирався... хотів поговорити де про що...

— Дуже радо служу, хоч надто багато вільного часу й не маю. Але в таких разі позвольте, що замкну канцелярію і попрошу вас до себе нагору.

Коли були в Євгенієві помешканні, сей попросив Вагмана сідати і потракував його цигаром, але Вагман не взяв, звиняючися тим, що не курить.

— Мушу вам сказати, пане меценас, — говорив він, якимось скося позираючи на Євгенія, — що я, заким прийшов до вас, добре вивідувався про вас: із якого ви роду, де вчилися, де практикували. Се у нас звичайно робиться, коли хто хоче мати з ким діло.

— Ов! Значить, ви хочете мати зо мною якесь діло?

— Так. Не бійтеся, зовсім не лихварське і не таке, про яке вам говорили ті панове, що вас остерігали передо мною.

— Дуже цікавий дізнатися!

— Ну, та поки почнемо говорити про се діло, я мушу сказати вам дещо про себе. Бо не досить того, що я знаю вас; треба, щоб ви знали мене і не йшли насліпо.

— Дуже добре.

— Так, отже, я скажу вам, що я справді лихвар. Пощо таїтися з правдою? То значить, пану старості ані пану президентові я в сьому не признаюся, але вам мушу. Скажу ще більше: мої товариші-лихварі уважають мене найгіршим, найнебезпечнішим лихварем, тому що я знаю закони і тисячні крючки, знаю людей і людську вдачу і вмію так зручно обмотати їх, що вони тільки зіпають у моїх сітках, але ніколи не можуть видобутися з них.

— О, то ви небезпечний чоловік, — сміявся Євгеній, усе ще вважаючи ті Вагманові признання якимсь жартом.

— Се вже вам інші сказали, то я не потребую повторяти, — спокійно і поважно мовив Вагман. — Тільки бачите, пане, між мною і іншими лихварями є одна різниця. Знаєте, між лихварями бувають спеціалісти: одні зичать гроші, інші ведуть лихву збіжжям, худобою, поживою для селян; одні обмежуються на селян, інші на офіцерів, одні дають під застав, інші на векслі. Я випробував усякі способи і зробився... як би то вам сказати — добродієм добродіїв.

Євгеній голосно засміявся.

— Не жартую, — мовив поважно Вагман. — Адже знаєте, що лихварів називають добродіями людськості. Ну, а я добродій тільки одної частини.

— Якої ж то частини?

Вагман похилив набік голову, мовби надумувався, як би то висловити свою думку.

— То так є. Я ділю людей на дві часті: одні такі, що працюють, порпаються в землі, гиблюють дошки, ріжуть, шиють, будують. То прості люди. А є інші, що тим простим людям роблять добро, і більше нічого. Пан дідич — ну, що він робить? Глядить, щоб наймити та робітники не гаяли часу, щоб робили порядно, служили вірно. Чи сам він потрафив би зробити порядно яку-небудь роботу, чи зумів би служити вірно, — про се ніхто не питає. Він жиє тільки на те, щоб для нього інші робили добре, щоб йому служили вірно. Він приучує інших працьовитості, точності, вірності, — одним словом, він робить їм добро — і з того жиє. Розумієте тепер, чому я називаю його добродієм?

— Розумію, розумію...

— Ну, або у нас у місті пан староста, пан президент, пан інспектор, панове судді — що вони роблять? Добро іншим, і більше нічого. Вони піддержують порядок, хоронять справедливість, приучують людей любити вітчизну і поважати закони. Чого ж вам треба більше?

— Та хіба я жалуюся?

— Я довго придивлявся тим порядкам, і, знаєте, пане меценас, — мене обрушила велика нерівність. Тому брудному хлопкові, тому ремісникові, тому бідному згінникові, гендляреві кождий робить добро, кождий дбає за нього, за його тіло й душу, кождий з усеї сили приучує його до працьовитості, до точності, до справедливості, до любові вітчизни, а мої товариші-лихварі приучують їх навіть жити без поля, без хати і без хліба. А тим добродіям, учителям, ніхто не квапиться робити добра, їх ніхто нічого не вчить. Вони, мовляв, усього навчилися по школах. Ну, пане, я відчув їх кривду, кинувся робити їм добро, опікуватися ними, проходити з ними свою школу і скажу вам, що можу похвалитися значними успіхами.

Зацікавлення, з яким Євгеній зразу слухав Вагманових слів, звільна перемінялося на обридження. Те, що він зразу вважав жартом, почало виглядати на цинізм.

— Не розумію, пане Вагман, пощо, властиво...

— Перепрошаю, — перебив його Вагман зовсім поважно, і його очі почали набирати якогось дивного блиску. — Я прийшов представитися вам і хочу представитися не ліпшим і не гіршим, як я є. Я сказав вам: я лихвар. Тепер скажу вам більше: я розкинув сіті по всіх повіті. Не знайдете тут дідича, не знайдете посесора, не знайдете урядника, що не сидів би більше або менше в моїй кишені. А треба вам знати, що хто раз попадеться в мої руки, той хіба чудом Божим може виплутатися з них. У мене є способи, є тихі спільники, і дорадники, і помічники... Я веду свої гешефти порядно! І не думайте, пане, що хочу сторгувати вас, щоб ви були моїм оборонцем, щоб заступали мої інтереси по судах. Слава Богу, я знаю закони настільки, скільки мені треба. І хоч як наші панове стискають на мене кулаки і закусують зуби, але законами нічого мені не вдіють. Ха-ха-ха! Вони знають один закон, а я знаю десять способів, щоб обійти той закон. Вони знають переграф — ну, що таке той переграф? Але я знаю далеко більше! Я знаю їх слабі сторони, їх привички, їх непрактичність, непорядність, негосподарність, ліни्वство, і все те — мої помічники. Ні, пане меценас, я досі не мав у суді ані одної справи і надіюся, що й не швидко буду мати. То ви не потребуєте боятися, що я схочу компрометувати вас своєю клієнтелею. О так, ті наші панове дуже були би раді, коли б я се зробив. Вони мали би оружжя против вас.

— Нащо їм оружжя против мене? — здивувався Євгеній.

— Нащо? Пане, як ви можете так питати? Адже вони бачать у вас во-рога, бояться вас, раді би с'як або так скомпрометувати вас.

— Не знаю, пощо б їм се придалося.

— Ви не з їх круга. Ви русин, хлопський адвокат. Боятися, щоб ви не збунтували хлопів, не повикривали їх брудів та погані, — дідько знає, чого ще вони боятися. Знаєте, у кого смалець на голові, той боїться сонця.

— Але все-таки я не розумію, чим я можу служити вам... або ви мені, — мовив Євгеній.

— Ви мені нічим. А властиво, дечим таки можете, але про се потім. Але може би я вам чим поміг? Знаєте, я тут у цілім повіті знаю, як хто сидить і як стоїть.

— До чого мені се знати?

— Ну, коли ви хочете тут вести свою політику, мати свій вплив, то се вам може пригодиться. Я знаю, ви хочете дещо робити між попами. Ну, то тут зараз против вас підіймуться всі — побачите. Прошу пам'ятати, що тих ваших противників я маю в кишені і готов допомогти вам.

Євгеній мовчки стиснув Вагманову руку.

— Та се ще колись буде, — мовив Вагман далі. — А тепер я хотів вам сказати одну річ. Наш пан маршалок повітовий, той, що недавно мав бунт у своїм селі і запакував був двадцять селян до криміналу, — знаєте, що ви боронили їх... Чую, що ви процесуєте його за пасовисько?

— Так.

— Даруйте, що смію дати вам одну раду. А властиво, се би була рада для селян із того села. Пасовисько, що ви за нього процесуєтесь, має всього двадцять моргів. Що воно варто? П'ятсот ринських. А процес за нього коштує, певно, досі до 500, а під час бунту і військової екзекуції понесли селяни страти з на других 500, а що в арештах насиділися, а кілька було пораниених... Ну, скажіть, чи то гешефт?

— Що ж діяти, коли вони чують себе в праві, а пан, очевидно, шукає собі зачіпки?

— Шукає зачіпки, бо мусить. Бо біда тисне. Знаєте, пане, треба мене спитати, як тому панові зітхається. І що ви від нього випроцесуєте? Тікай, голий, бо тебе обідру! Пан задовжений, маєток задовжений, а плечі має в суді. Виграти з ним нелегко, а виграє, то користі ніякої. Я порадив би ліпше: нехай хлопи підуть до нього, але з вами! І загодіться. Але то не так треба годитися, як досі хлопи пробували. Він і говорити з вами не схоче. Але я вам дам його векслі і тратки, ви собі зробить маленький витяг із його табулі і притисніть його до стіни: або пана зараз зліцитуємо, або згодиться продати нам увесь маєток.

Євгеній широко витріщив очі.

— Я не зовсім розумію вас, пане Вагман.

— Ну, ви не привикли мати діло з такими лихварями, як я, — злегка всміхаючись, мовив Вагман. — Але я хочу помалу повикурювати тих

панків із сіл. Для того я так заскакую коло них. А з хлопами сам я не хочу мати діла, — то мені не кляпує. То я прошу вашої помочі. Бачите, тут у повіті скрізь пішла слава, що ви маючий чоловік, дуже маючий. Відки взялася та слава? Хто знає! Може, я й сам розпустив її, а може, й ні. Досить, що мені вона на руку. Я хочу вірити вам, дам вам до рук ті векслі і довжні листи пана Брикальського, які в мене є, — а їх гарна купка, майже половина вартості його маєтку. Друга половина втоплена в банках. Значить, ви, маючи ті папери в руці, можете відразу того панка пустити з торбами. Він зразу буде фукатися, потім зм'якне, потім пришле жінку, щоб плакала перед вами, але ви знайте, що то все комедія, бо та жінка — то головна причина його руїни.

— Але що ж мені з того, що він піде з торбами? Маєток треба купити.

— Нехай хлопи купують.

— Хлопи, певно, купили би, але у них купила нема.

— Якого там купила треба? Те, що в банку назичено, лишиться на гіпотечі, а те що у мене, — ну, з тим якось погодимось.

Євгеній усе ще не міг зорієнтуватися. Йому попросту не хотілося вірити, тим менше, що вся Вагманова подоба веліла догадуватися в ньому всього іншого, тільки не хлополюбства. Але Вагман замість дальшої розмови видобув пачку векслів і довжних записів, розложив їх, просив Євгенія, щоб оглянув кожний і переконався про його правосильність, а потім узявся оповідати історію кожного з тих паперів, що, взяті разом, значили повну руїну одного шляхетського дому. Весь панський маєток оцінено на 120 000. На се у нього є 50 000 гіпотечних довгів, а в руках у Вагмана векслів і записів на 55 000. Господарство запущене, а потреби величезні, бо у панства дві панни вже вивіновані, а одна ще на відданні, та й сама пані (мачуха панночок) дуже любить забави. Панство видають річно десять тисяч, а маєток несе ледве п'ять, а як добрий рік, то шість.

Євгеній, розглянувши ті папери і вислухавши всю історію, похитав головою.

— Сумніваюся, щоб селяни могли купити сей маєток. То завелика річ на їх сили. Де їм узяти такого капіталу, щоб покрити хоч ваші векслі?

— Е, пане, — мовив Вагман, нахилиючись до нього і знижуючи голос. — Треба вам знати, що то моєї фабрики векслі. То не значить, щоб були фальшовані, борони Боже! Пан Брикальський не відопрется ані одного з них, ані не може за жаден заскаржити мене за лихву. Бачите, що тут майже кожний вексель виставлений на іншого акцептанта. То все мої гроші, але різні жиди зичили їх панові, і він досі певний, що жаден із тих вірителів не знає про іншого. І ще одно. Ось бачте, отсей вексель на 8 тисяч. Як ви думаєте, кільки було властиво позичено на нього?

Всього три тисячі, але з умовою, що по трьох місяцях пан віддасть з процентом по 12 від ста. А як не віддасть, то за кожний дальший місяць платить по 20 від ста. Розуміється, що не віддавав, а за рік уже старий вексель пішов у огонь, а той сам довг фігурував на новім векслі в сумі 4000. Ще рік минув, пан допозичив двісті римських і переписав вексель на 5 тисяч, а тепер, по п'ятьох літах, се вже п'ятий вексель і довг наріс до 8 тисяч. І так майже з усіма. О, ми вміємо таких панків лоскотати. Але як прийде до того, що хлопи захочуть купити маєток, то я їм дарую всі ті проценти — розумієте, пане? Звернуть мені тільки капітал, та й то не конче відразу. З 50 тисяч зробиться, може, 18 або 20 тисяч.

Євгеній не міг вийти з диву, чуючи сю мову.

— Чимраз менше розумію вас, пане Вагман, — мовив він. — Прошу, заберіть свої папери!

— Ну, що, не хочете робити, як вам раджу? — мовив Вагман, складаючи векслі.

— Попробую. Не смію відкинути вашої ради, бо се не мій інтерес, а моїх клієнтів. Тільки не розумію, який інтерес ви маєте в тім.

— Інтерес? Чи я мушу мати інтерес?

— Ну, купець... як ви кажете, лихвар...

— Я вже сказав вам, для кого я лихвар.

— А хлопам хотіли б помагати?

— Хотів би? Мм... Що я вам буду говорити «так» або «ні»? Маєте право не вірити мені. А от ви при нагоді спитайте про мене отця Зварича — знаєте отця Зварича, тут, із Бабинців.

— Знаю.

— Ну, так спитайте його про Вагмана, а я більше не скажу нічого.

— Добре. А тим часом я зізву селян із маєтку пана Брикальського і пораджу їм братися до купування села.

— Але про мене не згадуйте нічого, прошу вас! Скажіть, що можете їм допомогти, як пристануть.

— А як не пристануть?

— То я радив би вам самим купити той маєток.

— Мені? На які гроші? І пощо?

— Пане, — мовив Вагман, прихилиючи уста до його уха, — скажу вам секрет: у тім маєтку є триста моргів мішаного лісу зі старими гарними дубами. Один знайомий пише мені з Гамбурга, що там швидко будуть потребувати 500 000 дубів на кораблі. Агенти поїдуть по всіх кряях, будуть добре платити. Розумієте ви, що се значить? Купите сьогодні, переждете рік і продаєте самі дуби, — а я знаю ті дуби! Поїдьте колись ніби ненароком, огляньте й самі, зайдіть до лісничого, спитайте, кільки там тих дубів. Я певний, що

буде з 10 тисяч таких, що придадуться на кораблі. І нехай вам за дуба йосо¹ дадуть лиш 10 ринських, то маєте чистих 100 тисяч. Се значить, що весь маєток дістався вам за 20 тисяч, а коли хочете, то можете все поле, фільварки, стирти, сінокоси подарувати хлопам і нічого не стратите.

— Ну, пане Вагман, се все фантазії.

— Ні, не фантазії, можете вірити мені. Зрештою ні, не вірте, а вперед переконайтеся, чи я брешу.

— Але чому ж ви не беретеся до сього гешефту?

— То не мій гешефт. І пощо мені? Я дітей не маю, — при тім він важко зітхнув, — нас двоє з жінкою, а при тім маємо в руках стільки інших гешефтів. Нащо нам того? Я би дуже хотів, щоб ви, пане меценас, узяти сю справу в руки. Я знаю вас, вірю вам, що ви се зробите добре і на користь тих людей. А коли ви не схочете, ну, то я знайду собі жида, такого, що ще й у руки мене поцілує. Але не знаю, чи на тім скористають ваші люди.

Євгеній обіцяв зайнятися сею справою і попрощався з Вагманом. Потім він довго, майже до півночі, ходив по покою і обмірковував слова сього незвичайного лихваря. Не все в них було йому ясне, і він постановив собі при найближчій нагоді розвідати про нього інших людей.

XIII

Д-р Рафалович майже зовсім забув про свою хвиливу стрічу з чорною дамою в ту неділю, коли зі Стальським ішов наймати помешкання. Від тої неділі минуло вже пару місяців, і він ніколи більше не стрічав її. Зрештою канцелярійна праця, вічні терміни і тисячі ненастанних турбот, що переходили через його голову, не давали йому часу думати ані про ту появу, ані про ту драму, якої спомини вона викликала була в його серці. Та ось другого дня по візиті Вагмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавалось, порвану струну.

Того дня він виїмково не мав рано терміну в судді і для того міг трохи відпочити. Вставши о восьмій, він поснідав дома, потім понаписував деякі листи до знайомих у Львові, а також до Буркотина, до тих селян, що звичайно бували у нього в справі процесу з паном і видавались йому інтелігентнішими та впливовішими від інших, а віднісши листи до канцелярії з порученням вислати їх на пошту і давши деякі диспозиції конципієнтові, пішов знов нагору до свого покою, щоб прочитати децjo з новоповидаваних книжок, які одержав зі Львова. В ту пору нова руська книжка була рідким гостем на провінції, і Євгеній пильно слідив не тільки

¹ На місці (лат.).

за політичними і економічними справами, але також за красною літературою, і то не лише руською. Він належав до того покоління, що виховалося вже під впливом європеїзму, якому в Галицькій Русі вибором горожанство Драгоманов, і цікавився багато дечим таким, чим не цікавилися зовсім його польські та жидівські товариші, адвокати та судовики.

Прочитавши кількадесят сторінок книжки, Євгеній відложив її набік і встав. Книжка зворушила його, він чув потребу руху і встав, щоби проходитися по комнаті і роздумати, розібрати прочитане. Перейшовши кілька разів здовж покою, він зупинився при вікні, що виходило до міського парку, і відразу мов прикипів до місця. Його очі звернулися на одно місце і не могли відірватися від нього.

Просто його вікна, на віддаленні яких двадцятьох метрів, за живоplotом, що ним був обведений парк, ішла широка стежка, а зробивши тут закрут, піднімалася трохи вгору і щезала в гушавині високих смерек. В тім місці, де стежка тонула в тіні, спускаючися в долину з горбка, стояла під смерекою лавочка, здалека майже незамітна і заслонена для дальших частей парку, але добре видна з вікон. На тій лавочці в тій хвилі сиділа дама в чорному, сим разом не завельонована, з лицем, оберненим просто до Євгенієвого вікна. Зирнувши туди припадково, Євгеній не міг відірватися від того лица. Йому відразу пригадалося знайоме обличчя. Правда, і сим разом він не видів його виразно, бо сонячне проміння, скісно падаючи з-поза смереки, добре освітлювало стежку, що виглядала мов величезна карта білого паперу, простерта серед темної зелені, освічувало лавку, але пані, що сиділа на ній, потопала в тіні, так що тільки її подовгасте лице ясніло матовим блиском, ледве обрисовуючи свої тонкі контури. Але Євгеній почув при виді того лица той давно звісний йому товчок у груді, якого не почував на вид жадного іншого лица.

«Невже се вона?» — питав він сам себе і напружав свій зір, щоб якнайліпше побачити, пізнати її. Він стояв при вікні, що було замкнене, і боявся відчинити його, боявся навіть ворухнутися, щоб не сполошити привида, стояв до половини захований за фрамугою вікна так, щоб вона не мусила його побачити, коли справді, як йому здавалося, пасе очима його вікно.

«Зажду, аж устане, — думав він далі. — По ході пізнаю її зараз».

Але дама не вставала. Не відвертаючи лица, вона сиділа недвижно, мов кам'яна фігура. В одній руці держала парасольку, другу поклала свобідно на поруччя лавочки, немов відпочивала після надто довгого проходу.

Євгеній стояв також, не сміючи ворухнутись. У його душі з кожною хвилиною змагався неспокій. Його мучила непевність.

«Вона чи не вона?» — міркував він. Силкувався відкинути думку, щоб се була вона. Що робила б вона тут? Чого їй глядіти в моє вікно? Але непере-

можний внутрішній голос рівночасно шептав йому щось таке чарівне, солюдке, відкопував у його душі такі клейноти щирого, глибокого почуття, що його серце билось чимраз живіше, перед очима зачали бігати темні, рожеві і золоті точки, по тілі проходила дрозь, прилив чуття почав затоплювати розум, почав наворачтати думки на свій лад. Він хопив капелюх і побіг униз.

«Забіжу з-поза угла, ввійду до парку і пройдуся повз неї, то й переконаюся відразу, чи се вона, чи ні».

Думка, що се може бути вона, що він отсе зараз, за хвилину, побачить те дороге лице, якого не бачив уже десять літ, та яке, проте, ані на хвилю не загасло в його душі, світилося в ній, як сонце, і боліло, як незгоєна рана, — ся думка, радісна і страшна, захоплювала йому дух, робила його п'яним, безтямним. Він біг, не бачачи нікого, але, пройшовши крізь турнікет до парку і опинившись на стежці, що вела до звісної лавки, він мусив зупинитися. Він почував, що виглядає смішно, що на його лиці видно змішання, тривогу та неприємність, і для того хотів трохи прийти до себе, надати собі вид чоловіка, що свобідно проходжується і зовсім несподівано стрічає знайому. Аж коли з тяжкою бідою йому вдалося надати собі такий вид, він пішов стежкою до закруту. Ішов звільна, озираючися на всі боки та махаючи ліскою в руці. Попробував навіть тихенько свистати якусь арію, але його уста тремтіли і були сухі і зо свистання не вийшло нічого.

Ось він доходить до закруту. Коліна трясуться під ним, рука перестає махати ліскою, очі тривожно біжать по стежці до лавки — лавка порожня. Його немов обілляв хто зимною водою, але рівночасно він чує, що на душі у нього легше, свобідніше. Він приспішує кроку. Коли вона пішла, то можна ще догнати її. За пару секунд він був на горбку, збіг униз, минув густий смерековий кломб, зирнув сюди й туди по парку — ніякої чорної дами не видно. Побіг далі, пару разів оббіг увесь парк, зазирнув у кожний закуток — чорної дами ані сліду.

Євгеній вернув до свого покою якийсь прибитий, сам не свій. Йому було соромно, що вид якоїсь, правдоподібно, зовсім незнайомої дами так відразу вивів його з духової рівноваги; соромно й того, що спомини про ту, котру нагадав йому сей вид, досі ще мають таку силу над його душею. Кілька сот разів він зарікався забути її, не думати про неї, вирвати її з серця, як хопту, покрити забуттям, як прикидають сухими гілляками місце, де закопано самовбійцю! І від кількох літ йому здавалося, що осягнув сю мету. Від кількох літ він не почував ані тої дрозі, ані того любовного одуру, ані тої тривоги, яку вперед викликав у його душі її образ, сам спомин про неї. А тепер на тобі! Якась Бог зна яка собі чорна дама отсе вже другий раз, мов заєць, перебігає йому до рогу! Соромно! Соромно піддаватися таким вражінням!

І він засів знов коло бюрка і взяв до рук книжку. Він силкувався сконцентрувати свою волю, зібрати докупи свої думки, щоб слідити за тим, що написано в книжці. Але дарма. Мов розбурхане море довго ще гойдається і хвилює навіть тоді, коли вже давно втишилася буря, так і його душа не зараз прийшла до рівноваги. Очі бігали по літерах, минали коми і точки, але душа не приймала в себе нічого з тих літер. Мов той скупар, що любить розкладати перед собою свої скарги і любоватися ними, так і вона шугнула в гущавину мрій, розвернула перед собою образ тої драми, яку пережив Євгеній перед десятима роками.

XIV

Драма була дуже проста, одна з тих, про які безсмертне слово сказав Гейне:

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passiert,
Dem bricht das Herz entzwei¹.

Хто бачив д-ра Рафаловича, все спокійного, легко всміхненого, трохи скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить-таки егоїстичного чоловіка, хто чув його балакання, розумне, і холодне, і далеке від усякого сентименталізму, той був би ніколи не подумав, що той чоловік носить у своїх грудях глибоку, ледве загоєну любовну рану, що по його серці пройшла не сказана буря, а тиха, вбійча змора, пройшла така дитиняча, глупа історія, яка у іншої, менше глибокої натури минула би, мов легкий весняний дощик, не лишивши по собі ніякого сліду або навіть освіживши душу до нового розмаху чуття.

Бувши на третім році прав у Львові, Рафалович на однім академічному балу побачив панночку, що відразу впала йому в око. Він танцював з нею кілька турів, обмінявся кількома банальними фразами, не придаючи своєму першому вражінню надто великого значіння. Він навіть не запитав її, хто вона, не запитав про се нікого з товаришів комітетових, і так вони розійшлися. Кілька днів минуло. Євгеній згадував не раз панночку, але без особливого зворушення. Він був зайнятий лекціями і не хотів думати про любові, то й силкувався поборювати свої «любовні примхи», як він називав подібні епізоди, що траплялися йому вже не раз. Він вмовляв себе, що, властиво, панночка не представляла з себе нічого

¹ Це стара історія, але ж вона вічно новою залишається, і як власне вона кому трапиться, тому серце надвоє розривається (*нім.*).

особливого, що у неї ніс задовгий, уста завеликі, овал лица не зовсім правильний, одним словом — вона зовсім не красавиця і навіть не «в його густі». Та ось одного дня, спішачи до університету, він здибав її на вулиці. Вона була одягнена по-буденному, в довгій плащі, мала на голові скромний капелюх з простим білим пером, у руці дешевеньку чорну баранкову муфту, другу руку держала свobodно, а під пахвою несла якусь книжку. Він зараз пізнав її і зараз зробив увагу, що пізнає її по ході, її хід мав у собі щось незвичайне, щось таке, чого він досі не заважав у жадної жінчини, щось таке плавне, свobodне, гармонійне, що він відразу сказав сам до себе:

— Отсей хід я пізнав би між тисячами!

Він з якимось не то подивом, не то переляком глянув у її лице, і йому відразу зробилося так, немовби хто ледовою шпилькою прошипнув його серце. Він затремтів, уклонився їй, вона з ледве помітним усміхом кивнула йому головою, і він, весь тремтячи, в якійсь нетямі, не озираючись, побіг наперед, немовби крив не знати який дорогий скарб. Тільки по кількох хвилинах він догадався, що варто б оглянутися, куди вона пішла. Він озирнувся і, розуміється, не побачив її. Побіг назад на те місце, де зустрівся був з нею, — розуміється, її там не було. Побіг вулицею туди, куди вона могла піти, блукав очима серед юрби прохожих — її не було. Яких сто кроків далі перехрещувались дві вулиці. Він зупинився, мов одурілий. Куди вона могла піти? Прохожі сунули сюди й туди, у нього в голові мішалось, поки вкінці він не надумався, що тепер даремно шукати її. З важким серцем, сам не свій він пустився назад у своїм первісним напрямі, на університет.

«Здиблю її другим разом і вже хоч би що, а мушу пристежити, де вона живе», — з такою постановою він увійшов у браму університету.

Але даремно він, бігаючи на лекції з одного кінця міста на другий, роздивлявся по вулицях усіх прохожих панночок, даремно всі хвили, вільні від праці, те тільки й робив, що снував по вулицях, «шукаючи другої голови», як сміялися з нього товариші, — панночка більше не стрічалася йому. Цікаве було й те, що з товаришів, які були на пам'ятнім балу і яких він з дрожкою в серці почав розпитувати про незнайому панночку, жаден не знав її, не пригадував собі її; кождий, звичайно, був зайнятий своєю і близькими до себе; вона, бачилось, нікому не впала в очі, нікого не зацікавила, ні з ким не була знайома.

З нетерплячкою ждав Рафалович найближчого балу. М'ясниці того року були довгі, балів заповідалося багато, і він потішав себе надією, що коли не на однім, то на другім таки здибле її, а тоді вже не залишить зібрати всі потрібні інформації. Але доля зажартувала собі з нього: оскільки

він, з ущербом для свого скупого бюджету, зробився неминучим учасником усіх балів, вечерків, маскарадів та редут, які були в тім сезоні, остільки панночка, мов завзялася, не показалася ні на однім. У Євгенія горіло серце, щось займалося в душі, мов невгасний огонь; панночка все стояла у нього перед очима то в рожевій баловій сукні, то в простім плащику і з легесенькою усмішкою, як ішла своїм маєстатичним ходом по вулиці. Не бачачи її, він не то що не забував, але, навпаки, закріплював у своїй пам'яті кождий її рух, кожде слово, кождий відтінок її голосу, кожду рисочку її лиця. Він уже перестав критикувати правильність тих рис, він чув, що вона перестає бути для нього предметом естетичного вподобання, а починає робитися чимсь таким необхідним до життя, як сонце, як тепло, як повітря. Він не згадував про неї нікому в розмові з товаришами, захоплював її образ у найскритішій глибині своєї душі, боячись, щоб ані хтось інший, ані він сам не доторкнувся її не то цинічним жартом, грубою фразою, але навіть жадним нечистим помислом. І він дивувався сам собі: давніше, коли трафилася часом «любовна халеп», він бентежився, тратив охоту до праці, зітхав і ходив блудом; тепер сього не було нічого; він, що-правда, бажав конче здибати її, але, проходивши по вулицях, вертав додому і з подвоєною енергією брався до роботи. В ньому виросла і з кождим днем кріпшала надія, що колись-таки він зустрінеється з нею, і, ще не знаючи, хто вона і яка, він почав у своїй голові укладати можливість оженитися з нею. Він почував, що з такою жінкою він міг би бути щасливим; що така любов, як та, що зароджувалася в його душі, коли б знайшла собі взаїмність, могла б бути підвалиною до щасливого подружжя.

XV

Євгеній був оптиміст, «невлічимий оптиміст», як називали його товариші. Все, що траплялося йому в житті, він витолковував собі на добро. Його опікунові при смерті вкрадено всі гроші, що мали в спадку лишитися Євгенію. «Що ж, — потішав себе парубок, що був тоді на другім році прав і нараз опинився без ніякого удержання, — видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духовні сили. Значить, я їй, мабуть, на щось добре придався». Умерла панночка, котру він якийсь час любив. «Жаль, жаль, — мовив Євгеній, — але, видно, не була мені суджена, а може, ми були б нещасливі обое». І як у всьому вмів Євгеній віднайти добру сторону, так і сим разом, стративши слід незвісної панночки, що запалила його серце, він помалу успокоївся, перестав шукати її по вулицях і здався на долю, що сама — він вірив сьому — наведе його на найліпшу стежку.

Так минув літній семестр. Він виїхав зі Львова на село, також на лекцію, а восени вернув. Він наняв собі маленьке кавалерське помешкання, дешеве, з вікном на подвір'я, на другім поверсі, невідгдане ще й тим, що на першій поверсі була школа гри на фортеп'яні; значить, удень міг там витримати тільки чоловік з дуже грубими нервами або глухий. Євгенію було байдуже; він удень дуже рідко бував у себе в хаті; університет і лекції заповнювали його день, а тільки ніччю він працював для себе, вчився до екзамнів, а ніччю на першій поверсі було тихо.

Так він прожив спокійно з місяць. Аж одного дня він якось лишився дома — чи нездужав, чи свято якесь було. Страшенне брязкання на чотирьох фортеп'янах розбило його нерви так, що він не міг витримати і вибіг із свого покою о дванадцятій у полудне, думаючи йти на обід. Переходячи першим поверхом, він побачив, що двері школи відчинилися і зсередини вийшли чотири панночки з нотами під пахами: се були учениці, що по скінченні лекції йшли до домів. Євгеній відразу зупинився як вритий: одна з тих учениць була та сама панночка, що торік на балу і на вулиці зробила на нього таке сильне вражіння. Тепер вражіння було ще сильніше. Панночка була вся в чорному і, вийшовши з комнати, заслонила своє лице довгим, чорним, густим вельоном, — очевидно, носила по кімось жалобу. Євгеній тільки на хвилю заздрів незакрите її лице, і йому здалося, мовби блиснуло сонце і освітило його. Він стояв мов остовпілий, забувши, де він і що з ним діється. Панночки пройшли поуз нього на ганок, а ганком на сходи, щоб вийти на вулицю; Євгеній не зібрався духом навіть настільки, щоб поклонитися панночці в жалобі, коли проходила попри нього. Здавалось, що й вона не гляділа на нього, не пізнала його; йшла рівно, плавно, поважно. Євгеній слідив за нею очима, далі щось немов пхнуло його. Він пустився бігти вниз сходами у офіціні, перебіг подвір'я, але так, щоб із чільних сіней не було його видно. Він боявся чогось, стидався чогось; йому здавалось, що коли б панночка в жалобі запримітила, що він слідить за нею, то він від одного її погляду впав би, згорів би на місці. Коли ввійшов у сіни, в сінях не було нікого; вибіг на вулицю — на вулиці не було видно жадної панночки з нотами. Але недалеко була невеличка площа, відки розходилися вулиці на п'ять боків. Певно, котроюсь із п'ятьох вуличок пішла панночка в жалобі. Але котрою? Євгенія знов неначе кліщами за серце стисло. Але він швидко отямився. Тепер він мав одну сказівку. Вона ходить на лекції фортеп'яна до тої пані, що живе пониже нього. Він трохи познайомився вже з сею панею, тепер познайомиться ще ліпше і розвідає все, що йому треба. І, успокоївшись на тім, він пішов на обід.

І справді, зараз по обіді він узяв на себе чорний англез і пішов униз до вчительки гри. Пані була сама, учениці ще не приходили. Пані при-

няла Євгенія дуже чемно і здивувалася дуже, коли він заявив їй, що хотів би взяти у неї кількадесят лекцій гри на фортеп'яні.

— Я вже початки знаю, — мовив він, — і хоча не чую в собі ніякого особливого таланту, але охота є. Ну, а хто знає, *що* коли чоловікові може придатися в житті.

— О так, — мовила пані, — то дуже красно. Адже ж добре старі люди говорили: чого замолоду навчишся, те потім як знайдеш. Тільки не знаю, пане Євгенію, як би ми се уладили. У мене тепер чотири панночки беруть лекції щодень від восьмої до дванадцятої і від третьої до п'ятої.

— О, я не міг би посвятити так багато часу. Щонайбільше годину денно.

— Так. А коли ж маєте вільний час?

— Коли пані не мають нічого против того, то мені було би найдогідніше від одинадцятої до дванадцятої.

— Та я не мала би нічого против того. І так іще один фортеп'ян у мене вільний. Якби тільки мої учениці не були противні.

— Я спокійний чоловік і не буду перешкоджати їм, — з усміхом мовив Євгеній.

— Ну, щодо того, я певна, — мовила пані, — тим більше, що ви вчилися би в окремім покою. Та проте... ну, зрештою побачимо. Ось вони зараз поприходять. Найліпше буде спитати їх самих.

Євгенію не дуже по нутру було те, що сказала пані про вчення в окремім покої. Він, правду мовлячи, не почував ніякої охоти вчитися гри на фортеп'яні і навіть не потребував сього, бо й без того вмів грати, і то навіть зовсім не погано. «Ну, та що там, — думав він, — байдуже, як воно буде, а все-таки се найпростіша дорога познайомитися з панночкою». От тим-то він пристав на всі умови вчительки, згодився з нею за ціну і ждав тільки, аж поприходять учениці, щоб почути від них, чи схочуть мати його товаришем науки. На ратуші вдарила третя, і учениці почали сходитися.

Насамперед прийшли дві сестри, підлітки, гарненькі брюнетки, потім прийшла третя, старша панна, худа і негарна, що, мабуть, училася на те, щоб самій зробитися вчителькою десь на провінції. Пані дому представила їм Євгенія, сповістила їх про його намір брати лекції і запитала, чи не будуть мати що против того. Молоденькі брюнетки обіллялися густим рум'янцем, старша блондинка кивнула головою. Ні, вони не мали нічого против того, тим більше, коли пані заявила відразу, що пан Євгеній буде вправлятися тільки годину денно, і то окремо від них.

— Але де ж панна Регіна? — запитала вчителька у обох брюнеток.

— Ми не заходили до неї, але вона, певно, зараз приїде.

І справді, за хвилю отворилися двері, і ввійшла та, котру пані назвала Регіною. У Євгенія серце забилося страшенно, світ йому закру-

тився, очі застелило якимсь туманом, і він сам навіть не тямив, як і коли встав з місця, поклонився панночці і вислухав, як пані представляла їх одно одному: «Пан Євгеній Рафалович» — «Панна Регіна Твардовська». Він не тямив, як сів потому, як пані виясняла Регіні його намір. Він не мав відваги ані разу зирнути на неї, боявся її, мов злодій, прилапаний у чужій коморі, тремтів і сидів, мов на шпильках, чуючи тільки одно — що вона тут, близько нього, що від неї виходить якась таємна непереможна сила і проймає, пронизує, обезсилює його. Вона промовила — він майже не розумів, що вона сказала, але сам тон її голосу був для нього такою музикою, якої він, бачилось, не чув іще ніколи. Обі брюнетки заговорили щось до неї, почали сміятися, — і вона за-сміялася, і той сміх дихнув на нього такою розкішшю, про яку йому досі і в сні не снилося. Тільки тепер він почув, як сильно він полюбив сю дівчину, яка магічна сила в'яже його з нею. Вчителька вивела його з того моментального остовпіння.

— Ну, так, значить, добре, — мовила вона, встаючи і подаючи йому руку. — Мої панночки не мають нічого против того. І коли ви стоїте при своїм похвальнім намірі, то прошу сказати, коли вас надіятися на першу лекцію.

— Завтра, — машинально промовив Євгеній. — Завтра о одинадцятій.

І, вклонившись панночкам, він вийшов. Уже за дверима він почув за собою голосний вибух сміху. Сміялися, очевидно, обі брюнетки. Регіного сміху він не міг дочутися.

XVI

«Доле моя, доле! Чом ти не такая, як доля чужая?» — бриніло в ухах Євгенія, поки його тямка перебирала ті спомини. Важка тінь пізніших подій упала на ті безмежно щасливі хвилини, які переживав він відтепер отам, у тім пустім покоїку при розбитім фортеп'яні, але в тій певності, що тільки одна стіна ділить його від неї, що вона тут близько, що з-під її рожевих пальців плывуть оті нестрійні гами, мішаючися зі срібними тонами її голосу, з рідкими вибухами її сміху.

Зрештою його лекції вийшли не зовсім такі, як надіялася вчителька. Вона почала вчити його початків, але швидко показалося, що він уміє трохи чи не більше від неї самої. Правда, якийсь час він силувався при ній грати погано, клапати механічно ті самі обридливі та монотонні етюди, які «для вправи пальців» цілими годинами мучили панночки. Але коли вчителька, повислухувавши за чергою гру всіх, поробивши їм свої уваги і позадававши їм даліші завдання, виходила поратись собі в кухні,

тоді Євгеній кидав набік прокляту «школу» і починав з пам'яті вигравати те, що знав найкращого. Він любив музику веселу і знав напам'ять багато танців і народних пісень. Чим тяжче було йому на серці, чим сильніше клекотіло в ньому чуття, якого він не смів виявити, тим вправніше бігали його пальці по клавішах і тим краще виходили у нього вивчені колись майже віднехочу кавалки. Любов робила його артистом, виливалася в кождім тоні, в кождім акорді, який він умів видобути з цього старого розіграного фортеп'яна.

Почувши його гру, панночки в сусідніх покоях відразу, мов на команду, вмовкали. Такої гри вони не чували в сих стінах. Ті нервово прискорені польки, коломийки та козачки були для них мов остроги для коней. Особливо обі брюнетки не могли всидіти. Се були живі, веселі дівчата, правдиві школярки; їх гарні головки, здається, повні були жартів, веселощів і сміху. Вони, спинаючись на пальчиках, підкрадалися до дверей покою, в котрім грав Євгеній, слухали його музику, а коли він переставав грати, били йому браво і втікали на свої місця. Се приводило його знов до себе; щоб не випадати зі своєї ролі, він починав знов клепати гами та етюди.

Одного разу, коли він отак переграв якогось скучного вальса і урвав, до його дверей застукали.

— Прошу! — озвався він, а його серце мліло з непевності: ану ж се вона? Але се була старша панна, а з-за її плечей визирали, запаленівшись, обі брюнетки.

— Вільно ввійти?

— Прошу.

Старша панна глянула на нього з якимось докором.

— Але ж ви, пане, граєте дуже добре. Чого вам ще треба вчитися?

— Дякую за комплімент, — з усміхом мовив Євгеній. — Але те, що я граю, то самі танці. А я, прошу пані, хотів би навчитися поважної музики.

— А, так!

— О, прошу, прошу, — вирвалися нараз обі брюнетки, — заграйте нам ще от того вальчика, що ви грали тільки що. Ми потанцюємо в салоні.

— І, овшім, рад служити паням, — мовив Євгеній і обернувся до фортеп'яна. Старша панна сіла недалеко нього і з завистю дивилася на його пальці, що, мов божевільні, бігали по клавішах. Боже, якби вона вміла так грати, вона ані хвили не сиділа би в тім поганім Львові, в тій остогидлій школі! А молоді панночки тим часом вертілися по салоні, обнявшись, мов два чмелі, рівночасно пущені в рух.

— Регінко! Регінко! — озвалась одна з них. — Та покинь брязкати! Ходи сюди!

Але Регіна не йшла, бренькала далі завзято, немов боронилася тим бреньканням від якоїсь ворожої сили. Коли ж панночки не переставали кликати, то й вона прийшла.

— Ходи потанцюємо обі! — мовила одна брюнетка, скочила до неї і, пестячись, як кіточка, повисла на її шії.

— Не можу, Манюсю, — бачиш, я ще в жалобі.

— Ах, так. Бідна Регінко, — мовила панночка, — ти стратила маму! — І, вхопивши сестру, пустилася знов у танець. Регіна стояла в дверях свого покою і дивилася на їх підскоки якимось тужливо-добродушно. Рафалович не зводив із неї ока.

Коли скінчив грати, вона підійшла до нього.

— Але ви гарно граєте, — мовила спокійно.

— Дуже слабенько... механічно, — відповів він.

— І ви думаєте, що тут навчитеся ліпше?

При сих словах вона вдивилася своїми великими ясними очима в його лице. І він осмілювався піднести очі на неї. Їх погляди зустрілися. Одну хвилину Євгеній напружив усю свою волю, всю душу, щоб тим поглядом сказати їй усе, чого не могли вимовити уста. І йому здавалося, що в її очах прочитав якийсь дивний рух. Зразу світилася в них якась тиха задума, спокійна цікавість. Потім глибока криниця тих очей немов закаламутилася, немов на дні ворухнулося щось, якимось дивним, несподіваним зрозумінням. І в тій хвилі її очі прислонилися довгими віями, на лиці показався легенький рум'янець, і, не дожидаючи його відповіді, вона відвернулася і пішла до свого покою, відки ще негармонійніше, ніж звичайно, почувся брязк якихось гам.

У Євгенієвій душі сей один момент викликав правдиву революцію. Він почував якусь невідому досі розкіш, сполучену з переляком, як чоловік, що заглянув у безодню, де на дні було щось невимовно принаadne, невимовно гарне і чудове. Сей розкішний перестрах знесилив його, спаралізував усі думки, всю волю, всі бажання. Він сидів, не бачачи, не чуючи, не хочачи нічого. Перед ним не було ані часу, ані простору; фізичні вражіння не доходили до його свідомості. Рука механічно бігала по клавішах, але він не чув дотику, не чув брязкоту, не знав, чи і що грає. Старша панна встала і пішла, — він не бачив її. Здається, вклонився їй, здається, сказав щось, але зовсім автоматично. Вкінці з безмежної темряви в його душі мигнуло щось раз, удруге. Се думка: «Геть відси! Геть, на вільне повітря, в самоту — далеко від людей!»

І він, усе ще машинально, зірвався з крісла, вхопив капелюх і, не прощавшись ні з ким, вибіг із покою. Того дня він пропустив усі лекції, не доторкнувся ані до книжки, ані до страви, але ходив, ходив, ходив вули-

цями, то звільна, то майже підбігцем, немов шукав чогось. І справді, він шукав свого бідного «я», що готово було втонути в ясних безоднях сих чарівних очей.

Кілька днів по тім він не бачив Регіни. Формально уникав її, боявся глянути на неї, немовби обікрав її. Він чув за стіною її брязкання, і його серце мліло. Приходячи на лекцію, він не видав її, — вона звичайно сиділа вже в своїм покої і не виходила вітатися з ним, і він був рад. Тільки обі брюнетки вибігали, сильно термосили його руки на привітання, так, як школярі-товариші, сміялися і підморгували йому, а коли «стара» пішла собі до кухні, прибігали до нього і просили грати їм до танцю. Він грав, але ні за що в світі не був би глянув на ті двері, що з салону вели до покою, де грала Регіна. Він боявся, щоб вона знов не показалася в дверях. Вона не показувалася. «І ліпше так. Дуже добре!» — говорив у його нутрі якийсь голос.

«Дуже добре!» Але чому, властиво, «дуже добре»? Для чого вона не покажеться ніколи? Певне, вона в жалобі, танцювати не буде. Ну, але так, подивитися, послухати? Овва, нема що так багато й слухати. Невеликий маестро! А поглянути на нього? Ні, Євгеній боявся сам собі признатися, що їй може бути цікаво поглянути на нього. Його дівоче-стидливе чуття боялося навіть допускати у неї якесь чуття, подібне до його власного.

Та все-таки по кількох днях він завважив, що не тільки він уникає її, але й вона його. Йому зробилося дуже прикро. Відразу, без ніякого мотивування, настрої його змінився: з рожево-півсонного він упав у чорно-меланхолійний. Усе на світі видалось йому пустим, глупим, безцілним, усе стратило свою принаду, само життя не варто зламаного гроша. Йому остогидла наука, він проклинав працю, уникав товаришів і студентських розривок, а найменший натяк на любов обурював його, мов кровава зневага. Він готов уже був покинути остогидлі лекції фортеп'янової гри, не добувши місяця, але постановив собі піти ще кілька разів. У нього не було при тім ніякого плану, ніякої надії, але він знав, що інакше не міг би постановити, що в його нутрі тягне його туди щось сильніше від усіх аргументів, від усіх постанов.

І ось одного разу випало так, що до вчительки прийшли якісь несподівані гості, і, перепросивши своїх учениць, вона пустила їх додому о дванадцятій замість о першій. Вийшли всі разом з Євгенієм, і тут він побачив знов Регіну. Була спокійна, як звичайно, тільки Євгенію видалось, що трохи блідша. Подала йому руку; її рука була гаряча.

Вийшли разом на вулицю. Євгеній, мов причарований, ішов обік Регіни. Старша панна зараз попрощалася і пішла наліво; обі брюнетки, як кізочки, побігли наперед. Євгеній з Регіною ішли звільна.

— Позвольте, пані, що вас проведу троха? — мовив Євгеній, добуваючи всіх сил своєї душі, щоб піддержати розмову.

— Прошу, — промовила вона ледве чутно.

Хвилева мовчанка.

— Пані, гнівається на мене? — тремтячим голосом запитав Євгеній.

— Я? На вас? По чім судите?

— Може, помиляюся, але мені здається, що пані весь час уникає мене. Разом учимося, а отсе вже кілька день ми не бачилися.

— Вам хіба цікаво бачити мене? — з легким усміхом мовила Регіна. Євгеній чув, що блідне, що уста його тремтять.

— Як... пані... можуть так... питати?

Мовчанка. Євгеній робить страшенні зусилля, щоб опанувати своє зворушення. Він чує, що сей момент мусить рішити його будучину, що, що тепер утратить, того не спіймає до смерті.

— Я чуюся винуватим супроти пані.

— Ви проти мене?

— Так, пані. Я тільки задля вас записався на ті лекції, щоб могли бачити вас, чути ваш голос, говорити з вами, пізнати вас троха ближче.

— Не розумію, пощо вам се може придатися, — мовила Регіна.

— Я й сам не розумію, — відповів трохи сміліше Євгеній. — Та я й не застановляюся над тим. Що мені будуще? Що мені минуле? Я знаю тільки теперішнє, знаю тільки, що бачу вас, чую ваш голос.

— Я не співачка, — з насміхом відповіла Регіна, — нема над чим так дуже уноситися.

— Ах, пані! Всі співачки світу для мене не варті того, що одно слово з ваших уст.

— Ви, як бачу, поет?

— Ні, пані, я юрист.

— То, може, не випадає юристові говорити так поетично?

— Але й юрист має серце, а серце в певних хвилинах не дбає про параграфи і знаходить свою властиву мову.

В часі тої розмови Євгеній ішов, похиливши лице і вдивляючися в тротуар. На лице дівчини, що йшла обік нього, не був би глянув ні за які скарби в світі. Він не знав, яке вражіння зробили на неї його слова, і боявся навіть думати про се. Він дивувався своїй смілості, що міг так говорити з нею, і прокинувся тільки тоді, коли вона, подаючи йому руку, промовила:

— Дякую за супровід і прошу не йти зо мною далі. Отут за скрутом вулиці моє помешкання. До побачення.

Він зупинився. Вона щезла, а він звільна пішов у противний бік, довго блудив по різних площах і заулках, поки вийшов на ринок, і потім ніяк не

міг пригадати собі, де се було, де вона покинула його і де її помешкання. Але йому лишилося одно, її слова: «До побачення». Він тулив у своїй душі ті слова, мов найдорожчий скарб, і вони справді в одну мить перемінили весь його дотеперішній настрій. Вони додали блисків сонцю, блакиті небу, обілляли золотом сірі міські мури, перлами вимостили вибоїсту вулицю, пахощами освіжили затхле міське повітря, роз'яснили radoщами людські лиця, наповнили весь світ розкішню, любов'ю і нечуваною силою. У Євгенія широко дихали груди, блищали очі, в голові фуркотіли дикі, смілі та енергичні думки; він мав те чуття, що відніс якусь велику перемогу, здобув щось безмірно цінне, був хвилину в раю і виніс відтам такий скарб, якого йому вистане на озолочення цілого, хоч би й як нещасливого життя.

XVII

Тепер пішли один за одним такі чудові золоті дні, що Євгеній і досі згадує їх як самотню щасливу хвилю свого життя, самотню свою весну з усіма весняними чарами і пахощами. Тепер, на віддаленні десятих літ, відгороджені безоднею муки і безнадійності, ті дні видаються йому одною хвилиною, блискучим островом, що пишається над самим гірлом водопаду. І йому здається, що він плів побіля того острова з шаленою бистротою, хоч і в ту пору мав ілюзію, що стоїть на місці; він так сильно, всею душею, всіма змислами був затоплений у своїй любові, що час і місце не існували для нього, і він прокинувся тільки тоді, коли було по всьому і щасливий острів пропав для нього навіки.

І чим, властиво, він був такий щасливий у ту пору? Він і досі чує подих того щастя, але як воно прийшло, в чім проявляло себе, він не міг би сказати. Він не говорив їй любовних признань, не чув від неї ані найменшого натяку на любов, не цілував її уст, не доторкався її пахучого волосся, ледве що при кождім баченні і розставанні стискав легенько її руку. Але він чув, що стіна відчуження не існувала між ними, силою своєї любові чув, здавалось йому, кождий рух її душі, чув тиху гармонію тої душі, любувався кождим поривом її волі. Коли приходив на лекцію, заставав її в салоні; він знав, що завсіди перед його приходом вона встане від фортеп'яна і вийде йому назустріч до салону — часом з котрою з панночок, а часом сама. Вона тихо, лагідно всміхалася, подавала йому руку, часом промовляла кілька слів, повних тихої щирості, але далеких від усякого сентименталізму або іронії, привітно, спокійно, натурально, як коли б говорила до любого брата. І ся гармонійність розливалася довкола неї, мов проміння довкола лампи, і під її впливом він робився також спокійним, чистим і щирим. Дикі пристрасті щезали з душі, а натомість

розливалася в ній така певність і ясність, немов отсей щасливий стан був вічний, незмінний, самотньо нормальний для людського духу. Він сідав до фортеп'яна і починав грати зразу обов'язкові вправи, потім свої улюблені народні пісні в композиції Лисенка. Він знав, що перші згуки тих чудових акордів відразу змінять фізіономію школи і приваблять до його покою всіх його товаришок. Регіна приходила остатня. Вона сідала оподалік, але так, що могла бачити Євгенієве лице. Євгеній, граючи напам'ять, не зводив із неї очей. Стрічаючися з нею поглядом, він уже не бентежився, не мішався; так само й вона спокійно видержувала його погляд. Він почував, що вона знає про його любов, і не стидався свого чуття, а в її погляді читав, що й вона почуває до нього щось більше простої цікавості. А попросившись з нею на вулиці, він виносив із того короткого товаришування з любою дівчиною стільки енергії, душевної твердості і чистого підйому чуття, що цілоденна праця була йому легкою. З подвоєною силою він учився до екзаменів, не дбаючи ні про що більше. Він не укладав собі планів майбутнього, бо пощо? Адже вона, його найкраща майбутність, тут, близько нього. Адже завтра він буде міг знов заглянути в її очі, стиснути її руку, дихати тим самим повітрям, що й вона. Тільки одна постанова й була у нього: зробивши докторат, він поговорить з нею про їх спільну майбутність. До того часу вже недалеко, — значить, нічого забігати наперед. Так минали йому дні за днями, тижні за тижнями. Надійшли Різдвяні свята. В фортеп'яновій школі зроблено ферії — аж до посту. По останній лекції Євгеній пішов із Регіною вулицею в напрямі її помешкання.

— В лютім сідаю до ригорозів, — мовив Євгеній.

— Думаю, що вже тепер можна гратулювати вам, — мовила Регіна.

— Ну, се ще не таке певне. Кождий екзамен — то свого роду лотерія: або виграю, або програю.

— Ну, але я певна, що ви виграєте, — мовила вона, всміхаючись.

— Ваша певність — се комплімент для мене. Я рад би заслужити на нього.

— Завідоміть мене про результат вашого екзамену. Мені цікаво буде знати се.

І вона з кишені свого пальта виняла маленьку візитову карточку, де під друкованою назвою була рукою дописана її адреса, і подала йому.

— Ну, а під час карнавалу побачимося? — питав Євгеній.

— Можливо. Я надіюсь бути на балу академіків.

Ішли ще хвилину, розмовляючи вільно, навіть не прочуваючи, що се їх остання розмова. Нараз Регіна затремтіла і поблідла.

— Що пані таке? Пані так поблідли! — мовив Євгеній, переляканий до глибини душі.

— Нічого, нічого! — мовила вона, ледве переводячи дух. Потім подала йому руку. — Бувайте здорові! До побачення!

— Ні, я пані не покину так! Пані щось нездорові. Позвольте вашу руку. Я проведу вас. А може, взяти фіакра?

— Ні, ні, ні! Прошу вас, ідіть. Мені нічого. Я не можу...

— Але пані... Ви тремтите, ви нездорові...

— Ні, пане! Се тільки так... хвилина. Прошу вас... пане Євгеній, лишіть мене! Я вам потім колись скажу.

— Ні, пані! Я не відступлю вас, поки не впокоїте мене, що ви направили не хорі.

— Але ж ні, ні! Я здоровісінька.

— Ну, а чого ж ви так поблділи?

— Ах нічого... Бачите, отсе моя цьоця в фіакрі поїхала і бачила мене з вами. Ну, але се нічого. Прощайте!

Вони розсталися. Євгеній перший раз почув про ту цьоцю, і його щось мов шпигнуло в серце. Що се за цьоця, що сам вид її так змішав, стурбував, перелякав сю, здавалось, так спокійну і певну себе дівчину? Чи Регіна боїться її? Залежна від неї? А коли залежна, то чи справді їй грозить від тої цьоці яке лихо? Все те були для нього загадки, і він постановив собі, скоро побачиться з Регіною, поговорити з нею про все, про все. А тим часом він біг, спішив до своєї квартири: адже ж у нього в кишені була дорога пам'ятка від неї, її білет! Він не міг діждатися тої хвилини, коли опиниться на другім поверсі, відімкне свій покоїк, переведе дух. А потім він виняв той білет, довго, горячо цілував його і тільки тоді прочитав, що було на нім написано: «Регіна Твардовська, вулиця Зелена, число 8, перший поверх, у пані Армашевської».

А потім були Різдвяні свята, які Євгеній провів над книжками. А потім був бал академіків, на котрім був Євгеній, але не було Регіни. А потім він зробив докторський екзамен *summa cum laude*¹ і того самого дня тремтячою зі зворушення рукою написав на своїм візитовім білеті в кількох словах завіdomлення про сей факт і, заклеївши білет у маленьку коверту, вислав його експресом Регіні на вказану адресу. І ще того самого дня той сам експрес приніс йому до його помешкання і вкинув у листову скриньку інший візитовий білет, на яким було написано:

«Ви трошечка спізнилися. Моя сестрінниця Регіна Твардовська власне вчора вийшла заміж і сеї ночі виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцію, то й не могла особисто відібрати вашого писання. При нагоді я перешлю їй його. З поважанням Анеля Армашевська».

¹ З найкращою похвалою (з найкращим успіхом) (лат.).

Євгеній тяжко відхорував сю маленьку візитову карточку і тільки помалу, по довгих місяцях, прийшов до себе. І хоча тіло вернуло до давнього здоров'я, душа не переставала боліти. Спомини про Регіну не покидали його, він рвався до неї думками, мріями, шукав її в кожному новім містечку, в кожному селі, куди кидала його доля, але все надармо. З часом острій біль уступив із душі, він зжився з думкою, що вона пропала для нього, втягнувся в щоденну життєву боротьбу, відзискав свою певність і духову рівновагу, але все-таки вряди-годи в душі воскресали давні спомини, давні болі щеміли і мучили, як давно загоєна рана, з якої сплило багато крові. Вид якого-будь жіночого лиця, подібного до її лиця, міг викликати ті спомини і захитати його супокоем, як ось тепер вид якоїсь чорної дами. Та диво, одинока пам'ятка, яку він мав із рук Регіни, її візитова карточка, що він хоронив як найбільші святощі, вона в таких хвилях булава йому ліком, успокоювала його душу. Він виймав її зі шкатулки, цілував і довго вдивлявся в почерк її письма, і перед ним звільна воскресала її люба рука, її фігура, її лице, і йому бачилося, що знов дивиться в її очі, і п'є з них дивну гармонію, і наповняється почуттям надлюдського супкою і щастя, того щастя, що для своєї повноти не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькості, бо само воно — найтісніше сполучення, збратання душі, волі і всіх помислів.

«Не судилось мені поділяти з тобою прозу життя, — промовляв він до фігури, що жила в його уяві, — та, може, се й ліпше. Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була поезією мого життя». І, вспокоївшись сею «оптимістичною» думкою, Євгеній, мов після острої, але цілющої купелі, вертав до своєї щоденної праці.

XVIII

Два чи три дні пізніше прийшли до нього замовлені листом селяни з Буркотина в справі процесу з паном маршалком. Се була неділя, і вони вибрали собі той день, щоб не тратити робучої днини. Було їх три — кремезні, плечисті постаті, в довгих гунях, переперезаних широкими чересами, з кошелями через плечі, з костурами в руках. Вони мусили з півгодини ждати в передпокої, поки Євгеній упорався з іншими клієнтами і попросив їх до своєї канцелярії.

— Слухайте, панове господарі, — мовив він, — я попросив вас, щоби ви потрудилися до мене в справі вашого процесу.

— Та спасибі вам, паночку, — мовив один із селян. — Та ми от прийшли. Певно, термін буде?

— Ні, про термін ще не чути нічого. Я хтів про щось інше поговорити з вами. Прошу, сідайте!

Люди посідали на плетену канапу, аж сей сухоребрый мебель затріщав під їх тягарем. Тоді один із них устав, недовіріливо зирнув на те місце, де сидів, і пересівся на крісло.

— Те пасовисько, що ви за нього процесуєтесь, виносить двадцять моргів, правда?

— Так, паночку.

— А кільки так воно варто, якби купити?

— Та що, як для кого. Для кого чужого, може, й нічого не варта, а нам воно дороге.

— Наше, прадідівське! — підтвердив другий господар.

— Ну, але якби так у пана хотіти відкупити?

— Що? — скрикнули всі три нараз. — Свое власне ми мали би відкупувати від него? Радше головами наложимо, всі на жебри підемо, а свої дідівщини у дармоїда купувати не будемо.

— Я не кажу про вас! Борони Боже! Ви ж знаєте, що я вам признав, що ваша правда, що процес мусите виграти.

— Дай Боже пану здоровля, — мовив знов перший селянин. — Але пощо ж тепер пан адукає закидають у інчий бік?

— Я не закидаю в жаден бік, а тільки питаю вас попросту. Адже й для процесу треба знати, кільки ви собі цінуєте те пасовисько?

— Та для нас воно варто міліони. Нам без него жити не можна. Бачите — під самим носом. Ні курки де випустити, ні гуску, ні теля вигнати. А пан спер, польових посилає, грабить, загання, хоч із села тікай.

— Розумію, розумію. Про те ані слова, що воно вам дуже потрібне. Але я гадаю: двадцять моргів пасовиська — то ще не такі великі скарби. Почому у вас морг вірного поля?

— Е, що там вірне поле! Вірного поля доброго у нас морг купить за сто, за сто двадцять ринських.

— Ну, а морг городу?

— За морг городу, між хатами, треба дати триста, штириста ринських.

— Ну, то пасовисько, певно, стілько не буде коштувати, як вірне поле. Але візьмим навіть так. То що ж, двадцять моргів по сто ринських, то були би дві тисячі.

— Е, пан хотів Шльомкові продати його за тисячу, але як ми на Шльомка похрупостіли, то він відступив.

— Що то за Шльомко?

— Та жид, орендар.

— Ну, бачите, то сам пан цінить се пасовисько лиш по п'ятдесят ринських за морг. А кілька вас досі коштує процес?

Селянам, очевидно, немила була ся розмова. Вони підзорливо дивилися то на адвоката, то один на одного, далі той, що досі головно промовляв, відповів нерадо:

— Та що пан будуть нас допитувати, кілька нас коштує процес? Коштує, що коштує, але ми мусимо дійти свого.

— Я вважав своїм обов'язком із самого початку звернути вашу увагу на те, що справа буде ще коштувати немало гроша і клопотів. Та хто знає, чи оплатиться вам сею дорогою доходити до свого.

Селяни мов на команду встали зі своїх місць.

— Та коли пан адукат, — мовив їх бесідник, кланяючись, — коли пан адукат чогось на нас загнувалися, — знов поклін, — і не хочуть далі провадити нашої справи, — греміальний поклін усіх трьох, — то ми просимо віддати нам наші папери, а ми підемо шукати собі іншого адуката.

— Але ж, люди, — мовив Євгеній, підходячи до них і насилу усаджуючи знов там, де сиділи, — що вам такого? Хто вам сказав, що я на вас гніваюся? І за що би я мав гніватися на вас? Хочете відібрати від мене свою справу — я вам не бороню, а не відберете, то буду провадити її далі; в тім ваша воля. Я хотів поговорити з вами про іншу справу.

— Про яку?

— Ваше село досить велике, правда?

— Та досить.

— Кілько нумерів?

— Та буде більше як двісті.

— Ну, і нарід не такий дуже бідний.

— Ой, говоріть, не бідний! Та вже не багатий.

— А все-таки, ґрунту маєте досить, худібка є, хліб родиться.

— Е, що з того! От маємо стілько, щоб із голоду не пухнути.

— Ну, а пан добре стоїть?

— А Бог його святий знає.

— Має гроші? Чи, може, в довгах?

— А хто його знає? Ми там у його касу не заглядали.

— Отже, кажете, що хотів пасовисько продати жидові.

— Та то нам на збитки.

— Ага. Ну, але я чув, що він би й цілі свої добра готов продати.

— Та що нам із того? Він продасть, інчий пан купить, а ми як були хлопами, так будемо.

— Ну, а якби ви самі купили?

— Що таке? Пасовисько?

— Ні, всі панські ґрунти з двором і з лісами.

— І з лісами? Гм, гм... Пан жартують собі з нас. Хіба хлопам вільно купувати панські добра?

— А чому ж би не вільно? Як вільно жидам, то вільно й хлопам.

— Жида мають гроші, а хлопи відки візьмуть?

— Жида потрафлять і без грошей купити, то чому ж би й хлопи не могли?

— Не нашої голови на се треба, — мовили селяни, хитаючи головами.

— Ну, але преці варто би над сим подумати, — мовив Євгеній, присуваючися ближче до стола. — Слухайте, люди. Я би вам повів щось, але мусите мені дати слово, що нікому про се не скажете.

— О, та кому би ми мали говорити?

— Дайте руку, що будете мовчати!

Селяни зацукалися. Жаден не протягнув руки.

— Та можуть пан говорити, ми не скажемо нікому.

Євгеній зміркував, що вони наструнчені против нього, і постановив собі не відкривати перед ними всіх карт.

— Як собі знаєте. Се ж не моя річ, тільки ваша. Отже, знайте, що пан маршалок готов би був продати свій маєток.

— Та що нам з того?

— Те вам з того, що можете дістати на пана якого жида або ще гіршого пана.

— Ой, гіршого вже не дістанемо. А жида волимо, ніж сего.

— А не ліпше би то було не дістати нікого?

— Ба, чи не ще!

— І закупити самим той маєток?

Селяни пошкробалися в голови:

— Ні, пан нас щось дурять. Де то хто таке видав, аби хлопи купували панські маєтки?

— Ну, купіть ви, то й інші побачать.

— Та бійтеся Бога, паночку, де ми тільки гроші візьмемо?

— А які ж, по-вашому, гроші на се потрібні?

— А хіба ми знаємо? Та там, певно, з мільон треба буде.

— Смійтеся, люди! Маєток оцінений усього на сто двадцять тисяч, а на те сімдесят тисяч позичено в банку.

— Ну, то нас банк зліщитує.

— Вас? За що? Ви ще й не вислухали, що вам хочу сказати, а вже боїтеся, що вас банк зліщитує. Фе, не будьте дітьми. Адже видите, що пана не ліщитує, хоч він позичив і не віддає. Ви переймете банківий довг на себе.

— Не хочемо! — в один голос скрикнули селяни. — Що з того, що банк пана не ліцитує, а нас, певно, по році пустить з торбами.

— Але ж не бійтеся! Чекайте! Я вам ще не доповів усього. Я ж вам не кажу брати банку на себе зараз, а тільки тоді, якби-сте купували маєток.

— Ні, не хочемо. То не наш антерес! Ми люди прості, нас леда-хто обдурить. Що нам залазити в таке велике діло? Нам аби на своїм вижити...

— Ей, люди! Будете колись плакати на свій нерозум, ви і ваші діти. То на дурний кавалок пасовиська вам не жаль викидати тисячі, а коли я раю вам такий інтерес, що може вам і вашим потомкам дати хліб у руки, то ви навіть вислухати мене не хочете.

— Та пан нам рають то, що пану випадає, але ми на те не пристаємо.

— Чому?

— Бо то не наш антерес.

— Але я готов вам допомогти, перепровадити справу.

— Біг заплать пану, але ми на те не пристаємо.

— Волите бути жебраками і попихачами, ніж панами в своїм селі, — гірко промовив Євгеній.

Селяни вклонилися.

— Т-та! Пан своє знають, а ми своє.

— Яке ж тут моє? Чи гадаєте, що пан підкупив мене, щоб я помагав зсадити його з маєтку? Чи думаєте, що хочу обдурити вас? Маєток на вас зробити? Я тільки бажав би, щоб вам добре було.

— Най пан будуть вибачні, — мовив з лукавою покорюю один селянин, — але ми люди прості, ми на тих антересах не розуміємося і не можемо в те вдаватися.

Вони встали і взяли шапки в руки.

— Га, як собі знаєте. Спімнете колись моє слово, що я радив вам на добре, але тоді буде запізно.

Селяни поклонилися і стояли, мнучи шапки в руках.

— Та ми би просили, аби пан були ласкаві таки віддати нам наші папери.

Євгенію мовби води холодної бухнув у лице. Не говорячи нічого, він зібрав, які мав, папери, що відносилися до їх процесу, і віддав їм.

— В ласці Божій! Бувайте здорові, паночку! — мовили селяни, виходячи.

— Дай Боже здоров'я! — мовив Євгеній, силуючися говорити спокійно і вільно. — А як вас який жидок виссе з грошей або як знов зірветися до бійки з панськими гайдуками і вас кільканадцять засадять до криміналу, то прошу знов до мене!

Селяни вийшли, але ще в дверях почали голосно говорити між собою.

- А що, куме, не правду Шльомко казав?
— Ба я! Та то видно. Пан усе за паном.
— А кождий аби лише з хлопа здерти! А викришило би вас до ноги!

XIX

Ся розмова попсувала Євгенію всю неділю. Хоч при людях він завсіди видавався спокійним, певним себе, веселим і жартовливим, та бували і у нього часи сумнівів і зневіри. В такі часи він, коли не мав пильної роботи, замикався в своїм покої, читав, думав або писав дещо, щоб розбити чорну хмару на душі.

Таке було й сьогодні. Неділя. Гарний осінній день. У всіх церквах дзвони грають, аж повітря гуде і тремтить. Вулицями товпляться люди, коло церкви і костелу цілі базари, коло шиночків мов пчіл у гарячу днину, сміхи, шум, гуркіт фіакрів.

Усе мішається, заповнює душу якоюсь повинню життя.

Євгеній замкнув канцелярію і думав піти до міста. Але зараз йому відхотілося. Куди піду? До кого? Пощо? Він не мав у місті ніякого щирого приятеля. Зрештою, тепер обідня пора близька; поприходять із церкви або з проходу та й за стіл — не пора на відвідини. І він завернув до свого покою, замкнув двері і пробував зайнятися чим, щоб розігнати неприємне чуття. Але нерви його були розстроєні. Нічого свіжого до читання не було, на писання не було сили, і він почав ходити по покою, переміняючи своє неприємне почуття на слова і силогізми.

— Що ж, від селян годі й надіятися чогось іншого. Так довго всі дурили та туманили їх, що вони й розуміти не можуть сурдутовця такого, котрий би не хотів дурити їх. Жида розуміють, бо жид відразу каже: дай. І знають, що зідре їх, і йдуть до нього, бо його поступування простіше, відповідне до їх способу думання.

Йому пригадалися звичайні ради, які дають на се наші інтелігенти. «Освіта». Він усміхнувся гірко. «Що таке освіта? Чи вмілість читати і писати — се освіта? Чи, прочитавши всі книжечки «Просвіти» і «Общества Качковського», чоловік зробиться освіченим? Щобільше, чи, скінчивши університет і одержавши диплом, чоловік робиться освіченим? Так освіченим, щоб у кожній життєвій пригоді міг собі дати раду? Щоб не робив дурниць у найближчих йому, найпрактичніших справах? Адже ж Вагман закидає свої лихварські сіті на панів, посесорів, урядників, значить, на саму сметанку інтелігенції в повіті. І що ж? Усі вони треплються в його сітях, а вимотатися не можуть. Я певний, що він не одному Брикальському може в сій хвилі приложити ніж до горла. І що ж pomoже тим панам

їх освіта? Нащо вона їм, коли не в силі видерти їх із рук такого простого халатника?»

Він ходив по покою і перевертав думи, мов важке каміння. Чого ж тут потрібно? Який вихід? Йому пригадалася приповідка: «Тим чорт ляхів бере, що одинцем ходять». І зараз же він пригадав собі Вагманові слова про пана Брикальського, що сей пан зичить гроші у різних жидів і потішає себе тою думкою, буцімто вони, кождий для себе, держать се в секреті, і навіть не підозріває, що всі ті позички йдуть із одних рук. І певна річ, пан сам держить свої позички в секреті, доки може, тобто доки його чорт не візьме. І се має бути освічений чоловік? «Ні, книжкова освіта ще не дає життєвої освіти. Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченішим чоловіком від доктора філософії. Життєва освіта, ось в чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозуміватися з ними, солідаризуватися. Почуття солідарності між людьми — се мета тої школи. Адже наші селяни живуть досі на становищі диких у пралісах: що поза межами мого вігваму, те все вороже мені, читає на мене, бажає мене знівечити. Відси ворожнеча між сусідами за дрібниці, загальне недовір'я, облесливість і брехливість. Адже я певний, що вони, вийшовши від мене, просто підуть до свого Шльомка і розповідать йому, що я радив їм купити панські добра. Ще й прибрешуть дещо, бо слухали нерадо і відійшли, не вирозумівши добре, чого я хочу».

Він почав ходити живіше. Прикре почуття в його душі дійшло до вершка і перебуло кризис. Йому відкрилися веселіші горизонти.

— А коли знаю се, коли розумію причини сього, то нічого й гризтися. Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо. При першій нагоді поїду до Буркотина, роздивлюся все на місці, побалакаю ще з іншими людьми. Побачимо, може, воно не так лихо буде, як здається.

Він зупинився коло вікна і зирнув на міський сад. Його очі все падали на те місце, де колись-то бачив чорну даму, але її не було там. Стежкою сунула різнобарвна хвиля панів, панночок, дітей, а коло лавки, де сиділа колись чорна дама, стояв недвижне прецляр із кошем прецлів та медяників на руці.

Євгеніїв зір перебіг на тісне подвір'я його дому. З сього боку подвір'я було вузьеньке, затіснене мурованим парканом, майже темне і вогке. Попід парканом ішов сторож Баран. Євгеній зразу не звернув на нього уваги; бачачи, як він іде здовж муру, він подумав, що йде до комірки по коновки або по мітлу. Але по хвилі, зирнувши удруге, він побачив, що Баран тою самою стежинкою попід мур, у найгустішій тіні, йде назад, голіруч, рівним, виміреним кроком. Дійшовши до місця, де подвір'я розширюється і з-поза вугла дому вихапується ясна смуга сонячного світла, Баран вертає назад у тінь і знов іде попід мур своєю давньою стежкою.

Се зацікавило Євгенія. Він почав придивлятися Баранові, але не міг відкрити нічого. Сторож ходив, мов вартовий на чаті. Піднявши голову вгору, у військовій поставі, не змигаючи оком ні в сей бік, ні в той, він ходив, ходив і ходив. Євгенієві здавалося, що бачить якісь рухи його уст, немов Баран говорив щось до себе, але голосу не було чути. Се тяглося досить довго. Аж ось на ратуші вдарилася перша година. Баран мов прокинувся зо сну, зупинився, зітхнув, оглянувся довкола, зняв капелюх, обтер собі рукавом піт із чола і втомленим кроком пішов, сим разом уже не бокуючи від світла. Євгеній слідив за ним очима: він пішов до свого покою в сутерені — певно, ляже спати.

«Мабуть, його епілептичні напади повторяються в іншій формі», — подумав собі Євгеній. Платячи за квартиру, він недавно згадував Вагмановій про хоробливий стан сторожа.

— Що ж робити? — відповіла жидівка. — Він свої обов'язки сповняє добре. А що хорий, то вже викидати його? Він не шкідливий нікому, доки його не роздразнять. Зрештою, я не стою за ним, але Вагман хоче його мати у себе.

Євгеній, сказавши по правді, також не мав причини жалуватися на Барана; він дбав про порядок у домі, держав чистоту, був усе на місці, коли його треба було післати за чим, і, що найважливіше, був мовчазливий. Дуже рідко з його уст чути було яке слово. Ходив мов у глибокій задумі. І всі довкола, знаючи його хоробливий стан, не займали його і старалися говорити з ним лагідно — і якнайменше. На його дивацтва, такі, як отсе ходження на варті, не звертали уваги. Всі знали, що на нього «нападає часом», але знали також, що про се найліпше не згадувати йому. Тепер, видно, на нього напав привид, що він мусить відбувати варту. «Що ж, нешкідливий привид», — подумав собі Євгеній. Йому прийшли на гадку слова Вагманової, що вона радо відправила би Барана, але Вагман уперся при тім, щоб держати його. Що воно значиться? Чи він має в тім якийсь свій рахунок, чи держить його з доброго серця? Адже справді, неабияке положення Баранове! Хорий чоловік, що «на нього нападає», значить, хорий на таку слабкість, якої всі бояться а на яку ліку нема, до того відомий як убійця своєї жінки, — ну, коли б тепер Вагман відправив його, то що його жде? Ніхто його не прийме, нікуди йому діватися, хіба перевісити торбу через плечі та йти на випроси. Ні, видно, Вагман не такий злий чоловік, бо й вирахунку з Бараном не має, мабуть, ніякого. Держить його, дає хату, ще й платить дещо, а що Баран заробить від партій, то окремо, — і жие бідний чоловік.

Ідучи на обід, Євгеній побачив Барана на подвір'ї, як порався щось коло криниці. Він поздоровив його. Баран уклонився йому, не мовлячи нічого, але Євгеній замітив, що перший раз від часу їх знайомства Баран

впер у нього свої блискучі очі, дивився на нього довго і вперто, не змигаючи. В тих очах, так здавалося Євгенію, було щось мов важкий сум, змішаний з якоюсь болючою цікавістю. Здавалось, що він хотів щось промовити, запитати про щось у Євгенія, і молодий адвокат, мов прикований тим поглядом, зупинився, ждав. Але Баран по хвилі спустив очі і зайнявся своїм ділом, не мовлячи нічого, — і Євгеній пішов своєю дорогою.

XX

Вечором тої самої неділі Євгеній сидів у своїм покої, занятий вироблюванням якогось рекурсу, коли нараз застукано до дверей і ввійшов Стальський. Після тої пам'ятної стрічі, коли Стальський ночував у нього, Євгеній рідко здибався з ним, не заходив у розмову і оказувався супроти нього холодним і байдужим. Він почув, що його стара антипатія до сього чоловіка збільшилася, і не завдавав собі праці скривати се. Але Стальський, мов і не завважував нічого, кланявся Євгенію низенько, стрічав і прощав його облесливим усміхом і навіть — що всім було дивно — позаочі відзивався про нього з великими похвалами. А се була майже нечувана річ, аби Стальський похвалив кого позаочі.

— Добрий вечір пану меценасові! — мовив він, втикаючи насамперед свою голову до покою. — Можна ввійти?

— Прошу! Добрий вечір! — мовив Євгеній не дуже-то приязно, не встаючи з місця.

— Дуже перепрошую, що перериваю пану меценасові роботу. Надіюсь, вона не дуже приємна?

Євгеній усміхнувся.

— Е, якби-то ми лиш приємної роботи шукали, то різні меценаси і офіціали могли б і з голоду померти.

— Га-га-га! Правда, правда! Значить, не потребує робити собі закидів, що перерву на хвилику.

— Е, се інша річ, — мовив Євгеній. — Робота досить пильна, треба зробити її.

— Надіюсь, що не конче сьогодні.

— Ну, я з таких, що завжди волю сьогодні, ніж завтра. Але прошу сідати. Що вас приводить до мене в таку пізню годину, пане Стальський?

— Пізню? — аж скрикнув Стальський. — Що пан меценас мовлять! Ще ледво осьма. А я до пана меценаса справді з одною маленькою просьбою.

— Прошу, чим можу служити?

— Не знаю, як і казати. Може, се буде занадто велика претензія з мого боку...

— Ну, пане Стальський, без інтродукцій! Знаєте, ви були такі ласкаві допомогти мені при інсталяції.

— Ах, пане меценас! Прошу не згадувати про це! Я робив для власної приємності і не хотів би, щоб ви за те почувалися до якогось обов'язку супроти мене.

— Ну, та говоріть-бо вже, чого вам треба, а то ми ще на самих церемоніях посваримося, — жартуючи, мовив Євгеній.

— Бачите, пане меценас, — мовив Стальський, опираючись головою на долоні, а ліктем на розі Євгенієвого бюрка, — тоді, коли я ночував у вас... ви були такі добрі і втракували мене тою чудовою наливкою...

— І вона не дає вам спати, домагається компанії, — сміючись, мовив Євгеній.

— Ні, не те! Зовсім не те! — мовив Стальський. — Бачите, тоді я наговорив вам про свою жінку всякої всячини. Пригадуєте собі?

У Євгенія подерло морозом поза плечі.

— Так от і вийшло. Відтоді я передумав дещо, придивився дечому і дійшов до того, що я також недобре роблю.

У очах Стальського, на кінцях його уст, у цілیم виразі лица було щось мов насміх над тими словами; щирості, яка б давала їм властиву ціну, не було в його голосі ані сліду.

— Що ж, се похвально пізнати свою похибку, — мовив Євгеній, не знаючи, що йому сказати і пощо Стальський виволікає перед ним свої домашні справи.

— Пізнати! Не в тім річ. Знаєте, я такий чоловік: або пан, або пропав. Як робити щось, то робити до шпунту, а як ні, то й не зачинати. Як пізнав свою похибку, то зараз направити її.

— Значить, жиєте тепер зі своєю жінкою як слід?

— От в тім-то й річ! — мовив Стальський. — Знаєте, десять літ жили ми з собою, як чужі, як вороги, робили одно одному різні пакості і прикрості, — то так якось повернути оглоблі в противний бік... як би вам сказати, не à propos¹. Рука не підіймається. Слово не вимовляється. Так от я задумав зробити се якось принагідніше. Солідніше. Коли будемо самі обое в хаті, то воно не вийде, — погань вийде, знаю наперед. Скінчиться новими докорами, новим гнівом. «Дай, — думаю, — справлю перепросини, як Бог приказав. Запрошу чужого чоловіка, любого мені, перед яким не маю секрету і не потребую ні з чим ховатися», — вас. Щоб ви, так сказати, були за свідка.

— Але ж, пане любий... — мовив Євгеній, та Стальський не дав йому докінчити.

¹ До речі (франц.).

— Прошу, пане меценас, не відмовте мені сього. Дуже вас прошу. Знаєте, від сього залежить спокій і щастя двох людей. А при тім позволю собі пригадати вам, що ви таки винні ще мені візиту. Прошу не сперечатися, не вступлюся відси, поки не пристанете.

— Га, коли така ваша воля, то нехай і так, хоча, признаюся, як кавалер я не чую себе покликаним до інтервенції в таких делікатних подружніх ділах.

— Але ж то не буде ніяка інтервенція. Звичайна візита. Ви вдаєте, що не знаєте нічогосінько, а ми обоє балакаємо собі, забавляємо гостя, — і при тій нагоді наші диференції вирівнюються. Тихо, мирно, незаметно.

— Дай Боже! Ну, а коли ж би ви думали се зробити?

— Сьогодні. Зараз. Усе вже готове. Що треба — накуплено, фіакер чекає на вулиці. Прошу перебратися — і їдемо!

— Га, коли так, то служу.

Євгеній перебрався в візитовий стрій, вони оба зі Стальським сіли на фіакра і поїхали. їхали досить довго, бо Стальський жив на одній із найдовших вулиць, досить далеко на передмісті. Коли доїхали, Стальський задзвонив у хвіртці. Вийшла служниця. Він велів їй забрати з фіакра пакунки, а сам з Євгенієм пішов на ганок. У покої, що виходив до ганку, крізь скляні двері видно було світло. Се був салон. Так само світилося в однім боковім покої заправо. Стальський видобув ключ, відімкнув двері, і вони ввійшли. Стук їх кроків і гомін розмови залунав у тихім домі.

По хвилі відтворилися бокові двері, і в них появилася висока постать у чорній сукні.

— Се моя жінка. Пан доктор Євгеній Рафалович.

Євгеній зирнув і остовпів. Се була Регіна.

XXI

Крізь спущену стору невеличкої спальні продирається вже червоняве поранкове світло, а Євгеній спить іще. Його лице тоне в півсмерку. Десь-колись він порушиться, мов відганяючи від себе докучливу муху, потім перевернеться на другий бік, проговорить щось крізь сон, швидко і уривчасто, а там вирветься з його грудей важке стогнання. Видко, що його мучать неспокійні сні, ті сні, що налягають на стурбовану душу найрадше ранком і в ярих фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу.

Йому сниться широчезна площа — не то пасовисько, не то колюча стерня. Свіжої зелені, цвітів, дерев ані сліду. Довкола сіро, буро, непривітно, безлюдно. Він іде й іде якоюсь безконечною стежкою, перескакує

через якісь рівчаки, спотикається на якісь груди, стрягне в якихось мо-
кравинах і йде, йде Бог зна куди і за чим. Він утомлений, знесилений,
пригноблений сею величезною пустинею, але проте, не перестаючи,
йде, йде, йде чимраз далі. Глухо. Ні голосу пташини, ні шуму вітру, ні
цвіркоту сверщка, навіть стук його кроків проковтує глуха пустиня.
В безшелесній тиші він суне наперед, як дух, тільки втома і невимовна
вагота пригадує йому, що він чоловік з тіла і кості.

Та ось поперек його дороги простягається чорна стрічка, закривлена
по обох краях обрію, мов велике, плазом покладене S. Ся стрічка грубішає
в міру того, як він наближається до неї, з одного краю набирає срібля-
стого блиску, мигоче і грається проти сонця, робиться в однім місці
ширшою, в другім вужчою. Рівночасно до Євгенієвого слуху долітає
якийсь глухий шум, його лице обдає якийсь вогкий холодний подих. Він
пізнає: се велика ріка перерізала йому дорогу. Здалека він видить тільки
її супротилежний беріг — стрімкий, високий, мов викроєний у чорній
скалі; тільки де-де внизу просвічує до сонця водяне плесо.

Та ось він стоїть над рікою. Широка просторінь каламутної води об-
рамована в формі великої еліпси чорними стрімкими скалами. Думав
би — се озеро, але тріски, жмутки піни або стеблинки, що пливуть швид-
ко по тім водянім дзеркалі, показують, що се справді ріка, показують,
відки вона випливає і куди пливе. Он там, на заході, з-за високого кам'яно-
го щовба випливає вона, а там, на сході, щезає за таким же щовбом, що
заслонює перед очима дальші закрути величезної водяної зміюки.

Євгеній стоїть над рікою і вдивляється в її каламутну воду. Та ось да-
леко на заході заторохтів бубон, загудів бас, затягла тонесенько скрип-
ка. Євгеній зирнув у той бік і побачив, як із-за чорного кам'яного щовба
виринула велика дараба. На сіро-сталевім тлі ріки вона відразу визна-
чилася мов ярка зелена пляма, — так рясно була обмаєна смерічками,
по краях обвита хвоїновими вінцями, встелена пахучим листям, шува-
ром та сітником. А коли надплила ближче, Євгеній міг розпізнати те
товариство, яке плило на дарабі. При передній кермі працював, зігнув-
шись у дугу, старший гуцул у лисячій клапані на голові і з люлькою
в зубах; його лиця Євгеній не міг розпізнати. За ним на лавочці сиділи
чотири музиканти, а далі на таких же лавочках, уставлених простокут-
ником, сиділо досить численне товариство. Паничі й панночки в бало-
вих строях порозсаджувані парами. У панночок у руках пишні букети,
на їх сукнях фуркочуть широкі барвисті стяжки; паничі держать у руках
кришталеві чарки, інші відкорковують бутельки з вином, чути окрики,
срібні сміхи, цокання чарок. Посередині чотирикутника стоїть найвища
лавочка, коротка, лиш на дві особи. На ній сидить молода пара, що тво-

рить осередок сього пишного поїзда. До них обертаються веселі промови, сердечні бажання, голосні вівати. А ззаду, при другій кермі, стоїть молодий керманич, уродливий гуцул з чорним довгим волоссям, у білій, рясно вишитій сорочці, стоїть і не ворухнеться. В руці спокійно і твердо держить керму, на лиці його тиха радість; свої чорні очі впер він у Євгенія, немовби хотів щось пригадати йому.

«Хто ся молода пара? Хто ся пара?» — запитує сам себе Євгеній. Напружає зір, як тільки може, і вдивляється в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тім якесь чуже. «Хто се такий? Де і коли я знав його?» Довго мучиться його уява, аж нараз йому мигнуло несподівано: «Адже ж се я сам! У тім самім фракку, в яким сів до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шпилькою. І як же я міг не пізнати себе самого? Правда, відтоді десять літ минуло. Невже я за той час так відминився? Постарів, обносився?»

Але гов? Хто ж се панна молода? Хто та, що сидить обік нього на лавочці, і похитує головою, і з сонячним усміхом приймає гратуляції? Євгеній, той, що сидить на березі, якось не відразу звернув на неї увагу. Все немов хтось заступав її перед його очима. А тим часом дараба пливе, пливе тихо, але швидко, швидше, чимраз швидше. Ось іще видно білу руку молодої, як підняла вгору чарку. Хто вона? Яке її лице? Ні, дармо на-тужує очі Євгеній. Дараба вже минула, віддаляється, немов зісковзується по гладкій площі десь у бездонну глибіню. Музика тихне. Тільки задній керманич стоїть спокійний, величний, уродливий, мов мальований, стоїть і, не змигаючи, дивиться на Євгенія. Євгенію здається тепер, що в очах керманича видно якийсь тихий докір. Він своїм зором чіпляється ще того керманича, немов хоче випитати його про щось, та ось в тій хвили дараба щезає за чорною скелею, за закрутом. Євгеній стоїть хвилину, мов остовпілий. Хоче крикнути, але його горло здавлене і не видобуде ніяк голосу. Хоче бігти наздогін дарабі, але його ноги мов приковані до землі. Він стоїть на місці і знов дивиться в каламутну воду, що пливе, котиться і раз у раз приносить тріски, клубки піни і стебла соломки.

Але ось серед каламутних хвиль мигнуло щось біле, мов колода дерева, свіжообдерта з кори. Пливе, наближається. Євгеній забув уже про дарабу і вдивляється в новий предмет. Ось він уже недалеко берега... Се не дерев'яна колода, се біле тіло жіноче. Випручалися мармурові груди з рожево-вишневыми пуп'янками. Розкидані по воді руки, виринає, то знов тоне в воді голова з лицем, піднятим до неба. Хвиля гойдає те тіло, розчісує довге золотисте волосся. Ось лице до половини піднялося з води. Очі відчинені, і на них примерз навіки вираз невимовного страху, нестерпної муки. Usta напівотворені, лице бліде, тільки на чолі царює надземний супокій.

І Євгенію здається, що він пізнав сю втоплену нещасливу жінку. Він скрикнув страшенно і, не надумуючись, кинувся в воду. Він почував у своїй сонній свідомості певність, що вона вже нежива, що її ніякою жертвою не верне до життя, але проте він чув, що мусить кинутися в воду і витягти се тіло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля, заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків — і він прокинувся.

Він справді був мокрий — від поту. Його груди дихали важко; затуманена голова довго не могла прийти до повної свідомості. Та й навіть тоді, коли отряс із себе ваготу сонної змори, коли розтулив очі і принявся пізнавати докладно, де він і що з ним, — навіть тоді важке пригноблення з його душі не уступало. Бо воно не було наслідком сну, але, навпаки, було джерелом, із якого виплила каламутна ріка його сонного привида. Що більше, чим яснішою робилася його свідомість, чим виразніше почали виринати в душі спомини про те, що було вчора, тим тяжча вагота налягала на душу, тим прикріший біль він почував десь — здавалося, на самім дні серця, там, де криється найделікатніший нерв, осередок усякої чутливості.

XXII

І йому почали пригадуватися всі дрібниці вчорашнього вечора, одна за одною, виразно, немовливо, так, як хвиля за хвилею вбивалися в його душу, мов заржавілі цвяхи. Ось він стоїть, мов остовпіль, пізнавши в тій жінці, котрої бездонну недолю знав із оповідань її мужа, — її, свій ідеал, свою Регіну, своє вимріяне щастя, що на хвилику всміхнулось йому і зараз загасло. Він стоїть і дивиться на неї з виразом дикого перестрашу. Дивиться і не бачить нічого, не тямить нічого, тільки в мізку чує якусь ваготу, мов від наглого удару обухом. Чи вона пізнала його в першій хвилі? Чи на її лиці виявилось що-небудь? Він не міг пригадати нічого. В його ухах, мов ножем по склі, ріже, лунає солодко-огидливий голос Стальського:

— Регінко, то пан меценас Рафалович. То моя жінка.

Вона склонила голову, не мовлячи ані слова. Її очі звільна піднесли на лице Євгенія, постояли на ньому хвилинку і з таким самим виразом тихого здивування перейшли на лице Стальського.

— Прошу, пане меценас, розгостіться! — говорив Стальський, не заважаючи його остовпіння і беручись знімати з нього пальто. Тим привів його до отямлення. Євгеній роздягся і знов упер очі в високу жіночу постать у простій чорній сукні без ніяких оздоб, що все ще недвижно стояла перед ним.

— Слухай, Регінко, — мовив Стальський зовсім натуральним голосом, мовби продовжав перервану перед хвилею щиру розмову, — а я й забув

тобі сказати... А, властиво, не забув, а навмисно не хотів, щоб зробити тобі несподіванку, ха-ха-ха! У нас нині сімейне свято. Забула, яке? Але ж, серденько, подумай! Десяті роковини нашого першого зближення. Пам'ятаєш? Ну, ну! От я й подумав: дай відсвяткуємо сей пам'ятний вечір! Роковини такого важкого звороту в нашім житті. Прошу, жіночко, не хмурся! Я про все подумав. Будь ласкава, піди до кухні, там знайдеш усе, чого потрібно для нашого нинішнього маленького празника.

Регіна все ще стояла недвижно на місці. Євгеній настільки отямився, що міг спокійно придивитися їй. Чи постаріла? Чи змінилася за ті десять літ страшної моральної тортури, які прожила в пазурах отсього нелюда? Євгеній був трохи розчарований. Жінка, що переживала таке, повинна була б виглядати більше нещасливою, більше пригнобленою. Регіна не дуже постаріла, навіть поповніла трохи, щоки цвіли невеличкими рум'янцями, уста були досить свіжі, на лиці, на чолі ані морщиночки, ані сліду борозни, проведеної внутрішнім горем. Виглядала, як багато інших жінок, а її спокій надавав їй навіть вираз якоїсь тупості і байдужності. Се страшенно болюче вразило Євгенія; се було так, немовби хтось із вітваря, виставленого в його душі, здирав найкращі окраси.

«Так се вона? Вона, моя Регіна, мій ідеал, моє божество? — повторяв він у своїй душі сотні разів. — Ну, вона, видно, не дуже нервова, не дуже чутлива. Живе собі сяк чи так. Недармо кажуть: жінка, як верба, де її посади, там прийметься. Над чистою водою — то над водою, а на поганім смітнику — то на смітнику. Вона тут і там буде собі рости, найде собі якесь уподобання».

Тим часом Стальський крутився по покою, приставив до стола пару крісел, добув із комоди гарний обрус і застелив стіл, а потому, обертаючися до Регіни, говорив далі тим самим свобідним, солоденьким тоном, ще солодшим, ніж уперед:

— Моя люба жіночка дивується, що я на таке сімейне свято запросив постороннього гостя. Адже так? Ну, пан меценас Рафалович для мене зовсім не посторонній чоловік. Адже я розповідав тобі, Регінко, що се мій елев ще з гімназійних часів. О, стара знайомість, стара приятель... Правда, пане меценас? — Він горячо стиснув своїми долонями і потермосив Євгенієву руку. — О, прошу, прошу сідати! Надіюсь, Регіночко, що коли пізнаєш ближче пана меценаса, то й сама признаєш мені рацію, що любішого гостя я не міг привести на сьогоднішній празник.

Вона все ще стояла на місці і не зводила з нього напівзачудованого, напівтупого погляду. Стальський підійшов до неї, лагідно всміхаючись, і шепнув їй до уха:

— Не дурій, ти, комедіантко! Не вдавай ідіотку! Іди до кухні і припильнуй, щоб Онуфрова приладила нам вечерю. Повечеряєм усі троє.

А не роби мені комедії, розумієш? Не доводи мене до того, щоб я при чужім чоловіці наробив тобі скандалу.

І він легесенько взяв її за плечі і, вдаючи, немов проводить її до дверей, формально випхав її з покою. Євгеній, у котрого слух був надзвичайно сильно розвинений, чув серед тиші кожне слово, яке Стальський прошептав жінці. Він аж здивувався сам собі, коли, чуючи ті брутальні слова, дізнав у душі якоїсь пільги. Вони, мов жбух холодної води, вернули його назад до дійсності, показали йому в відповіднім світлі ту огидливу комедію, яку грав перед ним Стальський. А вона? Певна річ, йому було жаль її, але на дні душі вставало якесь погане, егоїстичне, вороже чуття, немов говорило до неї: «Бачиш, бачиш, ось яке ти вибрала! Не мала настільки сили волі, щоб піти за голосом серця, щоб опертися тітці, так ось яке запала!»

Тепер, коли згадує сю вчорашню сцену і свої вчорашні почуття, Євгеній дивується, як йому серце не трісло при таких пониженні і потоптанні улюбленої жінки. Ще вчора рано він не був би припустив, що міг бути свідком такого зневаження свого ідеалу. Він був би розірвав, зубами загриз чоловіка, що посмів би навіть думкою зневажити його ідеальну Регіну. А вечором він чув той огидний шепіт Стальського — і не рушився з місця, і рука його не затиснулася в п'ястук і не розтовкла йому фізіономії, не здушила горла! Як се могло статися? Чи йому загородив дорогу шлюб, що лучив тих обоє людей до купи на нерозривну долю, на нерозривну муку? Здається, ні. Щось інше спиняло його, паралізувало його волю. Ся Регіна — то не була його Регіна. То була якась виблідла, невдатна копія його ідеалу. У неї не було того чарівного блиску, що колись так раптово, безвідпорно заповнив його душу. Від неї — Євгеній чув се — не виходила та магічна сила, що тягла його і віддавала їй на власність тоді, в щасливі Дні їх спільних відвідин у школі гри на фортеп'яні. Йому здавалося часом, що оте довголітнє життя в такій поневірці скалічило, обезсилило її душу, а іншим разом він з почуттям глибокої гіркоти уявляв собі, що се його власне терпіння по розлуці з нею, його власна туга, і скорбота, і жалоба по ній стає муром між ним і між нею, мов обтернений пліт, через котрий не можна перебратися, не зранившись діткливо.

А Стальський тим часом сів насупроти нього і спокійнісінько, мов нічого й не бувало, почав забавляти його розмовою. Полились потоки звичайних поговорів. Чи чули пан меценас? Найстарша дочка пана директора втекла з якимсь пенсіонованим підпоручником? А суддю Страхоцького, того ідіота, назначено на повітового суддю в Гумниськах у нашім окрузі вищого суду. А панове Шварц і Шнадельський — тямлять

пан меценас? — ті многонадійні паничі, що їх за крадіжки прогнано з судової служби, їздять по селах, нібито мають агенцію краківської асекурації, а на ділі займаються — Господи милостивий, ти один знаєш, чим вони займаються! Пан прокуратор колись-то аж волосся на собі микав, читаючи рапорти жандармів про їх справи. Та що, пан Шнадельський — кузен пана президента суду, а пан Шварц був колись канцелястом у пана президента, а при тім він протеже пані судіїхи Могульської, — знають пан меценас, тої ординарної мазурки? Вона б очі видерла кождому, хто би смів на її улюбленого Шварца сказати лихе слово, не то що. І подумайте собі, ті паничі можуть гуляти собі безкарно по повіті, ані волос не спаде їм із голови. Чую, що й коло пана маршалка заскакують, пані маршалкові компліменти правлять, на домашніх балах паннів відтанцьовують і все жалуються на те, що їм у суді заподіяно страшенну кривду, кинено на них калюмнію, не дано їм змоги очиститися. — Але, але! — перебив сам себе Стальський. — Я тут балакаю, та й забувся. А моя пані якось не приходить. Перепрошаю пана меценаса. Я за хвилиночку верну.

І, не ждучи на Євгенієву відповідь, Стальський схопився з місця і вибіг до кухні. Вернув по хвилі, а за ним служниця на таці несла тарілки, накраяну пліточками шинку, булку, пару бутельок вина, бутельку коньяку і кілька чарок. Вона поставила се на стіл і прийнялася розставляти.

— Йди, йди, припильнуй самовара, — мовив до неї Стальський, — ми вже тут дамо собі раду.

Служниця вийшла.

— Моя пані зараз прийде. Не надіялася гостей. Пішла перебратися.

— Але ж, пане, — мовив до нього Євгеній, — мені здається, що ви замість дійсного празника наробите собі і своїй пані сьогодні більше гризоти і клопоту.

— Не бійтеся! — весело мовив Стальський, відкорковуючи бутельку з коньяком. — Ось випиймо лише! Зараз воно інакше буде!

— Ну, але без пані... без властивої соленізантики... — з якимось болючим заклопотанням мовив Євгеній.

— Га-га-га! Се ви гарно сказали! — брутально регочучися, мовив Стальський. — Властива соленізантика! Га-га! Ну, але так, *unter uns gesagt*¹, як вона вам подобається? Дуже подібна до бідної жертви домашньої тиранії?

У Євгенія серце стислося і рука засвербіла, але в тій хвилі ввійшла Регіна, і увага обох мужчин звернулася на неї.

¹ Сказавши між нами (*нім.*).

XXIII

Боже! що вона зробила з себе! Чи збожеволіла, чи на якусь дивовижу, чи на жарт вдяглася в свою злежану, пом'яту шлюбну сукню? Біла шовкова спідниця, такий же, штучними перлами спереду вишитий і білою короною на грудях облямований станик, волосся розпущене, на руках тілістої барви рукавички аж по лікті, на ногах білі атласові черевички — отак увійшла Регіна до салону. Ішла звільна, мов напівсонна, зі спущеними вниз очима, мов справді панна молода до шлюбу. Тільки її незаслонене лице супроти сього білого одягу виглядало поживкле, на шиї під ухами видно було зморшки, під очима залягли синюваті тіні. Зрештою лице її було поважне, задумане.

— Бійся Бога, Регінко! Що ти з себе зробила? — скрикнув Стальський, побачивши її в такому костюмі.

— Сьогодні мій юбілей, — промовила Регіна. — Десятилітній юбілей мого замужнього життя. Отся сукня, — мовила вона, звертаючися лицем до Євгенія, — була символом мого найбільшого нещастя. Її перед десятима роками вдягла на мене цюця, що була відмалку моїм злим демоном. В неї, в отсю сукню, вона закліяла всіх злих демонів, що мали мучити мене. Вони зробили своє. Десять років минуло (вона при сих словах обернулася знов до мужа), — мої злі демони або покинули сю сукню, покинули мене, і в такому разі нинішній день буде новим зворотом у моїм житті і варт того, щоб зустріти його празнично. Або вони все ще чигають на мене, і в такому разі, надягаючи отсю сукню, я визвала їх. Що ж, коли вони тут, коли чигають, так нехай піднімаються, нехай мучать мене до решти! Я перебула стільки, що крихта більше чи крихта менше не чинить для мене різниці.

— Але ж, Регінко, — мовив Стальський, міняючись на лиці, — що се ти говориш? Не компрометуй мене і себе перед гостем, перед чужим чоловіком!

— Пан Євгеній не чужий чоловік ані для тебе, ані для мене, — спокійно відповіла вона.

— Як то, ти хіба знаєш пана Євгенія?

— Так.

— Ще з давніших, передшлюбних часів?

— Ми познайомились були на спільних лекціях музики, — поспішив пояснити Євгеній.

— І ти від того часу не забула пана Євгенія? — допитував її Стальський, не звертаючи уваги на Євгенієві слова.

— Ні, не забула.

— А, то ти, певно, крихіточку любила його? У вас, жінок, така знайомість, то звичайно рівнозначуча з романсиком.

— Крихіточку... ні, — з притиском відповіла Регіна.

— Ах, браво! — радісно скрикнув Стальський. — Не крихіточку, значить — дуже! От гарно! Пане меценас! Дорогий мій! Позвольте повітати вас яко ідеала моєї жінки! От несподіванка! От правдивий празник для мене!

І він кинувся обнімати Євгенія, що стояв мов оглушений сею несподіваною сценою.

— А я, ідіот, і не знав, що я розлучив колись два закохані серця! Ну, привітайтеся хоч тепер як слід! Регінко! Прошу не женуватися! Пане меценасе! Я чоловік ліберальний. Борони мене Господи, щоб я хотів стояти вам на заваді. Але ж прошу!.. — І він узяв Євгенія за руку, щоб повести його до своєї жінки. У Євгенія заклекотіло щось у серці.

— Пане, — прохрипів він, — не маєте права брати мене на глум! Випрашаю собі дуже таке поводження! Добраніч!

І, відіпхнувши від себе Стальського так, що сей покотився на софу, він хопив свій капелюх і пальто, вибіг на ганок, відтак на вулицю. Тут усе ще стояв фіакер, якому Стальський забув заплатити і який справедливо розміркував собі, що другий пан, котрого він віз сюди, швидше чи пізніше вийде і, певно, заплатить йому. Євгеній сів на фіакра і вернув додому. Довго потім він ходив по своїм покою, безтямний, мов одурілий від того, що бачив і чув того вечора. Потім машинально роздягся і потонув у якесь важке забуття. А тепер, коли нерви його потроху успокоїлися, він силкувався дійти до ладу з тими споминами.

«Так от де ти, Регіно моя! — думалось йому. — Ось яка твоя доля! Як то ти зносиш її? Де твої чари, де гармонія твоєї душі, якою ти колись так відразу заповонила мою душу? Чому я вчора не почував її ані крихітки? Чому твоє лице видалось мені тупим, а твій концепт з тим шлюбним убранням видався мені глупим, уразив мене, мов погана комедія? І чому в твоїх словах бриніло щось нещире, вивчене, не своє, комедіантське? Регіно, Регіно! Чи ржа великого страждання сточила тебе, чи тільки каламутна хвиля буденного життя сполоскала з тебе ту чарівну краску, яка колись мені видавалася огнем твоєї душі? Віддай мені мій ідеал, що ще вчора до вечера яснів у моїм серці, окружений авреолом непорочної чистоти, святості і вічної юності! Віддай мені мою любов, предмет моєї туги! Віддай мені найкращу частину могого «я», згублену там, у тім проклятім покою!»

Він схопився з ліжка і почав одягатися. Якась тривога обхопила його. Повітря сеї комнати давило його, він потребував свіжого повітря, широкого простору, щоб не задуситися. Але, одягшись, він почув себе таким

безсильним, таким нещасним, що мусив сісти на крісло коло столика. І нараз у його голові забулькотіли нові думи, понеслася їх течія зовсім у противнім напрямі, ніж досі.

«Варвар я! Погань! Нелюд! Адже вона божеволіє з терпіння, сама не знає, що з нею діється! Адже, побачивши мене, вона мов остовпіла, нездібна була слова промовити. Адже він знущується над нею, кожним словом шпигає, кожним позирком раниць, кожним рухом топче її. А я дивлюсь, як вона треплється і мечеться з болю, і смію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, роздебендюю: сей рух смішний, сей вираз тупий, сі слова недоладні! Боже! Та невже ж у мене нема ані крихітки серця? Невже разом з любов'ю я стратив здібність до простого людсько-го співчуття?»

Дрож пройшла по його тілі. Пропасниця забігала по нервах. Зуби зіцілилися, і він, ухопивши в обі долоні розпалене чоло, похилився над столом. Довго він сидів отак і сам не чув того, коли з його очей полилися пекучі сльози. Йому зробилося легше від них, і в міру, як легшало на душі, сльози лилися, капали на стіл, розливалися калюжками, текли річкою, поки не дотекли до краю стола. Тут вони сперлися якийсь час на острів канті. Але з очей набігали все нові і нові краплі і доливали річечку, і ось вона перемогла кант і рясним градом крапель бризнула на підлогу. Євгеній не чув того. У нього в серці робилося якось холодно, тихо, мов там залягала велика порожнеча. Думки зупинилися, течія образів у фантазії зупинилася, воля лежала зомліла.

Голосне стукання до дверей салону розбуркало його з того душевного зомління, примусило встати з місця і отямитись. Машинально він обтер очі рушником, вийшов із спальні, замкнув її за собою і, промовивши «Прошу ввійти», наблизився до дверей салону і відімкнув їх. Двері широко отворилися, і в отворі стояв пан маршалок Брикальський, вистроєний, пахучий, блискучий, усміхнений, щасливий.

— Чи можу ввійти? — запитав, кланяючись.

— Але ж прошу, прошу, — відповів Євгеній і також легенько вклонився.

XXIV

Пан маршалок стояв хвилину в дверях. Його лице ясніло якимсь незвичайним блиском, очі горіли, на устах тремтів щасливий усміх, готовий, бачилось, в одній секунді зірватися бурєю і вибухнути веселим, сердечним реготом. Потім він широко простер руки і кинувся на Євгенія.

— Ха-ха-ха! Коханий меценасе! Позволь, нехай обійму тебе! Ха-ха-ха! Почтива душе! Ну, дай же поцілувати себе!

І він стискав, майже душив Євгенія в своїх обіймах, незважаю, що сей з зачудуванням зробив крок узад, хоронячись перед вибухом його щирості, що відкрив уста для протесту і навіть руками силкувався легенько відсторонити пана маршалка, від якого зовсім не надіявся такої інтимності.

— Але ж ні, ні, не пручайся! Не можу здержатися! Таку радість, таку приємність, таку розкіш, яку ти справив мені — золота душе! — я мушу, мушу!..

І він ще раз обняв, ще раз притиснув Євгенія до своєї груді, ще раз прихилив йому до лиця свою напомувану ріденьку чуприну.

Євгеній пересиливав себе і почав усміхатися.

— Пан маршалок, як бачу, приходять до мене в подвійно проступнім намірі.

— В подвійно проступнім? Ха-ха-ха! Зараз видно юриста! Прошу, прошу! В подвійно проступнім? Як се маю розуміти?

— Проста річ. Пан маршалок кидаються на мене дійством — се один проступок, а в додатку хочуть вмовити мене, що я сам тому причина, що я, так сказати, моральний справець того проступка.

— Чудово! Чудово! Ха-ха-ха! Ну, але жарт набік. Добрий день, пане меценас! Вашу руку! Так. Здорові, дужі, веселі, енергічні — надіюсь, надіюсь... Світ перевертає, суспільність реформує — так і слід, так і слід. У вас сила — Platz für die Jungen!¹ Нас, що пережили своє, — набік! Під ноги старе порохно! Нехай не заваджає!..

— Поки що прошу сідати, — промовив Євгеній, якому пан Брикальський не давав прийти до слова.

— Дякую, дякую. Отже, так! Се ваша робітня, — мовив він, переводячи дух і роззираючись довкола. — Даруйте, що вас тут нападаю, та й ще в такій вчасній годині. Був у вашій канцелярії — там замкнено. Сторож сказав мені, що ви ще нагорі. Дай, — думаю собі, — відвідаю того льва в його леговищі.

— Дуже вдячний за честь.

— Але ж навпаки, навпаки! Я дуже рад. Здавна бажав відвідати вас у вашім sanctissimum², в тій кузні, де, властиво, виковуються ті плани...

— Пан маршалок іронізують. Я собі простий адвокати́на. Куди мені до якихсь планів? Як бачите, жию попросту, заробляю на хліб, удержуюся сьак-так при теперішнім порядку і зовсім не почуваю в собі ані сили, ані охоти на суспільного реформатора.

— Га-га-га! Говоріть, паночку, говоріть се кому іншому, не мені! Я та-кож де́що тро́ха знаю. Го-го, і очі маю, і вмю ними бачити! А у нас, що

¹ Місця для молодих (нім.).

² Найсвятішому місці (лат.).

стоїмо на вищому щаблі, дуже тонке чуття на кождий найменший рух, який проявляється внизу.

— Чи тільки часом вашої власної дрожі не приймаєте за якийсь страшний і ворожий вам рух? — промовив трохи терпко Євгеній.

— Ого, пан меценас починають підпускати шпильки! Ну, ні, мене тим не вколете! Я чоловік загартований. Але скажіть, зробіть ласку, що, власного, за ціль має той ваш дотепний — мушу се признати, що дуже дотепний, — жарт з тими хлопами?

— Жарт з хлопами? Не розумію, про що пан маршалок говорять.

— Ха-ха-ха! — знов розреготався пан маршалок. — Отсе правдивий гуморист. Пустить «віца», а сам ані не моргне, ще й удає, буцімто нічого й не знає.

— Пан маршалок ставлять мене в клопітливе положення. Я признаюся, що дуже люблю «віци» і рад би також посміятися, але, їй-богу, не знаю, про що йде мова.

— Але ж, коханий пане меценасе! — кричав маршалок, знов простираючи до Євгенія свої обійми. — Перед вами властитель Буркотина і говорить вам про дотеп, який ви зробили з його хлопами, а ви ще удаєте, що не розумієте!

— А, так! Се про ваших хлопів!

— Так, так! Ха-ха-ха! Знаєте, ми з жінкою вчора реготалися так!.. Треба вам було чути, з яким обуренням оповідали нам ті люди... знаєте, вони у нас іздавен-давна привикли — скоро що-небудь, з усім іти до двора. І з тим... Як тільки вернули з міста, зараз до мене. «Просимо ласки панської, ми би хотіли спитатися, що то за адукат такий. Ми йому віддали свою справу за ту толоку, а він нам каже: «Ви дурні. — Так нам казав, їй-богу! — Ви дурні! Що вам, — каже, — правуватися з паном за якусь толоку? Що тота толока варта? Тьфу! Я вам не те скажу. Дайте мені тисячу ринських, а я вам виправую весь панський маєток, з будинками, фільварками і лісами». Ха-ха-ха!

Пан маршалок дуже добре наслідував голос, і вимову, і жести селян, але при остатнім слові таки не видержав і розреготався.

Євгенієве лице потемніло. Відблиск усміху щез із нього, але очі сильно і остро вперлися в лице маршалка.

— Пане маршалку, — промовив він спокійним, але твердим тоном.

— Але ж чекайте, чекайте, коханий меценасе! — перервав йому Брикальський, клеплючи його по коліні. — Не потребуєте хмуритися! Адже я дуже добре знаю, куди стежка в горох. Але я хочу скінчити вам їх розмову, — се чудова штука! Ха-ха-ха! «Ая, прошу ласки панської, так нам казав той адукат. Але ми йому сказали: пане адукате, ми бідні люди, але на чуже не лакоми. Нам панські добра непотрібні, ми свого пана маршалка

любимо і шануємо, а панські добра — то панські, а не наші. А ми з паном маршалком не хочемо правуватися, і ми з ним погодимось, і просимо вас, аби ви нас не бунтували против нашого пана маршалка. І аби ви нам віддали наші папери і те, що ми видали вам на штемпелі і на писанину, бо ми не хочемо вдаватися в процеси, бо ми люди спокійні, а наш пан маршалок добрий пан, дай йому Боже здоров'я і многа літа!» А що, правда, що добре вирецитували? Так, як ви навчили їх, правда?

— Пане маршалку, — мовив поважно Євгеній, — дуже перепрошую, але мені здається, що з сим остатнім питанням пан маршалок удалися на невластиву адресу.

— Як то? Як то?

— Прошу прийняти до відомості, що я не вчив нікого і ніколи брехати, а про се, що мені тут вирецитували пан маршалок, нічого і ніколи не знаю.

— Як то? Не знаєте? Так се не ви навчили їх сього?

— Надіюсь, що пан маршалок не мають наміру ображати мене такими...

— Але ж, коханий меценасе! Ображати! Вас! Кленусь вам, ми вчора обоє з жінкою, почувши сю вість від хлопів, зразу реготалися, а далі задумалися. А що, чи не ліпше би справді зробити так, як нам піддає меценас? (Ми не сумнівалися, що хлопів говорять з вашої інструкції.) Замість правуватися за те дурне пасовисько — віддати їм його задармо?

Пан маршалок говорив ті слова так собі, ніби знехотя, з виразом щирості в голосі, але його очі впилися при тім у Євгенієве лице і слідили кожний найменший рух, кожду ледве помітну зміну виразу.

— Мене ся справа не обходить зовсім, — холодно мовив Євгеній, — бо буркотинці від учора перестали бути моїми клієнтами. Можу запевнити пана маршалка ще раз словом честі, що таких слів, як тут мені передавали пан маршалок, ані подібних слів у такім сенсі я селянам не говорив. Наша розмова йшла зовсім на іншу тему.

— А вільно спитати, на яку? — підхопив пан маршалок.

— Дарують пан маршалок, сього я не можу сказати. Коли селяни схочуть, то можуть сказати, я їх до секрету не зобов'язував, але я сам не можу сього сказати. Але коли б мені вільно було порадити пану маршалкові так, по щирості...

— Прошу, прошу!

— То я також порадив би відступити сю толоку селянам.

— Так?

— Справа спорна, нема сумніву, але наскільки я її знаю, селяни можуть виграти.

— Чи справді?

— Се мое переконання, якого я набрав, простудіювавши докладно акти.

— І ви радите мені уступити добровільно.

— Се моя рада. Розуміється, коли...

— Коли що?

— Коли се для пана маршалка можливо, — відповів спокійно Євгеній.

— А то як ви розумієте? Чому би мало бути неможливо?

— На се питання пан маршалок борше могли би мені відповісти, ніж я пану. Різні бувають причини.

Пан маршалок устав. Розмова зачинала йому не подобатись. Він ішов сюди зовсім з іншим наміром. Він бажав відразу розбити, здемакувати Євгенія, любитися його заклопотанням, коли побачить, що його бунтівницька агітація серед селян відкрита, зраджена тими, кому мала вийти на користь. Для більшого ефекту він навіть прибрехав добру пайку в справді наївнім та лукаво-підхлібнім оповіданні селян. А тим часом він побачив, що Євгенія не так легко збити з пантелику, побачив надто, що його власна брехня відібрала йому значну часть тої певності і смілості, яка була би потрібна для повалення такого зручного противника. Він чув якусь оскомину в душі і для того встав, попрощався якнайчемніше з Євгенієм і пішов. Євгеній провів його на сходи і вернувся до свого покою.

XXV

Євгеній ходив по покою і думав.

«Го-го, пане маршалку! Так легко ви не заведете мене в горох. Я знаю вас ліпше, ніж ви мене. Я знаю дуже добре, що вам учора не до сміху було, коли вам селяни передавали мою раду. І сьогодні ви силувалися на гумор, але не додержали до кінця. О, знаю, вам хотілося вишпигнути мене в саме серце, показати мені, що ті мужики, котрих добра я бажаю, самі перші зраджують моє довір'я, готові видати мене криміналові. Так, се була би для вас найбільша радість; ся думка блискотіла у ваших очах, коли ви входили до сього покою!»

Він живіше почав ходити по покою.

«Дивне те людське серце! Найбільше своє щастя, найбільшу розкіш бачить у тім, щоб задати другому болючий удар, зробити його нещасливим, відібрати йому віру в людей і надію на ліпше! Адже тільки се побожне бажання надавало пану маршалкові при вході сюди такий щасливий тріумфуючий вид. Він кинувся навіть цілувати мене! Видно, що «цілованіє Юдино» — се якась типова склонність таких серць. Певного роду чоловіколюб'я — подати другому прицукровану отруту, серед танцю ввіпхнути йому штилет у серце».

Він не переставав ходити по покою, і його думки не переставали розвиватися в песимістичнім напрямі, немов розмотували клубок чорних ниток.

«А мої селяни! Чи бач, які політики? Дай, мовляв, підчорнимо адуката, оплюємо його і тим купимо собі панську ласку! Чудова перспектива для дальшої праці! Варто для них мучитись і терпіти! Приємно вести їх до бою з тою темною силою, що тільки й чигає на те, щоб нас поодиноці схрупати! І то вже в початку таке, при дрібниці, де в мене нема ніякісінького власного інтересу. Що ж подумати про такі випадки, де від заховання секрету могла б залежати моя доля, мое життя! Адже ж вони, не надумуючися, з усміхом і без докору совісті пожертвують мене, ще й кепкуватимуть. Що, мовляв, за такий адукат, що звірюється нам з такими річами! Дурневі дурна дорога!»

У нього кипіло в нутрі. Він шпурнув геть від себе книжку законів, яку держав у руці. Груді дихали важко від зворушення і болю, дух захапувало, і він зупинився біля вікна. Зразу не бачив нічого: розбурхане чуття заслонювало все перед ним. Але потім його зір прояснів, і він побачив, що просто перед ним, у пустім міському саду на звисній затіненій лавочці сиділа чорна дама з лицем, зверненим до його вікна.

Регіна? Він у першій хвилі здивувався, побачивши її. Чого вона? Пощо? Свіжий удар, нанесений йому маршалком, хоч, бачилось, у першій хвилі не болів, показався глибшим, більше болючим, ніж він думав зразу. Сей удар зранив не його особисте почуття, не ту переболілу і потрохи загоєну рану, з якою він носився цілих десять літ, але молоде, свіже і сильне деревце його громадської діяльності, його святу віру в народ, в непропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будучину. Тільки помалу, ходячи по покою, він починав відчувати всю жорстокість і болючість сього удару, і в його голові почали клубитися погані думки, почали вириватися з уст прокляття. Побачивши в тій хвилі чорну даму на лавочці в саду, він зразу дивився на неї з якимсь зачудуванням, мов на щось незнайоме, що завадою стає йому в дорозі. Недавня хвиля, коли він над долею сеї жінки пролив невисохлу ще річку сліз — як же ж далека була вона тепер від нього! Що вона йому? Примха, слабість волі, сентиментальний порив, соромний серед тих обставин, у яких він жие тепер! І чим вона була для нього в житті? Нічим, дрібненьким епізодом, що заважить хіба за пилину супроти тої широкої поважної праці, якій він хоче — повинен — мусить віддати своє життя. Тепер якоюсь примхою долі їх стежки ще раз зустрілися — і що ж з того? «Стрічаються перехресні стежки на широком степу та й знов розбігаються! Таке буде й наше. Що вона мені тепер, і що я їй? Нічогосінько. Перелетні тіні, що мигнуть понад долиною і не лишать по собі нічого-нічогосінько...»

І він відвернувся.

Та в тій хвили почув, як його серце стислося, заболіло страшенно, неначе рвалося в його груді. Наглим рухом голови він іще раз зирнув на чорну даму, і йому пригадалася вона у вчорашнім пом'ятім і злежаним шлюбнім строї, і її напівбожевільні слова, і признання, що любила його, і її розпущене волосся, цинічні слова її мужа — і, не тямлячи сам себе, не застановляючись, що і пощо, він хопив капелюх, замкнув за собою pokій і вибіг надвір.

XXVI

Він біг звісною дорогою, навіть в думці собі не покладаючи, щоб вона й сим разом могла щезнути, як колись-то. І справді, вона сиділа на лавочці, все вдивлена в його вікно, немов ждала його. Коли наблизився, вона не здивувалася і не збентежилась, немов ждала його. Коли тремтячим голосом поздоровив її, вона мовчки подала йому руку, обтягнену чорною нитяною рукавичкою. Він стиснув сю руку — не мав відваги піднести її до уст. Потім станув перед нею і мовчки дивився на неї.

— Прошу, сядьте коло мене, — промовила вона.

Він сів.

— Так от як ми зустрічаємось! — промовив ледве чутно.

— Як вам поводилося?

— Хорий був.

— Що ж вам було?

— Вас не міг забути.

Вона зупинилася на ньому довгим поглядом.

— Невже се так дуже боліло вас?

Усе наболіле прорвалося в його душі.

— Пані, я тисячу разів на день проклинав і благословив вас. Я блукав, мов безумний, шукаючи вас. Я пересилиював себе, а проте не міг вирвати вас із своєї душі. Я доходив до того, що починав вірити в чари, в уроки, які ви мусили кинути на мене. Я осуджував вас у душі як злочинницю, що зруйнувала моє життя, змарнувала найкращий скарб мого життя, — а рівночасно кланявся вам як найвищій святощі мого життя.

— Ваші благословенства лишилися при вас, — мовила сумовито Регіна, — а ваші прокляття досягли мене.

У Євгенія похололо на серці при тих словах.

— Мої благословенства! Пані, звістку про ваше замужжя я тяжко відхорював. Та й потім — кілька разів я нарікав на долю, що дала мені видужати з тої хвороби! Кілько разів моя рука простягалася до револьвера, щоб одним вистрілом зробити кінець усьому тому. Я опинився, мов

моряк серед моря без компаса. У мене не стало мети життя, не стало тої остроги, що додає енергії.

— А таки ви знайшли собі мету, викресали в душі енергію, — перебила вона йому спокійно, але рішучо.

— Життя бере своє. Чоловік втягнеться в ту роботу, а потреба, мов погонич з батоном, підгонює. Се так. Але ж се невольницьке, під'яремне життя! Се не людське життя! Чи таке-то було б наше життя, якби ми були разом! Якби кожда трудність подвоювала наші сили, кожда супротивна хвиля зближувала нас, якби мені під час праці не капала кров із серця!

— А проте тягнете. І скажіть по правді, чи сама та праця чимдалі не робилась вам дорожчою, не набирала ідеальнішої подоби, не робилася вам метою життя, вищою, святішою, ніж усе те, що ви могли би були знайти зо мною?

— Пані, звідки таке порівняння? Як я можу порівнювати щось з тим, чого не знаю?

— Ну, то киньте набік порівняння, а скажіть просто! Адже ж у своїй праці ви знайшли собі мету життя. Я чула дещо про вашу роботу, а дещо догадуюся. Ви русин, а русини вперті на своєму. Ви чоловік з чуттям, значить — ідеаліст. Я певна, що ви маєте вищі цілі перед собою, силкуєтесь іти вгору і вести інших за собою. Адже так, правда?

— Так.

— Значить, я не помилялась у своєму чуттю. Значить, мої молитви і сльози не пропали марно.

— Ваші молитви і сльози?

— Так. Мої молитви і сльози. Слухайте, Геню! Позвольте, що буду говорити до вас так, як говорю щодня і щовечора в своїх самотніх думках отсе вже десять літ. Тепер... після вчорашнього... я чуюся свobodною супроти вас. Ви бачили моє життя — і я можу сказати вам усе. Тямите нашу останню розмову там, у Львові, на вулиці? Тоді, коли ви перелякалися, чи я не хора. Знаєте, мені тоді пройшло по душі дійсне прочуття моєї будучої долі. Коли я побачила, як цюця змірила вас своїм згiрдним поглядом — ні, не згiрдним, а було в тім погляді щось таке погане і ненависне — тямите, я вся похолола і мало не впала. Се все від того погляду. І тоді уперве по моїм серці пройшло щось таке, що я зрозуміла євангельські слова про меч, який мав пройти серце Матері Божої. Я вирвалася від вас майже силою, а коли покинула вас, то аж тоді почула, як горячо, як невимовно я люблю вас. Бачите, говорю се спокійно. Адже ж я небіжка для вас... нас ділить могила, а могила — то спокій.

— Пані! — скрикнув Євгеній, у котрого серце рвалося при тих словах.

Та вона рухом руки заставила його мовчати і говорила далі:

— І тоді ж я зрозуміла, що не побачу вас більше, так Що сцена, яку зробила мені потім цюця, не була для мене несподіванкою. Може бути, що я занадто скоро піддалася цюциному наказові, — ну, та за се терплю тепер. Се своєю дорогою, та що се вас обходить! Але вночі, замкнувшись в своїм покоївку, я кинулася на долівку перед образом Пречистої — можете мені вірити, Геню, не маю ніякого інтересу грати перед вами комедію... небіжчики загалом кепські комедіанти!.. Я кинулася на долівку і довго молилася, плачучи гарячими сльозми. «Мати Божа, — молилася я, — дай, щоб я була для нього найвищим, найкращим, чим тільки може бути жінка для мужа! Щоб я йому була поміччю в пригоді, потіхою в горю, захоतोю до всього доброго! Щоб я вела його до всього, що високе і чесне. І коли я сама нездала на се, занадто низька, занадто буденна, занадто нездібна, то знівеч мене, відкинь як нездалий знаряд, а вложи йому в серце мій образ і надай йому силу, і блиск, і чари, і нехай він веде його і підносить туди, куди я сама не сягну». Бачите, Геню, і Пречиста вислухала мене. З ваших слів переконуюся, що я не дармо молилась і плакала. Ви жалуетесь, що не могли забути мене. А я певна, що се власне була та провідна зізда, що не давала вам заснути спокійно, не давала заблукатися в темряві егоїзму, вела вас усе вище та вище.

У Євгенія бризнули сльози з очей. Він ухопив її за руку.

— Пані, досить того! Ви рвете моє серце. Кожде ваше слово наново показує мені, як багато я стратив, тратячи вас.

— Ну, що там про се говорити! — мовила Регіна, всміхаючись сумовито. — Бачите, я стара баба, а перед вами ще світ широкий. Вам життя всміхається.

— О, чудово всміхається! — гірко скрикнув він. — Ні, пані, позвольте й мені сказати вам правду... сказати те, з чим я прийшов сюди, побачивши вас.

Вона уважно поглянула на його лице.

— Догадуюся, що ви хочете сказати, — мовила, бліднучи на лиці.

— Ви бліднете, пані?

— Ну, говоріть, — мовила вона ледве чутно.

— Про ваше життя знав я не від учора. То значить, про життя пані Стальської. Бо се мені ані в сні не ввижалося, щоб пані Стальська — то були ви. Але про те, як жиється пані Стальській з мужем, знав я давно з уст самого пана Стальського. І коли вчора побачив, що пані Стальська — се мої святощі, найдорожчий скарб моєї душі, моя Регіна, се ви, пані, — коли я переконався, що пан Стальський не переборщив у своїм цинічнім оповіданні, — коли сьогодні отямився троха від того страш-

ного удару і коли при тім добрі люди поквапилися зараз же посолити мою свіжу рану... Пані, ви відвертаєтесь?

— Говоріть, говоріть, — мов у сні, прошептала Регіна.

— Слухайте, пані... Слухай, Регіно! Хто се сказав тобі, що ти небіжка для мене? Хто сказав тобі, що нас ділить могила? Нас ділить фікція, а не могила. Лише крихітка доброї волі, крихітка зусилля — і тої фікції нема між нами. Літа минули — що ж, минули однаково для тебе, як і для мене. Обое ми постарілися. Але проте ми не старі. А любов творить чуда. Вона відмолодить нас. Вона загоїть наші довголітні рани, покрие муравою забуття могилки наших молодих бажань, окрасить їх новим, хоч пізнім, але запахущим цвітом. Слухай, Регіно! Ніщо ще не страчене для нас! Любиш мене? Віриш в мене?

Він держав обі її руки, стискав їх у своїх гарячих долонях. Вона сиділа бліда, сумна і не гляділа на нього.

— Регіно, серце мое! Незабутня моя! Невже горе зламало тебе так, що ти перестала вірити сама в себе? Невже всяке бажання і всяка надія щастя замерли в твоїй душі? Озовися! Скажи слово! Зірви ті огидливі пута, якими сковано тебе. Адже ж я не вірю, щоб ти вважала святим і шановним те, що було для тебе десятилітньою нелюдською тортурою! Подай мені руку! Я все віддам тобі. Покинемо сей город, сей край. Світ широкий. Подамося геть, хоч би за море. Я здоров, сильний, повний віри, а при тобі моя сила і віра зросте вдсятеро. Не згинемо. Заробимо собі на життя. Виборемо у нього все можливе. Видремо у нього, що тільки дасться, з того скарбу людського щастя, який був призначений для нас.

При остатніх словах Регіна затремтіла і підвела лице, мов нараз прокинулася зо сну.

— Призначений для нас! Ти читав у книзі призначеная? Ти знаєш, чи справді було для нас призначено щось інше, ніж те, що маємо?

— Регіно, се не відповідь на моє питання! — скрикнув він уражений.

— Слухай, Геню, оповідж мені про свої процеси. Я чула, як тебе хвалять, що ти один із найліпших адвокатів у краю. А дехто жалує: що за шкода, такий добрий адвокат, а пустився на хлопського захитника! Знаєш, коли чую такі похвали і такі нарікання, то в мені аж серце росте.

— Регіно! До чого се все веде? Остогидло мені адвокатство! Остогидли мені і хлопці, і пані, і суди! Скажи слово, Регіно, одно слово, — і ще сьогодні покинемо се прокляте гніздо, будемо вільні, будемо щасливі.

— Краденим щастям, так?

— Що там! Слово, пусте слово!

— Геню, Геню! Не говори того! Адже ж тут подвійна крадіж. Ти вкрав би мене від мужа, а я тебе від твого діла, від тих нещасних, віками

кривджених людей, що потребують тебе, що — нехай і так — не вміють оцінити тебе, але мають право до твоєї праці і помочі. Не бійся, вони пізнають тебе, і підуть за тобою, і віддячаться тобі. А я — що я? Тепер, у хвили розворушення, ти бачиш у мені не те, що дійсно сидить перед тобою, а свій ідеал, той образ, який ти вилелівав у своїй душі. А за день, за два приїде розчарування, запал остигне, око заостриться на мої хиби, і наше крадене щастя переміниться на нову тюрму, нові кайдани.

— Регіно! Не говори так! — скрикнув Євгеній. — Я вже не дівчак. Давно відвик віддаватися ілюзіям і йти за хвилевими поривами. Те, що говорю — вплив моєї незламної постанови, мого щирого чуття. Скажи слово, одно слово! Адже я знаю, що ти любиш мене. Твої очі говорять мені, що бажання щастя і любові не вигасло в твоїй душі. Так чого ж отягатися? Що нас в'яже до сього гнізда? Люд? Хіба ж і за морем я не знайду люду, свого люду, для якого зможу працювати і який так само потребує моєї підмоги? Голубочко моя! Бідна мученице! Не муч і себе, й мене! Адже ж я й так не зможу жити тут, знаючи, що ти близько мене і в такому положенні, з таким чоловіком! Що кождий день твого життя — то мука, то терпіння, пониження, зневага! Адже ж я або втечу відси сам, або вдурію, або допущуся якогось злочину! Регіно, Регіно! Змилуйся надо мною і над собою!

Лице Регіни при тих словах поблідло ще дужче, було бліде мов полотно. В губах не було ані кровинки, і вони тремтіли, мов два бліді рожеві листки від вітру. Її груди дихали важко. Нараз вона встала з лавки, наморщила чоло і, обертаючися до Євгенія, промовила:

— Пане, я шлюбна жінка... чесна жінка. Мені не випадає слухати таких промов. Бувайте здорові!

І, не подавши йому руки, вона пішла геть, не озираючись.

XXVII

— Завтра маємо аж три терміни в гумніських суді, — мовив до Євгенія конципієнт, подаючи йому до перегляду цілу пачку різних актів.

— Які терміни?

— Два досить важні, в ґрунтових справах. Третій — крадіж, але може мати певне значіння, бо справа потроха на політичній підкладі. Одна партія в селі хоче позбутися немилого їй члена громадської ради і заденунціювала його за якусь крадіж. Найгірше те, що судить Страхоцький.

Євгеній кивнув головою, переглядаючи акти.

— Надто треба би там побрати деякі інформації, виписи з книг ґрунтових і з регістратури. Як пан меценас думають, чи маю їхати сьогодні і підночувати у о. Зварича, чи аж завтра досвіта?

— Я сам поїду, — промовив Євгеній.

— Пан меценас поїдуть? — не без зачудування запитав конципієнт, що привик був досі сам їздити на такі «дрібні» терміни.

— Поїду. Мені треба поговорити з о. Зваричем, а з поворотом заїду до Буркотина.

Він задзвонив. За хвилю ввійшов Баран і мовчки став коло дверей канцелярії.

— Слухайте, пане Баране, будьте ласкаві замовити мені фіакра. Так на п'яту годину вечора щоб був готовий. Скажіть, що поїдемо до Гумниськ. Ночувати будемо в Бабинцях. Розумієте?

Баран кивнув головою, всміхнувся і стояв на місці.

— Ну, що? Маєте ще що сказати?

— Пан меценас самі їдуть?

— Сам.

— То, може, треба чотири коні?

— Чотири коні? А вам що такого? Пощо чотири коні?

— Ну, я думав...

— Прошу вас, не думайте нічого, але йдіть.

Баран похитав головою, мов щось не хотіло поміститися йому в голові.

— То вистарчать два?

— Вистарчать, вистарчать.

— Але конче мусять бути чорні, правда?

Євгеній зірвався з місця і наблизився до Барана — не з гніву, але з зачудування, бажаючи заглянути йому в очі. Конципієнт голосно зареготався.

— Що вам, пане Баране? Для чого вам здається, що мусять бути чорні?

— Ну, я так думав.

— Але відки приходите до такої думки?

— Ну, чую, що пан меценас самі їдуть...

— Так що з того?

Баран вибалушив на нього свої очі з виразом тупого нерозуміння. Євгеній лагідно поплескав його по плечі.

— Ні, ні, пане Баране, мені про те байдуже, чи коні чорні, чи білі, аби тільки добре бігли і аби бричка була добра. Прошу вас, ідіть і замовте, і зробіть усе, як треба.

Баран вийшов, усе ще похитуючи головою, мов сам собі не вірячи.

— Що се з ним? — питав Євгеній конципієнта.

— Не розумію.

— Видно, в його голові щось засіло. Він натякає на щось, а не хоче сказати.

— Я заходив до нього пару разів до його хати, — все клячить перед образом і моляться. І очі в нього мов заплакані.

— Чи не ходить він на ту єзуїтську місію? — запитав Євгеній.

— Розуміється, що ходить. Здається, минувшої суботи сповідався перед єзуїтом. А під час одного казання дістав нападу епілепсії — на фіякрі його привезли.

— Доведуть хлопа до божевілля, от що! І так доводять баби до істерії, до галюцинацій, до того, що їдять землю та моряться голодом. А сьому бідоласі небагато треба, щоб зовсім збити його з пантелику. Припускаю, що єзуїт наговорив йому всякої всячини і ще й покуту завдав за те, що служить у жида.

На тім розмова урвалася. Євгеній засів до своєї роботи. Він вибирався на кілька день із дому; треба було дещо зреферувати, дати диспозиції конципієнтові і писарям.

О п'ятій на подвір'я заїхав фіякер. Євгеній був у своїм покої і кінчив пакуватися. Застукано в двері, і ввійшов Баран.

— Прошу пана меценаса, фіякер заїхав.

— Хто їде?

— Берко... рудий Берко, той, що з паном конципієнтом усе їздить.

— Добре, добре. Ну, а коні чорні?

Євгеній, усміхаючись, зирнув на нього, але Баран дивився на нього поважно, якимось суворо і мовчав.

— Слухайте, пане Баране, — мовив Євгеній. — Ну, скажіть по щирості, пощо ви питали мене про чвірку і про чорних коней?

Баран уперто вдивлявся в його лице, немовби хотів там вичитати щось таємне, а потім, озирнувшись поза себе, промовив майже пошепки, зо страхом:

— То ще не настав час?

— Який час?

— Що ви маєте їздити по краю чвіркою чорних коней.

— Я? Що ж я, магнат який?

— Е, що там магнат! — згірдно мовив Баран. — Чвіркою чорних коней... Їздити по краю і збирати народ... І накладати свою печать на тих, хто увірить у вас...

Він говорив ті слова звільна, з притиском, немов повторяв вивчене напам'ять.

— Що се ви говорите? — дивувався Євгеній.

— Пан ліпше знають, що я говорю, — мовив Баран, не зводячи з нього очей.

— Та пощо би я мав те все робити?

— Пан ліпше знають.

— Але за кого ж ви вважаєте мене, Баране?

— За того, ким пан є наравду.

— А хто ж я такий?

Баран перехрестився і, видимо, збираючися з усею силою свого духу, сказав твердо:

— Антихрист.

У Євгенія похололо в серці — не від сього слова, а від того виразу божевільної певності, який було видно в Барановім лиці.

— Але ж, Баране, бійтеся Бога, що вам приснилося! — мовив він лагідно. — Я хрещений чоловік, такий, як і ви. Відки мені до антихриста?

— І антихрист має бути хрещений, тільки фальшивим хрестом.

— Але відки ж ви се знаєте, що се власне я?

— Знаю, відки знаю.

— Ні, не може бути, щоб ви се самі виссали з пальця.

— Певно, що ні.

— Значить, вам наговорив хтось.

— Наговорив чи не наговорив... А сказав такий, що мусить се знати.

— Ну, хто такий? Скажіть, не бійтеся. Я не скажу нікому.

— Не скажете? Ану, заляніться Божим ім'ям.

— Їй-богу, не скажу.

— Ну, так знайте... Отець місіан мені сказав, — прошептав Баран із виразом великого страху на лиці.

Євгенію досить було не до сміху, але, почувши сей Баранів секрет, він не міг зупинити себе, щоб не зареготатися.

XXVIII

Вечором того самого дня Баран стояв близько дверей Вагманової спальні, держачи капелюх у руках. Вагман сидів на простім дерев'янім кріслі край старого бюрка, купленого десь на ліцитації і поскокованого залізними штабами. Кождий сторож його камениць був обов'язаний щонайменше раз на тиждень здавати йому реляцію з усього, що діялося в домі, що чув і бачив. Се була його поліція.

— То, кажете, з Буркотина хлопці? — допитував Вагман у Барана. — Напевно з Буркотина?

— Та напевно. Я говорив з ними, як вийшли від адвоката.

— Ну, і що ж казали?

— Кляли нашого адвоката. Казали: видно, пан підкупив його, бо хоче запропастити їх справу. Казали, що відобрали свою справу від него.

— Овва! Овва! — цмокнув Вагман. — Ну, і що далі?

— А нині рано сам маршалок був.

— Що?

— Сам маршалок. Чвіркою заїхав. До адвоката ходив нагору.

— Овва! — скрикнув Вагман, чудуючись.

— Балакали щось, але не дуже довго.

— Ну, ну!

— Маршалок вийшов, а по якімсь часі адвокат вибіг щодуху і довго балакав щось у міськiм саду з якоюсь панею. Я дивився крізь шпару в паркані, але розмови не міг чути.

— Що то за пані?

— Якось не міг пізнати. Так щось на Стальського жінку подібна.

— Стальського жінка? Плакала перед ним?

— Ні, не видно було. Говорили живо, далі вона встала, ніби загнівана, і пішла, не прощаючися з ним.

— Гм! Гм! Ну, і він поїхав?

— Поїхав о п'ятій на термін до Гумніськ. У канцелярії казав, що буде ночувати у отця Зварича, а з поворотом буде в Буркотині.

— Ага! Ну, ну. А що ще чувати?

— Та нічого.

— Не був ніхто у вас?

— Був пан Шварц.

— Хто? Пан...

— Пан Шварц. Той, що з суду нагнали.

— А він чого хотів?

— Питав за вами.

— За мною?

— Так. Питав, чи буваєте часом у нашого адвоката.

— А ви що сказали?

— Я сказав, що ні.

— А пощо йому треба се знати?

— Не знаю.

— А про адвоката не питав нічого?

— Та питав. Чи багато людей до него приходять? Чи він ночує дома, чи пізно приходять уночі? Чи бувають у него які дівчата? Чи приймає гостей?

— Треба пильнуватися того панича. Як буде вас ще розпитувати, на все кажіть: не знаю, не бачив, не чув!

— Він казав, що розвідає се все не для себе, а для пана старости.

— Що? — аж скрикнув Вагман, схопився з крісла і почав ходити по тіснім покою. Потім, зупиняючись перед бюрком, мовив немов сам до себе: — То байки. Найліпше не боятися їх.

І, обертаючися до Барана, він дав йому кільканадцять центів і мовив:

— Не бійтеся нічого. Він тільки страшить вас. Ані староста, ані Шварц не зробить вам нічого. Кажіть: не знаю, не моя річ — та й по всьому.

З тим і вийшов Баран від Вагмана. Він так привик говорити своєму господареві всю правду, що тепер почував правдиву гризоту сумління, затаївши перед ним найважлишу подію минулого тижня, свою сповідь у отця місіонаря і одержану від нього звістку, що адвокат, який жие під одним дахом із ним, — се антихрист у власній особі, що він незабаром почне збирати народ і печатати всіх своєю печаткою і всі попечатані пропадуть навіки. Ся звістка страшенно мучила його. Він майже щоночі в часі молитви діставав нападів епілепсії, а в полудне від дванадцятої до першої «мусив» відбути варту перед адвокатовими вікнами. В його хорій голові чимраз більше утверджувалася думка, що він мусить пильнувати сього ворога Христової віри, мусить впору остерегти перед ним людей. Але про все те говорити Вагманові він не важився — адже Вагман невірний жид, готов висміяти, а може, навіть нагнати його зі служби. Нинішнє поведження адвоката, коли він виявив йому своє підозріння, не розвіяло його певності, а сміх адвоката при згадці про отця «місіана» видався Баранові якимсь страшним, пекельним сміхом і проняв його морозом.

«Так і е! Се насамовитий чоловік! Недаром мене при нім так щось за серце стискає. І запах якийсь від него йде, зовсім як сірка. І очі у него... Треба пильнувати його! Баране, не дайся!»

І, чуючи в кишені кільканадцять центів, він зайшов до шинку, щоб випити на відвагу. Горілка прогонює погані думки.

В шинку було кілька гостей — міщан і міщанок, що сиділи за столом, п'ючи пиво з гальб і голосно розмовляючи. Баран підійшов до шинкасу і велів дати собі чарку горілки. Поки він пив її, з сусідньої комнати виглянув Стальський.

— А, Баране! — гукнув він. — Добрий вечір!

— Дай Боже здоровля пану! — відповів Баран, обтираючи вуси від горілки.

— Ходи-но сюди, щось маю тобі сказати!

— Е, що там казати. Найліпше, якби пан казали от шинкареві дати ще одну шнапатирку.

— Ну, а ти що думаєш, не скажу? Ходи сюди!

Баран увійшов до сусіднього тісного закамарка, де був тільки один стіл і два ліжка. Стальський сидів тут сам-один, п'ючи пиво.

— Сідай. Що будеш пити? Пиво чи горілку?

— Е, або то я пан, аби пив пиво? По чім мені пити пиво? Я простий чоловік, вип'ю горілки.

— Пане Елькуно, прошу дати квартиру, але доброї, чистої житньої, з анижем²³.

Баран сидів, понуривши голову.

— Чого зажурився? — питав його Стальський.

— Ет, пане, кождий має свого черв'яка, що його гризе.

— Залий бестіального! — мовив Стальський, ставлячи перед ним горілку і наливаючи чарку.

Баран випив.

— Ось солений рожок, закуси.

Баран розламав рожок і почав звільна хрупати його.

— Ти гніваєшся на мене, Баране?

— Я на пана? А за що?

— Ну, то добре, що не гніваєшся. А що ваш пан адвокат?

— Виїхав сьогодні. До Гумніськ на терміни.

— Так? А то що таке? Досі не їздив, а тепер нараз...

— І мене се здивувало. Знають пан... Пан говорили, що знають його змалку. Як пан думають, самовитий він чоловік, чи ні?

— А то як ти думаєш?

— Та я ходив до сповіді до ксьондза єзуїта. А ксьондз єзуїт питають мене, де я служу. А я кажу, що у Вагмана за сторожа. А ксьондз далі: а хто там живе в тім домі? А я повідаю: ті й ті. Отже як ксьондз єзуїт не всяде на мене! То не досить, що служу у такого жида, що гірший від Юди Скаріотського, ще й usługую такому адвокатові, що є правдивий антихрист, що хоче перевернути весь порядок на світі. То я подумав собі: питаю пана офіціала, може, пан знають.

— Що ж, небоже Баране, ксьондз єзуїт, певно, на тім ліпше знається, ніж я. Се так. Ще перед кількома днями я, може, був би сміявся з того. Але тепер...

— Що, ви також переконалися? — спішно, пошепки спитав Баран.

— Переконався — не переконався, але хотів би переконатися і потребу твоєї помочі.

— Ну, що, що?

— Бачиш, запросив я його вчора вечором, на свою біду, до себе додому. І що ж ти скажеш, прийшов і відразу збаламутив мені жінку.

— Як то збаламутив?

— Та так, що я сам не розумію. І слова до неї не мовив, тільки подивився — і жінка здуріла. Всю ніч не спала, а все ходить по покою і говорить, ніби сама до себе, ніби до нього. Тільки й чути: «Слухай, Геню» та «Слухай, Геню». Що вже я уговорював, щоб ішла спати — де там! Ходить, як одуріла.

— Господи! — з переляком крикнув Баран. — Адже ж, очевидно, нечиста сила.

— Та боюся, чи не очарував він її так, як то, знаєш, буває, що жінка втікає від чоловіка, біжить за ним, забуває сором і все.

— Очарував! Очарував! — шептав Баран, киваючи головою.

— Кажеш: очарував? Хіба ти знаєш щось?

— Авжеж, знаю. Адже сьогодні перед полуднем розмовляли обоє отут у саду.

— В саду? Прилюдно?

— Ну, в саду було майже пусто. Я дивився крізь шпару в паркані. Поговорили і розійшлися.

— А вона до нього до покою не ходила?

— Ні.

— Слухай, Баране! Ось тобі від мене маленький завдаток, — і Стальський втиснув йому в долоню срібного ринського, — допоможи мені в тій справі. Як ще раз зйдуться — чи вдень, чи вночі, у себе чи де — дай мені знати. Я тобі віддячуся.

— Та добре, — мовив Баран, ховаючи гроші.

— Але нікому не кажи, що я просив тебе!

— Розумію, розумію.

— А як що до цього, то скоч до мене до канцелярії, а як мене там нема, то додому, по дорозі заглянь сюди. Я конче бажав би їх захопити разом.

— О, захопите, захопите! Вже як він старший над чортами, то над жінками тим більшу має міць. Адже жінка — чортівське насіння, то й сама липне до такого. О, будьте певні, я вам допоможу зазнати того смаку, якого я й сам зазнав. Ваше здоров'я, пане!

XXIX

Ходить осінь по долині і снує свої сіті. Обснувала димами гори, заповнила мрякою яри, потяглася сірою курявою за течією рік і потоків, вішається по гілляках дерев, суне туманами по шляхах, облягає цілими таборами села, досягає бовдурами до неба. Під її дотиком тихнуть голоси, співи та викрики, жовкне листя, стулюються чашки немногих запізнених квіток і серце корчиться з болю і жалю за минулим. Вона закриває перспективи, відбирає ясність, оживлює сумніви та знеохоту.

Євгенію здається, що її головне джерело в його серці. Так добре відповідає весь сей сірий, мокрий, тісний та холодний кругозір настроєві його душі.

Звільна котиться бричка по ослизлій дорозі. Мірно кивається рудий Берко на козлі. Він не дуже-то поганняє своїх коненят, бо вже недалеко до Бабинця, а в Бабинцях нічліг. Звільна похитується в бричці Євгеній, накинувши на себе дорожню бунду з капузою. Перед ним і довкола нього все застелено мрякою, тільки де-де просунуться поуз нього придорожні верби, що в мряці і в вечірній сутіні виглядають, як великі стоги сіна; листя ще не пообпадало з них, але висить недвижно і мов обліплене густою мрякою. А далі поза вербами нічого не видно. Поле пусте, далекі ліси щезли. Думка не хоче летіти в далечінь і вертається, наче втомлена пташка до гнізда.

А в тім гнізді пусто, холодно! Вилетіла з нього золота пташка, вилетіла і не верне ніколи.

Тільки тепер, серед безлюдного поля, серед сього сумовитого краєвиду, Євгеній почуває, що повна свідомість і застанова вертається йому. Тільки тепер він пізнає, що все те, що він робив перед від'їздом, робив механічно, майже безтямно. Він ходив і обідав, розмовляв, писав, сміявся, мов сам не свій, половиною своєї душі, коли тим часом друга лежала мов оглушена важким ударом. Тільки тепер вона починає прокидатися. І Євгеній починає розуміти, що він отсе сьогодні перебув якийсь важний, рішучий момент, перейшов кризис важкої хвороби, в якій по довгих болях наступив пароксизм, потім глухе знесилення, а потім — не знати, чи піде виздоровлення, чи смерть.

Але Євгеній чує себе поки що досить далеким від смерті, і в міру, як надвечір небо насувається чимраз тяжчими хмарами і вся країна чимраз більше затемнюється, в його душі робиться чимраз ясніше, думка чимраз свобідніше розвиває крила.

Який широкий круг чуття перебув він сьогодні і з якою шаленою скорістю! Адже ж тепер він чув себе так само далеким від тої хвилі, коли проливав сльози над долею Регіни, як і від тої, коли під впливом розмови з маршалком, зневірений у своє діло і в свій народ, готов був кинути все, віддати все для неї. Тепер йому майже не хочеться вірити, щоб се все було правда, щоб досить було одного її слова — і він у сій хвилі був би, може, лагодився в далеку дорогу, кудись на край світу. Йому робиться страшно, як чоловікові, що в сні ходив по гзимсі височенної вежі, а потім наяві з жахом глядить на той гзимс і при самім його виді з безпечного низу почуває заворот голови.

Він у отсій хвилі почуває вдячність для Регіни, що не використала сю хвилю його слабості, як була б зробила всяка інша на її місці. Для чого

вона се зробила? Які логічні чи чуттєві причини довели її до такого наглого, різкого розриву з ним, сього він не береться вияснювати, се якось навіть не підпадає під його увагу. Перед ним тільки мелькає її бліде лице, її досить негарно отворені уста, з яких вилітають остатні слова, її гордий рух, що не дуже-то припадає до її зламаній постаті. І все те хоч не перестає боліти Євгенія, але болить не тим острим боєм, що в першій хвилі, а якось тихо, однастайно, як затулена рана, що починає гоїтися. Євгеній пильно вдивляється в придорожну березу, покриту жовтим, а декуди пурпурово-червоним листям, що, обтяжене краплинами мряки, облітає звільна, ненастанно. Коли ся береза почуває який біль при обпаданні сього листя, то се, мабуть, буде біль, подібний до того, який він почуває тепер. І в його душі в'яне щось, обпадає, відривається і гине щось таке, що було красою, і пишнотою, і radoщами, але тепер пережило свої дні. Се в'яне його молодість з її ілюзіями, і поривами, і безумним коханням. Те, що прийде тепер, не буде вже ні таке блискуче, ні таке ніжне, ні таке радісне. Що воно буде — не знати, але в усякім разі буде щось інше.

Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обламаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. З давен-давна він привик, що його серце стискається при в'їзді в руське село, навіть у пору, коли воно пишається у веснянім цвіті вишневих та яблуневих садків або лежить тихо, вигріваючись у літньому сонці. Так, немов якась важка меланхолія сидить при воротах кожного села сірою жебрачкою і незримо чіпляється за його полу. А тепер, у осінній сльотавий вечір, я меланхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт ціпів; де-де скрипить надкирничний журавель, тягнеться, бродячи в густім болоті, космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і ліниво поганяє худобу, з подвір'я чути запізнене троскотання терлиці. Навіть обороти високі, повні сіна і снопів, не розвеселяють душі. Ось посеред села мурована коршма з широкою заїздовою брамою, отвореною нарозстіж, мов темна, вічно голодна пащека, готова проковтнути всі ті здобутки важкої цілорічної праці. З її вікна визирає бородате здорове лице орендаря, і Євгенію пригадується завітний термін, де орендар стає за свідка проти одного з найчесніших селян, помовленого за крадіж, — один із тисячних епізодів вікової боротьби між отсею темною пащекою і селом. А ось і двір на горбі, окружений вінком високих ясенів, що ледве мріють, огорнені мрякою, мов велетні в сірих широких плащах. Але двір біліється крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіра, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян — ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголюд-

нілих. Стоять з шапками в руках, видно, ждуть пана «жонци», чи прийме завтра на роботу до молочення або до гуральні, — хоч по п'ятнадцять крейцарів денно. Коли Євгеній переїздив попри них, вони всі мов на команду низенько поклонилися йому, хоч, певно, ніхто з них не знав його. «Пан» — і вони з віку-правіку привикли низько кланятися всякому панові; се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір. Євгенію пригадався віршик Боровиковського «Цар природи», і в його голові, мов чміль, почали ненастанно бриніти його кінцеві строфи:

Грицю, мой, ти цар природи!
Де лиш оком глянеш — все:
Поле, паша, ліс, худоба,
Звір і риба — все твоє».
Шапку зняв. «Мабуть, комісар».
Бідний, скулений стоїть
Чоловік, краса всіх творів,
Цар землі, природи цвіт.

Ах, так! Видно, що ся жебрачка-меланхолія при в'їзді в ворота руського села чатує не лише на нього одного, чіпляється за поли і за серце багатьом людям, усякого, в кого є серце! Вона не кричить, і не стогне, і не просить, а тільки «помаленьку ріже» душу важкими контрастами ненастанної праці й убожества, боротьби і безплідності, змагань до світла — і темноти та безрадності. Контрасти тим важчі, що видаються вічними, неминучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змагання до їх зміни, влагодження їх різкості вважається чимсь диким, фантастичним, стрічає насміхи, недовірство, ворожнечу, і то не лише з боку тих, кому добре при тих контрастах, але не раз і з боку тих, що нидіють у вічній тіні.

Євгеній ніколи не зажмурював очей на ті непринадні боки сільського життя, ніколи не ідеалізував собі народу, а сьогодні, під впливом остатніх подій, усього менше мав охоту і здібність чинити се. Навпаки, бачилось, що тепер його зір заострився власне на темні і непринадні боки сільського життя, збільшився його скептицизм щодо селянського характеру. Але сам вид тих бідних сіл, через які вела його дорога, тих куп хворосту і соломи, тих подертих лахів, брудних полотнянок, сірих і бурих лиць, косматих корів, скрипучих журавлів, роззявлених коршом і гордих, ненажерливих дворів будив у душі рівночасно якесь супроти-лежне чуття. Показувалося, проблискувало щось мов зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те щось помалу кристалізувалося і виявляло себе в однім коротенькім не то реченні, не то зітханні:

— Ах, як багато праці потрібно!

Се не була ніяка програма, не було нічого ясного і конкретного. Се був немов механічний відрух чуття, несвідома реакція характеру, привиклого до діяльності. В приложенні до того села і до того народу се була, коли хочете, пуста або майже пуста фраза. Євгеній у тій хвилі не знав і, певно, не був би зумів сказати докладно, якої саме праці треба, щоб усунути всі ті злигодні. Але його хора душа чіплялася сеї фрази, мов потопаючий стебелинки, а його енергічна уява почала з тої стебелинки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст. «Як багато праці потрібно!» Досить було сього одного загального поклику, щоби абудити в його душі цілі ряди думок, давно передуманих, планів, по сто разів строєних і перестроюваних, відкидених і знов підійманих з молодечим запалом, цілі рої мрій, бажань і поривань, звернених у один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лікарської підмоги селянам, і плани організації читалень, кас та спілок, і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове, національне і разом з тим практично просвітнє виховання молодих поколінь, було величезне, необмежене поле діяльності не тільки для нього одного, але для тисячів, для всієї інтелігенції. Тут потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і писателі, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці. Все тут потрібне, що належить до культурного життя і витворюється ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове, мов машина, яку аж в повній зброї можна пустити в рух. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кождий нехай починає сам від себе, в своїм крузі, в межах своєї здібності і компетенції. Коли б тільки думка була одна, бажання однолите, бажання служити народові, а цілість, певно, зложиться сама собою.

І в тій хвилі Євгеній почув у душі глибокий сором. Йому пригадалася недавня розмова з Регіною і його безумний намір — покинути все те, вимріяне, вилеліяне, підготоване зусиллями його душі і бажаннями його серця, покинути і занехати задля жіночих очей, задля блідих, болящо стиснених уст! Боже, невже се був він? Невже в його душі на одну хвилину могла постати і випрямитися така постанова? Невже нерви могли здобути таку перевагу над розумом і над ліпшою, чистішою частиною його чуття? Так, він чув, що та частина його чуття, що тягне його до праці для рідного народу, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнегації, розчарувань, терпінь і — хто знає, може, десь там колись пізніх цвітів і плодів, — що та частина його чуття — краща, чистіша частина. Адже се його перший, безпосередній, святий обов'язок. Вихований, вигодований хлібом, працею і потом сього народу, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатитися йому. Се перший заповіт, такий, від якого ніщо й ніяким способом не може увільнити його. Все, що говориться про права індивідуальності, про права чуття, про право на вживання життя і його

радощів, — се софізми, брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерності. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ у неволі? Яке ти маєш право вдовольяти свої примхи і любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим вдоволити найконечніших потреб життя? А коли у тебе нема сили волі настільки, щоб зректися всіх своїх приємностей і розкошей, зробитися аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кождім кроці робиш концесії своєму дорогому «я», то бодай не бреши і не декламуй про якісь віковічні права того «я»! Будь щирий і скажи виразно: «Во грісіх роди мя мати моя», живу в свинстві і роблю щохвиля концесії підлоті. Се буде щиро і правдиво, і коли те болото не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озветься, стрепенеться, збунтується проти того всевладного свинства. А декламаціями про право свого «я», про бажання «вижитися і нажитися» ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства як твого нормально-го стану, до затоплення і повного затрачення всього того, що могло би дати твоїй душі хоч крихітку людської подоби.

В таких думках, що від аналізу власного чуття звільна перейшли до злобних нападів на якогось незримого противника, Євгеній смерком уже заїхав до Бабинець, де у о. Зварича надіявся знайти нічліг.

XXX

Він здибав о. Зварича ще за селом. Священик, низенький худенький чоловічок літ коло сорока, окружений купою селян і селянок, чалапав болотистим гостинцем, ідучи до села; ряд свіжих могилок на кладовищі, що темним чотирикутником розстелилося оподалік від села і манячіло своїми дерев'яними хрестами та капличкою на середині, показував, що о. Зварич власне вертав від похорону. Порівнявшись з купою людей, Євгеній привітався, велів жидаві їхати наперед і заїздити на попівство, а сам зліз із брички і пішов пішки разом з панотцем і селянами.

- Що у вас, похорон був? — запитав він.
- О так, похорон, — якось мов нерадо буркнув о. Зварич.
- Та й не один, — додав хтось із селян.
- Мруть хіба в селі?
- Ну, та... померли.
- Слабість яка? Пошесть?
- Ще гірше.
- Як то?
- Пошесть цісарсько-королівська, патентована.
- Що се ви, отче? Загадками говорите.

— Ба ні, що правда. Адже отсе вертаємо з такого похорону, якого ви ще, певно, не бачили. Семеро дітей нараз.

— Дифтерія? — не без легкого страху промовив Євгеній.

— Ні. Здоровісінькі були.

— Ну, через що ж померли?

— А, бачите, ведлуг пшепісу¹. Фізик приїхав віспу щепити і защепив усі діти зопсованою коров'янкою. Замість віспи прищепив гангрену — і отсе сьогодні семеро ми їх поховали. А п'ятеро ще мучиться.

— Боже! — скрикнув Євгеній.

Селянки, що йшли позаду, всі голосно захлипали і піднесли фартухи до очей. Чоловіки йшли понурені, мовчки.

— Слухайте, пане, — промовив згодом один селянин. — Адже я старий чоловік. Сей хлопчик був мій одинак... три роки мав... як чічка, пане, як золото, хлопчик...

Перервав. Сльози душили його. Жінки позаду заридали наголос.

— Адже я не ручу за себе. Ану ж мені туск прийде до голови і я ще сеї ночі візьму сокиру за пояс, і піду до міста, і зайду до пана фізика, і вгороджу її по сам обух йому в голову. Як гадаєте, пане, ви адукат — як міркуєте, що мені за се буде?

— Андрію, гей, Андрію! — з притиском, нервово обізвався священик. — Що ви говорите? Гріх таке говорити. Моліться Богу, щоб відвернув від вас лихі думки!

— Ёгомость! — з болючим докором скрикнув селянин. — Адже знаєте мене не віднині. Скажіть самі, чи я забіяка, лиходій, душогуб? Чи я завинив що пану фізику? Чи я йому в погану годину дорогу перейшов? За що ж він мене всиротив? За що він мені душу скалічив?

— Хіба ж він того хотів?

— Хотів чи не хотів, а чому не подбав, щоби чисту матерію щепити? — вмішався Євгеній. — Се ж очевидна його провина.

— Е, для хлопських дітей усе добре! — гірко говорили селяни. — Трута замість матерії — овва! Чи то їх шкода? Умре їх з десятеро, то й що з того? Більше місця буде для паничів та жидиків.

— Слухайте, люди, — мовив Євгеній, — коли се сталося?

— Якраз нині тиждень тому.

— І ви давали про се знати кому?

— Зразу не знали, що сталося, — мовив о. Зварич. — Діти пищать з болю, рани на рученятах почервоніли, почали гнити. Тільки тоді один чоловік кинувся до міста по лікаря. Лікар приїхав і тільки в долоні

¹ За приписом (польськ.).

сплеснув. Отсих семеро вже були при смерті. Тамтим іншим щось там робив, записував, але й на них слаба надія.

— То вже він сказав, що донесе про се, де треба, — додав один селянин.

— Ну, поки там він се зробить, ми зробимо від себе донесення до суду, — мовив Євгеній. — Адже се нечувана річ!

— Ой пане, — мовив знов один селянин. — Чи раз то вже таке трафлялося, що діти від щеплення вмирили. Адже наші баби бояться пана фізика гірше зарази.

— Звичайно п'яний щепить, — лаконічно додав о. Зварич.

— Ну, і так йому се уходить? Ніхто про се не знає?

— Знають, чому би ні. І в раді повітовій знають, і в старостві знають, та що з того?

— Хто йому що зробить? — додавали селяни. — У него плечі.

— Ну, люди добрі, то так не може бути, — мовив Євгеній. — Сього не повинні пустити плазом! Такий чоловік ані одного дня більше не повинен бути фізиком.

— Іншому би певно не дарували, — мовив о. Зварич, — але пану Пшепюрському, жонатому з бувшою гувернанткою пана маршалка, ну, сьому не легко можна що зробити.

— Попробуємо, — мовив спокійно Євгеній з тою рішучістю, що виявляла ціле обурення, яким тремтіла в тій хвилі його душа. І, обертаючися до людей, він додав: — Ходіть зараз на пробовство. Зробимо донесення, а завтра я сам подам прокураторові.

Селяни сумно хитали голови.

— Т-та, робіть, що знаєте, але ми одно знаємо. Йому за се нічого не буде. А втім, хоч би його й повісили, то наших діточок се не оживить.

Жінки, ридаючи, розходилися по хатах, а чоловіки разом з Євгенієм і о. Зваричем пішли на пробовство.

XXXI

По вечері Євгеній з о. Зваричем сидів іще якийсь час, розмовляючи про всякі справи. Правда, о. Зварич був не дуже великий майстер у веденні розмови. В гімназії він був звісний як «тупа голова»; ледве перелізши через матуру, він записався на теологію і скінчив її якось так, що ніхто ніколи не чув його голосу. Він у політику ніяку ніколи не мішався, ні з чим наперед не виривався, в студіях був остатній і перелазив з року на рік з тяжкою бідою, та все-таки якось переліз. У нього не було ні приятелів, ні ворогів; він не втискався нікому в знайомість; про його домашні, сімейні відносини ніхто не знав нічого понад те, що стояло в його

nationale: що він син убогого дрогобицького передміщанина, зрештою від малої дитини сирота. Скінчивши теологію, він оженився, висвятився, дістав якесь сотрудицтво в горах і зараз першого року повдовів. І знов потяглося одинокє життя. Його переносили з сотрудицтва на сотрудицтво, поки вкінці, по десятих літах, йому не дали маленької парафії в Бабинцях.

Опинившись на селі яко священник, — зразу сотрудинок, а потім парох, — о. Зварич виявив деякі нові боки своєї вдачі. Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думання, він мав велику охоту до різних механічних праць, до токарства, стельмаства, до пасічництва і садівництва і всім сим умів ставати в пригоді селянам. Вдовець, одинокий, змалку привиклий до простого життя, він не потребував дерти селян за ніякі треби, жив майже нарівні з ними, читав не много більше, як освіченіші його парафіяни, переймався їх справами, помагав де і як міг. Сам про те не знаючи і не думаючи, витичуючи собі дорогу від заспокоєння одної селянської потреби до заспокоєння другої, він робив своїм тихим способом і в своїм невеликім крузі велике діло двигання народного життя на вищий ступінь. У крузі завзятих політиків та балакучих теоретиків-панотців о. Зварич не любив показуватися, а коли мусив там бути, приміром на якімсь празнику або соборчику, то сидів, звичайно пикаючи люльку, мовчав, як на турецькім казанні, і від'їжджав, не раз не обмінявшись ні з ким ані одним словом, крім звичайного повітання.

Євгеній пізнав о. Зварича також при якійсь такій okazії і зразу не звернув на нього ніякої уваги. Поки йшли шумні диспути про етимологію і фонетику, про Куліша і Драгоманова, російську мобілізацію і шанси війни між Росією і Англією в Індії, о. Зварич мовчав, пикаючи люльку і немов дрімуючи в куті старої софи. Далі перейшла розмова на ближчі справи, на вибори до сойму, на конечність якогось «порозуміння»; о. Зварич і тут мовчав так само, як мовчки прислухувався й Євгеній. Далі Євгеній закинув про найближче: про стан селянства по селах, про читальні, каси позичкові. Тут більша часть попередніх головних бесідників значно притихла; пробували викручуватися загальними фразами про недозрілість народу до автономного життя, про глупоту і невдячність хлопа. І тут перший раз о. Зварич промовив. Винявши люльку з рота, він вижидав хвилину загальної тиші і пробовкнув мов віднехотя:

— А по правді скажіть: за що нам той хлопа має бути вдячний? Що ми для нього зробили?

— Як то? Як то? — загукали з усіх боків голоси і пішли вчислювати тисячні випадки та справи, де руська інтелігенція «стояла за хлопом».

Євгеній пробував знов затамувати сей потік і підніс думку взятися всім до економічної санації селянства в повіті. Він звернув увагу на те, що багато селян позаягало позички в рустикальнім банку, платять лихварські проценти або занедбують сплату і попадають на ліцитацію. Чи не можна би як сьому зарадити? Оратори позвішували голови. «Що ми на се порадимо? Найпростіша рада була би: виняти з власної кишені гроші і поплатити хлопські довги. Але ми не крезуси. А вдатку непорадність, глупота і негосподарність наших хлопів швидко вичерпала би й Ротшільдову касу». Євгеній зачав доказувати можливість рятунку, радив подумати про конверсію селянських довгів на нижче опроцентовані, притягнути до акції громадські каси, повітову раду, — але все се були тоді такі нові та нечувані речі, що палкі політики попросту закричали його: «Се неможливо! Де нам до того братися? Хто позичив у банку, той мусить заплатити» і т. д. Євгеній пробував звернути увагу бесідників на те, що при ближчім огляді деталей справа може показатися не такою неможливою... «Ну, візьмім ваше село — кілька у вас довжників банку?» Показалося, що ніхто з завзятих політиків сього не знав.

— Ну, се вже сором! — мовив Євгеній.

— Хлопи криються з тим, — пробував викручуватися один, але всі чули в душі, що сей викрут нещасливий. Усім було ніяково. Євгеній пропонував усім присутнім порозвідувати, кождий у своїм селі, хто, де, і на кілька, і на які проценти задовжений. «Будемо мати такий виказ, то попробуємо подумати про способи санації». Оратори раді були такому виходові, що переносив справу в будуще, шумно обіцяли зробити все і розїхались. Розуміється, що про виконання ніхто й не подумав. Тільки один о. Зварич по кількох тижнях зголосився до Євгенія з детальним виказом усіх довжників у своїм селі. Показалося, що там у рустикальнім банку задовжених було мало, але найбільше сиділо по кишенях приватних лихварів-жидів, а то й своїх братів, багатших селян. Почали радитись оба над способами рятунку. Євгеній мав перевести переписку з банком крилошанським у Львові, чи сей не захотів би взяти на себе конверсії сих довгів; о. Зварич мав шукати деяких місцевих способів. Через тиждень він знов явився в Євгенієвій канцелярії і сказав йому, що знайшов спосіб конверсії і переписка з банком крилошанським уже непотрібна. Євгеній був того дня дуже занятий і не мав часу розпитати його, який се спосіб, а о. Зварич, очевидно, не мав охоти розводитися широко, що се за спосіб, і так вони розсталися. Се було досить швидко по оселенні Євгенія в місті. Аж пізніше, по розмові з Вагманом, Євгеній почав догадуватися, що се Вагман став йому тут у пригоді. Він бажав сьогодні розвідатись про се докладніше.

— Слухайте, отче, — мовив він, закурюючи цигаро, — я, властиво, так і не довідався від вас, як ви зробили з тими вашими довжниками?

— Так, як ви радили, — мовив о. Зварич, пикаючи своєю невідступну люльку.

— Як то?

— Конверсію.

— Яким способом?

— На п'ять процент.

— В яким банку?

— В жаднім.

— Ну, а як же? Відки взяли грошей? Адже тих ваших довжників було більше як на шість тисяч?

— Півсеми тисячі.

— Се ж великі гроші.

— Ми позичили десять тисяч на п'ять процент, і се нам менш докучає, як ті півсеми на лихварські проценти. Знаєте, там деякі платили по крейцару від ринського щотижня!

— Хто ж вам дав десять тисяч? На яку гіпотеку?

О. Зварич бухав клубами синявого диму і всміхався.

— На яку гіпотеку? На мою бороду.

— Але ж у вас і бороди нема!

— А бачите. А проте гроші дістав. І без ніяких формальностей.

— Але від кого ж?

— Od dobroczyńcy, nie pragnącego wymienienia jego nazwiska¹.

— Ха-ха-ха! — засміявся Євгеній. — Od dobroczyńcy! Значить, від Вагмана.

Лице о. Зварича протяглося.

— Ви відки знаєте?

— Значить, угадав! — сміявся далі Євгеній. — Знаєте, він був раз у мене і зарекомендувався мені яко добродій добродіїв. Ви сказали «dobroczyńcy», і мені зараз пригадалися його слова.

— Він вам говорив про мою позичку?

— Ні, але згадував про вас.

— А чого він у вас хотів?

— Е, там... інтерес... Зрештою поговоримо й про се... Але скажіть мені, як се сталося, що він дав вам такі великі гроші?

— Він просив мене не говорити про се нікому.

— А мене відіслав до вас, щоб ви дали мені поняття, що він за чоловік.

¹ Від добродійця, який не хоче, щоб називали його прізвище (польськ.).

— Гм... то диво! Та зрештою... Ну, певно, він боїться, щоб інші жида-лихварі не дізналися, що він помагає виривати хлопів із їх пазурів. А то би з'їли його!

— А я думаю, що вони знаються з собою, як лисі коні. Не бійтеся, жида не зроблять йому нічого.

— А з тими грішми то аж мені самому дивно було. Знаєте, я знав Вагмана ще здавна. То була хлопська п'явка — не дай Господи! Кілько людей той чоловік з торбами пустив!.. А від кількох літ якось щез, хлопам не зичить, відпродує обійстя, закуплені на ліцитаціях, назад хлопам. Кажуть, що тепер на панів кинувся.

— Що за причина такої зміни?

— А хто його знає. То страх мудра бестія. Може, занюхав там ліпший зиск. А на наших повітових панів він лихий за сина.

— Хіба він мав сина?

— Мав. Парубчак був так собі, гусяче повітря. Але староста за щось хотів допекти Вагманові і постарався, щоб його сина взяли до війська. Ну, розщибався Вагман, платив на всі боки, мало до криміналу не дістався, їздив до Львова, — ніщо не допомогло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь повиволікав різні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і помстилися на нім: син як пішов до війська, то вже більше не вернув.

— Як то?

— Нездара була, слабовите. Ну, а там — знаєте... Жид, нездара, ще, може, мали на нього око, ну, та й замучили. Не минули три місяці, а Вагманового сина випустили з касарні — але на окописько. То відтоді Вагман зробився, як кажете, добродієм добродіїв.

— Се він сам так говорив вам?

— Ні. Се я догадуюся.

— Але пощо ж би в таких разі він брався воювати з лихварями-жидами і помагати хлопам?

— Або я знаю.

— Що йому за інтерес зичити гроші на непевне, от, наприклад, вам? Адже ж я певний, що у вас маєтку нема настільки, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.

— За мене цілого ніхто й півтисячі не дасть, — мовив о. Зварич, махнувши рукою.

— Ну, то на яке ж він дав вам гроші?

— А на яке? Я йому розповів, яка справа. «Добре, — каже, — рятуйтеся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте мені скрипт, зобов'яжіться самі вести сю справу і сплачувати мені довг з процентами, то я вам гроші дам. А з хлопами я не хочу мати ніякого діла. І щоб ніхто не знав

про се, ані в селі, ані в сусідстві, прошу вас. Нікому не кажіть!» Та й по всій параді. Я зараз підписав скрипт і — гроші в руку. І до тижня всі хлопські довги в цілм селі сплачені, викуплено сто моргів, а я зробився громадським банкіром, і касієром, і ексекутором.

— І сплачують довжники?

— Точнісінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, упоминати, — ну, але у мене власного діла небагато, то й лажу по селі.

— Ну, а якби так, не дай Боже, вас не стало? Що тоді?

— Я се говорив Вагманові. А він сміється. «Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви».

— Дивно! Дивно!

— Стрілило щось до голови жилові. Ну, а нам чому не користати? Ех, якби-то наші кондеканальні хотіли троха менш політикувати, а більше попрацювати! Адже Вагман міг би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на півмільона оборотових грошей. Се мені інші жиди говорили. Адже тими грішми можна би при добрім порядку за десять літ цілий наш повіт вирвати з лихварських рук.

Довго ще вночі розмовляли Євгеній і о.Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи рятунку. Правда, о. Зварич, зайнявшись справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на інші справи. Про заснування читальні в селі не думав, а такі випадки, як затроєння дітей при щепленні віспи, як вибори до ради повітової і громадської, заставали його зовсім не приготованим. Він знав тільки своїх довжників у селі, але навіть не пробував витворити з них якусь свою партію і навіть стояв на тім, що всяка така партійна робота — непотрібна і шкідлива. Євгеній надармо силкувався переконати його, що се помилка. О. Зварич, як і всі чесні люди з обмеженим кругозором і тісною головою, вперто стояв на своїм, і вони пішли спати, не договорившись до нічого путнього.

XXXII

Термін у Гумниськах був назначений на дев'яту рано, тож Євгенію треба було виїхати з Бабинців дуже вчасно, щоб поспіти на сю годину. І справді, він виїхав, не бачившись рано з о. Зваричем, і велів Беркові поганяти не гаючись. Але насеред села мусив зупинитися. Коло криниці ждала на нього купка селян. Вони здалека поклонились йому і, держачи шапки в руках, наблизилися до брички.

— Здорові були! — привітав їх Євгеній. — А що, панове?

— Та ми хотіли би з паном побалакати, — мовив один із селян.

— Коли ж бо у мене часу мало. Спішуся на термін до Гумниськ.

— Ще пан стануть на час. А ми би дуже просили...

Євгеній велів Беркові зупинити коней. Селяни обступили бричку.

— Поперед усього прошу шапки на голови!

— Та вже най пан вибачають, — мовили селяни, беручи шапки під пахи. — Ми й так постоїмо.

— Ні, так я з вами й говорити не хочу.

Вони нерado понадівали шапки.

— Ну, що ж там у вас?

— Та ми би хотіли порадитись...

— Перепрошаю... Ви, бачиться, були вчора у о. Зварича разом з тими, — мовив Євгеній до одного з селян, пізнавши його. Інші всі були незвісні йому.

— А так, — мовив той.

— Чому ж ви вчора не говорили те, про що хочете говорити тепер?

— Та... при егомостеві ніяково. Єгомость не люблять... гніваються, коли хто говорить не до річі.

— Ну, що ж таке не до річі ви хочете сказати мені?

— Та ми би хотіли питати... Пан, певно, читають казети... Чи то правда, що навесну має бути велика війна?

— Війна? А відки ж мені се знати? Може, буде, а може, й ні.

— Ага, чуєте, куме, — моргали селяни один на одного, — може, й буде... Чуєте, що пан кажуть?

— Але чим же се таке цікаве для вас?

— Як-то? Для нас? Адже для нас цікавіше, ніж для кого. Коли війна, то кого женуть найбільше на війну? Хлопських дітей.

— Ну, то правда, — мовив Євгеній. — Але се ще не таке певне, чи буде війна. Певніше те, що не буде.

— Е, пан так тільки кажуть, аби нас не лякати, — недовірливо мовив один селянин.

Євгеній усміхнувся.

— Виджу, що вже без мене хтось порядно налякав вас.

— То пан кажуть, що в газетах іще нема певності про війну?

— Але ж то у газетах зовсім нічого ні про яку війну не говорять.

— А може, пан не читали тих найстарших газетів... тих цісарських... що від самого цісаря до всіх губернаторів і до всіх старостів ідуть? — закинув один селянин.

Євгеній чимраз ширше витріщував очі.

— Що вам, люди? Про які се газети ви говорите? Таких газет зовсім нема. Від цісаря до старостів жадні газети не йдуть.

— Е, пан жартують. Нам казали, що йдуть і що в них написано виразно, що навесну буде велика війна між нашим цісарем і москалем. Але між нарід сеї відомості не пускають, щоби нарід не полошився.

— Не слухайте сього, люди! Хто се вам наговорив?

— Та вже хто наговорив, то наговорив. Ми тільки хотіли знати...

— Як же ж ви будете знати, коли не вірите! — мовив Євгеній з досадою в голосі.

— Ей, пане! — гірко промовив селянин. — Вам то дурниці, а нам... Нашим дітям... Адже то війна, то не жарти.

— Але ж ні про яку війну нічого не відомо.

— Не відомо, кажете. А отже бранка буде.

— Бранка? Ну, певно, бранка буде, як кожного року. Та хіба се така страшна річ?

— Як кожного року? Е, ні, пане. То не така бранка. То перед війною бранка, така, що лише кривого та сліпого пустять.

— Та хто се наговорив вам? Люди, хрестіться!

— Та ми, власне, про се хотіли пана спитати.

— Про що?

— Та про ту бранку.

— Кажу вам: бранка буде така, як кожного року.

— А рекрутів зараз поженуть до огню?

— До якого огню?

— Ну, пане. Видно, що ви тої річі не знаєте, — мовив один селянин.

— А я виджу, що з вами нема що говорити, — мовив Євгеній. — Гоніть, Берку!

Але поки Берко рушив з місця, один селянин скочив у бричку.

— Вибачайте, пане, — мовив він. — Їдьте, Берку! Я потому за селом злізу. Бричка рушила. Селянин сів обік Євгенія.

— Ну, скажіть мені, будьте ласкаві, — обернувся до нього Євгеній, — що се за дурниці натуркав вам хтось у голову?

— Та я би пану сказав, але бачите, — і він моргнув на Берка, що, обернений до них плечима, поганяв коні.

— Та говоріть, говоріть! Бричка туркоче, то він не зрозуміє.

Селянин, присунувшись до нього ближче, почав оповідати.

— Та от так. Знають пан пана Шнадельського?

— З лица не знаю, а так дещо чував.

— То правда, що то великий пан?

— Не знаю, чи великий на зріст.

— Ні, я не про зріст. Але так, учений пан, великий адукат?

— Здається, що не дуже.

— Не дуже? Ой, дуже. Кажуть, що був у суді, а як пізнав там усі порядки, то поїхав до Відня до самого цісаря і сказав так: «Найясніший монархо! В Галиції суди дуже несправедливі, простому народові велика кривда дієся». То найясніший монарха дозволив йому виступити з суду, і зробити адукатом, і боронити простий нарід.

— Хто вам се сказав? — з зачудуванням спитав Євгеній.

— Та так скрізь по селах говорять.

— Бо я інакше чув, — мовив Євгеній. — Я чув, що пан Шнадельський був у суді, покрав там щось, і його нагнали. А адвокатом він не є і не має права бути.

Селянин похитав головою при тій мові, — очевидно, не вірив їй.

— Е, то, може, пан не про сего Шнадельського чули. Бо сей — то дуже великий пан і вчений адукант.

— Я чув тільки про одного Шнадельського, — мовив Євгеній. — Ну, але коли конче хочете, щоб то був не той, то нехай вам буде й не той. Ну, і що ж він?

— Та був у нас у селі, в громадській канцелярії, і оголосив: навесні буде велика війна, а взимі незадовго буде велика бранка. Будуть брати всіх, хіба кривих та сліпих ні, а кого візьмуть, то зараз у мундур, до обрихтунку, а потім зараз до огню. А хто би хотів реклімуватися або й так увільнитися, то нехай удасться до него. Він один може то зробити. Правда, що то буде троха коштувати, але іншої ради нема.

— А питали ви його, кілька би то коштувало?

— Казав, що найменше п'ять соток.

— Видно, на багачів полуює. Ну, і що ж, зголосилися деякі до нього?

— Та в нашій селі нас вісім. У мене син одинак, власне має йти до першої класи, а у кума Степана старший син жонатий на боці, вийшов із клас, а молодший при батькові на господарстві, а у Демка п'ятеро дітей дрібних, тільки старший здатний до праці. І так у кожного коли не се, то те. То вже гадаємо собі: ліпше мені півгосподарства стратити, ніж свою дитину на явну загибель пускати. Адже господарство — річ набутна, а своєї крові жаль.

— Ну, і подавали ви йому деякі завдатки?

— Та певно. Без того й говорити з нами не хотів. Нижче десятки й не дивився. «Не думайте, — говорив, — що то легка річ!» Я дав п'ятнадцять ринських, а деякі й по двадцять подавали.

— І кажете, що в уряді громадським се голосив?

— А так.

— І багато людей се чуло?

— Та щось нас п'ять чи шість.

— Війт чув?

— Ні, війт вийшов. А нас він просив не розголошувати сего. «Бо, — каже, — наказ вийшов із Відня робити все в тихості, аби нарід не перепудився».

— І як гадаєте, чи тільки в вашім селі він був у тій справі?

— Ей, де! Був і по інших. Декуди люди не хочуть признатися, а деякі говорять. Та він і інші адукацькі справи провадить. Берся ґрунти виходжувати, лівентарі виробляти.

— І за все каже собі так платити?

— Ну, та певно. Без того не можна. — А по хвилевій мовчанці селянин запитав: — Ну, і що ж нам пан радять робити? Виходжувати того увільнення чи ні?

— Що ж я вам буду радити? — мовив Євгеній, у якого в серці бралася розпука при тім оповіданні. — Знаєте, господарю. Аби я вам і найліпше порадив, то знаю наперед, що мене не послухаєте і зробите так, як вам скаже той пройдисвіт. А в таким разі шкода моїх слів.

— Та най пан не гніваються! — мовив селянин, трохи ображений Євгенієвими словами. — Ми пану дурно не схочемо.

Євгеній скипів.

— Стійте, Берку! — скрикнув він.

Бричка зупинилася.

— Прошу вас, пане господарю, злізайте і не доведіть мене до злості! Селянин зліз. Він, очевидно, не надіявся сього. Опинившись на землі, він ще раз обернувся до Євгенія.

— І нічого нам пан не порадять?

Євгеній ужив усіх сил своєї душі, щоб перемогти своє зворушення і свій біль над темнотою та поганими привычками тих людей.

— Слухайте, чоловіче. Говорю вам по щирості і нічого від вас не хочу за сю раду. Не дайте себе обдурювати! Ніякої війни ані великої бранки не буде. Ніякий пан ані адукат не має права увільнити ваших дітей від війська, окрім тих, що мають право до рекламації. Хто вам інакше говорить, той дурить і туманить вас. Розумієте?

— Т-та розумію, — якось нерадо мовив селянин.

— Ті гроші, що ви йому дали, то так, як би в болото викинули. Коли маєте свідків, то скаржите його до суду за видурення, розумієте? То його замкнуть до криміналу, і побачите, що він за адукат. А не маєте свідків, то плюньте в те місце, де були гроші. А більше йому не давайте і інших остерігайте. Зрозуміли?

— Та зрозумів.

— І вірите мені?

Селянин почухався в потилицю.

— Ну, то йдіть і робіть, як знаєте. Гоніть, Берку!

XXXIII

Гумниська — мале, брудне жидівське місточко. Вулиці повні вибоїв, тільки в головнім осередку вимощені річними кругляками, по яких селянські вози диркочуть, мов кепський грач по клавішах розстроеного фортеп'яна. Передмістя мають характер села; осередок виглядає мов збірка мурованих коршом. Тільки коло так званого ринку стоїть кільканадцять одноповерхових кам'яниць. У одній із таких кам'яниць, розуміється, жидівській, міститься цісарсько-королівський повітовий суд — містився в ту пору, в якій іде наше оповідання. Суд у тім місточку заведено недавно, то й дому власного для нього ще не було.

Ринок, при яким містився суд, — се була широка квадратова площа, з калюжею на середині, з купами сміття тут і там, з теребовельськими тротуарами з двох боків а з кругляковими хідниками з двох інших. З усіх боків до ринку виходили жидівські склепи, в сінях домів сиділи при своїх столах там булочниці, там крамарки з стяжками, іглами, шилами, каменями до острення кіс, ременями і шапками, там шевці з утнівськими чобітьми або оліярниці з олієм, що ширив на сто кроків довкола душний неприємний сопух. Бруд, занедбання — отсе було головне, що кидалося в очі і у всі змисли в тім місточку і в тім ринку. Щось спирало груди, очі втомлялися, блукаючи по самих непринадних предметах, думки робилися понурі. В торгіві дні на тім ринку й на тісних вуличках та торговлицях ішла пекельна гармонія: квичали поросята, ревли воли, скрипіли немазані колеса, кричали, гейкали та сварилися селяни, шваркотали жида, викрикували свої товари перекупні, протискаючися поміж вози, а на возах то плакали, то проразливо свистали діти, взяті до міста на те тільки, аби було кого лишити при конях, поки старі поорудують на підсіннях, по склепах та по шиночках, що їм треба й не треба. Вереск і гармидер, п'яні співи і завзяті «торги» рвали слух; щоб тут міг хтось весело, щиро сміятися, чути себе свободним і вдоволеним, — се видавалося чимсь диким і невідповідним до сього місця, не до лица його загальній фізіомії.

І гумниський суд своїм виглядом достроювався до тої фізіомії. Камениця не стара ще, але обдряпана, оббита дощами і сполоскана згори додолу потоками дощівки, що текла з дірявих ринів. Сіни широкі вели на вузьке, темне і брудне подвір'я, завалене якимись старими бочками та поламаними возами. З сіней направо й наліво йшли сходи на перший поверх, де находилися канцелярії і зала розправ; і сходи,

і стіни, і коридор на першій поверсі, і зала — все було брудне, запорошене, заболочене, занедбане. Дерев'яна підлога на коридорі була по-протирана ногами так, що в многих місцях крізь дошки видно було голу цеглу; поруччя на сходах було слизьке від бруду; повітря всюди було сперте, затхле і нездорове, хоч у одиночій вікні, що з коридора визирало на якийсь поганий закуток, були вибиті дві чи три шиби.

Євгеній прибув до суду пів до дев'ятої і застав коридор, повний селян, міщан, жидів, жінок і мужчин. Деякі сиділи на сходах, інші стояли на коридорі, держачи капелюхи в руках; жида шваркотали щось, жінки зітхали важко, хрестилися та шептали молитви. Всі очі від часу до часу позирали на двері зали розправ, відки мав появитися «пан секретар», щоб викликати справи, які сьогодні на денній порядку.

Євгенієв клієнт, громадський радний із одного з поближких сіл, гарний чорновусий чоловік яких 35 літ, побачивши свого адвоката, протопився до нього, привітався з ним і, відводячи його трохи набік, шепнув:

— Усе добре, прошу пана адука.

— Що добре?

— Та з моєю справою.

— А що, відступив жид від оскарження?

— Е, ні!

— Свідків маєте?

— Свідків? Яких свідків? Жид має свідків.

— Але ж ви мали мати своїх.

— Нащо?

— Ну, щоб посвідчили вашу невинність.

— Мою невинність? Але ж я не потребую її посвідчувати. Я таки набив жидів.

— І признаєтеся?

— А певно.

— Ну, то що ж доброго вам трафилось?

— Най лише пан адукат питають жидових свідків, за що я його набив.

— Ну, розуміється, що буду питати. Сам суддя буде питати.

— Ні, прошу пана, суддя не буде питати.

— А ви відки знаєте, що не буде?

— Побачать пан.

— Ну, ну не бійтеся, я своє зроблю.

В тій хвилині двері від зали отворилися, в них появився возний, прочищуючи дорогу, а за ним молодий панич, протоколянт пана судді Страхоцького, з аркушем паперу в руках. Увесь народ лавою повалив до нього. Протоколянт серед загального гуркоту і шуму почав відчитувати лісту розправ.

— Абіхт Хаскель — нема. Анштелер Фроім — нема. Бабій Митро — нема.

— Є, є, прошу пана! — запищав малий чоловічок із юрби.

— Добре, добре. Бабій Митро є.

І, зачеркнувши оловцем назву присутнього, читав далі. Хто не відізвався в тій хвилі, не був моментально присутній, не дочув своєї назви серед шуму, того справа спадала з порядку денного.

— Але я тут! Ось де я, Абіхт Хаскель! — кричав пейсатий жид, вбігаючи задиханий із сходів.

— Пропало. Було обізнатися тоді, коли вас читано. Дістанете другий термін.

Се «філізовання» тяглося з півгодини. Поминені зголошувалися, просили, сперечалися, деякі починали лаятись; протоколянт грозив, що велить арештувати непокірних. Роззяви-селяни, що не обізналися в першій хвилині, чухалися в потилицю і зітхали важко, але не відходили, мнучи в руках «форлядунки» і ждучи таки ще якоїсь ласки Божої. Із ста п'ятдесятьох справ, покладених на порядку деннім, скинено таким робом цілих вісімдесят. Коли вибила дев'ята, викликування скінчилося, протоколянт вернув до зали, возний станув при дверях, і почалися так звані «пискові» розправи.

Євгеній зараз при початку викликування ввійшов до зали, де вже сиділи суддя Страхоцький і заступник прокуратора, ще молодий урядник, що з дуже неособливим успіхом силкувався надати своєму дитяченуївному і смішкуватому лицю вираз урядової поваги і строгості. Суддя Страхоцький — то був маленький худенький чоловік з надзвичайно малою головою і ріденькою бородою. Хоча мав уже близько шістдесят літ, то проте виглядав щось мов недозріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лица заляканий, очі вогкі, мов ось-ось йому збирається на плач; рухи нерівні, нерішучі, немов він ніколи не знав, що робити. В суді його знали всі як зовсім невжиточного суддю. Надзвичайно тупий у науках, він переходив у гімназії з класи до класи то просьбами, то протекціями, а одиноке, чого добре навчився під час університетських студій, се була гра в більярд. Зате коли прийшло до державних екзаменів, він був змушений перший раз у своїм житті напружити свій мозок. З тяжкою бідою він зробив судейський екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума. Його вилічили, але його духовні здібності від того часу зробилися, коли можна, ще менші, ніж були. Проте він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей, не тямлячи ані законів, ані суджених справ і маючи собі тільки одно дуже просте правило: робити відповідно до сказівок прокуратора. Але раз трафилася йому неприємна пригода: чи то прокуратор хотів зажартувати собі з нього, чи, яко запалений мисливець,

справді був розлючений на селянина, що ніччю застрілив у свій бараболі дика і не віддав його пану, але сам іззів, — досить, коли прийшлося судити селянина за лісову крадіж, прокуратор приватно сказав Страхоцькому: «Я би такого злодія засудив на смерть, нехай би його повісили!» І Страхоцький ні сіло ні впало засуджує хлописька на смерть і зараз пише до ката в Голомуці, щоб приїжджав вішати. Справа наробила скандалу, і Страхоцького взяли знов до шпиталю. Але там сконстатували у нього органічну хибу і випустили його по кількох тижнях. У нього були широкі сімейні зв'язки, і йому виеднано те, що його знов узяли до суду, навіть авансували на радника, але не давали йому ніякої справи вести самостійно. Він укупі ще з кількома подібними інвалідами належав до постійних меблів при всяких розправах; се були так звані «неперемінні вотанти». Страхоцький звичайно дрімав під час розправи або, обернувшись плечима до публіки, писав пальцем по склі, писав усе однооднісіньке слово «dobrze»¹, а коли прийшлося голосувати, то завсіди віддавав голос в душі внесків прокуратора. Се, по його думці, була найліпша міра для виміру справедливості. Так він прослужив довгі літа, і йому лишалося вже небагато до вислуження повної пенсії. Але в судівництві повіяло трохи іншим духом, від совітників зажадали справжньої роботи, а не самого кивання головою на прокураторські внески, і хоча інституція «неперемінних вотантів» не перевелася зовсім, то проте старших повисилано на пенсію, а Страхоцькому віддано управу повітового суду в Гумніських. Бідний чоловік мало не плакав, одержавши такий несподіваний аванс, але президент потішив його. «Дам пану совітникові наразі дуже інтелігентного практиканта, то він буде пану допомагати, а пан совітник будуть ласкаві держатися у всьому його вказівок. Сей практикант — дуже здібний правник і не схоче робити собі жартів з пана совітника, то вже на нього можна спуститися».

От так підготовлений, пан суддя Страхоцький рушив до Гумніськ і взявся робити справедливість у повіті. Практикант справді показався дуже здібним, так що людність ані в тоні ведення розправ, ані в їх скорості, ані в самих вирокх не бачила ніякої зміни. Суддя був «острий», се так, але такий самий був і його попередник, і так, мабуть, і Бог приказав, щоб усі судді були ostrі, щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою і шибенницею. Які були їх вирокх, наскільки відповідали законові, про се селяни здавен-давна не знали й не думали: вони знали одно, що судового вирокх ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, які вийдуть на лотерію.

¹ Добре (польск.).

XXXIV

Євгеній знав Страхоцького ще з часів, як сей був «неперемінним вотантом», але, знаючи, що у пана судді пам'ять коротка, представився йому і заявив, що заступає справу Ілька Марусяка.

— А, пан меценас, пан меценас, — засуєтився суддя. — Прошу, прошу! Ось ваше місце. Аякже, аякже, Ілька Марусяка. Будемо його судити нині. Добре, добре!

Євгеній представився заступникові прокуратора і зайняв своє місце. Суддя тим часом приступив до вікна і почав своїм звичаєм писати пальцем по спітнілій шибі. Та ось увійшов практикант, що поводився тут зовсім як господар дому. Він уклонився Євгенію, наблизився до нього і спитав:

— Пан меценас заступають Ілька Марусяка?

— Так.

— Будемо старатися, щоб якнайшвидше прийшов на чергу. Прошу пана совітника!

Пан Страхоцький, почувши сей голос, покинув свою каліграфію і подріботів на своє місце.

— Ага-га, починаємо, починаємо! — пищав він, сідаючи.

— Возний, заличте — хто там перший? Ага, Митро Бабій і Олекса Чапля, — мовив практикант.

Возний отворив двері зали і крикнув до сіней:

— Митро Бабій і Олекса Чапля!

В сінях залопотіли важкі чоботи, і по хвилі ввійшли два селяни в латаних кожухах, поклонилися низько і станули при дверях. При їх виді лице судді Страхоцького з добродушно-заляканого зробилося якимсь тупо-жорстоким.

— Ближче сюди! — запищав він.

Селяни зробили два кроки і знов зупинилися.

— Ближче сюди! — знов запищав суддя і почервонів на лиці. Селяни знов рушили несміло наперед, аж возний узяв їх за плечі і, попихаючи, поставив перед судейським столом.

— Чого вам треба? — запищав до них Страхоцький.

Селяни поклонилися.

— Та проше ласки найяснішого трибуналу, нічого!

— Як то нічого? Адже маєте нині термін!

— Так, так.

— За образу честі, — докинув практикант.

— Ага, за образу честі, — мовив суддя.

— Та то проше найяснішого трибуналу — яка то образа була? Він мене назвав злодієм, я його назвав злодієм, — ну, то вирівнялося. Він мені, вибачайте, матір спаплюжив, я йому спаплюжив матір, ну, то жадній кривди нема!

— А за що ж ти його заскаржив?

— Та бо, прошу пана, він мене назвав соціялістом, а я того не міг стерпіти.

— То така тяжка образа?

— А так. Сказував мене на ціле село.

— А що ж того значить?

— Та то ніби, що я десь церков обікрав.

— Та не брешіть-бо, куме! — перервав йому другий селянин. — То лиш вам так наговорили! То зовсім так не значить.

— А що ж то значить? — запитав суддя.

— Та то, прошу пана, значить, як хто в великий піст скоромне їсть.

Прокуратор, Євгеній і практикант засміялися. Суддя Страхоцький дуже не любив сміху. Йому все здавалося, що то з нього сміються, тож, зирнувши гнівно по присутніх, піднесеним голосом запищав до селян:

— І ви, драби, задля такої дурниці смієте трудити суд?

— Та ми вже перепросилися, прошу пана судії.

— Перепросилися? Коли?

— А от тепер, у сінях.

— Тепер? А не могли ви перепроситися вчора і не тратити дня на термін? Ну, коли вже тут прийшли, то мушу вам дати пам'ятку. Посидите оба по добі в арешті, щоб знали на другий раз, як докучати судові.

Євгеній аж ахнув при такім несподіванім обороті справи, тим більше, що оречення судді не було ніяким вироком, бо ж справа була залагоджена перед судом. Практикант і прокуратор зирнулися і всміхнулись. Практикант так само всміхнувся й до Євгенія; видно було, що вони привикли до таких концептів пана судді.

— Возний! — крикнув пан Страхоцький. — Поклич ординанса, нехай візьме отсих двох і заведе до арешту!

Селяни стояли як остовпілі, далі почали проситися.

— Возний, виведіть їх! — мовив практикант і значучо моргнув возному. Сей приступив до селян, шепнув їм щось, і вони зараз успокоїлися і пішли — розуміється, не до арешту, а на вулицю.

Викликано другу справу — двох жидів-конкурентів. Рум'янець гніву відразу уступив з лиця судді. Жидівські справи були звичайно замотані, і він полишав ведення розправи прокураторові і практикантові, що любили розмовляти з жидами жаргоном, для нього майже зовсім не

зрозумілим. Бідний суддя нудився, і нараз, коли практикант випитував жидів про справу, Страхоцький з плачливим видом обернувся до нього:

— Пане, але ж я не урядую!

Практикант перервав індагацію і глянув на суддю.

— Дайте ж мені хоч який акт, який папір, щоб я знав, що урядую.

Практикант схопився з місця, виняв із шафи перший-ліпший плік актів і тицьнув його під ніс судді, що зараз углибився в читання якихсь зовсім не зрозумілих для нього зізнань, рекурсів і реплік і був зовсім заспокоєний. Проходячи попри Євгенія, практикант сказав йому півголосом: коли має ще залагодити які справи, то може йти, бо перед Льком Марусяком на порядку ще десять інших справ, а в тім числі три жидівські, а се потриває в усякім разі зо дві години. Євгеній пригадав собі, що справді має поробити деякі виписки в реєстратурі, і вийшов, наказавши Марусякові, щоб пильнував черги і не відходив нікуди. Через півтори години, поробивши виписки і поснідавши в поблизькій заїзді, він вернув. Марусяк сидів на коридорі під стіною.

— Ну, що? — запитав його Євгеній. — Ще вас не кликали?

— Ні. Ще там якісь жиди шваркочуть.

Марусяків противник, високий сивобородий жид, ходив по коридорі і спідлюба позирав то на Марусяка, то на адвоката. Присутність адвоката, видимо, непокоїла його.

— От Юда! — гнівно шептав Марусяк до Євгенія, затискаючи кулаки. — Глядіть, як нас пасе очима. З'їв би, якби міг. Адже підплатив судію, щоб мене конче засудив, щоби я не міг бути вибраний до ради громадської.

— Як то підплатив? Хіба суддя бере?

— Не судія, а судііха. Адже його Рухля ще вчора голосила: «Ну, ну, піде Марусяк завтра на термін, а верне за місяць. Скажіть йому, щоб набрав досить футрашу, бо буде годувати не тільки себе, але й арештантські воші. А в раді громадській тоді буде, як на моїй долоні волосся виросте».

Марусяк ще щось хотів говорити, коли жид підійшов до Євгенія і, торкнувши його за плече, мовив, підіймаючи ярмурку на голові.

— Bitte Sie, Herr, auf ein Wort!¹

— Чого вам треба? — запитав його Євгеній.

— Я би хотів просити... Я би мав пану щось сказати...

— Говоріть.

— Але я би хотів у чотири очі.

— Говоріть і в шість. Я з вами ніяких секретів не маю.

— То пан адукал? І пан хочуть боронити отсеґо-о?

¹ Прошу вас, пане, на одне слово! (Нім.)

— Так.

— А пан знають, що то за чоловік?

— Знаю.

— Та-а-ак? — протягнув жид. — Ну-ну!

І він відвернувся, силкуючися надати своєму лицю згрідний і бай-дужний вигляд. Євгеній знав сей жидівський маневр. Він знав, що жид не має нічого особливого сказати йому, але рад би своїм секретним говоренням з адвокатом наполохати селянина, посіяти в його душі недовіря до адвоката, а се в усякім разі можна буде потім використати. Сього власне не хотілось Євгенію, і для того він ніколи не піддавався на такі маневри.

Та ось, нарешті, викликано справу Лейби Хамайдеса против Ілька Марусяка. Євгеній, а за ним обі сторони ввійшли до зали. В ній було вже душно, чути було запах цибулі, хлопських кожухів і людського поту. Страхоцький сидів на своїм кріслі блідий, змучений і майже сонний. Прокуратор сидів також задуманий; у нього була молода і гарна жінка, яку він дуже любив, але не менше підозрівав, що ошукує його з капітаном від уланів. Була власне одинадцята — пора, коли його Міля одягається і коли — говорено йому — капітан заходив до неї кілька разів. Прокуратор кляв у душі отсей проклятий уряд і всі ті справи, що заставляють його сидіти тут і не дозволяють хоч на хвилину скочити додому, поглянути, що там робиться. І ще той дідьчий адвокат! Якби не він, можна б було спокійно тепер зробити перерву хоч на півгодини; а так Страхоцький уперся конче перевести ще сю розправу і позбутися Євгенія і аж тоді зробити перерву. А тоді для нього бігання додому може бути зовсім безпредметове. Тільки один практикант держався бадьоро і свобідно і був, бачилось, душею сеї зали. Він випитав обі сторони *quo ad generalia*¹ і, ткнувши Страхоцькому якийсь папір у руки, взявся за перо, щоб протоколювати розправу.

— Ну, ти, Ілько — як там тебе? — Марусяк, признаєш себе винним? — запитав суддя.

— Ні, — відповів Ілько.

— Ні? Як то ні? Адже ж ти бив Лейбу.

— Та бив.

— А знаєш, що бити не вільно?

— Та знаю.

— І як же ти смів його бити?

— Бо мусив.

¹ Щодо родоводу (*лат.*).

— Як то мусив?

— Бо він би був мене набив.

— Був би тебе набив? А ти як знаєш, що був би тебе набив?

— Бо кинувся на мене з колом.

— То най би був бив, а ти б його був заскаржив.

— Ні, дякую красенько. Волинь він мене скажити.

— Ну, то тепер будеш сидіти за бійку. Пане Лейбо, правда то, що ви хотіли його бити?

— Неправда, прошу високого трибуналу, — мовив Лейба, піднімаючи ярмурку на голові. — Відки він знає, що я хотів?

— А видиш! — мовив Страхоцький до Ілька. — Лейба каже, що то неправда. То він перший кинувся на вас? — обернувся він знов до Лейби.

— Він перший ударив мене.

— А ви його вдарили?

— Ні, ані разу! То ще не все, прошу високого трибуналу. Він обікрав мене.

— Брешеш, жиде! — крикнув Ілько.

— Я маю свідки. Він обікрав мене, а коли я упімнувся за своє, він ще й набив мене. Я три неділі лежав хорий.

— Ти міг лежати й три роки, бо й так нічого не робиш, тільки кров ссеш із людей, — буркнув Ілько.

— Мовчи, хлопе! — завищав суддя. — Ах ти, поганине! Чи бач його, обікрав, ще й набив, і ще й лається перед судом! Кличте свідків!

— Перепрошаю пана совітника, — відізався Євгеній, — я хотів би запитати дещо у пана Лейби Хамайдеса.

— А, прошу, прошу! — поквапився суддя.

— Пане Лейбо, — мовив Євгеній, обертаючись до Лейби, — ви ще досі не сказали нам, де то була та бійка?

— Де була? Де була, то була, а бити не вільно.

— Ну, се вже побачимо, а я просив би відповісти мені на моє питання.

— Що я буду пану відповідати! — буркнув жид і відвернувся лицем до судді.

— Прошу занотувати в протоколі, що пан Лейба не хоче відповісти на моє питання. Ну, то, може, ви, Ільку, скажете нам, де се було?

— В моїй хаті.

— А що ж робив пан Лейба в вашій хаті?

— Видумав собі якусь крадіж і прийшов робити ревізію.

— Ну, то, певно, прийшов з війтом?

— Ні.

— З присяжним?

— Ні.

— З польовим або з ким-небудь із громади?

— Ні.

— Як то, сам?

— Ні, не сам. Узяв собі до помочі двох жидів і ще трьох п'яків, таких, що у него днюють і ночують. Влетіли нападом до моєї хати, перестрашили жінку і дітей, а коли я запитав їх, яким правом нападають мене, Лейба казав мене в'язати, а потім кинувся на мене з буком. Ну, я мусив боронитися.

— Правда се, пане Лейбо? — запитав Євгеній.

— Неправда!

— Ага, преці маємо відповідь.

— Нехай свідки скажуть, — мовив Ілько.

— Прошу високого трибуналу, я противлюся його свідкам.

— Але ж се ваші власні свідки, ті, яких ви привели, — мовив протоколянт.

Жид не знав, що на се сказати. Покликали першого свідка, Лейбового зятя Гершка.

— Скажіть нам, Гершку, що ви знаєте про сю справу? — запитав суддя.

— Я те знаю про сю справу, — забалакав Гершко швидко, мов говорив вивчене напам'ять, — що отсей Ілько вкрав у могого тестя вночі...

— Перепрошаю пана совітника, — перервав його бесіду Євгеній, — я би просив заприсягти сього свідка.

— Що? Заприсягти? — скрикнув Гершко і зирнув на адвоката ненависним оком.

— Ага, ага, заприсягти, — похопився суддя і нараз зупинився. — Але бо... А пан прокуратор мають який внесок?

— Згоджуюся з внеском пана оборонця.

— Ну, Гершку! Будеш присягати, — обернувся суддя до свідка.

— Я? Присягати? На таку дурницю?

— То не дурниця. Ви зачали говорити про крадіж, — замітив Євгеній.

— Про крадіж? Що то за крадіж? Ділетка кукурудзи — хіба то крадіж? — змагався жид.

— Принесіть тору! — мовив суддя до возного.

Жид поблід, затремтів.

— Прошу високого трибуналу, я не буду присягати.

— Мусиш, лайдаку! — озвірівся на нього суддя.

— Я не можу. Я не знаю сеї справи докладно. Я нічого не бачив. Я бачив, але не все. Я... я... Я Лейбин свояк. Я зрікаюся свідочтва.

— Прошу записати заяву свідка до протоколу, — спокійно мовив Євгеній.

Гершка пустили. Він сів на боці і почав хусткою обтирати піт із чола; був увесь мокрий, мов із лазні вихопився. Все тіло на нім дрожало.

Другий жид таки мусив присягати, але був так змішаний, що з його зізнань ніхто не міг бути мудрий. Про крадіж він чув від Лейби, бійку бачив — се було в Ільковій хаті, але чого він там зайшов і як прийшло до бійки, сього він не міг собі пригадати. Покликано хлопів. Ті присягали байдужно, але з їх зізнань стверджено зовсім не те, чого хотілося Лейбі. Виходило, що про крадіж кукурудзи Лейба почав говорити аж того дня, коли зчинилася пригода, що того дня мали бути вибори до ради громадської, що Лейба перед тим радився з деким із громадян, як би не допустити Ілька до ради, і ухвалено кинути на Ілька підозріння за крадіж, наробити йому сорому ревізією в його хаті і так знеславити його в громаді. Лейба казав війтові йти на ревізію, але війт не хотів, то Лейба пішов сам, і так зчинилася бійка.

— Чи у вас Лейба така велика власть у селі, що може розказувати війтові? — запитав Євгеній.

— О так, у нас що Лейба скаже в селі, то мусить бути.

Переслухи скінчилися. Встав прокуратор.

— Справа про крадіж досі не вияснена, і щодо неї ведеться слідство; в усякім разі на оскарженім тяжить підозріння. А справа побиття Лейби очевидна, оскаржений сам признався. Всі зізнання свідків у тім факті нічого не можуть змінити, бо про конечну оборону тут не може бути мови. От тим-то я піддержую оскарження і прошу засудити оскарженого.

Євгеній почав вияснювати справу, але бачив, що суддя немов дрімає і майже не слухає його промови. Він говорив коротко, зводячи докупи зізнання свідків і виказуючи нестійність обвинувачення. Суддя, очевидно, почав нетерпеливитися. Протоколянт пильно писав щось на карточці.

— Розправа скінчена. Слухайте вироку! — пискнув суддя.

Всі повставали.

— В імені його величества цісаря, — зачав він, дивлячись на вікно, та потім нараз глипнув на Ілька, і його хопила за серце злість на сього мужика, що так багато часу мусив з ним згаяти, і він, хапаючися жменюю за живіт і корчачись, пищав далі: — Ти, злодію, розбишако, суд признає тебе винуватим і засуджує на чотири тижні арешту.

Він зупинився, щоб перевести дух. В тій хвили протоколянт всунув йому в руки записану картку паперу. Суддя перебіг її очима, і на його лиці виступив плачливий вираз.

— Але пан прокуратор піддержує оскарження! — мовив він майже крізь сльози, мов дитина, невинно висічена, нахиляючися до протоколянта.

Сей устав і щось живо почав толкувати йому. На лиці судді, мов на лиці дитини, малювалися за чергою зачудування, перестрах і тупа резигнація. Протоколянт сів на своє місце, а суддя взяв картку до рук і почав читати:

— Однак ж з огляду, що крадіж не доказана і що бійка була наслідком безправного нападу Лейби на дім Ілька і в тім разі зовсім оправданим супротивленням, то суд увільнює оскарженого Ілька Марусяка від вини і кари.

— Ай вай!! — зойкнув Лейба.

Прокуратор поклонився і сів, переглядаючи дальшу справу. Євгеній і Марусяк, поклонившись судові, вийшли з зали.

— Я знав, що так буде, — радісно мовив Марусяк, перериваючи важкі Євгенієві думи при виході з сього захисту справедливості.

— Ви знали? А то відки?

— О, пан практикант у нас добрий панич. І недорогий. Тут давніше пан ад'юнкт був, о, то до того з чим-будь не можна було показатися!..

XXXV

Відбувши ще два терміни і залагодивши все, що мав залагодити в Гумніських, та пообідавши в жидівськім заїзді, Євгеній таки того самого дня рушив з поворотом, але іншою дорогою, на Буркотин. Хоча ся дорога була дальша, то проте Євгеній не хотів ночувати в Гумніських, надіючися таки бути коло півночі дома. Загорнувшись добре в подорожню бунду, він велів Беркові поганяти коней і, опершись плечима о зад каретки, віддався своїм невеселим думкам. Він був загалом невисокої думки про наше судівництво, але те, що бачив у Гумніських, могло б було менше загартовану душу довести до розпуки. Той мертвий шаблон, та ремісницька буденність вимірювання справедливості, повна зневага до провідних ідей законодавства і панування мертвої букви, та ще в сполученні з повною безцеремонністю людей, отупілих або й зовсім хорих духом, — тут доведені були до справжньої карикатури на всяке судівництво. До якої байдужності на закон і на людську кривду треба було дійти, щоб не тільки видавати подібні вироки, як їх видає Страхоцький, але толерувати їх! Ну, та Страхоцький — напівідіот, йому й не диво. Але що ж ті, що, знаючи його, вислали його сюди «на вислугу»? Навіть хоч би прокуратор і практикант паралізували його ідіотичні присуди, то й тоді ще його спосіб ведення розправ мусить підкопувати повагу того «найвищого царського атрибуту», тої порфіри, вложеної на блазня. Та чи паралізують же вони все? Практикант, як бачимо, бере, Страхоцький, хоч ідіот, а також свою користь нюхом чує, а прокуратор, молодий чоловік, обтяжений сім'єю, дбає про аванс і, певно, не схоче для якоїсь там хлопської кривди заводити історій і робити скандалу, значить, псувати собі кондуїту в вищих сферах. Певна річ, Страхоцький — виїмок, але, на нещастя,

¹ Ой горе! (Єврейськ.)

образ «малого суду», який бачив Євгеній у Гумніських, — не виїмок, а тип. На се складається багато причин: і само збюрократизування судівництва, що заставляє людей з найменшою дрібницею волочитися по судах, і величезне число справ, які мусить залагоджувати один суддя і які навіть найздібнішого й найсумліннішого чоловіка з часом доводять до байдужності і отупіння; і саме життя в малих місточках, далеких від усякого духового і товариського життя, де урядникові поза кругом своєї сім'ї лишається тільки шинок і карти; і дуже невелика пенсія, що у людей, обтяжених сім'єю, просто відчиняє двері перекупству, а особливо влазливому, цинічному жидівському перекупству; і вкінці сама тісна та невисока освіта наших суддів, прокураторів та адвокатів, оте нещасне «Brotstudium»¹, що не дає такому функціонерові нічогосінько, крім знання параграфів, не торкаючи ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу і серце і випускаючи його в світ машиною, яка й працює так, як її наведуть переможні обставини.

Якою ж іронією супроти сього бриніли в Євгенієвих ухах пишні фрази про незалежність судівництва, про непідкупність суддів, про строгу легальність їх поступування і про високе почуття справедливості різних пресвітлих трибуналів, до якого так часто в своїх промовах люблять відкликатися адвокати. Адже ж оте інстинктове у Страхоцького пильнування, що скаже прокуратор, — се не одинцевий феномен, воно має свою довгу і міцну традицію! Адже важніші слідства робляться скрізь по Галичині по вказівках прокуратора, а через нього звичайно по вказівках політичної власті. Адже ж кождий трибунал у Галичині має суддів, — вони не раз становлять більшість, — що, так само як Страхоцький, ховають сумління у жменю, а зате наострюють ухо якнайпильніше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адміністрацією — перша основа справді незалежного судівництва — у нас існує тільки на папері, а на ділі се ідеал, до якого нам дуже далеко.

А коли Євгенієва думка від тих «вищих сфер» перейшла вниз, до народної маси, до селянства, йому зробилося страшно. Адже ж те, що він бачив сьогодні — і чи тільки сьогодні! — ті погляди селян на суди і судівництво, ті їх чуття, з якими вони входять до судового будинку, се ж усе око-в-око те саме, що було перед 1848 роком. Змінилися форми, але дух, суть патримоніального судівництва живе й досі. Той сам, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з нього податки, виганяв його з хати за «лінивство» і при кожній з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був і його суддею, мав судити про його кривди.

¹ Наука для хліба (нім.).

Закони, патенти та інтимати були надруковані в великих книгах, мовою чужою і незрозумілою для народу; але й суддям вони були здалі тільки на те, щоб їх параграфами прикривати свою самоволлю, городити собі з них пліт, що забезпечував би їм безкарність кривдження і визискування народу. «Завдати когось до суду», — се в народному понятті була страшна погроза, більша, як коли би хто похвалявся: «Ось я розіб'ю тобі каменем голову». «Хорони мене Боже від панської карності і людської ненависті» — ввійшло в народну поговорку. Хто йшов до суду, хоч би правда сто раз була по його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо «панського суду ніхто не певен». Виграти справу в суді значило таке саме щастя, як трафити на лотерію: чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про се питати нікому і в голову не приходило. І чи ж ті селяни, які нині суддю Страхоцького вважають острим, а його практиканта добрим за те, що «дешево бере», чи ж ті селяни не стоять вповні на становищі патримоніального суду? І так роблять не тільки зовсім темні, загукані селяни, але й такі, як отсей Ілько Марусяк, що в своїм селі ведуть боротьбу з різними темними елементами і стоять на чолі поступовішого молодого покоління. Роблять так, бо мусять. Ті самі непереможні обставини, що накручують суддів на лад патримоніальної машини, пруть і їх, селян, мов безопірну солому в гирло тої машини.

Євгенію зробилося страшно і душно в пудлі брички. Він велів відслонити її і визирнув на світ. Дорога йшла простою, як струна, лінією по м'якім піску. Довкола рівними темно-зеленими стінами тягся сосновий молодник, засаджений перед кількома роками коштом почасті краю і правительства, почасті кількох околичних дідичів при дармій праці селян. Давніше тут стояв великий сосновий ліс, але ті пани вирубали його так чисто і раціонально, що зруб висох і з-під здертого дерна виступив рідкий пісок. Цілій околиці грозило занесення родючих піль тим піском, і ось почалися заходи для виведення субвенцій на заліснення сеї пустелі. Піскові поля спершу засівано якимсь коренастим та твердим зіллям, що росло на піску, а по кількох роках утворило на піску густу дернину, де можна було садити молоді сосни. Рівночасно уряд заборонив панам тої околиці на кілька літ вирубувати решти великого старого лісу — і сій забороні завдячила своє врятування також гарна діброва в Буркотині, яку зрештою пан маршалок устиг тим часом гарно обтяжити гіпотечними позичками.

Євгеній оглядав молодий лісок. Темно-зелені сосонки стояли густими рівними лавами по оба боки дороги. Вони були посаджені рядами, так що, їдучи дорогою, око раз за разом вбігало поперек головної лави і продиралось значний шмат у глиб лісу, але за хвилю віз рушав далі, око зісковзувалось із одної лінії, вбігало на другу, щоб із неї знов зісковзнутись за

хвилину. Євгеній зирнув наперед себе: сосни, сосни, сосни рівним рядом потяглися аж геть-геть далеко, де обі їх лінії по обох боках дороги немов зливалися з собою. Глибнув позад себе — те саме. Кінця лісу ніде не видно; одинока каретка котилася тихо, мов загублена серед того темно-зеленого шпилькового моря. І скрізь воно рівне, мов пристрижене якоюсь величезною машиною; ніде ані вищого дерева, ані лісничівки, ані яру, ані закруту дороги. Тільки тут і там край шляху бовваніють біло-сині басаманисті мильові стовпи з понаписуваними на них числами.

Євгеній знов зирнув наперед себе. Його зір зупинився на однім стовпі, що стояв, як йому здавалося, не в такому місці, де його, судячи по віддаленню, слід було надіятися. В сірій мряці, що злегка налягала на ліс і закривала небо, сей стовп видавався зовсім чорним. Зрештою й його форма була якась не зовсім звичайна; скорше подобав на старий обгорілий пеня, ніж на правильно обтесаний і «в краєві фарби» помальований стовп.

— Слухайте, Берку, — запитав нарешті Євгеній, — що се там стоїть коло дороги? То якийсь стовп, не правда?

— Ні, прошу пана, то хлоп.

Наближались потрохи; Євгеній побачив, що мнимий стовп справді рухається і поступає супроти них. А коли надїхали ще ближче, Євгеній пізнав, що се був дійсно селянин високого росту, старий, сивоусий дід у чорній, довгій, понижче колін, суконній гуні і в чорнім повстянім капелюсі. Він здалека кланявся їм, а коли порівнялися з ним, простягнув обі руки і крикнув:

— Прошу пана!

Євгеній думав, що старий просить милостині, але Берко, видно, ліпше зрозумів сей поклик, бо зупинив коней. Євгеній пильно оглядав чоловіка, що, кланяючися, наближався до нього.

— Прошу ласки панської, — мовив старий, — і перепрошаю за питання: відки пан їдуть?

— Із Гумниськ.

— А куди пан їдуть?

— До Буркотина.

— А, Господи, Тобі слава! — мовив чоловік і перехрестився. — Так се ось туди до Буркотина?

— Так, — мовив Берко. — А нащо вам того треба?

— Йой, таже говоріть мою біду! — мовив старий. — Адить, отсе вже від самісінького рана блуджу в тім лісі. Деся нам ялівчина втекла в ліс ще вчора, то шукали хлопці цілу ніч, а я вийшов рано та й заблудив у поганий час. А то такий проклятий хащ, що ні стежки, ні прикмети жадної. Ходжу й ходжу, всюди однаково, а кінця нема. Вже й ніг собі не чую.

Ледво-не-ледво виплентався на гостинець, а тут знов та сама біда. Сюди гляну — рівно і кінця не видно; туди гляну — знов рівно і кінця не видно. Куди йти? Пробував навгад іти отсюди, — і він показав у противний бік від Буркотина, — йшов, ішов, усе одно, а кінця нема. І почало мені до голови таке йти, що се я не в той бік іду. Сів, спочиваю, та бо холодно. А тут як на те ані душі живої. Вже чоловік не знав, що з собою робити, та ось, Богу дякувати, що ви надїхали.

— А ви ж відки?

— Та з Буркотина.

— Ну, то сідайте коло мене, підвеземо вас, — мовив Євгеній.

Щира радість малювалася на лиці старого.

— А Бог би вам, паночку, радість дав, що ви мене, старого, не лишаєте в тім лісі! Бігме, я вже так ослаб, що не знаю, чи здужав би до вечора доволіктись додому. Ну, чи не прислів'я — тільки час блудити? Та й ще кому, мені, старому, що тут замолоду знав кожний корчик, кожде дерево?

Старий, балакаючи, звільна вліз у каретку і сів на низенькім сидженні напротив Євгенія. Сей просив його сідати поруч себе, але старий не захотів.

— Ні, ні, буде з мене й тут! І за се вам велике спасибі! — мовив він, ставлячи свою палицю між коліна, опираючи свої жиласті, спрацьовані долоні на її костур, а бороду на долонях. Його сірі розумні очі почали пильно вдивлятися в Євгенія. Берко рушив.

Євгеній наразі мовчав. У його в голові шибнуло дивне порівняння. Отсей старий, що заблудив у близькім сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху і не знає, в який бік йому додому, — чи ж се не символ усього нашого народу? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втрапити на свій шлях, і стоїть, мов отсей заблуканий селянин, серед шляху між минулим і будущим, між широким, свободним розвоєм і нещасним нидінням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі. «Хто то вкаже тобі дорогу, хто підведе тебе, мій бідний народе?» — зітхнув Євгеній.

XXXVI

Лице старого селянина прояснилося.

— А я pana знаю, — мовив він.

— Яким чином?

— Адже ви нас боронили там у суді. Ви пан адукат Рафалович, правда? Євгеній придивився ближче старому і пізнав свого бувшого клієнта.

— А ви Демко Горішний.

— Бодай пан здорові були! Як пан собі затимили! А куди пан їдуть?
— Був у Гумніських на терміні, а тепер, вертаючи, поїхав на Буркотин, хотів побачити ваше село.

— Ой, є що бачити! — сумовито відповів Демко. — Біда нас присідує, паночку, чимраз дужче та й дужче.

— А ви знаєте, нащо пан Біг біду сотворив? — запитав Євгеній.

— Та нащо?

— Аби люди билися з нею.

— Та то воно так. Але як той казав: «Bijmy się, chłopie, moja szabla, a twój kij»¹.

— Певно, що то нерівно, але то ще не рація, щоби і кий із рук кидати і йти голіруч. Ну, а як же ваша справа з паном за пасовисько?

— Та не знаю. Щось наші преліпотенти на пана відказують.

— Нібито на мене?

— А так. Кажуть — вибачайте, паночку, — що ви не хочете вести нашої справи, що ви радили їм відкупити у пана діди́ча те пасовисько.

— То неправда! Ну, та як собі хочуть. Не вірять мені, то я їм папери віддаю. Нехай собі шукають іншого адвоката.

— Та вже знайшли, — пошепки, нахилиючися до Євгенія, мовив Демко.

— А кого?

— Та пана Шнадельського.

— Що?

— Пан Шнадельський — пан, певно, знають його, — він сам до нас зголосився, каже, що я вам усе зроблю, не давайтесь на підмову тамтому пану в місті, бо він підкуплений і запропастить вашу справу.

— І давно то було?

— О, вже пару тижнів тому. Пан Шнадельський часто буває у нас у селі — він їздить по селах і геть бере хлопські справи. Наші люди дуже до него горнутья, кажуть, що він дуже великий адука́т і має доступ до самого цісаря.

— Бійтеся Бога, люди! — скрикнув Євгеній. — Але ж се ошуканець! Се не жаден адвокат! Він не має права ніяких справ провадити.

— Що пан говорять! — з переляком скрикнув Демко.

— Можете мені вірити. Говорю вам як чесний чоловік, а не для того, що він рие підо мною.

— Ой Господи! А наші люди до него, як до Бога, моляться! Та бо він уміє говорити з людьми! Так уміє придобритися, що думав би чоловік: отсе святий із неба зійшов.

¹ Биймося, мужику: моя шабля, а твій кий (польськ.).

— Я вам говорю по правді. Зрештою можете піти чи до старости, чи до кого хочете і запитати його, чи пан Шнадельський — адвокат, чи ні?

— Та то правда.

— А тепер скажіть мені, ви знаєте, у вашого пана десь є дубовий ліс?

— А є.

— І красний?

— О, чудо, а не ліс. Там дуби отакі грубі, а рівні, як свічки.

— І багато їх?

— О, то великий шмат лісу, буде зо двісті моргів.

— А будемо ми їхати попри нього?

— Ні, з сего боку села ні. Аж як переїдете за село та потім під гору, то там будете їхати через діброву. А нащо пан про се питають?

— Та так. Мені цікаво, чи пан не думає її рубати.

— Е, вже би давно був вирубав, але заказали з намісництва. А інші кажуть, що банк не дозволяє рубати. Бо наш пан задовжений у банках, а на той ліс, то взяв більше як десять тисяч. І без банку не сміє рушити.

Тим часом бричка минула ліс і заїхала в село, що лежало в долині над рікою. Посеред села між високими липами і ясенями стояв двір пана маршалка Брикальського.

— У пана маршалка сьогодні польовання, — мовив Демко, показуючи очима на двір. — У діброві дики стадами ходять, шкоду страшенну роблять по полю. На самій бульбі люди тисячні шкоди понесли. А панові було байдуже. Аж як йому самому дики цілий копець з бульбою розбили, то спросив польовання. Чуєте, як там трублять та гукають?

І справді, з широких сугорбів, покритих високим дубовим лісом, що тепер під пожовклим листям виглядав мов лан велетенського спілого збіжжя, чути було гомін стрілецьких труб, крики та верески нагінки і де-де цюкання рушниць.

Вїхали в село. Проїхавши крутою вуличкою між городами, вибралися на широкий майдан, що розкинувся перед коршмою. Велика мурована коршма з заїздом, своїми обдряпаними стінами і своїм нехарним виглядом добре достроювалася до болотистого майдану. Перед коршмою стояла досить велика купа селян; ще більше число їх тислося до сіней, а з шинку чути було глухий гамір і видно було крізь повідчинювані вікна густий стиск голов.

— Ов, а се що за ярмарок? — мовив здивований Демко. — Може, пан тут стануть троха спочити?

— Треба буде коней попасти, — обізвався з козла Берко. — Відси аж до міста не буде вже заїзду.

— Добре. Попасемо і поглянемо, що таке.

Бричка звернула до коршми. Селяни проступилися в дві лави, а побачивши якогось пана в бричці, познімали капелюхи. З гуркотом бричка вкотилася в коршомні дильовані сіни.

XXXVII

В коршмі було ціле віче. За столом сидів панок яких тридцяти літ, високий, статний, зі здоровими вусами і гладко виголеним, трохи запитим лицем, а довкола нього з усіх боків сиділи і стояли, тиснучись до купи головами, селяни. Перед паном стояла гальба пива; між селянами кружили дві квартові фляшки горілки; чарки і фляшки йшли з рук до рук. У коршмі стояла духота, запах горілки, мокрих кожухів, людського поту і міцного тютюну мішалися до купи. Пан за столом, внуривши очі в гальбу пива, говорив голосно:

— Остерігаю вас, браття хлопи, не вірте нікому! Не вірте панам, не вірте попам, не вірте урядникам, не вірте адвокатам, не вірте професорам, бо всі брешуть. Усі до одного. Всі тільки на те дибають, аби хлопським добром поживитися, з хлопа сім шкір здерти, а потім сміятися з нього, як із дурня.

— Ой, правда, правда! — зітхали селяни.

— П'ють нашу кров, ще й сміються з нас.

— Ні на кого не надійтеся! — говорив далі пан. — Ані у пана, ані у попа, ані у старости, ані в суді нема вашої правди. Там усюди купована правда, усюди фальшивство, всюди кривда. Тільки один цісар наш тато, від нього одного можна надіятися справедливості. Тільки він один дбає за нас, бо ми всі його діти.

— Так, так! — potwierдили ті, що сиділи за столом. — Шукайте собі чоловіка, щоби був щира хлопська душа, хлопська кістка, і такого чоловіка шліть до цісаря, щоб він переказав йому всю вашу біду і всю вашу кривду. Тільки він один може вам допомогти, може вкоротити руки і панам, і попам, і жидам.

— Ой то, то! Аби жидам укоротив. Жиди світ зуймили, жиди нам жити не дають! — зітхали селяни.

— Не вірте жидам, не вірте нікому, бо всі вас дурять! Кождий аби лише своє горло залляти, аби свого мацька наповнити, а як хлоп бідує та гарує, про те йому байдуже.

— Ой, бідує! Ой, гарує, що й світа Божого не бачить! — залунав у один голос стогін по всій коршмі.

— А такий адукат що? Сидить собі в місті в препишних палацах, вигідно, ясно, тепло і чисто, пошкрябає в канцелярії пером, помеле в суді язиком, а ти, хлопе, плати йому, солоно плати!

— Та й коби-то хоч поміг! — обіззався хтось із купи. — А то я три роки правувався за свою дідизнину, та й що з того? Пропало моє поле, ще й кошти мусив платити.

— А видите. І то не одному таке діється! Адже в кожній справі, яка є в суді, все бодай один мусить програти. А хто програє звичайно? Хто слабший, хто не вміє боронитися, хто не має чим мастити. Ну, а хто ж у нас найслабший, найбідніший? Хлоп. Тому хлоп усе мусить програти. І тому кажу: не вірте панам, не вірте попам, не вірте адукатам — нікому не вірте.

— А особливо не вірте отьому пану, що видає себе за вашого приятеля, а дає тільки про те, щоб обдурити, обдерти і викпити вас, — залунав різкий, смілий голос від дверей коршми.

Пан за столом підняв голову і встав із місця при тих словах.

— Що там за дурень рило рознімає? — крикнув він.

— Люди, — говорив Євгеній, виступаючи на середину коршми, де йому зроблено місце, — знаєте мене, хоч не всі. Я адвокат Рафалович, той, що боронив вас у суді. Остерігаю вас, що сей пан Шнадельський не є жаден адвокат, ані жаден оборонець, не має права провадити ніяких справ, а хто йому повірить яке діло, може бути певний, що пропаде його діло і ті гроші, які дасть йому. Мушу вам ще сказати, що пан Шнадельський служив у суді, і відтам його прогнали за крадіжки і фальшиві векслі.

— Брешеш, драбе! — ревноу Шнадельський, підскачивши за столом.

— І мушу вам іще додати, — говорив Євгеній, не звертаючи уваги на Шнадельського, — що сей пан повинен би ще нині дістатися до криміналу за ті ошуканства, яких допустився на людях і які, надіюсь, не уйдуть йому сухо.

— Безличнику! Падлюко! — казився Шнадельський, але Євгеній стояв обернений до нього плечима і говорив далі:

— Остерігаю вас, люди, не давайте йому жадних справ, ані жадних грошей, бо будете жалкувати, як буде запізно.

— Бийте його! Бийте на мою відповідь! — репетував Шнадельський і, вхопивши гальбу, кинув нею щосили на Євгенія. Але замість Євгенія гальба вдарила в голову старого Демка, що стояв обік адвоката.

— Пане! Що робиш? За що б'єш? — крикнув Демко, випростовуючись і підносячи свою окровавлену голову.

— Гов! Стійте! Що тут таке! — гукали одні, чуючи брязк скла.

— Бийте його! Бийте п'явку людську! — ревів Шнадельський. — Я відповім за все!

— Коби міг за себе відповісти, ошуканче! — крикнув Євгеній.

— Як смієш битися? — ревів Демко і сунувся до стола.

Зчинився страшенний гармидер і заколот. Одні стояли за Шнадельським, другі за Євгенієм. Але закровавлена Демкова голова пуджала прихильників Шнадельського, а його нагла команда «бийте» також зробила зовсім не таке вражіння, якого він бажав собі. В коршмі знявся крик. Одні тислися до стола, другі від стола, Євгенія попихали в стиску сюди і туди, поки вкінці якась сильна рука не взяла його за плечі і не випхала до сіней.

— Пане, бійтеся Бога, їдьте геть! — шепнув йому Демко. — Тут готово бути нещастя, їдьте, поки час. Спасибі вам, що остерегли нас. Се протверезить людей, але не зараз, їдьте, їдьте!

Євгеній сів на бричку і поїхав. А в коршмі довго ще йшов гармидер і серед нього розлягався п'яний вереск Шнадельського.

XXXVIII

Євгеній вернув зі своєї поїздки до Гумниськ в несподівано бадьорім і войовничім настрої. Він належав до тих натур, які не легко виходять із спокійного, зрівноваженого настрою, та зате, виведені з нього, не попадають у сентименталізм, не тонуть у розливі почуття, але набирають натури бойового коня, закусують вудила і йдуть назустріч небезпеці.

Зразу він біг утертою адвокатською дорогою. Подав карне донесення против повітового лікаря за недбале щеплення дітей, а в справі Шнадельського пішов насамперед розмовитися з прокуратором.

— Подайте донесення, — сказав прокуратор, коли Євгеній оповів йому про шахрайства сього пана. Євгеній послушав його ради і був би, може, успокоївся, якби його донесення не були мали зовсім несподіваний для нього, хоч досить натуральний серед наших відносин наслідок. Донесення против лікаря звернено йому з тим, що власть, розслідивши поданий ним факт, дисциплінарним способом полагодила справу, але для карного переслідування не найшла ніякої підстави. А донесення против Шнадельського повело за собою правдивий скандал: прокураторія зайнялася справою, вступне слідство поручено перевести Страхоцькому, а сей, ідучи за прокураторськими вказівками, почав від того, що під ескортою жандармів велів спровождувати до Гумниськ одного за другим із тих селян, які були пойменовані в донесенні; жандарми для більшого ефекту заковували селян, самих найбагатших і найповажніших господарів, у кайдани і гнали їх до суду як злочинців, Страхоцький індагував їх своїм способом, і в пересланих вищому судові протоколах їх переслухань стояло чорне на білім, у всіх згідно, що вони ні про що не

знають, ніяких грошей Шнадельському не давали, ні про яку бранку від нього не чули і навіть якби чули, то не думали б увільняти незаконними способами своїх дітей від обов'язку цісарської служби. На основі сих протоколів Євгенію переслано з суду резолюцію, що його донесення було основане на фальшивих інформаціях і пустих хлопських поговірках і, як таке, не заслугує на поважне трактування.

— Он як! — аж скрикнув Євгеній, прочитавши сей незвичайний документ. — Е, ні, панове, ся штука не піде так гладко.

І він рушив знов до Гумніськ і, розвідавши докладно, як велося вступне доходження, описав усе і подав до президії крайового суду у Львові. Переждав кілька тижнів, а не можучи дождатися ніяких наслідків, описав усе в формі кореспонденції і вислав до редакції одної з львівських часописей. Редакція надрукувала кореспонденцію, але прокураторія сконфіскувала її від першого рядка до остатнього «за ширення ноторично неправдивих фактів і побуджування до ненависті против судейського стану». Євгеній не задовольнився сим. Він переробив свою допись і вислав її в один опозиційний дневник у Відні, де тоді про Галичину панували ще неподільно такі погляди, які подобалось піддержувати всемогучій у краю шляхетсько-польській компанії. Допись була віденською прокураторією пропущена і зробила в Галичині сенсацію. Вся польська преса запалала патріотичним обуренням на «нужденного пасквілянта», що, мовляв, плюгавить рідне гніздо. Урядово спростовано наведені в дописі факти — на основі протоколів Страхоцького, але проте від міністерства справедливості прийшло телеграфне візвання до президії львівського суду — здати справоздання про все порушене в дописі і починити відповідні зарядження, щоб подібні справи не виринали на прилюдний вид і не утруднювали становища правительства.

Почалися переслухи. Президент окружного суду поїхав до Львова, давши перед тим Шнадельському до пізнання, щоб «присів фалди»; в цілім повітовім судівництві кілька місяців було повно клекоту і таємних шептів. Скінчилося перенесенням у інші повіти жандармів, що буцімто самовільно, не порозумівши свою інструкцію, заковували в кайдани селян, визваних до суду в характері свідків.

— Значить, нема винуватих! — аж скрикнув Євгеній, довідавшись про се, і під таким титулом: «Нема винуватих» — написав другу допись до віденської газети. Подавши вислідок доходження в справі Шнадельського і зазначивши, що сього пана за весь час навіть не кликано до суду для переслуху, він з поля судівництва перейшов на інші поля публічного життя в Галичині, всюди показуючи прояви гнилизни і занепаду. Та сим разом ефект був зовсім не такий, якого надіявся автор дописі. Навіть

віденським опозиціоністам краски видались занадто чорними, і редакція надрукувала допис з увагою, що не має причини не вірити фактам, наведеним у дописі, але загальні висновки автора щодо стану публічного життя в Галичині видаються їй занадто песимістичними. Галицькі мамелюки підняли правдивий вереск радості з приводу сеї уваги. «Отсе вже навіть віденські тевтони починають відрікатися галицького пасквілянта, що, пересолюючи сам свої клевети, сам себе звів *ad absurdum*¹. Розумні люди в Галичині від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет. Тепер чей уже й сліпі будуть бачити, наскільки можна няти віри подібним фальшивим оборонцям невинності. Найменше вдячні будуть йому, певно, селяни, в яких обороні буцімто виступає сей пан. Вони своїм здоровим хлопським розумом дуже добре знають, хто їх правдивий приятель, уміють оцінити по заслугі свого непрошеного опікуна, котрого вигадкам з повною свідомістю і рішучістю завдали брехню перед лицем суду».

Се цинічне потоптання правди обурювало Євгенія до дна душі.

«Чекайте лишень! Ось вони заговорять своїм язиком, ті селяни, і тоді почуєте, що вони думають про вас!» — мовив він сам до себе. Думка про konieczність розбуджування селян до політичного життя, організування їх для політичної боротьби за свої права виступила в його душі не як далекий теоретичний постулат, а як справа невідхильно потрібна, без якої навіть найбільшому народолюбцеві не можна й кроку зробити наперед. Зараз по новім році він скликав тих священників і селян із повіту, до яких мав найбільше довір'я, і, порадившись, вони рішили скликати в перший тиждень великого посту перше в сьому повіті і загалом у Галичині народне віче в своїм місті. До того часу були в Галичині тільки два народні віча — оба у Львові. Вони були голосні в цілім краю, будили всюди щирий запал, але на провінції ніхто ще не думав скликати подібні народні збори. Євгенію прийшлося довго толкувати навіть своїм довіреним про потребу віча, навіть про можливість його скликання, бо закон про збори, неважаючи на своє більше як десятилітнє існування, був досі для загалу галицьких русинів *terra incognita*² так само, як і інші політичні закони, крім одного хіба § 19 основних законів, що давав русинам язикову рівноправність — на папері. Кінець кінців зібрані приватно в Євгенієвім домі повітові патріоти згодилися на те, що треба скликати віче. Євгеній обняв реферат про стан повіту і потребу політичної організації, один священник мав говорити про справи просвітні, а о. Зварич про справи економічні. Всі мали відтепер

¹ До безглуздя (*лат.*).

² Невідома земля (*лат.*).

розвинути по селах агітацію за вічем, освоювати селян з думкою про потребу політичної роботи і дбати про якнайчисленнішу участь на вічі. Всі три референти уконститувалися як вічевий комітет і мали зі своїми підписами внести до староства подання про скликання віча в законнім терміні. Євгеній мав таке почуття, що підсаджує свої плечі під високу і важку кам'яну гору з наміром зрушити її з місця. Він знав, що се праця страшенна, довга і важка, але сказав собі в душі: «Все одно! Мушу двигнути!»

XXXIX

Пан маршалок Брикальський ходив дуже заклопотаний. Його вірителі тисли, тисли його за довги і проценти та й перестали тиснути. Він знав, що се не була добродушність з їх боку, що ся мовчанка гірша погрози. Деякі жиди виразно заповіли йому, що відпродадуть свої претензії в треті руки, а пану маршалкові сього дуже не хотілося — не задля фальшивої амбіції, щоб треті особи не знали про його грошові клопоти, але тому, бо від тих третіх осіб він не міг надіятися ніякої терпеливості, ніякого милосердя так, як від околичних жидів, що всі більше або менше стояли о його ласку. Він просився у своїх мучителів, закликався, що по жнивях посплачує все, але жиди знали добре, що далекі ті жнива, по яких пан маршалок зможе платити, бо поки що у нього збіжжя продане ще на пні, за став оренда побрана на два четвероліття наперед, лісу дрібного ще не можна рубати, а на дубовий нема купця. І справді, настала осінь, а пан маршалок як був не при грошах, так і лишився, а вірителям приходилося сотий раз почути від нього звісне панське «почекай», прицукроване для відміни такими словами, як «коханий Мошку», «любий пане Готтесман» і т. д. І вдатку новий реченець: «Коло нового року напевно заплачу, але то напевно, шляхетське слово гонору».

Не можна сказати, щоб пан маршалок говорив се на вітер, щоб кидав шляхетським словом гонору, мов половою. Ні, він мав уложений дуже гарний, геніальний план, як підрятувати свої злидні. В повіті, бачите, були дві каси: кредитове земське товариство, що давало гроші на гіпотечку, щонайменше по 500 ринських; се була так звана панська каса, утворена перед двадцятьма роками з десятитисячного капіталу, записаного одним дідищем-патріотом на заснування шпиталю в місті, а до пори здійснення сеї цілі (коли-то вона здійсниться) ужитого на кредитові цілі. Сей основний капітал збільшено ще кількаразовою дотацією з повітових грошей і різними іншими зривками, так що каса тепер обертала номінально мало не 50-тисячним фондом. Обік неї була «повітова каса задаткова», прозвана також «хлопською касою» задля того, бо перед десятьма роками її

утворено з громадських кас позичкових, стягнених із сіл і взятих виділом повітовим у свій заряд. Ся каса виносила 80 тисяч і уділювала дрібні позички від 10 ринських на короткий реченець і за порукою відповідної громадської власті. Розуміється, панська каса була завсіди порожня; головним її довжником був пан маршалок; він те й знав, що, коли приходилось платити рати, велів дописувати їх далі, при чім ані процентів проволоки, ані складної провізії йому не числено. Зате в господарці хлопської касою виділ повітовий держався системи якнайбільшої оглядності в уділюванні і якнайбільшої безоглядності в стяганні позичок, так що селяни чимраз менше мали охоти шукати в ній рятунку в своїх грошових клопотах. Гроші в касі дармували, опроцентовувалися дуже низько, і се причиняло немало гризоти батьківському серцю пана маршалка. Він дивувався, як се селяни в своїй глупоті йдуть за позичками до жидів-лихварів або до інших банків, а оминають свою власну касу. І в його голові дозріла геніальна думка: ліквідувати обі повітові каси, зілляти їх у одну, а на ділі повернути готові гроші хлопської каси на латання дір вічно голодної «великої власності», в першій лінії своєї власної. На се треба було ухвали повної ради повітової. Се був би для пана маршалка найменший клопіт. Селян і селянських заступників, що піднесли б голос против сього грабівницького замаху, в раді повітової не було. Правда, сиділо там кілька вїйтів і два чи три священики, але се були люди смирні, що дбали про ласку пана маршалка і до ведення опозиції в такій кардинальній справі були зовсім не здібні.

Але несподівано для пана маршалка опозиція вийшла з такого боку, відки її всього менше слід було надіятися. В раді повітової засідав також близький сусід пана маршалка і його давній супірник граф Кшивотульський, звісний у цілім повіті зі свого саркастичного гумору і своєї безоглядної правдомовності. Отже, коли на раді повітової одна з креатур пана маршалка виступила з внеском реформи кас повітових і зілляння їх у одну, граф Кшивотульський виступив против сеї думки, яка, по його словам, у повіті може наробити багато kwasu. «Се буде значити, що ми з хлопів оддерли ходаки, щоб полатати панські черевики», — гумористично висловився пан граф, знаючи дуже добре, що своєю опозицією против сього проекту затягає петлю на шії пана маршалка.

Виступ графа Кшивотульського додав духу й репрезентантам селянства в раді повітової, а декому з них попросту отворив очі на значіння сеї реформи. Отже й вони про сам сором мусили виступити против проекту, але своїм звичаєм пересолили справу, домагаючися відкинення проекту а *limine*¹. Сей внесок упав, і справу передано окремії, для сього

¹ Відразу, зовсім (лат.).

вибраній комісії, яка мала роздивити предложенний план ліквідації і нарис нового статуту і піддати свої внески на увагу раді.

Отже ж тепер пан маршалок крутився і агітував між членами ради повітової, щоб приспати, так сказати, в колісці опозицію против своєї пожаданої реформи. Він розвинув незвичайний запас добродушності і людяності в розмовах з війтами, висловлював незвичайно ліберальні погляди на руську справу в розмовах зі священниками, піднімався на високість далекоглядного патріота, толкуючи про добродійні наслідки реформи, заїздив навіть на засідання рад громадських у селах, заражених, по його думці, духом опозиції, і вдавався в розмови з селянами, але, на свою превелику радість, почував від них замість опозиційних аргументів тільки звичайне: «Так, так, так», «Та розуміється», «Та ми всі за паном маршалком» і вже наперед готовився тріумфувати над опозицією. Тільки один Кшивотульський наповняв його острахом. До сього вовка в кармазині він не важився приступати зі своїм звичайним підлещуванням. Він довго турбувався, як його уговкати, і не знаходив способу. Виручив його з сього клопоту Шнадельський.

XL

Невесело заповідалася зима для Шнадельського. Не то, щоб він робив собі що-небудь із напучувань пана президента і з його ради «присісти фалди». Але стріча його з Євгенієм мала інші неприємні для нього наслідки. Зерно сумніву, кинене Євгенієм у селянські душі, почало, хоч помалу, сходити. Селяни, яких понатягав Шнадельський, хоч не зневірилися відразу в його адвокатські здібності, зробилися однако ж значно скупіші на гроші, почали зразу чемно, а дедалі чимраз остріше допминатися залагодження своїх справ. Шнадельський мусив брехати, викручуватися, але ті брехні робили чимраз менше вражіння. Дійшло до того, що деякі селяни почали лазити по судах, допитуючися, що зробив «пан адукат Шнадельський» з їх справами, і тут довідувалися, що ніякого адуката Шнадельського в суді не знають і що, коли вони пану Шнадельському подавали які гроші за ведення своїх справ, то се пропащі гроші і треба їм домагатися від нього їх звороту або позивати його до суду. І справді, на Шнадельського посипалися «багательки» від оциганених ним селян, але він сміявся з них. «Тікай, голий, бо тебе обідру!» — се був зміст тої філософії, якої він держався в таких справах. Але діло почало дедалі робитися ще неприємнішим. Особливо ті селяни, що подавали йому значніші суми грошей на увільнення своїх синів від великої бранки і потім за се потерпіли судове слідство, почали присікуватися до нього. Се були переважно люди маючі, впливові по селах; вони тепер

були певні, що Шнадельський мав їх за дурнів і що їх гроші пропали. До суду жалуватися вони не йшли, але з різних сіл почали до Шнадельського доходити погрози, щоб не важився показувати ока в тім а тім селі. Шнадельський ще сміявся, поки в однім селі його не спіткала немила пригода. Він сидів у коршмі за столом і власне велів своїм звичаєм дати другу кварту горілки для купи селян, що, обступивши його, пили, гомоніли і слухали його балакання. Шнадельський говорив про «хлопську кістку», про конечність не вірити нікому, крім цісаря, про здирства панів, попів і адвокатів, коли нараз до нього наблизився якийсь здоровенний і, очевидно, сильно п'яний парубіка і промовив з п'яним усміхом:

— А потракував би-с, пане, і мене порційкою, Бог би тобі здоровля дав!

— І овшім, побратиме, і овшім! — мовив Шнадельський і, взявши фляшку, налив чарку і подав її парубкові.

— Ваше здоровля! — мовив сей, вихилив чарку одним духом і наставив ще раз.

Шнадельський налив, приговорюючи:

— Люблю таких лицарів. Схоче чого, то не ховається поза піч, як відданиця від парубка, але скаже просто в очі.

— Га-га-га! — зареготався парубок, випивши другу чарку. — Ваша правда, пане! Я такий. Що на серці, те й на язиці.

— Так і роби! — заохочував його Шнадельський.

— І роблю так. Ось і з вами. За те, що ви добрий пан і не пожалували для мене — га-га-га — двох порційок, велике вам спасибі! А за те, що ви у могого стрика видурили тридцять срібла за тоту бранку — а він корову продав від малих дітей, а вам гроші дав, а ви з него насміялися і ще потім його, як злодія, у ланцюгах до міста водили, по судах тягали, за те, паночку, ось вам раз! А ось і два! І ще раз!

І парубок, замахнувшись, вцілив своєю долонницею Шнадельського в лице раз, і другий, і третій. Шнадельського обліяла кров, він, мов сніп, повалився під шинковий стіл, і парубок з п'яним криком кинувся на нього. Ледво-не-ледво інші присутні здужали оборонити Шнадельського і віддати в руки шинкареві, що, протверезивши його, сховав у своїм ванькирі, а ніччю своєю фірою відвіз до Гумниськ.

Ся пригода і погрози селян значно остудили запал Шнадельського до «хлопської кістки». Він мусив залишити свої грабівницькі поїздки по селах і почував з жахом, що його чекає непочесна будучина покутного писаря, того, що то по шиночках за кварту горілки, три гальби пива, пачку тютюну або за кілька шісток грішми пише людям скарги, рекурси, подання та супліки, зносить пияцькі пестощі і наруги і залежить від ласки кожного судді і кожного ад'юнкта, що може відкидати всі його

вироби або навіть покарати його за покутне писарство. Він був молодий іще, амбітний, бажав життя і його радощів, але давно відвик добиватися їх простою, чесною дорогою. Тепер почало йому робитися тісно на світі, як рибі, зловленій у сіть, і він чимраз частіше роздумував над способами, як вийти з сього прикрого положення.

Здавна, ще коли його прогнали з суду, він носився з думкою виїхати до Америки, і ся думка не покидала його й досі. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш і з місця, а їхати на те, щоб, ставши на місці, опинитись без шеляга при душі, се ж значило їхати ще на гіршу біду, на важку працю, якої Шнадельському страшенно не хотілося. Ні, вже як їхати, то з добре наладованою мошонкою, щоб там, у краю доларів, було о що руки зачепити. Відки і як узяти гроші для сеї цілі, се йому було байдуже. Зразу він думав, що йому удасться натуманити потрібну суму в селян, але ся надія ошукала його. Що ж тепер?

Був час, коли він думав запомогтися повітовими грішми і в тій цілі заскакував коло пана маршалка, маючи надію через нього одержати місце касієра при котрій-будь повітовій касі. Але президент суду остеріг маршалка, щоб не допускав до скандалу, і Шнадельському дали зрозуміти, що наразі всі посади при касах повітових обсаджені, а маршалок додав від себе, що про якесь місце для нього можна буде подумати аж по доконаній реформі кас. Таким робом і Шнадельський був заінтересований у тім, щоб реформа доконалася якнайшвидше і щоб опозиція против неї зтихла. Через те граф Кшивотульський, що так собі, для концепту, взявся вести опозицію, був для Шнадельського ворогом, і він пильно мишкував у його маєтності, поки не винайшов поліно, яке можна би було в саму пору кинути графові під ноги.

XLI

Справа була ось яка. Граф Кшивотульський, хоч любив опозицію і промовляв популярно, причисляв себе до консерватистів і негативно дивився на всякі реформи, починаючи від знесення панщини. Він усе ще стояв на тім, що знесення панщини зруйнувало панів матеріально, а хлопа морально, що хлоп без панської опіки мусить згинутися, що пан — одинока натуральна для хлопа інстанція і в господарських, і в громадських, і в судових справах. Граф Кшивотульський не признавав ані нових судів, ані нової процедури, ані нового карного порядку. «Одинокий параграф, пригідний для хлопа, — бук», — говорив він, доказуючи, що ані арешт, ані грошові кари не відповідні для селянина. Він жив і досі в традиціях давнього патримоніального порядку і дуже любив, коли з села

люди приходили до нього, просячи розсудити їх справи; такі «вірні піддані» були у нього добре записані і мали ласку в дворі: чи зайву купу дров із лісу, чи шматок облога під пасовисько, чи яку-небудь іншу полегшу вони діставали перші. Та виходило й навпаки: граф любив відразу виконувати свої присуди, а присуд на винуватого звичайно випадав: канчуки. Отже, трафілося, що покараний почував себе покривдженням і йшов до суду жалуватися не тільки на свого супірника, але й на графсуддю. Правда, в суді звичайно приймали такі скарги сміхом, з уданим спочуванням випитували селянина, чи дуже боліли його графські канчуки, чи граф бив власною рукою, чи він не зголошував рекурсу против засуду і виміру кари і чи добровільно йшов до графа судитися. На тім справа й кінчалася і для графа не мала ніяких неприємних наслідків.

Та ось сталася справа трохи інакша. Два селяни в графовім селі посварилися. Один, покривджений, пішов до графа на скаргу і попровадив свідків. Граф вислухав справу і післав по противника, та сей заявив, що графського суду не признає і до двора не піде. Се страшенно обурило графа. Він в супроводі своїх гайдуків сам пішов до оскарженого і, заставши його на подвір'ї, велів простягти його і власноручно вліпив йому двадцять і п'ять канчуків. Може, й се було б увійшло графові насухо, бо селяни в його селі були загукані і знеохочені до судової правди, та трафілося так, що в ту саму пору нагодився в селі Шнадельський. Сей відразу зрозумів, що з тої справи «можна щось зробити», написав іменем побитого донесення до прокураторії за публічне насильство, зневагу і тяжке ушкодження тіла, велів селянинові засвідчити через лікаря одержані побої і долучити те свідоцтво до подання, а сам скочив із сею новиною до пана маршалка. І маршалок зрозумів важність факту і, не гаючись довго, поїхав до міста і подався просто до президента суду. Президент знав уже про справу графа Кшивотульського і, коли маршалок в часі розмови натякнув злегка на неї, він не скрив свого невдоволення.

— Дуже прикра справа! Дуже прикра справа! — повторяв він, морщаючи чоло.

— Тим прикріша, що не можна її затушувати, — докинув маршалок.

— Не можна? — живо кинувся президент.

— Не можна, пане президенте. Народ дуже обурений, усюди ні про що не говорять, як тільки про самоволлю графа. А вдоватку маємо в повіті літерата: готов підхопити сю справу і знов осмарувати нас у Відні.

— Ах, так! — мовив президент і задумався. Се було якраз по другій Євгенієвій кореспонденції, і пан президент мав іще в свіжій пам'яті всі ті клопоти, яких наробила йому перша. Та, з другого боку, думка — тягти до суду і кримінально карати пана графа Кшивотульського видалася

йому чимсь таким диким та нечуваним, що він по хвилі з зачудуванням і острахом видивився на пана маршалка.

— Але чого ж хочете? Чи маю карати пана графа як простого злочинця?

Маршалка забавляло заклопотання пана президента.

— Ну, думаю, пан президент ліпше від мене будуть знати, що з ним зробити. Я думав би тільки одно: перевести слідство і нагнати пану графові троха страху. А там — буде вже діло практичного розуму і світої прокуратори, як повернути справу. Але затушовувати справу перед слідством я вважав би дуже непорядним.

Президент згодився на се. Почалося слідство, і вельможний граф Кшивотульський мусив раз, і другий, і третій їздити до міста і ставитися для переслухів у слідчого судді, вислухувати довгенькі виклади про приписи обов'язкового тепер закону, що були для нього чимсь нечувано новим і незрозумілим, і вкінці зупинитися перед загрозою: засісти публічно на лаві оскаржених і відпокутувати за свої патріархальні погляди кількома місяцями в'язниці. Все се була для нього страшно неприємна справа, тим неприємніша, що, дякуючи заходам маршалка і Шнадельського, вона у всіх дрібницях була голосною в повіті і всюди збуджувала живі розмови, спочування з одного, насміхи, радість і кпини з другого боку.

Коли таким робом каша була заварена і маршалкові здавалося, що його противник скрушив достаточного, він приступив до виконання свого плану. Одного дня граф Кшивотульський, що від часу нещасного слідства нікуди не виїжджав і нікого чужого не бачив у себе, був дуже зачудований, бачачи, як на його подвір'я зайїжджає звісна йому чвірка пана маршалка, а з карети висідає вдягнений у шубу сам пан маршалок. Граф повітав свого противника чемно, але холодно, а маршалок, не гаючи довго, виявив ціл свій приїзду.

— Я вважав конечним заявити коханому графові свою пошану і симпатію, — мовив він солоденько. — Безглузді язики силкуються розгородити нас тернами всяких поговорів, але ми оба стоїмо занадто високо, щоб та піна могла досягти нас. А щоб відразу прийти до цілі моєї візити, — дарує коханий граф, що я тільки на хвилиночку, страшенно зайнятий! — так ось вона. Буде коханий граф ласкав відвідати мене 4 грудня в моім домі. Святої Варвари іменини моєї пані... надіюсь невеличкого, але дібраного товариства... Правда, можу числити на коханого графа?

— Але ж, пане маршалку...

— Ніяких «але», коханий сусідо! Ніяких «але»! Ся просьба не стілько від мене, скілько від моєї магніфіки, а їй коханий граф, чей же, не відмовить.

— Га, коли так... — нерадо згодився граф.

— Так, так, коханий графе. Прошу, дуже прошу. І від себе. Обоїм нам дуже залежить на твоїй присутності.

«Га, лис! — міркував собі граф по від'їзді пана маршалка. — Який інтерес може він мати в тім, щоб так лащитися коло мене? І то власне тепер? І видумав мене загачити своєю Варварою! Досі в таких нагодах завідомлював білетиком, а тепер бух! Чвіркою парадует. «Обоїм нам дуже залежить...» Гм, чую в тім якусь спекуляцію, але яка вона, не можу зміркувати. Ну, та вже саяк чи так, дав слово, то мушу додержати».

XLII

Іменини пані маршалкової мали бути сімейним празником незвичайної важності. Щоб гідно відсвяткувати його, пан маршалок зважився зробити невеличку фінансову операцію: позичити у одного з Готтесманів пару тисяч, обігнати ними кошти празника, а з решти, яка би лишилася, викупити кілька дрібних «паршивих» векселів і сплатити проценти залягаючих довгів, бодай ті, яких задавнення грозило найбільшими прикростями. Першу часть сього плану він виконав без великої трудності: по кількадеднім намислі жид гроші дав. Але коли прийшлося сплачувати векселі і проценти та виробляти деякі пролонгати, показалося, що, крім двох чи трьох зовсім дрібних векселів, усі інші були вже перепродані. Пан маршалок аж задеревів, але лаяти жидів, докоряти їм, грозити — не придалось ні на що: кождий жид заслонювався тяжкими часами, браком гроша, неможливістю довше чекати... Кому продано вексель — навіть сього не міг довідатися пан маршалок. Сей продав у конторі, другий якомусь агентові, інший якомусь незвісному пану. Се відкриття було для пана маршалка мало чим приємніше від чуття деліквента, якому закладають петлю на шию. Він догадувався, що жиди брешуть, що знають добре, в чиїх руках знаходяться його векселі і довжні записи, але видушити від них назву сього таємного свого ворога не міг.

Небезпека задля своєї таємничості видавалася йому ще грізнішою, ніж була на ділі, і його кидало то в жар, то в холод при самій думці, що першого-ліпшого гарного дня, от хоч би в сам день празничних іменин його магніфіки, до його двора може заїхати секвестратор і опечатати та взяти під свій заряд усі його добра і достатки. Він не говорив нікому про ті свої побоювання, але того дня не важився видати ані centa на вина, матерії і ласощі, потрібні для сімейного празника. Позичені у жида гроші пекли його, видавались неначе коротенькою проволокою, якою продовжено реченець виконання смертного присуду. З грішми в порт-

фелі він вернув додому, сам мов отроений, і, не говорячи нічого, віддав гроші жінці, нехай сама робить із ними що знає.

Пані маршалкова не дуже допитувалася про психічний стан свого мужа: се була дама практична, не заражена ніяким чутливим романтизмом. Одержавши гроші, вона енергічно занялася приготуваннями до своїх іменин і лишила пана маршалка жертвою його гризоти та тривоги.

Бувши в місті на засіданні ради повітової, він здибав Шварца, що, знаючи про приготування до фамілійного празника, предложив вельможному панству свої услуги при всяких покупках і інших справах. Пан маршалок прийняв його предложення з байдужним, сквашеним видом, немов сей празник був для нього гірким, як хрін.

— Пан маршалок мають якусь гризоту? — закинув налазливий бувший канцелярист.

— Навіть велику, — зітхнув пан маршалок і звірився Шварцові зі своїм клопотом.

— О, коли лиш стілько, — скрикнув сей, — то можу зараз служити пану маршалкові своєю інформацією. Панські векслі знаходяться в руках Вагмана.

— Вагмана! Тої п'явки! — скрикнув маршалок. — А відки ж ви се знаєте?

— О, я віддавна маю його на оці. Сей чоловік — причина мого нещастя, а я не привик дарувати своїй кривди. З одним львівським жидом він трактував про перепродання всього панського довгу, а сей знов обернувся до мене за деякими інформаціями. Відти я й довідався про те, що той вовк наострив свої зуби на пана маршалка. О, від нього можна надіятися всього найгіршого.

Пан маршалок знав се й сам і без Шварцового впевнювання, але не знав найважливішого: як захоронити себе від зубів сього вовка. Тож, відіславши Шварца з його услугами до пані маршалкової, якій просив не говорити нічого про сі прикрі довгові справи, сам він, ходячи по гарній маршалківській залі в будинку ради повітової, почав міркувати, що йому робити далі. Та нараз зупинився, на його лиці заяснів усміх, і він навіть ударив себе долонею по чолі. Гай-гай! Що за дивне сотворіння чоловік! Найближчі, найнатуральніші думки приходять йому в голову найпізніше! До найближчої мети мусить доходити крутими, далекими манівцями! Адже ж що може бути простіше, як конверсія всіх отсих векселевих довгів на одну позичку в будущій зреформованій повітовій касі? Йому, маршалкові, позички, хоч і як високої, каса не посміє відмовити. Значить, коби тільки якнайшвидше dokonати реформи! А й ся справа була майже запевнена, опозиція Кшивотульського вже тепер дуже слаба, а по імени-

нах пані маршалкової, надіятися, й зовсім перестане існувати. Ліквідація обох існуючих кас — проста формальність, і перед Великоднем, у великім пості, можна буде позбутися отсього упира, що морив його душу. Треба тільки ще одного: випросити у Вагмана проволочку до того часу. І, роздумавши се, пан маршалок переждав, доки почало смеркати, і, одягши свою легку загортку, пішки, крадучись вулицями і пильнуючи йти так, щоб його ніхто не пізнавав, поспішив до Вагманового помешкання.

Вагман прийняв пана маршалка покірно, просив його сідати, а сам, стоячи перед ним, запитав, чим може служити? Пан маршалок усміхнувся на кутні зуби.

— Чую, що у вас мої векселі.

— Дещо є.

— Ви завдали собі праці скупити їх.

— Продавали, то я купував.

— Яку ціль мали ви, скуповуючи мої довги?

— Інтерес, прошу вельможного пана маршалка. Пан маршалок добра фірма, то чому ж не маю купити?

— І що ж думаєте робити з ними?

— Що маю робити? Надіюся, що пан маршалок сплатять. Адже папери добрі.

— Не бійтеся, пане Вагман, свого підпису я ніколи не заперечу.

— Може, вельможний пан маршалок хочуть зараз сплатити дещо?

— Бачите, пане Вагман, дещо я міг би, але думаю, що ліпше буде все відразу. У вас там багато тих папірців?

— Буде на п'ятдесят тисяч, а може, й троха більше.

— Отже, бачите, у мене наклеювана фінансова операція, що дозволить мені сплатити все те відразу.

— Але коли?

— До Великодня найдалі. Можете до того часу переждати?

— Що ж, пан маршалок знають, in Geldsachen hört die Gemütlichkeit auf¹. Я пана маршалка не хочу руйнувати, бо то для мене не є ніякий інтерес. Але все-таки ліпше було би сплатити все якнайшвидше. Знають пан маршалок, гроші гроші родять, проценти ростуть.

— Се вже моя страта. Що маю робити! Прийде час, то заплачу все. Тільки прошу підодждати, найдалі до Великодня.

— Що ж, пан маршалок знають, такі папери — то перелетні птахи. Сьогодні вони в моїх руках, завтра трафиться купець, і я продам їх, а тоді не можу ручити ні за що.

¹ У грошових справах всяка добродушність кінчається (нім.).

— Розуміється, пане Вагман, розуміється. Я проти того нічого не говорю. Але дві чемності можете мені зробити.

— Які?

— Одну ту: доки папери в ваших руках, не робіть ніяких кроків до Великодня. До того часу надіюсь усе сплатити.

— Се можна. А друге?

— Друге те: як продасте кому мої папери, дайте мені знати кому.

— Гм. Часом такий купець не бажає собі того.

Пан маршалок глянув підзорливо на Вагмана.

— Маєте нап'ятого такого купця?

— Та... наразі не маю. Але, може, трафиться.

— Га, робіть, як знаєте, — кинув недбало маршалок. — Але се перше обіцяєте мені?

— Нехай буде й так.

— І се преці можете обіцяти мені, що дасте знати, коли продаватимете мої папери.

— Нехай і так буде.

— Слово честі!

— На хайрем.

Пан маршалок подав Вагманові ласкаво руку і вийшов геть.

XLIII

Іменини пані маршалкової відбулися гучно-бучно і гідно піддержували традицію «старопольської гостинності» дому Брикальських. Зїхалася мало що не вся шляхта з повіту, розуміється, з виїмками шляхтичів «Mojżeszowego wuznapia»¹, до яких пані маршалкова почувала сердечну антипатію. Приїхав пан президент окружного суду, також спеціально «доконче» запрошений паном маршалком. Вже над вечором прибув граф Кшивотульський бричкою, запряженою парою огнистих шпаків; хоч граф, він із опозиції іншим неутитулованим шляхтичам у повіті ніколи не їздив чвіркою.

Швидко по його приїзді розпочався обід. Господар і господиня заскакували коло нього, даючи йому до пізнання, що властиво на його приїзд ждали всі. До обіду покликано при ударі шостої. Графа Кшивотульського посаджено на чільнім місці, праворуч пані соленізанти. Ліворуч неї сів пан президент, а праворуч графа засів господар дому. Далі позасідала решта товариства — розуміється, самі «свої», гербові, *nati et possessionati*².

¹ Мойсеевої віри (польськ.).

² Відповідно до уродження і маєтку (лат.).

Другий стіл, для панських офіціалістів і менше видних гостей, був заставлений у офіцинах, а третій, для візників і двірні — в челядній. Пані маршалкова строго перестерігала звичаю і етикету. Перший стіл мав, по старому звичаю, мати дванадцять «дань», другий шість, а третій три.

Граф Кшивотульський і загалом сими часами був не в добрім гуморі, а побачивши президента між гістьми, скваснів до решти. Він сидів між господинею й господарем як сам не свій, піддержував розмову слабо, їв і пив мало, а на сердечне припрошування пані маршалкової відповідав чемно, але без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства. Він почував, що його зваблено в лапку і що йому, мабуть, не втекти з неї.

Тим часом розмова при столі йшла оживлена, розуміється, зовсім не політична, про пси, коні і мисливські пригоди. Між п'ятим і шостим данням пан маршалок з найневиннішим у світі лицем запитав Кшивотульського, чи він перечитав уже нарис статуту нової, реформованої каси, розісланий усім членам ради повітової?

— Одержав і я сей елаборат, але подумав собі: шкода часу і атласу, — відповів граф.

— Однак я просив би конче коханого графа прочитати його, — чемненько мовив пан маршалок. — І надіюсь, що прочитання розсіє ті упередження, які пан граф має до сеї реформи.

— Як то? Хіба сей новий статут лишає річ по-старому?

— Ні, навпаки, він поступовий, можна сказати, революційний, — з усміхом мовив маршалок.

— Знаєш, коханий маршалку, що я ворог усякої революції.

— А таки надіюся, що тебе, коханий графе, наверну на сю, спеціально на сю революцію.

— Мусила б бути якась незвичайна.

— І є. Подумай собі, ми реформуємо властиво нашу, панську касу. То значить, переводимо будуще, спільну касу на статут теперішньої хлопської. Робимо її спільною для всіх у повіті, хто потребує кредиту.

— Хто найбільше потребує, той найбільше візьме, — байдужно втрутив граф.

— Розуміється, — потвердив маршалок, удаючи, що не зрозумів особистої алюзії. — А спеціальними параграфами означено тахіма¹, до яких може доходити кредит для великої, а для яких для дрібної посілості.

— Нова кість незгоди, — знов байдужно втрутив граф, делікатно оббираючи удо печеної качки.

¹ Найвищі межі (лат.).

— Зовсім ні. Вони обчислені на основі дотеперішніх балансів. Зрештою при спеціальній дискусії можна цифри змінити. Ходить тільки о принцип. Адже дві повітові каси — се подвійна адміністрація, подвійний кошт.

— Се так.

— В усякім разі дуже прошу любого графа...

— Але ж розуміється! — перервав живо граф. — Се ж мій обов'язок переглянути статут.

— Ми не зрікаємось твоєї цінної опозиції, — з солодким усміхом мовив маршалок. — Навпаки, вона нам дуже пожадана, але почувасмо, що в основному питанні по наших боці правда.

— Ну, маршалку, — мовив трохи уражений граф, — за кого ж ти мене маєш, думаючи, що я можу бути в опозиції проти справедливого проекту?

— А в таких разі ми погодимось! — радісно мовив маршалок і протягнув графові обі руки. Сей обтер пальці правої руки серветою і подав її маршалкові.

Обід помалу доходив до кінця. Коли подали індика, гостям поналивано шампана, і граф Кшивотульський підніс тост на здоров'я соленізанти, оздоби польського жіноцтва, господині повіту, пані маршалкової. Тост прийнято з ентузіазмом, граф поцілував руку господині, а за його прикладом робили се по черзі всі інші гості. Потім пішло морожене, цукри і фрукти, і тут маршалок у довгій цвітистій промові подякував усім гостям за честь, а обертаючися спеціально до графа, горячо славив згоду і єдність усіх найблагородніших і найповажніших людей у повіті, остерігав перед розладдям у їх рядах перед лицем ворога, що встає знизу і піднімає до бою проти сього острова ладу, традиції і цивілізації всі темні сили. І сей тост прийнято з великим одушевленням, а маршалок і граф кинулись собі в обійми.

Вже геть по дев'ятій гості повставали з-за стола. Дами разом з панею маршалковою пішли до її покоїв, а мужчини перейшли до кабінету пана маршалка на чорну каву і цигара. Пан маршалок ішов передом попід руку з графом.

— А що, коханий графе, твоя справа в суді? — запитав мов знехотя.

— А, — всміхнувся йовіально граф, — ось мій нинішній візаві, — і він, обернувшись лицем, говорив так, щоб чув його й президент, що йшов зараз за ними, — ось пан президент ласкавий хоче конче мене на старі літа впакувати до криміналу.

— Вільні жарти, пане графе, вільні жарти, — трохи заклопотаний, мовив президент.

— Ну, але скажіть, так, по щирості: се б була велика сатисфакція для вас, судовиків, посадити мене так з на місячок, на два, а?

Президент переборов своє заклопотання і прийняв поважний вид.

— Пане графе, — мовив він, — тільки Бог знає, скільки клопоту наробила мені досі ця справа. Задля неї досі, — скажу се *sub rosa*¹, хоч се урядова тайна, — я був два рази у президента крайового суду і раз у намісника.

— Ов, а я й не знав, що Гриць Галабурда, — так називався побитий графом селянин, — така велика фігура, що його відвортною стороною цікавляться аж такі великі достойники. Чи не жадали фотографії?

— Отак пан граф завсіди! — сумно хитаючи головою, промовив президент. — Кілько разів можна було вбити сю нещасну справу, якби пан граф були лише хотіли насерйю!

— Я? Хіба я починав її?

— Ну, до певної міри так, — несміло мовив президент.

— Pardon, коханий президенте. Хлоп приходить до мене зі скаргою, я вислухую його і бачу, що справа ясна, як сонце...

— Дарують шановний граф, — перервав президент. — Справа зовсім не така ясна, а головно, пан граф не мали ніякого права судити її.

— Е, що там мені ваші писані права! — офукнувся граф і пустив величезний клуб диму просто в лице президентові.

— Перепрошаю, панове, — вмішався пан маршалок, — але мені здається, що дискусія зійшла на невластиву дорогу. Шановний пан президент сказав перед хвилию, що справа могла б бути залагоджена. Даруйте, що я вмішуюся в се діло, але мені, як і загалом усьому обивательству, безмірно залежить на тім, аби ця справа була залагоджена без скандалу. Се конче потрібне для поваги нашого стану, цілого повіту.

— І я нічого більше не бажаю, — додав президент.

— Так вільно спитати, як пан президент представляють собі її залагодження?

— Схотіть, панове, зрозуміти, — мовив, немов звиняючися, президент, — що я не можу попросту взяти і кинути справу під сукно. Вона занадто голосна, а вдоватку маємо тут у повіті кореспондента...

— Їдовиту гадюку! — додав маршалок.

— При тім справа не в моїх руках. Слідство скінчене, акти має в руках прокуратор...

— Ну, хто хоче в горох, той уже знайде стежку, — буркнув граф.

Президент закусив губи і замовк.

— Коханий президенте, — задобрював його маршалок, бачачи, що графова увага болючо діткнула його, — прошу не переривати собі. Ми цікаві знати, який можливий вихід із сеї справи. Я не сумніваюся, що наш любий граф зробить усе, що зможе, щоб задовольнити вимоги права.

¹ По секрету (*лат.*).

— Вихід тут дуже простий, — мовив успокоєний президент. — Панове, знаєте старий правний аксіом: «Wo kein Kläger, da kein Richter»¹. Хоча в цьому випадку скаргу веде прокураторія, але я не сумніваюся і готов зі свого боку зробити все, що зможу, в тім напрямі, щоб вона відступила від оскарження, коли тільки первісний покривджений зажадає того.

— Грицько Галабурда! — скрикнув граф. — А що, чи не казав я, що він тут головна особа.

— беру на себе Грицька Галабурду, — мовив маршалок, — і надіюся ще завтра доставити його з такою заявою до прокураторії.

Граф Кшивотульський витріщив очі.

— Добре би було, — мовив далі президент, — якби із громади покривдженого явилася депутація у прокуратора і в мене і зложила свідомство...

— І се беру на себе! — поспішно мовив маршалок.

— Ну, а нам нічого більше й не треба. Але якусь опору, якесь покриття мусимо мати.

— Коли лиш сього вам треба! Се ж при тій популярності, яку має наш коханий граф, найлегша річ у світі. Що, любий графе, не маєш нічого против того, щоб я взяв сю справу в свої руки?

Граф мовчки подав руку йому, а потім президентові. Всі три панове поєднались. Се поєднання запечатало справу реформи повітових кас і справу Гриця Галабурди. Хлопських 80 000 ринських мали без опозиції піти на латання дір у кишнях пана маршалка, Гриць Галабурда мав замість покарання свого кривдника задовольнитися кільканадцятьма ринськими «басарунку», а в повіті мала відтепер панувати примірна єдність між «найблагороднішими і найповажнішими людьми», репрезентантами блискучої традиції і цивілізації.

XLIV

Баран сидів у своїй комірці і грівся. Комірка, перероблена з колишньої дривітні на помешкання сторожа, була маленька, збита з дощок і обліплена глиною, з одним віконцем на подвір'я. Невеличка залізна піч давала більше диму і чаду, ніж тепла, а надворі був здоровий мороз. Віконце було ціле покрите льодом і інеем, що не хотів таяти навіть тоді, коли в печі горів огонь і вона внизу була майже червона. Баран мерз по ночах, спав накритий усіма лахами, які тільки були у нього в хаті, і нагрівався тільки надворі при роботі. В його хатчині, бачилось, мороз звив собі тривке гніздо, кидався йому на шию при самих вході і, чим далі в ніч,

¹ Де нема позовника, там немає судді (нім.).

тим тісніше тулився до нього, проймав його до кості. Навіть поблизу розпаленої печі сей упертий мороз відчіплявся від нього лише з одного боку, не перестаючи грозити другому. Ніколи ще зима так не докучала Баранові. Він крав дрова, тріски а навіть стару дерев'яну посуду від усіх партій, весь день тільки за тим і нипав, щоб роздобути дрівець, і топив у своїй ненаситній печі, топив до пізньої ночі і грівся, проганяв упертий холод, що своїм дотиком будив у його тілі непереможну дрож.

І сьогодні він сидить і гріється. В печі догорають якісь опилки, лати з сусідського паркана і скалки з якоїсь розбитої коновки — худа страва для ненаситної залізної почвари, що, розпечена внизу, нагорі ледве тепла і грозить швидко вистигнути та лишити його над раном на поталу тріскачому морозові. Пізно вже, на міській ратуші вибила десята. Та проте на вулицях іще рух і гамір. Сьогодні святий Сильвестер, кінець року, а міська людність, особливо середній стан, обходить сей день празнично. Не так день, як вечір. Стрічають Новий рік. У кого сім'я, той в крузі сім'ї; дехто у знайомих. А в кого сім'ї нема, той шукає кавалерського товариства і стрічає Новий рік у пиварні, в кав'ярні або в інших веселих місцях. А що в урядничім світі таких бурлак багато, а не один, і жонатий волисть забавитися в кавалерській компанії, ніж при домашніх ларах і пенатах, то й не диво, що по міських вулицях сеї ночі людно і шумно, тут і там проходять купки панів у футрах та теплих загортках, голосно розмовляючи, ще голосніше регочучись, деколи навіть затягаючи пісень, що по кількох нотах уриваються, та скриплячи чобітьми по твердім замороженім снігу, що за дня встиг покрити землю досить грубою пуховою периною.

Баран тулиться як може найближче до печі і ловить вухом ті уривані гуки, які доходять із вулиці в його комірку. Ті хвили далекого, чужого і майже незрозумілого йому життя не цікавлять його. Він відмахується від них, мов від налазливих мух, зайнятий своїми власними турботами.

— О ні, мене не здуриш! — говорить він з дивним усміхом маніака, обертаючись не то до печі, не то до якогось незримого розмовника. — Ні, я вже що бачу, то бачу. Хоч ти притаївся, удаєш дуже зайнятого, чинишся счвятим та Божим, але я бачу все, бачу і розумію. Кожде твоє слово розумію. Ти думаєш, що я не знаю, про що ти розмовляєш із тими хлопами, з тими попами і жидами, замкнувшись там, у своїм покою! О, паничу, замикайся хоч на сто колодок, — мене не здуриш. Навпаки, небоже, навпаки! Се якраз свідчить против тебе. Се ти сам себе зраджуєш. Я чую, час твого панування надходить, і ти готуєшся виступити. Смійся, смійся! А сам твій сміх зраджує тебе. Сам твій сміх говорить мені виразніше, ніж би могло сказати сто язиків.

Він озирнувся, замовк і пильно прислухувався до веселих викриків, п'яних пісень і голосних кроків там, на вулиці. Його чоло зморщилося, на ньому нависла хмара.

— У-га! Скрип-скрип! Скрип-скрип! — передразнював він якось злобно і гірко. — І ночі їм нема. Чи завтра весілля, чи страшний суд, вони байдуже собі. П'ють, регочуться, співають. У канцеляріях сидять, судяться, гроші зичать, балі справляють. Мов і ніде нічого. Мов і не догадуються, що кінець надходить, що за день, за два всьо переміниться. Всьо, всьо! Сонце зійде з заходу, води потечуть догори, порядок світу захитається. А він на огнянім возі виїде на високу гору... А його голос залунає, мов грім. А його слуги розбіжаться на всі кінці світу приводити всіх до присяги. Всіх до присяги йому, ворогові, антихристові. А перед присягою кождий мусить зламати хрест, потоптати причастя, виречися Бога... А по присязі кождому випалять на чолі знак антихристів. А хто не захоче присягти, того на муки... на катування... на смерть...

Баран говорив швидко, вперши очі в темний кут. Маленька лойова свічка, що стояла край постелі на баняку, оберненім догори дном, і була приліплена до нього власним лоем, коптила, нагорівши; її світло тремтіло, і Баранова тінь на супротивній стіні також тремтіла. А Баран глядів у кут і говорив голосно, задихаючись, і сам почував чимраз більший страх від своїх слів. Його очі робилися недвижні, в них загорялися іскри якогось непевного, дикого огню, а руки, простягнені довкола печі, стискалися в кулаки, то знов випручувалися, мов силкуючись ухопити щось невловиме. Він дико зареготався:

— Га-га-га! Що їм то значить! Хіба вони й без того не служать йому? Хіба вони всі не є з чортом у змові? Їм не страшно приходу антихриста. Вони, певно, не спротивляться його покликові, підуть за ним, аби лише кивнув, поцілують його, і приймуть його печать, і будуть служити йому, як служили досі. Тим-то вони тепер такі веселі. Бачать знаки на небі й на землі, а веселі. П'ють, регочуться, співають. А деякі, може, й знаків не бачать. Посліпли, родились і живуть із зажмуреними очима. Здається, що дивляться, ходять, гроші лічать, читають, а того, що найважливіше, що найстрашніше, того не бачать. Від чого душа тремтить, і кров у жилах стигне, і волосся вгору встає. Страшних Божих знаків не бачать. А може, й бачать, але так, як теля нові ворота: витріщать, вибалушать очі, постоять та й підуть далі, не зрозумівши, що воно й до чого.

Баран опустил голову і засумувався. Його *idée fixe*, недалекий прихід антихриста, бушувала в його душі, приймаючи найрізніші форми і напрями. Зразу він щодня в полудне ходив як вартовий попід Євгенієві вікна. Потім покинув се — без наміслу, але так якось забувши, і взявся щоночі

оббігати всі стежки і корчі міського саду, шукаючи там похованих помічників та прислужників антихристових. І се заняття він покинув по двох-трьох тижнях, а зате знайшов собі інше — бігати щоранку на рогачку і визирати з високого берега за мостом, чи не надходять антихристові полки, які, здавалось йому, якраз сим шляхом повинні надійти одного ранку і завоювати місто. Він бігав так досить довго; ані сльота, ані перші морози не спиняли його. Розуміється, що від часу тих пошукувань за антихристом і його помічниками він щораз більше занедбував обов'язки своєї служби, але се йому було байдуже. Страшні образи антихриста і близької катастрофи ані на хвилю не покидали його, а кожда стріча з Євгенієм наповняла його переляком, кидала в дроз. Він робився весь жовтий, кулився і мовчав уперто; та загалом силкувався якнайрідше стрічати Євгенія, тільки потаємно, здалека слідив ненастанно за кожним його кроком.

Але тепер, отсе вже від кількох тижнів, він покинув бігати за рогачку. Недалека катастрофа в його уяві прийняла інші форми і в іншим напрямі попихала його хору волю. Йому здавалося, що конче треба остерегти тих невидющих, безтурботних людей, що, може, й не раді би йти на службу антихриста, але не готуються до боротьби з ним тільки з вродженої сліпоти або з недогадливості та недбалства. В його голові чимраз сильніше вкорінялася думка — отворити очі тим людям, розбуркати їх із їх безжурності, вказати грізну небезпеку. Як се зробити — він про те не думав, але сама думка щоночі вертала до його голови, стукала в ній, мов хробак у стіні, і набирала перепертої сили.

— Ні, не можна се так лишити. Щоб пекельний цар так і хапнув їх усіх, мов сонних? Ні, ні, гріх мені буде, коли допущу до сего. Розбуджу їх! Натуркаю їм до уха! Нехай знають, нехай готуються! Нехай продруть очі, нехай бачать, яка страшна пропасть перед їх ногами. Я знаю, йому се буде не в лад, але що мені до того? Велить мене вхопити, мучити, дерти зі шкіри, палити на терновім огні... Ну, і що ж? І нехай! Я готов! Але не pozwолу йому таємно вскочити в місто, як вовкові в кошару. Гай же! Гай же! До діла! Крайня пора! Не знаємо дня ні часу, коли прийде злодій, тож годі отягатися!

І, весь тремтячи з внутрішнього зворушення, Баран устав, надяг на себе, що мав найтеплішого, і вийшов зі своєї комірки, загасивши недогарок свічки. Надворі було ясно, місячно; сніг на подвір'ї іскрився синявим фосфоричним блиском. Баран почав сквапно шукати чогось очима. В куті коло його комірки була шепка, прибудована до стіни тої самої комірки. В тій шепці стояла велика балія, обік неї лежали два праники. Баран узяв із бантини свій грубий шнур, яким носив дерево з пивниці для партій, почепив балію за вуха і зав'язав собі на плечі, так що її дно

стирчало перед ним, мов великий круглий тарабан, а взявши праники в обі руки, вийшов хвірткою на вулицю.

На годиннику вибила одинадцята. Найближчі вулиці, обліті місячним світлом, були пусті. Де-де на розі вулиці блимала жовтавим світлом лампа. Де-де в шинках світилися вікна, і відтам лунали крики та співи; далеко по передмістях переливалися голоси померзлих колядників, що попід вікнами за цента витягали звісну щедрівку:

Nowy rok nastaje,
Ochoty dodaje — hej nam, hej!
Kolędá, kolędá, kolędá! ¹

І разом з останнім ударом годинника понад сонним містом залунав дивний туркіт — глухий та зичний, мовби по нерівній каменистій дорозі їхав важкий віз, а на ньому була величезна порожня скриня. Туркіт ішов зразу повільний, міряний, два удари і пауза, два удари і пауза, мов важка їзда по грудді. Але ось Баран вийшов на ринок, виметений від снігу, гладко утоптаний, і пішов скоріше, а рівночасно його руки швидше замахали праниками, густіше заторохтіли удари, мов величезні градові зерна по новім дасі. Тра-та-та-та! Тра-та-та-та! Чимраз дужче, голосніше. Гуркіт котився по гладкій ледовій площі, хвилював у чистім морознім повітрі, бив до замерзлих вікон, аж шиби дзеленькотіли, вбігав до домів, будив зо сну сонних, наповняв тривогою серця веселих, що в товариствах дожидали нового року. Наглий гуркіт грому не був би дужче перелякав їх. «Що се таке? Що сталося?» — виривалося з усіх уст. Дами блідли, мужчини тислися до вікон, вибігали на балкони, хапали загортки і виходили на вулицю. Ціле місто стрепенулося, затривожилося. Навіть п'яні співи і крики по шинках та кав'ярнях замовкли. На передмістях тут і там пси обізвалися глухим виттям, відкликаючися на дивний туркіт, що лунав чимраз частіше, дужче, страшніше серед ясної, розіскреної ночі.

— Що се таке? Горить десь? Напад якийсь? — чути було з різних боків голосні поклики. По вулицях зчинився рух. Одні бігли туди, другі сюди, бо одним здавалося, що се тарабанять там, а інші шукали джерела сього гуркоту в іншій боці.

Два поліціянти з міської поліційної стражниці перші побачили Барана з балією і праниками і скочили до нього.

— Ти що робиш? Стій! — закричали вони на нього здалека.

Баран не оглядався. Ішов і тарабанив щосили. В його голові засіла думка, що мусить, отак тарабанячи, обійти три рази довкола ринок,

¹ Новий рік настає, охоти додає, — гей нам, гей! Коляда, коляда, коляда! (Польськ.)

потім обійти костел, пройти здовж головну вулицю, а потім боковою вулицею вернути додому. Чому якраз так треба було зробити, сього він не знав, але, власне, се мав собі за обов'язок.

— Стій! Хто ти? — кричали, доганяючи його, поліціанти.

Баран не втікав, але й не ставав. Тільки руки його забігали швидше, удари по дні балії заторохтіли з більшою силою.

— Се Баран! — мовив один поліціант, догонивши його і заглянувши йому в очі.

— Ти що робиш, Баране? — крикнув другий поліціант.

— Буджу, буджу, — глухо мовив Баран.

— Кого будиш?

— Усіх, у кого є уха, у кого душа жива.

— Та пощо?

— Щоб не спали. Щоб стереглись.

— Чого їм стерегтися?

— Ворог близько. Ворог надходить.

— Який ворог?

— Ворог на огнистім возі. Буде ходити в повітрі. Його голос як грім. Його слуги будуть печатати його печаттю всіх прихильних йому. Його... Дальші слова заглушило гомове торохтіння праників.

— Чи ти вдурів, Баране? — кричав поліціант. — Дай спокій! Пана старосту будиш.

— Ви самі посліпили і поглухли! — ревів у відповідь Баран, не перестаючи тарабанити. — А я свою службу роблю. Буджу всіх. Уставайте, не спіть, бо ворог близько!

— Але ми арештуємо тебе.

— Не смієте! Руки відніме тому, хто доторкнеться мене. Мене Бог по-слав. Я з Божого розказу, а ви що? Кому служите? Антихристові!

Поліціанти, прості собі передміщани, при тих словах почули острах і почали хреститися. Гуркіт Баранових праників видався їм тепер чимсь грізним, віщим, і вони стали мов стовпи, не сміючи ані арештувати, ані спиняти Барана. Сей, бубнячи щосили, пішов далі.

На поліціантів наскочила купа нічних бурлак, що з шумом і голосними розмовами йшли на погоню за тарабанщиком.

— Що се? Хто се бубнить? — загомоніли вони.

— Баран, сторож Баран, — відповіли поліціанти.

— Та що він, здурів?

— Здурів.

— Та чому його не замкнете, не арештуєте?

— Та за що?

— Але ж він ціле місто зо сну збудить.

— Ну, та що з того?

Але між компанією знайшовся комісар від староства, і сей зараз підніс голос:

— Зараз його арештуйте! Що ви тут балакаєте дурниці!

Поліціанти, пізнавши його, салютували.

— Прошу пана комісара, він, очевидно, має напад своєї слабості.

— Зв'язати його! Нехай не робить галабурди по місті.

А інші з компанії вже пустились наздогін за Бараном, кричачи:

— Лапай! Тримай!

Сі окрики підняли ще більшу тривогу. З різних кутів, з шинків, вулиць і балконів залунали окрики: «Лапай! Тримай! Злодії!» З різних сторін чутно було голосні кроки по замерзлим снігу, лускіт дверей, скрип хвіртток, гавкання і виття псів — піднявся такий гармидер, що майже глушив собою невгавне торохтіння Баранового тарабана. До того ще небо, перед хвилиною ясне, почало насуплюватися хмарами, а одна з них, сіра, величезна, моментально закрила місяць. Не минуло кілька хвиль, а ціле місто потонуло в пітьмі, тіні пожерли контури вулиць і домів, тільки сніг під ногами блищав синюватим фосфоричним блиском. Здавалось, немов розбурхане, розполохане місто нараз прикрито чорною плахтою. А під тим чорним покривалом ще дивоглядніше лунали то п'яні, то тривожні крики, стук кроків, виття псів і голосніше над усе — сухе та часте торохтіння праників по балії.

— Лапай! Тримай! — гомоніли голоси з усіх боків ринку. Та Баран раптом змінив свій план і скрутив з ринку в одну з тих тісних бокових вуличок, які густо моталися поміж брудні та без плану будовані жидівські камениці. Крики на ринку, мабуть, перелякали й його, бо він, сам не знаючи чого й пощо, пустився бігти, не перестаючи, проте, тарабанити. Лиш часом, коли духу у нього не ставало, а руки мліли, він зупинявся десь у темнім куті, спочивав на кілька хвиль, а потім біг далі.

— Тут він! Тут він! Ось тут було чути! Ні, он там на розі! Ні, тут десь! — лунали за ним голоси погоні, і ціла купа сторожів, жидів, панів, поліціантів увалилася в тісний заулок, стукаючи, кричачи, спотикаючись, кленучи а тільки від часу до часу видаючи дружні окрики:

— Лапай! Тримай!

Баран, увесь тремтячи, скочив за якийсь паркан і сховався за невеличким прибудівком. Уся купа бігцем, мов стадо волів, провалила поуз нього. Коли вже були досить далеко, Баран вискочив із своєї кривки і пустився бігти іншою вуличкою в іншим напрямі, а пробігши зо сто кроків, раптом задроботів на своїм тарабані, аж в ухах залящало.

— Лапай! Тримай! Онде він! А що, не казав я! — чути було здалека крики погоні, а за кілька мінут застогнала земля під ногами шаленої купи, що з гомоном, реготом, оханням та прокляттями гнала тепер уже щодуху вслід за Бараном. Пощо, властиво, вони бігли, чого хотіли від Барана, вони й самі не знали. Се був якийсь інстинктивний рух, у якому тонула індивідуальна свідомість кожного. Можливо, що коли б вони були тепер догонили Барана, одна якась гумористична увага була б довела їх до вибуху сміху, але не менше можливе й те, що в такім разі хтось один був би підняв руку на Барана, а за його прикладом усі були б кинулись на нього, мов звірі, і вбили б його на місці швидше, ніж би в їх головах засвіталася застанова, що вони роблять, і пощо, і за що.

А Баран тим часом біг не спочиваючи. Тепер він не тарабанив раз у раз, мовчки пробігав тісними вуличками, де-де перескакував через плоти і пробігав огородами з одної вулиці в другу і тільки на роздоріжжях, у глухих і темних заулках, де було зовсім пусто, він зупинявся і розсипав голосний туркіт свогого імпровізованого тарабана. Сей туркіт був немов знаком алярму для юрби його нагінців. З поблизьких вуличок і з дальших площ лунали їх окрики, тріщали плоти, чалапали важкі кроки і з скаженим завзяттям розлягалися крики:

— Тримай! Лапай!

Ся дика, безтямна погоня тривала вже майже годину. Баран з десять разів змилював сліди, відскакував набік, пропускав своїх нагінців поуз себе, змінював напрям своєї втеки. Він бігав по вулицях без плану, тільки кермуючись криками та стуками, що лунали то поза ним, то з лівої руки, то з правої. Він оббіг уже значну часть міста, всюди сіючи забобонний переполох, тривогу та неспокій. Увесь спотілий, задиханий і перетомлений, він ледве дихав, у його висках кров стукала мов молотами, перед очима крутилися кроваві колеса, за горло душило щось, і якась страшенна тривога здавлювала серце. Він тікав тепер щосили, немов, сповнивши якийсь страшенний злочин, бажав сховатися десь, бажав бути дома. Та ось перед ним скінчилася вузька вуличка і з її гирла він вискочив на широку площу. Якраз в тій хвилі виглянув місяць із хмари і показав його очам контури високого будинку з кінчастими вежами і золотими хрестами. Се був костел. І в Барановій душі мигнула думка, що він мусить, мусить оббігти сей костел, барабанячи щосили, мусить се зробити, хоч би мала земля під ним запастися. І він ухопив праники в руки і задріботів ними по балії з остатнім напруженням усіх своїх сил.

— Лапай! Тримай! — ревла погоня, кількома вуличками надбігаючи до площі, серед якої стояв костел, окружений невеличким сквером. Але

Баран уже не слухав тих криків, він біг, тарабанячи, довкола костелу в напрямі великих входових дверей.

— Ось він! Онде він! Онде! — кричали нагінці з різних боків, побачивши його. Площа заповнилася задиханими людьми, обсипаними снігом, уоруженими хто в елегантні ліски, хто в кілля, виломане з плота. Чути було їх важке сапання; дехто хрипів, дехто душився кашлем; многі придержували в бігу капелюхи на головах.

Нараз гуркіт Баранового тарабана затих. Його темна фігура, що була так добре видна для всіх, щезла, мов у землю провалилася. Погоня за-мовкла, заперла дух у собі, тільки стук соток кроків потрясав землею. Добігли.

— Де він? Що з ним? — гомоніли задні, назираючи на передніх, що зупинилися мов остовпілі. Перед ними на снігу лежав Баран, відкинувши набік праники і балію, кидаючись і б'ючися по снігу в епілептичних корчах. Місяць обливав блідим світлом його посиніле лице. Його горло харчало глухо, уста точили піну, змішану з кров'ю.

Нагінці стояли довгу хвилю німо. Дехто хрестився, інші відвертали очі, не можучи знести страшного виду. Вкінці комісар велів кільком сторожам узяти його і занести до поблизького шинку, щоб не замерз на снігу, поки очуняє, а юрба, так несподівано старабанена докупи, звільна, в якімсь пригнобленні і засоромленні почала розходитися.

XLV

Майже останні з тої купи відійшли Шварц і Шнадельський.

Вони проводили сю ніч у Стальського. Здибавшись з ним ще десь коло восьмої, вони пару годин просиділи в шиночку, п'ючи пиво і балакаючи. Стальський мав уже трохи в голові і коло десятої встав і мовив до обох товаришів:

— Що нам тут сидіти? Ходіть до мене. Стрітимо Новий рік у родиннім кружку.

Шнадельський почав вимовлятися.

— Може, вже пізно. Може, вашій пані наробимо клопоту?

— Е, що там моя пані! Не турбуйтеся про неї. Ходіть! Можемо зовсім не займати її.

І Стальський, набравши в склепику різних віктуалів та напиктів, гукнув на фіакра, і всі три поїхали до його дому. В гостинній було темно, але в Регініній спальні ще світилося. Стальський почав стукати. Прийшлою чекати досить довго, поки з кухні не вийшла служниця зо свіч-

кою і не відчинила. Регіна хоч не спала, але, як звичайно, так і тепер, не виходила зі своєї спальні.

— Пані, певно, спить уже, — мовив пошепки Шнадельський, роздягаючися зі свого плаща.

— Ні, не спить, — голосно сміючись, мовив Стальський. — Прошу, панове, зовсім без церемонії. Будьте як у себе дома.

І він почав наказувати служниці, щоб якнайшвидше наставила самовар і принесла, якої треба було посуду. За кілька мінут усі три товариші сиділи при столі, торкалися склянками, пили і закусували. Розмова, зразу ведена несмілими, притишеними голосами, робилася щораз голоснішою. Шнадельський оповідав масні анекдоти, що збуджували гучний регіт, а Шварц пробував навіть затягати пісень.

В тій хвили нечутко отворилися двері від покою ліворуч і в них стала Регіна, вся в чорному, бліда, мов із воску виліплена. Голосом, ледве чути-м зворушення, вона промовила:

— Перепрошаю панів, але я сьогодні нездорова. Може б, панове були ласкаві забавлятися трохи тихіше.

Шварц і Шнадельський машинально обернулися на кріслах у той бік, відки почули голос, і тільки в слідуючій хвилі догадалися встати. Але Стальський, очевидно, чекав уже на щось подібного з боку своєї жінки, бо, не кажучи ані слова, схопився з місця, підбіг до неї і, обнявши її за стан, енергійним рухом втягнув її до гостині.

— Але ж, Регінко, — мовив солоденько та з притиском, — хто ж видав бути такою нечемною супроти гостей! Ходи сюди! Позволь представити їх тобі. Пан Шнадельський. Пан Шварц. Сердечні хлоп'ята. Готові до всякої услуги, — правда, панове?..

— О, з цілого серця! З дорогої душі! — хором сказали Шварц і Шнадельський, кланяючись.

— Просимо, не пускай нам тут комедії про якусь слабість! — говорив далі Стальський. — Я знаю, у тебе трошка головка болить — з невиспання, так, так, а трошка, може, зо злості... тобто, від жовчі, від жовчі. Ось ми тобі зараз заординуємо лік. На отсього солоденького, випий — як рукою відніме.

Він притяг Регіну до стола, незважаючи на її опір, посадив її на кріслі і, наливши чарку лікеру, підніс їй. Вона легенько відтрутила його руку. Та в тій хвилі та рука дрогнула непропорціонально сильно і так штучно, що весь лікер вихлюпнувся Регіні в лице і на сукню.

— Але ж, Регінко! Як же ж можна бути такою необережною! — з незміненими солодощами в голосі мовив Стальський. — Чи бач, усе розіллялося!

І в тій хвилі він відвернувся від неї і з найбайдужнішим видом почав зі Шнадельським розмову про якісь зовсім далекі речі. Регіна встала і пустилась їти геть.

— Але ж просимо тебе, посидь коло нас! — мовив Стальський, перериваючи свою розмову зі Шнадельським.

Однак Регіна, затуливши хусткою лице, облите лікером і гарячими слізьми, вийшла.

— Ви образили паню, — мовив Шнадельський.

— Се з педагогії, — реготався Стальський.

— Як то так?

— А так. Вона у мене дуже амбітна. То я хочу троха зігнути, надламати її амбіцію.

— Але, може, пані справді нездорові? — закинув Шварц.

— Не вірте їй! Ані слова не вірте! Всі жінки комедіантки. Нездорова! Не бійтеся, щоб зробити чоловікові якусь пакість, якусь прикрість, на се у неї завсіди знайдеться і сила, і постанова, і концепт. Але зробити щось приємного — ох, ні, вона нездорова.

— Ну, здається, ви з подружнього життя винесли досить нерожеву філософію, — завважав Шнадельський.

— Пане! — мовив Стальський, розвалюючися на кріслі і закурюючи цигаро. — Маю того життя і тої філософії от поти! І якби хто нині увільнив мене від сеї-от окраси родинного огнища, — він кивнув головою в бік тих дверей, якими вийшла Регіна, — то я вважав би його найбільшим своїм добродієм.

— Ну, жартуйте здорові! — мовив Шварц.

— Пане, мені не до жартів! — мовив поважно Стальський. — Попробували б ви пожити з нею десять літ так, як я, тоді могли б говорити в тій справі. Знаєте, я вже надіявся, що нарешті доля увільнить мене...

В тій хвилі його промову перервав дивний шум і гармидер, що доходив знадвору. Вже від доброї чверті години здалека доносився глухий гуркіт, мов торохтіння далекого грому, але присутні, заняті тим, що діялось у покої, не звертали на нього уваги. Та ось гуркіт залунав десь поблизу, затріщав, немов валився якийсь дерев'яний будинок або сипалось каміння з горища, і рівночасно залупотіли кроки по вулиці, почувлися різкі крики:

— Тримай! Лапай!

Усі схопилися з місць.

— Що се? Що там діється? Валиться щось? Біжать за кимсь. Чи злодій? Чи розбій який?

Гармидер зближався чимраз ближче. Торохтіння замовкло, а за хвилину різким гуркотом обізвалося ось тут десь недалеко, мов за стіною. Шварц і Шнадельський скочили до своїх загортків.

— Пробі, що се таке? Чи не горить де?

— Тримай! Лапай! — залунали скажені крики на вулиці, і, мов буря, пролопотіла попід вікнами масова погоня. Шварц і Шнадельський уже були одягнені і, попрощавшись із Стальським, вискочили за браму і зчезли в пітьмі. Гармидер віддалився так само швидко, як набіг. Стальський добру хвилину наслушував іще край вікна, потім вернув до стола, налив собі чарку горілки і випив, налив другу і випив, думав щось, усміхався сам до себе, а потім налив іще одну чарку і випив.

XLVI

А Шварц і Шнадельський тим часом поспішали за чорною купою людей, що бігла наздогін дивовижного тарабанщика. Вони не бігли і для того лишилися ззаду. Цікаві були дізнатися, що сталося, властиво, але ніхто з тих, кого стрічали на вулиці, не вмів їм сказати нічого певного. Се були такі, що, втомлені біганиною, ставали, щоб перевести дух, або вертали додому, переконавшись, що небезпеки ніякої нема. Одні говорили, що се якийсь божевільний відкись вирвався, другі, що то гонять якогось убійцю; один п'яний сторож, що серед бігу повалився в сніг і не міг порядно встати на ноги, говорив охаючи, що то злий дух страшить по місті і заповідає кінець світу. Тільки на кінці погоні, коли Шварц і Шнадельський дійшли під костел і там застали всю купу, зібрану довкола Барана, вони довідалися всього докладно від поліціянтів. Коли Барана понесли геть, вони позакурювали цигара і, обтулюючися загортками, рушили й собі ж. Площа ще де-де лунала від кроків людей, що спішили хто додому, а хто знов до шинку кінчити забаву, перервану несподіваною пригодою. Шварц і Шнадельський ішли звільна, простуючи до ринку.

— Дивний собі той Стальський, — мовив Шнадельський, спльовуючи. — Не розумію, чого він хоче, представляючи нам такі сцени.

— Ха-ха-ха! — зареготався Шварц. — Вони, здається, обое в змові.

— Як то в змові? Як ти думаєш?

— Ну, проста річ! Нібито між ними незгода, нібито він бажає, щоб хто-небудь присусідився до його жінки, а там скубли б його обое. Я вже знаю таких.

— Ну, але ж ми оба не з тих золотих птахів, щоб їх можна скубти. Ми хіба з тих, що й самі готові скубнути, де би вдалося.

— Ну, може, ми маємо служити тільки для роблення реклами?

— Се можливо, — мовив, подумавши, Шнадельський. — Ну, та хоч би й так. Сю прислугу можемо зробити їм. А за се, може би, можна скористати дещо.

— Від нього ледве, — закинув Шварц.

— Дурний ти! Хіба я про нього?..

Вони замовкли, мабуть, кождий укладаючи собі в голові план дальшої акції. Ішли якийсь час мовчки, поки інший предмет не звернув на себе їх уваги. Власне, переходили попри каменицю, де жив Вагман. Камениця була з двома фронтами: один, одноповерховий, виходив на ринок, а другий, партеровий, неначе флігель, виходив на бокову вулицю, якою йшли вони. Сей флігель був відділений від вулиці вузьким огородцем і парканом з хвірткою. В вікнах, де жив Вагман, крізь замкнеш дощані віконниці видно ще було світло.

— Тут Вагман живе? — буркнув недбало Шнадельський.

— Тут, — відповів Шварц, свердлюючи очима віконниці.

— Видно, не спить іще, бестія.

— Лічить гроші.

— Думаєш?

— Напевно знаю. Баран говорив, що щовечора застає його над грішми і вексями.

— От би нам тепер заглянути до нього!

— Ми б йому допомогли в його роботі.

Оба джентльмени замовкли і якийсь час стояли на вулиці против Вагманових вікон і вдивлялися пильно в світляні пасма, що вибігали з нутра крізь шпари віконниць. Потім пішли далі. І знов розмова не клеїлася. У кожного працювала фантазія над впливом нового імпульсу, риючи темні ходи і прокопи в будущині.

— Слухай, Шнадельський, — мовив нарешті Шварц, — ти ще думаєш деколи про свій давній план?

— Який?

— Махнути до Америки.

— Та як його махнеш, коли нема з чим?

— А якби було з чим?

— Ну, якби було, то, може, ліпше б було лишитися таки тут.

— А певно, якби так виграти на лотерію або викопати золоту кобилу в Михалківцях. Але я думаю інакше: коли є воля і охота махнути до Америки, значить, повинна бути воля і охота розстарати на се засоби. А коли розстарати, то хоч би й таким способом, який би робив неможливим даліше вегетування тут на місці.

— Думав я й про таке, — сумно мовив Шнадельський, — та що з того. Нема щастя.

Він важко зітхнув, і його щоки засвербіли від надто живого спомину неприємної стрічі з п'яним парубком у коршмі.

— Нема щастя! — з філософічним спокоєм торочив Шварц. — Що се значить? Значить, що ти шукав щастя не на тій дорозі, не на тім місці, де воно є, де воно, може, чекає на тебе. От що воно значить. Ну, скажи, будь ласкав, що се за спекуляція: видавати себе за хлопського адвоката? Багато на тім заробиш? І надовго того вистарчить?

— Се не така зла спекуляція, як тобі здається, — розсудливо мовив Шнадельський. — Треба тільки підхопити і піддати їм відповідну справу. От що! Я з моєю великою бранкою міг би був порости в пір'я, якби не сей проклятий адвокат перешкодив.

— Міг би був порости в пір'я! — з презирством мовив Шварц. — Ну, скажи, кільки б ти міг був заробити?

— До нового року я був би мав зо дві тисячі.

— Дві тисячі! Ну, хіба се гроші? І з такою нікчемною сумою був би ти мусив дралювати за море на те тільки, щоб за місяць, за два там стати яким-небудь кельнером або пастухом чужого стада. Ні, спасибі за ласку! Я би на таке не пішов.

— Думав я й про інше, та також якось не витанцьовується. Думав через маршалка дістати місце при повітовій касі, а там як-небудь добратися до неї...

— Ха-ха-ха! — зареготався на все горло Шварц. — Ну, брате, таким наївним я не був би вважав тебе.

— Наївним! Як то?

— Через маршалка до каси! Та хіба ти не знаєш, що якби в касі було що-небудь, то сам маршалок перший загірб би з неї все до шеляга!

— Маршалок?

— Ну, розуміється, він легально, на векслі, на довжні скрипти, на застав своїх дібр. Але піди ти попасися в касі, коли в ній замість грошей такі папери накопичені!

— Хіба маршалок такий задовжений?

— По самі вуха. Отсього б ти запитав! — І Шварц показав кивком голови в напрямі Вагманових вікон.

— Вагмана? Хіба він зичить маршалкові гроші?

— Е, ще гірше. Має його векслі.

— Як то має?

— Поскупував у всіх жидів.

— Пощо?

— Видно, що хоче мати його в руках. Мовляв: захочу, то помилую, а захочу, то сьогодні голову скручу. О, крутиться пан маршалок у його пазурах. Ледве випросив мораторію до Великодня. Адже й цілу справу з реформою кас повітових на те тільки заварив, щоб грішми з хлопської каси викупити у Вагмана свої векслі.

— Он як! А я й не догадувався! Чи бач, як хитро! — скрикував раз по раз Шнадельський. — Ну, так, значить, мені нема що на се й зуби острити.

— Розуміється, що ні! — потвердив Шварц.

— Шкода й часу заходитися коло пана маршалка, — додав Шнадельський.

— Ну, се не конче. Я думаю, се не страчений час, — завважив Шварц.

— Чому так думаєш?

— Знаєш, у мене є невеличкий план. Якби ти згодився на нього... І пан маршалок міг би з нього скористати більше, ніж зі своєї касової реформи.

— Ну, ну, ну! Сип сюди!

— Адже нам коли де можна попастися, то тільки у сього каштана, — мовив шепотом Шварц, нахилиючися ближче до Шнадельського.

— Думаєш про Вагмана?

— Так.

— А маршалок...

— Адже якби нині хтось викрав у Вагмана всі його векслі і вручив йому або вкинув у огонь, то скажи сам, що би се значило для пана маршалка?

— Нове народження на світ, — поважно мовив Шнадельський, а по хвилі додав: — Бодай на п'ять літ, поки б не заліз у нові довги.

— Ха-ха-ха! Вірна увага. Ну, та се нам байдуже. Але я певний, що коли би хтось — ну, візьмім, ти сам — легесенько піддав йому таку думку, то він ухопився б за неї руками й ногами.

— Не розумію тебе, — мовив Шнадельський. — Що ж він, пішов би красти до Вагмана, чи що?

— Ну, що ти? Не про те річ. Сього не потрібно. Адже ж він може дотичним людям допомогти й іншими способами.

— Якими?

— Дивний ти чоловік, Шнадельський. Ще й питаєш. Так, як би ніколи не був у суді і не знав, як в таких разах робляться слідства. Адже ж розумієш тепер! Жид преці не буде мовчати, наробить крику, порушить небо й землю. Ну, слідство, поліція, жандармерія, телеграми на всі боки... Якби се все у нас трактовано насерйю, то нам'навіть з грішми в жмені тяжко б

було чкурнути за море. Але коли маршалок тут і там конфіденційно шепне слово — зовсім загальною, не компрометуючи себе — *quia judaeus*¹, знаєш, — то все може робитися так, що нам і волос з голови не злетить.

Шнадельський слухав уважно, але всі ті комбінації не дуже розігріли його.

— Виджу, що ти уложив собі план, — мовив він до Шварца.

— Так. Я присвятив йому немало часу і заходів.

— Тут треба числитися з різними можливостями. Чи думаєш, що вхід до Вагманового дому вночі такий легкий?

— Не дуже, се певно. Але я маю надію вибрати відповідну хвилю при допомозі отсього божевільного Барана. Знаєш, у нього така голова, що як натиснути на нього, то скаже все, що знає, і зробить усе, що йому велиш.

— Непевна дорога.

— Ніщо нас не гонить. Будемо ждати доброї нагоди.

— Ну, нехай і так. А друга річ. У сього вовка в гнізді, певно, не все є готові гроші. Ну, що, як ми прийдемо і застанемо, може, купу векслів та довжних записів? Що нам із сього за пожиток?

— Не бійся. Готівка у нього є тепер завсіди. Не знаю, як велика, але є. Зрештою можна ще понюшкувати між жидівськими факторами.

— Гм. І ти думаєш, що з сеї муки може бути хліб? — задумчиво питав Шнадельський.

— Я сам уже хотів пуститися на сю експедицію, але потім розміркував, що вдвійку ліпше. Коли ти готов зо мною до спілки, то думаю, що справа може повестися.

— Що ж, зробити не зробити, а подумати, підготовити ґрунт не завадить. Ану ж трафиться справді добра нагода...

— Ліпшої можливості я й не можу добачити. І при тім, знаєш, сама думка — зробити пакість сьому собаці — наповняє мене радістю і охотою.

— Се само собою. Се й у мене розпалює огонь у нутрі. Добре, брате! Будемо оба пасти очима сього вовка, а в відповідній хвилі талап на нього!

— Тільки ти на всякий випадок не забудь натякнути пану маршалкові.

— Думаю, що й се дасться зробити.

І з тим оба джентльмени ввійшли до шинку, в яким іще світилося, вгонячи перед собою крізь отворені двері величезний клуб морозного повітря до душної, нагрітої комнати, повної ще веселих гостей, що тут стрічали Новий рік.

¹ Тому, що єврей (*лат.*).

XLVII

Баранова прогулька по місту в опівніч Нового року наробила великого розруху. У всіх кругах міської людності на Новий рік ні про що не говорили, як тільки про сю незвичайну пригоду. Пан староста гнівався на поліцію, що допустила до такого скандалу. Поліційний комісар лаяв поліціантів, що не арештували Барана. Лікарі сперечались про те, як назвати рід його хвороби і чи не слід би заперти його в домі божевільних. А з простолюддя одні ворожили з сього пожежу, що буцімто грозить місту, інші благали Бога, щоб відвернув холеру або іншу якусь грізну пошесть, а бабусі та служниці коло криниць хрестилися та оповідали собі шептом про страшні привиди і про близький прихід антихриста. Навіть ксьондз-пробощ узяв сю нічну подію темою для своєї проповіді і видушив із грудей своїх слухачів багато глибоких зітхань малюнками міського зопсуття та важких кар, які ждуть зопсутих. Він витолкував Баранове тарабанення як поклик хорого, безтямного, але Божим пальцем діткненого чоловіка, поклик до всіх, щоб прокинулися з гріховного сну і пильнували своїх душ, що готові впасти в кігті пекельного ворога.

Найгірше на тій історії вийшов Вагман. Пан комісар, діставши носа від старости, покликав його до себе і, скинувши на нього всю одвічальність за вчинок його сторожа, наганьбив його і вдоватку наложив на нього 50 ринських кари. З отсею новиною Вагман і прийшов до Євгенія, просячи у нього поради, що робити?

— Перша річ — не платіть! — мовив Євгеній.

— Комісар грозив екзекуцією.

— Зробимо рекурс. Се засуд нічим не оправданий. Він знає се і не посміє екзеквувати вас.

— Вай мір! Вай мір! — нарікав Вагман. — Се мені за те, що я прийняв бідного чоловіка вашої віри. Без мене він був би згиб із голоду, бо ніхто не хотів прийняти його. А тепер плати ще за нього кару.

— Не бійтеся, пане Вагман! — усміхаючись, мовив Євгеній. — Маю надію, що не будете платити нічого. Ну, а з Бараном що зробите?

— Що маю робити? Можу його ще нині відступити пану комісарові або пану старості. Я його не потребую. Овва, яка мені з нього робота! Не варт тої комірки, що в ній жие.

— Ну, ну, не говоріть, пане Вагман! Все-таки він хоч дещо робить. Хоч браму замкне і відімкне.

Розмова йшла в Євгенієвім кабінеті на поверсі, бо канцелярія задля свята була пополудні замкнена. Обговоривши справу рекурсу від комісарського присуду, Вагман значущо моргнув на Євгенія і почав з іншої бочки.

— Ну, чую, що пан меценас були в Буркотині?

— Був.

— І оглянули пан той ліс, що я згадував?

— Та так... бачив його, проїздячи.

— Ну, і як пан меценас цінують його?

— Що ж, дуби гарні. Але я так мало розуміюся на тім.

— Ах, пане меценасе! А я пану говорю, прошу мені вірити, сам той ліс варт сто, півтора ста тисяч.

— Може бути, хоч я сумніваюсь.

— Не вірять пан?

— Кажу вам, пане Вагман, що не розуміюся на тім інтересі.

— Ну, а говорили пан з хлопами?

— Хлопи ані слухати не хочуть про купівлю.

— Ну, розуміється. Я то так і догадувався. Де їм до того! Їм страшно навіть подумати про такі гроші, хоч самі по дрібці ще більше тратять. Вони лиш тоді будуть цмокати та бідкати, коли хтось інший їм з-перед носа загребе гроші лопатою. Ну, а пан меценас сам?

— Щоб я купував Буркотин?

— А що ж! Чому ж би ні? Я пану меценасові улегшу.

— Ні, пане Вагман. Я роздумав сю справу. Не можу братися до сього інтересу.

— Чому?

— Тоді б я мусив покинути адвокатство і віддатися господарству. Я мусив би обчищувати маєток з довгів, зробитися невольником і покинути ту роботу, для якої спосібився.

— Пощо покинути? Можна бути дідичем і адвокатом.

— Не можна, пане Вагман. А може, й можна, та я до того нездалий. Той маєток став би як мур між мною і селянами. Як я міг би заступати їх інтереси, коли я чувся би паном? То значить — їх противником?

— Дарують пан, але я пана не розумію, — мовив Вагман. — Чому пан, маючи маєток, мусили б уважати себе паном, чимсь іншим від хлопів? Отже, я маю маєток, а до мене прийде бідний жид, капцан, а я знаю, що він бідний, а проте я чую себе таким самим жидом, як і він. А коли він потребує помочі або поради, то не питає, що я багатий, а він бідний, але йде до мене і до другого такого, як я.

— Не можу вам сказати, пане Вагман, чому воно у нас так, а у вас сяк. І не знаю, наскільки у вас саме так, як ви кажете. А у нас чи то вже натура така, чи такий здавна звичай, досить, що хто розбагатіє, той відвертає лице і серце від того люду, з якого він вийшов.

— І ви боїтеся, щоб і ви не зробили так само? — з усміхом мовив Вагман.

— Що ж, чоловік ні за кого не може ручити, хіба за вовка з лісу. Та головне те: хочу бути вільним чоловіком, паном своєї волі. А, набуваючи маєток, навіть на найкорисніших умовах, я мусив би зробитися невольником тих умов. Ні, не хочу сього.

— Але ж ви на тій спекуляції з лісом зробили би за пару літ добрий маєток.

— Се ще не таке певне, як вам здається, пане Вагман. А за тих пару літ багато дечого може статися.

— Га, як собі знаєте. Але я би щиро радив.

— Дуже вам вдячний, — мовив Євгеній, — але не можу скористати з вашої ради. З буркотинськими селянами ще буду говорити.

— Але спішіться, бо у мене наклъовується добрий купець на ті папери.

— Ой, підждіть троха з продажею.

— Не можу довго ждати. Знаєте, мені хотілося заховати в секреті те, що ті папери у мене. А тим часом пан маршалок відкись про се довідався. Се мені дуже неприємно.

— Можете бути певні, що від мене не довідався, — гаряче кинувся Євгеній.

— О, я й не думав на пана меценаса. Я добре знаю пана меценаса. Я вже догадуюся... Тут троха моєї власної вини. Я трактував з одним львівським банкіром про купно тих паперів, а сей мусив пустити се далі. Досить того, що тепер мені хотілось би якнайшвидше позбутися тих паперів із дому. Знають пан меценас, пан маршалок сам особисто заходив до мене в тій справі. Просив не продавати його паперів і не робити йому ексекуції до пущання, а в великім пості він усе заплатить.

— А відки гроші візьме?

— Ха-ха-ха! — засміявся Вагман. — Я зразу також заходив у голову, але потому довідався. Знають пан меценас, тут при виділі повітовім є каса...

— Дві каси, — поправив Євгеній.

— Ну, що там дві! Одна вічно порожня, на те й зоветься панська. А друга хлопська. Отсю касу пан маршалок хоче взяти зовсім у свої руки, перемінити на панську, взяти з неї всі гроші і сплатити мої папери.

Євгеній чув досі про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер. Він чув, що справа приготовується в раді повітовій, а виділом повітовим уже майже ухвалена. Аж тепер йому стало ясно, що се за реформа, і він постановив собі, не тратячи часу, перегородити премудрий план пана маршалка. Він устав, даючи Вагманові знак, що їх розмова скінчена. Вагман устав також.

— То пан меценас стоять при своїм? Не хочуть купувати Буркотина?

- Не можу, пане Вагман. Я бідний чоловік.
- То байка.
- Ні, не байка. І хочу помагати бідним.
- Маючи маєток, зможете ліпше помагати їм.
- Не вся сила в маєтку.

— І в фундаменті не вся сила дому, а проте без фундаменту дім не буде стояти. Пане меценасе, вірте мені! Поки ви, русини, не маєте своїх дідичів і міліонерів, поти ви не є жаден народ, а тільки купа жебраків та невольників.

— Ну, а ви, жиди, — відповів Євгеній. — У вас і міліонерів, і дідичів, Богу дякувати, досить, а скажіть, що ви в Галичині, народ чи не народ? Вагман прикусив губи і махнув рукою.

— Ет, що то про се говорити! Значить, не хочете робити інтересу зо мною?

— Ні, пане Вагман. Для себе ні.

— В таких разі кланяюсь. А якби я чим міг вам служити...

— Розуміється, розуміється! Знайду дорогу до вас так само, як ви знайшли до мене.

XLVIII

В найближчий торговий день Євгеній, відбувши в суді кілька термінів, поспішав коло дванадцятої до своєї канцелярії. Він мав намір зараз же піти на місто, заглянути до заїздів, де ставали околичні священики, приїздячи до міста на торг, і пошукати о. Зварича та о. Семеновича, що разом із ним мали бути референтами на вічі, а поки що були членами вічового комітету. Входячи до канцелярії, він, на велику свою радість, застав у ній обох сих панотців.

— А, вітайте, гості! — мовив він радісно, стискаючи їх руки. — Я, власне, хотів бігти до міста шукати за вами. Чудово, що так стрічаємося! Прошу зо мною, прошу нагору, зробимо «кратчайший глагол».

— Та ми також з таким самим наміром прибули до пана меценаса, — мовив о. Зварич з якимось заклопотанням у голосі. Але Євгеній не зважав на сей невеселий відтінок у його тоні і, давши наборзі деякі вказівки своєму конципієнтові, що толкував про щось з цілою купою селян, вибіг за панотцями до сіней і попровадив їх на поверх до свого приватного помешкання.

— Прошу сідати! Може, цигарко, отче добродію? Прошу! Ну що ж там чувати з приготуванням до нашого віча?

— Та що ж би? Заповідається незле. Селяни всюди приймають вість про віче з великою радістю. Можна надіятися численної участі, — мовив о. Семенович.

— Прийдуть, прийдуть! — додав журливо о. Зварич.

— Чудово! Чудово! Се найголовніше.

— Не знаю, чи найголовніше, — ще сумніше мовив о.Зварич.

— Хіба вам здається, що ні? — живо запитав Євгеній.

— Я думаю: легше стягнути купи народу, а трудніше їм сказати щось мудрого, повчити їх...

— Даруйте, отче добродію, але се потроха, здається мені, ваша помилка. Власне я боюся, що дехто з нас, інтелігентів, буде мати претензію і охоту занадто багато повчати, моралізувати зібраних. Чисте непорозуміння. Віче — то не школа. А коли вже справді комусь на нім треба вчитися, то не тій зібраній масі, але нам, інтелігентам, референтам.

— Так! — трохи ображено скрикнули оба панотці. — Ну, в такому разі я не розумію, пощо нам задавати собі праці з рефератами, — додав о. Семенович.

— Прошу, отче добродію, прошу не гніватися, а зрозуміти мій погляд. Віче повинно справді бути школою взаємного обучування для народу і для інтелігенції, але в яким розумінні? Се треба собі добре уявити, щоб не робити помилок. Ми, інтелігенти, повинні вказати народові законні форми, розв'язати йому язик і старатися пізнати його потреби, його кривди і болячки, його спосіб думання.

— Але ми се все знаємо, дуже добре знаємо! — скрикнули знов хором оба панотці. — Се може бути цікаве для вас, міщухів, але не для нас.

Євгеній усміхнувся. Він мав у пам'яті немало доказів на те, як наші сільські проводирі вміли не бачити і не розуміти маси фактів селянського життя, що діялися перед їх очима. Але проте він мовив лагідно:

— А хоч би тільки й для нас — нехай і так! Та я певний, що вже перше віче виявить і вам не одну несподіванку. А може, й ні — ну, та не в тім річ. Але ж не думайте, щоб ви на таким вічі могли вдіяти щось поученнями та проповідями. Народ жде від віча і має право ждати чогось зовсім іншого. Для народу се має бути школа політики, політичного життя.

— Ага, все-таки школа! — радісно підхопив о. Семенович.

— А школа політичного життя — то так як школа плавання. Стоячи на березі і слухаючи теоретичних викладів і упімнень, ще ніхто на світі плавати не навчився. Тут перша річ — власна проба, власна діяльність, власне вміння і власна відвага. От чого ми мусимо на вічах учити наших селян. Нехай самі говорять, нехай учаться самі висловлювати свої потреби і кривди, стояти за своїми жаданнями і супроти панів, і супроти властей.

— Ми се знаємо, — буркнув о. Зварич. — Вони поперед усього стануть супроти нас, священиків.

— Дуже сумно, коли ви сього надієтесь, — мовив Євгеній. — Мені здається, що се не мусить бути. Від розуму, такту і патріотизму священиків повинно б залежати, щоби селяни не станули проти них. А зрештою навіть якби таке лихо мало скластися, то як думаєте, отці добродії: чи ліпше піднімати нарід до політичної самодіяльності, будити в ньому політичну свідомість і знання його справ, чи ліпше лишити його нетямущою дитиною, яку можуть водити по своїй волі всякі політичні шарлатани?

— То фрази, пане меценасе, — мовив о. Семенович. — Треба насамперед просвітити нарід, а тільки тоді допускати до політики.

— Жаль в таким разі, що наша конституція допускає анальфabetів до голосування, значить, в останній інстанції віддає в їх руки керму політики.

Ся перспектива трохи зацукала обох панотців, та о. Семенович по хвилі додав:

— Таки жаль. Я був би за цензом грамотності при голосуванні.

— Добре, — сміючись, мовив Євгеній, — будемо змінювати конституцію в вашім напрямі! Та все-таки щоб і до сього довести, мусимо потягнути в тім напрямі загал виборців, мусимо розширити, спопуляризувати сю думку на вічах. Хочете, реферуйте її!

— Вільно вам жартувати, пане меценасе, — пристиданий трохи, мовив о. Семенович, — але ми з о. Зваричем, власне, з чим іншим ішли до вас.

— А з чим таким?

— З тим, щоб ви звільнили нас із обов'язку референтів на вічі.

— Як то, не хочете реферувати?

— Не не хочемо, а не можемо. Що ми за бесідники? Я отсе вже цілий тиждень мучився, і ані руш винайти тему, про яку б міг говорити.

— Бійтеся Бога, отче! Теми? Але ж самі говорите, що життя і потреби народу в повіті звісні вам дуже добре. Говоріть про них! Розпочніть тільки! Будете видіти, що зараз за вами встануть селяни один за одним і посиплються промови.

— Ну, пане, не знаєте ви наших селян! Се тумани! Ані один із них не вміє при людях рота отворити. Вони мали би виступити з промовами? Не буде сього! Скандал буде, та й годі!

— Не бійтеся! За се я вам ручу. Аби тільки ви сказали свою промову добре і цікаво.

— Ні, пане, я не скажу нічого. Я загалом не можу взяти участі в тім вічі і прошу звільнити мене з обов'язків комітетового.

— І мене, — мовив о. Зварич.

— І вас? — зачудувався Євгеній. — Але ж, отці добродії, я вас не вибирав на комітетових, то й не можу вас звільняти. Всі три ми вибрані з'їздом. Усі три зв'язані своєю честю. Як же ж се?

— Пане меценасе, *ad impossibile nemo tenetur*¹, — мовив о. Семенович. — Знаєте, я досі на капеланії. Стараюся одержати парафію. А я певний, що коли виступлю на вічі, то зараз мене окричать як небезпечного агітатора і мої заходи пропали.

— Чому ж ви се не сказали зараз на з'їзді?

— Чому не сказав? Представте собі, отець декан, що також тоді був на з'їзді ось тут у вас, по кількох днях здибає мене, бере набік і каже: «Се все дуже гарно, що ви хочете промовляти на вічі, але з огляду на ваше подання я би вам не радив!» Ну, а не послухати його — ви знаєте, що се значить для мене.

— Розумію, розумію, — мовив Євгеній, якого при тих словах щось стисло за горло. — Ну, а ви, отче Зварич, — чи й вам дехто відрадив?

— Ні, але я сам роздумав. Я не бесідник, не потрафлю сказати нічого.

— Адже ж проповіді говорите?

— Читаю з Добрянського.

— Ну, як собі знаєте, — мовив знеохочений Євгеній. — А я, власне, хотів сьогодні шукати вас, щоб поговорити з вами про приспішення реченця, коли би скликати віче.

— Приспішення? А то чому?

Євгеній короткими словами розповів їм про маршалківський проект реформи кас. Оба отці чули про се дещо, але не знали докладно, до чого йде ся справа. Тепер, коли Євгеній вияснив їм її, вони аж руками об поли вдарились.

— Тут нема що тратити часу, — мовив Євгеній. — Треба вдарити в великий дзвін, пустити сю справу в народ, набити в повіті галасу.

— Хіба то що pomoже? — в зневірі мовив о. Зварич. — Уже як пани зуби наострили на ту касу, то її з'їдять.

— А може, й не з'їдять. Може, не посміють, їм лише того треба, щоб усе перевести тихо, а ми перебиймо їм дорогу.

— Буде содома в повіті. Підуть переслідування, гонення, пакості, — задумчиво мовив о. Семенович.

— Авжеж! Де дрова рубають, там тріски летять.

— Се правда. Тільки я не хочу бути тріскою, — мовив о. Семенович.

— Ані я, — додав о. Зварич.

¹ До неможливих речей нікого не тягнуть (*лат.*).

— А я вважав би собі гріхом покинути сю справу тепер, — мовив рішучо Євгеній, встаючи з крісла. — Коли ви покидаєте її, то я мушу її взяти сам на себе.

— Се буде найліпше! — радісно мовили оба панотці. — Ми, що можемо, будемо вам допомагати, але афішуватися нам — се признаєте самі — яко священикам, і при тім залежним — не можна.

Євгеній закусив зуби, щоб не сказати якого прикрого слова. Він чув, що відтепер йому прийдеться робити багато таких прикрих досвідів у практичній політиці і що вмість закусити зуби в відповідній хвилі — се в тій політиці одна з головних заповрок успіху.

В тяжкій душевній настрої вернув Євгеній до своєї канцелярії, випровадивши обох панотців. Ось вони, провідники і батьки народу, інтелігенти і просвітителі! Євгеній знав їх обох добре, знав їх щирість і прихильність до народної справи, та, з другого боку, розумів також їх прикре положення. Політика — то не балакання на празниках та соборчиках! Вона вимагає не тільки вправного язика і міцних грудей, але також відважного серця, сильного характеру і завзяття і того духу незалежності, якого у нас цілими віками вбивали і притлумлювали різні чинники. Нема його у тих щирих людей, а коли є, то тільки у рідких виїмків. І що робити далі? Невже знов відложити діло, знов скликати з'їзд «отців повіту», радити та дебатувати, вибирати новий комітет і з ним по кількох тижнях опинитися знов на тім самім місці? Чи взяти діло зовсім на себе самого?

З тими думками Євгеній ввійшов до канцелярії, і тут його зір відразу впав на високу, випростувану фігуру старого Демка з Буркотина.

— А, здорові були, Демку! — скрикнув він і подав йому руку.

— Здорові, пане! — мовив Демко, обома своїми руками злегка стискаючи Євгенієву руку.

— А що вас приводить до нас? Маєте яку справу в суді?

— Ні, Бог милував. Я ось із сими людьми, — він показав ще трьох селян, що мовчки поклонилися йому, — ми до pana адуката прийшли подякувати, що нас пан остерегли перед тим паном Шнадельським — тямлять пан, що так на pana кинувся?

— Ну, що ж, переконалися, що я правду говорив? — запитав Євгеній селян.

— Ой, переконалися, прошу pana, але так, як той мудрий поляк, що замкнув стайню, як йому коні вкрали, — мовив один селянин.

— А крім того, — говорив далі Демко, — ми прийшли ще спитати pana за тото віче.

— За яке віче?

— А нам сказали наші єгомосць, що пан адукат хочуть скликати нарід на віче сюди до міста.

— Ну, так. А ви що на се?

— Та ми би хотіли знати, коли то буде?

— Або що?

— Ми вам усі села з нашого кута приведемо. Так нас уже всяка нужда притисла, що годі витримати. Нарід як почув, що має бути віче, то аж відітхнув. Кождий хоче свою біду виявити. Кождий рад би, щоб його кривду весь світ почув.

У Євгенія радісно затріпалось серце при тих словах. Він запросив селян до себе нагору, посадив їх на тім самім місці, де перед хвилию сиділи панотці, і, обговоривши з ними справу речення і дневного порядку віча, став на тім, щоб скликати його за тиждень на найближчий торговий день. Скличе він сам, а реферати, крім нього, обіймуть Демко і ще один селянин. По їх відході Євгеній, не гаючись, винаяв на слідуючий торговий день величезну возівню в однім заїзнім домі, а потім вніс до староства завідомлення, що на вівторок слідуючого тижня скликає народне віче до міста.

XLIX

Пан староста в своїй канцелярії зайнятий був якоюсь живою розмовою з графом Кшивотульським, коли комісар вніс одержане власне з пошти подання і поклав його на столі перед старостою.

— Се що таке? — мовив пан староста, розгортаючи пакет і зупиняючись очима на «рубрумі», написанім руським письмом.

Комісар усміхнувся значущо, але мовчав. Пан староста, очевидно, немудрий з рубрума, розгорнув аркуш канцелярійного паперу, де було написане подання, і знов з виразом безпомічності почав блукати по письмі. Він не вмів читати по-руськи.

— Що се таке? — запитав він комісара. — Я не вмію розбирати сеї монгольщини.

— Подання від адвоката Рафаловича.

— Чого він хоче?

— Завідомляє староство, що слідуючого тижня в вівторок скликає віче до міста.

— Що, що, що таке?

— Віче, публічне зібрання.

— Сюди? До нашого міста?

— А так. І з ось яким порядком дневним.

Комісар, акцентуючи по-польськи руські слова, відчитав відповідний уступ із подання.

— Що се вони, подурили, чи що? Чого їм треба? — мовив староста, впадаючи в гнів.

— У поданні не сказано нічого більше, — пояснив комісар.

— Дарують пан староста, що вмішаюся в урядову розмову, — відізвася граф Кшивотульський. — Але там, здається, на другім місці поставлені «справи повітові». Догадуюся потроха, про що там буде мова.

— Про що ж таке?

— Про реформу каси... По повіті скрізь про неї говорять, то й не диво буде, коли наші домашні демагоги візьмуть сю справу як привід до своєї агітації. Я остерігав нашого коханого маршалка, що воно готово наробити квасу.

— Але коли так, то я ніяк не можу дозволити на се віче. Обговорювання сеї справи може викликати ще більше роздрознення, довести до непорядків.

— Розуміється, пану старості се ліпше знати, — мовив спокійно Кшивотульський. — Але я б на місці пана старости поступив інакше.

— А то як?

— Я дозволив би на віче. Нехай люди виговоряться, то їм буде легше. Можна би й вияснити їм справу...

— Не допоможе вияснювання, — з заклопотанням у голосі мовив староста. — Справа реформи тої каси дуже непопулярна.

— Чи пану старості так дуже залежить на тім, щоб каса була зреформована справді так, як того хоче пан маршалок? — закинув з лукавою байдужністю граф. Пана старосту вкололи чогось ті слова так, немовби він голим тілом сів на в'язанку кропиви. Він витріщив залякані очі на Кшивотульського, боячися з його боку якогось удару. А потім говорив скwapливо:

— Мені? А Боже мій, я в тій справі зовсім не інтересований. Мені тільки ходить о спокій у повіті.

— Власне рація дозволити на се віче. Бо коли непопулярна реформа буде ухвалена, а люди не будуть мати нагоди виговоритися, то може прийти до гірших непорядків. А коли віче, порушуючи сю справу, викличе в повіті рух і протести против реформи і спинить її переведення, то й се не біда, бо, по моїй думці, реформа непотрібна і для інтересів селян шкідлива.

— Так пан граф думають? — якимсь пісним голосом мовив староста.

— Так.

— Га, в таких разі...

Він дипломатично не докінчив речення і перекинув розмову на іншу тему.

Ще того самого дня в канцелярії п. старости явився й пан маршалок Брикальський. Він, як і всі видніші шляхтичі в повіті, мав звичай кожного разу, коли був у місті, зайти хоч на пару хвилин до староства, щоб поінформуватися про стан і напрям внутрішньої політики, або, як говорилося в товариському жаргоні, понюхати, який вітер віє. Староста зустрів маршалка коло дверей канцелярії і живо простягнув йому обидві руки.

— А, вітаю коханого маршалка! Що чувати доброго? Все гаразд, не правда? А у мене новина, пікантна новина.

— Пікантний, значить: колючий, — з усміхом мовив маршалок.

— Ну, як кому і для кого. Наші кохані демагоги скликають народне зібрання до міста.

— Народне зібрання? Яке?

— Хлопське.

І пан староста пояснив, хто скликає і з яким порядком денним.

— Догадуюся! — мовив маршалок. — Догадуюся, що то за повітові справи будуть... Ну, а що ж пан староста? Позволили на се віче?

— Думаю, що нема причини не дозволити, — з уданою простотою мовив староста.

Пан маршалок аж підскочив у фотелі.

— Нема причини! — скрикнув. — Але ж се бунт, се початок розрухів! Але ж після того ми не можемо бути певні життя ані майна.

— Ну, не думаю, — спокійно цідив староста.

Пан маршалок споважнів.

— Пане старосто, прошу не забувати, що ви відповідаєте за спокій і порядок у повіті.

— Се так, але я не розумію, чим тут вони загрожені.

— Ах, пан староста жартують! Не розумієте!.. Ну, тут не треба великої геніальності, щоб зрозуміти. Вже з дописей того пана, що скликає се віче, можемо догадатися, яким духом будуть навіяні ті його реферати. Демагогічні юдження, підбурювання, чорнення і підкопування всякої поваги і власті — все те, що досі шириться у нас тільки по краплині, по закутках, потаємно, тепер вилізе на трибуну, зареве, як дзвін, одержить, так сказати, санкцію законності. Пане старосто, пане старосто! Я думаю, що ваш обов'язок у першій лінії — рятувати повіт від сеї пошесті.

— Смію звернути увагу пана маршалка, що у нас є також закон про збори, який дозволяє скликувати зібрання з такою програмою, як подана ось тут, і що, крім усяких інших обов'язків, я маю також обов'язок респектувати закон.

— Га-га-га-га! — зареготався маршалок. — Се чудово! Се справді монументально! Пан староста пригадали собі існування закону — і то якраз

у найменше відповідній хвилі. А бодай же ви здорові були, наш солодкий господарю! Закон! Розуміється, і ми чували дещо про закон, але аж надто добре знаємо, що закон — се теорія, що в книжці, на папері виглядає дуже гарно, а практика, жива дійсність має свої спеціальні закони, далеко не такі гладкі та зокруглені, а зате повні розгалужень, закарюк та різnorodності. Тому паперовому закону я не уймаю ані честі, ані поваги — борони Боже! Нехай він собі здоров жие і сидить у ваших кодексах на многа літа. Я тільки бажав звернути увагу пана старости на спеціальні відносини нашого повіту, які, по моїй думці і по моєму глибокому переконанню, ніяким світом не дозволяють нам тепер на такий люксус, як заінагурування політично-демагогічної геци.

Пан староста слухав уважно сих слів, присівшись в фотелі напротив пана маршалка і підперши рукою гладко виголене підборіддя, згори обрамоване шпаківатими вже фаворитами. Його лице зробилося зовсім мертве, майже дерев'яне, стративши ту лукаву усмішку, з якою він уперед трібував пана маршалка, стараючись витягти його на слово. А коли пан маршалок, задихавшись, перервав свій виклад, пан староста промовив:

— Непотрібно пан маршалок переконують мене про те, що я знаю й сам. На віче я досі не дав дозволу і в усякім разі маю ще кілька день часу. За той час я мушу доповнити всіх законних формальностей, а поки що я хотів від пана маршалка так конфіденційно почути, як задивляється обивательство повіту на сю справу.

— О, пане старосто, — аж скрикнув пан маршалок, — але ж тут не може бути двох думок! Ані найменшого сумніву, що все обивательство думає так, як я. За се можу ручити головою.

— В такім разі голова пана маршалка була би вже страчена, — знов з лукавим усміхом мовив староста.

— Як то страчена?

— А так! Я вже говорив де з ким із обивателів і чув думку, що віче треба конче дозволити.

— Невже се так! — скрикнув маршалок, зриваючися з місця, і тільки тоді похопився, що сей викрик був нетактовний. От тим-то він зараз сів і, кланяючись старості, мовив:

— Дарують пан староста, се мені нехотя вирвалося. Я далекий від того, щоб подавати в сумнів — мій Боже, але ж так, так! Я повинен був знати се відразу. У нас є один чоловік, що у всім і всюди має відмінну думку від цілого загалу обивательства. Не буду називати його, але я певний, що пан староста власне на нього наскочили.

Староста всміхнувся весело.

— Розумію дуже добре, що ся нова геца — се вода на млин того пана. Але надіюсь, що пан староста знають властиву ціну його опінії...

— Впевняю коханого маршалка, що зроблю все, що зможу, аби спокій і гармонія в повіті не були заколочені.

Се запевнення заспокоїло пана маршалка, але проте, вертаючи до свого Буркотина і чуючи з різних боків розмови селян про близьке віче, він не дуже-то спокійно ждав найближчого торгового дня.

Та ще більше неспокою і турботи мав сими днями пан староста. Се був бюрократ старої школи, вихований в душі абсолютистичної системи, коли про волю і бажання народу не питав ніхто, а під фірмою цісарських патентів та інтиматів панувала всевладно і необмежено бюрократія. І тепер, хоч від заведення конституції минуло вже звиш двадцять літ, пан староста жив і поводився в повіті зовсім як самостійний і самовільний сатрап, без якого волі і дозволу ніщо не повинно було діятися. Йому лишалося ще дослужити кілька літ до пенсії, і він бажав дослужити їх у спокої і вийти на емеритуру з атестатом взірцевого урядника і з ордером. Сама думка про те, що в його повіті, під його управою, має розпочатися якийсь людодивий рух, який — він був про се свято переконаний — має в далекій перспективі революційні цілі, ворожі теперішньому державному порядку, — сама ся думка була йому неприємна, душила його, мов занадто тісний ковнірик. Як радо був би він одним-однісіньким грімким *quos ego!*¹ здушив у зароді, стер з лиця землі всі заходи коло викликання сього руху! Але що ж, навіть те дуже поверхове і недокладне знання «нових» законів, яким розпоряджав він, показувало йому, що сього вчинити не можна. Певно, довголітня бюрократична практика навчила його тої великої правди, що кожний закон — се брама, і від волі і зручності досвідного адміністратора залежить, чи і для кого сю браму відчинити, а кому й коли її замкнути. Та проте сам факт, що Євгеній, молодий адвокат, неважаючи на батьківські остороги, таки поважився зробити йому сю прикрість і скликати перше в сьому повіті і загалом поза межами Львова народне віче, — сам той факт наповняв його серце жалем і пересердям. Пан староста довго обдумував, як йому поступити в сьому разі, вкінці покликав комісара і велів йому на завтра назначити Євгенію визвання до пана старости.

Коли другого дня Євгеній явився в назначений годині, пан староста прийняв його дуже чемно, просив сідати, потрактував цигаром, а коли Євгеній не менше чемно подякував і запитав, чим може служити пану старості, сей надягнув на своє лице знов маску стурбованого батька і мовив добродушно-сумовито:

¹ Я їх! (Лат.)

— Пане меценасе! Недобрий з вас чоловік! Я думав, що будемо жити з собою по-приятельськи, а тим часом — мій Боже, кілька клопоту маю раз у раз через вас! Спершу оті історії з тим фізиком, з тим Шнадельським, оті дописі, оті дисциплінарки — ну, скажіть, треба вам було того?

— Мені? — здивувався Євгеній. — Хіба я робив се для власної користі? І, головню, хіба я зробив щось злого, несправедливого?

— Пане, пане, — мовив ще сумніше староста. — Збоку на вас дивитися, виглядаєте як розумний чоловік, а говорите, як дитина. Знаєте, я по щирості до вас, як батько, то не беріть мені сього за зле. Але, їй-богу, мені вас жаль. Самі собі підриваєте ґрунт під ногами. Дав вам Бог талант, енергію, канцелярію, йде добре — оженились би, звили б собі сімейне гніздо, дбали б про сім'ю... Та ні, вам захочується пускатися на такі авантюри...

— Дарують пан староста, — пробував протестувати Євгеній, але староста не дав йому докінчити.

— Ну, ну, прошу не ображатися! Я ж се не з злого серця. А щирої думки старого бюрократа можете раз вислухати. Я давно бажав поговорити з вами по щирості, то вже вибачайте, що скористаю з сеї нагоди. На чім то я став? Ага, авантюри... Я з наміслом ужив сього слова і не відступлю від нього. Бо прошу, як же інакше назвати всі оті ваші заходи в справах, що властиво могли б вас і зовсім не обходити? Справи, з яких ви не винесете ні користі, ні почесті, ні слави, хіба лайку, компрометації, роздратування власних нервів, обурення та ворожнечу многих і впливових противників? Як же се назвати, як не авантюри, донкіхотство? І пощо вам сього, питаю ще раз? Пощо?

— Дарують пан староста, але мій фах такий, що мушу уйматися за невинними і покривдженими.

— Пане меценасе! — з виразом батьківської поваги в голосі скрикнув пан староста. — Не говоріть до мене як до гімназіаста, якому імпонують гарні фрази! Отак і я колись був у гімназії, і з запалом читав Шекспірового «Короля Ліра», і плакав зі зворушення над словами «нема в світі винуватих». Але пізніше я зрозумів, що Шекспір не без причини вложив сі слова в уста божевільного. Так, сі слова якраз антиподи правди. З нашого урядового, адміністраційного становища нема в світі невинних, а говорити, що комусь від уряду діється кривда — се або злочин, або божевілья. Я не жартую, пане, і не бавлюся в парадокси. І для того я щиро жалую вас, що ви отсе сходите на дорогу, по моїй думці, абсолютно хибну і шкідливу, на дорогу, де я мушу і буду поборювати вас усею силою, всякими способами, чуєте? — всякими способами!

— Впевняю пана старосту, — мовив усміхаючись Євгеній, — я ані на хвилю не надіявся знайти в пану старості союзника в своїй роботі.

— Ну, ще чого не стало! — буркнув пан староста.

— А щодо поборювання, то що ж, воля пана старости. Я можу тільки одного бажати, щоб се поборювання велося на строго законній дорозі так само, як я держав і буду держатися строго приписів закону.

— І ручите за те, що весь отой рух, який ви хочете інсценувати, буде держатися законної дороги і в законних межах?

— Щодо себе, ручу вповні. Щодо інших — тут багато залежати буде від того, чи самі власті незаконними поступками і навмисною провокацією не зіпхнуть людей із законної дороги.

— Пане, прошу не забувати, з ким говорите! — фукнув староста, по-малу скидаючи з лица батьківську маску.

— Говорю *pro futuro*¹, отже, нікому докору ані закиду не роблю. А що незаконне поступування і провокації з боку властей — *pardon*, з боку поодиноких органів — дуже можливі, сього, надіюсь, пан староста не схочуть перечити.

Пан староста мовчав добру хвилю, немов потопаючи в важкій задумі. А потім, простягаючи Євгенію руку, мовив з незвичайною сердечністю:

— Пане Рафалович, не будемо говорити про се. Прощу, дайте руку. Будьмо приятелями!

Рафалович глядів на нього зачудуваними очима, але руки не подавав.

— Прощу вашу руку! — мовив староста. — Зробіть мені одну маленьку річ, про яку буду отсе просити вас. Добре, прирікаєте?

— Не знаю, чи зможу зробити те, чого хочеться пану старості?

— Але зможете, зможете! Чому ні? Се ж від вас одного залежить.

— Що ж се таке?

— Але обіцяйте наперед!

— Дарують пан староста, я хоч молодий чоловік, але на гру в піжмурки таки застарий.

— А то упертий русин! — мовив староста, маскуючи свою злість добродушним усміхом. — Ніяким способом його не підійдеш. Ну, що діяти, треба говорити просто з моста. Так ось слухайте, пане меценасе, про що я хотів просити вас. Зробіть се для мене, спеціально для мене: відложіть се своє віче на пізніше, ну, так на весну або на петрівку.

— Не можу, пане старосто! — рішучо мовив Євгеній.

— Чому не можете?

— Важні справи наспіли тепер у повіті, треба обговорити їх, пояснити народові.

— Думаєте про реформу каси?

¹ На майбутнє (*лат.*).

— Між іншим і про се.

— А якби я власне задля сього заборонив се віче?

— Задля сього?

— Так, щоб не викликати в повіті роздрознення.

— Але ж ся справа вже тепер викликає роздрознення, а коли віче буде задля сього заборонене, то весь народ готов сказати, що політичні власті покривають некоректне поступування ради повітової. Чи се причиниться до успокоєння повіту, пан староста осудять самі найліпше.

— Прошу мене не вчити! Я знаю, що роблю, і заявляю вам, що ваше віче не відбудеться.

— Чи се формальна заборона? — запитав Євгеній, встаючи.

Пан староста був невдоволений із себе, що так вихопився і, схилившись над своїм бюрком, почав перебирати якісь папери, бурчачи щось під носом. Вкінці переміг себе.

— Н-ні. Резолюцію дістанете на письмі. До побачення.

— Моє поважання!

Євгеній уклонився і вийшов. А коли пролунали його кроки і за ним замкнулися двері старостинського передпокою, пан староста написав кілька слів на урядовій півчвертці паперу, подзвонив на возного і, подаючи йому сей папір, мовив остро:

— Зараз бігай до Мотя Парнаса! Се для нього визнання. Нехай зараз прийде сюди!

Мотьо Парнас був властитель заїзду, у якого Євгеній наняв був шопу, де мало відбутися віче.

L

Другого дня пополудні до Євгенія прибіг Мотьо Парнас і, кладучи перед ним на столі п'ятку, мовив якимось несміло:

— Перепрошаю пана меценаса...

— А вам що, пане Парнас?

— Звертаю пану завдаток.

— Завдаток?..

— Ну, адже пан меценас дали мені завдаток на винайм...

— Ну, так що ж з того?

— Звертаю пану завдаток. Не можу пану винаймити.

— А то чому? Чи вам ціна занизька?

— Е, що ціна! Чи я з паном меценасом торгувався за ціну? Що пан дали, то я взяв.

— Ну, так чого ж не стало?

— Знають пан... боюся... знають пан, то деревляна шопа... там буде багато народу... з люльками, цигарами... не дай Боже нещастя...

— Але ж, пане Парнас! З люлькою ані з цигаром нікого не пустимо.

— А все-таки я боюся. Знають пан, то стара халабуда... Ану ж завалиться... Євгеній зареготався.

— Ну, а може, ще земля не витримає та затрясється, що?

— Бодай пан здорові жартували! Ну-ну! Але я прошу взяти назад завдаток. Бігме, не можу винаняти!

— Не можете? Чому?

— Що я пану буду говорити, — мовив жид, моргнувши хитро. — Пан і без того знають.

— Староста наказав?

— Я того не говорю.

— Але не перечите. Ну, а якби ви не послухали наказу?

— Ах, пане меценасе! Як же я можу? Адже я бідний чоловік. Пан староста і пан комісар можуть мене знищити. Дуже мені жаль, що не можу пану меценасові служити, але, бігме, не можу — бігме, не можу!

Євгеній узяв свій завдаток і, попрощавшись з Парнасом, пішов у місто шукати іншого локалю на відбуття віча. Він мав таке чуття, як чоловік, що в п'їтмі натрафить на стіну і не знає, де й як її перелізти або обійти.

Переходячи попри Вагманів дім, Євгеній побачив здалека, як перед звісною йому хвірткою стояла бричка, запряжена парою шпаків, а в хвіртці стояв Вагман, раз у раз кланяючися графові Кшивотульському, що про щось ласкаво толкував із ним. Та поки Євгеній наблизився, граф щиро стиснув руку Вагмана, сів на свою бричку і за хвилину щез, лишаючи за собою легеньку куряву змерзлого снігу.

— Здорові, пане Вагман! — мовив Євгеній, порівнявшись з Вагманом. — А я й не знав, що пан граф також ваш кундсман.

— Знають пан, лихвар і ксьондз заглядають найліпше в людські душі. Обом люди говорять таке, чого не скажуть нікому іншому.

— Але графа Кшивотульського всі вважають грошовитим.

— Що ж, вільно людям уважати його, яким хочуть. Куди пан меценас ідуть?

— Знаєте, пане Вагман, клопіт маю.

— Ну, який клопіт? — зацікавився Вагман.

Євгеній розповів йому свою розмову з Парнасом і згадав про свій намір — шукати іншого локалю на віче.

— Гм, шкода вашої праці, пане, — мовив Вагман. — Коли пан староста схоче, то кождий інший жид зробить вам те саме: завдаток візьме, а потім зверне. Навіть у остатній хвилині зверне.

— Що ж його робити? Хіба йти на передмістя і замовити яку стодолу у передміщанина?

— Трудно буде. Ще стодоли повні соломи, не пообмолочували.

— Може, де найду, — мовив Євгеній, не тратячи надії, і пустився шукати фіакра, щоб їхати на передмістя.

Вагман ішов обік нього і мовчав хвилю, очевидно, перебираючи щось у своїх думках. Нарешті зупинився:

— Ні, пане меценасе! Я вам щось пораджу.

— Ну що таке?

— Лишіть ви мені сю справу. Я вам ще сьогодні, а найдалі завтра подам відомість. А властиво... ну, та вже побачимо. А коли би з мого плану нічого не вийшло, то ще завтра маєте час шукати шопи на передмісті.

— Завтра остатній день. Адже про новий локаль знов треба завідомити староство. Ну, а що ж ви думаєте зробити?

— Що се pana обходить? Я маю свій план. Най пан меценас ідуть додому і чекають. Маю надію, що все буде добре.

Євгеній не допитувався далі і пішов додому, а Вагман подався до помешкання pana бурмістра.

— А, пан Вагман! Рідкий гість! Прошу, сідайте! — мовив бурмістр, приймаючи Вагмана в своїм кабінеті. Вони були товариші ще з дитинячих літ, але пізніше їх дороги розійшлися, і хоч жили в однім місті, вони здибалися рідко, тим більше, що належали навіть яко жиди до різних таборів: бурмістр, цивілізований жид, держався партії т. зв. німецьких жидів, між якими було декілька таких, що так, як і бурмістр, грали ролю польських патріотів, — а Вагман належав до жидів-старовірів, хуситів. Та проте бурмістр занадто добре знав Вагмана, а особливо його грошову силу, щоб мав дивитися на нього ворожо або з презирством, а Вагман зі свого боку був певний, що німецька одежа і польський патріотизм не вистудили у бурмістра жидівського серця.

— Чим можу вам служити, пане Вагман? — мовив бурмістр, коли Вагман сів, а він заняв місце напротив нього. — Що вас приводить до мене?

— Маленький гешефтик.

— Дай Боже, щоб він був добрий! — з усміхом мовив бурмістр, мимоволі якось впадаючи в тон жидівської розмови.

— Знають пан бурмістр: для багача нема злого гешефту, а для бідного нема доброго гешефту. А я приходжу з дуже бідним гешефтом.

— Ну, жартуйте!

— То би багато говорити. То запугана історія. Так збоку подивитися, то дурниця — тьфу! А придивившись ближче, то вона сягає дуже глибоко. То мозок чоловікові сохне, коли вдуматися. Чули пан бурмістр, що

там у Росії роблять? Як там на жидів кидаються? Ай, ай, страшно подумати!

Се було якраз в часі перших антижидівських розрухів на Україні, розрухів, які серед галицьких жидів зробили були величезне вражіння.

— Ай-ай! — повторяв Вагман, хапаючися за пейси. — Жінок, дітей, старців, хорих викидають на мороз, майже голих, голодних! А що маєтків понищено, порабовано!

— Що ж ми на се порадимо, пане Вагман, — холодно мовив бурмістр. — Знаєте самі: що ми могли, то робили. Складки складали...

— Пане, я не про складки! Що там складки! Вони можуть надгородити хоч почасти понесену шкоду. Але того, що люди терплять і терпіли, того страху, голоду, побоїв і невиди, того ніякі складки не надгородять.

— Людська річ терпіти, — мовив бурмістр і зачинав потрохи дивуватися, куди, властиво, гне свою розмову Вагман.

— Людська річ терпіти, — так, так, людська річ! — повторяв Вагман. — Але розумного чоловіка річ по змозі уникати терпіння, запобігати терпінню, так робити, щоб люди не терпіли. Подумайте, пане бурмістр, за що терплять ті люди? За те, що вони жида. Не за що інше. Кажуть: жида п'явки, шахраї. Але ж між тими, що потерпіли там, у Росії, була найбільша часть бідних капцанів, перекупнів, шевців, кравців і інших дрібних ремісників. За що ж вони потерпіли? Чи ж не лише за те, що вони жида?

— Найбагатші жида, найбільші капіталісти та промисловці, ті не потерпіли нічого, бо ті сидять собі в Києві, в Варшаві та Петербурзі, як у Бога за дверми, — з демократичним пафосом мовив бурмістр.

— Ой, то-то й є! — мовив Вагман. — А тепер подумайте, коли б так, не дай Боже, і в нас прийшло до чогось подібного.

— У нас! — мов ужалений, скрикнув бурмістр. — Відки ви приходите до сеї думки? Хіба ж ви що чули? Нагрожувався хто?

— Ах, пане бурмістру! Хіба ж то така неможлива річ? Хіба ж нам треба чекати, аж почуємо погрози або, може, вже готовий вереск?

— Ну, у нас інша річ, у нас до того ніколи не прийде, — успокоєний в одній хвили, мовив бурмістр. — І там було би не дійшло, якби сам уряд потихо не позволяв. Що я кажу: потихо? Деякі урядники таки голосно заохочували гоїв до нападів та розбоїв! А у нас се неможливе.

— Немоżliве! Ой, пане бурмістру, ніхто з нас не знає, що в Бога можливе, а що неможливе. А відносини у нас зовсім не ліпші, ніж у Росії. Нарід бідний, темний...

— Хіба ж одні жида тому винні?

— Не скажу, що одні жида, але нарід нас уважає своїми найбільшими п'явками, а прийде що до чого — найменша іскра, і вибухне огонь, і жи-

ди — ми всі, винні й невинні — будуть відповідати за всі ті гріхи, яких не раз ані вони не сповнили, ані їх батьки, ані діди. Се мені видається дуже можливим, і се мене дуже турбує. Здавна турбує.

— Але на се в нас нема ради, — мовив бурмістр.

— Невже нема ради? Неможливо, щоб не було ради! І се ви говорите, чоловік світлий, учений! Ну, я сьому не повірю. Або ви не почуваете вже себе жидом, або не пробували ніколи думати про сю справу.

— Чи я відчуваю себе жидом? — у задумі мовив бурмістр. — По щирості скажу вам, пане Вагман: се не дуже велика приємність почувати себе жидом. Весь вік я борюся против того почуття, силкуюся заглушити його в собі, придушити, вирвати з коренем і досі не можу. Не говорю про релігію — се справа окрема, яка не має нічого спільного з тим почуттям спільності і солідарності з темною та брудною жидівською масою. Своєї релігії я держуся...

— Наскільки вона вам вигідна, — перебив з докором Вагман. — Даруйте, пане бурмістру, але вже коли по щирості, то по щирості. Признайте, що ся релігія вам і подібним до вас сердечно байдужна, що ви зробили собі з неї подушку, на якій вигідно може спати ваше сумління, задержали з неї самі лише форми, а зовсім прогнали духа.

— Що се з вами, пане Вагман, — витріщився на нього бурмістр. — Ви прийшли до мене поговорити про якийсь маленький гешефт, а починаєте залазити мені з патинками в душу.

— Дарують, пан бурмістр, — усміхнувся Вагман. — Я не казав, що мій гешефт маленький. Він лише вбогий, себто такий, що його не можна отаксувати на гроші, що тут тобі зараз зиску не дасть. Але він великий, дуже великий, і наша розмова простісінько йде до його вияснення. Бачите: наші жиди... маса... Ну, що вони? Чим вони себе чують? У них релігія заступила все. Вони видять у ній Боже слово, повторяють те слово в своїх молитвах, деякі заглиблюються в ньому — і на тім кінець. А де вони живуть, у яким краю, серед яких людей і порядків, се їх мало обходить. Ні, не так кажу, і се їх обходить, але лише настільки, що се все для них нива, з якої треба збирати, не сіявши. Чи вони чують себе горожанами сього краю? Чи вони дбають про його добро, успіх, славу? Їм се байдуже. Вони чують себе зовсім чужими, а про закони, про порядки в краю дбають лише настільки, наскільки ті не перешкоджають їм бути жидами і визискувати решту людності.

— З ваших уст такі слова, пане Вагман! — чудувався бурмістр. — Адже се так, як із моєї душі винято. Адже се й була причина, що я і подібні мені відлучилися від тої жидівської маси, почали думати про історію сього краю, мішатися в його публічні інтереси, працювати на громадським полі.

— Розумію, розумію, — з усмішкою мовив Вагман. — І я сам колись передумав се все, перейшов вашу школу — то значить, не гімназії, але мішався до політики, мало не пішов до повстання, потім жив у Відні, і носив німецьку одежу, і говорив з різними розумними людьми про розумні речі. Я пізнав добре не одного з тих ваших нових жидів, що ми їх називаємо асимільованими, і, признаюсь, розчарувався в них і знов відстав від них.

— Розчарувались? Цікаво знати чому?

— Зараз вам скажу. Мені видалось — може, то не все правда, але так мені видалось, — що ті нові жиди стару жидівську душу розірвали надвое: одну половину відкинули, а другу задержали. А тільки, на нещастя, задержали гіршу, а відкинули ліпшу.

— Он що! — вражений, скрикнув бурмістр. — То пейси, цицес і ярмурка — то у вас ліпша половина?

— Даруйте, пане бурмістру, — поважно відповів Вагман, — говорю про душу, а не про форми, що мають і в мене дуже мале значіння.

— У мене жадного, — з емфазою мовив бурмістр.

— І тут даруйте, коли вам скажу, що у вас вони мають далеко більше значіння, ніж у мене.

Бурмістр голосно зареготався і вдарив себе долонею по коліні.

— Ну, се перший раз мені трапляється в отьшому кабінеті така теологічна розмова! — скрикнув весело. — Але говоріть, говоріть, розмова починає бути цікава, хоч я, їй-богу, не знаю, до чого се все може довести.

— Зараз побачите, — мовив спокійно Вагман. — Отже, повторюю, ті ваші нові жиди, асимілянти чи асимілятори, по моїй думці, розірвали стару жидівську душу на дві часті. Яка то стара жидівська душа? Бачите в ній зшиті були докупі: огонь старих пророків, запал, засліплення — коли хочете — а все-таки громадський змисл тих, що боронили Єрусалима від римлян, що піднімали повстання з Бар-Кохбою, що разом з Єгудою бен Галеві йшли з Іспанії плакати на руїнах Єрусалима і разом з галицькими хуситами йдуть умирати в долині Йосафата. Отсе була одна половина тої душі. А друга половина — то була та, що виховалась у Єгипті, в тяжкій неволі, що в пустині кланялась золотому теляті, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Ханаан, мордюючи ханаанітів аж до остатнього нащадка, що потім не хотіла вертати з Вавілону до Палестини, що вела лихварські і грошові інтереси в Нініві, в Александрії і в Римі — одним словом, знаєте, що се за половина. Та половина, що бажає панування над світом, але не хоче нести одвічальності, яку накладає панування. Та половина, що, знехтувавши наказ Письма Свя-

того — вчитися в бджоли і в мурашки, здавна ходила на науку до павука і давно перевершила його в його хитрощах.

— Зачинаєте бути поетичним, пане Вагман, — сухо і з відтінком погорди в голосі мовив бурмістр, — а се вам не до лиця.

— Хочете сказати, що мені, лихвареві, п'явці повітовій, не слід так остро судити інших, — мовив з холодним усміхом Вагман. — О, не бійтеся, я й себе не пощаджу, я знаю добре, чого я варт, і тільки те знання дає мені відвагу сказати свою думку про інших. Та про мене прийде річ накінці, а тепер послухайте про себе і про своїх. Ви почали асиміляцію від того, що викинули з серця всяку решту того громадського змісту, яким колись була сильна наша нація. Ви не признаєтеся до сього, навіть самим собі не признаєтеся. Ви говорите, що скинули тільки з себе жидівську заскоружість, виреклися пейсів, халатів та цицес, а не хочете бачити, що те виречення формальностей для вас самих не формальність, але знак глибокої переміни в вашій душі. Ви перестали любити своє плем'я, його традицію, перестали вірити в його будучину. З усього національного добра вам лишилося тільки своє «я», своя сім'я, мов одна тріска з розбитого корабля. За сю тріску ви вчепилися і пробуєте прикермувати її до іншого корабля, найти іншу батьківщину, купити собі іншу, нерідну матір. Чи не дурите ви себе самих, коли вірите, що та інша мати полюбить і пригорне вас як своїх рідних? І чи не дурите ви оту прибрану матір, упевнюючи її, що любите її ліпше, як рідну? Не знаю, що вам скаже ваше серце про ваші власні почуття, але щодо тої вашої прибраної матері, то будьте певні, що її серце ані на хвилину не відкривалося, ані не відкриється для вас, що для неї ви все чужі, що в глибині душі вона ненавидить вас, а чим більше ви будете примілюватися їй, підлещуватися їй, тим більше вона буде погорджувати вами.

Пан бурмістр поблід. Вагманові слова колупнули-таки його серце, але він пробував усе ще боротися зі своїм чуттям.

— Остро судите нас, Вагман, остро і несправедливо.

— Може бути. Вповні справедливий тільки один Бог, той, що бачить усе, що кождий з нас ховає на дні серця. Але сей, пане бурмістру, — слухайте, я також маю свої еретицькі думки — сей, по моїй думці, зовсім не судить, нікого ні за що не судить, тільки любить, і для того він так безмірно вищий від нас, для того він Бог. Се тільки ми, дрібні, сліпі, нужденні, судимо та ненавидимо. Ну, але я не такий, може, несправедливий, як вам здається. Я виджу й добрі боки вашого, асиміляторського руху, хоч вони й невеликі.

— Цікаво знати, які вони, по вашій думці, — мовив бурмістр.

— В нашій давній вітчизні, у Азії, де спека велика, а джерел мало, де погожа вода має інколи ціну золота, є такий звичай, що вандрівець, потрапивши серед пустині на джерело і угасивши в ньому свою спрагу, вмивши в його хвилях руки і лице, на відході кидає в нього малу золоту монету. Се немов його відплата за добродійство джерела. Отже, ви і всі асимілянти з давніх давен видаєтесь мені тою золотою монетою, яку жидівська нація кидає в джерело, відки їй довелося пити та освіжитись. Ви наша данина тим народам і краям, що в тяжку годину дали нам захист і притулок. Але не жадайте, щоб та данина була занадто велика. Адже нерозумно було б жадати від вандрівця, що пив воду з криниці, щоб у відплату за се і сам скочив до криниці і втопився в ній. Те, що ви робите і що робили не раз подібні вам — се з історичного боку оправдане і конечно, і навіть позиточне для жидівської нації, але не може бути її програмою, бо се була би не програма, а самовбійство.

— Але чим же, по вашій думці, се позиточне для жидівської нації? — запитав бурмістр уже без тіні насміху в голосі.

— Чим позиточне? Се ж ясно. Ви посередники між нами і тими націями, що прийняли нас. Ви міст понад прірвою, і за вашими плечима нам можна жити собі вповні самостійним, своїм життям, не збуджуючи надто великих підозрінь, надто великої ненависті. Давніше, в середніх віках, коли ми жили серед чужих народів зовсім відокремлені від них, коли такого моста не було, нам жилося далеко гірше. Правда, ви се будете знати ліпше.

— Ну, ну, цікаво, цікаво почути від вас такі погляди, пане Вагман. Я ніколи не надіявся...

— Перепрошаю, пане бурмістр, — мовив Вагман. — Ще хвилюк терпеливості. Я ще не скінчив, не дійшов до тої мети, до якої зміряє моя промова, і до того гешефту, який привів мене сюди. Признаєте тепер, що я зовсім не такий ворог вашої асиміляції, як звичайні хусити, що признаю в певній мірі її рацію і навіть позиточність. Але є одна річ, що дуже багато уймає їй вартості і виявляє її нещирість. Се та обставина, що жиди звичайно асимілюються не з тими, хто ближче, але з тими, хто дужчий. У Німеччині вони німці, се розумію; але чому в Чехії також німці? В Угорщині вони мадяри, в Галичині поляки, але чому в Варшаві та в Києві вони москалі? Чому жиди не асимілюються з націями слабими, пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема жидів-словаків, жидів-русинів?

Бурмістр скривився. З сього боку йому нелюбо було освітлювати се питання.

— Може, то така наша натура, — мовив далі Вагман, — що ми навіть там, де ходить о вибір прибраної матері, питаємо не голосу серця, але

запитуємо поперед усього: Wus tojgt mir dus?¹ Та тільки се кидає деяку тінь на щирість усеї асиміляційної роботи і — що найфатальніше — значно обнижує вартість тої асиміляції в очах тих, з якими ви асимілюєтесь. Вони дурні, дурні, то правда, але все-таки у них є очі, і коли не тепер, то в четвер вони дещо побачать ними.

— Слухайте, Вагман! Сього, нарешті, забагато. Зачинаєте говорити так, як той адвокат-русин, що докоряв мене моїм польським патріотизмом.

— Мав рацію, — мовив Вагман, — бо польський патріотизм тут, на руській землі, не зовсім на місці.

— Ну, ще тільки того не стало, щоб почали навертати мене на руський патріотизм! — з грубим реготом мовив бурмістр.

— Брони Боже! По-моєму, жаден жид не може і не повинен бути ані польським, ані руським патріотом. І не потребує сього. Нехай буде жидом — сього досить. Адже ж можна бути жидом і любити той край, де ми родились, і бути позиточним або бодай нешкідливим для того народу, що, хоч нерідний нам, все-таки тісно зв'язаний з усіми споминами нашого життя. Мені здається, що якби ми держалися такого погляду, то й уся асиміляція була б непотрібна. Бо подумайте: чи жадає хто від нас тої асиміляції? Здається, ні. Але зате кожному пожадане, щоб ми були чесними і позиточними членами тої суспільності, серед якої живемо.

— Го-го, після теології моралізація! — знов якимсь прикрим голосом мовив бурмістр.

— До якої я, лихвар і п'явка повітова, знов-таки не маю права, — гірко відрік Вагман. — Та я не хочу нікого моралізувати, що мені за діло. Я тільки хотів висловити свій погляд...

— Якого самі не держитесь! — перервав йому бурмістр.

— Власне, якого сам держуся, бодай від кількох літ, відколи ся справа почала прояснюватися мені в голові. Бачите, коли вмер мій син, я почав був дуже сумувати. Мені так було, немовби земля розпалася перед моїми ногами. Передо мною не стало дороги, не стало мети. Пощо я живу? Для кого гребу й горну на купу? Терплячи сам, я почав розуміти терпіння інших, тих, що не мають де голови прихилити, не знають, що будуть їсти завтра, не мають що в рот вложити нині, дивляться на муку своїх дітей. О, я перед тим, яко хлопський лихвар, не мало видав такої нужди, але вона не зворушувала мене. Все те було чуже для мене, далеке від мого серця. Я гріб на свою купу і не дбав ні про що інше. Тепер, коли син мій умер, у мене відкрилися очі і я почав роздумувати. Знаєте, мені здавалося не раз, що одурію. Голова тріщала, я ходив мов під обухом.

¹ Яка мені з цього користь? (Єврейськ.)

Що вам говорити багато! Я додумався до того, що треба вхопити палку з іншого кінця. Вперед я дер і висисав хлопів, тепер я обернув свою опіку на тих, що всиротили мене, а хлопам почав допомагати в їх біді. Я робив се незаметно, зичив декому гроші на закупно ґрунту на малі проценти, з яких потім іще більшу часть дарував довжникові, вишукував собі посередників — попів, учителів і через них зичив більші суми на закупно панських фільварків або більших ґрунтових посілостей для селян. Ніхто сього не знав і не знає, але коли Підліски, Горбове, Сокирчани і інші села в кількох околичних повітах позакуплювали панські фільварки, повикуплювали назад ґрунти, попродали вперед на ліцитаціях жидам, то все те зробилося при моїй помочі, моїми грішми. З часом я обдумував сю справу чимраз ширше, і мені видалося, що й така робота може бути корисна для нашої жидівської нації. Бачите, оті розрухи на Україні показали мені, що, працюючи над висанням і зруйнуванням руського народу, ми, жиди, робимо так, як робив той циган, що, сидячи на дубовій гілляці, сам підрубував ту гілляку. Живучи на руській землі, ми громадимо над своїми головами пожежу руської ненависті. Навіть пориваючись до асиміляції, ми асимілюємося тільки з тими, що душать і висисають отих русинів, і тим іще збільшуємо тягар, що пригнітає їх. І забуваємо, що на руській землі живе нині більша половина всього жидівського племені і що громаджена століттями ненависть може вибухнути таким полум'ям, прийняти такі форми, що наші протектори, поляки та москалі, не зможуть допомогти нам нічого. І мені видалося конечним почати і до руського берега від нас будувати міст, почати робити хоч дещо таке, аби ті русини могли не самим лихом споминати нас. Я знаю, коли вони рушаться потроха, дійдуть до деякої сили, то і з жидів чимраз більше буде прихилитися до них. Але, по-моєму, важно допомогти їм тепер, коли вони ще слабі, коли ще гнуться і не можуть випростуватись.

— То дуже делікатна спекуляція, пане Вагман, і я не знаю, чи багато жидів ви потягнете на нсі.

— О, я й сам знаю, що небагато. І мені не треба багато. Адже ж досі я нікому не говорив навіть отсих своїх думок. Вам першому я вияснив їх, бо бачу в вас під німецьким сурдутом не задушене ще до решти жидівське серце, не зовсім іще розполовинену стару жидівську душу.

— Дякую за комплімент, — з усміхом мовив бурмістр, — а тільки я й досі не бачу, яку ціль мала та наша розмова.

— Тепер я можу сказати вам про ту ціль і не потребую лякатися, що ви висмієте мене і викинете за двері як шаленого. Бачите, за пару день має тут у місті зібратися народне зібрання руських хлопів.

— Чув я про се. Ну, та, мабуть, із того нічого не буде, староста не pozwoliť.

— Видите, він дуже рад би не позволити, але троха боїться сього молодого адвоката, що скликає те зібрання. Для того пан староста шукає бокової стежки і отсе вже наказав Парнасові, щоб не дав своєї шопи на зібрання.

— Мусять наймити шопу в кого іншого.

— І з кожним іншим таке саме буде. Жидові пан староста пригрозить, а в передміщанина винайде знов щось інше і таки заборонить зібрання. А мені би дуже хотілося, щоб воно відбулося.

— Вам?

— Так. Бачите, тут є й мій маленький інтерес. Та хлопська нарада буде головно звернена проти реформи повітової каси.

— Ах, то се ви на маршалка Брикальського острите зуби! — сміявся бурмістр.

— Так. Він найбільше причинився до мого осирочення, через нього мій син пішов землю гризти, і я хотів би відплатитися йому. А тепер, думаю, надійшла пора.

— Ну, я там не вхожду в ваші плани. Але не розумію, чим би я міг допомогти вам.

— Ужити свого впливу в пана старости, щоб таки позволив на се зібрання.

— Думаю, що се буде трудно. Знаєте самі, коли староста на що завізьметься, то робиться впертий, як бик.

— Ну, на впертого бика є також способи. Можна зайти його хитрощами.

— А то як?

— Або я знаю? Різні можуть бути способи. Я думав, що ви своїм правничим розумом борше щось видумаете, ніж я. Ну, та мені прийшов до голови один концепт.

І Вагман, нахилившись до бурмістра, почав щось шептати йому до уха. Се була його стара лихварська привичка, бо ж у кабінеті не було нікого, хто міг би був підслухати його.

В міру Вагманового шептання бурмістрове лице прояснювалося, прояснювалося, а накінці він вибухнув голосним сміхом.

— Чи ви здуріли, пане Вагман! Також концепт! Га-га-га!

— Ну, я не кажу, щоб се був наймудріший концепт, — мовив Вагман, також усміхаючись, — але даю вам те, що маю. Робіть з тим, що знаєте. Тільки скажіть мені одно: чи згоджується зробити в тій справі те, що будете могли?

— Що ж, нехай буде й так. Троха се дивна і незвичайна для мене роль, але що ж, ризикувати при тім не ризикую нічого.

— Але ж навпаки, се буде тільки корисне для вас.

— Ну, про користь мені байдуже. Та вже, що маю робити, даю вам слово. Зроблю, що зможу, а ваш проект обдумаю ще докладніше. Ще нині зайду до Парнаса і поговорю з ним. Чи тому руському адвокатові говорити що?

— Не треба. Якби що було потрібно, то я сам скажу йому.

— Ну, коли так, то добре. Завтра поговорю зо староостою і про все дам вам знати.

На тім вони і попрощалися.

LI

Другого дня пан староста сидів нетерпеливо в своїй канцелярії і ждав нового подання від Євгенія з донесенням про новий локаль, у якому мало б відбутися віче. Він наказав у подавчім протоколі, щоб, як скоро ввійде те нове подання, зараз передати його йому, і вже наперед обдумував способи, як би звести на нінащо й се нове подання, щоб не допустити до відбуття віча, але так, щоб Євгеній не міг закинути йому ніякої очевидної противзаконності. Але минала година за годиною, а подання не впливало.

«Що ж се, — міркував собі пан староста, ходячи великими кроками по своїй канцелярії. — Чи мав би Парнас таки полакомитися на гроші і дати шопу, незважаючи на мою раду? Не припускаю сього. Жид боїть-ся і був цілий мокрий, виходячи від мене вчора. Чи, може, той панич, одержавши Парнасову відмову, надумався відкликати те чортівське віче? Се було би дуже розумно з його боку. Але власне для того, що се було би розумно, я думаю, що він сього не зробить. Русин упертий, а особливо коли ходить о зроблення якоїсь дурниці, якогось збитку, якоїсь прикрості іншому, то тут нема ніякої сили, щоб відвела його від раз повязаного наміру. Але як собі знає. Локалю у Парнаса не буде мати, а коли нині не донесе про інший локаль, то сам собі припише вину, коли я велю його віче розігнати жандармами».

Серед таких енергічних міркувань застав пана старосту бурмістр.

— А, добрий день, пане Рессельберг! Що там чувати?

— Дякую пану старості. Все добре.

— Що вас приводить до мене, пане Рессельберг?

— Маленька просьба. А властиво, аж дві.

— Ого! — сміючись, крикнув староста. — Що ж там такого?

— Та одна від того бідного Парнаса.

— Від Мотя?

— Так.

— Ну, чого ж йому треба?

— Прибіг учора до мене — знають пан староста — мало не плаче. «Пане бурмістру, — каже, — порятуйте! Трапився мені добрий ґешефт. У моїм заїзді мало відбутися зібрання хлопів — адвокат Рафалович платив за локаль, а, крім того, я числив на дохід». Знають пан староста, на такім зібранні балакають багато, а від балакання горло засихає — га-га-га! — а засохле горло треба промочувати. А у Мотя є кілька бочок пива, що воно — признався мені одверто — трошки прикисло. То звичайним гостям годі його давати, але при сій нагоді то було би пішло. Ну, от він і плаче. Такий гарний ґешефт, золотий ґешефт, і пан староста не дозволяють йому відступити локалю.

— І не позволю! Не можу ж я задля Мотевого скислого пива дозволити, щоб мені під носом бунтували повіт.

— Рація! Цілковита рація! Нехай ідуть на передмістя бунтувати. Що має жид при тім заробляти?

— На передмістя?

— Ну, так. Рафалович уже винаймив шопу у якогось передміщанина. Там, надіюсь, зібрання буде менше небезпечне, а Мотьо може своє пиво вилляти зараз до потоку...

— Я нічого про жадне зібрання на передмісті не знаю і на жадне таке зібрання не позволю! — мовив староста.

— Дарують пан староста, але я хотів би висловити просьбу — не свою, а Мотеву, з якою я прийшов сюди.

— Як то, ще просьбу? Адже ви чули вже...

— Перепрошаю пана старосту. Я нічого не міг чути, бо ще й не сказав, чого мені треба. Я просив би — тобто Мотьо Парнаса через мене просить, щоб пан староста не заказували того зібрання.

— Ага, от чого йому треба! — скрикнув староста.

— Прошу не розуміти мене хибно. Я не прошу, щоб пан староста дозволили зібранню відбутися, — що мені до того, чи воно відбудеться, чи ні. То вже пану старості ліпше знати, чи має воно відбутися, чи ні. А нам важно тільки те, щоб воно не було заборонене тепер.

— Як се так? Я не розумію.

— А то така проста річ! Пан староста забороняють нині у Парнаса, вони відбудуть його на передмісті. Там вони винаймуть локаль у такого, що не побоїться розказу пана старости. Пану старості прийдеться заборонювати ті збори, підуть рекурси, клопоти. І, головно, той пан Рафалович усе ще знайде досить часу на телеграфування до намісництва, до міністерства і готов добитися того, що зібрання в означений день таки відбудеться, тільки не у Парнаса і против волі пана старости.

— Ну, се ще побачимо! — з завзяттям мовив староста.

— Я не кажу, що так мусить бути, але сього й пан староста не заперечать, що так може бути. А чи не ліпше було би зробити інакше? Коли пан староста не хочуть справді допустити до відбуття зібрання, то стати собі попросту на формі, на букві закону. Віче заповіджене, всі формальності сповнені — добре. В означений день віче збирається, народ валить до шопи — таки до Парнасової, пощо слати їх на передмістя? — аж тут бух, приходять пан староста з міським будівничим і заявляють, що шопа грозить заваленням і віче тут відбутися не може. Против оречення будівничого в тій хвилі неможливий ніякий рекурс, треба би хіба делегувати спеціальну комісію. Отже, пан староста вповні заслонені від закиду якоїсь самоволі, а зібрані мусять розійтися з довгими носами. А заким розійдуться — се вже Мотьо так міркує — не буде без того, щоб на потіху не випили і не дали йому заробити дещицю.

— Гм! — буркотів староста, слухаючи сеї хитрої ради, — Das lässt sich hören, lässt sich hören¹. Справді, се може бути ліпше, ніж вдаватися в гризню відтепер. Нехай собі пани демагоги до остатньої хвилі потішаються надією; в остатній хвилі як грім упаде на них розчарування, і вони тим певніше потратять голови.

— Отже, пан староста згоджується не забороняти того зібрання тепер?

— Про мене, нахай буде й так. Забороню в остатній хвилі.

— Отже, можу сказати Парнасові, щоб узяв назад завдаток від Рафаловича?

— Нехай бере.

— Дякую пану старості! Сердечно дякую. Се була б одна, Мотева, справа. А друга моя власна.

— Певно, в справі пропінації?

— Ні. На мій сором, знов політична справа.

— Яка?

— Знають пан староста, у нас незадовго мають бути вибори до кагалу. Та між жидами настало велике невдоволення, роздрознення... Інтриги йдуть, одні против одних риють. До школи зійдуться, то замість Богу молитися, кричать, сваряться, одні одним пейси та бороди вимикують.

— Ов, а я й не чув нічого про се!

— Нібито наша хатня справа, а проте до того доходить, що годі дати собі раду. І от між жидами повстала думка — скликати й нам собі таке зібрання, як скликають хлопи.

¹ Це можна слухати, це можна слухати (нім.).

— Що ви? Зібрання? Жидівське! — скрикнув староста, хапаючися за голову. — Чи світ кінчиться?

— Ні, пане старосто. Се ми — кілька нас — думали сюди й туди і придумали, що найліпше буде дати людям виговоритися. Що хто має против кого чи за ким, нехай скаже.

— Але ж се нечувана річ — жидівське зібрання! — дивувався староста.

— Хлопське також нечувана річ.

— І де ж би ви хотіли робити те зібрання? Боюся, щоб у місті вам не наробили заколоту.

— О, нехай пан староста не бояться! За спокій, за порядок я ручу. А зібрання скличу до своєї коршми там, геть за містом, за рікою, за мостом, на Вигоді. Там возівня велика, від міста далеко, наради можуть собі бути хоч які голосні — ніхто не почує.

— І ви не жартуєте, пане Рессельберг? Ви справді хочете скликати жидівське зібрання?

— Зовсім без жарту. Ось прошу, осьде подання о дозвіл.

І бурмістр подав пану старості зложений по-урядовому аркуш паперу. Староста розгорнув його і перебіг очима.

— Ха-ха-ха! Зібрання в справі вибору кагальної старшини. Ну, сього ще не бувало!

— Але буде.

— А пощо ж дальші точки? Політична організація? Економічний стан повіту?

— Хіба се не обходить жидів? По всім світі про се говорять, а ми мали б і не думати?

— Але ж се ви знов робите мені нову коломийку. Тут чоловік з тими русинами не може дати собі ради, а тут на тобі! І жиди вилазять з якоюсь політичною організацією.

— Нехай пан староста не бояться! — успокоював його бурмістр. — Інша річ говорити, а інша зробити. Хочуть люди говорити, то нехай говорять. Але від слів до діл іще дуже далеко. А наші люди таку вже мають натуру, що їм аби виговоритися, то вже й легше.

— Ай-ай-ай! — скрикнув староста, ще раз зазирнувши в подання. — А се що? Ви хочете й своє зібрання відбувати в той сам день, що й хлопське?

— Думаю, що се одно одному не перелиняє. А нам се найдогідніше, бо з повіту з'їдеться багато жидів на торг. А вони якраз найгірше невдоволені теперішнім кагалом.

— Ну, але представляю собі, яке там пахуче буде те зібрання! Треба буде вислати комісара.

— Ми пану комісарові заплатимо за присутність.

Староста зареготався:

— Йому нічого не належиться.

— Ми то знаємо, що по закону не належиться. Але закон не говорить також про простуду, духоту і всяку нечисть, якої можна набратися на такім зібранні. Ми вже будемо знатися на річі, нехай пан староста будуть певні. Отже, можу йти з тим радісним чуттям, щоб обі мої просьби будуть сповнені?

— З тою умовою, що за се друге зібрання ви берете на себе всю одвічальність.

— Розуміється! Розуміється! Адже ж я скликаю його, то й одвічальність на мені! Кланяюся пану старості. Рад і з свого боку служити, чим тільки буду міг.

І пан бурмістр вийшов із старостинської канцелярії дуже втішений, сміючися в душі з Вагманового дотепу, на який йому вдалося взяти енергичного батька повіту.

LII

Віче мало відбутися в вівторок — се був торговий день у місті. День перед тим, у понеділок, Стальський сидів із Регіною при обіді. Регіна була бліда, аж жовта. Її губи були бліді, повіки червоні, очі горіли якимсь дивним блиском, а на чолі крутими борознами поворювалися зморшки, а волосся, колись золотисте, поблекло якомсь, стратило блиск і декуди припорошилося сивиною. Вона сиділа мовчки і, крім кількох ложок розсолу та одної гілки калафіора, не їла нічого.

Стальський був у добрім гуморі, їв смачно і балакав, не звертаючи уваги на те, чи їсть Регіна, чи не їсть.

— Го, твій «кохайонци» завтра скликає хлопські збори. Пускається на велику політику. Певно, хоче бути послом, батьком народу! Га-га-га! На бистрого коня сідає, але маю надію, що зломить голову. Понаострювалися вже тут на нього добре, не дадуть йому порости в пір'я. От і за-втрішні збори. Він думає, що він тим когось налякає. А тим часом ліпше би зробив, якби сам стерігся, щоб кості цілі були. Недаром сказано: не викликай вовка з лісу, бо прийде і з'їсть.

Регіна з переляком витріщила очі на Стальського, але з її уст не вивалося ані одно слово.

— Що так вибалушилася на мене? — грубо буркнув Стальський. — Провертіти мене хочеш тими очима? Ага, правда, — додав по хвилі, переходячи зо злобного до насмішливого тону, — твоє чутливе серденько здригається, тремтить за свого улюбленого. Ну, ну, не бійся! Мудрий він і не так швидко дасть себе вмотати в сіті. А де би справді прийшлося

наставити плечі, то там поперед себе висуне тих дурних хлопів, а сам захищається ззаду. О, знаємо ми таких! Усі вони вроджені на генералів. Але ба, часом і генерала попадає куля. Се він повинен зятимити собі.

Регіна не зводила з нього заляканих очей. Стальський реготався.

— Чи бач, як перелякалася! Не бійся, я тобі його не вб'ю. Будеш ще не раз могла натішитися ним — хоч здалека. А сама винувата, що не принадила його до нас. Адже ж могла любитися ним досхочу, якби була зараз при першій візиті не наробила глупих сцен. Ну, скажи... потім плачеш, що я тираню тебе, замикаю, відчужую від людей, а тим часом сама своїми фохами відгонює кожного з хати.

Се я міг би жалуватися, що через тебе відбився від усякого порядного товариства. Будь у мене жінка гарна, розумна, людяна, така, яку я надіявся знайти в тобі, то не така була б моя кар'єра. Нас усюди приймали би в товаристві, та й у службі на мене мали б інакше око. А так що: тлумиться чоловік у тій нужденній канцелярії, всі його мають за пса, а приїде додому, то й там пекло. Ходить оте опудало, вічно надуте, забурене, засумоване, заплакане, слова по-людськи не промовить, дивиться на мене, мовби я йому батька й матір зарізав, — і жий же в такому раю! Будь веселий, будь добрий, будь розумний! Тьфу!

І Стальський спересердя кинув на стіл ніж і вилку, які досі держав у руках.

Регіна похилила лице і сиділа мовчки.

— Ну, чого мовчиш? Чому не озвешся? Скажи, маю я рацію чи ні? Адже мусиш сама признати, що маю рацію. То не штука жалуватися, що я десять літ жив з тобою так, як би тебе на світі не було. Але спитай, свого власного сумління спитай, хто тому був винен? Чи не твоя власна впертість, заїлість, злоба? Подружжя — се ненастанний ряд обопільних уступок. Уступиш ти мені, уступлю я тобі; зробиш ти мені одно добро, зроблю я тобі двоє. А упрешся ти проти моєї волі, то я упруся проти тебе. Зробиш ти мені пакість, то я тобі й десять. А правда, я тоді толкував тобі, благав тебе: «Ей, Регінко, не роби мені сього, не виганяй Ориськи!» Що вона тобі шкодила? Робила своє діло, не крала, не шахрувала, а мені була до вподоби. А ти ні та й ні. І поставила на своїм — прогнала її і з нею разом прогнала й злагоду з нашого дому. Ти бажала зігнути мене під свій пантофель, а я, небого моя, не з того матеріалу зроблений, щоб гнутися. А тепер бачиш сама, хто на тім гірше вийшов.

Регіна ще нижче похилила лице і мовчала. З її очей почали капати сльози. Стальський засміявся весело:

— Га-га-га! Виджу, що своїми словами торкнув я сентиментальну струнку в твоєму серці. Се дуже добрий знак. Сльози розм'якшують затверділу натуру. Вони мають у собі щось подібне, як вино: розв'язують

язик. Ану, Регінко, розповідж-но мені раз по щирості, яка то була у тебе історія з тим Рафаловичем? Як ви пізналися, як кохалися-милувалися, як розсталися? Чому ти не пішла за нього? Чи ти його не хотіла, чи він тебе? Чи тітка розлучила, чи, може, се була така тиха любов, про яку співає німецька пісня:

Kein Feuer, kein Feuer
Brennet so heiss,
Wie die heimliche Liebe,
Von der Niemand Nichts weiss?¹

Регініне лице спалахнуло рум'янцем. Вона встала з крісла і хотіла йти геть, але Стальський ухопив її за стан і силою посадив знов на кріслі.

— Ну, ну, не фукайся! Чого тікати? На мене сьогодні набігла весела хвиля, то я й хотів поговорити з тобою, як з доброю. А ти все своє та й своє. Ну, Регіно! Всмійнися! Випогодь чоло! Буджу тебе!

І, вхопивши її за плечі, він струснув її сильно. У неї знов бризнули сльози з очей.

— От дуріпа! — скрикнув Стальський і відвернувся від неї. — Ти з нею по-доброму, а вона ані в той бік. Слухай, Регіно, — мовив він, знов обертаючися до неї і приймаючи лагідніший тон, — я справді не розумію тебе. Чого тобі треба? Чого тобі нестae? Чи я тебе неволю, замикаю, на світ не пускаю? Адже бачиш сама, що я більшу часть дня не сиджу дома. Чому не знайдеш собі товариство, не забавишся, не розвеселишся? Я розумію, тобі хочеться не звичайного собі, жіночого товариства. Я знаю, у тебе в серці не завмерла ще любов до того... твогого... ну, ти знаєш, про кого я. Що ж, з Богом, Парасю! Хіба я тобі бороню кохатися з ним? Ще більше! Признаюсь тобі одверто... Ще не знавши, що ви перед твоїм шлюбом були знайомі, я вмісно запросив його до себе, надіючись, що ти закохаєшся в нім, потішиш своє серце...

— Тьфу на тебе! — скрикнула Регіна, і з її очей посипались іскри обурення.

— Не фукай, не фукай! — їдко мовив Стальський. — Не чинися святою та Божою. Я знаю, що тобі самій бажалося того. Адже ж ти другого дня мала з ним рандеву, — ну, признайся! І ви торгувалися про щось, та, видно, він занизьку ціну давав, то ти й не пристала. О, правда, що я знаю тебе!

— Тьфу на тебе! — ще раз з притиском скрикнула Регіна і знов уста-ла, щоб йти геть від сього огидливого чоловіка.

¹ Жоден вогонь, жоден вогонь не горить так гаряче, як таємне кохання, про яке ніхто нічого не знає (нім.).

— Та сиди-бо! — мовив Стальський, сміючись і ще раз втискаючи її в крісло. — Фукай собі, як кицька, але сиди. Вислухай, що я хочу тобі сказати по-щирості. Хто знає, чи швидко мені ще раз збереться на таку щирість, то користай з нагоди. Отже, про що то я?.. Ага, про твоє кохання! Голубочко, їй-богу, не спиняю тебе! Назначуй йому рандеву, іди сама до нього — хоч нині! Ані слова тобі не скажу. Ще й рад буду, коли, вдоволивши своє серце, стрітиш мене весела, всміхнена, рум'яна. А то чи бач, яка стала! Від тої вічної самоти та гризні ти зів'яла, як сушена підпенька. Ну, до чого ти подібна? І не сором тобі так занапашати себе! Ну, Регіно, кинь лихом об землю! Я розрішаю тебе від усіх ніби моральних зобов'язань, даю тобі повну свободу, навіть прошу тебе: не в'яжися нічим, слухай голосу свого серця! Побачиш, обоє на тім ліпше вийдемо.

Регіна поблідла при сих словах як смерть. Її уста задрожали нервово, руками вхопилася за груди, мов почула там якийсь страшний біль, і, схопившись, скрикнула:

— Боже! Боже! Не дай мені вдуріти!

І вона вирвалася з рук Стальського, що ще раз силкувався задержати її, втекла до свого покою і замкнулася зсередини.

А Стальський, прослідивши її очима аж до дверей, усміхнувся і, затираючи руки, проворкотів півголосом:

— Ну, ну! Побачимо, чи вчепиться за сей гачок! А здається, клює.

ЛІІІ

Вечоріє. Надворі посутеніло, а небо насунулось важкими хмарами. Тихо паде сніг густими великими платками. Міський годинник вибив четверту, але в покої вже потемніло. Регіна звільна, рівним кроком ходить по своїм покою, мірно — шість кроків там і шість назад, ненастанно, мов в'язень у своїй казні.

Двері її покою замкнені знутри так, як їх замкнула, вирвавшись із рук мужа. Тільки голова її, що розболілась страшенно, пов'язана мокрим рушником; лице і уста, коли можна, ще блідіші, ніж були під час обіду, а великі чорні очі горять несамоовитим огнем. Вона ходить з лицем, спущеним униз, і говорить раз у раз не то сама до себе, не то до когось незримого, жестикулюючи при тім злегка руками; говорить не дуже голосно, рівно, так що з-за дверей її голос бринить мов тихе журчання лісового джерела, солодке і меланхолійне за одним разом.

— Слухай, Геню! Як я була маленькою, то ми жили в дерев'янім домику під лісом. А напротив наших вікон була висока лиса гора. Коли сонце сходило, то викочувалося до наших вікон якраз із-за вершка тої гори.

А коли заходило, то на тім вершку найдовше ярілося його пурпурово-золоте проміння. Я так любила той вершок, голий, најжений сірими каменями і з широкою піськовою поляною посередині, що виглядала мов широка біла плахта, простерта між оборогами. Встану було рано і зараз біжу до вікна і зиркаю на той вершок, як він купається в сонці, що ще не доходить до нас у долину. Весь день чи бігаю куди, чи купаюся в річці, чи бавлюся, а все люблю зирнути на той вершок, а вечором то не раз очей від нього не можу відвести. Так мене манило щось до нього. Та вічна гра світла й тіней і найрізніших красок, що мінялися на скалах, на пісковій поляні, на ярах і темнім лісі внизу, — все те чарувало мою дитинячу душу. Я не раз почувала бажання бути на тім вершку, дихати тим пурпурово-золотим, пишним повітрям. Мені не раз снилося, що я лечу знизу, ширяю понад яри й долини, як сірий яструб — просто вгору до того вершка. У мене в серці робилося так солодко і так страшно, що мені у сні дух захоплювало, коли я гляділа з гори в глибоченне провалля підо мною. Я скрикувала з радості й страху і прокидалася і жалувала, чому я не пташка і не можу летіти там угору і спочити на тім чудовім вершку.

— Та ось раз, вдивляючися в вершок, коли сонце схилилося з полудня і обливало його найяскравішим світлом, я побачила в самій середині піскової поляни щось мов срібну іскру, мов шматок сонця, що відірвався з неба і впав на вершок гори. Довгий срібний промінь стрілив від того місця до могого ока, тремтячи понад темним лісом, іграючи всіми барвами веселки. «Що се таке?» — подумала я. Я чула про діаманти, що грають таким промінням; чула про гадюк, що носять діамантові корони, і в моїй дитячій душі защеміло щось тривожно, неспокійно. Може, там орел убив таку гадюку, а її корона лежить серед піску і блищить до сонця? І у мене повстала думка — піти на вершок і добути сю корону. Мене здіймав страх при самій думці, що мені треба буде йти через той густий темний ліс, що широким поясом обвивав лису гору, але я поборювала страх. Я довго надумувалася, кілька день вдивлялася в діамантову іскру на вершку, чи не щезне вона, чи не пропаде. Ні, вона все горіла та блищала на тім самім місці і манила мене своїм ярким промінням. Вкінці я почала бачити її навіть у сні — і не видержала. Одного дня по сніданню, взявши шматок хліба з маслом у кишеню, я вибралася потаємно з дому і пішла. Розуміється, я заблудила в лісі, і тільки надвечір знайшли мене вівчарі і завели до дому. Мама витріпала мене різкою, батько насварив, а коли я з плачем почала говорити про діамантову корону там, на вершку гори, мене висміяли і сказали, що се, певно, скляний череп із бутельки, яку там розтовкли інженери, роблячи поміри на шпилі. Я замовкла, але в душі не вірила сьому. «Ні, скляний череп не видасть такого проміння!» — думалося

мені. І коли другого дня сонце схилилося з полудня і освітило піскову поляну, я перш усього звернула очі на звисне мені місце. О горе, діамантової іскри не було! Вона щезла і не показалась мені більше.

— Слухай, Геню! Не смійся з мене, що я в таку хвилину згадую такі речі. Ся згадка заповнює тепер мою душу, і той діамантовий промінь живо, як ніколи, тремтить і міниється перед моїми очима, тягнеться чудовою ниткою від якогось високого, вільного сонячного вершка аж на дно мого серця. Мені ясно тепер: се мрія мого щастя, мрія, яка хоч раз у житті прокидається в кожній людині і тягне, і манить її кудись високо, в ясні простори. Певно, певно, більшина тих, що йдуть шукати чудового діаманту, або збиваються з дороги в темній лісі, або знаходять скляні черепки. Але се ще не значить, що діамантів і зовсім нема і що знайти їх зовсім неможливо.

— Слухай, Геню! Мені тепер ясно — ох, аж болюче ясно, що тим моїм діамантом був ти, була твоя любов. Тепер, як ніколи, я чую блиск, і силу, і чар її проміння. Прости мені, Геню! Я й давніше чула її, але у мене не було сильної постанови йти за її покликом. Я була дурна, загукана, засліплена своїм вихованням. Мені здавалося, що таких діамантів я на дорозі свого життя знайду багато, що досить мені схилитися сюди або туди, щоб такий діамант попався мені в руку. Мої товаришки всі стільки балакали про такі діаманти... ми й не уявляли собі, як багато нам прийдеться зустрічати в житті товченого скла!..

— Аж тепер, Геню, коли моя молодість минула, моя краса зів'яла, коли грижа виссала мої сили, коли горе, мов собака, вхопило мене за шию, і гне додолу, і силкується втопити мене в болото, аж тепер я зрозуміла, чого стоїть хоч би найменший діамантик щирої любові! І як годі жити без нього. І якою пустинею, яким звіринцем страшних, ненайдних bestій робиться життя без нього. Геню, Геню, чи можеш ти уявити собі, що я пережила в такому звіринці десять літ! І скільки я витерпіла, караючись — за що? За те, що в рішучій хвилі збилася з дороги, не знайшла в душі компаса, не знайшла сильної волі, щоб піти за голосом серця! Невже ж се справедлива кара? Не може бути! Кара — нехай і так! Я згрішила — против себе самої, против власної душі, і кладуся за кару. Але вимір! Ні, против такого нелюдського виміру кари я рекурсию, рекурсию і протестую всіми силами душі.

— Геню, ти ж адвокат. Ти оборонець покривджених. Невже ти не бачиш, не відчуваєш душею моєї кривди, моєї тяжкої муки? Невже ти не вступишся за мною, не захистиш мене? О, Геню, рятуй мене! Сили моєї не стає. Розум мій мутиться, голова тріскає. Адже ж тут день у день рвуть мою душу, топчуть мене в багно, шпигають розпаленими шпильками. Адже ж тут день у день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що у мене найчистіше, найсвятіше! Адже ти чув сьогодні — ти чув, куди він попихає

мене! О, я знаю його, знаю, чого він хоче. У нього нема ані зерна щирості, все в ньому брехня, і брудота, і погань! Він ненавидить мене за те, що я не подібна до нього. Він чує, що я чиста душею, і рад би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати і поневіряти мене! Геню, Геню! Ти ж запевнював, що любиш мене. Невже можна любити і спокійно дивитися, як улюблена людина треплється і в'ється на тортурі? Чом же ти так зовсім забув про мене, відвернувся від мене, не зазирнеш ніколи, не навідаєшся, не поцікавишся, чи я жива і що діється зо мною? Пощо ти віддав мене в цілковиту владу отсього звіра? Бачив, як затріснено за мною двері в'язниці, і навіть не поспробував потермосити замком?

Вона ходила, заламуючи руки, і її притишена розмова змінилася на важке ридання, на завід, мов по покійникові. З-під напухлих червоних повік звільна, двома річками лилися сльози — часті гості на її лиці, де видно було дві зигзагуваті смуги, мов рівчачки, вириті тими річками.

Нараз вона зупинилася і вхопила себе обома руками за голову.

— Горе мені, горе! сліпий та небачний. Що се я говорю! Чого се я надіюсь! Та невже я сама не відіпхнула його! Невже він не простягав мені руки, не готов був жертвувати мені все своє життя, всю свою будучину? І я відіпхнула його, я відвернулася від нього! Геню, серце моє! Що ти подумав собі про мене в тій хвилі? Невже ти подумав, що се гордощі говорили з мене? О Боже мій, я — і гордощі! Я, жебрачка, що була б щаслива окрупиною, найменшою одробиною того, чим люди живі, — я мала б гордувати тим безмірним скарбом, який ти клав мені під ноги! Геню, Геню, ради Бога живого, не думай сього про мене! Се були тільки мої трусощі. Я так відвикла від подарунків життя, що рука не простягається приймати їх. А при тім мою душу так загукано, знечулено, обгороджено парканами різних приписів... Адже навіть пташка не може злетіти просто вгору в тісній огорожі. І щиглик, пробувши довго в клітці, не відважується відразу летіти на волю. Геню, Геню! Якби ти був знав, що тоді діялося в моїй душі! Як скало моє серце при твоїх словах! Як трепався кождий найменший нерв! А коли мої прокляті уста перебили тобі, коли моє лице — против волі — відвернулося від тебе, ах, то моє серце, облите кров'ю, не тямало себе з болю! А моя душа, облита кровавими сльозами, мов Магдалина, припадала до твоїх ніг, і цілувала їх, і кричала нечутно: «Не вір устам! Не вір лицю! Не німій, не стій так недвижно! Зупини мене силою! Рятуй мене передо мною самою, перед моєю глупотою і трусливістю, що отсе пермагають мене!» Але ти зацікавив і стояв недвижно, і мої вороги, глупота і трусливість, перемогли мене, зв'язали мою душу і поволокли її, як полонянку, з собою. Вона ридала нечутно і оглядалася за тобою, німим зором благала твоєї помочі, але ти не ворухнувся.

— Геню, голубе мій, — та невже ж ся хвиля минула назавсіді? Невже ж така нагода не вернеться більше? Невже ж мені так і тонути навіки в тім морі розпуки, що вже тепер піймає мене по горло? Геню, Геню! Тепер остатня пора, остатня хвиля! Рятуй мене! Не слухай, що будуть говорити мої уста — о, бо вони заморожені, заморені, трусливі. Прислухайся до крику могого серця, до благання моїх очей! Не покинь мене! Не відіпхни мене тепер! Я така нещасна, Геню, така бідна, така зламана. У мене нема нікого на всім світі, до кого б я хоч думкою могла прихилитися, крім тебе одного, Геню, серце моє! О, не відіпхни мене! Прийми мене хоч за свою наймичку, щоб я тільки не мусила жити і душитися ось тут, у тих стінах, що були мені пеклом і тортурою цілих десять літ!

— Мав же би ти забути мене? Мав же би ти після нашої остатньої стрічі зовсім занехати мене, виполоти з серця, мов непотрібний бур'ян, викорчувати, мов кропиву? Боже! Не допускай до мене такої думки! Се ж було би страшно! Се ж значило б відібрати потопаючому остатню стебелінку. Се не може бути. Я чую в серці діамантовий промінь твоєї любові, Геню. Він світить, іскриться, міниться і гріє мене по-давньому — ні, ясніше, краще, ніж коли-небудь. Се не ілюзія! Се чуття, я знаю. Воно досі держало мене на світі, додавало мені сили в стражданні, не допускало до розпуки, — воно й досі не покинуло мене. Ні, ти любиш мене, Геню! Чую се, вірю в се і живу сею вірою. Значить, нічого надумуватись! Годі довше терпіти знущання і наруги. Міра переповнилась. Пора на рішучий крок, і я зроблю його спокійно. Повороту нема — хіба в могилу... До побачення, Геню!

І вона стрепенулася, розв'язала рушник з голови і кинула його в кут, підбігла до комоди, відчинила її і почала одягатися. Не надумуючись, вона одягла свій звичайний чорний убір, причесала волосся і вложила маленькі брильянтові ковтки в уха. Потім із найдальшого кутка комоди виняла малу дерев'яну шкатулку, відімкнула її і добула з неї свої преціози і кілька білетів гіпотечного банку — ціле своє віно. Все те вона вложила до маленького шкіряного саквояжика, наділа на себе шубу і калоші поверх черевиків і, замкнувши за собою pokій та взявши ключ до кишень, вийшла на вулицю.

Була вже зовсім ніч, ота зимова ніч у місті, трохи бліда від світел, що мигали крізь вікна, і від ламп, що жовтими плямами тліли то тут, то там край вулиці, бліда врешті від снігу, що покривав вулицю і дахи і стиха, великими платами падав і падав на землю. На ратуші вибила сьома. Регіна затремтіла. В її пам'яті зовсім віджило те чуття, яке почувала колись дитиною, входячи в темний ліс у своїй вандрівці до вершка гори. Якимсь холодним, непривітним видався їй той світ, у який вона пускалася тепер, покинувши — бачилось, назавсіді — пороги свого дому. Впливала на широке незвісне море, на Бог зна які пригоди — перший раз на своїм

віці зовсім не залежна пані своєї волі. Серце її стискалося тривожним почуттям, дух у грудях захапувало, і вона спішила наперед.

«Не обертайся! Не обертайся!» — шептало їй щось до вуха, і вона нараз, немов пхнута якоюсь посторонньою силою, обернулася і окинула оком своє покинене сімейне гніздо. Важке зітхання вирвалось із її грудей.

— Пропали мої надії! Чую, що прийдеться вернути назад у сю прокляту нору, — шептала вона, йдучи далі помалу, стрягнувши в сипкім снігу та ледве переводячи дух. — Я обернулася, а се значить, що сила того дому взяла верх надо мною, притягне мене назад до себе. Може, вернутися назад?

Вона зупинилася, думала. Але нараз їй шибнула в голову думка, що Стальський вернув додому, а побачивши, що її нема, пустився доганяти її. На вулиці чути було чийсь голос, що видався їй подібним до голосу Стальського, і се було для неї мов острога для коня. Здибатися зі Стальським, сидіти з ним бік о бік, слухати його слів — ні, ні! Радше смерть!

І вона, добуваючи всіх сил, пустилася йти, майже бігти в напрямі до ринку.

В боковій вулиці, саме напротив Вагманового дому, вона зупинилася, вся облита потом, утомлена, задихана. Мусила перевести дух, успокоїтися. В тій хвилі з хвіртки в штахетах, що відділяли Вагманове помешкання від вулиці, вийшов чоловік у короткім робітницькім убранні, високий, трохи згорблений, і впер у неї свої блудні очі. Регіна не звернула на нього уваги; вона так була занята собою, своїми думками, що не була би пізнала й далеко більше знайомого їй чоловіка, ніж Барана. Але Баран відразу пізнав її. В його хорій голові при її виді збудилися якісь спомини. Хтось пощось велів йому звертати увагу на сю паню. Хто? Пощо? Він наразі не міг пригадати собі, та проте, коли Регіна рушила далі, він зда- лека, обережно спішив слідом за нею. Аж коли вона ввійшла на подвір'я його камениці і вступила на сходи, що вели на перший поверх до Євгенієвого помешкання, йому стало ясно в голові. Він зареготався, вдарив себе долонею по чолі і, не надумуючися, бігцем побіг до звісного йому шинку, де мав надію застати в тій хвилі Стальського.

LIV

Євгеній сидів при своїм бюрку і писав.

Він був певний, що його улюблена думка сповниться, що перше народне віче відбудеться завтра. Заборона від староства не надійшла; Парнас зголосився зараз другого дня і попросив знов завдатку, заявляючи, що староста вже не має нічого против того, щоб у його заїзді від-

булося зібрання. Тепер приходилось тільки уложити резолюції, які мало б ухвалити завтрішнє віче, і Євгеній, власне, працював над ними.

В тій хвилині хтось несміло застукав до дверей.

— Прошу! — мовив Євгеній, дивуючись, хто се в таку пізню пору заходить до нього.

Двері відчинилися звільна, і в них показалася висока жіноча стать, уся в чорному, з лицем, заслоненим густим вельоном.

Євгеній схопився з крісла і поступив напротив дами, що мовчки заперла і замкнула на ключ за собою двері, а потім, обернувшись до нього лицем, відкрила вельон.

— Ах, се пані! — скрикнув Євгеній, більше зачудований, ніж урадуваний видом Регіни в такому незвичайнім місці, у таку незвичайну пору.

— Дивує вас мій прихід? Правда? — мовила Регіна, злегка всміхаючись.

— Признаюсь вам, пані, я скоріше надіявся смерті на себе, ніж вашого приходу.

— Вибачайте, пане, — мовила Регіна, стоячи на однім місці, — не моя сила була упередити вас... Зрештою не знаю, чи се було би на що здалося... Я, може, перервала вам роботу?

— Ні, пані. Я вже майже скінчив. Ту крихітку, яка ще лишилася, зроблю й завтра. Прошу ближче. Прошу сідати, розгоститися.

Регіна сіла на кріслі праворуч бюрка, але не роздягалася ані з шуби, ані з калощів. Євгеній сів на своїм звичайнім місці і спокійно, з відтінком тихої меланхолії, глядів у її лице.

— Чим можу служити пані? — запитав він по хвиливі мовчанці, бачачи, що Регіна сильно вперла свої очі в нього і немов силкується прочитати щось у його очах, лиці і всій подобі, але сама не говорить нічого.

— Служити? Мені служити? — повторила вона мов сама не своя. — Що я вам скажу? Тут треба би багато говорити...

— Але в таких разі чому ж пані не ласкаві скинути футро й калощі? Тут у мене тепло, можуть пані набратися катару. Прошу, прошу, я пані допоможу.

Регіна роздяглася з верхньої одежі при Євгенієвій допомозі, а потім сіла знов на кріслі і мовчки дивилася на нього. Її лице було бліде, тільки очі горіли дивним огнем, а її тонкі губи рушалися, мов говорили щось, але без голосу.

— Прошу... коли пан мають що робити... я не перешкоджаю... я посиджу ось так хвилину... нехай пан так уважають, як би мене тут зовсім не було, — мовила вона ледве чутним голосом, уриваним з внутрішнього зворушення.

— Але ж, пані... Регіно! — скрикнув Євгеній. — Що се з вами? Ви бліді... дрожите... ваші руки холодні...

І він узяв її руки в свої долоні і глядів їй просто в очі.

— Нічого, нічого... мені добре, — шептала Регіна, і з її очей закапали сльози.

— Ви плачете! З вами щось сталося!.. Ваш прихід у таку пізню годину... Боже мій, мав же би ваш муж...

— Пст! Не згадуйте мені про нього! Пощо? Нічого надзвичайного не сталося!

— Але що ж вас вигнало з дому? Для чого ви...

— Ніщо мене не вигнало. Я сама... я так собі вийшла прогулятися... бачу, що у вас світиться...

— Ах, пані! Не говоріть так! Ваші сльози, вся ваша постава говорить щось зовсім інше. Я не хочу втискатися в ваші сімейні відносини, не маю права жадати, щоб ви довірилися мені... Та все-таки... коли ви зайшли до мене, певно, шукати поради, помочі, то прошу сказати, чим можу бути вам помічним? Чей же, не сумніваєтесь, що я готов зробити для вас усе, що тільки зможу.

Регіна тим часом успокоїлася трохи. Тепло́та в поко́ї, Євгені́єва спо́кійна бесі́да і його́ тихий, певний по́гляд утишили потрохи бурю в її нутрі.

— Ви вгадали, — мовила вона. — Я прийшла просити у вас поради й помочі.

— Що ж там у вас сталося?

— Не сталося ніщо надзвичайне, але те, що діється день у день, раз у раз, те вже перейшло міру могого терпцю. Я не можу довше жити з ним. Мені лишалося або одуріти, або самій собі смерть заподіяти, або...

Вона урвала і знов пильно, тривожно почала вдивлятися в Євгенієве лице, немов силкувалася там вичитати собі засуд на життя чи на смерть.

— Або розірвати те ненависне подружжя, — мовив спокійно Євгеній. — Ви повинні були зробити се давно.

— Я постановила зробити се тепер.

— І прийшли до мене за порадою в тій справі?

— За порадою? — з зачудуванням перепитала Регіна. — Якої ж тут іще поради треба?

— Ну, я думаю... законний розвід — се така справа...

Регіна перервала його слова голосним, гірким сміхом.

— А, так, то ви думаете про розвід! А, правда, ви правник, адвокат! Адвокатський інтерес поперед усього.

— Перепрошаю вас, пані, коли я хибно зрозумів вашу інтенцію, але я справді так зрозумів її. Коли пані мають який інший намір, то прошу сказати його мені.

Регініне лице поблідло ще дужче, її губи задрожали, і, похиливши голову вниз, вона мовила ледве чутно:

— Ні... я не маю вам ніщо більше сказати... я справді хотіла... тільки... про розвід...

І, закривши лице руками, вона почала гірко ридати. Євгеній зрозумів, що у неї тяжить щось на серці, чого вона не хоче сказати, і, взявши її холодні руки, почав розважати її.

— Але ж, пані, бійтеся Бога! Що ви робите? У вас щось тяжить на серці. Скажіть! Коли тільки моя змога допомогти вам, я готов усе зробити для вас.

Регіна злегка відняла свої руки від нього і знов закрила ними лице і плакала. Євгеній не знав, що робити, і постановив ждати спокійно, аж вона втишиться. Та ось нараз вона відняла руку від лица, витерла хусткою очі й уперве підняла їх твердо і рішучо на Євгенія.

— Даруйте, пане, — мовила. — Я дурна. Се я останок своїх молодих дурощів утопила в тих сльозах. Сталося, і годі про се. А коли се сталося, то властиво... властиво, я не маю вам що більше сказати.

— Говорите, пані, загадками, яких я не вмію відгадати, — мовив Євгеній. — І робите мені велику прикрість тим браком довір'я.

— Браком довір'я? Я до вас?.. Ну, коли вже на довір'я зводите річ, то нехай! Скажу вам по правді, що мене привело до вас. Тепер я знаю, що се була ілюзія, що, позбуваючись її, я позбуваюсь... ну, та що там! Пропало. Так знайте, я йшла до вас, щоб не вертати більше до свого мужа, щоб вирватися з того пекла, яким було для мене дотеперішнє життя, щоб віддатися вам, бути вашою наймичкою, невольницею, чим хочете — тільки щоб не вертати назад там... до того...

— Пані! — скрикнув Євгеній, вперши в неї зачудувані очі.

— Не дивуйтеся і не лякайтеся! Тепер я знаю, що се була дурниця, моя глупа ілюзія. Від першої хвили, коли я ввійшла сюди, коли почула ваш голос, я зрозуміла, що для мене все пропало, що у вашім серці згасло те полум'я, при якому я хотіла огріти своє серце.

— Пані, — хотів було щось сказати Євгеній, але вона перебила йому.

— Ні, ні, не говоріть! Не заперечуйте, бо се була би неправда. Мені не хотілось би, щоб ви в моїх очах накинули на себе тінь нещирості. І не звиняйтеся, бо нема за що. Любов не залежить від нашої волі, приходить без нашої заслуги, щезає без нашої вини. Та й за що вам любити мене? Чим я була для вас досі? Що дала вам, крім того, що ви самі зробили з мене в своїх мріях? Ні, не говорімо про любов. Не говорімо про мене!

— Ні, пані, — мовив Євгеній. — І я не буду говорити про любов. І я сам бачу, що пора наших любовщів минула і ніяка сила не верне її. Але про

вас конче мусимо поговорити. Я дуже добре розумію, що вам годі жити так далше.

— Е, що там! — мовила Регіна і махнула рукою.

— Що вам годі навіть вертати до мужового дому. Зрештою, не знаю, як ви розійшлися...

— Кажу вам, що між нами не було нічого надзвичайного. Нема чим вам турбуватися. Ні, пане, про се покиньмо. Я ось що хотіла сказати вам. Чую, що ви скликаєте на завтра хлопське зібрання.

— Так, пані. Се має бути перший крок, перший початок моєї ширшої, народної праці. Хочу доложити всіх сил, щоб довести сей народ хоч троха до освідомлення, привчити його користуватися його правами, боротися з його кривдниками, — з запалом мовив Євгеній.

— Ось куди тягне ваше серце! — з жалем мовила Регіна, а по хвили додала: — Що ж, робіть! Як я жалую, що я не мужчина, що не можу допомогти вам своєю працею, своїм знанням, хоч би тільки своїми кулаками!

— Ви, пані?

— О пане, якби ви знали, як часто зі свого домашнього пекла я рвалася думками на ширший світ, там, де йде чесна, явна боротьба, де люди терплять за високі цілі, але й тріумфують з їх перемогою! Та що, не судилось мені, не судилось нічого! Знаєте, як то в пісні співають:

Як зеленій конопельці у болоті гнити,
Ой, так мені, сиротині, за нелюбом жити.

— Ну, та що там про се! Сталося і мусить дійти до кінця. А ось ваше діло, воно повинно йти чимраз далі й далі. Бажаю вам найкращих успіхів і маю надію, що успіх буде. А щоб вам дати доказ, що мої бажання — то не пусті фрази, то прошу вас, прийміть отсе небагато, що маю, візьміть се на основний фонд, який повинна мати ваша організація.

І при сих словах Регіна поклала на Євгенієвім бюрку свій саквояжик, що досі держала надітий за вушко на лівій руці.

— Ні, пані, — мовив Євгеній, — не робіть сього! Нам ніяких фондів для нашої роботи не потрібно.

— Буде потрібно, буде! — мовила Регіна і почала сквапливо надягати калози.

— Та головне ось що: ми не маємо права приймати їх від вас у такій хвили. Не знаю, що там є у тім вашім саквояжику, але припускаю, що се всі ваші засоби, якими ви могли розпоряджати в даній хвили, які могли бути для вас основою самостійного життя. Зрозумієте, пані, що я не

можу прийняти від вас того фонду, відібрати вам у найтяжчій хвилі сеї вашої піддержки.

— Е, що там! Моя найтяжча хвиля вже минула! — мовила Регіна і з поспіхом почала вдягати на себе шубу. — Ніякої піддержки мені не потрібно, а ви повинні прийняти те, що я даю вам. Тим більше, що...

В тій хвилі на сходах загуркотіли важкі кроки кількох людей. Якась рука брязнула клямкою від дверей Євгенієвого покою, а переконавшись, що вони замкнені, застукала сильно до дверей.

Євгеній схопився і поступив крок наперед, потім, обертаючися до Регіни, вказав їй очима бокові двері, що вели до його спальні і були до половини відхилені. Вона нечутними кроками вийшла і замкнула двері спальні за собою. Стук повторився. На коридорику перед дверима чути було гомін і сміхи.

— Хто там? — запитав Євгеній.

— Прошу відчинити! — озвався якийсь грубий голос.

— Хто просить?

— Прошу відчинити! В імені закону! — мовив той сам голос, і рівночасно повторилося стукання до дверей з більшою силою.

— Овва! В імені закону! — іронічно скрикнув Євгеній і для безпеки вложив у кишеню набитий револьвер, що лежав у шухляді його бюро. — Прошу сказати, хто там добивається, інакше не відчиню.

— Та відчиніть-бо, пане, до сто чортів! Я домагаюся, я, Стальський! — заревів за дверима п'яний голос, і рівночасно почалось до дверей скажене стукання кулаками і ногами.

LV

Сього понеділка від самого рана Баран був дуже неспокійний. Від часу новорічної авантюри він жив, мов у полусні. Вдень він ходив і нипав по подвір'ю, робив дещо, різав і колов дрова, носив воду до прачкарні, що була в сутеренах, або бігав за справунками, які давали йому партії. Він робив усе те досить добре, але не говорив майже нічого, а властиво, раз у раз воркотів собі щось під носом. Уночі, забившись в свою комірку, він говорив сам до себе голосно, говорив зовсім без зв'язку про тисячні речі, що, мов різнобарвні черепки в калейдоскопі, пересувалися по його голові, в'яжучися в тисячні, зовсім несподівані фігури і зв'язки. Зальотна прачка, і краса киця з сусідства, і стара бабуня, що збирала кості по смітниках, і п'яниця, що кричав у шинку, і антихрист, що мав прийти не сьогодні, то завтра, і Євгеній, і мужики, і попи, і все-все переверталось і мішалось в його голові і було темою його самотніх монологів. І чим

далі в ніч, тим його неспокій збільшувався, а о одинадцятій він вибігав надвір, чіпляв на себе балію і виходив на ринок. Правда, намови Вагмана і поліціантів мали на його хору волю настільки впливу, що він не брав праників, а тарабанив тільки кулаками. Один поліціант зробив йому ще ласку і дарував йому старі суконні рукавиці, щоб не відморозив рук. Баран сповнював сумлінно даний йому наказ і за кожним разом, ідучи на свій нічний обхід, надівав ті рукавиці на руки, так що гук від балії був ледве чутний. Обійшовши тричі ринок і раз костел і оббивши собі руки так, що аж пашили, Баран вертав додому, скидав балію до шопки, а сам, не роздягаючись, кидався на свою постелю і спав до рана мов убитий.

Але сьогодні від самого рана він був страшенно неспокійний. Не знати коли: чи зараз по пробудженні, чи при вставанні, чи при першій виході з хати йому мигнула в голові думка, що сьогодні, саме сьогодні має появитися в місті антихрист. І ся думка почала вертитися і бриніти в його голові, мов оса. Все довкола нього, що він бачив, чого доторкався, потверджувало її. Ледова вода, в якій він мився, видалась йому гарячою, як кип'яток, — недаром, се його знак. Коли він вийшов на подвір'я, в отворену браму з вулиці заглянув якийсь великий, чорний, незвісний йому пес — се його посланець. Крук закріяв над його головою — се його віщун. Баба перейшла з коновками, дим вився з комина і стелився по подвір'ю, огонь під котлом у прачкарні тріщав і порскав горючим вуглем насеред хати — все те, все були його знаки!

І нараз Баранові мигнула в голові думка, що він надійде зі своїм військом зі сходу — від Вигоди, зупиниться на мості, а передом пішле свою авангарду до міста, щоб на ратуші заткнула його хоругов. Він був певний, що се станеться зараз, а може, вже й сталося. І ось, покинувши коновки з водою перед дверми прачкарні, він у смертельній тривозі скочив до своєї комірки, надів стару куцу кожушину, яку недавно дістав від Вагмана, і, балакаючи ненастанно сам до себе та розводячи руками, поспішив за місто, на міст, на Вигоду.

Надворі потепліло після довгих морозів. У місті була відлига, але за містом тяг холодний вітер і кури в дрібним снігом. Ріка стояла під льодом, і тільки декуди, на шипотах та бистринах, вода попролизувала грубу кригу і клекотіла в пролизах, викидаючи тут і там невеличкі потічки, що розливалися поверх льоду і звільна замерзали, всякаючи в сніг, яким покритий був лід. Найбільший пролиз був якраз під мостом з правого боку, де вода, розбиваючись о здорові дубові колоди, вкріплені там для розбивання льоду, творила пониже глибокий вир, що крутився і клекотів, від часу до часу хрускаючи невеличкими кригами, які надпливали згори і тут молюлися на дрібні шматочки то об колоди,

то об ostrі береги грубих криг. Се місце так і звалося Клекіт. Його навіть при низькій стані води обминали і рибаки, і пливачи, а тепер, коли ріка «дулася» під льодом наслідком теплішої хвилі, воно було аж страшне в своїй дикій красоті. Баран, сам не знаючи, чого і пощо, зупинився на середині моста і довго вдивлявся в спінене гирло і слухав хрускоту криги. В його уяві мигнув образ тої страшної ночі, коли він на руках, мов дитину, приніс сюди свою задушену жінку і з отсього самого місця кинув у Клекіт. Він зазирає тепер у воду без ніякого зворушення, але з якоюсь дитинячою цікавістю. Йому здавалося, що зо дна Клекоту, з тих клубів піни, що бігали довкола поверх води, ось-ось вихилиться дрібна жіноча рука і кивне йому, покаже кудись, дасть якийсь знак. Ся нова думка моментально усунула з його душі ті образи, що досі мучили її; він забув про антихриста і його полки, забув про Вигоду і про горб, із якого мав виглядати, і, всміхаючися, стояв на мості та цікаво заглядав у Клекіт.

— Розуміється, розуміється, — мовив він сам до себе, — вона кликала мене. Має щось сказати мені. Дивно, як вона досі витримала тут. Адже мокро й холодно. Ну, то що ж, коли хоче вернути до мене, то я й овшій. Адже шлюбна жінка! Гріх би був не приймати. Тільки слухай, Зосю, щоб мені відтепер ані-ні давніх фох! Борони тебе Боже! Ти ж знаєш, я не був для тебе злим чоловіком, то пощо ж ти робила мені се? Я й тепер — борони мене Боже! Нічого тобі не скажу, не випімну. Нехай се все йде з тим часом. Але на будуще пам'ятай! Будь добра, будь така, як була зразу, моя любя, маленька кіточка, моя курочка, моя красавичка! Добре?

І нараз йому стрілила до голови нова думка. Коли вона верне сьогодні, то куди ж він поведе її? До своєї комірки? Ну, се хіба сміх людям казати! І він щодуху побіг до міста, а відходячи, ще раз обернувся в напрямі Клекоту і мовив:

— Я зараз, Зосуню, я зараз верну! Не бійся, я буду на час. Мушу піти вперед прилагодити хату. Адже я без тебе, голубко, не панував. Мене покинули всі, я зробився жидівським слугою, сторожем, і живу в такій кучці, в такім барлозі, що ти й песика свого боялася би заперти там на ніч. Так, моє серденько, перебідували ми обоє той час. Ну, але тепер усьому кінець. Ти вернешся, я заслужив великі гроші, найму у Вагмана гарне помешкання з трьох покоїв і кухні — на першій поверсі, аякже! Накуплю гарних меблів, диванів, дзеркал — усе для моєї бідної Зосеньки, щоб вона знала, як я люблю її.

І в веселій настрої, балакаючи ось так і перебираючи подрібно всі меблі, все урядження будущого помешкання, він ішов до міста, щасливий, як ніколи, не звертаючи уваги ні на що і ні на кого.

Було вже геть з полудня, коли він дійшов до ринку. Чалапкаючи в глибокім, м'якім снігу, він утомився, був увесь мокрий від поту і почув сильний голод. Якось не думаючи про се, вступив до знайомого шинку. Шинкар, якому він часто робив різні прислуги: носив воду, рубав дрова, двигав бочки або направляв різну посуду, поздоровив його приязно і, не чекаючи замовлення, поставив перед ним добрий келишок горілки і булку.

Баран пильно, уважно глянув на нього і всміхнувся.

— Ага, ага, знаю вас. Ви Мошко. Ви добрий чоловік. Моя Зося також говорила, що ви добрий чоловік. Вона вас знає. О, будете бачити, вона пізнає вас від першого разу. Добрих людей не годиться забувати.

Мошко знав про Баранів хоробливий стан, що в останніх днях значно погіршився, і, кладучи йому руку на плече, мовив:

— Візьміть, Баране, випийте й закусіть! Ви голодні.

— Е, що там голоден! — мовив радісно Баран. — Се тільки сьогодні ще. Останній день. Сьогодні вона верне, і всій біді кінець буде. Адже знаєте, Мошку, — додав він пошептом, схилиючи голову до шинкаря, — у мене є великі гроші! Зложені, сховані... Се я навмисно нікому не говорив про них. Навмисно чинив себе таким бідним. А ось побачите від завтра. Коли моя Зося верне! Ну, ну, та я наперед не хочу говорити. Ваше здоров'я, Мошку!

І він випив горілку, а потім почав їсти хліб, ламаючи по крихітці, жвучи його і ковтаючи, очевидно, без ніякого апетиту. А тим часом говорив, говорив ненастанно. Думка про сховані гроші опанувала тепер його уяву, і він почав оповідати якусь нечувану історію про те, як він разом з дванадцятьма розбійниками забив багатого пана, забрав у нього гроші, одурив своїх товаришів і сам забрав усі гроші та сховав їх у безпечне місце. Ті колишні товариші чатують на нього за містом, лагодяться вбити його, записали себе антихристові, щоб тільки при його допомозі дістати його в свої руки, але він не боїться їх. Доки був сам, то боявся. Але сьогодні вертає його Зося, а у неї є така сила, що віджене всі ворожі стріли. Адже вона не дарма жила в Клекоті, служила там, бідувала, щоб навчитися чарів і обгородити його від усякої біди.

В шинку було пусто. Рідко коли який робітник або міщанин заходив, випивав настоячки чарку горілки, платив і йшов далі. Баран сидів у куті, опертий на лікті, похиливши голову, і балакав — тихіше, чимраз тихіше. Перед ним лежав пощипаний, недоїджений шматок булки — він не бачив його. Мошко давно не слухав його бесіди — він не завважував сього і говорив, говорив, поки вкінці його голова зовсім не спочила на столі. Він заснув.

Коли прокинувся, була вже сьома година. Вікно перед його очима було темне, в шинку над шинквасом горіла лампа, а за столом сиділи

деякі звичайні вечірні гості, пили пиво, балакали і сміялися. Баран схопився з місця і почув якийсь страх. Що се він робить? Адже він мав іти до Вагмана наймати помешкання, купувати меблі! А тут уже ніч. І, не кажучи нічого, він прожогом кинувся з шинку і вибіг на вулицю.

Надворі падав сніг, тихо, ненастанно. Небо насунулось важкими хмарами, а нафтові ліхтарні на вулицях видно було, мов крізь сито. Баранові недалеко було до Вагманового дому. Він застукав до дверей, які звичайно були замкнені. По хвилі Вагман вийшов сам і відімкнув йому. Він не держав слуги, а тільки послугачку, що тепер, прилагодивши вечерю, пішла собі додому. Вагманова жінка виїхала ще рано до сусіднього місточка на весілля якоїсь своячки. Побачивши Барана, Вагман впустив його до свого покою, що був разом і його спальнею, й канцелярією, і де обік ліжка стояла здорова вертгеймова каса. Сівши на своїм старомоднім фотелі, оббитім шкірою, Вагман обернувся до Барана, що своїм звичаєм стояв край порога.

— Ну, що там чувати, Баране?

— Добре, прошу пана, — мовив радісно Баран.

— Що ж там таке добре?

— Вона вертає сьогодні.

— Що за вона?

— Ну, та моя Зося. Я тільки недавно довідався. І про гроші нагадав собі — знають пан, ті мої, сховані. Відколи вона покинула мене, то я й про гроші забув — так, як би замануло. А тепер відразу все ясно стало перед очима. Там тих грошей буде — здається, сорок чи п'ятдесят тисяч дукатів — саме золото — ну, так, бо папери погнили б. Правда, будемо мати чим жити обоє до старості. Ну, хіба ми не заслужили собі? Хіба не перебідували стільки роки? А я то все говорив, що Господь Бог поки шле біду, то шле, а тому, як побачить, що чоловік собі з біди нічого не робить, то він починає слати добро.

Вагман зрозумів, що Баран хорий, і бажав відвести його думку на інші шляхи.

— Там сьогодні з прачкарні допитувалися за вами. Казали, що ви як рано вийшли з дому, то й на обід не приходили.

— І не прийду! — мовив весело Баран. — Що то мені за обід у прачкарні! У мене від завтра не те буде. Слухайте, пане Вагман, я хотів просити вас, щоб ви винаймили мені яке гарне помешкання. Адже розумієте, як вона верне, то мені неможливо жити з нею там, де жию тепер. Я гадаю... Адже те помешкання, де живе Рафалович, на поверсі, воно від завтра вільне? Правда?

— Хіба він виповів? — запитав Вагман, не хотючи виразно заперечувати.

— О, адже він від завтра буде жити в ратуші. Він буде у нас бурмістром, буде печатати всіх людей, а хто не схоче прийняти його печать, того на муки, на смерть!

— Слухайте, Баране, — мовив Вагман, ще раз силкуючись звернути Баранову думку на інший шлях, — я би мав до вас маленьку просьбу. Не могли б ви занести мені отсей лист на пошту? Тепер доходить пів до восьмої. Підіть зараз, бо за півгодини замкнуть. Надасте за рецепісом. Ось вам гроші. Кілько тут маєте?

— П'ятнадцять крейцарів, — мовив Баран, беручи гроші.

— А лист як маєте надати?

— За рецепісом. Що пан мене питають, так би я був дитина? Чи, може, пан думають, що я одурів? О, я зараз!

І він ухопив лист і гроші і рушив із покою.

— А зараз вертайте і принесіть рецепіс! — крикнув йому наздогін Вагман.

— Зараз буду! — відгукнув уже знадвору Баран. Але коли вийшов за хвіртку і опинився на вулиці, йому стрітилась перешкода, яка відвернула його кроки і його думки відразу в інший бік. Він зіткнувся майже лицем у лице з Регіною, пізнав її і в тій же хвилі почав пригадувати собі, що хтось колись велів йому слідити за нею. Надармо силкуючись пригадати собі, хто й коли, він пішов за нею назирці. Аж коли побачив, як вона ввійшла в сіни «його» дому і піднялась на сходи, що вели до помешкання Рафаловича, він пригадав собі наказ Стальського і, за-реготавшись несамовито, побіг щодуху до реставраційки, де Стальський звичайно проводив вечірні години. Він і сим разом застав його тут. При однім столі в відгородженій нижі сиділи Стальський, Шварц, Шнадельський і ще два якісь панки за повними гальбами пива. Баран став у дверцях нижі і, витріщивши на Стальського свої несамовито блискучі очі та розтяглій широко уста до усміху, покивав пальцем, не кажучи ані слова.

— Се ти, Баране? — мовив Стальський. — А що там? Маєш що сказати мені?

Баран, не кажучи нічого, засміявся значущо і кивнув головою в той бік, де було помешкання Рафаловича.

— Що? — скрикнув Стальський, зараз догадавшись, в чім діло. — Те, що я казав тобі?

Баран потакнув головою і знов засміявся.

— Тепер?

Баран знов потакнув головою і зробив жест обіймання та цілування. Стальський зірвався з місця.

— Панове! Прошу вас за свідків. Не розпитуйте нічого, лиш ходіть. На хвиличку. Пиво нехай лишається. Прошу за мною. Побачите щось цікавого.

І всі мовчки посунули лавою з реставрації і під проводом Стальського подались до Євгенієвого помешкання. По довгій стуканині, коли галас у сінях наробив розруху в цілій камениці, Євгеній відчинив. Усі панове під проводом Стальського втовпилися в комнату. Крізь двері, що лишилися відчинені, валила знадвору до покою студена пара.

— Пане! — крикнув патетично Стальський, спинившись якраз против Євгенія, — де моя жінка?

— Не знаю, пане Стальський, — бліднучи на лиці, але рівним, спокійним голосом відповів Євгеній. — У мене її нема.

— Ні, пане, вона у вас! — підносячи голос, мовив Стальський. — І я прошу вас не скривати її, а зараз видати в мої руки.

— Запевняю вас, що її тут нема, — змагався Євгеній.

— Брешете, пане! — ревноу Стальський і, прискочивши до бюрка, вхопив Регінин саквояжик, який вона лишила. — Бачите, ось доказ! її саквояжик! О, тут на замку її підпис вигравіруваний. Прошу, панове, подивіться.

— Помиляєтесь, пане Стальський, — мовив Євгеній, не трапляючи супокою. — Вашої пані тут нема.

— *Corpus delicti*, панцю! *Corpus delicti*! — з тріумфом кричав Стальський, потрясаючи саквояжиком. — Отсе само не прилетіло з мого дому і не впало на ваше бюрко! Де вона? Покажіть її!

— Пане, успокойтеся! Я вам виясню все!

— Де моя жінка, злодію! — кричав Стальський, наступаючи до Євгенія. Сей цофнувся кроком взад.

— Пане Стальський, — мовив він остро. — Не забувайтеся! Ви в моїм домі, вдерлися насильно, з компанією, нападом... ображаєте мене... пам'ятайте, що я сього плазом не пущу.

— Де моя жінка? — репетував Стальський. — Віддай мені жінку, а тоді говори і роби собі, що хочеш.

— Кажу вам ще раз, її нема тут. Була перед тим у канцелярії, не застала мене, ждала і пішла, забувши отсей саквояжик.

— Неправда! Неправда! Вона перед хвилиєю була тут і мусить бути тут. Ану, панове! мовив він, обертаючись до свого товариства. — Перешукаємо се гніздечко.

— Не смійте рушитися з місця! — крикнув Євгеній.

— Що, ти мені заборониш? Ти, смаркачу! — крикнув Стальський і рушив до дверей спальні. В тій хвилі Євгеній скочив до нього, одною

¹ Речовий доказ (лат.).

рукою вхопив його за горло і здушив так, що Стальський тільки зіпнув і вибалушив очі, а другою пхнув його в груди так міцно, що Стальський, мов з пращі, вилетів за двері, через вузький коридорчик і з гуркотом покотився долі сходами.

— За ним! — крикнув Євгеній до інших, що стояли, не знаючи, що робити. Шнадельський перший сунувся наперед до Євгенія, але у сього в руці в тій хвилі блиснув револьвер, якого дуло опинилося на кілька сантиметрів перед очима Шнадельського.

— Прошу гречно: ось туди дорога! — мовив Євгеній, держачи револьвер у простертій руці.

Два панки, що держалися ззаду, перші висмикнулися з комнати, а за ними, цофаючися взадгузь, вийшов і Шнадельський. Євгеній замкнув за ними двері. Потім узяв з бюрка лампу і, застукавши до дверей своєї спальні, ввійшов досередини. В спальні горіла свічка. Регіни не було ані сліду. Тільки дверці, що вели зі спальні до маленьких сінець, які знов дверима виходили на ганок, показували, куди вийшла вона. Євгеній заглянув до тих сінець, на ганок — Регіни не було ніде.

LVI

Барана не було при тих подіях у Євгенієві помешканні. Коли все товариство під проводом Стальського вийшло з шинку, Баран ішов також з ними. Та ось на вулиці його взяв за плече Шварц і заговорив стиха:

— Відки, Баране?

— Був у Вагмана.

— Він дома?

— Дома.

— Сам?

— Сам.

— Що робить?

— Не знаю. Певно, гроші лічить. Вислав мене на пошту.

— На пошту?

— Так. З отсим листом. Велів надати за рецепісом і зараз вернути.

— Давай сюди лист! — шепнув Шварц.

— Але ж я маю занести його на пошту, — сперечався Баран.

— Я занесу сам. Давай!

— А рецепіс?

— Занесу Вагманові. Я й так маю поговорити з ним.

— Ну, то про мене. Тут є гроші на рецепіс.

— Не треба. Йди до шинку і кажи дати собі за них пива. Я зараз прийду.

— А ви за свої зарекомендуєте?

— Так. Іди і не турбуйся.

Баран пішов до шинку. Шварц забіг також за ним і, вскочивши до нижі, де сиділо перед хвилиєю товариство і де стояли ще ледве надпиті гальби пива, зирнув на лист, що таким дивним способом дістався йому в руки. Лист був адресований до графа Кшивотульського.

— А се що таке? — шепнув Шварц, і не думаючи довго, роздер коверту. В коверті була картка паперу і квит. На картці було написано німецьки: «Платячи мені гроші за відомі папери, ясновельможний граф забули у мене квит. Посилаю його поштою. *Вагман*». А квит, нотаріально легалізований, виявляв, що за продані довжні папери, виставлені на ім'я пана Брикальського під застав його маєтності на суму 70 000 гульденів, граф Кшивотульський заплатив їх властителеві Вагманові умовлену суму 50 000 гульденів. Одержавши сю суму, Вагман передає папери графові і зрікається всякого дальшого права до них. Дата була нинішнього дня.

Перебігши очима лист і квит, Шварц зацмокав, сховав папери в кишеню і, стрілою вискочивши з шинку, погнав до Євгенієвого помешкання. Тут він зупинився в брамі і, вишукавши собі зовсім темне місце між парканом і сягом дров, що стояв на подвір'ї, заховався і почав ждати.

Зараз у першій хвилі до його слуху дійшло скажене стукання і крик із першого поверху. Потім зробилося глухо, потім попри нього промайнула тихо, мов тінь, висока жіноча постать, уся в чорному, заслонена вельоном і затулена в футро. З першого поверху долітали голоси немов оживленої сварки. Потім знов крик, стук важкого тіла по сходах, потім гуркіт кроків і скажений вереск Стальського:

— Злодію! Віддай мою жінку! Поліція! Сюди! На поміч! Мені вкрадено жінку.

— Але тихо! Ша! Не робіть скандалу! — втишували Стальського його товариші, яким досить неприємно було, що встрягли в сю історію, в якій почали підозрівати просту нападсть Стальського.

— Ні, не буду тихо! Не буду! — репетував Стальський, стоячи на подвір'ї. — Ось тут стоятиму і не вступлюся. І буду кричати цілу ніч, поки мені не верне жінки!

Вся камениця була збентежена. На ганках, у вікнах і сінях стояли люди, шептали, охали і ахали.

— Пане Стальський, — мовив Шварц, наближаючися до нього, — будьте ласкаві, успокійтеся. Вашої пані тут нема.

— А ви як знаєте?

— Бо бачив її, як вийшла відси.

— Вийшла! Як то може бути?

— Проста річ. Камениця має два виходи. Ви ввійшли переднім, а вона вийшла противним.

— Давно?

— Вже буде зо чверть години.

— І куди пішла?

— Не знаю.

— Певно, додому, — додав хтось із товариства. — А ви надармо наробили галасу.

— Надармо? О ні! Я нічого не роблю надармо. Я свого не дарую. Панове, прошу зо мною! Може, ще догонимо її по дорозі.

— Трудно буде, — мовив Шварц. — Вона, правдоподібно, сіла на санки, що проїжджали сюди, і поїхала.

— А я думаю, що вам поперед усього треба успокоїтися, — мовив один із товариства. — Успокоїтися і обдумати справу докладно.

— Се ж непереливки. З адвокатом справа, — додав другий.

— Я раджу: зайдімо ще на хвилю до шинку, допиймо пиво, а потім можемо заглянути й до вас додому, чи єсть пані дома.

Стальський не дуже був рад сьому але товариші майже силою потягли його з собою. Шнадельський ішов також за ними, але, коли дійшли до темного місця, де вулиця скривлювала, а лампи не було близько, Шварц потаємно шарпнув його за рукав. Він озирнувся і зупинився.

— А що там? — запитав.

— Пст! Відстаньмо від них! Ходи сюди в закуток! — шептав Шварц.

— А що? Маєш що цікавого? — запитав Шнадельський.

— Авжеж! Ідемо до Вагмана.

— Чого?

— Ну, звісно. Завтра до Америки.

— Як то? Маєш щось певного?

— Розуміється. Певне те, що у нього є гроші. І він сам. І жде Барана, значить, двері відчинені. А хоч би й ні, то на стук вийде відчинити.

— Ну, і що?

— Ходи! По дорозі поговоримо. А цікаві річі!

І, взявшись попід руки, вони пішли в противний бік, у напрямі до Вагманового дому.

Надія Шварцова, що Вагман, ждучи Баранового повороту, лишить сінешні двері незамкненими, збулася. Навіть більше, він забув замкнути двері з сіней до свого покою. Сидячи коло стола, заглиблений у якісь рахунки, він так був зайнятий, що не думав про двері. Коли брязнула клямка, він, не обертаючися і не підводячи голови, запитав:

— Се ви, Баране?

— Я, — почувся якийсь не Баранів голос.

Вагман обернувся. Перед ним стояв Шнадельський. У Вагмана лице поблідло, серце моментально перестало битися. Він зрозумів, що справа не добром пахне, і сидів мов задеревілий.

— Ви... ви до мене? — почав він, ледве видушуючи з горла слова. Але в тій хвили з-за плечей Шнадельського висунувся Шварц і скочив до Вагмана. Сей пробував схопитися з крісла, та Шнадельський одною рукою притиснув його за плече, а другою затулив йому рот. Вагман пробував крикнути, простяг руки, щоб відіпхнути Шнадельського, але в тій хвили Шварц закинув на його шию тонкий, міцний шнурок і стиснув щосили. Вагман широко витріщив очі, голос замер у його горлі.

— Пускай плече! Тягни за шнур! — шептав Шварц.

Шнадельський послуухав наказу. Коли стиснули міцно за шнур — Шварц за один кінець, а Шнадельський за другий, то Вагман, сидючи на кріслі, сказано затрепав ногами. Вони не пускали, тиснули щораз дужче. Ще кілька рухів то руками, то ногами і — спокій.

— Неживий! — шепнув Шнадельський, весь тремтячи при виді страшного Вагманового лица.

— Ні, жиє ще! — шептав Шварц. — Поможі!

— Що хочеш робити?

— Ось тут його! На отсей гак. Неначе сам повісився.

І оба підняли Вагмана, потім Шварц зав'язав оба кінці шнура за гак, вбитий високо в стіні — колись там висів великий образ — і, підтягнувши тіло догори, пустили його висіти. Вагман ще трепав хвилю ногами, потім голова звислася на груди — було по нім.

— А тепер живо, за грішми! Чи двері замкнені?

— Ні! — шепнув з переляком Шнадельський, бачачи, що вони відчинені нарозстіж.

— Замкни!

Поки Шнадельський замикав двері, Шварц перешукував Вагманові кишені, щоб знайти ключі від вертгеймівки. Знайшовши ключі, він відімкнув касу. Гроші лежали на купі — банкноти, золоті й срібні монети — чистих 50 000, нині одержаних Вагманом від Кшивотульського. Шварц загарбав їх у невеличкий мішечок, що лежав тут же в касі, і встромив до кишені.

— Буде з нас! — мовив радісно.

— А більше готівки нема? — питав Шнадельський, переглядаючи ще шухляду бюрка.

— Нема. Векслі, скрипти — чорт бери, се не для нас. Ходімо!

І оба вийшли. Виходячи, вони замкнули на ключ двері Вагманової комнати, а ключ вкинули назад досередини, відхиливши силою долішню

половину не дуже солідних дверей. Потім вийшли з сіней на вулицю, де в тій хвили не було нікого. Надворі падав густий сніг; високо над містом у верхів'ях дерев гудів вітер. Місто дримало.

— Куди тепер? — питав Шнадельський, цокочучи зубами зо страху.

— Ходімо до шинку, до нашого товариства! — мовив Шварц.

— До них? Ні, не можу. Я весь трясуся. На мені, певно, лиця нема. Зараз пізнають.

— Тьху! М'якушка з тебе! — мовив Шварц. — Ну, про мене, то лишися на вулиці! Я зайду сам. Конче треба, щоб нас тепер бачили в шинку. Се відверне від нас підозріння, бодай на перший час.

І вони пішли вулицею, бродячи в глибокім снігу, яким за сей вечір покрилася земля. Перед шинком Шнадельський лишився сам надворі, а Шварц увійшов досередини.

— Пан Стальський тут? — запитав він шинкаря.

— Нема. Ось перед хвилею вийшов з панами.

— Ну, та й поквапився. А я за ними шукаю.

— Пішов додому. Можуть пан іще догонити його.

В тій хвилі, озирнувшись, Шварц побачив Барана, що куняв за недопитою гальбою пива. Він приступив до нього і, потермосивши його за плече, крикнув:

— Гей, Баране! Вставай!

— Га! — крикнув крізь сон Баран і почав протирати очі.

— Ти тут спиш? Хіба тут тобі місце спати? Вставай, додому!

— А хіба що? — спросоння запитав Баран.

— Пора тарабанити по місті. Ти забув? — жартував Шварц.

— Тарабанити? Ага-га! А я й забув. Добре, добре.

І, чухаючися в потилицю, він рушив із шинку. Шварц зареготався.

— Ще справді готов послухати та тарабанити! — промовив весело, обертаючись до шинкаря. — А в такім разі ще пан комісар мене засудить на кару, що я намовив його.

— Га-га-га! — сміявся шинкар. — А я посвідчу, що так і справді було.

Шварц, і собі ж засміявшись і побажавши шинкареві доброї ночі, вийшов на вулицю.

Шнадельський стояв на вулиці і голосно дзвонив зубами.

— Що, тобі ще не ліпше? — шептав до нього Шварц.

— Ні. Все нутро мов кипить. А що, нема їх?

— Нема. Пішли всі до Стальського. Ходім і ми!

— Не можу! Нізачо не можу.

— Ну, то ходім де до іншого шинку. Візьмемо сепаратку. Вип'єш, розігрієшся. Або ляжеш троха.

— Ні, не ляжу. Страшно мені.

— Ну, не будь дитиною! Що се знов за фохи! Запануй над своїми нервами. Справа пішла чудесно.

— Ти... ти ошукав мене, — мовив несміло Шнадельський. — Я думав, що се буде так... заберемо... Ну, зачнеблюємо... але сього... сього я не надіявся.

— Дурниця! Що там думати про се! Ходім! Передихаєш, а потім я би радив конче ще зайти до Стальського.

І, взявши Шнадельського під руку, Шварц повів його якоюсь півперечною вуличкою в напрямі до ринку.

LVII

Ніч.

Над містом глухо шумить вітер. Із навислих хмар сипле сніг, та вітер рве його, і крутить у скаженім танці, і носить, кидає, знов підносить, поки вкінці, розмелений на дрібну густу муку, не кине на землю. Та й тут іще не дає спочити йому. Котить вулицями, збиває купи і розбиває знов, піднімає стовпами, туманами, б'є ним до вікон, натрушує його проходом у лице, в очі, за ковніри, затикає ним усі шпари, заповнює рови, засипає сліди і стежки.

Під тою курявою місто дримає, мов скорчившись із холоду. Лише де-де на вулиці одинокий прохожий іде згорблений, бореться з вітром і метелицею, що б'є на нього рівночасно з усіх боків, і хоч куди б він повернувся, все попадає йому в очі. Лиш де-де з вікон блимає світло, що ледве мерехтить за сніговим серпанком.

Мерехтить таке світло з Регіниної спальні. Регіна, одягнена в свій чорний стрій, ходить, як звичайно, по покою, але не говорить нічого. Вона держить себе руками за голову, мов боїться, щоб голова її не розскочилася, і ходить, вперши очі кудись у неозначений простір, не бачачи нічого довкола себе, не думаючи нічого, її шуба лежить на ліжку — так, як скинула її, вернувши перед чверть годинию додому; калосів таки не скидала, і се чинить її хід легким, нечутним, мов хід мари, що йде по траві, не погинаючи її.

Нараз чути на ганку стукання кількох пар чобіт, що обтріпують сніг. Потім скрипнули двері, почулися голоси.

— Вона дома. Побачите, що се все якась байка! — мовить один голос.

— А я думаю, що вона не дома! — голосно говорить Стальський.

— Чуєте, її хід? — мовив знов перший голос.

— А хоч і дома, то проте була у нього, — знов говорить Стальський.

Кроки в покої. Стальський світить. Пересувають крісла. Хтось торкнувся до клямки її дверей. Ті двері були незамкнені. Ось вони відчинилися. В дверях стоїть Стальський.

— А, добрий вечір, пані! — мовив він. — Може би, пані були ласкаві вийти на хвилю до нас?

Регіна не оглядається на нього, не зупиняється і йде далі, повертаючися до нього плечима.

— Регіно, чуєш? Ходи сюди! — мовив Стальський лагідно, але енергично.

Вона мовчить, мов не чує. Він наближається до неї, бере її за плечі і виводить до салону. Присутні в салоні два панове встають із крісел і стоять весь час дальшої сцени.

— Скажи нам, Регінко, — мовить солоденько Стальський, вивівши її насеред покою і стаючи напротив неї, — ти виходила з дому кудись тепер вечором?

Регіна дивиться на нього, мов не чуючи або не розуміючи його питань. Вона бліда, як труп, а жовтавий відблиск нафтового світла надає її лицю в нижній часті якийсь зеленкуватий страшний відтінок.

— Ах, не заперечуєш! — мовив Стальський. — Значить, се правда. Ти виходила. Тебе не було дома. А не можна би знати, гарна масочко, куди се ти виходила сама в таку пізню добу і в таку погану погоду? Нам було би дуже цікаво дізнатися про се!

Регіна мовчить, вперши в нього свої великі чорні очі.

— Не говориш? Може, забула? Пам'ять коротка? Позволь, що я пригадаю тобі. Там недалеко ринку, на розі. Одноповерхова камениця, перед нею широке подвір'я, обведене парканом... А на поверсі мешкає молодий панок, кавалер, наш знайомий... добрий знайомий. Чи він просив тебе на гербатку, чи ти сама з власної волі рішилась віддати йому візит?

Регіна мовчить, не зводячи з нього очей. Його слова, бачиться, не роблять на неї ніякого вражіння. Вона не блідне, ані червоніє, не плаче, не мішається, стоїть спокійно. Панам, що стоять збоку і дивляться на сю сцену, робиться моторошно. Один із них обертається до Стальського:

— Пане офіціале! Ваша пані, мабуть, нездорова. Прошу вас, покиньте тепер сю справу!

— Нездорова! — скрикнув весело Стальський. — Борони Боже! О, ми знаємо себе занадто добре! Ми знаємо всі ті фінти і хитрощі. Нам не заїмпонуєте, гарна масю, ані тими витріщеними очима, ані тою мовчанкою, ані тим уданим остовпінням. Ми розуміємо се все дуже добре і маємо надію таки дійти з вами до ладу. Отже, ще раз питаю. Скажи:

ходила ти сьогодні вночі до Рафаловича? Чого ходила? Що там робила? Яко муж, я маю право знати се.

Регіна мовчить. Стальський заломує руки, хитає головою.

— Жінко, жінко! І не сором тобі! Десять літ живемо з собою, і тепер робиш мені такий скандал! І скажи, тут, при свідках, чи я дав тобі найменшу причину до невдоволення? І хто би був подумав: така релігійна, побожна жінка — і раптом забула про всі Божі закони, потоптала ногами Божу заповідь, втоптала в болото свою честь, осоромила мене перед світом! Регіно! Бійся Бога, що ти зробила? Ну, скажи, промов слово! Нехай знаю, що маю думати про тебе?

І, взявши її за плечі, він потермосив нею. Вона мовчала.

— Ну, Регіно! — зачав він остріше. — Сього вже забагато. Досить комедії! Говори: була сьогодні вночі у Рафаловича чи ні?

Се питання міг Стальський звернути до одвірка — відповідь була б така сама. Нараз він пригадав собі щось і скочив до своєї бунди:

— А, що я буду питати? Адже ж тут маємо *corpus delicti*! І він вийняв із кишені Регінин саквояжик, знайдений ним на Євгенієвім бюрку.

— Се твоє, правда? Ось твій підпис, вигравіруваний на клямерці. Се лежало на його бюрку. Ти се там поклала, правда? А тепер поглянемо, що там знаходиться всередині.

Він відчинив саквояжик, вийняв із нього цінні папери, висипав на стіл біжутерії.

— А, ось що! — скрикнув він. — Панове, бачите! Ся романтична історія має досить тверду матеріальну підвалину. Ідеальна любов — прошу дуже! Людовий трибун і невинна жертва сімейної тиранії — що за чудова пара! А моральний сенс: обікрасти тирана і драпнути в світ. Ха-ха-ха!

І він реготався, і лице його наливалось кров'ю.

— Ну, скажи тепер: що се все мало значити! Пощо ти несла се до нього? Пощо поклала се на його бюрку? Говори!

Він наближався до неї звільна. В його очах палали огники дикої злості, тої самої жорстокості, з якою він колись три дні мучив кицьку.

— Мовчиш? Злодійко! Перелюбнице! Так ось тобі за се! Ось тобі! Ось тобі!

І, прискочивши до неї, він з усього розмаху вдарив її в лице — раз, і другий, і третій. Вона похилилася, мов верба від вихру. З її уст і носа закапала кров, але з її уст не вирвалося ані одно слово, ані один стогін. Один із присутніх панів ухопив Стальського за руку.

— Пане Стальський! Що ви робите? Чи ви при розумі?

— О, аж надто! — кричав Стальський. — Але я мушу показати тій гадюці, що не хочу бути терпеливою і покірною жертвою її амурів. Хоч

на старості літ амурів — альо, на вулицю! Щаслива дорога! Але свого чесного дому я не дам плямувати. Чуєш се — ти!

І він, нахилившись до неї, плюнув їй у лице.

Панам, що були свідками сеї огидної сцени, було сього забагато. Вони вхопили за капелюхи, попрощалися зо Стальським і, не дивлячись на нещасну Регіну, засоромлені чогось до глибини душі, вийшли з покою і щезли в сніговійниці, що ревла надворі. Стальський запер за ними двері.

LVIII

Регіна все ще стояла на місці, німа, недвижна, вперши очі в полум'я лампи.

— Ха-ха-ха-ха! — реготався Стальський, вертаючи від дверей і кидаючися на софку, коло стола. — А що, Регінко? Добре я відіграв ролю морально обуреного? Ролю мужа, ображеного в своїх найсвятіших почуттях? Ха-ха-ха! Се було пишно, як я зачав тобі вичитувати мораль! А що, болить письмо? Ну, ну, обітрися і не гнівайся. Се було потрібне — і для тебе, і для мене. Се не з злого серця, рибонько, а для нашого добра. Від любого пана мила й рана — правда, Регінко? Я знаю, ти у мене добра, ти мені не візьмеш сього за зле. А нащо була потрібна вся та історія при свідках, се ти пізнаєш, як трошка старша будеш. І як Бог дасть тобі ліпший розум, то, може, й подякуєш мені. А тепер годі вже стояти та глядіти на мене так, як на людойда! Ну, заспокійся! Промов слово!

І він при тім пробував усміхатися до неї, але якось не міг довше дивитися в її лице. Те лице виглядало страшно — з слідами колишньої краси, оббрукане кров'ю, бліде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало, як лице Медузи.

— Е, та що я буду до тебе балакати! Роби, як собі хочеш! Думай, як собі знаєш! Байдужісінько мені. Від сьогодні маю тебе в руках, ось що головне. Від сьогодні мусиш гнутися передо мною, мусиш так скакати, як я заграю. А скоро що не по-моєму — нагоню з хати, викину на вулицю, ще й сам замельдую до поліції, велю втягнути тебе на лісту таких женщин — знаєш? О, моя рибонько, я давно ждав на сю хвилю! Се буде мій тріумф, моя сатисфакція за Ориську, тямиш? У мене пам'ять добра, та й рахунку я знаю настілько, що хто мені зробив одну прикрість, я йому зроблю десять та й ще одинадцятку додам причинку. Я казав тобі тоді: пожалуєш сього — ти не слухала! Тепер маєш!

Він устав із софи, наблизився до неї, але зараз знов відступився, мов щось відпихало його.

— Тьфу! — мовив відвертаючись. — Кілько клопоту мусить чоловік перейти з тим бабським насінням! Поки з ними договоришся до ладу,

то волів би копу пшениці змолотити. Аж у горлі пересохло! Ану, чи є де в шафці хоч крапля якої живиці?

І він пішов до креденсу, вийняв із нього фляшку горілки і, не шукаючи чарки, підійшов знов до стола.

— Ось приятелька, ліпша від он того окатого опудала! Ся ніколи не зрадить. Небагато вона вміє, але те, що вміє, уділює завсіди однаково. Здорове було, опудало!

І, приткнувши шийку фляшки до уст, він почав булькотати. Вищідивши з половину того, що було в ній, він поставив фляшку на стіл і сів знов на софку.

— О, се чудесно! Мов огонь пішов по жилах. Ну, Регіно, випий і ти! Na frasunek dobry trunek!¹ Ану! Покріпись — побачиш, мов рукою відніме! Все забудеш. А потому пай-пай... обоє... як муж і жінка... га? Як думаєш?

І, регочучись цинічно, він устав і наблизився до неї. Але знов почув, немов якась таємна сила відпихала його — і роззлостився.

— Тьфу на тебе! Відступи ся геть, чортяко! Ні п'єш, ні говориш, тільки мені своїм відьомським поглядом густ відбираєш! Махай спати!

І він пхнув її в груди. Вона цофнулася о крок далі і знов стала не-двигно. Стальський ще раз узявся за фляшку і поти щідив, поки не спорожнив її всю. А потім сів на кріслі, оперся ліктями на стіл, склонив голову, воркотів іще щось пару хвиль і заснув.

Регіна стоїть німа, недвижна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в полум'я лампи, але не бачить нічого довкола себе. В її уяві мигають відірвані образи, мов обривки різнобарвної матерії, кидані шаленим вихром. Блискучий камінець на сонячній вершині — Євгенієве лице, молоде, свіже, як було тоді, коли обоє йшли вулицею зі школи фортеп'янової гри... туркіт фіакрів... лице тітки... воно більшає, наближається, робиться страшенною гнилою машкарою, розхилиє гнилі уста, показує чорні щербаті зуби і сточений червами язик і бубонить прокляті слова:

— Най вас Бог благословить! Най вас Бог благословить!

А потім знов блискучий камінець на сонячній вершкуні... і маленька дівчинка в ліжечку... і над нею похилене лице старої няньки... і бринить ледве чутно сумна-сумна пісенька:

Ой вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?
Скучерявила темна нічка,
Підмила корінь бистра річка.

¹ На журбу добра річ — випити! (Польськ.)

А потім знов блискучий камінець на сонячнім вершку... і маленька дівчинка, заблукана в лісі... і лице Оріськи, повновиде, червоне, з повними, м'ясистими губами і з безсоромно всміхненими очима... і знов тітка в труні... і з труни висунена труп'яча рука киває на неї... і знов сумна-сумна пісня, мов жалібний бренькіт мушки, замотаної в павуковій сіті:

Чи не будеш, моя мила, жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?

А потім знов блискучий камінець на сонячнім вершку... і Євгенієве лице, зів'яле, старече, без цвіту молодості, без чару любові... і щось безформне, холодне, стоптане, столочене і викинене на смітник, але ще живе, ще не домучене до решти, і знов бринить жалібна мелодія, мов стогін розпуки:

Ой, буду я, мій миленький, жалувати,
Гей, а хто ж буде дрібні діти годувати?

І грядка фіалків, левкой, астрів. А то не астри, не левкої, не фіалки, а якісь дивні рослини з дитячими личками... дівчатка з блакитними очима, хлопчики... чути дитячий сміх, галас... і рев хуртовини з надвору... і легкий стук до вікна... і вона помалу обернула лице — і її очі спинилися на отворенім кресенсі. На полиці кресенсу лежав сікач, яким вона нині рано колола цукор, і молоток. Вона зупинилася очима на тих предметах, а в ухах її знов забриніла жалібна-жалібна мелодія, мов розлучний писк мушки, замотаної в павутину:

Чи не будеш, моя мила, жалувати, Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?

«А справді, чи буде трепотатися?» — сказав їй зично над ухом якийсь чужий брутальний голос. Вона стрепенулася — оглянулася — коло неї не було нікого. Стальський спав, поклавши голову на зложені руки, а невеличка лисина на його тім'ї світилася до лампи. Регініні очі спочили на тій лисині, і їй здавалося, що з тім'я Стальського блиснув до її ока промінчик, подібний до того, який блискотів колись із сонячного вершка.

«А справді, чи буде трепотатися?» — повторив той сам чужий, страшний голос, і вона знов стрепенулася і озирнулася, але коло неї не було нікого. Вона напружила слух, напружила застанову і зрозуміла, що сей голос говорив у нутрі її душі, на дні серця. Вона перелякалася страшенно, бо чула, що там устає якась нова грізна сила, незалежна від її волі,

сильніша від неї. Ще хвилю вона мовчки, німо боролася з тою силою, але та сила була брутальна, непоборима.

«Га-га-га! — реготалась та сила. — Ну, що шкодить поспробувати, чи буде трепотатися?»

І Регіна, мов знехотя, піднялася на пальці — потім піднесла одну ногу — зробила крок і станула знов на пальці. Тихо, не чути кроку. Хуртовина виє надворі, товче снігом у вікна — ще крок. Лампа мигоче на столі — хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири — і став. Щось луснуло в її спальні — у неї завмерло серце — тихо-тихо — ще крок. Простягає руку до креденсу, бере в ліву сікач, у праву молоток — тихо. Буря виє, сніг сипле в вікна, хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири — і знов замовк. Чому лише чотири стуки? «А, більше не треба, — мовить у її нутрі грубий, брутальний голос. — Чотири вистарчить». Тихо. Вона простується, сміло йде до стола, легенько прикладає вістря сікача до тім'я Стальського — рука її не тремтить, підносить праву з молотком — і швидко щосили чотири рази б'є по тупім краю сікача.

Сікач, широкий, на добру долоню, весь, аж по тупий край, затонув у мізку.

— Ггг! — гикнув Стальський. Механічним відрухом голова метнулася вгору, за нею все тіло, воно перехилилося взад і разом з кріслом з глухим лускотом горілиць упало на поміст. Голова вдарилася до помосту, сікач вискочив із рани, за сікачем потекла кров, змішана з мізком. Стальський затрепав ногами, силкувався щось ухопити руками... ще раз... ще раз... легше... легше... годі...

Регіна стоїть і дивиться на нього. В її вухах знов бринить мелодія:

Ой вербо, вербо кучерява,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?

Надворі реве хуртована. В її спальні щось немов зітхнуло важко-важко. «Се моя мама», — мигнуло їй у голові, і їй зовсім не було дивно ані страшно. Хробачок застукав у стіні: раз, два, три, чотири. «Так, чотири досить», — сказав у її нутрі якийсь голос — не той попередній, брутальний, а якийсь інший, жалібний-жалібний, мов остатнє хлипання розбитого серця.

Нараз крізь рев бурі і шум сніговійниці почулись їй якісь інші тони — ostrі, різкі. Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! Марш, тарабанений дерев'яними полінами по дерев'янім тарабані. «Кличуть! Кличуть!» — мигнуло в її голові, і вона скочила з місця.

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — чути було чимраз ближче.

— Я зараз! Я зараз! — шептала Регіна, скочила до своєї спальні і почала надягати шубу.

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — лунало крізь рев вихру на вулиці ось-ось під її вікнами.

— Іду, йду! — мовила вона зовсім успокоєна і, не гасячи світла, не замикаючи на ключ дверей, вийшла з покою. Пішла за голосом. Сніг сипав, крутився, засипував очі, запирав дух у грудях. Ноги грузли по коліна. Регіна йшла, поспішала за гуком тарабана. Вкінці вона наблизилася до нього настільки, що побачила на яких десять кроків перед собою високу згорблену стать тарабанщика, що, б'ючи праниками по балії, йшов звільна, борючись з вітром і бродячи в сипкім снігу. Він ішов, не озираючись, просто наперед, дихав важко, так, що в хвилях, коли паузував барабан, навіть крізь шум хуртовини чути було його важке сапання.

Ідучи за Бараном усе в однаковім віддаленні, Регіна відійшла, може, на сто кроків від свого дому. Коли б була обернулася тепер, не була б побачила не то дверей — ані ганку, ані хвіртки, ані навіть жовтих плям, що падали на вулицю з освітлених вікон. Снігова курява була занадто густа. Але дві мужеські постаті, що надійшли з противного кінця вулиці, побачили ті жовті плями.

— Чи я не казав? Стальський не спить іще! Ади, у нього світиться. Ввійдімо до нього! — мовив Шварц, ведучи попід руку Шнадельського, що, загорнувшись в свій довгий плащ і закотивши ковнір угору, йшов згорблений, мов опираючись.

— І чого ти тягнеш мене? — мовив він. — Чого нас тут треба так пізно?

— Треба, треба! Ти вже здайся на мене! — мовив Шварц і відчинив хвіртку.

— Але ж я чую себе недобре, тремчу, мене б'є пропасниця!

— Нічого! Се ж кождий зрозуміє, що ти змерз, простудився. А до розмови можеш не мішатися. Здайся на мене!

— Подивляю тебе! — мовив Шнадельський, цокочучи зубами. Шварц тим часом ввійшов на ганок, застукав до дверей, а не чуючи ніякого голосу з нутра, взяв за клямку. Двері відчинилися. Вони були незамкнені.

— Ов, а се що таке? — мовив він, обертаючися до Шнадельського, відчинив двері і ввійшов до покою.

— А! — вирвалося з його горла, а потім він став на місці як вритий.

— Що там? — запитав Шнадельський і ввійшов також до покою, зирнув і, вхопившись руками за одвірок, занімів. Довгу хвилю стояли оба, не можучи здобутися на слово. Мертве лице Стальського з примерзлими на ньому окриком болю лежало на долівці; вишкірені зуби, вибалушені

очі й заціплені кулаки надавали сьому лицю вираз якоїсь страшної дикості і жорстокості.

— Що тут сталося? — перший прошептав Шнадельський, обертаючися до Шварца.

— Укосякали його, — мовив Шварц, поборюючи своє зворушення.

— Але хто?

— Можливо, що вона. А може...

Він задумався.

— Може, хто?

— Може, Рафалович.

— Рафалович?

— Так. Щоб помститися за зроблений йому скандал.

— А в таким разі де ж вона?

— Поглянемо.

І Шварц заглянув до Регіниної спальні.

— Нема її. Може, втекла і не вернула. Може, в змові з Рафаловичем...

— Що ж нам робити? Розбудити служницю, сусід? Наробити гвалту?

— А пощо? — запитав Шварц. — Що нас се обходить? Який інтерес маємо розголошувати се?

— Або я знаю!..

— Я думаю навпаки: чим пізніше завтра викриється се вбійство, тим ліпше. Лишімо се служницю. Навіть ще більше — погасімо лампи і замкнімо pokій від вулиці.

— Чи ти вдурів? А як нас застануть? Ще на нас кинуть підозріння.

— Хто нас застане? Служниця мусить твердо спати, коли не збудила-ся в часі бійки. А з вулиці не прийде ніхто. Виходь! Я зараз усе зроблю.

І Шнадельський тихенько вийшов із покою. Шварц загасив лампу в Регіниній спальні, а потім, наблизившись до трупа Стальського, зирнув довкола.

— О, тут і капітали розсипані! — шепнув він, побачивши на столі Регінині цінні папери та біжутерії. — На дорогу се може здатися!

І він швидко зібрав усе і заховав до кишені, потім загасив лампу і напوماцки вийшов із покою. Ключ був у дверях таки знадвору. Замкнувши pokій, Шварц витягнув ключ і кинув його геть у глибокий сніг. Потім, засунувши шапку на очі і закотивши ковнір на голову, пішов доганяти Шнадельського.

Тим часом Регіна йшла за Бараном чимраз далі й далі. Її приваблювало торохтіння дерев'яного тарабана, що, мов невідомий а могутній поклик, тягло її далі і далі в п'їтму, бурю і снігову куряву. Вона говорила щось сама до себе, але буря виривала їй слова з уст і розкидала геть у простори. Вона йшла, не озираючись, не дивлячись, куди веде дорога. Міські доми

скінчилися давно; довкола вулиці по обох боках тяглися рядами низенькі передміські хати, присипані снігом, мов великі копиці. Де-де заскрипить журавель, затріщить під напором вітру безлиста, дуплава липа. Гуркіт Баранового тарабана торохтить ледве чути серед реву хуртовини, що робиться чимраз сильнішим. Та ось щезли й ті хатки, під ногами не чути вулиці, всюди глибокий сніг, але довкола дороги видно дерев'яне поруччя. Се міст. Баран іде далі, тарабанячи з подвійною силою. Регіна якось неясно пригадує собі сей міст, і якісь образи і зв'язки образів мигають у її голові, і, понуривши голову, вона йде за Бараном, шепчучи ненастанно:

— Іду, йду! Іду, йду!

Та ось Баран зупиняється насеред моста, похилиється на поруччя, силкується заглянути вниз. Там не видно нічого, тільки чути крізь рев вихру голосний булькіт води, що не встигла замерзнути і скажено б'ється о камінь і о дубові колоди. Се Клекіт не дрімає, провадить свою дику музику, достроєну до не менше дикого скиглення вітру в платвах і балках мостового в'язання.

Регіна наблизилася до Барана і також сперлася на поруччя та почала заглядати вниз. Побачивши її, Баран ані крихти не здивувався. Він тільки засміявся голосно і показав рукою вниз, у Клекіт. Регіна побігла очима в напрямі, куди показував Баран, але її очі не могли добачити нічого. Тоді вона поспробувала перелізти через поруччя, але не могла, її черевики, шуба, спідниця — все було обліплене снігом. Тоді вона схилилася і пролізла попід поруччя, майже доторкаючись лицем до снігу. А ставши за поруччям, на краю моста, вона почала знов пильно вдивлятися в глибину. З півтіми визирнуло до неї щось страшне, бо вона жакнулася і вхопилася руками за поруччя.

— Ха-ха-ха! — зареготався Баран. — Негарно там?

Регіна випростувалася і глянула на нього.

— Ну, ну, сміло! — мовив він. — Ану!

І сильним розмахом він зіпхнув її з моста. Вона скрикнула, але в тій же хвилині чути було, як її голова стукнулася о камінь, як тіло плюснуло в воду, а потім не чути було більше нічого, крім реву вітру і глухого плюскоту води в Клекоті.

— Ха-ха-ха! — знов зареготався Баран і, вхопивши свої праники, за-тарабанив ними по балії щосили. Він кілька разів кивнув головою, мов на прощання, і, тарабанячи, пішов далі — не до моста, а за міст, на Вигоду, в поля. Дорогу замело снігом, — йому се було байдуже. Він ішов, западаючи де по коліна, а де й по пояс, копався в снігах, боровся з вітром, що гуляв по полю зо страшною силою. Праники давно повипадали з його рук, балію він загубив у снігу, та проте йшов далі й далі, мов на-

перекір сніговійниці, що майже моментально замітала його сліди. Він балакав сам до себе, усміхався, махав руками, мов квапився до якоїсь незвідної, але недалекої мети...

LIX

Другого дня над раном вітер утих і сніг перестав падати. Та проте небо було понуре, насуплене. Розвиднювалося дуже помалу і пізно. Було щось важке в повітрі, якесь пригноблення, якась утома. Торговиці аж десь коло дев'ятої почали потрохи заповнюватися приїжджими на ярмарок селянами. Мужичькі сани, запряжені косматими коненятами, тяглися до міста по безмежних снігових полях. Коненята стрягли по черева в заметах. Сніг топився на них і мерз наново, нависав ледяними бурульками, що дзоркали при кождім живішій руху, мов скляні коралі. Візники щохвили мусили злазити з саней, бродити по коліна в снігу, відшукуючи дорогу. Тяжка, оплакана се була їзда сьогодні.

А проте сани тяглися за саньми з усіх сторін, з усіх сіл, усіми дорогами і гостинцями. На саннях сиділи поважні господарі в кожухах, подягнених зверху гунями або полотнянками, і в високих кучмах. Візники — молоді парубки, звішували з саней ноги в великих чоботях, загрибаючи ними сніг. Хоча віче мало зачатися о одинадцятій, та проте вже від дев'ятої коло заїзду Мотя Парнаса почали збиратися зразу невеличкі, а дедалі чимраз більші купи народу. Одні приходили, другі відходили; віталися, балакали про свої домашні справи, оминаючи якось тривожно те, що в даній хвилі цікавило найбільше — справу віча. Коло десятої появилися серед селян деякі священики. Селяни кланялися їм, деякі цілували знайомих священиків у руки. Тепер у купках почалися живіші розмови — про віче і про справи, поставлені на дневнім порядку. Звільна один за одним витягали з-за пазухи та з чересів поскладані відозви, якими Рафалович закликав людей на віче і яких через знайомих розкинув кілька тисяч по всіх селах повіту. Письменні почали відчитувати відозву на голос; із куп неписьменних слухачів почулися притакування, а далі окрики. Коли у відозві дійшло до місця: «Наші опікуни, позабиравши з сіл громадські каси і зробивши з них ніби хлопську касу повітову, хочуть тепер наложити руки на ті ваші гроші і повернути їх на латання своєї дірявої кишені», — то з усіх боків залунали окрики обурення і погрози: «О, не діддуть! То наша кєрвавиця! Стане їм кісткою в горлі!»

Коло пів до одинадцятої надійшов Євгеній. Він вітався з селянами, з котрих більша часть були йому знайомі особисто. Довкола нього зібралася ще на ринку велика купа народу, що тепер разом із ним густою

лавою валила до заїзду. В купі йшов веселий гамір. На всіх лицях видно було радість, надію і тривожне очікування. Деякі священники протовплювалися крізь юрбу до Євгенія, стискали його руку і шептом запитували, чи справді староство дозволило на віче, чи не робило трудностей, чи є надія, що все відбудеться без перешкоди?

— Але ж розуміється! — весело відповідав Євгеній. — Можете бути зовсім спокійні. Йдемо законною дорогою і не потребуємо критися ні з чим. А в таких разі й засідки ніякої не боїмося.

Мотив заїзд був отворений. Возівню, де мало відбутися віче, ще вчора коштом Євгенія вичистили і випорожнили; Мотьо дав дощок, із яких зроблено невеличке подіум, на ньому поставлено стіл і кілька крісел. Вічовики мусили стояти; жолоби і драбини заступали місце лож і галереї. Дощані стіни були тут і там діряві, — значить, надто великої задухи не було що боятися. Мотьо ходив у шабасовім халаті і робив гонори дому; його жінка стояла за шинквасом і з якимсь понурим видом наливала та ставила на ляді пиво, яким частували себе взаємно вічовики.

Возівня заповнилася майже моментально, а тим часом із міста пилили раз у раз нові лави. У Євгенія радувалося серце, коли дивився на ті купи селян, у яких видно було хоч невисоку інтелігенцію, але щире зацікавлення тим новим, нечуваним досі явищем, яке відтепер мало зробитися важним чинником у їх житті. Політичний рух, само думання про ширші політичні справи, читання політичних газет, а далі політична організація і боротьба — все се були речі, досі чужі селянству, незрозумілі для нього, адже ж його давніші опікуни малювали йому все те яко речі далекі, недоступні для хлопського розуму, а не раз навіть попросту заборонені. А тепер перший раз інтелігенти бралися говорити селянам про ту таємну політику. Що то буде? Як то воно піде? Чи справді уряд позоволить на се? Не диво, що всі присутні, не виключаючи священників та й самого Євгенія, з деякою тривогою ждали, як то воно піде.

Вдарило три чверті на одинадцять. Що таке, що нема нікого від староства? Правда, на вулиці проти заїзду появилася аж шість жандармів. Вони парами почали проходжуватися вулицею, наїживши свої карабіни багнетами. Ходили мовчки, протискаючися крізь купи селян. Деякі селяни, залякані самим їх видом, кланялись їм низько, але вони не відповідали на поклони. Тільки часом, стрітивши якого знайомого селянина, запитували його, куди йде, а почувши, що на віче, не говорили нічого більше і йшли далі. Проходячи поуз заїзд і видячи на вулиці якого інтелігента, вони відверталися так, мов і зовсім не хотіли бачити заїзду, мов зібрані в ньому й довкола нього сотки людей зовсім не існували для них. Аж ось зробився шум і гомін між народом:

— Староста йде! Староста йде!

І справді, перед заїздом показався пан староста в супроводі будівничого, ще кількох панів і бурмістра. Селяни мовчки поклонилися йому і зробили йому дорогу, якою він, випростуваний мов свічка, пройшов аж до подіуму. За ним слідом і прочі пани. На подіумі стояв уже Євгеній в товаристві кількох священиків і обох референтів-селян. Пан староста дуже чемно привітався з Євгенієм, а вийшовши на подіум, окинув оком величезну возівню, заповнену мужицькими головами.

— Ну, численне зібрання! Численне зібрання! — мовив, обертаючись до Євгенія. — Справді, можна вам погратулювати, пане меценасе.

— Біда вовка з лісу гонить, пане старосто, а селян на віче, — з усміхом мовив Євгеній.

— Жаль тільки, що сьогодні даремний був їх труд, — з уданим співчуттям мовив староста.

— Як то даремний?

— Не з моєї вини, пане меценасе, їй-богу, не з моєї вини! — скwapно додав староста.

— Але ж я не розумію, що сталося.

— Ось прошу, пан міський будівничий, оглянувши комісіонально сей будинок, заявив під своєю урядовою присягою, що вважає його небезпечним для життя і здоров'я так численного зібрання. І для того... дуже мені прикро, пане меценасе... прошу вірити... тим прикріше, що зібрання справді дуже гарнє...

— Значить, пан староста?..

— Повторяю: не я. Справоздання пана будівничого було для мене правдивою несподіванкою.

— Значить, наше нинішнє віче не відбудеться? — весь поблідлий, запитав Євгеній.

— На жаль, ні! Прочу се зараз оголосити зібраним і зарядити, щоб безпроводочно опорожнили локаль.

Ся розмова велася півголосом, так що тільки ті, хто стояв у безпосередній близькості, могли чути її. Тим часом у возівні стояв глухий гамір від соток зібраного народу. Деякі, що їм зачинало бути гарячо в кожухах серед стиску, почали домагатися, щоб розпочинати віче. Та ось у перших рядах зібраних, тих, що були найближче коло подіуму, почав уставати якийсь гамір, якийсь неспокій.

— Що там? Що там? — летіли швидкі, півголосні запитання з різних боків. У відповідь на ті питання перекидано якісь уривані слова, рухи, окрики. Гамір ріс з кожною хвилиною.

— Прочу втишитися! — крикнув Євгеній, виходячи наперед.

— Тихо! Тихо! Мовчіть там! Слухайте! — лунали голоси в різних кутах возівні. Треба було з півмінути, поки все втишилося.

— Браття селяни! — мовив Євгеній. — Дякую вам сердечно, що, незважаючи на непогоду і заміть, ви прибули так численно на мій поклик. Тим ви дали доказ, що розумієте своє положення і щиро бажаєте подумати про його поправу. Ви доказали, що хочете самі працювати, самі боротися з лихом, яке допікає вам з різних боків. Ви показали, як безсоромно брешуть або навмисно дурять себе ті, котрі вважають вас якимись недорослими дітьми, якимось стадом баранів, що їх пастух мусить пасти і стригти.

— Пане меценасе, — перервав йому староста, — перепрошую. Таким тоном говорити я не позволю. Прошу зараз...

— Зараз скінчу, а щодо тону, то най пан староста будуть спокійні. Я знаю, яким тоном маю промовляти, і готов відповідати за кожне слово.

— Що там! Що там! Вільність слова! — гукнув із юрби один священник.

— Вільність слова! Вільність слова! — повторило кількадесят селян.

— Дорогі браття! — мовив Євгеній. — Тота наша вільність слова нині ще така буде, як теля на дуже коротенькім припоні. Власне, пан староста завідомив мене, що наше нинішнє віче не може відбутися.

— Га! Як се? Чому се? — заревла ціла юрба величезним окриком.

— Прошу успокоїтися! — крикнув Євгеній, а по хвилі говорив далі: — Бачите, отся возівня — подивіться на неї. Як вам здається? Правда, вона ще не дуже стара, і ми не такі Самсони, щоб могли розперти її плечима. А тим часом тутешній пан будівничий — ось він, придивіться йому! — під присягою зізнав, що вона грозить заваленням і він не ручить за наше безпеченство.

— Брехня! Безсоромна брехня! Сором будівничому! Фальшиво присяг! — посипались окрики.

— Дорогі браття! Прошу вас, покажіться вдячними сьому нашому опікунові, що так дбає за наше життя і здоров'я. А тепер — бачите, пан староста жадає, щоб ми розійшлися.

— Не підемо! Не підемо! Будемо радити, аж отся халабуда розвалиться! — ревли голоси з юрби.

— Іменем закону розв'язую зібрання! — закричав острим голосом староста. — Прошу розійтись, бо велю жандармами випорожнити локаль! А хто буде кричати та противитись, того зараз велю арештувати.

Сі слова зробили своє. Глибока тишина залягла в возівні. Всі побачили, що непереливки.

— Дорогі браття! — мовив Євгеній. — Чуєте самі, як пан староста чемно просить. Було б негарно, якби ми не послухали його просьби.

Відложимо своє віче на тиждень. Від нині за тиждень прошу вас зібратися знов.

— Славно! Славно! — залунало з соток уст. Пригноблення, викликане словами старости, щезло в одній хвили.

Та ось наперед виступив пан бурмістр і, заким хто-небудь міг отямитись з диву, випалив ось яку промову — щоправда, по-польськи:

— Шановне зібрання! Маю честь завідомити вас, що й я на нині скликав зібрання з таким самим дневним порядком. Правда, я скликав жидів, але проте хто з вас ласкавий, прошу на моє зібрання — на Вигоду за містом!

Євгеній аж мало не підскаочив. Йому відразу стало ясно, що й до чого воно йде.

— Всі йдемо! Всі! — крикнув він, обертаючись до зібраних, і окрик «Всі! Всі!» залунав стоголосною луною. З тим окриком на устах купи селян почали висипатися з Парнасового заїзду. Бурмістр попід руку з Євгенієм, оба окружені врадуваними селянами, посунули передом. Староста, будівничий і ті панки, що прийшли з ними, стояли на подіумі, мов змиті холодною водою, і ждали, аж возівня випорожниться настільки, щоб могли вийти свobodно.

— Ну, пан бурмістр зробив мені збитка! — мовив староста до будівничого. — Але я надіюсь віддячитись йому за се.

— І хто би був надіявся! — охав будівничий. — Такий порядний чоловік! Такий патріот!

— Е, жид усе жидом! — саркастично додав один панок, і всі вони, похнюплені, пішли до староства.

LX

В своїй канцелярії пан староста застав маршалка Брикальського.

— Ну, що ж? Заборонено віче? — запитав сей зараз по першій привітанню.

— Заборонено, але тільки наполовину.

— Як то наполовину?

— Так, що забралось з одного місця, а має відбутися в другім.

— Хіба ж се так може бути?

Староста пояснив маршалкові підступ, на який узяв його бурмістр.

— От диво! — аж скрикнув пан маршалок. — Я би по нім ніколи не надіявся.

— Хлопсько-жидівська конспірація, пане маршалку! — мовив напівжартливо староста.

— І пан староста не мають способу розбити сю конспірацію?

— Що ж я зроблю? На бурмістрове зібрання поїхав комісар. Ми думали, що се буде зібрання з самих жидів, і для того я не дав йому ніяких спеціальних інструкцій.

— Але ж через присутність хлопів характер зібрання зміниться. Причина до розв'язання.

— Ні, пане маршалку. Віче заповіджено як публічне. Значить, кождий має право прийти.

— Ну, то ужие собі там пан Рафалович! Ах, *ad vocem*!¹ Чули, пан староста, які галантні авантюри мав той пан Рафалович сеї ночі?

— Ні, не чув нічого.

— О, цікаві історії!

І пан маршалок розповів з власними прибільшеннями історію про нічний напад Стальського на Рафаловичеве помешкання, розуміється, ставлячи справу так, що уведення Рафаловичем жінки Стальського являлося безсумнівним фактом.

— Бійтеся Бога! — скрикував раз по разу староста під час сього оповідання. — Але відки ж пан маршалок знають се?

— Власне, оповів мені один із свідків сеї авантюри. Зрештою по місті скрізь говорять про неї голосно.

В тій хвилі ввійшов возний і подав старості якесь письмо. Сей перебіг його очима і аж підскачив з дива.

— Представте собі, пане маршалку: донесення від поліції! Стальського найшли нині рано вбитого в його помешканні. Його жінка щезла безслідно.

— От і бачите! Се він! Се його рука. Коли не сам, то хтось із його намови.

— Ах! Се показує нам справу в новім світлі! — мовив староста, тручи себе долонею по чолі, мов бажаючи видобути відтам те нове світло.

— Я би радив зараз на вічі, з-посеред хлопів, арештувати сього панича. Се раз назавсіди заріже його в їх очах, зробить його неможливим, — мовив рішучо маршалок.

— Розуміється, розуміється! Тільки на власну руку я не можу сього зробити.

— Суд недалеко, — мовив маршалок. Він чув себе в тій хвилі премудрим стратегом, що видає накази й інструкції, від яких залежить закінчення великої битви.

Не гаючись, вони вибігли оба зо старостою і подались просто до президента суду.

¹ До речі (*лат.*).

А на Вигоді тим часом розпочалося віче в дуже піднесенім, навіть веселім настрої. Жидів зібралось дуже небагато; се знав бурмістр дуже добре наперед, що в торговий день кожному жидові сто раз важніше діло торг, ніж якась там повітова організація. Та й ті жиди, що зійшлися з цікавості, уступили набік і згубилися в юрбі, коли величезний заїзд наповнили селяни, що густими лавами надтягли з міста під проводом бурмістра і Рафаловича. Комісар від староства ждав уже і широко витріщив очі, побачивши такий склад «жидівського» віча. Він пробував супротивлятися, але бурмістр вияснив йому, що не має причини до протесту, що ані характер, ані порядок денний віча через се не зміняться. Комісар, не маючи на сей випадок ніякої виразної інструкції від старости і не хотючи задиратися з бурмістром, успокоївся і постановив ждати, що буде далі.

Перший промовив до зібраних бурмістр. Він перепросив «шановних» зібраних, що говорить по-польськи, сказав кілька слів про важність таких зібрань, похвалив селян, що явилися так численно, — підпустив шпильку жидам і інтелігенції, що, хоч зібрання було оповіщене плакатами, їх явилось тут так мало. «На наш сором, навіть референт, що мав говорити про першу точку в справі вибору нової кагальної старшини — Вагман — не явився». (В залі сміх і брава.) І для того бесідник просить зібраних змінити денний порядок і покласти теперішню першу точку на друге місце, а взяти наперед другу: справи повіту.

Загальні оплески і брава покрили кінець бурмістрової промови. На внесок Євгенія вибрано пана бурмістра одноголосно головою сього першого в сьому повіті народного віча і висловлено йому подяку за несподівану гостинність. Потім забрав голос Євгеній яко референт другої точки.

Гарячими, різкими словами змалював він сумний стан людності в повіті, бідність, брак опіки, здирства, лихву, темноту. Потім, оповівши докладно історію так званої «хлопської каси», вияснив думку так званої реформи на основі нового проекту. Він говорив виразно, що тут ходить о загарбання хлопського гроша для рятування панських маєтків в часі, коли селянські хати і поля за неуплату не раз кількох ринських ідуть на ліцитацію. Промова від перших речень ударила всіх зібраних по серцях. Майже за кожним реченням локаль лунав грімкими окриками признання. У зібраних горіли очі, тремтіли уста; деяким старшим виступали сльози на вях.

— Браття селяни! — говорив Євгеній. — Покажім, що ми не діти, що не дамо водити себе за ніс. Не даймо загарбати собі своєї кєрвавиці. Піднесімо грімкий голос против сього панського замаху на наше добро, такий грімкий, щоб і глухі почули нас. Станьмо, як один муж, против нього! Сей новий проект не сміє бути ухвалений в раді повітовій. (Окрики: «Не сміє! Не сміє!») Zobov'jajim усіх членів ради, вибраних із сільської курії, щоб

були противні тій реформі. Посилаймо з кожного села подання до ради повітової і до виділу крайового против неї. А коли би наші вельможні, але незаможні опікуни не зважали на се все і таки перевели таку зміну, то ми маємо в руках ще один спосіб: кожда громада зажадає судовою дорогою звороту своїх грошей, узятих до повітової каси. І вона виграє той процес.

Ся промова відразу влила в зібрання бадьорий, живий настрій. Один за одним почали виступати на мовницю селяни. Люди, про яких, судячи з їх зверхнього вигляду, всякий сказав би, що ледве вміють дорахувати до п'ятох, нараз виявляли себе неабиякими бесідниками. Але ж бо тема — горе і злидні сільського життя, визиски лихварів, надужиття урядників та дрібних повітових п'явок — ся тема була аж надто відома всім, аж надто налялася кожному горлом і вухами. Одні говорили про своє бідкування поважно, сумовито, з тим лаконізмом, що не раз дужче хапає за серце, ніж цвітисті промови. Інші — і таких було більше — малювали свою нужду жартовливо, досадними порівняннями, прикладами та приповідками. «Ого, пішли наші парафіяни глаголити во притчах!» — мовив о. Зварич до Євгенія, коли зібрання при таких промовах раз вибухало голосним, масовим реготом, то знов надгороджувало бесідника гучними оплесками та криками одобрення. Навіть бурмістр, що зразу досить скептично дивився на перших бесідників у кожухах і «пасових» чоботях, швидко змінив свій погляд, реготався до розпуку на своїм президіальнім кріслі, бив брава і, похилияючися до Євгенія, з роз'ясненим лицем мовив:

— Ну, пане меценасе, гратулювати вам таких бесідників. Вони могли б зробити ефект на кождім зібранні.

— Але ж бо їх учителька, галицька нужда, могла би зробити ефект у цілій Європі, якби була більше звісна їй, — відповів Євгеній.

— Ну, сама нужда всього не зробить. Не кривдіть свій народ. Треба подивляти вроджений талант тих людей, у яких нужда не приглушила, не заморочила його. І що найцікавіше для мене, признаюсь вам, — се їх гумор, що блискає, мов огники з попелу.

Тема — нужда в повіті — була невичерпанна. Селяни, розохотившись, були б говорили Бог зна доки. Євгеній просив бесідників обмежитися на тім, що було сказано, і предложив вічу резолюцію до ухвали. В тій резолюції протестовано проти наміреної реформи каси, взивано до агітування по селах в тім дусі і до вношення писаних протестів до ради повітової і до виділу крайового. Резолюцію з радісними окриками прийнято.

— Тепер переходимо до дальшої точки денного порядку, — мовив бурмістр, але в тій хвилі сталося щось таке, що відразу змінило настрої віча. Бурмістрові слова були заглушені якимсь гомоном ізнадвору. Від входових дверей заїзду чути було гукання: «Набік! Набік! Розступіться!

Пан староста йде!» Євгеній схопився з місця, прочуваючи якусь нову пакість. Так само зірвався зі свого місця й пан комісар і почав пильно заглядати, що там таке діється. Зібрані з трудом проступилися, творячи серединою не дуже широку вулицю. Сею вулицею почав протискатися до президіального стола пан староста в супроводі поліційного комісара і одного звичайного поліційного капрала, при шаблі і в рогатівці на голові. В локалі залягла мертва тиша. У всіх тьохнуло щось у груді; всі розуміли, що ся поява не віщує добра.

— Хто тут президент? — запитав строго-урядовим тоном пан староста, вступивши на подіум і не дивлячися ні на кого.

— Я, пане старосто, — мовив бурмістр.

— Заявляю вам, що приходимо сюди іменем закону. Пане меценасе Рафалович, — додав він, обертаючись до Євгенія. — Дуже мені прикро, що мушу перервати вам вашу приємну забаву, але...

— Іменем закону арештую пана! — мовив поліційний комісар, наближаючись і кладучи Євгенію руку на плече.

Євгеній стрепенувся, мов від дотику гадюки.

— Можу запитати, за що арештуєте мене?

— Ось судовий наказ! — мовив комісар, подаючи йому піваркуш паперу.

Євгеній поблід. Літери скакали у нього перед очима. Серце билось сильно, то знов хвилями немов зовсім завмирало в грудях. Тільки по страшенних зусиллях він здужав прочитати в наказі фатальні слова: «наслідком сильного підозріння о сповнення злочину з § 136 закону карного».

— Що? — промовив він ледве чутно, задихавшись зі зворушення. — Злочину з § 136? Себто убійства? Се що за невчасний жарт!

— Ні, пане, не жарт! — мовив староста. — Сеї ночі сповнено страшний злочин на особі Стальського. Не заперечите, що ви знали його. Не заперечите, що сеї ночі ви мали з ним не дуже дружну стрічу. Не заперечите, що з його жінкою...

— Пане! — скрикнув Євгеній, і вся кров збіглася до його серця, і його руки задрожали.

— Ну, та се не моє діло, — байдужно мовив староста. — В суді будете толкуватися. Поліція, відвести його!

Всі зібрані стояли ні живі ні мертві. Хоча дальші не чули й не розуміли нічого, що тут діялось, але всі чули, що твориться щось погане. Євгеній тим часом відзискав свою притомність духу.

— Дорогі браття! — обернувся він до селян. — Мене арештують. Не знаю, яким дивом я попав у підозріння, що нібито я сеї ночі замордував чоловіка, з яким учора мав сварку. Кленусь Богом і сумлінням, що я невинний. Але коли суд велить ув'язнити мене, то я не можу спротивитись.

Маю надію, що моя невинність швидко вясниться. Для того розстаюся з вами зовсім спокійно. Не падайте духом! Робіть своє, щоб наші вороги не тішилися з нашого занепаду. А тепер будьте здорові! Радьте спокійно далі. Я піду, куди мене тягнуть. Чисте сумління додасть мені сили знести й сю тяжку пробу. Прощайте!

І в супроводі поліціянтів він зійшов із подіуму і вийшов. На вулиці ждали санки, на які посаджено Євгенія; поліціянти сіли по обох боках його; коні рушили, і швидко снігова курява закрила санки перед очима селян, що цілою купою виринули з заїзду, проводжаючи очима Євгенія.

Настрій віча по відході Євгенія був подібний до настрою в домі, з якого винесено мерця. Пан бурмістр сидів на президіальнім кріслі ні в сих ні в тих, селян багато вийшло за Євгенієм і не вернуло вже назад, а тих, що лишилися, свердлував пан староста своїми проникливими очима, немов запитував їх, що властиво, тут роблять і на кого ждуть. Перший очунав о. Зварич. Він попросив голосу і предложив селянам внесок; з огляду на несподівану сьогоднішню пригоду розійтися і, не забуваючи того, що ухвалено нині, агітувати далі за вічем, яке буде скликане, скоро тільки обставини дозволять на се. Він закінчив словами заохоти і надії, що пригода, якої жертвою зробився Євгеній, швидко мине і не принесе ніякої шкоди народній справі ані народному рухові в повіті. Ся промова підбадьорила зібраних. Зваричів внесок прийнято, і віче замкнено, тим більше, що жиди, які буцімто мали обговорювати ще вибори до кагалу, всі пішли до міста зараз по виведенні Євгенія. Так скінчилося те перше повітове віче. Живо розмовляючи, йшли селяни купками з Вигоди до міста. Староста з бурмістром поїхали передом у фіакрі. Свіжий факт арештування адвоката, та й то ще підозреного за вбійство, усунув набік усякі інші теми розмови. Бурмістр розпитував про деталі, про обтяжливі моменти, які вказали конечним арештування. Староста чув себе якимсь невдоволеним, мов потрохи винуватим, толкував, вяснював.

— Боюсь, що панове перехопились! — хитаючи головою, мовив бурмістр. — Се ж не дрібниця. Адвокат не втікав нікуди. Можна було підождати, вяснити справу ліпше. Адже се арештування наробить гомону в цілім краю. І — прошу вірити, не в самих тільки руських сферах повстане думка, що се тенденційне арештування.

— Тенденційне! — мов ужалений, скрикнув староста. — І з ваших уст чую се, пане бурмістру!

— Доказ, як швидко, сама собою, насувається така думка. І коли нема абсолютної певності, що Рафалович винен, — а я боюсь, що такої певності нема, — то се готово вийти на нову компрометацію наших властей.

Староста понунив голову і замовк. Коли доїжджали до ринку, фіакер спинився у вулиці проти Вагманового помешкання.

Вулицю залягла густа купа народу, серед якої видно було високу статть Шнадельського, що, блідий, розхристаний, говорив щось живо і голосно.

— Що се таке? Що тут? — скрикнули рівночасно оба достойники, на різні боки зіскакуючи з фіакра.

— Жид повісився, — відповіла якась перекупка.

— Що за жид?

— Властитель камениці.

— Вагман?

Бурмістр одним скоком був коло Шнадельського. Сей з якимсь гарячковим запалом говорив — швидко, уриваними фразами, обертаючись на різні боки:

— Але ж нема півгодини... Притисло мене, конче потрібно було грошей. Приходжу, сінешні двері отворені, а від покою замкнені... Жінка десь виїхала і досі не вернула. Служниці також нема... Крізь дірку від ключа бачу: стоїть насупроти під стіною. Кличу, стукаю — не рушається. Поліція мусила посилати по слюсаря, бо двері замкнено знутри, ще й ключ витягнуто. Розуміється, що сам!

Староста вже був усередині, де урядувала поліція, і по кількох мінутах, вислухавши реляції ревізора і не приписуючи справі ніякого більшого значення, побіг до президента суду, щоб порозумітися в справі арештованого Рафаловича.

В президентовім передпокої він застав Шварца. Сей оповів йому, що прийшов сюди з паном маршалком, який, власне, є у президента, що пан президент післав власне за слідчим суддею і що він, Шварц, може служити щодо сеї справи деякими поясненнями. Потім староста ввійшов до президентського бюро.

— А, ось і пан староста! — скрикнув весело пан маршалок. — Ну, що ж чувати?

— Якийсь феральний день сьогодні, пане маршалку! — мовив староста. — Власне, довідаюся, що наш любенький Вагман повісився.

— Що? Вагман?

— Повісився?

— Так, повісився. В своїм покою. Коло своєї каси, яку лишив отвореною.

— Але, може, то знов яке вбійство? — запитав президент.

— Ледво. Ані слідів мордування, ані слідів рабунку не знати. Зрештою тіло взяли до обдукції, а поліція веде слідство на місці. Але, повторю, убійство дуже сумнівне. Двері покою замкнені були зсередини, і ключ лежав насеред покою.

— Насеред покою? Чому не в дірці? — завважив президент.

— А в касі, здається, не бракує нічого. Зрештою, побачимо, що скаже поліція. Та що там! Невелика птиця Вагман. Одною п'явкою менше в повіті.

— Ну, так. А все-таки се самовбійство видається мені загадковим, — мовив президент. — Вагман не виглядав на чоловіка, що носить з самовбійчими думками.

— Навпаки, — закинув маршалок. — Від часу, як умер його син, ходив засумований. Кажуть, що журився дуже, плакав по ночах. Можливо, що се й доконало його.

— Можливо, — в задумі мовив староста.

— Ну, а що ж наш демагог? Дуже пручався перед арештуванням?

— Ні, — мовив, ще дужче задумуючись, староста. — Був над сподівання спокійний.

— Перелякався? Тремтів?

— Виглядало так, немов вість про вбійство Стальського була для нього несподіванкою. На відхіднім запевняв усіх зібраних про свою невинність.

— Ну, се справді був би досить незвичайний феномен, — мовив президент, — щоб убійця зараз на другий день аранжував публічне зібрання наперекір властям і промовляв аж до самої хвили арештування.

— Так зовсім неможливим се не було би, — мовив староста. — Всякі феномени бувають. Але своєю дорогою, — я пильно обсервував його весь час і дійшов до такого погляду, що або сей панич незвичайно рафінований злочинець, або винен у вбійстві Стальського стільки ж, що ви або я.

В тій хвилі застукано до дверей і ввійшов слідчий суддя, який успів уже здебільшого переслухати Рафаловича, заким велів відпровадити його до арешту.

— Ну, що? — запитав його президент.

— Розуміється, перечить, — лаконічно мовив суддя.

— Всьому перечить?

— Ні. Навпаки. Оповів мені зовсім щиро всю історію своєї знайомості зі Стальським і з панєю Стальською.

— А, так і з нею він був знайомий?

— Так. Се, так сказати, його *Jugendliebe*¹. Вчора вечором вона надумала покинути мужа, була у нього, давала йому свій саквояжик на агітаційний фонд. Що було в саквояжику, він не знає. Тут надійшов Стальський зо свідками — вона усунулась до його спальні. Він викинув Стальського — все признав так, як говорили свідки. В спальні пані Стальської вже не застав і не бачив її більше.

¹ Юнацьке кохання (нім.).

— І се все?

— І се все.

— І ви вірите йому?

— Признаюсь панові президентові, я заявив йому виразно, що не вірю, не маю права вірити. Остатні його твердження нічим не доказані. Де поділася Стальська? Куди ділося те, що було в саквояжику — ось питання, яких роз'яснення могло б вияснити справу вбивства. А на сі питання він не знаходить ніякої відповіді.

— Але ж свідки стверджують, що вона потім була дома і що між нею і Стальським прийшло до сварки, — закинув президент.

— Се так, — мовив слідчий, — але се ще не доказ, що Рафалович потім не виходив із дому, і не зайшов до Стальських, і не вбив Стальського, і не поміг їй схритися десь-кудись.

— А вважаєте виключеним припущення, що вона сама вбила його?

— Виключеним не виключеним, але мало правдоподібним. Удар був страшенно сильний, хоч завданий у сні. Сікач, не дуже-то й острий, увесь затонув у чашці.

— Значить, по вашій думці, тепер?..

— По моїй думці, треба вислідити, де поділася пані Стальська. Вона зможе найліпше пояснити нам остатні фатальні хвили.

— Ах, тут є Шварц, — скрикнув пан маршалок. — Він каже, що має деякі деталі до вияснення сеї справи.

Покликали Шварца.

— Я, власне, написав для пана Шварца візвання на завтра, — мовив слідчий. — Показується, що пан Шварц належав до товариства, що забавлялося зі Стальським у реставрації в хвилі, коли сторож — ага, треба буде візвати ще того сторожа! — отже, коли сторож доніс про сходини пані Стальської з Рафаловичем. Що пан Шварц має нам сказати?

Шварц оповів коротко про вчорашні події. Коли Стальський зо свідками пішов до Рафаловича, він лишився в реставрації, не хотів мішати в сю неприємну історію. Потім здибав Шнадельського, що зі зворушення аж розхорувався. Оба пішли додому. Але сьогодні рано, о дев'ятій, він бачив паню Стальську на залізничім двірці. Поїхала, здається, в напрямі до Львова.

Се було дуже важне відкриття.

— Зараз телеграфую на всі стації і до львівської поліції, — мовив слідчий. — Віднайдення сеї пані для слідства першорядна річ.

— Чи не міг би я прислужитися чим? — закинув Шварц. — От, приміром, об'їхати найближчі стації і розвідати усно, чи не висіла де там? А в крайнім разі доїхати аж до Львова?..

Президент обернувся до слідчого.

— Як пан совітник думають?

— Що ж, се було би не зле. Мати чоловіка, що особисто знає дотичну особу — все ліпше, ніж телеграфічно посилати рисопис, який і так не все osiąгне мету.

— Добре, — згодився й президент. — Розуміється, поїдете як приватний агент. Я дам вам свій білет.

— Коли пану президентові залежить на поспіху, то добре було б зробити се зараз. О першій відходить поїзд.

— Але де я вам візьму грошей на дорогу? Без ухвали радної палати не можу.

— На перший раз у мене є пару ринських, а там я зателеграфую, куди мені вислати.

— Коли так, то в ім'я Боже! — мовив президент і, написавши кілька слів на своїм білеті та вложивши його в коверту, вручив Шварцові. Сей поклонився всім панам і побіг із сього будинка, де під впливом виводів слідчого, які він підслухав під дверима, і під впливом його запитань йому почало було робитися душно і нелюбо.

Вирвавшись з суду, Шварц пустився бігти додому, де надіявся застати Шнадельського. Але на ринку йому надсунула назустріч купа народу, серед якої Шнадельський, розхристаний, увесь червоний від гарячки, що палила його, захриплий і ледве притомний, усе ще викрикував уриваними, беззв'язними реченнями своє оповідання про те, як то він відкрив неживого Вагмана. Шварц увесь похолов, зрозумівши ситуацію. Він знав, що Шнадельський хорий, що його палить гарячка. Він усю ніч усе говорив про Вагмана. Над раном, коли Шварц обложив був його голову снігом, він трохи успокоївся і заснув. Шварц також не мав спокою. Його тягло до міста, на ті місця, де він господарював уночі. Він перейшов пару разів попід Вагманові вікна, але, бачачи все в спокої, лагодився йти до Стальського, коли його здивав на вулиці пан маршалок. Сьому він розповів про нічну пригоду між Стальським і Рафаловичем, не згадуючи про те, що бачив Стальського вбитим.

Коли маршалок із сею новиною побіг до старости, Шварц, гонений тривогою, побіг до свого помешкання, де жив також Шнадельський. Сей власне прокинувся і збирався вийти, хоч гарячка його поменшала мало. Шварц успокоїв його, поклав знов до ліжка, обложив голову снігом і просив, щоб не йшов нікуди, поки він не верне. Шнадельський обіцяв, і Шварц пішов, щоб полювати на яку добру нагоду. Він знов здивав маршалка і з ним разом пішов до президента. А Шнадельський тим часом

зібрався і побіг до Вагманового помешкання, де й справді наробив розруху, відкривши Вагманового трупа.

Шварц зрозумів небезпеку положення. Хорий, напівнепритомний чоловік, що ще весь стоїть під враженням сповненого вчора злочину, а довкола юрба народу, а там слідчий суддя, що вже так близький до розмотання всіх тайн учорашньої ночі... поліційні пошукування в Вагмановім помешканні... ще, чого доброго, покажеться граф Кшивотульський і виявиться брак готівки в Вагмановій касі — все се полум'ям ударило на нього. Він незаметно підійшов до Шнадельського і, взявши його за руку, шепнув йому:

— Ходи додому!

— Га? — також шептом запитав Шнадельський і весь стрепенувся від Шварцового дотику. — Се ти? А ти чого хочеш?

— Ходи додому! — знов з притиском шепнув Шварц і потягнув його з собою. Шнадельський ішов, усе щось балакаючи про Вагмана, про шнур, про ключ наперед покою і про касу, яка знаходиться в порядку, зовсім у порядку...

— Бійся Бога, чоловіче, мовчи! — шепнув йому Шварц, вивівши його з юрби. — Що ти робиш? Пощо ти йшов із дому? Сам не тямиш, що з тобою!

Шнадельський витріщив на нього очі. Більш інстинктом, як розумом, він зміркував небезпеку і дав без опору вести себе. За півгодини оба були зібрані. Фіакер завіз їх на залізницю. Шварц узяв два білети до одної недалекої стації, де залізниця розділювалася надвое. Там замість до Львова він узяв білети до Перемишля. В Перемишлі він узяв білети до Кракова, сим разом білети другої класи; давши гультена кондукторові, одержав окреме купе, в якому замкнувся з хорим Шнадельським. З Кракова він узяв білети до Берліна. Коли доїхали до Берліна, Шнадельський лежав у купе зовсім непритомний, у страшенній гарячці, кричав, зривався і знов падав, стогнав, то знов балакав щось незрозуміле. Шварц рад-не-рад мусив лишити його. За порадою кондуктора, він завіз його до якоїсь приватної лічниці, де у нього сконстатовано острє запалення легких, занедбане в перших стадіях. Шварц записав його на фальшиве ім'я, заплатив за лічення на місяць наперед, подав свою — також фальшиву — адресу в Берліні і, не озираючись довше, дмухнув до Бремергафен, а відси під фальшивою назвою за море.

Слідчий арешт Євгенія протягся довше, ніж він надіявся зразу. Правда, слідчий суддя вже по кількох днях важких і старанних пошукувань дійшов до внеску, що Євгенієві зізнання абсолютно правдиві і що прав-

доподібність його вини чи співвини в убійстві Стальського дуже мала. Та проте палата радна, під впливом старости і президента, не згоджувалась випустити його на вільну стопу; ті дигнітарі боялися закиду тенденційного арештування, і слідчий суддя одержував усе нові поручення — доповнювати слідство. Обставини наче змовилися против Євгенія. Два найважливіші свідки, що могли були пояснити справу, Регіна і Баран, пропали без сліду; а тут в додатку щезли, мов камінь у воду, ще два важні свідки — Шварц і Шнадельський. Правда, зразу здавалося, що нічого важного вони не могли зізнати, але слідчому чим далі, тим більше загадковою видавалася їх роля тої фатальної ночі.

Та ось у тиждень по арештуванні Євгенія приїхав до міста граф Кшивотульський. Він лежав хорий і тільки недавно довідався про самовбійство Вагмана. Прибувши до міста, він пішов просто до президента суду і запитав його, чи в Вагмановій касі знайдено 50 000 ринських, які він день перед тим дав був йому за продані цінні папери. Президент витріщив очі. Се була абсолютна новина. Ніякої готівки в касі не знайдено. І хоча лікарська обдукція не знайшла слідів убійства, то тепер справа комплікувалася правдоподібністю рабунку. Хитра втека Шварца, поведення Шнадельського при відкритті Вагманового трупа — се були моменти, що кидали підозріння в їх бік. Слідчий зробив ревізію в Шварцовім помешканні і знайшов Вагманів квит, виставлений Кшивотульському, і Вагманів лист. Се відразу кидало на справу погане світло — і за обома джентльменами розіслано гончі листи.

Тим часом справа арештування Євгенія вдарила голосною луною в цілій крайовій пресі і відгукнулася також у Відні. Обвинувачення його за такий страшний злочин зразу замикало уста його прихильникам, усувало набік підозріння щодо політичного характеру сього процесу. Правда, факт, що арештування було dokonane на вічі і при участі старости, кидав відразу дивне світло на цілу подію. Та проте преса здержувалася від коментаріїв. Натомість кілька адвокатів-русинів зголосилося до суду, що хочуть узяти на себе оборону Євгенія, а віденська газета, що друкувала Євгенієві дописи, прислала свого кореспондента, щоб на місці розвідався про справу. Сей кореспондент пішов розвідувати у священників, міщан, урядників, мав довгу розмову з бурмістром, і його кореспонденція вдарила, мов грім, на штучну будову підозрінь і припущень, якими в першій хвилі обмотано Євгенія. Обік того кореспондент змалював досадно загальний настрій людності, її безпомочність супроти надужить, і на тім тлі показав Євгенієву роботу як промінь світла в темному царстві. Пан староста лютився, пан президент шкروبався по

лисині, а пан маршалок — є, пан маршалок мав інші клопоти, що не дозволяли йому надто живо займатися Євгенієвим процесом.

У повіті клекотіло. Селяни грозили війтам і членам ради повітової каліцтвом в разі їх згоди на реформу каси. Проект реформи, який пан маршалок бажав перевести в тиждень, з нагоди справоздань із віча дістався до газет і дочекався в руських і деяких польських газетах острої критики та осуду. Пан маршалок мусив махнути на нього рукою, тим більше, що він тепер був йому непотрібний. Швидко по вічі зробив йому візит граф Кшивотульський і попросив на розмову в чотири очі. Розмова тривала довгенько, а наслідком її було, що пан маршалок зре-зигнував із усіх своїх дигнітарств у повіті, добровільно «продав» свої добра графові і забрався з рештою капіталу до Львова, де незабаром дістав якусь посаду при одній високій автономічній інституції.

Було середопістя, коли майже безпосередньо один за одним наскочили факти, що вияснили Євгенієву справу. Почало таяти. Ворони і лиси на полі віднайшли замерзлого Барана, що досі лежав присипаний снігом, а рибаки витягли з Клекоту трупа Регіни. Вкінці з Берліна привезено Шнадельського, що, видужавши трохи в лічниці, сказав свою правдиву назву і тим зрадив себе супроти поліції. Він був безнадійно хорий: передавнене запалення легких розвило у нього зароди туберкул. Приставлений до суду, він оповів докладно про вбійство Вагмана і про свій із Шварцом візит в домі Стальського. Самовбійство Регіни давало всяку правдоподібність, що вона сама вбила свого мужа, а оповідання Шнадельського веліло догадуватись, що не хто, як Шварц, забрав ті цінні речі, які були в Регінінім саквояжику і які при свідках висипав із нього Стальський. Се змінило справу відразу. Євгенія випущено з арешту, і слідства щодо вбійства Стальського занехано, натомість против Шнадельського виточено процес о вбійство Вагмана. Та він, не дожидаючись навіть акту оскарження, повісився в своїй клітці.

Вийшовши з тюрми, Євгеній зараз на другий день зголосився в бюрі пана старости.

— А, пан меценас! Вітаю! — з вимушеною чемністю вітав його староста. — Запевняю вас, мені страшенно прикро було... ота фатальна помилка... Але, признають пан меценас, обставини зложились були так... Ну, та я рад, дуже рад, що все вияснилося і що будемо знов мати приємність...

І він щиро потрясав Євгенієву руку.

— Дуже вдячний пану старості за гуманні почуття, — спокійно мовив Євгеній. — Але у мене до пана старости одна просьба.

— О, прошу, прошу! Чим можу служити?

— Пан староста винні мені маленьку регабілітацію.

— Я? Пану?

— Так. Пан староста були так ласкаві асистувати при моїм арештуванні в часі віча. Думаю, що се не буде з мого боку нічим несправедливим, коли попрошу пана старосту — перед таким самим вічем, прилюдно вернути мені честь і заявити урядово...

— Але ж, пане, се не моя річ! — скрикнув староста.

— Розумію. Се буде трошка некорект. Але, власне, лиш остільки, оскільки некорект було поступування пана старости при моїм арештуванні. Надіюсь, що гуманність пана старости виявить себе тут вповні. Інакше мусив би я вжити інших, правних способів. Ось тут маю честь вручити пану старості донесення про віче, яке скликаю на слідуючий торговий день до Вигоди. Надіюсь, що перешкод сим разом не буде ніяких.

Євгеній чемно вклонився і вийшов. А пан староста довго потім ходив по своїй канцелярії, тер рукою чоло, фукав і плював, розкладав руками і воркотав щось сам до себе, вкінці з резигнацією кинувся на свій урядовий фотель і зітхнув важко:

— Чорт його візьми! Чи сак зроблю, чи так, а орден пропав напевно!

Михайло Коцюбинський

Дорогою ціною

I

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але ов'язаному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуť кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дремав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар діди́ча разом із волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духу народного, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля, віковична боротьба двох

станів — панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурєю проносилась над нещасним краєм, — ніколи не кінчалась, ба й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа. Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю. Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасаманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома дід пана? А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло українське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене... І отее я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути, каже, оддам...» А паня біла, біла, трясця трясє її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопи заб'ють нас,

як мого дідуса в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо, та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попікся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видко.

— Ось я... — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бур'янах, пролазючи попід кущами, що тісно посплітались у сій занедбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі густий гай легко затримав зібране за день тепло, і тепер звідти пашило, як із печі. По скляному поверху ставка, в глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і, мов наміткою, загортав блимаючі в таємній глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, куширу, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук у далекій околиці, Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не говорилося. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будучина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглись у цей мент докупи і мов замулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?... Говорити ширше — навіщо? Не полегша на серці, не одміниться доля... Та й ніколи вже... пора рушати.

— Ти ж кудю подасися, Остапе?

— Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма — обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що

тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви і незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, ще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом із Остапом зникало її щастя.

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами. Йому був добре знайомий і сей чагарник із обгризеними худобою та виродливе покрученими корчами, й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в корчмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Се одиноке світло серед сонного села було немов останнім «прощай» рідного закутка, ниткою, що в'язала його з батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив до горла. Якась струнка сердечна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих — він се почув зразу, — натовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер навіки, може.

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тимто й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть

дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, — хіба ж вони не стали такою худобою? Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуса катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілювати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуєш... — злорадно осміхнувся Остап до себе. — Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявлялося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травичку в чагарнику, були свідками козацьких нападів або уманської різни, виконаної підпасачами під проводом Остановим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав погано, не протестуючи. І коли Остап, викоханий дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлися навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика, — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомонили з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день... Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувалось у той час, дримали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він тога не помічав, як не помічав величної літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остапові зробилося душно. Він сів на межі і роззувся. Приємний холод пройшов по його тілу і приніс йому полегкість...

Тим часом темна блакить нічного неба почала потроху бліднути. Зі сходу дихнув вітерець і овів Остапа. І враз Остапові зробилося весело і легко. Він почувся на волі. Молода невитрачена сила хвилиною вдарила

в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю. Остап зірвався на рівні ноги і не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні або хоч крикнути, взяти отак щось у руки — велике, міцне — і зламати його. Але він здержавсь.

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шії... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злота, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана пайового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Раптом — пурх! Щось важке, як куля, з писком вискочило з-під ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвисьнутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось у грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.

— Тьху! пек тобі, цур!.. — одітхнув він нарешті. — Як налякало!.. — І пішов далі.

Але мрії вже щезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля, почувся втікачем, недалеко від пана і всякої небезпечності.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло і м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось манячило на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його. Що

за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але, зваживши, що поки він один на один, — жаяхатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому, очевидячки, було пильно, бо, не вдовольняючись прудкою ходою, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розглядіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайнці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, й здуріла... — сміялася Соломія.

— Пек тобі, маро... Чисто парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов замерла!.. Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безпачасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серце-ві легше буде... Та чимдужч додому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Метнулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинута на плечі чугайнку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Узяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь — і шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка у товариші чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!.. — Отсе сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу. Остап осміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. — повеселішав Остап. — Та чого ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз, — день як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді завислі хмарка куряви.

Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут, у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природну западинку, оброслу травою, а далі течійкою шилося по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити. Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом із близькою людиною дорешти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені нічницями, твердо поснули сном молодості.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!.. От козак — разкозак!.. — реготався Остап. — Ха-ха-ха!..

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?..

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!..

— Бачу вже... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!.. — не вгавав Остап. — Голова молодичина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жахнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж! — уперто намагалась молодиця й сіла долі.

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але, бачачи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волосся і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце і на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступивсь од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся і вдивлялась кудись у простір.

Заходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як?

— Про мене й Семене... — зітхнула Соломія і знялась із місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полинину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у півтімі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й півтімі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків із-за Дунаю.

Було там чоловіка з тридцять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги неслося глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився в заламах провалля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий з ноткою сердечності голос оповідав звичайну історію втікача... «І попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як удома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, і годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена... І ходив я, як звір той лісовий, та не смів і словом перечеити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак...»

— Ох-хо! — вирвалось із чиїхось грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя... — молився хтось із притиском, із чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала. Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг. Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод — чисто змерз!.. Іване! — обернувся Остап у другий бік. — Як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Таж то аж наверх лізти, гей! — жажнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору, — кинула Соломія.

— Овва... овва... бозна-що вигадали... я й не на таке лазив... — образився Іван. І з сими словами стало чутно, як він подряпався на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається Котигорошок... — промовив хтось із темряви, — аби молодиця слово сказала — в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалуючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу тріумфуючий Іван.

— От і не виліз... от і короткі ноги... ге! Якби не короткі ноги — сидів би один із другим поночі... а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Кресало є?... Є!... А губка є?... Є!... Ну, викрешемо... ге!... — торохтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, ірошив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця о кремінь... спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкався устами, розбирав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і врешті, не витримавши, схопилась полум'ям, бухнула сивим димом і залиляла світлом дно чорторії.

Нерівне світло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимало по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали купками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли, і лиш угорі, в глибоких заламах, бився крилами сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню. Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвався хтось пошепки й з тривогою. — Крий боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт замирав удалині і врешті зовсім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

— Іване, — перервав хтось врешті тишу, — розкажи-но, як тебе жінка била та як ти од неї забіг аж сюди...

— Отеє вигадав! Щоб жінка та чоловіка била — та се ж беззакон, безпардон!.. Зроду такого не було... хе-хе-хе... — непевно якось сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою-то лютою жінкою й дратували раз у раз Івана, та він не сердився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язався до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був скочити хоч у пекло. Сю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря.

— Говори, — дратував Івана той самий голос, — певно, молотила, як ціпом. Коли б не втік, то пішов би досі на смух.

— Ну, то що? — жваво підхопив Іван. — Хіба я боюся смерті? Сохрани боже!.. Пошли, господи, й завтра. Раз вмирати — не двічі. Вмер — і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе-хе-хе!.. О, бодай тебе, що вигadaв, — хекекав Іван, мов булькав із повної пляшки. На сміх його, однак, ніхто не обізвався. Люди були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить й сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує, — обізвався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом, — шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибратися, однак, із темної, покрученої та вузької чорторії було не легко. Раз у раз доводилось спотикатися, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунки, вставати і знов спотикатися. Ся плутанина зайняла коло години. Врешті війнув вітрець — перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починалася. Треба було перейти рівне, незаросле й не закрите нічим місце, щоб опинитися в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов попереду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував втікачів. Вони потиху посувалися.

— А я вже вас держуся, як сліпий плота, — шепотів Іван до Соломії, йдучи за нею. — Куди ви — туди й я... Щоб бути разом... А може, вам важко, то дайте мені клунок, я понесу, — жебонів він, важко відсапуючи...

— Та не сопіть так, мов ковальський міх, — напучувала його Соломія. — А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом..

— Коли ж ноги грузнуть, аж у постолах хлющить, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляється до ніг, не пускає.

Починався мочар, порослий комишем. Чутно було, як шелестить комиш шорстким листом та іноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути наготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видно було у півті. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувалися на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе у густий вогкий морок. Ноги терпили, мряка покривала одержу холодною росодо, вода затікала в обув. Очікування допомі, що мала прибути з невідомих вільних країв та визволити з неволі, — напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсності втрачалося, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у півті якісь тіні, що снуються в тумані, наближаються, віддаляються, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здаля вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло... раз, другий... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось-ось стукнуть носами в берег... Однак скрізь тихо... Широка річка спокійно дрімає в легкому тумані, чорне небо безперестанку сіє росу... Здається, що ся довга осіння ніч ніколи не скінчиться... марні надії, даремні сподівання... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люди й, як Бога з неба, чекають рятунку... Усе намарне... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіні, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу...

Тіло терпне, тіло деревеніє, кудись поділись ноги, що мокли в воді, не чуть їх, напівсолodka втома обхоплює людину, байдужність закрадається в серце... Все так, як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед сього багна, чи вдома в неволі...

Ураз — що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд саянуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві, — і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в комишах жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обізвалася Соломія.

— Ая!.. ая!.. Ще й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини... А може, то він нас почув та плаче, що ніяк взяти... хе-хе!..

— Ну, ти його тільки торкни. Котигорошка, то він зараз і розсиплеться, — невдоволено промовив Остап.

— А, які ж бо ви!.. Хіба ж я що? Хіба ж я як?..

— Поснули? Га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега. — А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись. Аж ось воно — перевіз... Груди вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло за-
бажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Іванові і за-
сміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони боже! — здивувався той. —
А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така
наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія
мимохить осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдив-
лялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На
заході трохи вияснилось, і на мутному небі вирізалися контури чорних,
мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Незважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпе-
ливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було
небезпечне — тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хви-
лини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипались на діда Овсія,
усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися
в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь й зігрітися. Шхто й не
дививсь на річку.

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурх-
нули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви усі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кождий
хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві
нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших
скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломійн
клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки, і сопів,
і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше, — сикнув перевозчик. Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос. У ту ж хвилину кін-
ська голова наткнулась на купку людей, а над нею звівся козак, немов
шукав чогось на землі.

— Еге-е! — протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув
над головами припиншких втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на
козака, та голіруч нелегко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! В'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій! — неслось із берега, — будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючи, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіе!.. А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене... — і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ся пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли тропи одсапнути. Ноги в них тремтіли, груди важко дихали. Вони лежали і слухали. Навколо було тихо, од берега не долітав сюди жоден згук — очевидно, там уже все скінчилося. Сіяв дрібненький дощик, темрява знов стала густішою. Не почувавши за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. «Ага! — подумав він. — Ми, видно, наткнулися на високий берег». Вони спочили трохи, осмілені тишею, звелися і обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду. І справді — незабаром почули під ногами розмиту глину і увійшли у чорну пащу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце і тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усім.

Вони — просто впали. Без розмов, без думок вони поснули твердим, здоровим сном.

Прокинулись вони нерано: сонце, мабуть, було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. Вгорі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подався на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти Соломію: скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай.

Тепер нічого іншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на сьому боці було небезпечно: їх могли спіймати, одіслати до пана або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полонині. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених іще верб здіймалися у небо блакитні шпилі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишниці, де стояв вітряк Якіма, буде верстов із тридцять. Коли поспішитися, то до вечора можна б іще постигнути туди.

І вони, почистивши трохи свою молдаванську, заболочену вчора одіжку, не гаючись, подались у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш Котигорошок із турком бесідує, — обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських, — кинув Остап. І їм уявилися нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рені і подались понад Прутом. З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались, як нива. Край неба щось курилося, дим низько слався над очеретами. Інколи над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Туреччина.

Вже була ніч, коли вони підходили до кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм, у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було — і Остап із Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий

запах свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані ним, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явився заборошнений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре... — коротко одмовив Яким, — трохи упораюсь, і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він йшов, очевидячки, з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускалися, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як із-під води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь млу. Дихалось важко. Всі троє мовчки спускались униз, а далі звернули убік од села і йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах. Врешті мельник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед. Остап із Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мельникова постать раптом зникла з-перед очей, мов розпустилась у млі. За кілька хвилин він вернув і повів їх за собою униз, по крутому й слизькому схилу. Коли вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнуло два вогники і в ту ж мить зникли.

— То лис, — пояснив мельник.

Врешті вони зупинились. Мельник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут, видно, недавно були люди, бо лежала купа сухого листу та кілька грубих вербових полін.

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей, — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у млі.

Соломії дуже сподобався мельників план. Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт.

При світлі воскової свічки, що вони роздобули в млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріалу було не доволі для плота, і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустився на розвідки. Показалося, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у берег коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакові загнути за виступ — і коліно річки зникало йому з очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на берег повинню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки вночі Остап із Соломією зважились податися на берег. Вилязачи з макітри на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара, — обізвався Остап, — адже тепер не місячні ночі.

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась і мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці і виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулись од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась догори і бистро ламала лінію блискавичних визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап із Соломією у сю картину.

— Ні, не до нас йде, а вбік, за вітром, — із легким серцем зітхнула врешті Соломія.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причайлись і тремтіли у вічній пітьмі.

Однак ніколи було любоватися. Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на берег. Не було нікого. Од далекого світла внизу здавалось іще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожну хвилину може виткнутись із-за виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просився на воду.

Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія кректали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! де ми будемо... — радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панцизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!.. — закляв він наголос.

Одночасово на тому березі почувлася кінська ступа.

— Хто там?... — кинув у пільму кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп із рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопившись за груди, і захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі...

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой, — тихо стогнав Остап, — поцілив мене отут, під серце.

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряський ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузили часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

«Аби лиш перебігти отее місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...» — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій... не можу... — шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло... — насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап скрикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку і відкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас зі своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!.. — попрохав ранений.

Води! Се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Останова, а голова шукала способу. Ба! Адже вони на воді! Про се свідчить трясовина, що

вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом швару. Соломія зачерпнула її у пригорщі і подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло, і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... осьде...

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги, їй легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя — їй, здається, не так би важко було. А то ся пітьма, сей чорний, клятий морок. Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкіру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі — вона не могла навіть одрізнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рушався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухувалася, про що шепче морок.

— Шу... шу... шу... — починав він іздалека, — шу... шу... шу... — одзивалось тут коло неї, — шу... шу... шу... — шепотіло все разом — а пощо було клясти... шушу... а тепер умре... побачиш — умре... шу... шу... шу...

Соломії ставало моторошно. «Брешеш, брешеш... — хотіла вона кинути в лице злему морокові, — він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг...»

Але морок уперто шумів своє: «Він умре... шу... шу...»

І немов в одповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон.

Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ся пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вогкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати з-під голови в Остапа своєї одежини і тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку і оддалась надіям на краще. Він вигоїться, він житиме... вона не дасть йому загинути... От коли б лиш світало уже... коли б світало...

Утома взяла своє: Соломія навсидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман іще плутався у комишах і поволі здіймався догори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоде обличчя немов прив'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого... тільки дихати важко... жага мене палить... води...

Треба було щось радити.

— Ти можеш йти?

— Не знаю... зведи мене...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, — так його боліло з кожним рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільня йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелось шукати води. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця. Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею, що тихо гойдалась угорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап. Але й те нелегко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити ерики й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабкий утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов воліклись, самотні, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клапоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од

холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся згори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може, диких гусей. Здавалось, плавням нема кінця-краю; навкруги було усе те саме та й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклати його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської допомоги, без харчів, посуваючись так поволи! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плугаються у плавнях — і хто зна, як довго ще зможуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна допомогти — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... — згоджувався Остап.

— Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся, — обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

Управо — горіло... так, управо горіло, і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла у її серці, хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та, на щастя, вона вхопилася за куц очерету і вилізла. Вона роззулася, повиликала з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озерця. Водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував із води зелені збаночки. Соломія зупинялась на мить, щоб подивитись іздалеку, як дикий гусак старанно укладав пір'ячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла

крила. Гадюка часом перепливала ерик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По сих непролазних пущах, певно, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизливих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався і обсипав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Йй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер-дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що йй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилась. Очевидячки, вона збіглася з дороги, заблудилась. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула: — Остапе-е!.. Оста-пе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поійняли її волю, і вона кинулась уперед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Відповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у надії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилася од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутилися над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив із боків, настигав іззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинута на нього і почала трощити із злості, з озвірінням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилена і впала, їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабеті. Значить, нема виходу; вона мусить тут погинути, а Остап через неї — десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів, їй жаль стало молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз із-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч...

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... шу-шу-шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, билися крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося, — втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Окрім того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водоросля і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона збрала всю енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий звук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно, її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко солить. Се ж видима смерть здогання її. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не допоможе. Несказаний жах обняв Соломію. З криком «Ох, боже мій!.. ох, боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною

й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестраку перед наступаючими бурунами вогняного моря...

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

IV

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся. Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згортавши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль встрілив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий, може чули, товариство на озівські степи, покинув турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там іще лишились наші люди, дідусю... під турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер. Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з сих нетрів.

А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів

кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі. «Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лаби.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лапу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лапи, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остапа була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадався Котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос. — Зроду-звіку... Пошли, господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш...»

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії ж нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить...

топить... топить... — співають йому відхідну комиші з правого боку. — Погибель... гибель... гибель... — підхоплює ліве крило.

Остап лежав довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу... Ось-ось має переправитися... ось-ось переправиться... і не може, щось не пускає... «Тихо будьте, люди, не хапайтеся...» — шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них йде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть... Остап зсувається зі свого ложа і повзе. Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з сих мочарів, і Остап повзе. Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омлівав часом, прокидається і знов повзе на дні комишевого моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить усередині, сповняє усю його істоту... Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє... — обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сіл їздять у Галац, заховався серед купки верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього-навсього з трьох хаток, властиво, курників, низеньких, кривих, зіплених із глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них, очевидно, ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишеві стріхи обсипались і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці світилися два віконця і вився димок із вербового димаря.

Там жила одинока у висілку циганська сім'я. Найбільше місця в хатці займала піч із великим, мало не до землі комином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі, розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі

й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осміхалось до молодиці, що, зігнута, силкувалася стягти з ноги свого чоловіка чобіт, її струнка фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могли скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізвася до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збиравсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здригнулися. Молода циганка вискочила з хати.

Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос:

— Раду, аорде!¹

Раду ліниво звівся з лави і вийшов надвір; за ним подався старий.

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі, і намагалася щось вимовити, її уста ворушилися, та голос не добувався. Се її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалось прохрипіти:

— Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани нічого не розуміли.

— Содеш душа?² — питав старий циган. Соломія, одначе, не слухала його — вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися. Вони радилися, сперечалися, кричали. Врешті зважились — Соломія се помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялася втратити її, і побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

— Кай жа?³ — тривожно кричав Раду на Соломію. Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися, придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового

¹ Раду, йди сюди! — *Авт.*

² Що кажеш? — *Авт.*

³ Куди йдеш? — *Авт.*

обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукар...¹ — шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ся похвала, видимо, роздратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люди добрі, — благала Соломія, стоячи на колінах, — змилуйтесь, прийміть нас до хати... Ви ж бачите — пропадаємо... Чоловіка мого пострілено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Мішто!..² — сказав він коротко. По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахви, другий за ноги — і тихо посунулись до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого, її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались із-під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоєний незабаром зіллям, із перев'язаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Се так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки і радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить уся ця історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком у куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все се робиться більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скоса на чоловіка, видимо цікавлячись, яке се враження робить на нього.

Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішим із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалася гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорними, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

¹ Гарний. — *Авт.*

² Добре! — *Авт.*

— Мануш? Мануш?¹

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Сарбу шос?²

Часом через Остапа циганки спізнялися з мандрівкою на жебри. Щоранку вони запрягали у свою двоколесну гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви і залазили у збиту зі старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рушалася з місця. Маріуца цмокала, била її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорювала горловими звуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала догори кулак із димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мужчини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед несканного гвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яечко, де жменю муки або кукурудзи, викопували зі смітників брудні й подерті ганчірки і виладнювали увечері з гарби таку силу різномірних речей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм із доброї волі милосердних людей.

Гіца з Раду підвечір прокидалися — вони мали звичку спати удень і щезати на ніч, — і в задимленій хатці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь вариво і, як сороки, сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись, як комишіна, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, у хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу: він лежав із розплющеними очима, в гарячці, і уявляв, що попав у пекло.

¹ Чоловік? Чоловік? — *Авт.*

² Як звуть? — *Авт.*

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті їй було не до того.

К ночі все те стихало. Гіця, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стира-ла пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видно було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хворого на самоті, без помочі, вона не могла, бо Остап раз у раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть, — аби Остап швидше вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, доводівався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напугять, допоможуть, не те що чужі.

— Що ж, іди, — згодився Остап, — може, й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жебри, Соломія пішла услід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа?¹ — крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погергали трохи та й — заспокоїлись.

¹ Куди йдеш? — *Авт.*

Соломія йшла повз плавні. Збоку, удень, вони видавались не страшними і навіть гарними: цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої високої пшениці. Хоч погода була сонячна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. «Зима ось-ось потисне, — думала вона, — а ні я, ні Остап не маємо чим загорнутись — треба заробляти...»

Соломії пощастило. Циганки, певно, доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

Однак Гіца для більшої ясності вийняв із кишені монету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Пара! Пара!..¹

Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він щезав у глибокій Гіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській хатці робилось тяжчим та тяжчим.

Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавалось зав'язати її. Маріуца на той час була в хаті. Вона помітила це і допомогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Аорде!

Він примнув на жінку злим, здушеним, хриплим голосом. Руки самохіть стиснулись у кулаки.

Маріуца, не хапаючись, зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, із спокійним, але грізним обличчям, її очі, не змигаючи, дивились в його очі, немов говорили: «Зачепи». З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку і важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підско-

¹ Гроші! Гроші!

чила і всіма десятима пазурами повела по його блідому виду. Він рикнув із болю й притяг її до себе, обняв. Вона забила й закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тримався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали зі злості і теребили одно одного так завзято, що волосся в них найжилось і стирчало, як вата з їх дірявих лахманів. Врешті вони розскочились із чудово-блискучими очима, зі схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідих гордих обличчях...

Остап тремтів із досади, що не має сил побити цигана.

«Я б тобі утер маку, — думав він, — коли б москаль не виточив із мене крові».

Крові тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, а білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись по цілих днях на самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду по цілих днях спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон хатинки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча гічка. Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і відвів у комиші. «Еге, — подумав Остап, — дак ось воно що...»

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм із усіх таємниць небезпечного ремесла.

— Треба тікати звідси, — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження. — А то ще вскочиш вище халяви. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй! — носату циганку та голомшить молодицю ні за що ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою.

Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась удома, спочивала. Всі разом обідали, пили вино і були веселі. Коли часом вибух гніву або лиховісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш

на хвилину. Зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка.

По обіді Гіца знімав зі стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого мала сподіватися, і розташовувалась під хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Гіца насував на чоло подертий бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару і лоскотати танцюристів жили, молодиця не витримувала, зривалася з призьби, як чорний птах, і кидалася у танець так прудко, що синій плащ її надувався і лопотів на вітрі. Радубув наготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкалися землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавно, мов хитались від вітру. Та ось Гіца зігнувся і наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її нагору, все вище й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалася із високості і покотилася униз. Спочатку вона котилася одна, підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепили другу, третю. Бренькнули ті ноти і покотились разом униз, як камінці з гори, все швидше і швидше, все більш розганяючись, усе більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони усе прискорювали темп, вабили одно одного руками й очима, припливали й відпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись із обіймів і знов гоїдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста, і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара циганка, ледве помітна з-за диму від люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилазив із хати подивитись на танці.

«Чорт зна, як гуляють, немов п'яні», — думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломій.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Якось перед світом Радубуніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, від порога до лави, криваву

стежку. Жінки сполохались. Стара кляла і сікалась до Раду, а той, похмурий і стурбований, пояснив їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люди не почули того. Стара циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусила затопити в печі, Маріюца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішивсь укинути в вогонь скривавлену Гіцину одержу та зістругати з долівки сліди крові. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись із жінками. Жінки не поїхали на жєбри. Облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню, по-жовклу й посохлу травицу. Стара циганка, видимо, журилась, кричала, плакала і не відходила від Гіци. Маріюца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови — і велись таємні поради. Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався.

Пригода з Гіцою тубрувала і його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, неважаючи на те, що Остапові трудно було пускатись пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого болгарина притулити поки що Остапа і, коли він згодиться, зараз же вибратись із плавнів.

Та сталося інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряженій облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючись, пігнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

V

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одержинку, їй було якоесь особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, — і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались

поміж довгими рядами яток і рундуків із купами різної одежі, з горами білих та рудих «качул»¹, що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися, і довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвася рівночасно козячий голос. — Чи це ви, чи ваша тінь?... Хе-хе-хе...

Соломія озирнулася: перед нею стояв Котигорошок.

— Іване? А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? Ви думали — пропав?... Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба... — І Соломія вивела з юрми зрадлівого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдуться, а ми... — сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось від сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном. Коротку суконну чугайнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаровари пустив поверх халяв, від чого став іще коротшим, а цапину борідку запустив, і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але! — дивувався Іван. — Наче мені сон сниться, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз у раз перебивав її.

— Хе-хе! Я гукаю: «Остапе! Соломіє!» — аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а берег так і пропав у темряві...

...Ох, лишко! — охкав Іван, наче баба. — Під саме серце влучив, бач...

Іван витріщив на Соломію очі і крутив, здивований, цапиною борідкою.

...Аякже, аякже, таже обсмалили б, як кабана.. пропала б душа християнська ні за понюшку табаки... хе-хе!..

...Ви думаєте — точнісінько так і мені було: ото пристали ми до берега...

...Оце але! Ну й бісова циганка!.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки діп'яв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй-богу!.. Де! Чоловік думав при купі з гарними людьми, а тут...

¹ Овечої вовни.

тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий день у конак¹ записуватись, мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали нас — кажуть, вільні... Ну, живий живе, й гадає — хе-хе-хе!.. Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люди, та й лишивсь. Може, думаю, яку звістку про вас почую — їй-богу!.. Та чекайте ж бо, не перебивайте... От вийшов я на базар — став коло наших... оглядаю тих, що наймають... Проходять турки — гал-галгал! Як жиди наші... Чорні греки так і шпають, так і шпають... Підійшов до мене один чоловік, румунами їх тут звуть... «Йди, каже, до мене за «аргата»... Аргат — це по-їхньому, а по-нашому — наймит... А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю? А він — аргат, аргат... Насилу розтолкували люди... Чому ні? — кажу, та й пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце як молодиця його почне на мене гримати, то він і піддобрюється, щоб я не покинув: «Бун² аргат, — каже, — бун», ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я довіку буду молотити йому на гармані!.. Аякже, сподівайся, хе-хе-хе!.. От Савка — пам'ятаєте Савку — такий високий, сухий?... Е, які ж бо ви, отой Савка... що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... та він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хазяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой, знаєте що: рушаймо усі туди — їй-богу!.. І Остап із нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимось ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав, і не снів навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою; від щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він, не вгаваючи, жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблячи у болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очунав. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охітніше буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

¹ Поліційну дільницю.

² Добрий.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невідому тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може, вона помилилась і попала не в ту хату? Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом?... Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намісто.

— Га? Хто ж його знає!.. Ходім у конак, — радив Іван, — так і так, розкажемо, був чоловік та пропав. Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого іншого не лишалося, як послухати Іванової ради. Для певності вона що раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голосом. Усе було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелося чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися... Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинились у пеклі. Скажи

нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій okazії, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один? — помітив турок Івана. — Теж, видно, з циганського табору?

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали — я тут служу, у градинаря, Тодораки прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолела, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати, обернувся і забалакав із іншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гіллячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, як плавні. І чого вони з Остапом забилися сюди? Нащо вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Бессарабії, мало не пожили смерті у плавнях? Чи не краще було б зігнати у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться, — потішав її Іван, — таже там, у коначі, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось із людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жура не поможе... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка?.. Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка...

По довгій блуканні брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може, випрошусь у хазяїна... — попрощався з нею Котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... Ви не знаєте, що то бакшиш? Куку в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба божого у Рені, до москалів... А ті не

поглядять по голові, ой ні... Розказував Савка, — ви ж пам'ятаєте Савку? — що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває, — і відіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що — втік знов сюди, у Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? Де? Кажіть! Аж дур голови береться...

Невважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван допоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє до купи... — наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима. — Та ще там у вашому клунку щось є... може, продасте шу плаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка, — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла у конак. Там їй не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злості.

— І-і, бусурмени... так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Взяли безвинного — та ще й знущаються... — мало не плакала Соломія і показувала своїми джкими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

— Не пускай твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік помирає. — Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою:

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні від вітру, лягав на землю і засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне, прихось на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» — стукало щось молотком в її голову за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела набік.

— Відвезуть... — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа.

— Ну? Коли?

— Позавтра... Ми його відіб'ємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везимуть, гей! — налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і її рушницю — кожен румун їх має в хаті, — вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і випливають на річку. Там вони чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у сього пухиря з здоров'ям тільки й стало сміливості, щоб утекти від жінки... Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлецування. Обійдеться

без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа... Та на прощання вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відтупцює його, як жида Гамана...

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай Бог сохраниць... — оборонявся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії. — Та я з вами хоч у пекло... Що мені, страшно вмирати, чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене, й позавтра... я готовий, аби ви... — Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. По тому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся — і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гіллячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрій. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видко було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порухувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-а-пе! — співала Соломія. — Ми їдемо тебе визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломійн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез¹.

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину закліяк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд червоних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук: червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез.

Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшла по Соломійному тілу, сон щез, і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпався перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь

¹ Головний убір.

крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і пруться, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!.. — доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу. На високий бессарабській половині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світаються вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати. Темрява і пустка обгортають його. Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, — і шепче: — Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-е!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

— Оце ззadu пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

Fata morgana

(З сільських настроїв)

Частина перша

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лоскотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри-вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею! — казав він уголос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого в'язу, що ріс на вершечку горба. Звідти лазили з горбка униз фабричні будинки.

Вправо од нього грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались в ньому, а за ставком, на другому горбі, ховалася в деревах церква...Ззаду, за в'язом, лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами річки. Верби й верболози сірозеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околиці селах, білили дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гучали в ясному повітрі, тихо і мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золотое сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. *вони* як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!

«Вони» — були німці чи чехи, а може й євреї, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось не видно як надуть пани, усе полагождать і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому тоту новину. Хома хоч ходить біля товару, та все ж ближче до панів, бо третється коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя — латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби. От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші!..

І він тоді пив пиво... На готові. Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу! слина котиться... Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де б вона заробила стільки?! І швидше віддала б ся. Авжеж... Таже то гурт, знайшовся б такий, що б посватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, ані дівці: хазяйський син не візьме убогої, — не такий світ тепер. Авжеж...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, мов весняне повітря. Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепка з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов з пилипівки.

— Га-га-га! Ось де він править службу божу. Здоров!

Грубий голос йде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

— А ви ж думали — де? Дай, боже...

— На дідька б лисого сидів я тут — вже краще у Менделя... Сучий син привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твоєму...

— От купіть, тоді й розкутаємо, яке воно...

— Бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаєте, не куплю? Ходім, вип'ємо, бий його трясця...

— Але купите? А з волами ж — як? сам пан догляне?

— Хай вони виздыхають йому до ночі... Він думає, сто сот крот його ма, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

— Ну? ну?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, нап'ємось пива, стонадцять... — Кінець фрази згинув за тином.

* * *

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Сірозелені поля лягали з обох боків. Над шляхом біліла його халупка, мов йшла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазайські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме один з другим на своїй латочці? Намножилося їх. Нема на вас війни або

холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели в село, як рештанта... Брав, пане добродзею, в Адесі на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Мала, каже, плата, багато роботи, не хочемо, каже, своїми мозолями пузанів збагачати. Начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть... З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. Аякже!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка. Зате сусідні городчики були повні сміття і грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі бо-жій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині вуста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Нанявся?

«О! таки починається!» — подумав він, але удав невинного.

— Що?

— Чи нанявся в економії, — питаю?

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

— Ат, дай ти мені спокій з тою економією... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь — швидко са-харню будуватимуть.

— Слухай, серце. Гудзя, слухай, Андрійку... якраз почепиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі! Що ж! вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язика, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він заробіток? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жили з себе висотала, аби не здохнути, прости господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні, руки, голі до самого ліктя.

Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі божій, а він, червоний, немов варений рак, спочатку мовчав, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Врешті переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала, як стовп і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, неприємний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... їж її, землю святу, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стала біла як біль і справді налякалася.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувся на нитці, і козаки з ччервоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко... — Маланка зразу одійшла. — Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? Так і миски поб'єш. І в церкві усе крутилася та оглядалася...

— Та його не було в церкві.

— Кого — «його»?

— Та то я так...

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна... а кінні наступають, душать. «Розходьтесь», гукають. А ті: «Не підемо, давай нам наше... ми за правду».

— Та хто розказує?

— Марко... недавно прийшов з Адесу...

— Гуштин? Кажуть — піймався на злодійстві, посидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же богу!

— Та цить же ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там злодіство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, врядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили...

— Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад та й до врядника.

— Оце напалися... не знають самі за віщо...

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди — не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати. На думці про Гущу старі помирились.

* * *

Ну, дав бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті халупки кидають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкрути пусто. Челядь гуляє на майдані: старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, боже, боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не нанявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу дурно оддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і цілком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості їдуть до двору. Авжеж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі коні рвуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться услід, як клубочиться за боричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного, ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів.

Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки: на роботі у панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, опріч хазяїв. Після матері лишилась стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз у раз була посуду, а її біла пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти цілому табунові пажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі — і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, а в хаті мов в улику, у вікна дивиться челядь...

Імберу, матінко, імберу.
Вивини рубочок з паперу...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки. То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квотала та стовбурчила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, мов горох. Налякане заколотом, знялось з сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обсіпаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось ще нижче.

Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мами та в тата. Та й те людям, мов сіль в оці. Казала ковалиха, «водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатирі знайшлись»... Бодай тобі, прости господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як

душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер оддай людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер ще дитину оддай їм... Не дочекають...

Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж. За хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп, тож він пішов у Таврію, щоб було чим весілля одбуди... Восени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого...

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспіває. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала. Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж високими маківками, гарбузи розляглися, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич спітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожную цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму — так на доччиному. Хоч на старість діждалася. І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи не вісімнадцять років минуло — не перестає вона мріяти про такі чоботи, щороку складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше — і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! то ковалиха.

— Атож! і ви будьте здорові... Дав бог святечко — святкуй його. Не роби, не працуй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й з-під пазурчика не виколюпай, бо й то робота... Лежи, сиди і не кивнись...

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, наче розмовляла з панами у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого — що хоч подивився на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє з тим одеським паничем — не знаю, чи правду про нього люди розказують — з Марком Гущею. Все в парі та в парі, немов голуб'ята... Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

«Ач, гладуха — трясє салом, розносить поговорі!» — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалась ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тимчасом росли тіні.

Попід тинами грались дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в один бік, три рази в другий. І здавалося, що

у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

«Яка ти розкішна, земле, — думала Маланка. — Весело засівать тебе хлібом, прикрашать зелом, завітчатъ квітами. Весело оброблять тебе. Тільки тим недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але пождіть, пождіть! Ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять. Як вони найдуть — так і поділять. Не дурно йде чутка, вже воно щось є... І моєму дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, «пане добродзею», до плуга... Ох, боже, боже, хоч на старість зазнати того щастя — дитину свою вивести в люди...»

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки. «Сте-па-а-не!.. біжи вівці вилучати!»... — Біжи сама-а!.. — «Мати казали тобі, — бодай бись луснув!»... — Тато казали тобі, — щоб ти скрутилася-а-а!.. — «Наших шестеро, гляди, Марійко!»... — «Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!»... — Що-о? Де-е? — Тюу — гаа!..

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона все наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті, сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні звуки, немов діти плакали або десь ціпи гупали на току — і раптом овеча отара заляляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалась, як драглі; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е... ме-е-е... В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, з'являлись і зезали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі звуки, весь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорниш чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов міфічний бог, ляскав з пуги і кричав диким, грубим голосом, покриваючим усе: — Гар'я!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил потиху сідає на землю, а вечірне повітря все ще тремтить живим акордом замираючих звуків.

На землю глянули тихі зорі.

* * *

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик в Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови — кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво піниться в зелених склянках і шумить в голові.

— Таже сказав, що буде.

— О! о! А нащо ж ви радите оддати Гафійку в найми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде... А їй одна доля: у наймах. Думаєш — возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра ж одведеш в Ямище до економа: добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те, не люблю. Я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

— Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться... Кажу, наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка хаялю.

Андрій почервонів і встав з-за столу.

— Сиди... Може, не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий червоний од пива вид, од якого пашило жаром.

— Ти не крути... Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віка? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб... Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди! Наша доля така — робім і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? — Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвості бачив замість людей: бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хаті сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю од людей — до волів тікаю. З волами розмовляю... Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають... та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголов'я! Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!.. Сто сот крот його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюся чого? на душі легше... як нахмариться там — вилаюся і легше... якби не лаявся — згорів би. Таку злість в собі почуваю, аж душа пашисть... як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю, очі його дивились кудись поза стіни, безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним: отут, в тісному ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні...

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердився.

— Пропади ти пропадом... Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

— ...Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось од панщини...

— Ну, як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

— ...Злежалось полотно в коморах... Люди прохають — дайте хоч на сорочку, — хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якимось, а як згоріла...

— Авжеж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як — яке? Таж розказував.

— А — так-так... Ну, пиймо краще. За ваше...

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт із тобою, не хочеш, як хочеш. — Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

* * *

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її кружились кури і сокотали, до-поминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатися попід тином... — проганяла їх Гафійка. — Ну, чого сокочете, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він би вам сказав: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають всі ваші яйця або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по-дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може, ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш, ти нічого не розбереш... Бо коли б ти був розумніший, ти побачив би, що й люди такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати мене за нього сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю, чуєш ти, зозулястенька! Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння... мало не закліють... Коли й люди на його, і староста, і навіть тато нападаються... а він добра хоче людям. Не тато, а Марко... Чуйте ж, кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... А ти куди, проклятий? Агуш! бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти... Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунуся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

* * *

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди, мов каня, прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила, і це так стурбувало Маланку, що вона щонаочі бачила погані сни. Зате чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більш Андрія опановували мрії про фабрику. Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снілась фабрика. Часом він схоплювався серед ночі і спросоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток?

— Ну, фабрика свистала? — сердився він.

— Опам'ятайся... то тобі в голові свище, по ночах товчешся... — бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до рання.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз у раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потому бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійкою — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом мліти. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою — але часом і він одсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички — і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало — це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафійку.

— А ти ж що, плюнув йому межи очі? — допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо.

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! їй-богу! — хвалився Андрій. — Таке вигадав!..

* * *

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, весь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, одсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить!.. — скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку щонайменше варилося людське м'ясо.

— Здурів! здурів! Їй-богу, здурів... — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилася перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивилась на його здивованими, повними обурення і жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Такого ситого! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс у двір, не продав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить. Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два злоти, а він його зварив!

Усе це, з плачем, викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого тrusку.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...

І він одніс горнятко на стіл, та насипав в миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, юшка так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засів за рибу і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вон захляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої линини лоскотав ніздрі, спірав віддих: їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простору, поза стіни, поза хату — і зразу ясно стало йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть, і йому раптом схотілось покинути хату...

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв в хаті, обнявшись з тишею.

Потому вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взяли за рибу. Вони поїли все дощенту, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і, мов голодні коти, вилизали навіть миску.

* * *

Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На пій лиця не було. Бліда, засапана, очі горять і вся тремтить.

— Іди... міряють...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землі, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері.

— Іди ж, міряють-бо...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити...

— Яку землю? Що ти мелеш!

— Всяку... поміж людьми... Іди доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще приладь дістанеш...

— Свят, свят, свят... Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до його страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда як мара.

— Ти підеш мені зараз! — вишчала вона тонким голосом. — Тобі, може, байдуже, дак-мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І, бачачи, що він стоїть ні в сих ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити, Андрій це бачив.

— Тю, дурна! — знизав він плечима: — таже бачиш — іду... — Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани. Ходять собі по полю та й міряють. Вона їм в ноги: пани мої, лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте ближче, там, де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо... А самі регочуть, бодай би вас бог мав у своїй

ласці... Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить... Стійте, стійте, може, і в неї голова недурно на в'язах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б Содом а знялася, що живцем пожерли б один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять... Ще коли б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребнем волосся, що аж вилискувалось, сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була, як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може б, ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? — питала вона Андрія і дістала з скрині єдину його святочну одєжу. — Закропи душу ягідками, ковалиха дала.

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало, врешті, серце, повне надій. Осміхалась доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потому поїхали. Маланка вічно крутилась думкою коло тої події, розпитувала людей, снувала надії. Говорили ріжно. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться.

Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний ґатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здається. Ніщо не могло зробити їй більше приємності, як горсточка насіння, випрохана в путящій хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що можна б узяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням — великих і малих — і раз у раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій, — Адже у нас усього-навсього дві грядочки.

Вона таємниче осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила в ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима, втупленими кудись у простору, гладила Гафійку по голові і часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно, баба має гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

* * *

Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке?

Гафійка не відповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклало на її білому виду, широко оодкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалась? Болить що?

Одповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою? Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? де була? Що ж це, господи, подіялось з дівчиною! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий, чи напідпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашипіла на його.

— Де ти волочишся?

— Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гуцу... наїхали й забрали. Догорався. Я б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка: — бачиш, заслабла... Біжи зараз по Мар'яну... може, одшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну, біжи ж швидше...

Андрій подався до шептухи.

Мар'яна, мабуть, допомгла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало од думок...

* * *

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля по-волі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злоторожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча од цілоденного напруження, дотик мокрої сорочки, холодної од вечірньої вогкості, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидше додому... не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь в воду; і вмиль склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага: то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробити, за дванадцятий сніп жавши, а треба... Що, пучку врізала, сичиш з болу?.. Ай, ні, таж то окріп збігає...

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті чи надворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

— Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?... Подушку взяла б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки, ніженьки мої... Іже еси на небеси... Хліб наш насущний... А-а-а!.. зорі дивляться з неба. Жаби крикають до сну. Блакитна баня спускається все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки... Так солодко, спокійно... Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

* * *

Допіру по жнивях показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Мьяланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців пани поїли. Ще трудніше заробити буде сеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніві забив ломакою вола. Ударив попід вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу та хвалиться, що й панові таке буде, як воліві. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, «пане добродзею»? — привітав він його з п'яним сміхом. — Лови, лови, може, нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. Аякже, чорта пухлого дочекаєшся! Соби га ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихий матері. Кажі — наймаєш Гафійку? Ні? Волієш з голоду згинутися, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодіом, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже ме... Але Гудзь дасть дулю, — о!..

Андрій не витримав.

— Ах ти, п'яного, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене!.. — кинувся він до дверей, та Мьяланка не пустила.

— Облиш!.. — завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадої втіхи, очима. — Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— Атож...

— На фабрику, кажеш?

— Таже чув... збудують для тебе...

Вона цділа слова, немов отруту. Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи — засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

— А де ж? фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужне, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

* * *

На покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подався у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай от своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина од нужі. Куди вже йому женитися — була думка заробить хоч на весілля, а тимчасом такий рік випав, що й хліба нестане...

Сумна повернула додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присохне на ній, як на собаці.

* * *

Чим ближче було до пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайності, чепуріння — опанував її цілком — і вона вклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і всередині, щодня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок...

Гафійка мусила нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни од божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдалися перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала її голову і вплітала в коси

нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась, немов у свято і, сидючи у своїй охайній хатинці, часто поглядала на двері, тривожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часто удень, покинувши роботу, вона висувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, обсмикувала сорочку, укладала складки спідниці і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдуже чути — так се бубна. Як тільки з далекого кута села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудіння, вона вискакувала надвір, прислухалась, намагалась вгадати, в чийому дворі справляють весілля, і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженні, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон грав. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпирала голову долонею і жадібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказанно дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узав добро! — шипіла вона з кривим усміхом. — Буде годувати чужі діти й жінку-нетіпаху. Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати, немов кобилі.

— Зав'язала собі світ за тим ледащом... Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току.

Зате, стрічаючись з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: слава тобі, господи, таке воно в неї роботаще, таке добре, покірливе, немов телятко...

Час тягся.

Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от не видно як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку опріч неї ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, вип'явши боки, моргали по

кутках зморшками-тінями, паперові козаки, узявшись в боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне світло лампки, а чепурні голубки крутилися перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі.

Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Ма ланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебирала в пам'яті усіх парубків села — і багатих, і середніх, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло! — гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі. — Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити до ладу не годна? Кара божа, не дівка, — сердилась вона знову: — ти як голову вичесала? Хто тебе візьме таку нечупару?... Чого мовчиш? Говорити не вмієш? Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням. Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой, доведеться...

З пониклою, обжаженою гіркими думами головою вона прислухалася до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...

* * *

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міради дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додола і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видно обом — і Андрієві і Маланці, як брудною, розгрюзою дорогою йдуть заробітчани, йдуть та йдуть чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбилися од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірій безвісті...

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмураються вогкі кутки, гнітять низька стеля, і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

А дощ іде... Горбатими тінями у хатнім присмерку, сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання: чи прийде коза до воза? А мабуть, прийде...

Частина друга

Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчється по вогких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та колить, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. Аякже... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхать — ячмінним хлібом? Вона в них служила, на її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти та один бабі Мар'яні оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втікла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце... панську ласку викидай з грудей...

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він загірвся, димів парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молочні.

Село було засипане снігом до половини, низенькі хати осіли під сільною банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коливоротом по полі око м'яко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку.

Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться... Стара каже, що знала, а він не сподівався навіть. Де-де! Щоб син хазяйській та взяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і ані руш. Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити... Ха-ха! оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї. Може, вже й кісточки його згнили, може, помер десь у тюрмі. Була дівка як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гушу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити...

Хе, от вже й втомився. Геть чисто захляв на зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш...

Ну, Прокіп не мав чого ждати. Іншу засватав. Аякже... Маланка аж плакала з злос...

— Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, боже... визнаєте, тепер такий полохливий, що й тіні своєї боюся.

— Хіба в тебе душа? От заячий дух....

Хома видимо глузує. В зморшках старого безвусого-виду глибоко залягла злість.

Андрій зник вже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже:

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті.

— Ха-ха... Мені? А, добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

— Де-де? Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить гуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді. З старої сахаркі зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірить, чортове зілля...Кидай лопату, ходім.

— Куди?

— Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився да Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

— Нащо лопату покинув, ще хтось потягне, ти! — почув він голос Маланчин, але навіть не озирнувся.

Брів у сніг, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішуче, злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись наперед, назустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, уже бухали з коминів димом.

«На сей раз Хома не дурить», — калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидше хотілось минути, щоб побачить простори.

Коли ж нарешті ка горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, зате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Нью... Вйю! Соб-соб!..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнувся.

— Буде?

— А буде...

— Гуральня?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали, як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіні сахарні, круглі жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару... Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже... — прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант»...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнати-муть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому череву нарості аж вище носа, а тобі жили тягтиме, пропади воно прахом...

— Чекайте, Хомо...

— ...бодай би взялось вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою...

— Чекайте ж бо, Хомо...

— Чого чекати? Він дума — гуральня. Домовині тобі готують — чотири дошки та яму. Та й вже.

— А, які ж бо ви, Хомо...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би — р-раз, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморшка на безвусому виді скакала у нього, і видно було, як під старою свиткою корчилося тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що-бо він каже, господи боже!

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

— Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій осміхнувся винувато. Чому б не поставить? Ой як би охоче він сам напився на радощах пива, та...

— Вірите, Хома...

— Ну, ну... не маеш? Чорт із тобою... теж «фабрикант»! Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тимчасом голодний зростає, множиться, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний господь порідив вас війною, або мором яким. Може б, легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик — буде гуральня — і буде...

* * *

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерлі руки.

— Забула, що піч холодна, — винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла у сінях?

— Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Їй хотілось вразити поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закриті очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки виляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а в серці. Облетіли надії, розметались безслідно, і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці і вовки виють. Господь не схотів показати свою правду: як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала на-сіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. «Нащо знімаєш? Настане весна — лани засієш». Це Андрій так впік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє — а всім судилась однакова доля. Холод і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розбира стріху в сусідніх порожніх будинках. Якби не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно. Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

— Бач, книжки носить... Якби пішла за нього, читала б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гушу? Бачиш, біда. Батько небагато заробить, я немічна, зчорніла од праці — та що із того? А Прокіп...

Ах, як се нудно, як нудно все одно чути

— Ви не журіться, мамо. Я піду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двору наймуся. Або до Підпарі, він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давне, напівзабуте. Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

— Їй-богу...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне найметься до пана, почнуть люди городи копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікон вівтар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, слова стелились лагідно, як останнє проміння, і гасли поволі в вечірніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

«Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за грати, а твоє слово ходить по світу»...

...настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а восени...

«Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Щодня тобою журюся, щодня думка круг тебе в'ється»...

...Таки посватає хтось... ще твоя доля за дверима у бога...

«Чекаю на тебе і виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш»...

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тіні розкривали свою глибину і приймали, як в м'яке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки...

* * *

Маланка не хотіла вірити. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінівся, так сердивсь. Гудзь, Гудзь... Він бачив на власні очі. Не сам Хома, прикажчик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду, і очі лізли наверх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер це вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки на решті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикажчика в поміч.

Се була велика радість. Тепер вже щодня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем або галушками, і коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одєжі, Маланка старалась догодити йому, і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печі і виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортався на решті на ніч в кожух сірого попелу. Гафійка гриміла ложками, хлюпала

літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожне слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикажчик нічого не розуміє і коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочались справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні і розростались. Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будуванню кінця не буде. Се була його гуральня, се він ставив її, і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігала дивитись, як посувалась робота. Вона навіть забула свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життям.

Нарешті одного дня, так щось по зелених святках, високий комин гуральні дихнув клубами диму, і з колишніх руїн сахарні розлігся понад селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию і ловив вухом той клик машини довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить. Потому обернувся до жінки, весь сяючий, з впірим одразу чолом:

— Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

— Се тобі не земля, що буцім мають ділити... Се тобі, пане добродзею, не жарт, а гуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці, і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

* * *

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а всередину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багаті сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході: таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає, бунтує народ. Бомажки, розкидає. А сам, як стріне, зараз питає: а що там чувати? Що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі додолу і уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця, як молодиця... Їй аби люди, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало з-під пальців.

— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам часом прийде до тебе. Все сподіваєшся Гуці?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

— Сеї ночі Марко мені снівся.

— Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять...

— Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносити листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку — хтось мене ляп по руці. Я так і захолола уся. Дивлюсь — Марко. Такий сердитий. «Я, каже, сиджу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки». А мені соромно — страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей. Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Тута, здорова, чиста — вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зітхнув.

Але — зітхай, не зітхай — інакше не буде. Він хтів принаймні словом полегшити свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болі — пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнута: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не візьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видно, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що ми можемо? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: вставай, Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде. Коли б спромога хоч це зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклась кривда у кожного в серці — торкнись до болячки — і запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він як бурчак рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали б всі.

* * *

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій буй при роботі і хоч не весь заробіток приносив додому, а все ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а удень спав, або блукав десь удвох з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порохової колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село — котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній — ніхто не питав. Чутки пливли як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час кращування ниви.

— Чули? будуть землю ділити.

— Обдарують людей. Минуться злидні.

— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— Аякже!

— Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут — сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі і чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця-краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. Нащо йому? Куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало:

«Не журися... поділять... поділять»...

Думи про землю будили Маланку по ночах. Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна. Їй раптом здавалось, що се неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикові ніколи, ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінці — руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було: довіку буде убогий на чужім марнувати свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу

і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у піймту, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тимчасом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька і добра. Вона щось шепотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива, та божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би — небо задивилось в озерце, на сіножаті — віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: «бабо!..». І все те — родюча нива, віз, коні, кубло, — все те своє, рідне, з серцем зрослося. «Що ж се я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято... бач, процвітають на ниві, неначе мак»...

Вранці Маланка — кого стріла — питала:

— Не знати, будуть ділити землю?

Ковалиху — і ту зачепила:

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати.

— Аякже, Маласю, чула. Аякже. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну десятину: й завдаток дав, а далі не хоче платити. Нащо, каже, маю викидати гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Оце! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало. Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеться, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люди не бились поміж собою...

— Ой, коли б то дав милосердний... Звісно, люди — божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилося, як віск. Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто у сварці.

* * *

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!

— Хіба не можна? Може, тут щось погане говорять?

Низька корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, шулила очі. Здавалось, вербовий пень витяг з землі своє коріння та причвалав між люди, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

— Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас все ще роздивлявся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу.

Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей, як маку, і ані клаптика поля. В кутку підпирав стіни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довго-рукий, весь як складаний ніжик. Він тільки й жив з того, що на клишо-ногій кобилі возив євреїв на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редь-ка, Олександр Дейнека та Сава Гурчин, всі безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких, певно, більше було онуччя, ніж ніг, і примостився біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Се чоловік з Ямищ, — пояснила Марія і обернула до чужого заці-кавлений вид.

— Розкажіть далі, — попрохала вона.

Той перестав кліпати очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишійте приговор. Ми, ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день має бути коротший на четвертину.

— Ого!

— Цитьте! нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не три-надцяту мірку...

Осе тал добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга на знак повної згоди, складався і розкладався, неначе ніжик.

— А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменшила у лампі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане? Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо і одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

— Заба-стов-ка! Господи милосердний!

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка? Як саме?

А так. Пан кличе косити, добре, карбованця в день. Не хочеш — коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива — давай нашу ціну; незгода, — назувай сам постоли та й гайда з серпом на поле.

— Ха-ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха-ха!

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви: його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лампи. Пан в постолах!..

Перед очима в Панаса невідступне стояла кумедна постать гладкого пана у постолах, сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що знайшла своє слово.

Озуть пана в постоли!

У цьому слові була ціла картина, розкішний план, справедливність людська й небесна.

Озуть пана в постоли!..

Але як се зробити?

Ба, як се зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітилися очі.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го-го! такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— Авжеж. Як не послуха — бити.

Бо вже нікуди далі, все одно пропадати. — Хоч в яму, гірше не буде. — Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть. — А не дасть. Як хочеш їсти — пий воду... — З'їв півбіди та й напийся води... — Один розкошує, а другий... Старша біда, як розкіш. — Озуть пана у постоли...

Однак поволі уява Панасова в'яла, наче хробак точив її. Де-де? Хіба так легко змагатись з паном.

Пан не хотів вже взувати постоли, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все пере- може. Краще далі од пана і од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукать ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село, і в кого ззаду було гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотів один з другим голірuch їжака вбити. Не вб'єш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лампу. Коли там що буде, а гас дорогий. Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цит'єте, цит'єте, нехай говорить...

Звісно, не всі підписали. Багачі не схотіли.

— Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села — Піски, Береза, Веселий Бір.

О! Чуєте? чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписать! підписать!

В хаті ставало душно. Дим слався по хаті, як низькі хмари, і сині хвили, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай побачить, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба всім пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Се буде бунт.

— Тю, який бунт?

— Такий, що бунт. За се не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждешся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія спілснула в долоні.

Хіба ж вона не казала!

На Панаса насили. Хто буде ділити? Може, пани?

Але Панас міцно стояв на своєму. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

— Та добре, добре, а поки що...

— Це буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину із лісу, закинути вершу у панський ставок — але бунтувать проти пана цілим селом, на се нема згоди. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах.

— Бачите... ось!

Так Панаса і облишили.

* * *

Грім все гуркоче, і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливають потоки і підмивають сіно. Пропало сіно! Маланка закасалась та лізе в воду, і тоді саме Гафійка говорить:

— Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдіть на гуральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

— Нещастя! — повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалічив?

— Не знаю. Одні кажуть — відтяло руку, а другі — пальці.

— Боже мій, боже...

Маланка товчється у пітьмі, як миша у пастці, а що хотіла зробити — не знає. Нарешті Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на гуральні, нещастя, Андрій вмер, може, он лежить довгий і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тин, за ворітьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівне дихає поруч Маланки. А гуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з гуральні.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, аж Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вогкість ставка і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Гуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвір'ї купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покірно, як битий песик, водить очима по людях.

Їй пояснюють.

— Він, бачите, був в апаратній...

— Біля машини, значить...

— Біля машини, — каже Маланка.

— Держав маслянку, а шестерня раптом і того... і повернулась...

— І повернулась, — каже Маланка.

— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

— При самій долоні.

— Живий? — питає Маланка.

— Живий... там фершал.

Долі світиться світло, а що там роблять, який Андрій — Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить, живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає:

— Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, і тільки зблизька помічає жовте, як віск, обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калікою став... Збери мої пальці...

— Що ти кажеш Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай в землю... Я ними хліб заробляв... Ой... боже мій, боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі, біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

— Болять в мене пальці, — жалівся Маланці.

— Та де ті пальці?

— Як ворухну їми — а все кортить — так і болять. Ти їх поховала?

— Авжеж. На городі.

— Що ж будем робити? — журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льольо і не пустили.

— Се добра справа, — кричав Андрій. — Робив, пане добродзею, на сахарні дванадцять літ — не чужа ж вона була, а твого тестя — тепер у тебе руку при машині скалічив, а ти мене викидаєш, як щось непотрібне...

Толі ходила Маланка. Просила, благала — не допомоглося. І так, кажуть, великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, гуральню! — шипіла Маланка, зганяючи злість.

* * *

— Мамо... що я вам скажу..

— А що там, Гафійко?

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забирайся з світа.

— Ви не журіться, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти — куди їм? А настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї! Я вже й так стала неначе тінь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. Мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала вголос:

— Якраз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і розпливлося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став в нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси білили, наче молочні.

— Багачі! фабриканти! зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицав скалічену руку.

— Ось подивіться, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ паслися мною... То така має бути правда на світі? А, сто сот крот...

Андрій від Хоми перейняв лайку. Він нахвалявся:

— Це їм так не минеться, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже інший.

— Що ти зробиш йому, гладкому? — думав Андрій. — У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидше, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуца...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гуцу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не щодня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люди на поневіряння.

Бона знала, що значить служити. Це добре знали її спрацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одно тільки потішало Маланку: ось-ось не видко — будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне додому.

А як прийшлося одводити до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажках, а кнурці, льохи і поросята рили подвір'я. Вранці, поки Гафійка готувала їм їжу, все це вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала нарешті між свині. Свинячий гурт, уїдливий і пажерливий, зразу накидався на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводитись краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здимали вгору чисті кругленькі рийки і так ніжно стогнали: ох! о-ох!.. наче хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, весь час тремтів... Ох!.. о-ох!..

Сюди любив заходити і сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона боялась Підпари. Вій був неласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорних волоссях. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней. Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки, було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли,

голодні, багато, він бурчав жінці: «як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...» Коли ж страва була недобра і наймит клав ложку, Підпара сердивсь: «злидні! що воно їло удома? Юшку з картоплі».

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить. Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з презирством цідив крізь зуби: «голо-та! що воно має... Якби робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає».

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був в полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постаті падала тінь — і там, де вона впала, робота, здавалось, йшла швидше.

Часом, в неділю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По відході Підпари хазяйка мліла, наче вмирала:

— Пішов на сход... ох, ох... щось колить у грудях... Мого люди слухають дуже... що скаже, так вже й буде..., Страх — поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб не розтеклося добро без хазяйського ока... Ох, моє лишенько... ох!..

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертався сердитий.

— Чорт його знає, що сталося з народом, — жалівся жінці. — Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така розпуста. Вже мені ті верховоди... Голота! тьху!..

Під бровами у нього лягала тінь.

Часом збирались гості. Холодком, в свято, приходив Скоробогатко Максим, староста сільський, якого дражили «вовчком», і тесть Підпари, Гаврило. Вони сідали надворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигідніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням. Він завжди на слизке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха! Пащо багатим стільки землі? Щоб, значить, «усім по сім»... Ха-ха!.. Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. Ха-ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він вже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. Нащо вам, справді, ви вже старі, нехай голота у палки вб'ється, покушає папки.

— Атож! Що громаді, те й бабі, — посміхався криво Гаврило. — Ше доведеться на старість за сніп заробляти.

— Ой-ой! Ще й як! Хіба забули вже жати?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушимо. А що надбав, то його праця, і всяким неробам зась.

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоювся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала.

— Ти хоч би кращу рушницю купив... Ох, ох, боже мій милий!.. Твоя негодяща, мотузком зв'язуєш...

— Буде й така... нащо гроші втрачати...

«Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий», — хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим. Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

* * *

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ніжик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну...

— Звідки ти знаєш?

— Тільки що Прокіп з людьми був в пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем.

— Не схочемо ми, наймуть ямищан.

— Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дітвора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як ціп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімося і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— Авжеж.

— Бастуймо і край, — рішає Півтора Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку людей підіймає.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люди.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дримає, як море, у сірозеленій мряці сниться їй серп.

* * *

Хома сидить на горбку. Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево понад селом та нивами і танцюють у ньому — ліворуч гуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори і тільки зрідка, як на милянній баньці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х-ха!

— Їм такі не потрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені — пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— З'їли мене, пане добродзею... Взяли та й з'їли...

— А ти думав — вони пожаліють? Гляди сюди!

Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво. — Бачиш отих, що там! — Потому повертає його направо: — і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймався, — здеруть із тебе шкуру, оббілюють дочиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой, правду...

— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробили мури гуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по-новому.

— Запоганили землю, наче короста, — чує Андрій. — Скільки їх — жмілька. А гляди, як насили землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покійно котять жовті хвилі лани і навіть сонце в покорі стелеться долом.

Андрій забув жалітись. Він тільки дивиться й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може, душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви понімили навіки всі догола, кроти сліпі...

Овва! А що зміг би Андрій? Чим винні люди?

Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. Гострий колючий сміх креше з них іскри, а насподі сірожовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно. Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, мов вода в казані.

Сміх вирвався врешті, і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось ближче, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця, як море... панське багатство... А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попільець... Бачиш — будинки, палаци,

повно худоби, добра... а ти прийшов маленький, сірий, як мишача тінь, — і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидше і швидше, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звилла, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очі лізуть на лоб, а за плечима — мурахи.

— Чуєш? — свистить Хома, — тільки гола земля та сонце.

Хома божевільний... Що він говорить? Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий, як заєць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього згори в долину, наче межі очі плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Овва! Які ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає високий, лютий і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішний зогнилий листок.

* * *

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього? Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку і арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Як каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки що встало.

— Ну добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін і тільки високий жіночий голос ріже його, як поломінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якись чужі люди.

— Що там за крик? Які там люди?

Пан загортає розхристані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним друзі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке? Ну! Говори!

В відповідь челядь кричить гуртом:

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи, поб'ють... Чого тут, ходім...

Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився і не сила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротах, як сіра отара, яку женуть на пашу. З будинку вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка, і лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан. — Назад!..

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивиться в пустку.

— Бестії! хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні, як у кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту і рощини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг в пекарні. Обережок дров біля печі, розчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По підвір'ї розтеклись гуси: гусенята коливаються з ноги на ногу, наче вітер моріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишилися в оборі. Двері в возовню стоять отвором, і чорна пуста виглядає звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть надворі, а коло неї валяються шори. Ах ти, скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

— Мусію, гей!!

Знову тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без відповіді гине.

Пан згортає на череві руки і озирає підвір'я...

Що ж се таке?

Сниться, чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розгання по тілі кров, а тепер все завмерло, спинилось, і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А бестії, хлопці!

Вертає в дім. І там скрізь пуста. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покійки — ані душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнути, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

А, бестії, бидло!

Де Ян?

Стає і слуха.

Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян?

Він сам послав Яна до Ямищ жіноць наймати. Ямищани прибудуть, і все скінчиться. Але ті хлопці!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі-трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотній і безпомічний, повз замкнені брами стодол, чорні отвори стаєнь, вогкі й блискучі очі коров.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа — сапа економ, трясучись на стременах. Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв ямищан?

— Маєш женців доволі? ха-ха!

Ян скаче не озирнувшись і тільки здійсмає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видющі, вуха чуйні. Двір — наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищани не хочуть найматись, мчить селом швидше, ніж економів кінь. Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люди, по хатах двері отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі.

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люди почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить ціну.

— Глядіть ще, щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє:

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

— Аякже. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чорт зна що.

Але не дуже бояться.

Молодь сміється.

— Ловко?

— А ловко.

У полудне діти разносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон, з городів і з-за плотів йдуть за паном сотні очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе у постоли...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не видержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люди.

По полудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Люди встигали побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце червоне на зеленому небі, певно, на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте на землі непомітно. Жевріють вікна по хатах та ревіння худоби боре густе повітря. Хіч би нагодував хто скотину...

— Що ж вона винна... Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть рятунок. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Їй-богу, сама побіжу годувати...

— Сумно як, господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підло, налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

* * *

Пан сидів мовчки — і люди нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і по-сміхались злораде, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сіл. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий.

Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики — все се проплило, як хмара на літнім небі. Так і поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налякав.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку — чому не пити? А на роботу не йшли. Може, кому й кортіло, та боявся. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лушиться зерно з перестиглого колоса, м'яко пада на землю, як плаче нива золотими сльозами. Їй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі Хлібець святий!..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люди хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до краю.

Люди зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стійки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався якраз повз панське поле. Зиркнув на жінок і тільки криво всміхнувся.

* * *

Низько стеляться хмари, ростуть, збиваються в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічному небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розпливлися і гинуть у півні, а Хома чує їх скрізь: отут, і з правого боку, і ззаду, і зліва, над головою. Сіно таке слизке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити всередину руку, зворушити мертве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля.

Гострий колючий смішок ворухиться у грудях у Хоми, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство. А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сіно. Пан походить, як чорногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом. «Добре сінце, прошу пана?» — Як золото чисте... — Складайте ж, люди, складайте, щоб дощ не заско-

чив, — і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на йому чорні, а куртка біла — і знов зацібав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню і не виймає.

Ще встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч — наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагай при боці. — Сей рік більше маємо сіна. — «Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати».

— Стане й продати, — говорить до себе Хома.

Він обережно насмикав сіна і потрусив. По тому вийняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Це сердить Хому. Однак сіно починає горіти.

Тоді діловито, спокійно Хома відходить далі, під другий стіг.

Блимне на мить блискачком і знову згине у півтмі.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Скирти чорніють виразно, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить. Коли ж розплющує очі, стоги вже не ті: вкрились димами, і такі легкі, рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть нагору, а чорна маса то гнеться під ними, то виросте раптом, наче намагається знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій ллється по його жилах, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тимчасом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Це вже не діти в червоних спідничках, а щось велике, завзяте, як звір, що намагається скинути з грудей вагу. Простягає спідсподу руки з синіми жилами, душить і підгортає під себе, наче ведмідь. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом й лютує.

Стоги вже в'януть, осідають, а він все пирска зірками, як слиною кіт, все диха синім вогнем, хлюпає полум'ям в берег чорної ночі.

Хома сміється. Смішок добувся йому з горла і покотився по зморшках обличчя, а від того Хомі легше на серці. Прийшов вогонь і наче випік у грудях болюче місце.

Вогонь!

Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Каламутні Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б усе спалили, усе спопелили, — сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем...

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Аякже. Сам бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш своє добро з людського поту та сліз, з людської кривди, поганиш землю, а вогонь впав — і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнуть, зареготатись, зіляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем — і здається, що коли встане або перестане дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті скорились. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Хмари рожевіють на небі, а далечінь тріпа чорними крилами наче кажан.

На осяяне поле впали од копиць тіні і полохливо тремтять. Навкруги тихо.

Сіно дотліває поволі, і лиш часом бухне з тріском сніп іскор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Раптом далекий гомін долітає до Хоми. Певно, біжать рятувати. Хома осміхається криво.

Біжіть, поспішайте. Йому не хочеться встати. Байдуже. Спіймають? Нехай.

Голоси все ближче. Вже чутно, як гейкають люди, як одкидають землю позад себе копита.

Тоді Хома зводиться врешті. Розминає залежане тіло і ліниво, поволі, весь кострубатий і чорний, відходить у п'їтму.

* * *

Збирали пізні гречки, коли в селі несподівано з'явився Гуца. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гуцу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якимось по-новому дивились в очі. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся.

— Що, попосидів?

Мовляв, знаєм, за що.

Якось інакше, ніж перше, люди говорили слово «попосидів в тюрмі, більше знає, ніж ми».

Його питали — як? що? Що чути про землю, що по світах говорять, і т. інше. Він був бажаний гість.

Гафійка почула про Марка від Підпари. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи добре почула?

Ледве дїждалась, як смеркне, і побігла додому. Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямил, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким, уриваним сміхом, мов намисто низала — сама не знала чого. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіться, а він з бородою, як дід..

Вони одійшли попід верби. Гафійка була якась нова, прозора, старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тимчасом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів.

— Ти звідки знаєш? Авжеж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люди, що перше. І в нас була заба-стовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— Аякже. Багаті так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив, як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку — не можу, каже. І все боїться.

— А батькові твоїму і досі досадно, що я не в Сибірі?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталося з татом нещастя — змінилися зовсім. «Правду, кажуть, говорив Гуща»... Добре, що ти прийшов. Тепер нам легше буде....

— Кому се нам?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. «Розкажіть, каже, про тих демократів»...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!..

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка почервоніла, навіть поночі видко.

— Що — я...

Коло Гуці скоро скупчилась молодь. Він усе знає, сидів у тюрмі. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. З своїм невеликим гурточком він завів новину — гуртову працю. Разом орали і молотили — і все виходило краще та швидше у них, ніж у людей. Якось само собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, тепер втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гуцу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він певно знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову відповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити і на насіння.

Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею і верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуца говорить про спілку. Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіяв очами нудьгу питання: кудюю йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив.

— Хіба мужик знає?

Якби прийшов хтось інший, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна йому шкура, та й в латках.

* * *

Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне, і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним саявом і до самого рання осінні хмари наче троянди. Інколи саяво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спахне під самим селом, аж хати розжевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять

під воротьми, читають небесні знаки. Пливуть голоси з пійтьми, хто знає — чиї, і гинуть у пійтьмі.

— Пан в Переорках горить.

— Де там! Десь ближче — там у Млинищах, або у Рудці.

— Підпалено, видко.

Собаки виють скрізь по дворах, — і сумно і моторошно осінньою ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив...

— Згоріла, кажуть, дощенту сам попільець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогню. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село, як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, господи боже!.. Горять все пани, генерали, великі «члени», що й доступиться до них не можна було, і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люди. як тіні, плакали діти, і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати, — сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги попідвіконню, літали чийсь слова, світилися маленькі вікна і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Кожної ночі здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. З-під волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший звук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кида у пашу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти! — Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в пійтьму.

Нема нічого, чи причаїлось?

Стріляє.

«Ох-ох-ох!!» — стогне пітьма над полем, і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

* * *

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якись жовті і каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люди. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожерів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні, і вони смачно гризли молоде руно, змиє дощами.

Люди наче забули свою щоденну роботу. Рух у селі був незвичайний. Свое поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом неоране, незасіяне навіть.

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше, і пхались у двері.

— Про що вони там гомоняють? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж — тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почувеш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черевом дметься.

— Бідний розкидає, а багатий збирає.

— Нічого. Минеться. Доведеться, і свині глянуть на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебирав ногами. Підпара насував брови на очі і лаявся.

Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений весь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Треба і нам скликать людей.

— І Прокіп такої думки.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може, у лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернулася од Гущі і щось витягла з-під карсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— «Земля і вол...»

— Ще не дошила.

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... Як буде треба... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І замовкла. Винуваті очі несміло шукали Маркових.

* * *

Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому. Стовбур чорнів у лісі, чи манячила людина, трудно було вгадати. Тільки там, де плече торкалось плеча, або чулось ззаду тепле дихання, люди напевне знали, що вони не самі. Лиш почувалось, що з туману ллється в ліс жива течія людю, як вода в долину, що лава росте й збивається в купу.

— Хто там прийшов?

— Се ми, ямищани.

І знов текло та м'яко шаруділо в лісі.

— Хто там?

— Не бійтесь. Свої...

Вже почувалось, що й далеко так само, як тут, дихають груди, тіло торкається тіла і щось живе єднає з далекими близьких, як хвиля єднає окремі краплини.

Черкне хто сірник, — і на мить виткнеться з п'їтьми з десяток сірих облич, здригнеться молочний туман і заграє, як риза в церкві, жовта осіння галузка.

— Чого мовчать? Нехай говорять...

— Говоріть... говоріть...

Велике тіло колихалось у тумані, і од краю до краю одна кров переливалась у жилах.

Байдуже, хто говорив. Аби почути таке щось, що б зв'язало до купи запорошені думки, зілляло надії в один потік і показало, кудюю пливти. Земля!

Бренькнуло слово, як висока струна, і настроїло серце.

Давне, знайоме й близьке слово. Це не той сірий жорстокий клапот, що як п'явка тягне з людини сили, а сам родить будяк; це щось чарівне, принадне, що одвіку манить стомлену душу, переливається, грає на сонці як мрія, як щось невимовне, од чого змінилася б доля і вище піднялись би води життя понад берегами.

Земля — дар божий, як повітря, як сонце...

Земля для всіх. А хто її має?

А хто ж її має? Пан, багатир...

Є поле в руках багатих, і є убогий мужик, що нічого не має, тільки руки та ноги... Тільки свої чотири кінці...

В тумані, то тут, то там, як островки, зринали глухі голоси.

«Тепер скажімо так: мені потрібна земля, бо своєї немає, й тобі потрібна... А пан те бачить і наганяє ціну...»

«Не пан наганя, а самі б'ємось за аренду, бо ти не візьмеш, то візьмуть люди. Ніхто не хоче з голоду гинуть — та й платиш...»

«Однаково гинеш... Земля не виносить видатків, голодна не хоче родити. А що вродила, все забрав пан».

«Пропада твоя праця... А на той рік знов ідеш до пана, сам себе дуриш...»

«Страшна видима смерть...»

Слухайте, слухайте! Годі вам там! Земля належить трудящим. Хто багатому дав його багатство? Ми, мужики. І звідки сила в нього? З нас, мужиків... Діди наші, батьки й самі ми життя ціле робили на пана. Хіба ж ми не зробили собі землі?..

І знов у тумані бриніли окремі розмови, як зачеплені струни.

«Подать плати, москаля дай, щоб землю нашу од ворога боронив... А що ж мені боронити, коли в мене землі нема? Зроби спочатку так, щоб була в мене земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити...»

«Зруйнуймо засиджені гнізда, як роблять інші, викурімо багачів, щоб не наважились більше вертатись, тоді миру вільніше буде, тоді в нас буде земля...»

Панаса Кандзюбу кортіло. Він вже кілька разів крикнув: «Люди! Християни!», але його не пускали.

— Мовчи, заважаєш.

А він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки.

— Люди, християни!

— Хто там говорить?

— А хто його знає...

— Християни, ми довго терпіли. Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви рикають на мужика; народ розорили та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими. Наче за звіром. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милості й справедливості.

— Від кого?

— Знаємо! Ждали!

Здригнувся туман неначе і колихнулось сподом, ось-ось хлюпне в береги.

— Нема терпцю! Урвався...

Панас ізліз уже на землю й винувато обертався до сусідів.

— Хіба я що? Я згоден... я на все згоден... Як люди....

— Знайшовсь мудрий, потерпімо, каже.

— Цитьте, — нехай говорить, хто почав.

— Говори, Гуща.

Долом шуміло, наче бурчак у повільні котив по річці каміння і рив береги.

А з туману, як з хмари, плів голос і падав між люди,

— Вся земля наша, одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг політі потом, погноєні кров'ю трудящих. Одберім землю, і тоді кожен трудящий матиме хліба доволі для себе і для дітей.

Ось слово: одберім землю!..

Воно впало серед такої тиші, що чути було, як мостилась по гніздах птиця, або спросоння біла крилом на вершечках дерев.

Одібрать землю!

Ці два слова досі лежали на споді кожного серця, як захований скарб, а тепер, вийняті звідти, стали немов живим чимсь і говорили: ходім за нами, ми поведем.

Не руйнувати й не палити, а одібрати. Вогонь що візьме, то вже не оддасть. Ходім і однім своє, неправдою взяте од нас і батьків наших. Одберімо хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного рота.

Груди так повно зітхнули, аж ліс обізвався.

Велике тіло розросталося наче, простувало застояні ноги, затерпіли руки. Почуло силу. І благовістило у ньому, як дзвін на великдень: «Буде земля... Одніємо землю...»

Ту саму землю, що, як мрія далека, тільки манила, а не давалась у руки, що грала перед очима, як марево в спеку...

Тепер вона близько, простягни руку й бери.

І не хотілось розходитись із лісу, розривати на частки могутнє тіло...

* * *

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і поклали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люди вагались. Всі напружено ждали, а чого саме — ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутне, самотньо якось, і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить — незвісно. Важко, тривожно дихалось всім у ті похмурі дні, і неспокійно минали довгі осінні ночі. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін або розрізав густе повітря постріл рушниці, люди вибігли б з хати та кинулись осліп одні на одних.

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував двері у сінях, пробував довго, чи добре замкнені, і перше, ніж облягатись, здійсмав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворухився на лаві, важко сопів, сідав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Тоді ставало знов тихо, під лавками пищали миші, що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав, Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в піймю.

Нарешті, Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце, і в такт його перебоєм гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків або під стінами хати.

Часом хазяїн вибирався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

З наймитами Підпара поводився краще, не лаявся, не підганяв, як перше, але в спину їм завжди дивилось підзорливе око, або під час розмови зненацька вставала за ними важка, як дзвіниця, постать Підпарі і кидала тінь.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась нерано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеться раптом не сьогодні, то завтра. Їй не хотілось нічого робити і, склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селі. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. У кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І певно, ніколи ще стільки не сходило світла, як у сі довгі, тривожні осінні ночі.

* * *

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар на землю своє останнє багатство.

Гафійка ловила хустя, що розметав вітер по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка надулась, котилася кругла, мов вагітна жінка, рукавами ловлячи землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидше винось?

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він в'язав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі і за скакали на ній слова, наче живі.

Земля і воля!

Всі зняли догори очі і щось пройшло по юрбі, немов зітхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Бона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп, і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону виривались окремі слова.

— Хвалити бога, діждались люди...

— Всім буде, всім стане, — дзвеніла Маланка.

Вітер рвав ті слова і кидав назад:

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молочні вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуєм, Андрію, пана у постолі!

— Аякже!..

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався, наче вогонь на вітрі...

З хат висипали люди. Вони здимали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Дорога налялялась народом.

Було нове щось в людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче воскові свічі по сутінках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожно-ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч палали воскові свічі в руках і пливло аж під зорі «христос воскрес».

Раптом передні спинились.

З-за вугла вплив другий потік і перерізав дорогу. І там теж червоний прапор був попереду. Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава богові, слава.

Вітер зірвав в ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві корогви, з'єднавшись, попливли разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так тісно, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундучі читав щось Гуща. Він вже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали ший, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почувти. А люди все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає? — воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту — їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Се вже всі знають, що землю оддали людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидше, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Оце твоє, а це моє... Щоб порівну всім. Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, непам'ятлива, тепер у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! як грає проти сонця рудою стернею.

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб соломку по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де люди? Горить що? Га!

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стребив панів. Котрий, значить, живе з людської праці.

Баби:

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Це їм, як перець собаці...

Гуцу та Прокопа мало не розривали. — Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю — чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... се я, Маланка. Почекайте ж бо, люди, дайте сказати. Чуєш-но, Прокопе, щоб мені одрізали ближче, там, де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона зігнулась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

* * *

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали доценту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за се не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди свіжі оповідання, і ніхто більше не дивувався. Вчора се була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут? Правда, гуральня панича Льольо, економія пана — мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуца та Прокіп.

Проте вечорами дехто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрозних дорогах безперестанку котились наладновані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на баских конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня, і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти грались новими цяцками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці. Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смачні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси? — дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— Нащо ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти. Багачі причайлись, їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах, — сміялись люди.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Приходжу в село, день будній, а люди до церкви. Спинили й питають — хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Швагер теж в церкві. Сестра ледве на ногах встоїть, іде і заточиться, а очі червоні та каламутні. Ах, боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач. — Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо, коли прийдуть. — Кого ж ви ждете? — Голоти. Переказали, ждять нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх боре людей. Ще вдень — нічого, видно, хто йде, хто їде, а прийде ніч — стережесь. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Се ж палії. Збіглися люди, постягали тих з коней, зв'язали і повели на зборню. — Палити хочете нас? Бий їх! — Ті в крик. — Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали. — Ніхто не вірить. Та вже церковний староста урятував. Коли б не пізнав, забили б на смерть. Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах, боже...

А тут швагер прийшов із церкви. Круги під очима, видно, зморився. Ну, добре. — Яке у вас свято сьогодні? — питаю.

— Свята нема, а люди молебень найняли, щоб одвернув бог од лиха. Одна надія на бога...

Ну, сидимо ми, розмовляєм про се, про те, а швагер й кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути до мене слово. Вже смеркло, — який тепер день — повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світитись скрізь, ніхто не лягає... Ах, боже... Так якось моторошно, страшно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Нерано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо — півні співають, а в вікно видно, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось — лусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а швагер зірвався — і в сні. Вхопив залізні вила і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, хто сокиру тримає напоготові, хто вила, а інший рушницю. Ах, боже... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за

село, якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав... Ах, боже.

* * *

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуща прийшов раніше. Він тривожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось, — турбувався Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Нелегко було утихомирити народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслися по селах палаючим вітром і все захопили в своєму вихрі. Люди не хотіли одрізнитись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинити рух. Але Гуща і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки склали до бруса брус, до балки балку, і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло, і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — обізвався Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Всі прийшли?

— Всі.

Можна було рушати. Але не рушали. Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця і тихо пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якимось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне й порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ ввілявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаєнним порозі з'явився хурман. Гуща звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втік уночі.

Хвиля пройшла в народі.

— Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикажчик.

Ян вийшов з контори блідий і без шапки. Його холодні очі неспокоїно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуща спинив, витяг з кишені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулось тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуща занадто довго се робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що читають у церкві. Так, так. Уже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Гуща скінчив і обізвався до Яна:

— Ти нам непотрібний. Складайся і забирайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки беззвучно ворухились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і як п'яний подався до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

— Бричку! А на возі з-під гною? Не хочеш, пане? Чуєте, люди, він хоче брички!

Народ збудився наче. Почувся сміх.

— Ач, захотів. Минулося панство.

— Не давать брички.

— Лагодь, Мусію, воза.

— З-під гною.

Мусій кинувсь до воза. Але Ян став червоний.

— Не треба коней. Пустіть мене пішки.

— З богом!..

Економ насунув шапку і якимось боком просунувсь крізь юрбу. Його очі, мов заскочені миші, жажливо оглядали кожне обличчя, руки були наготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошинка випала з ока. Треба було приймать економію.

— Як будем приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видно.

— Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика, може...

— Ні, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуща за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люди. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидше ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушати? Таки народне добро, як каже Гуща, але в домі, певно, багато цікавих речей. Наливок, м'яких подушок, посуду та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелось. Так воно й лишиться тут? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась, винесла з льоху два кошики яблук і всіх частувала.

Тимчасом Гуща скінчив. Народ підходив довго, і довго важкі робочі руки грамузляли кривульки або ставили хрест, щоб було міцно. Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громаді, може йти з двору.

Не схотіли ключниця і хурман, їх не тримали. Двір помалу пустів. Лишилися тільки обрані — Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не бдав про «народне добро», як Прокіп. По цілих днях він вештався од стодоли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався, який нелад. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлєї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадились разом, і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились в конторі у тих кімнатах, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він й слухать не хотів: його обрала громада.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула у вічі. Не буде більше бідних і багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуща людина — тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люди, там буде читання. Уява малювала інше життя, ніч розступилась, сяли вікна вогнями, гомін розпирив стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожну народну копійку, кожне стебло. З села приходили люди.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять. Що краще — чи поділити землю між люди, чи, може, гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидше ділили. Всім поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити, — говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі.

— Школу маємо вже, зробім краще народний університет.

Люди приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчаються люди, не все ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і упиралося в небо, і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить «пана у постолох».

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля, переставляла ноги по глеюватій ріллі.

* * *

Хома сміявся і погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. Аякже...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби понад болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Якраз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шість у теплу хату. Спасибі вам, люди, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пуста смерділа. Викури димом і вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе наче долоня...

Хома тицяв грубим пальцем в долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та інше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тимчасом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і бурха безжурно димом, наче сміється.

— Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав.

— Атож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те «спалити» як вітер свистіло у нього в зубах. Було чудо, що гуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панями, скрізь димились руїни, а тут — гуральня. Куди не глянеш — вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змій, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі, наче нічого не сталося. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуца — давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народну кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, неже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій усім жалівся, але тепер його рука зробилась гаслом.

— Дивіться, що роблять з нами в гуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь, і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гуці.

— Хіба ми гірші за других?

* * *

В середу знали, що се буде в четвер. Хома ходив од хати до хати...

— Як вдарять у дзвони — виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видно було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як в великодну ніч. Люди мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вогко, непривітно і тихо. Здавалось — кінця сьому не буде. Нехай би вже врешті подали знак, коли се неминуче. А може, Хома збрехав, налякався і нічого не буде? Вертались в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, сю в одно злиту з пійтьмою масу важких лантухуватих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед гуральнею юрба спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий, і тільки одно вікно тьмяно світилось, як око напіввідкрите. Зате гуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злазив на сходи, і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пітьмі драгліла юрма. Раптом одчинилися двері і звідти почулось тривожне.

— Хто там? Чого вам треба?

— Се панич Льольо... се Льольо...

— Чого вам треба?

Хома одділився од юрми.

— Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди! — і погано налаяв.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув наче сірник вогонь, сухо тріснуло щось і розкололо важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотився на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! він ще стріляє! Бий його... бий!

Те «бий» опекло тіло, як пута, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тіл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг, і під вагою тіла, збитого в купу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи, може, втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що

гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напірало. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем, і в густій п'їтмі, де не видно було лиця сусіда, глухо гупали плечі, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались, і щось війнуло звідти, як із безодні. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз! — крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталося чудо, короткий сон, од якого усі посліпили. Електричне світло раптом заляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом, і відбилося в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рам. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилились над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі здорові зуби. Ся зміна була така раптова, що схвильована юрма застигла і лиця заляляли усі дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. А-ах!..

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревно під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудились зі сну, ожили, заворушилися. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насадили грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зіцпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як з дерева цвіт. П'яніли. Хотілося чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної речі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль не давався Хомі. Чорні блискучі боки його кололись і западалися за кожним махом кілка, але віа все ще тримався на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилося в однім божевіллі. Люди пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених речей, з криків скла і металу, з стогнання струн. Всі ті одламани ніжки, покручені спинки, черепки під ногами,

шматки паперу, пуста руйні — будили ще більшу жадоху нищить, ламати, бити, і ноги без тям топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблуками.

Хома з перекивленим ротом, весь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, діти! Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувався до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, кректав, волів до вікна, йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задержла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувся у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвір'ї, в осінній мряці, кишіли люди, як гусінь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця заройлась новими людьми, що насилу пробирались через купи уламків. Вони розсипались скрізь, по всьому домі і кожну кімнату сповнили гвалтом. Гупали кіля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скреготало залізо, а скло дзвело й дзвеніло безперестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала:

— Не деріть всього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сів. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті гусячі крила. Тільки лампи та канделябри лишилися цілими і завзято заливали цілу руйну світлом, до нестерпучості ясним.

Брудні, наче на лахміття подерті люди спинились і дивились, що б знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трошив ще простий кухняний ослончик, брудний, у помях, наполовину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трошив недобитий ослончик.

— Годі, покиньте, — кричав Андрій. — Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? його очі на мить спинились і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить! — кричав Андрій.

Люди, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках, і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рамах. Дві Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? гуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного людю, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, тривожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрма й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто переможе.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть!

Вікна паничевого дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий, і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у п'ятмі юрма здригнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась, як в трясці, і блискавично мигтіла широким

пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі — і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони — машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці, і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувся на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна востаннє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його драгували Андрія. Йому хотілось бити сю ситу, гладку скотину, почуť, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизика видавався гострим і блискучим, як шило, лютість одняла у нього пам'ять, свідомість і розуміння. Він бив машину що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих козушків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напівбожевільних, пораниених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування, і сповняла луною тисячі звуків високої стіни гральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе:

— Бити! палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув втоми. Його руки, наче залізні кліщі, крутили мідяні труби і чим твердіші вони були, тим більшу розпалляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка вся поплила над ним. Люди збіглись дивитись. Синявий вогонь, такий легкий і невинний, що, здавалось, пекти не може, м'яко згинався і розгинався, наче плавав по спирті, і тільки часом високо здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі. Се ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт! Було досадно. На саму згадку запекло у горлі, розливалось тепло у грудях. Нащо було палити, не давши навіть покушати. Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути спідсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в вогонь.

Синє полум'я хитнулось, хлюпнуло в чорні криси цистерни і впало додолу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече! — скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Се була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; підсподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Ті! ті! скільки добра загине!.. скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздрі, і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому богові.

Раптом ззаду почувся крик:

— Розступіться! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, захопало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки плигнула перед очима чорна фігура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився як серце, тільки що вирване з грудей.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув востаннє й сконав.

— Ура! горілка!

Руки здіймались і простягались — тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидше дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки, їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвір'я, скакали в калюжу,

як були в одежі, й качалися там в якійсь гарячковій нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в гуральню і лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, покриті корою рідкого болота, з-під якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчях розлились мертві синаві тони. А серед тіней од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люди скакали у дикім танці і черпали вогонь з палаючих чаш: — Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льюль, вже догорав. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскачухи іскор. Гуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

* * *

Другого дня скрізь було тихо. Люди ходили в'ялі, спорожнені наче, ліниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замість гуральні; мимохідь він притягував очі, і було чудно, що око не упиралось, як досі, в стіни, а йшло кудись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон білили кахльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні речі, напівзотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у гуральню. В тьмяному світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодні — вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплюснені, зм'якші, наче здохлі кишки, і червона іржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже це він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже це він? Не чув уже злості, як досі, вона десь щезла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів, він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворухиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували, — обізвався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як то не ми? А хто ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така впевненість і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила. До гуральні підїздили підводи і відїздили повні заліза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею, — говорили один одному люди, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть — той не мине розстрілу.

Видимо, це справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

— Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думати, чим запобігти. Звістку приймали, як сподіване щось, як щось неминуче, як по хоробі смерть.

Деякі, правда, мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба се може? Хіба, як що до чого, не викажуть люди?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигадав, видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого. Прокіп хазяйнував на панськім полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота ішла своєю чергою — пан не вертався одбирати землю, панич Льольо теж, видко, не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекс Безик їздив в містечко, але з дороги вернувся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город.

Трусять, в'яжуть і б'ють.

— Ждіть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Се було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чув за вухом.

— То се і нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони боже. Я сидів вдома.

— Отак. Я ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Усі розбивали, грабували й палили. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, наповерх сплили забуті кривди й гріхи. Спокійніші всіх гамували. Цит'єте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полудне од переїжджих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люди не схотіли виказати винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав народ? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гуцці, в селі був спокій. Що тут казати. Гуцця і Прокіп збунтували народ, вони у всьому винні. Казали — народне право, наша земля, а тепер — козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у постолі... от і озули.

Під вечір на селі появилася Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, услід йому заздро дивились.

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер робити?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих

складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люди не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїни і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні призвели до біди та й поховались. Сьогодні спалили гуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Недурно каже Підпара: не жди добра од паля.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.
— Ну, а гуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти назустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись. Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все се було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

* * *

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може, Підпара посіяв своїм суворим зором, а може, вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люди мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, аніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову. А в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось і стигло і падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловісне дихання якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке і вимагало жертв.

У Підпари під образами світилась лампадка. Святочний настрій обіймав хату, ліг на обличчя Підпари. Він говорив поволи, важко, наче одраховував гроші, і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як іншим страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого. Він був як скеля серед розхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала.

Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральню спалив? Таки вони. А усім нам гинуть за них? Рішитись хати — та що там хати — може, й життя.

Він хвилюювався.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи — візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва, оддай. Той склав яку сотню — рішайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме; а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплив в сиву бороду жовтий кістак руки.

— Що там? Постріляти та й вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало, як ніж серед тиші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанці згоди, що затулила уста, страх родив подлість.

Коли б не було чого за се?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кишені знак і почепив на груди.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять всіх бунтарів. За се нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Збирайте сход. Нехай розсудять...

* * *

Гола земля, бита крилами вітру, сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що збирались на сход. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю — одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухати начальство. На сход скликали всю «мужеську плоть», а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряджали чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде? Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи. Щоб ще чого, боронь боже, не сталося.

Андрій не слухав.

— Я, пане добродзею, маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне, — шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. Всередині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, в жупані, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниць стирчав у нього при боці.

— Ой, боже, щось буде! — лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люди на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами, — жажнулась Маланка. — Мій так само був на гуральні, як і ваш. Тоді півсела довелось би судити.

А сама вже тремтіла: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи підїхав на панськім коні Семен Мажута. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіться там, зараз!

Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, і рівночасно ахнули люди й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнувся і схопився за бік.

— Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хитався і божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилились з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звірячий жах підняв його ноги, і він кинувсь тікати наосліп, сходячи кров'ю, що червонила пальці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив ззаду колом. Високе тіло зігнулось удвоє, як складаний ніжик, і впало на землю.

Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покірно лягло йому під ноги, струснуло в ньому зненависть, якої не чув до живо-го. Його захопило непереможне бажання зробити йому шкоду, втоптати в землю і знищити. Без потреби він вистрелив в нього і націлявся важким чоботищем вдарити під груди.

— Доволі, готовий! — обіззавсь Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до баюри і вкинули в воду. Все сталося так несподівано й швидко, що люди закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одділяла минуле од того, що сталося, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє раптом впало у прірву, що щось прорвалось і увільнилось од пут.

Од юрми одділились Іван Короткий, Дейнека та ще дехто з людей і стали біля Підпарі, готові на все. Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь!

Голови повернулись і тривожно-жорстокі очі стрілись, наче мечі. Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натяглася, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рота і впаде на тім'я, як камінь? Було чутно дихання.

— Прокіп Кандзюба!

Як! Прокіп Кандзюба? А цього за що? Його ж обрала громада?

Староста пояснив.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Андрій Волик! Ведіть!

— Волик... Андрій... — прокотилось луною. — Тут... ось він...

— Ой, боже, що він вам винен! — кричала Маланка. — Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скигління, подібне до виття під ножем поросяти, і тільки зрідка його рвали окремі слова.

Тимчасом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва наверх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не допоможе.

Його штовхнули, і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель, з своїм цурпалком замість руки.

— Змильтесь... люди... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись.

Андрій зараз покірно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом одтягли тіло в калюжу.

Але мусили кинуть, їх спинив галас. Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

— Дивіться... он там... встає... він ще живий. Семен... Семен...

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показалась рука, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два-три рухи, вагання — і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремно шукали, за що б схопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад у воду.

І знов жорстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радивсь з Максимом, і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось. Юрма зітхнула великими грудьми і паче брижі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ся людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заяложений зшиток і прочитає громаді, скільки зорав, засіяв та що продав. Інакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояли наготові. Він зрозумів. Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвіт перед богом.

— Хіба ти піп? Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братіку. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидше кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Все однодумці.

— І ви про мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече.

— Може, покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою.

— Покличте.

Вона ледве протиснулась крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, і зараз укліяла на обидва коліна на мокру од крові землю.

— Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє... вставай... — спiniaв її Прокіп. — Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... нащо він вам...

— Ой, боже, — голосила Марія.

— Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичив... хліб, як змолотиш, не продавай, щоб була своя мука... Мою одєжу лиши для сина, як виросте — зносить.

— Швидше там! — наглив Підпара.

— Ой, — голосила Марія.

— Кланяйся мамі... нехай простять... та й вже. І ти прости...

Він тричі, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий? — питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

— Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок. — Потому згадав:

— Ще дві копійки.

І вийняв з кишені разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинуть жупан.

Він розцібнувся і лишився в одній сорочці.

Крут нього з співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан.

— Шкода було б, якби умазався в кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте, — спинив їх Панас Кандзюба: — я сам. — Він все ще біля

Прокопа тупав.

— Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи ще востаннє. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить бог... Перехрестись.

Прокіп перехрестився.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягли між люди.

— Прощайся, синашу...

Прокіп вклонився на чотири угли.

— Простіть мене, люди... Може, кому чим завинив... Прощайте...

— Хай бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа.

— Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулити рота, але не міг. Спідні щелепи тряслися в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в відповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму. А Гуща? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак ні Хоми, ні Гущі не було. Вони десь щезли.

Підпара найшов охочих і послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай втекти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали поодиноці між два ряди і брали в вогні, або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпарі.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі, і червонили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упіреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

* * *

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у пійтмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей поховала в серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж зааніміло. Нема ні страху більше, ані жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світі і непотрібна. Добре, що хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все од неї тікає, все одцуралось. Був у неї Андрій — цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалася і втікла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Йй нічого не треба. Аби тільки поночі було і вічно німувала ся пустка, як в домовині.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Все чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко, так далеко забіг, що видається давнім, давно забутим сном. Чи то було сьогодні, чи нічого не було? Одно тільки виразно ясніє у пійтмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в оливі, з прилиплим піском. Шукала, десь був четвертий, і не знайшла. Що б пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальці крутилися перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, пожовкла шкура зібралась в зморшки, і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала — тільки забула, в якому місці... Голова в неї починала боліти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утік?

— Утік.

— А батька забили...

Більше не було слів. Ніхто не будив вже чорної тиші, що наливалася кризь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

Василь Стефаник

Камінний хрест

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлею і нашільник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею. Нашільника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашільником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однак і на коні, і на Івані жили виступали, однак їм обом під гору посторонки моцувалися, як струнви, і однак з гори волочилися по землі. Догори ліз кінь як по леду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. Згори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашільнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лише йшов із правого боку і тримав дишель як би під пахою. І кінь, і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч. То як їм траплялося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

— Та цю ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай, — говорив Іван іспересердя.

— Діду Іване, а батюгов того борозного, най біжить, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк далі. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і, встаючи, казав:

— Не біси, вігниєш та й сам віпадеш, а я не маю часу з тобою панькатися...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лише хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень. Ніхто не орав його і не сів і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти. Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком наверх. Часом на долишні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов грєну, та й по нитці розлетишси, який же-с тяжкий!

Але, відай, ніколи не grimнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечором оповідав жінці і дітям таку пригоду:

— Сонце пражить, але не пражить, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноєм наверх, аж шкіра з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легонький, що аж! А підіть же, як мене за мінуту в попереці зачело ножами шпикати — гадав-сми, що минуси!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кіля, виносив на нього тверді кицьки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, полomanому, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов у долину тручєє!

Не раз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тінь із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягла тінь Іванова, як велетня, схилоного в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тінь і говорив горбові:

— Ото-с ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носє, то мус родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на Великдень, і що курей зіцірував. То так він їх научував, що жадна не ва-

жилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не допомогло.

Та й хіба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десять рік у воську, та я стола не знав, та й коло стола мені їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою, і з роботою.

II

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван продав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусив укінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видно, каменів, бо слова не годе́н був заговорити.

— Декую вам файно, газди і газдині, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів наперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою по-такував.

То як часом якась долішня хвиля викарбути́ть великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні звізди. Блимає той камінь, мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривною, кованою зі сталевих ниток, і договорював:

— Та декую вам красно, та най вам бог дасть, що собі в него жадаєте. Дай вам боже здоров'є, діду Михайле...

Подав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам боже прожити ще на цім світі, та най господь милосердний щасливо запровадить вас на місце та й допоможе ласков своєв наново газдов стати!

— Коби бог позволив... Газди, а проше, а доцегніть же... Гадав-сми, що вас за стів пообсаджую, як прийдете на весіле синове, але інакше зробилоси. То вже таке настало, що за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господа воля! А законтентуйте ж си, газди, та й вібачейте за решту.

Взяв порцію горівки та підійшов до жінок, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напиться. Дивюся на вас, та й ми, як якісь казав, молоді літа нагадуються. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопення дівка, годна-сте були! То-сми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данці ходили, як сновавка — так рівно! Ба, де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережійте та й вібачейте, що-м на старість данець нагадав. А проше...

Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і виймив із пазухи хустину.

— Стара, ня, на-коб тобі платину та файно обітріси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пилнуй, а плакати ще доста чесу, ще так си наплачеш, що очі ти витечуть.

Відійшов до газдів і крутив головою.

— Щось би-м сказав, та най мовчу, най шінюю образи в хаті і вас яко грешних. Але рівно не дай боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе викорінував на старість із твої хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу, та й підеш у ту Гамерику, як жидівка.

— Куме Іване, а лишіть же ви собі жінку, таже вона вам не воріг, та й дітем своїм не воріг, та її банно за родом та й за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріть анідзелень! То її банно, а я туди з віскоком іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Озміть та вгатіть ми сокиру отут у печінки, та, може, той жовч пукне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памнетаю, що си зо мнов робить!

III

— А проше, газди, а озміть же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеся, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважее, письменні, так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь напу, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорилося, лиш Канада та й Канада. А як ні достинули, як-ем видів, що однако ні муть отут на старість гризти, як не піду, та й ем продав щодо крішки. Сини не хоте бути наймитами після мої голови та й кажуть: «Ти наш тато, та й заведи нас до

землі, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватиси». Най їм бог допомагає їсти тот хліб, а мені однако гинути. Але, газди, де мені, переломаному, до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кості дрихлаві, що заки їх рано зведеш докупи, то десіть раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ця земля не годна кілько народа здержіти та й кількі біди вітримати. Мужик не годен, і вона не годна, обоє вже не годні. І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають: що-с платив лева, то тепер п'єть, що-с їв солонину, то тепер барабулю. Ой, ззолили нас, так нас ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годен вірвати, хіба лиш тікати. Але колись на ці землі буде покаяніє, бо нарід поріжеси! Не маєте ви за чим банувати!..

— Декую вам за це слово, але его не приймаю. Певне, що нарід поріжеси. А тож бог не гніваєси на таких, що землю на гиндель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш викслів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаєрмани, що за землев не згоріли. А дивітько си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндель?! Таже то дуплава верба, кини пальцем, та й маком седе! Та гадаєте, що вона зайде на місце? От, перевернеси десь у окіп та й пси розтегнуть, а нас поженуть далі і подивитиси не дадуть! Відки таким дітем має бог благословити? Стара, а суди ж!

Прийшла Іваниха, старенька і сухонька.

— Катерино, що ти собі небого, у свої голові гадаєш? Де ті покладу в могилу? Ци риба ті має з'їсти? Та тут поредні риби нема що на один зуб узєти. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руді і показував людям.

— Лиш шкіра на кості. Кудя цему, газди, йти з печі? Була-с поредна газдиня, тежко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібраласи. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємси на старість, як лист по полі. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпрочитиси. Так, як слюб-сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпрочитиси з тобов на смерть. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може, мене кинуть, що ти не меш видіти, та прости ми, стара, що-м ти не раз догорив, що-м, може, ті коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

— А то ті, небого, в далеку могилу везу...

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбиг плач, як вітер, що з-поміж острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV

— А тепер ступай собі, стара, межи газдині та пильнуй, аби кожду своє дійшло, та напийси раз, аби-м ті на віку видів п'єну.

— А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Десь, може, сини пусте в село на пошту, що нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нас наймили службу та й аби-сте си так, як сьогодні, зійшли на обідць та віказали очинаш за нас. Може, пан бог менше гріха припише. Я гроші лишу Якові, бо він молодий та й слухний чоловік та не сховає дідів грейцір.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеся та не смійтеся з діда. Мені самому гей устид вам це казати, але здає ми си, що би-м гріх мав, якби-м цього вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м віз і гірко-м го наверх вісаджував, але-м поклав. Такий тежкий, що горб го не скине, мусить го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-ем кілька памнетки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-ем. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взяв з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задрожало, як чорна рілля під сонцем дрозить.

— Оцеї ночі лежу в stodолі, та думаю, та думаю: господи милосердний, ба що-м так глибоко зогрішив, що женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб, та й роб, та й роб! Не раз, як днинка кінчилася, а я впаду на ниву та й ревно молюси до бога: господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба бих не міг ні руков, ні ногов кинути...

— Потім мене такий туск напав, що-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качев-ем си по солomé, як худобина. Та й нечисте цукнулося до мене! Не знаю і як, і коли вчинив-ем си під грушков з воловодом. За малу філю був би-м си затег. Але господь милосердний знає, що робить. Нагадав-ем собі за свій хрест та й мене геть відійшло, їй, як не побіжу, як

не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько — та й якось ми легше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не виходить ми з голови. Таки го виджу та й виджу, та й умирати буду та й буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав — та й на нім забув-єм, силу-м мав — та й на нім лишив-єм.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі.

— Та я вас прошу, газди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий найвібіжить та найпокропить хрест свіченув водицев, бо знаєте, що ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грешно, аби-сьте мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові его волю.

Як коли би хотів рядном простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишіть же ви туск на боці, геть его відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були-сте поредний чоловік, не лізли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані пересіяли, чужого зеренця-сте не порунтали. Ой, ні! Муть вас люди нагадувати та й хреста вашого на світу неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

V

— Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидить, то буде також.

Почалася пиятика, та пиятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжці, що заступила ціле подвір'я.

— Мой, маєте так танцювати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусили сказати, хоч би на вітер.

— Як-єм го віпущував, то був віпущований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунок, цісар міг сідати! Але-м гроший мав, ой, мав, мав!

— Коби-м учинився серед тако пустині — лиш я та бог аби був! Аби-м ходів, як дика звір, лиш кобих не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів.

Отогди би називалоси, що-м пан! А ця земля най западаєси, най си і за-раз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрегали, а нам уже кусня хліба не дають прожертги... Е, кобито так по-мому...

— Ще не находився такий секвертант, аби що з него стег за податок, он, ні! Був чех, був німець, був поляк — пробачейте, взели. Але як настав мадзур, та й найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, мадзур біда, очі печи та й гріху за него нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найрізніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір, і зойки, і в жалісну веселість скрипки вривався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогнали, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугасти хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахиливалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: «Ой Іванку, брате!», «Ой Михайле, приятелю!»

VI

— Дедю, чуєте, то вже чес виходити до колії, а ви розспівалися як задово-бро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір — інц, цвай, драй! Ходи, уберемоси по-панцьки та й підемо панувати.

Вийшли обое.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали

над старою Іванихою, аби щось ізгори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки, і шалено термосив ним, і верещав як стеклий.

— Мой, як-єс газда, то фурни того катранє з себе, бо ті віполічкую як курву!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.

— Польки мені грай, по-панцьки, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обоїх із хати.

На подвір'ю Іван танцював дальше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-мси ті виходила, ото-мси ті вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

VII

Плоти попри дороги тріщали і падали — всі люди випроваджували Івана. Він ішов зі старою, згорблений, в цайговім, сивім одінню і що-хвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочуняв і показував старій хрест:

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є відбито і твоє намено. Не біси, є і моє, і твоє...

Микола Хвильовий

Мати

Приїхали до матері та три сини:
Три сини вояки, да не 'днакі,
Що 'дин за бідних,
Другий за багатих...

Павло Тичина

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі в тому ж таки дореволюційному містечку і саме тоді, коли Остап та Андрій тільки-но розпочинали свою життєву путь. Як пам'ятають старожили, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його Тарасом Бульбою? Хто б ризикнув з цього сморчка зробити хоч би поганенького вояку? А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи сторінки молодого Гоголя, кравець (розповідають старожили) завжди тяжко зідхав і з такими словами звертався до своєї молодії дружини:

— А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман?

З історії містечка відомо, що коли Остап (старший кравців син) скінчив т. зв. «приходську школу», кравець ціле літо бігав по сусідських дворах і розпитував у мешканців, як йому добитися із своїм перваком до кадетського корпусу. За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина (як і з другого сина) військову людину, й за всяку ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. З його біганини, звичайно, нічого не вийшло (не допоміг навіть пан «справник»), і кравець примушений був, продавши своє майно (козу й курку з півнем), повести свого первака до місцевої гімназії. І привів кравець свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами:

— Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, прошю я тебе, піди ще ти до військової школи і при-

чепи собі там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби.

Остап уважно вислухав батька й побіг на іспити. І поступив він, значить, в тую гімназію, й саме тієї осені, коли чудакуватий кравець навіки розпрощався з нашим білим і без кінця загадковим світом.

Кравець був типовий містечковий кравець, і не наважився він порушити вікову традицію: як і всі містечкові кравці, він був страшенно бідний. Не залишив він після себе буквально нічого, крім двох пар стареньких ножиць та поганенької швацької машинки. Так що мусіла, значить, його дружина перебиватися з хліба на сіль та жити в неможливих злиднях. І вже не могла вона віддати свого другого сина в гімназію й віддала його до простенької ремісної школи.

Таким чином, сама судьба повела двох братів по різних дорогах, і сталося так, як у сентиментальних народніх казках: один завжди носив чистенький костюмчик та вже з дитинства мав тенденцію зробитись негативним типом, а другий і не знімав засмальцьованої сорочки. Одного мати мусіла годувати пахучими сосісками («На дві копійки на сніданок, щоб не глузували паничі!»), а другий їв чорний хліб з олією. І тому Остапові, як і треба було чекати, завжди грала на обличчі весела усмішка, а Андрій ніколи й не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини.

Мати розуміла другого сина, і великим болем стискало їй серце. Як їй хотілось тоді, щоб і Андрій ходив у чистенькій сорочці і ходив учитись у чистеньку гімназію. Хіба він не такий близький і рідний їй, як Остап? Чи, може, й справді вона не на рівні частини поділила свою матерню любов? Ні, вона однаково любить своїх дорогих синів, і вона зовсім невинна, що має мізерний заробіток і нездібна виховати обох їх так, як хотілось би... Чи, може, вона мусить взяти Остапа з гімназії і одвести до ремісної школи?

В таких болях ішли дні, місяці і, нарешті, роки. Над містечком пролітали весні, перелітні птиці та ще якісь невідомі вітри з неведомих країн. Над містечком брели й осінні невеселі дощі, та йшов, нарешті, північний мороз. Улітку в містечку збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною. Містечкове життя не виходило з дореволюційного кола своїх буденних інтересів і нічим не відрізнялося від того життя, що його намальовано в тисячах новел та оповідань.

Мати починала свій день на вранішньому базарі, де купувала вона найдешевші продукти, й кінчала його коло машинки. З десятої приблизно години до неї починали стікатись люди, й вона приймала від них роботу. Цілий день вона йшла сорочки та костюмчики і зовсім не мала

часу розмовляти з своїми любими синами. Тільки за обідом чи то вже вночі вона підходила до якогось із них і ласкала його своїми тихими сірими очима.

— Ну, як твоє, синку, вчення? — питала вона.

Остап на ласку відповідав ще більшою ласкою. Він обіймав свою матір і говорив їй, що його вчення добре йде, що він скоро скінчить гімназію і тоді буде годувати свою мамуську гарними цукерками, що, нарешті, — говорив, — вона ніколи вже не буде так поневірятись, як зараз поневіряється. Але Андрій не вмів ласкатись, і ніколи мати не чула від нього теплового слова. І хоч знала вона, що з таких мовчазних хлопців частіш за все виходять гарні люди, та не могла вона знести цього мовчання Андрієвого і йшла від нього в зажурі.

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмому класі гімназії, а Андрій, скінчивши ремісню школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографії і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія — коли затягнеться війна — можуть забрати в солдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ятнадцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась і розпитувала знайомих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках колись спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім невоєвничих будиночків повилазили доти невідомі воєвничі патріоти своєї вітчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца-Йосипа знищать в два тижні, а за місяць завоюють всю Австро-Угорщину з Німеччиною купі. З державних установ кожної хвилини леї їли вісті про наші «надзвичайні» перемоги, і обивателі остаточно збожеволіли від несподіванок. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підсакували до своїх покупців і — ні з того ні з сього — починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроводжали своїх синів у далеку невідому доріженьку, — тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й при-

йшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентиляувало запліснявіле містечкове життя.

Тоді й надійшов перший удар для матері. Надійшов тоді, коли Остап раптом заявив за вечерею, що він вирішив іти добровольцем на фронт і що він хоче цим вирішенням, так би мовити, вшанувати пам'ять свого батька. Мати ахнула. Вона довго сперечалась із старшим сином, щоб відмовився від такої безумної думки. Вона доводила йому, що кравець трохи психічно ненормальний був і що, значить, зважати на його заповіти не приходитьсь. Але Остап стояв на своєму, і ніяка сила не могла його переконати. Тоді Андрій порадив матері «плюнути на цю справу» і сказав своєму старшому братові:

— Коли вже ти так хочеш заробити хрестика, то, мабуть, паняй, брате, на фронт і не мороч нам більше голови!

І поїхав Остап на фронт заробляти хрестика, і заробив він їх там цілих чотири. І зробився він там паном ротмістром, і дістав він собі славу бойового вояки. Узнала про це мати не з дорогих синових листів (він за весь час тільки одного написав), а з ілюстрованих журналів, де серед великих героїв вміщено було й його дороге обличчя. І радісно і сумно було дивитись на те обличчя! Радісно було, що вона народила й виховала такого сина. Сумно було, що цей син уже, мабуть, ніколи до неї не повернеться, бо зійшов він на зовсім чужу їй і невідому доріженьку. Як згадка про неповторну молодість, жевріло на серці це колись таке рідне й близьке їй обличчя. І почорніло на душі, і сумно було їй дивитись на цей присмерк, що йде над сірими калюжами її понурого містечка.

А в містечковому житті і справді почало поночіти. Войовничі патріоти вже не виходили на вулиці й не махали кулаками, як на початку війни, і з державних установ уже не летіли радісні вісті. Крамарі мовчки постачали обивателя і вже не мали охоти говорити на сучасні теми. Трапилось щось неможливе: війна робилась звичайним побутовим явищем, і нікого не зворушував лазаретний стогін оборонців вітчизни. Серця почерствіли, і обиватель похмуро чекав на якусь нову екстравагантну несподіванку.

Тоді мати зазнала дальшого удару. Задумала війна одібрати у неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби. Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і залишилась мати самотньою зозулею у своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий час у її невеселому житті. Вона навіть відчула раптом, що немилий їй стає сам білий світ. Коли раніш вона знала, для кого поневіряється в своїх злиднях, то тепер вона остаточно розгубилась і тільки дивилась мертвими очима у своє туманне вікно.

Надворі вже прокидалась весна, дзюрчали потоки, симпатично ніжилось над містечком молоде сонце, а мати ходила з кутка в куток похмурим автоматом і уявляла собі світ як велику й безвихідну домовину. І невідомо, до чого б привели бідну жінку її муки, коли б не революція.

Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом. Коли для звичайного містечкового обивателя революція прийшла тільки новою несподіванкою, що він її так похмуро чекав, то для матері вона була чарівним бальзамом. Мати враз посвіжішала й, виходячи з весняних плакатних вулиць за містечко, з надією дивилась в теплу легко-бірюзову далечінь. Вона вже певна була, що їй тепер недовго чекати своїх любих синів.

— Мені дуже подобається революція, — сказала вона колись своїй сусідці.

Словом, фортуна нібито зжалилась над матір'ю і навіть зжалилась над нею до кінця: за якийсь місяць вона принесла на своїх крилах її першого сина Остапа, георгієвського кавалера чотирьох хрестів. Але принесла вона Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгіївських кавалерів і коли зривали погоники з офіцерського плеча. І що ж? Остап недовго прожив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю цукерками, що ними обіцяв колись годувати її. Тільки один раз продзвенів він своєю шаблокою в її убогій кімнаті і скоро зашумів із своїм отрядом на Дін.

Мати розгубилась: що ж це таке? Чи не солодкий сон приснився їй? Невже ж для того вона виховувала свого любого Остапа, щоб він їй дав тільки одну щасливу хвилину?

Тоді ще раз нібито зжалилась над нею фортуна і принесла їй на своїх крилах другого сина — Андрія. Але й цього вона принесла до рідного містечка з великим отрядом і саме в той час, коли в країні вже зацвіли червоні зірки на кашкетах. І що ж? І Андрій недовго жив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю. Тільки один раз він продзвенів своєю шаблокою в її убогій кімнаті і, розпитавши добре про Остапа та взявши, яким шляхом кинувся він, скоро й сам зашумів зі своїм отрядом на Дін.

І став Дін для матері якоюсь страшною загадкою. Вона чула, що на Дону гуртуються якісь офіцерські сили, вона знала, що червоні готуються до смертельної боротьби з ними, але вона ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звірі, і що, можливо, десь вони вже в мертвій схватці і якийсь із них уже хрипить на гострому кинджалі свого рідного брата. Мати схоплювалась із свого ліжка і боже-

вільними очима дивилась у вікно. Цей сон був страшніший за всі кошмарні сни, і тільки тепер вона пізнала, що таке справжнє нещастя. І здалося їй тепер життя не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса.

Так проходили дні, місяці і, нарешті, роки. По селах, містах і містечках лютувала громадянська війна.

То тут, то там блискали пожари, і дні переповнились кулеметним татаканням. То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці переможуть, то ті, і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця і вона вже ніколи не найде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся найти їй довгожданий спокій. І ще раз ударив грім і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій і навідав на нього його рідний брат Остап.

Мати, звичайно, нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець узнала, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила вона там Остапа. Вона впала перед ним навколяшки і почала благати його, щоб він припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина. Це вже був не той Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками. Це було втілення незнаной їй і хижой мудрости. Тоді ще раз подивилась мати на свого рідного сина сухими очима і мовчки пішла додому.

І в цю ж таки ніч вона стикнулась із другою своєю дитиною. О третій годині ночі хтось тихенько постукав їй у вікно. Вона хутко підвелась з ліжка. Тоді чує вона рідний їй голос, і голос цей просить скинути заціпку з її убогих дверей. Вона кинулась до порога і побачила, нарешті, свого дорогого Андрія.

Але й його побачила вона таким же далеким і чужим, як і Остапа. Він навіть не привітав її, він навіть не дивився на неї і, як неприручений звір, увесь час ховав на підлозі свої колись добрі очі.

— Чого ж ти прийшов до мене? — нарешті, промовила вона.

— Я прийшов до тебе, матусю, — чужим голосом сказав Андрій, — щоб ти мені допомогла в моїй справі!

— Яка ж твоя справа, синку? — зідхнула мати. — Чому ж вона саме твоя і чому вона не може бути моєю?

Андрій негарно усміхнувся і сів на стільця.

— А тому не може бути твоєю, — сказав він, — що ти нічого не розумієш!

— Боже мій! — скрикнула мати. — Невже ж це не я виховувала тебе, мій любий синку? Чому ж я не найду з тобою спільної мови?

— Не найдеш, матусю, — сказав Андрій, — бо такої мови ти шукаєш і з моїм братом Остапом. З моїм найлютішим ворогом...

— З твоїм найлютішим ворогом? Синку! Що ти говориш? А-ах, Боже мій! — і мати заридала.

Тоді підійшов до неї її рідний син і сказав чужим голосом:

— Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу.

Та не встиг Андрій вимовити своїх останніх слів, як у дворі зашуміло. Він кинувся до вікна і в присмерках місячної ночі побачив вершників. І зрозумів Андрій, що згряя ворогів оточує його, і сказав він матері:

— Ховай мене, мамусю, і якомога скоріш! Ховай мене від мого брата Остапа!

Мати кинулась. Мати кинулась ховати свого любого сина Андрія. І сховала вона свого любого сина Андрія на глухому горищі і повернулась до кімнати. Тоді з шумом розчинилися двері, і зупинився на порозі Остап з двома своїми молодими вершниками.

— Ну, так де ти, стара, сховала мого брата Андрія? — грізним голосом спитав він. — Чи не думаєш ти, що мої дозорні прозивали його?!

— Не бачила я твого брата Андрія! — рішуче сказала мати і, зблідла, сіла на своє ліжко. — Не бачила!..

— Не бреш, стара! — скрикнув Остап і взявся рукою за свою блискучу шаблюку. — Чи не думаєш ти, що я помилую свого найлютішого ворога?

І, сказавши це, Остап подивився на вершників. Вершники від задоволення крикнули. Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів!

— Я радий, що ви так думаете про мене! — сказав Остап. — Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

І георгіївський кавалер всіх чотирьох хрестів, що поважно виблискували на його груді, сів біля своєї матусі. І наказав він своїм вершникам обшукати двір і горище. І запалив він цигарку і звів свої суворі брови біля перенісся.

Мати сиділа бліда і мовчки дивилась на сина. Духом алькоголю так пашило від нього, що вона мимоволі повернула своє обличчя до вікна. Вона раз у раз позирала на двері і прислухалась до шуму: неville ж таки

знайдуть її рідного сина? І тільки коли вершники повернулися до кімнати і доложили Остапові, що Андрія ніде нема, вона з полегшенням зіпхнула й сказала:

— Хіба я вам не говорила?! Чого ж ви прийшли до мене?

— Так ти, я бачу, хочеш хитрувати? — скрикнув Остап. — Так знай же, відьмо: нема тобі пощади від мене! Коли до ранку ти не видаси мого брата, то...

Остап схопився за клинок і показав його матері. Тоді переповнилась чаша терпіння, і сказала мати:

— Що ти говориш, Остапе? Побійся Бога! Невже ти, мій п'яний сину, забув своє дитинство й «солодкі цукерки»?!

— Ха-ха! — зареготав Остап. — Чуєте, хлопці? Моя мати згадала солодкі цукерки! Моя мати хоче мене розжалобити! Чуєте, хлопці?!

П'яні вершники теж зареготали. Зареготали й шаблі дзвоном якогось страшного розпачу. Тоді знову сказав Остап:

— Не, матуську, цукерки тебе не спасуть! Спасибі тобі, що ти мене породила й виховала, але не пишайся цим! Бо породити — то зовсім не важка штука... і навіть деяке задоволення... Ха-ха! А виховати — це твій природний обов'язок... Ну, словом, я хочу жити і во ім'я якихось там шляхетних поривань зовсім не думаю підставляти свою голову своєму братові Андрієві!

Мати з жахом дивилась на свого сина і нічого не розуміла. Вона все втішала себе надією, що це — ніщо інше, як п'яний бред п'яної людини, і вже не могла втішати себе такою надією. «Це пекельний сон сниться мені», — уперто думала вона і раз у раз клала на своє печальне чоло свою схудлу руку. Вона клала руку, аж поки підвівся Остап.

І підвівся Остап і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ганку; мовляв, він там буде до ранку чекати відповіді і її останнього слова. Вона мусить сказати, де сховала Андрія. І, похитуючись, пішов він на ганок, а за ним пішли і його вершники.

Стінний годинник одбивав секунди. Час ішов дуже поволі, і якась година здавалася матері за цілу вічність. Вона раз у раз підходила навшпиньках до сінешніх дверей і прислухалась. Деся кричали вранішні півні, а ще далі вили собаки безвихідним виттям. Перед матір'ю проходили одна по одній картини її невеселого життя і проходили дорогі обличчя її маленьких синів. Сьогодні в містечку порожньо і дико, сьогодні зчепились в мертвій схватці два рідних брати, а колись над містечком стояло хоч і вбоге, але ясне й ласкаве сонце, і Остап та Андрій були такими симпатичними людьми. Сьогодні грохочуть оселі грохотом громадянської війни, скачуть по шляхах божевільні вершники, і сини не

хочуть визнавати один одного, навіть матері уже не визнають. А тоді вони ласкали її своїми дитячими рученятами і так хороше зазирали в її обличчя. Що ж це таке? Невже ж так завжди буває в житті?

І раптом прийшла матері думка, що ніякого кошмару нема і що все, що діється зараз, є звичайне й природне явище. І коли вона не може зрозуміти цього, то вона, значить, оджила вже свій час, і, значить, на її земне місце прийшли нові люди, з новими думками й з новими, далекими їй бажаннями. І тоді захотілось матері вмерти.

Вона підійшла до сінешніх дверей і приложила до них своє ухо.

Остап хropів, хropіли й його п'яні вершники.

Тоді полізла мати на горище до свого сина Андрія й сказала йому:

— Твої вороги, синку, сплять. Отже, тікай якомога скоріш!

— Мені здається, що я від тверезих уже не втік би, — сказав Андрій. — Чи не п'яні вони, матусю?

— П'яні, синку, ти легко вискочиш у вікно... Тікай, синку!

— А де ж мій братік Остап спочиває? — спитав раптом якимсь занадто тремтячим голосом Андрій.

Мати подивилась на сина і в присмерках місячної ночі, що проточилась на горище, побачила в Андрієвих очах підозрілий блиск. І вона одразу зрозуміла його: Андрій задумав убити свого п'яного брата Остапа.

І, зрозумівши це, вона, не довго думаючи, сказала:

— Спить твій брат Остап на моїй кроваті, — сказала вона.

— Ну, то й добре! Значить, і я ще можу трохи відпочити.

І ще сказав Андрій своїй матері, щоб вона злазила з горища і не перешкоджала йому. І послухала мати сина і, ступивши на долівку, пішла в кімнату та лягла на своєму ліжку.

І лежить мати під легкою ковдрою і ніяк не може вгадати, скільки часу пройшло. Давно вже чує вона, як Андрій шелестить в сінях сторожкими носками і думає: «Мабуть, сокиру шукає».

І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити. Місяць починає вже поночіти і, мабуть, десь далеко на землю сходить світанок. Стінний годинник одноманітно тукає, і летять у вічність бистрокрилі секунди, їх навздоганяють хвилини і — ще повільніш — години. І не чують вони цих пострілів, що тривожать порожнє містечко. Організовано, в шахматному порядку, але й байдуже, по-важно ступає його королівська величність сам король-час.

Мати вже бачить, як скрадається до її затіненої кроваті її молодший любий син. Вона хоче попередити його й сказати йому, що не Остап, а вона, його мати, лежить на ліжку, і чомусь не може цього зробити. Та й навіщо попереджати, коли так приємно мріяти. І вона продовжує

мріяти. І мріє вона про щасливе життя, і мріє, аж поки до неї підходить Андрій, аж поки трапилось те, чого й треба було чекати...

Він і справді підійшов. Підійшов братовбивця тихо, нечутно і зупинився, як примара.

Але чого ж він стоїть? Невже й тепер не кінець! Ні, мабуть, тепер кінець! Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, недарма.

І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжку лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок.

І замість мрій, перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві. Матері вже не було...

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх улицях середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчалися галопом будинки, крамниці і, нарешті, сама земля.

Але матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зідхань, де ніколи не загоряється ніжна смужка молодого дня і де ніколи так завзято не кричать жовтогарячі півні, як вони кричали в містечку за тієї невеселої передранкової темряви.

Матері вже не було. Матері саме тих бойових хлопців, що їх батько помер дуже давно: так давно, що й не скажеш.

Я (романтика)

«Цвітові яблуні»

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюсь в даль. Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!) І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

Мати каже, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За

вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого боку, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, зі сходу. І томиться природа в передгроззі. А втім, за хмарним накіпом чути й інший гул — ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портъери, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадає дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонне наспівує азійське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— я — чекіст, але і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (масток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші, — за підворіття, у канареечний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахна смерть.
Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ... (мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З давніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу не сила досягти навіть чверти кабінету. У височині ледве манячить жирандоля. Вгороді — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано. Доктор Тагабат розвалився на широкий канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завжди нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в «чека», проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— «розстрілять»,

завше мнеться, завше розписується так:

не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф, хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячи і непевним голосом, каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо, зажурено дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха кано-нада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За порт'єрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворіть. В городі тиша й мовчазний передзвін серць.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — бакханалія і т. д. і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

— «розстрілять», —

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, — це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главноверх, чорного трибуналу комуні, — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, дивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуні, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала, у темі чекаючи.

...Свічі танули.

Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азійське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях. — Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече мавзер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверський край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуні.

Я повертаюся і дивлюсь туди, і тоді раптом згадую, що шість на мій совісті.

...Шість на мій совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на мій совісті!!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагаба-том і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовне дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. У дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю мавзера й запалюю свічу.

... — Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя. Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. — Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хижі навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного «я», якому я даю волю. Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в тваринній екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, захиляюся і шепочу.

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон наготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуні.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки муться уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гонці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, покриваючи мутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуні стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулькій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— Штаб Духоніна!

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

...Я вхожу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно-печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. На-решті прорвалось. Я довго стримував себе.

— Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! так його! — і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат. — Так його! так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов з поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милости. Жінчина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по-вашому, значить, нарівні час приходу Месії?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробите цього Месію з «чека»?

Жінчина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник навідає на наші станції — передають у телефон. З міста долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милости. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Жінчина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінчина сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмити підскаочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графіна вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати поза-чергову справу:

— Тільки-но привели з міста нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуні.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло — Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! — Вечоріло. — І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатирі, кавалерійські сторожові загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й поливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито. Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

— Розстрілять!

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!! Я вмить опам'ятався й схопився рукою за мавзер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я оstownпів. Блідий, майже мертвий, стояв перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк (це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти).

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинне ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне «я». І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостові тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгрозя. і

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука. — Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главноверх чорного трибуналу комуні, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене.

Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці насідають, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показалися біля станції: інсургенти відступають. Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні

хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. Стояло, мов зачароване, передгроззя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як я попав до підвалу.

Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!.. хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— «це сторож моєї душі» — і без мислі побрів на міські пустирі.

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусіли йти на північ, залишили город. Проте інсургентам дано наказу задержатись до ночі, і вони стійко вмирали на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворіть.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,
і я остаточно збився з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брили решту контрибуцій...

...Я остаточно збився з ніг!

...Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуні збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на каналі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжники, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет. Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхається. — О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити мавзера й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

... — Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із-за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав zenit і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць, в авангарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там ішла моя мати з похиленою головою.

Я відчував: пахне м'ятою.

Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовне дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуни.

...Я здавив голову й пішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

Я раптом відкинувся: що це? галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

— Ах, це ж боюнство, легкодухість. Есть же певне життєве правило: *errare humanum est*. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниці, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постать і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зеленолимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячів сторожовий загін могого батальону. І в цей момент над городом знявся яскравий вогонь —

перестрілка знову була тривогу. То відходили інсургенти, — то помітив ворог. — Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури мавзера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник. — Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два —

і ще — удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць лле зелений світ з пронизаного зеніту. Я держу в руці мавзера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожньому узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались вогні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів мавзера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць. Недалеко грохотіли орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» — подумав я.

...Потім скинувся:

— Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як мене щось зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! Тоді я поправив ремінь свого мавзера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатири, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

...Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі, озера загірної комуні.

Зміст

Тарас Шевченко	7
Починна	7
Думи мої, думи мої	13
Мені однаково	16
Минають дні, минають ночі	16
Назар Стодоля	17
Григорій Квітка-Основ'яненко	51
Конотопська відьма	51
Іван Нечуй-Левицький	111
Кайдашева сім'я	111
Микола Джеря	227
Леся Українка	320
Лісова пісня	320
Іван Франко	396
Перехресні стежки	396
Михайло Коцюбинський	647
Дорогою ціною	647
Fata morgana	693
Василь Стефаник	779
Камінний хрест	779
Микола Хвильовий	788
Мати	788
Я (романтика)	797

Літературно-художнє видання

Перлини української класики

Збірка

Головний редактор *С. С. Скляр*
Завідувач редакції *Г. В. Сологуб*
Відповідальний за випуск *Т. М. Кукова*
Художній редактор *Н. В. Переходенко*
Технічний редактор *І. О. Гнідая*
Коректори *О. М. Мальченко, О. М. Пікалова*

Підписано до друку 14.08.2015. Формат 84х108/32.
Друк офсетний. Гарнітура «GaramondNarrowLightITC». Ум. друк. арк. 42,84.
Наклад 7000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
у друкарні «Фактор-Друк»
61030, м. Харків, вул. Саратовська, 51.
Тел.: + 3 8 057 717 53 57

Видавництво Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
www.trade.bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ

ДП з іноземними інвестиціями
«Книжковий Клуб
«Клуб Сімейного Дозвілля»»

61140, м. Харків-140,
просп. Гагаріна, 20-А
тел./факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київська філія

04073, м. Київ, просп. Московський, 6, кімн. 35,
тел. +38 (067) 575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеська філія

65017, м. Одеса, вул. Малиновського, 16-А, кімн. 109
тел. +38 (067) 572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

служба роботи з клієнтами:

тел. +38 (057) 783-88-88
e-mail: support@bookclub.ua
Інтернет-магазин: www.bookclub.ua
«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Перлини української класики : збірка ; передм. Р. Трифонова. —
П27 Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. — 816 с.

ISBN 978-966-14-9951-4 (PDF)

УДК 821.161.2
ББК 84.4УКР